GÜLRU NECİPOĞLU

15. ve 16. yüzyılda

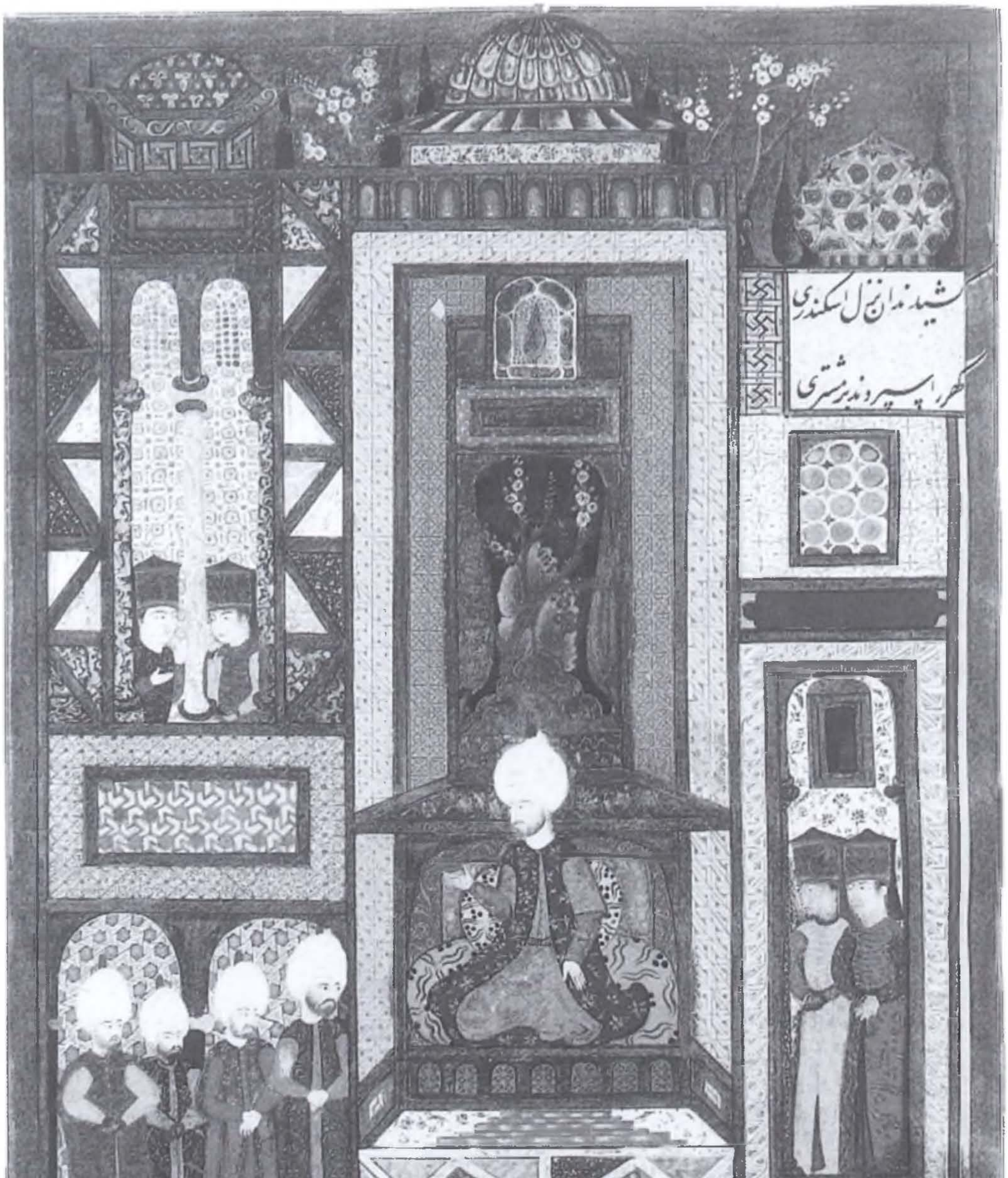
Topkapı Sarayı

Mimarî, Tören ve İktidar

ÇEVİREN:
RUŞEN SEZER

YKY

Kânûnî Sultan Süleyman'a Cemşid'in efsanevî yakut kâsesinin Safevîlere karşı kazanılan zaferden sonra sunuluşu: Padişâh Topkapı Sarayı'nın kubbeli bir mekânında tahtında oturmaktadır; önünde üçüncü avlunun havuzlu mermer sofasını andıran bir mekân görülmektedir. Arifî, *Süleymânnâme*, TSK, H 1517, fol. 557a.

GÜLRU NECİPOĞLU

15. ve 16. yüzyılda
TOPKAPI SARAYI
Mimarî, Tören ve İktidar

ÇEVİREN:
RUŞEN SEZER

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları - 2428
Tarih - 30

15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı
Mimarî, Tören ve İktidar
Gülru Necipoğlu
Özgün Adı: Architecture, Ceremonial, and Power
The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries
Çeviren: Ruşen Sezer

Eski Türkçe Kaynak Alıntılarını Hazırlayan: Derin Terzioğlu
Editörler: Serpil Bağcı, Yücel Demirel
Düzelti: İncilay Yılmazyurt

Tasarım: Nahide Dikel
Grafik Uygulama: Arzu Çakan

Baskı: Üç-Er Ofset
Yüzyıl Mah. Massit 5. Cad. No: 15 Bağcılar / İstanbul

Çeviriye Temel Alınan Baskı:
MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1991

1. Baskı: İstanbul, Ocak 2007
ISBN 975-08-1155-0

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
Internet satış adresi: http://yky.estore.com.tr
http://www.yapikredi.com.tr

içindekiler

"Zenginlik arıyorsan Hindistan'a git. Bilgi ve ilim arıyorsan Avrupa'ya git.
Ama saray görkemi arıyorsan Osmanlı İmparatorluğu'na gel."

Philip Mansel, *Pillars of Monarchy*'de zikredilen bir 17. yüzyıl atasözü

önsöz ve teşekkür

Bu kitap, 1986'da Harvard Üniversitesi'nde verdiğim doktora tezinden çıkmıştır. İki çalışma da birçok kişi ve kurumun yardım ve desteği ile gerçekleşmiştir. Yıllar boyu, yönlendirici sohbetleri ve coşkulu kılavuzluğu ile bana her zaman bir esin kaynağı olan Oleg Grabar'a özellikle teşekkür ederim. İslam sanat tarihinin ne denli heyecan verici bir alan olduğunu bana o göstermiştir. 15. ve 16. yüzyıl saraylarıyla ilgili iki ayrı bölüm halinde yazılmış olan tezimin tek bir cilde dönüşmesi ve bir kitap haline gelmesindeki değerli eleştiri ve katkıları için James S. Ackerman'a da minnettarım. Çalışmamın her aşamasında bilgi ve düşüncelerini paylaşarak beni hep yüreklendiren Cemal Kafadar'a ve tezimin tümünü ya da kimi bölümlerini okuyup fikirlerini bildiren Peter Brown, Howard Burns, Suraiya Faroqhi, Cornell Fleischer, Halil İnalcık, Norman Itzkowitz, Neil Levine, Lucette Valensi ve Irene Winter'a yapıcı eleştirileri için müteşekkirim.

Bana Osmanlı metinlerinin gizlerini çözme yollarını açan Şinasi Tekin'e; kimi Osmanlıca ve Farsça şiirleri yorumlamakta değerli yardımlarını sakınmayan Orhan Şaik Gökyay ve Gönül Alpay-Tekin'e; Topkapı haremindeki restorasyonun sorumlu mimarı olarak gözlemlerini benimle paylaşan Mualla Anhegger Eyüboğlu'na ve araştırmamın ilk aşamalarındaki yol gösterici tutumu için Nurhan Atasoy'a teşekkür borçluyum.

Birçok fikir alışverişinde bulunmanın yanında kalıcı bir dostluk kurduğumuz, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki sıcak ve verimli çalışma ortamını sağlayan Filiz Çağman ve Zeren Tanındı'ya, sürekli yardımı için müze arşivinin sorumlusu Ülkü Altındağ'a özellikle teşekkür etmeyi görev biliyorum. Topkapı Sarayı Müzesi'nin kamuya genellikle kapalı olan bölümlerinde ve koleksiyondaki birinci el kaynaklar üzerinde çalışma ve yayımlama iznini sağlamaları konusunda, T.C. Kültür Bakanlığı Müze Müdürlüğü ve personeline teşekkürü borç biliyorum. Elyazması ve nadir kitap koleksiyonlarında çalışmama izin veren, mikrofilm ve fotoğrafların sağlanmasında yardımlarını esirgemeyen, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Venedik Archivio di Stato; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi; Paris, Bibliothèque Nati-

onale, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek; Londra, British Museum ve British Library; Leiden, Üniversite Kütüphanesi; Venedik, Marciana ve Correr kütüphaneleri ve Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi'nin yönetici ve personelini de şükranla anıyorum. Reha Günay'ın olağanüstü nitelikteki Topkapı Sarayı fotoğraflarını kullanma konusundaki cömertliğine müteşekkirim. Yayımlanmış kaynaklardan alınan resimler John Cook tarafından çekilmiştir, altında kimin çektiği belirtilmemiş olan yapı fotoğrafları bana aittir.

Bu kitabın biçimi Margaret Ševčenko'nun editörlük becerisini yansıtmaktadır. Doktora tezimin yeniden düzenlenmiş metnini o kısaltarak şimdiki haline gelmesine katkıda bulundu. Onun yardımı olmadan bunca etraflı bir yeniden yazma girişimine cesaret edemezdim herhalde. Yayımlanan İngilizce metin birlikte çalışmaktan zevk duyduğum editör Eve Sinaiko'nun titiz müdahalelerinin sonucudur. Son olarak çocukluğumdan beri bana kitap sevgisini aşılayan annem ve babam, Ülkü ile Hikmet Necipoğlu'na, derin teşekkürlerimi sunarım.

Gülru Necipoğlu
Harvard Üniversitesi,
Cambridge, Massachusetts, 1990

Not: Kitabı İngilizceden Türkçeye çeviren Ruşen Sezer'e, çevirinin editörlüğünü yapan Serpil Bağcı'ya ve Osmanlıca metinlerin transkripsiyonlu alıntılarını hazırlayan Derin Terzioğlu'na teşekkür borçluyum: Tercüme metne yeni bir arşiv belgesi (TSA, D. 10137)* ve Ian Manners'ın keşfetmiş olduğu önemli bir görsel kaynak (Lev. 24a)** ışığında bazı ilaveler yaptım. Fakat bu arada Topkapı Sarayı ile ilgili yayınlanmış ikincil kaynakları Bibliyografyaya katmadım.***

Gülru Necipoğlu
İstanbul, 2006

* Transkripsiyonlu metin ve analiz için hazırlanmakta olan *Filiz Çağman'a Armağan* Kitabında çıkacak makaleme bakınız, "Yeni Bir Belge Işığında 'Sanal Arkeoloji': Onaltıncı yüzyıl başlarında Topkapı Sarayı."

** Ian R. Manners, "Constructing the Image of a City: The Representation of Constantinople in Christopher Buondelmonti's Liber Insularum Archipelagi", *Annals of the Association of American Geographers,* 87:1 (1997), s. 72, 102.

*** Bu konu ile ilgili kendi yayınlarım arasında şunları zikredebilirim: "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid, and Mughal Palaces", *Palaces in the Pre-Modern Islamic World* içinde bir önsöz ile editörlüğünü yapmış olduğum *Ars Orientalis* özel sayısında, 23 (1993): 303-42; ve "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", *Theory and Design of Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, editör A. Petruccioli, Leiden, 1997, s. 32-71.

giriş

Batılıların "Egzotik Doğu"ya duydukları merak, yaklaşık dört yüzyıl boyunca padişahın konutu ve Osmanlı imparatorluk yönetiminin merkezi olmuş Topkapı Sarayı hakkında çok renkli bir literatürün oluşmasına yol açmıştır. Saray Osmanlı mimarîsinin en ünlü yapılarından biri olmakla birlikte, belki de en az anlaşılmış olanıdır. Ana kurgusu ve başlıca binalarının yapımı 15. yüzyıl ortasında Fatih Sultan Mehmed tarafından gerçekleştirilmiştir. Gelişkin klasik biçimine ise 16. yüzyılda Osmanlı gücünün doruğunun yaşandığı Kânûnî Sultan Süleyman ve ardılları döneminde ulaşmıştır. Sonraları, sürekli onarımlara ve tümüyle yeni yapılmış binalara rağmen, adeta esas biçimiyle oynamak yasakmışçasına, şaşırtıcı bir biçimde, dört yüzyıl boyunca temel yapısı korunmuştur. Sarayın imparatorluk gücünü yansıtan mesajı, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı model alarak geleneksel görünümünü değiştirdiği 19. yüzyıl sonuna doğru anlamını yitirmeye başlar. Nitekim 1853'te terk edilerek, neoklasik bir yapı olan Dolmabahçe Sarayı'na taşınılmıştır.

Bugün Topkapı Sarayı, doğrudan iktidarla ilişkilendirilen ve Osmanlı sultan camileri ile külliyelerinin özelliği olan anıtsallık, eksensellik ve geometrik plan ilkelerinden yoksun, imparatorluk gücünü yansıtamayan bir yığın avlular çevresinde gelişigüzel gruplaşmış gösterişsiz yapılar topluluğu olarak algılanmaktadır (Lev. 3-12). Sarayın neden anıtsal boyutlarda tek bir yapı olarak düşünülmemiş olduğu sorusunun yanıtı, çoğu kez mimarî yatırımlarını büyük dinî külliyeler üzerinde yoğunlaştırarak kendi saraylarının mütevazi olmasını yeğledikleri söylenen Osmanlı sultanlarının din kaynaklı alçakgönüllülüklerinde aranmıştır (Res. 9, 10). Bu yanıt tatmin edici değildir, çünkü Osmanlı kaynakları Topkapı Sarayı'nı hiç de alçakgönüllü bulmazlar. Aksine, bu kaynakların hepsinde saray bir övünç kaynağı ve devletin yüceliğinin simgesidir. Kuşkusuz, saray mimarîsinde görkem ölçütleri, dinî yapıları değerlendirmek için kullanılanlarla aynı değildi. Bugünden bakan gözlemci için anlaşılırlığını kaybetmiş bu ölçütlerin ne olduğu sorulması gereken sorulardan biridir.

Gösterişçi tüketim ve zenginliğin sergilenmesi Osmanlı toplumunda yüksek mevkinin vazgeçilmez öğeleriydi. 16. yüzyıl tarihçilerinden Mustafa Âli muaşeret kuralları ile

ilgili kitabında ne bir fakire sultan sarayının, ne de sultana fukara hücresinin münasip olduğunu yazar. Ona göre dünya hâkimi sultan sarayını çok geniş bir alana inşa ettirerek gösteriş yapmalıdır.[1] Şüphesiz, Âli için, padişahın sarayı Osmanlı Hanedanı'nın yüceliğini ve "nâmûs-ı salṭanat"ını sergilemekteydi.[2] Hükümdarın şanını yansıtan bir sarayda oturması bekleniyordu, sultanî ikonografyası bugünden bakan gözlere yabancı gelse de, bir zamanlar Topkapı bu beklentiyi yerine getiriyordu. Mimarîsine anlam vermiş olan kavramların ve imgelerin ortaya çıkarılması sarayın özgün yapısını yorumlamamıza ışık tutacaktır.

Olağanüstü zenginlikteki görsel ve yazılı kaynaklar Topkapı Sarayı'nı İslâm dünyasının en ayrıntılı biçimde belgelendirilmiş yapılarından biri kılar. İslâm sarayları hakkında yapılan araştırmalarda genellikle yazılı ve arkeolojik kanıtları ilişkilendirme güçlüğü en önemli sorunlardan biri olmuştur. Gerek kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış, gerekse günümüze kadar yıkılmadan gelmiş sarayların yapı öğelerinin nasıl kullanıldığına ışık tutan çok az yazılı belge bulunabilmiştir. Emevîlerin "çöl" kasırları, Bağdat ve Samarra'daki Abbasî sarayları, Kahire'deki Fatımî sarayı, Kordoba yakınlarındaki Medinetü'z-zehra sarayı, Gaznelilerin Afganistan'daki Leşkerî Bazar sarayı, Anadolu'daki Selçuklu sarayları, Kahire kalesindeki Eyyübî, Memluk sarayı, Granada'daki Nasırî Elhamra Sarayı, Bakû'daki Şirvanşahlar Sarayı, Isfahan'daki Safevî sarayı ya da Hindistan'daki Babürlülerin sarayları bir ölçüde hep aynı sorunu barındırırlar. Topkapı Sarayı ise, inşaatını, mimarîsini, teşrifatını, kurumlarını ve içinde oturanların yaşamını belgeleyen çeşitli kaynakların varlığı bakımından bir istisna oluşturur.

Osmanlı sarayının Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* operasındaki rolü ile örneklenen Batı'daki efsanevî ünü, Avrupalı ziyaretçilerin çok sayıdaki yazılı ve görsel tasvirleriyle oluşmuştur. Bu yabancı kaynaklar Osmanlıca, Arapça ve Farsça tarihler, belli yapıları övmek için yazılan şiirler, kitabeler, teşrifat kitapları ve minyatürler gibi yerli kaynaklarla tamamlanır. Bunlar arasında İmrozlu Kritovoulos, Tursun Bey, Kıvamî, Karamanî Mehmed Paşa, İdris-i Bidlisî, Âşıkpaşazâde, Neşrî, Oruç, Ruhî Edrenevî, Kemalpaşazâde, Ferdî olarak tanınan Bostan Çelebî, Lütfî Paşa, Celâlzâde, Nişancı Mehmed Paşa, Selânikî, Lokman, Mustafa Âli ve Peçevî'nin Topkapı Sarayı hakkında önemli bilgiler veren tarih metinleri yer alır. Aynı dönemde yazılmış Ahmed Paşa, Tacizâde Cafer Çelebi, Hamidî, Helâkî, Kabulî ve Figanî'nin şiirleri, ebced hesabıyla düşürülen tarihler vasıtasıyla yapıların tarihlerini belirtmekle kalmaz, çağdaş gözlemcilerin sarayı nasıl algıladıkları hakkında da fikir verir. Fatih Sultan Mehmed ve sonraki sultanların teşrifat hakkında zengin bilgi içeren kanunnâmeleri, Hezarfen Hüseyin, Koçi Bey ve birkaç anonim yazarın Osmanlı devlet teşkilatı üzerine yazdıkları risaleler sarayın anlaşılmasında yardımcı olan diğer metinlerdir. Resimli Osmanlı tarih yazmalarındaki minyatürlerin çoğu, özellikle *Hünernâme*'dekiler (Res. 28, 35, 56), saray yapıları ve bu yapılarda gerçekleştirilen törenleri canlandırırken, ikisi arasındaki sıkı ilişkiyi yansıtır.

Avrupa kökenli görsel kaynaklar arasında Topkapı Sarayı'nın çok sayıda panoramik görünümleri ve kuşbakışı tasvirleri bulunur. İlk örnekleri arasında Hartmann Schedel'in 1493'te Nürnberg'de yayımlanmış *Liber Chronicarum*'undaki ahşap-baskı resim (Lev. 24), Giovanni Andrea Vavassore'nin bugün kayıp bir 15. yüzyıl çizimine dayanılarak 16. yüzyılda birçok türevi yayımlanmış olan İstanbul haritası (Lev. 23), Habsburg elçisinin maiyetinde bulunan Melchior Lorichs'in (ya da Lorch) yaptığı 1559 tarihli panorama (Lev. 25a-f), 1606'da Wilhelm Dilich'in yayımladığı, muhtemelen Lorichs'in kayıp çizimlerine dayanan birkaç görünüm (Lev. 26a-c) ve 16. yüzyıl sonlarından itibaren yapılmış birçok başka örnek sayılabilir (Lev. 27-38). 16. yüzyılın son çeyreğinde Lambert Wyts (Ves 29, 30, 43, 44) ve Johannes Lewenklau için (ya da Löwenklau, Loewenklau, Lev. 33a-q) derlenen Avusturya kökenli iki albümde yer alan Topkapı Sarayı içinde yapılan törenlerin ayrıntılı çizimleri, sarayın ve teşrifatının Batı'da uyandırdığı büyülü çekiciliğe tanıklık etmektedir. Bu neredeyse sinematografik görüntü dizileri, mimarînin teşrifat için bir sahne olarak nasıl kullanıldığını gösterir.

İstanbul'da Avrupalıların yaşadığı Pera'da (Galata) sürekli bir Venedik elçiliğinin bulunması 1450-1550 arasında yazılmış Avrupa kaynakları arasında İtalyanca metinlerin ağırlıklı olmasına yol açmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu metinlere Avusturya, Fransız ve İngiliz elçilerinin raporları da eklenir. Avrupa kaynakları arasında Osmanlı sarayında içoğlanı ya da görevli olarak bulunan kişilerin, mal satmak için gelen tüccarların saray ve teşkilatı hakkındaki anlatımları da bulunur. 1430'dan 1475'e dek Osmanlı sarayına hizmet eden Cenevizli tüccar Jacopo de Campis Promontorio'nun *Stato del Gran Turco*'su; 1470 Eğriboz kuşatmasında tutsak alınan ve 1474'teki ölümüne dek Şehzade Mustafa'nın, sonra da 1481'e kadar II. Mehmed'in hizmetinde kalan Vicenzalı Giovanni Maria Angiolello'nun *Historia Turchesca*'sı; bir korsanın II. Bayezid'e köle olarak sunduğu ve 1505-1514 arasında sultanın sarayında içoğlanı olarak eğitilen Cenevizli Giovantonio Menavino'nun *Cinque libri della legge, religione et vita de' Turchi*'si bu türe girerler. Pera'da yaşayıp ölmüş olan kardeşinin mallarını almak üzere 1500-1510 arasında İtalya'dan İstanbul'a gelen Teodoro Spandugino'nun *De la Origine delli imperatori ottomani, ordini de la corte, forma del guerregiare loro, religione, rito et costumi de la natione*'si de aynı dönemdendir.

Spandugino, İslâmiyeti kabul ederek veziri azam olmuş iki akrabasından, Hersek dükünün oğlu Hersekzâde Ahmed Paşa ve Bizans imparatorluk ailesi Paleologoslar'ın soyundan gelen Mesih Paşa'dan Osmanlı sarayı hakkında bilgi toplamıştır. Luigi Bassano da Zara'nın *Costumi et i modi particolari della vita de'Turchi*'si ise, yazarın 1530'larda İstanbul'da kaldığı uzun süre içindeki gözlemleri üstüne kurulmuştur.

Bu görgü tanıklarının yazdıklarına Osmanlı sarayının genel düzeni hakkında Benedetto Ramberti (1534), Junis Beg (1537) ve Antoine Geuffroy'un (1542) eser-

leri gibi kimi kısa metinler de eklenebilir. Domenico Hierosolimitano'nun 1574 ile 1593 arasında sarayın Yahudî hekimlerinden biri olarak çalıştıktan sonra yazdığı *Vera relatione della gran città di Constantinopoli et in particolare del Serraglio del Gran Turco*'su bugün kayıp olan İbranice orijinalinden 1611'de İtalyancaya çevrilmiştir. Kitabın, 1621'de Alfonso Chierici, 1671'de Nicolò Mussi ve 1721'de Sieur Lenoir tarafından, asıl yazarın adı anılmaksızın yayımlanmış İtalyanca ve Fransızca çevirileri Topkapı Sarayı'nın Avrupa'da uyandırdığı ilginin bir diğer göstergesidir. 17. yüzyıldan itibaren, Osmanlı devlet gücünün artık kabul edilmiş merkezi olan saray hakkında daha sistemli metinler yazılır. Tümüyle Topkapı Sarayı'nı anlatan ilk metni 1608'de İstanbul'daki Venedik elçisi Ottaviano Bon yazmıştır. Saray mensupları avlanmak için Edirne'ye gittiğinde bostancıbaşının kethüdası Bon'a saray dairelerini gezdirdiğinde çok etkilenmiş ve mimarîsi ile kurumsal yapısının genel bir betimlemesini yapan *Descrizione del Serraglio del Gran-signore* adlı eserini bu gezinin büyüsü altında yazmıştır. Birini John Greaves (1653) diğerini Robert Withers'ın (1625) yaptığı iki İngilizce uyarlaması ve Achille de Sancy'nin yine 17. yüzyılda tamamladığı Fransızca çevirisi Bon'un eserinin çok geniş bir çevrede sevildiğini gösterir.

Michel Baudier'nin, 1624'te aralarında Hierosolimitano ve Bon'un eserlerinin de olduğu kaynaklardan derlediği *Histoire générale du Serrail, et de la Cour du Grand Seigneur, Empereur des Turcs, où se voit l'image de la grandeur Othomane, le Tableau des passions humaines, et les exemples des insconstances prosperitez de la Cour* adlı eseri sarayın Batı'da uyandırdığı egzotik merakın bir başka göstergesidir. Bu kitap, Baudier'nin aynı yıl yayımlanan ve 1635'te İngilizceye çevrilen *Histoire de la cour du Roy de la Chine*'iyle bir takım oluşturuyordu. Topkapı hakkında başka bir eser, 1675'te yayımlanan *Nouvelle Relation de l'Intérieur du Serrail du Grand Seigneur*, yazarı Jean-Baptiste Tavernier'nin Hindistan'da rastladığı iki sürgün saray hazinedarından aldığı bilgilerle zenginleştirdiği kendi yolculuğunun öyküsüdür. Tavernier'yi çağdaş Fransız saraylarının yanında sönük bulduğu Topkapı'nın mimarîsi pek etkilememiş, daha çok sarayın işlevsel yanı ve idarî teşkilatı üzerinde durmuştur.[3]

Topkapı hakkında yazılmış bir diğer eser de, Tatarlar tarafından tutsak edilip saraya satılan ve bir içoğlanı sıfatıyla 19 yıl musikî sanatında uzmanlaşmış olan Leh kökenli Albert Bobovi'nin (Bobowsky, Bobrowsky, ya da bilinen adıyla Ali Ufkî) kitabıdır. Bobovi, 1675'te saraydan ayrılmasının hemen ardından İtalyanca (1665), Fransızca (1666) ve Almanca (1667) çevirileri de yapılmış olan *Serai enderum cioè, Penetrale del Seraglio detto nuovo dei Gran Signori Re Ottomani*'yi yazar.[4] O da dikkatini şematik planını numaralayıp adım adım açıkladığı sarayın işleyişi ve teşkilatı üzerinde yoğunlaştırmıştır (Lev. 16a-b, 17). Pera'daki Fransız elçiliği görevlilerinden François de la Croix'nın 1670'te yazdığı *Le serrail des Empereurs Turcs ou Othomans*, bilgilerini sarayda yaşamış kişilerden ve İstanbul'daki Avrupalılarla yakın ilişkisi bilinen tarihçi Hezarfen Hüseyin'den derlemiştir. Ya-

zar "*rendre compte exact de ce grand Serrail qui a fait jusqu'à présent tant de bruit dans le monde*" (günümüze kadar böylesine gürültü koparan bu büyük sarayın tam bir raporunu) vermek istiyordu. Sarayın mimarîsi La Croix'yı da etkilememiş, idari teşkilatını, inanılmaz bir üne sahip olan yapılarından daha beğenilmeye değer bulmuştur.[5]

Topkapı Sarayı hakkında 17. yüzyılda yazılmış Fransızca kitapların çoğu XIV. Louis için hazırlanmıştır. Bu eserler sultanın sarayının mimarîsini simetri ilkelerine göre tasarlanmış anıtsal Fransız saraylarıyla karşılaştırırlar. Osmanlı sarayının mimarî dilini kendi bağlamında algılayamayan yazarlar, özel törenleri, âdetleri ve davranış kurallarıyla bir cumhuriyete benzeyen *Grand Seraglio*'nun teşrifatına ve teşkilatına karşı özel bir ilgi gösterirler. "Doğu Despotluğu"nun büyüsüne kapılmış XIV. Louis, Safevî İran'ı, Babürlü Hindistan'ı ve Çin sarayları hakkında da benzer kitaplar sipariş etmiş, bunları Fransız mutlak monarşisinin haklı ve akla uygun bir sistem olduğunu göstermek için kullanmıştır. Köle içoğlanları, haremi ve zalim hadımları ile "despot" Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük evreni Topkapı Sarayı, Batı'nın mutlak monarşilerinin üstün ideallerine keskin bir karşıtlık olarak gösterilmekteydi.[6] Doğu'nun ötekiliğini temsil eden sultan sarayı Avrupalı gözlemcilerin ilgisini çekmeyi 18. yüzyıl *Turquerie* çılgınlığı sırasında da sürdürür. Topkapı Sarayı'nın yozlaşma ve gem vurulmaz şehvet imgeleriyle süslenmiş basmakalıp betimlemeleri 18. ve 19. yüzyıl oryantalist gezi yazını ve resim örneklerinde neredeyse vazgeçilmez bir *topos* olmuş, Avrupa'nın toplumsal belleğine ebediyen kazınmıştır.

Topkapı Sarayı üzerine hem Osmanlı hem de Avrupa arşivlerinde bulunan belgeler de çok zengin bir külliyat oluşturur. Eugenio Albèri, Nicolò Barozzi ve Guglielmo Berchet'in yayımladığı Venedikli diplomatların raporları (*relazioni*) ile Marino Sanuto'nun *I Diarii*'sine (1496-1533) ek olarak Venedik devlet arşivlerinde korunan henüz yayımlanmamış Pera'dan yollanan mektuplar *(dispacci)* vardır. Ernest Charrière'in yayımladığı Fransız ve Anton von Gevay'ın yayımladığı Avusturya Habsburgları'nın elçilik raporları Avrupa ulusal arşivlerindeki zengin belgelerin sadece bir kısmını yansıtır. Osmanlı arşivlerinde ise, birçoğu ilk kez bu kitapta kullanılan saray binalarının yapım, bezenme ve onarımlarını belgeyen fermanlar, saray harcamalarının ve yapım etkinliklerinin masraf defterleri; ehl-i hiref ustaları ve mimarlara saray tarafından yapılan bağışların veya ödenen ücretlerin kayıtları ile saray mefruşatının ve hazinelerinin envanterleri bulunur. Topkapı Sarayı Müzesi ve Başbakanlık arşivlerinde saklanan bu belgelerde boşluklar olmasına ve tamamen kataloglanmamış olmalarına karşın sağladıkları bilgi zenginliği İslâm tarihi ve sanat tarihi açısından eşsizdir. Sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında 15. ve 16. yüzyılda yapılmış kayıtlar görece az olmakla birlikte, binaların yapım tarihçesini ve onarımları oldukça iyi belgelerler.

Topkapı Sarayı ile ilgili araştırmalarda birinci el kaynaklar sistematik olarak kullanılmamıştır. Bu çalışmalarda, hareket noktası olarak sarayın bugünkü biçimi alın-

mış, inşasının kronolojisi ve oluşum dönemindeki özgün planı belirlenmeksizin dört yüzyıllık yaşamı üst üste yığılmıştır. Bu süreçte kaynaklardan tutarsız aktarmalar yapılmış ve genellikle de yanlış sonuçlara ulaşılmıştır.

Saray üzerine ilk inceleme, resmî Osmanlı tarihçilerinin sonuncusu Abdurrahman Şeref'in "Topkapu Sarây-ı Hümâyûnu" adıyla 1910-1911'de çıkan bir makale dizisidir. Yazar yapıların genel bir tarihini verir, kimi tarihî öyküler anlatır ve önemli kitabeleri kaydeder. Yaptığı şematik plan (Lev. 13) saray külliyesinin bütününün elimizdeki en eski çizimlerinden biridir. Bu plan Antoine Ignace Melling'in 19. yüzyılda yaptığı krokiden çok daha ayrıntılıdır. Ayrıca Şeref, 1910'da yalnız ikinci ve üçüncü avluların planını çizmesine izin verilen mimarlık tarihçisi Cornelius Gurlitt'ten farklı olarak (Lev. 15) planına harem ve dış bahçeleri de katmıştır.

Tarihçi Barnette Miller 1916 ve 1919 yıllarında haremin planını yapmak için izin almış ve Topkapı Sarayı'nın tarihini yapılışından padişah sarayı olarak kullanılmasının bırakılmasına dek izleyen kitabı *Beyond the Sublime Port*'u (1931) yayımlamıştır. Bu çalışma sarayın mimarîsinden çok siyasî teşkilatı ve tarihî öyküler üzerinde yoğunlaşır. Yazara göre kitap "sarayın bazı kurum ve etkinliklerinin kaba bir taslağıdır; yoksa arkeolojik ya da mimarî açıdan irdeleyen bir metin olma iddiası taşımaz, zaten bu tür bir raporun hazırlanması için henüz ne zaman ne de olanaklar hazırdır".[7] Sınırlı, bazen de eskimiş mimarî bilgilerine karşın pek çok Avrupa kaynağını ilk kez bir araya getirdiği gibi kapsamlı bibliyografyası ile Miller'in incelemesi hâlâ sarayla ilgili en iyi tanıtım kitaplarından biridir. Aynı yazarın bir diğer kitabı *The Palace School of Muhammad the Conqueror,* Topkapı Sarayı'nı bu kez bir eğitim kurumu olarak ele alırken, yine mimarî tarihçesine çok az değinir.

N. M. Penzer'in sarayın çoğu onarılmadan önce, 1930'larda tarihsel yöntemden yoksun bir biçimde yazdığı *The Harem: An Account of the Institution as It Existed in the Palace of the Sultans with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to the Present* adlı eseri Miller'in ortaya çıkarıp tanıttığı Avrupa gezi yazınını eleştirel bir gözle bakmaksızın kaynak olarak kullanır. Fanny Davis'in, saray onarıldıktan sonra 1970'te yazdığı *The Palace of Topkapı in Istanbul*'u Miller'in kitabındaki mimarî hakkında verilen bilgileri düzeltir ve daha doğru planlar verir. Ancak kitabın amacı bugünkü müzede öğretici bir geziye eşlik etmektir, sarayın mimarîsini ve sergilenen eserleri üstünkörü ve öykücü bir anlayışla betimler.

E. H. Ayverdi, ilk kez 1953'te yayımlanan, 1974'te de gözden geçirilerek yeniden basılan Fatih Sultan Mehmed dönemi Osmanlı mimarîsi hakkındaki incelemesinde, sarayın oluşum dönemini araştıran ilk mimarlık tarihçisidir. Öncelikle Avrupa kaynaklarına dayanan Miller, Penzer ve Davis'ten farklı olarak Ayverdi Osmanlı tarihlerinden ilgili bölümleri derleyerek kullanır ve düşüncelerini sarayın 1940'lardaki onarımı üstüne oturtur. Ancak bu bilgileri Avrupa kaynaklarıyla birlikte değerlendirmemesi eksik bir tablo oluşturur.

S. H. Eldem'in, 1969'la 1973 yılları arasında yayımlanmış *Köşkler ve Kasırlar* adlı eseri Topkapı Sarayı'ndaki köşklerin arkeolojik kalıntılarının özenli bir incelemesini hem Avrupa hem de Osmanlı görsel ve yazılı kaynaklarından elde edilen bilgilerle birleştirerek değerlendiren restitüsyon önermeleri içerir. Avrupa gravürleri, Osmanlı minyatürleri, eski fotoğraflar, planlar ve kesitler gibi bol görsel malzemeyle desteklenmiş bu önemli, gerçekten de öncü yapıt Osmanlı saray mimarîsi incelemelerine ilk kez arşivlerden belge getirir. Ne yazık ki S. H. Eldem ve F. Akozan'ın *Topkapı Sarayı: Bir Mimarî Araştırma* adlı 1982 tarihli kitapları o kadar ciddi bir mimarî ve metin araştırması sergilemez. Kitabın metni Abdurrahman Şeref'in makalelerini günümüz Türkçesine uyarlar, Tayyârzâde Atâ'nın 19. yüzyıl enderun tarihinden seçmeler alır ve yapıları kısaca tanıtır. Kitabın giriş bölümüne yetersiz notlarla açıklanmış plan, çizim, fotoğraf ve restitüsyon önermelerinden oluşan bir katalog eklenmiştir. Metindeki eksiklere rağmen, eser çok yararlı bir görsel derleme oluşturur. Bu kitap Eldem'in köşkler üzerine daha önceki araştırmasıyla beraber elinizdeki kitabın temelini oluşturmuştur.

Ben bu kitapta Osmanlı ve Avrupa kaynaklarında bulunan bilgileri bugün varolan yapılarla bütünleştirmeye çalıştım; saraydaki her yapının arkeolojik olarak tam bir betimlemesini sağlamaya, ya da sarayın karmaşık kurumsal örgütünün ayrıntılı bir tahlilini yapmaya girişmeden, daha çok mimarî programını 15. ve 16. yüzyıllardaki oluşum döneminin özel tarihî bağlamı içinde yorumlamayı amaçladım. Topkapı Sarayı'nın inşa tarihçesini sistemli olarak izlemek ya da içerdiği hükümdarlık sembolizmini anlamak için daha önce bir girişim olmaması şaşırtıcıdır. Birbirini izleyen hanedanların terkleri ve tahriplerinden geriye kalan sarayların azlığı dolayısıyla, yoğun olarak dinî anıtlarla ilgili incelemelerin hüküm sürdüğü İslâm mimarîsi tarihinde hiç kuşkusuz Topkapı Sarayı çok önemli bir anıttır. Şimdiki çıplak kabuğu özgün biçimini ancak uzaktan hatırlatan sarayın yapısını arkeolojik araştırmaların yardımcı kanıtlarının yokluğunda yeniden canlandırmak için pek çok birincil kaynak ve arşiv belgesi kullandım. Sarayı kendi özgün bağlamı içinde yorumlama çabası gösterdim: bu bağlam yalnızca inşa koşullarını değil, yapılarla kültürel alışkanlıklar, ideolojiler ve toplumsal olarak belirlenmiş algılama biçimleri arasındaki karmaşık etkileşimi de içermektedir.

Saray bir zamanlar en ufak ayrıntılarına kadar kurallara bağlanmış bir teşrifatın uygulanmaya konduğu geniş bir sahne olma işlevini üstlenmişti. Bu teşrifatın simgesel dili uyruklar, devlet erkânı ve elçiler karşısında sultanın yüceltilmiş konumunu vurguluyordu. Fatih Sultan Mehmed'in biçim verdiği ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın geliştirdiği bu katı teşrifat, sultanın dış dünyadan uzaklığını vurguluyor ve sarayın girilir ve girilmez alanlarını birbirinden net bir şekilde ayırıyordu. Gittikçe özelleşerek erişilmez bir padişah konutuyla son bulan avlular dizisinden ibaret olan sarayın ilk bakışta birbirinden kopuk mimarî öğeleri bir geçit töreni düzeni içinde algılanarak, zaman ve mekân boyutlarının bağlayıcılığı ile tutarlı bir bütün

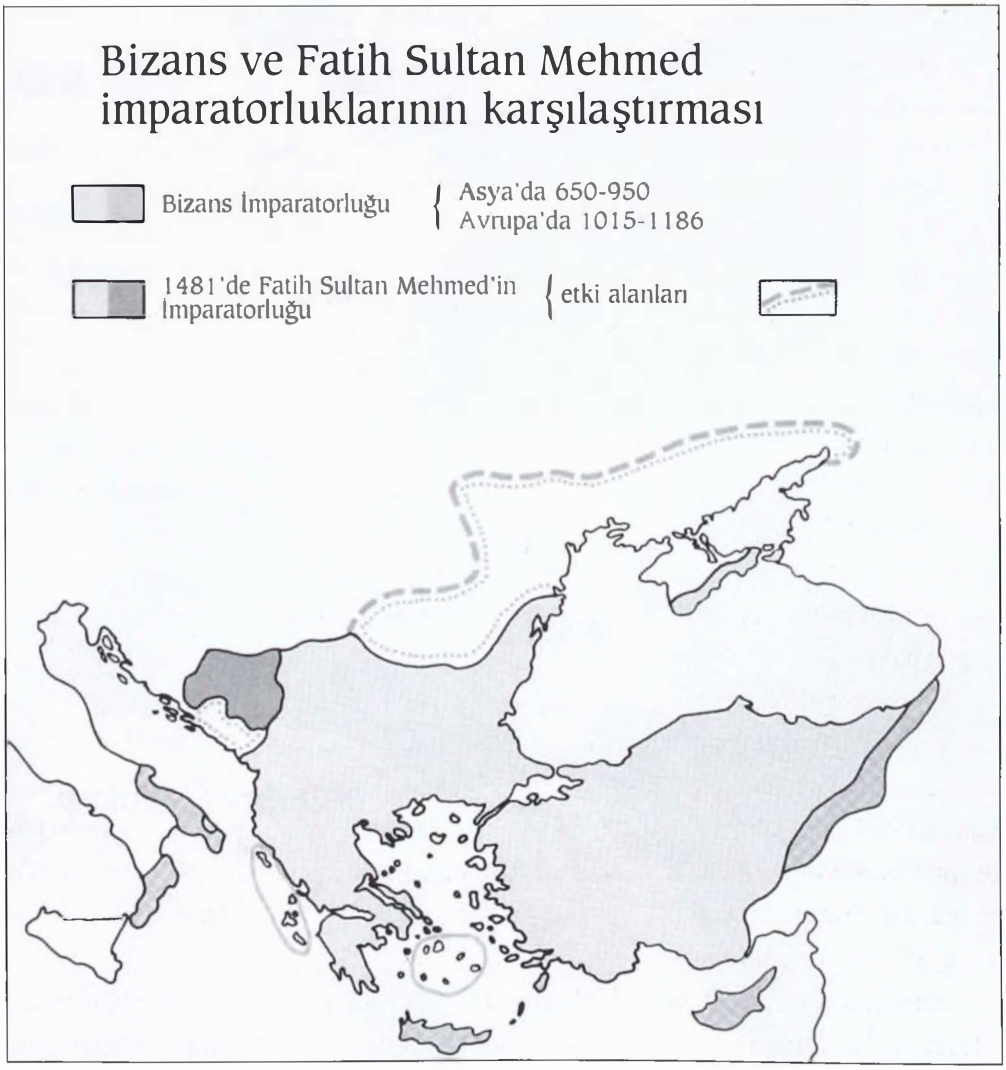
oluşturuyordu (Lev. 10-12). Kurallarla belirlenmiş bu geçit merasimi saray mimarîsinin sultanî ikonografisini dile getirip öne çıkarıyor, ziyaretçiyi belirli bir teşrifat durağından diğerine çekerek hiyerarşik bir sırayla dizilmiş mekânlara öykücü bir boyut katıyordu.

Çeşitli idarî birimleri barındıran ilk iki avlu, hem yabancıları etkilemek hem de içerideki mutlak hükümdar ideolojisini güçlendirmek üzere, devletin mevki hiyerarşisinin çarpıcı bir biçimde temsil edildiği törenler için bir tiyatro sahnesi işlevini görüyordu. En içteki üçüncü avlu (*Enderûn*), sadece gözlerden ırak bir hükümdar konutu değil, aynı zamanda içoğlanlarının, hadımların yakın gözetimi altında, ileride merkezî imparatorluğun yönetim kadrosunda yüksek makamlarda çalışmak üzere özel öğretmenlerce eğitildikleri bir mekândı. Bu avlunun kesin sınırlarla ayrılmış erkek ve kadın bölümlerindeki koğuşlarda kalan genç içoğlanları ve cariyeler ortak bir saray kültürü ile yoğurulup birbirleriyle evlendirilerek imparatorluğun sadık yönetici tabakasını oluştururlardı. İçinde sultan ve ailesinin de yaşadığı bu saray okulu, hükümdar konutunun bir uzantısı olan köşk ve çeşmelerle bezeli bahçelerle çevrili idi.

Saray hanedanının gücünün temsil edildiği bir sahne, impartorluğun yönetim merkezi, eğitim kurumu ve padişah ailesi için bir konut işlevi görürken aynı zamanda iç (özel) ve dış (kamusal) hizmetlere göre gruplaşmış binlerce sakini barındıran bir yapı topluluğu idi. Bütün bu yapıları sığdırmak için kentten geniş bir alan kesip alınarak, sultanın gücü, tek bir anıtın ezici dikeyliği ile değil, karmaşık bir kurumsal örgütün göstergesi olan yapıların yayıldığı arazinin yatay genişliği ile iletiliyordu.

Bugün boş bir sahne görünümü taşıyan saray-müzenin zaman içinde birbirini izleyen sultanların istekleriyle tesadüfen oluşmuş bir yapılar topluluğu olduğu düşünülür. Oysa sarayın eski tarihi yüzyıllar boyunca yapılan yeniliklerden sonra bile esas planının ilk düşünüldüğü gibi kaldığını gösteriyor, çünkü teşrifat ve teşkilatının içerdiği imparatorluk kavramı devamlılığını uzun süre yitirmemişti. Sarayın değişmeyen yapısal iskeleti Osmanlı imparatorluk gücünü özel bir dille yansıtıyordu. Ben sarayın mimarî söyleminin çağdaş gözlemciler tarafından nasıl algılandığını ve Osmanlı egemenlik kavramını nasıl yansıttığını anlamaya çalışarak irdeledim.

Sarayın arkitektonik yapısı ile teşrifatı ve hizmet ettiği merkezî devlet arasında karşılıklı bir bağ vardır, bir bütün olarak Topkapı Sarayı 15. yüzyılda yaratılıp 16. yüzyılda sağlamlaştırılan tamamen Osmanlılara özgü olan imparatorluk geleneğini temsil eder. Bu saray, işlevine bağlı olarak sabitleşmiş mimarî iskeleti ve değişmeden yinelenen teşrifatıyla Osmanlı yönetimiyle nerdeyse anlamdaş olmuş bir politik yapıyı ve bir hâkimiyet kavramını somutlaştırıyordu. Saray sultanın kapıkullarınca yönetilen bir merkezî idare sistemini barındırıyor ve ona biçim veriyordu. Bu sistem Osmanlı hanedanının üstünlük, yasallık ve sürekliliğini sorgulayacak bir aristok-

Harita I. II. Mehmed döneminde Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının karşılaştırmalı haritası. (Pitcher, *A Historical Geography of the Ottoman Empire*'den uyarlanmıştır.)

rasinin ortaya çıkışını önleyerek otokratik merkezî iktidarın güçlenmesini sağlamak için benimsenmiş idi. Mimarî ve teşkilat açısından Topkapı Sarayı'nın dondurulmuş derin yapısı merkezî devletin kendini sürekli yineleyen sisteminin hem bir sebebi hem de sonucuydu.

Bu kitapta Topkapı Sarayı'nın çok-katlı mimarî söylemi yorumlanırken, aynı zamanda egemenlik ideolojisi, saray teşrifatının anlamı, mimarî ve teşrifat arasındaki karşılıklı etkileşim, erkek ve kadın mekânlarının ayrımı, kamusal ve özel yaşam karşıtlığı ve yapının çağdaş izleyicilerince algılanışı hakkında sorular ortaya atılmaktadır. İlk bölümde sarayın inşaat programı ile teşrifatının kurallara bağlanması, yeni bir imparatorluk imgesi ve devlet kavramıyla sonuçlanan güç merkezîleşmesinin tarihî sürecinin çerçevesi içine yerleştiriliyor. Sarayın inşasının tarihçesi

I. Süleyman Döneminde (1520-1566) Osmanlı İmparatorluğu

Harita II- 1. Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu

belirleniyor, padişahların, mimarların, Osmanlı, Arap, İranlı ve İtalyan bezeme ustalarının rolleri tartışılıyor ve eski Bizans akropolünün bulunduğu arazide yapılmasının simgesel anlamı yorumlanıyor.

Sonraki bölümlerde yapılarının adım adım gezilmesini sağlayan bir geçit töreni yolculuğuyla sarayın estetik ve törensel etkisi yeniden canlandırılmaya çalışılıyor. Bu yapıların karmaşık inşa tarihleri ve mimarî özellikleri daha önce sistemli bir şekilde incelenmedikleri ve bilimsel yazında da çeşitli tartışmalara konu olduğu için her biri mimarî, tezyinî, işlevsel, törensel ve simgesel nitelikleri açısından ayrıntılı bir biçimde betimleniyor. Sarayda yaşamış ya da törenlere katılmış yerli ve yabancı gözlemcilerin anlattıklarının yardımı ile saray külliyesinde yapılan bu gezintinin sonunda, onun kamusalla özel, dış ile iç, erkekle kadın ve sultana ait olanla olmayan arasına çok kesin çekilmiş sınırlarla belirlenen mimarîsinin daha iyi anlaşılması umulmaktadır. Son bölüm, efsanevî, İslamî Türk-Moğol, Roma-Bizans ve İtalyan Rönesans saray geleneklerinin geniş çerçevesi içinde Topkapı Sarayı'nın imparatorluk ikonografisinin yorumuyla tamamlanıyor.

Notlar

1 Âli, *Mevaid*, s. 211-13.

2 Âli, *Counsel*, 1:59-61. Âli'ye göre Topkapı Sarayı dışında Sultanların ara sıra ziyaret ettikleri diğer saraylar da vardı: Eski Saray (şimdiki İstanbul Üniversitesi arasında), İbrahim Paşa Sarayı (Atmeydanı'nda), Valide Sultan Sarayı (Yenibahçe'de), Galata Sarayı ve Üsküdar Sarayı. Bu sarayların lüzumsuz kadrosunun azaltılmasını teklif eder. 18. yüzyılda Naima gösterişli sarayların Sultanların haşmetini arttırması nedeniyle gerekli olduğunu yazar, Naima, 1:54-57.

3 Tavernier, s. 56.

4 Seçmeli tercüme için bkz. Fischer, s. 5-81.

5 La Croix, *Serrail*, s. 2-10.

6 Sarayı "Doğu Despotizminin" merkezi olarak algılayan Avrupa metinleri için bkz. Grosrichard.

7 Miller, Beyond the Sublime Portre, s. xv.

15. ve 16. yüzyılda

TOPKAPI SARAYI

Mimarî, Tören ve İktidar

BÖLÜM 1

Yeni Saray'ın İnşaat Süreci ve Teşrifat Kurallarının Belirlenmesi

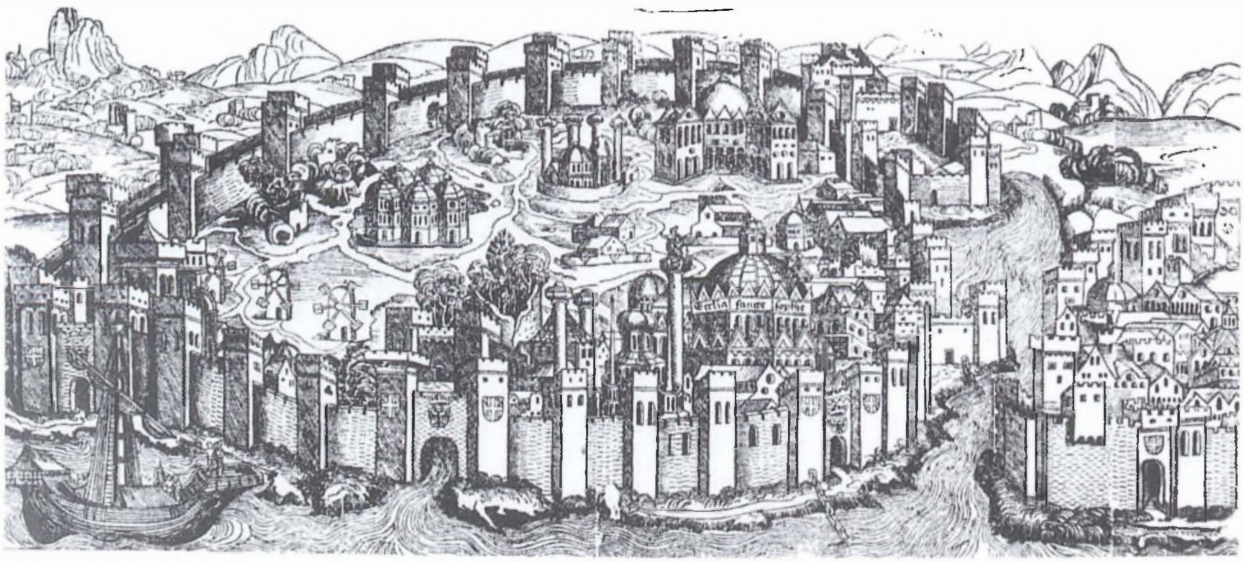
Fatih Sultan Mehmed 1453'te Konstantinopolis'e tören ile girdiğinde ilk görmeye gittiği yerlerden birisi Ayasofya idi (Res. 1). Yapı onu büyülemişti. Sonra aynı yöredeki Bizans imparatorlarının Büyük Saray'ını dolaştı (Res. 2). Bu iki yapının harap durumu dünyevî gücün geçiciliği üstüne düşüncelere dalmasına neden olmuştu:

Baykuş nevbet çalar Efrâsiyab takında
Örümcek perdedârdır Kayserin sarayında[1]

II. Mehmed, Ayasofya'yı onartıp selâtin camisine çevirir, ancak Atmeydanı'nda imparator Constantinus'un (324-27) yaptırdığı artık harap olmuş Büyük (ya da Kutsal) Saray'ı onarmadığı gibi Bizans yöneticilerinin 11. yüzyılda taşındıkları Haliç yakınındaki müstahkem Blakhernai Sarayı'nı kullanmak için de bir girişimde bulunmaz. Fethettiği kentte bir aydan daha az kaldıktan sonra hâlâ Osmanlı başkenti olan Edirne'de[2] henüz tamamlanmış Yeni Saray'a döner (Res. 3). Öte yandan, yıkıntıya dönmüş kenti Bizans İmparatorluğu'nun altın çağında yaşadığı görkeme kavuşturarak kendi başkenti yapma planlarını kurmaya başlar.

Ertesi yıl, bütün Osmanlı dönemi boyunca saray belgeleri ve sikkelerde Konstantiniyye denen ama kısa bir süre sonra halk tarafından İstanbul diye anılmaya başlayan Konstantinopolis'e dönünce, 4. yüzyıl imparatoru I. Theodosius'un *Forum Tauri*'sinin (Lev. 1) arazisindeki manastırın yerine bir saray yaptırır.[3] 15. yüzyıl Bizans tarihçisi Dukas'a göre Sultan Mehmed, "kente girdiğinde, merkezinden yaklaşık bir millik bir alan ölçerek orada bir avlunun sınırlarının belirlenmesi, içine de saraylar yapılması için buyruklar çıkardı. Duvarlar tamamlanınca çatısı, terk edilmiş manastırdan alınan kurşun levhalarla kaplandı".[4]

Eserini II. Mehmed'e ithafen yazan diğer Rum tarihçi İmrozlu Kritovoulos bir Bizans kalesinin olduğu Altın Kapı yakınında Sultanın "büyük bir aceleyle" müstahkem bir kale yaptırdığını söyler (Lev. 1, 23, 24a). Bu kale Yedikule'dir. Fatih, aynı yıl içinde kente geri gelerek bir saray yapılmasını da emreder; şehirde sadece "yapılmakta olan binaları denetlemeye yetecek kadar bir süre kalarak, olabildiğince çabuk olması koşuluyla, bu yapılar ve yenileriyle ilgili yapılacak işler hakkında emirler verdi". 1455'e gelindiğinde Sultan "sarayı başarıyla bitirilmiş, Altın Kapı'daki kale ve kentin bütün duvarlarını çok iyi inşa edilmiş olarak bulmuştu, yapılanlardan memnundu ve işi yönetenleri para, hilat ve başka şeylerle ödüllendirdi".[5]

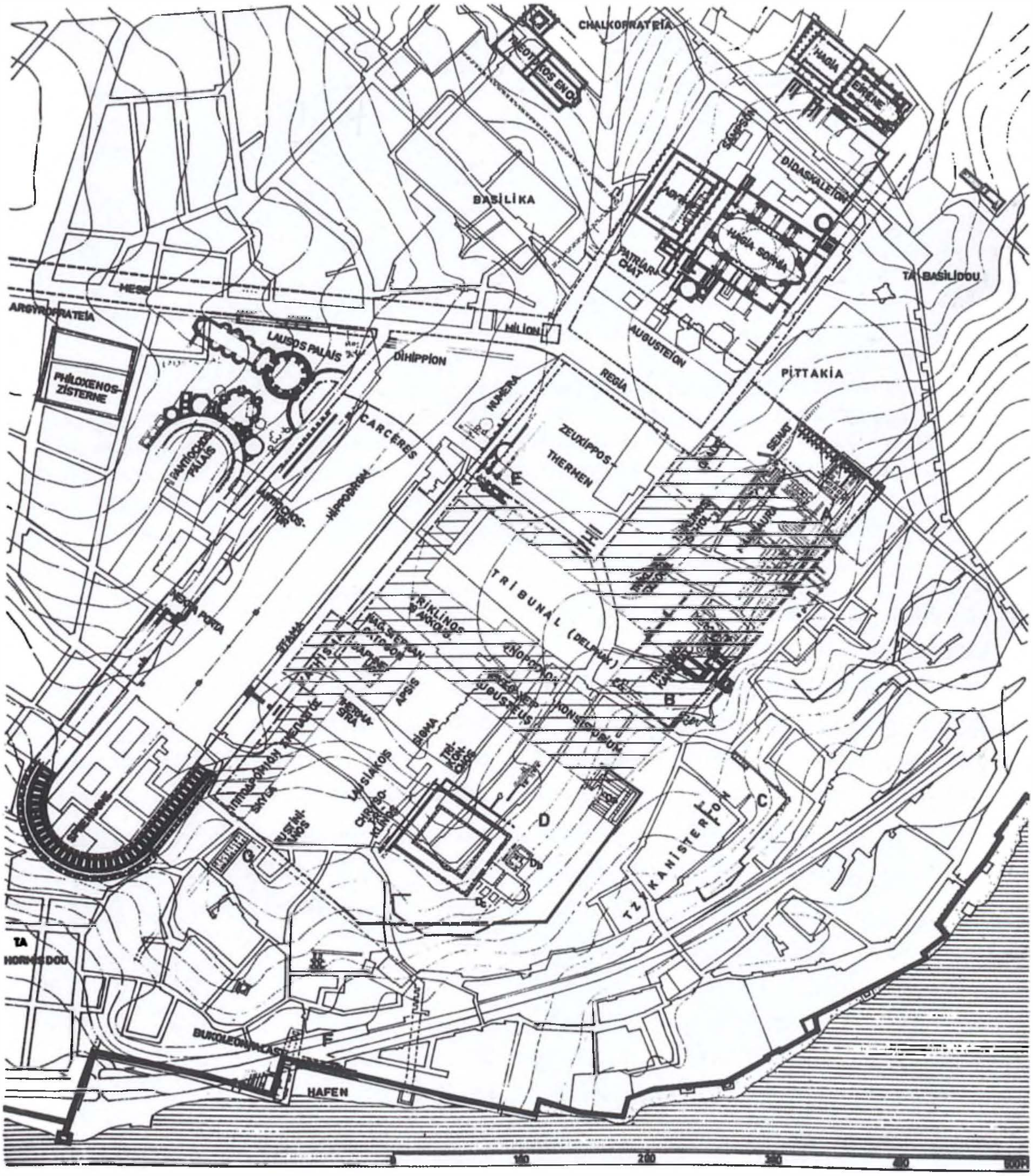
1. Bizans Konstantinopolisi'nin görünümü. Schedel, *Liber Chronicarum*'dan.

Aslında ilk sarayın yapımı büyük bir olasılıkla 1458'e dek sürmüştü.[6] Esas olarak bu saray, bir iç avlu etrafındaki yapıların sonradan bahçelerle ve müstahkem olmayan bir dış duvarla çevrilmesiyle oluşmuştur (Res. 4-5). Dönemin tarihçisi Tursun Beg bize bu sarayın çok iyi korunan bir haremi, Sultan ve içoğlanları için güzel dairelerle köşkleri, resmî divan odaları ve çok sayıda vahşi hayvanın yaşadığı padişah avlaklarının olduğunu söylüyor.[7] 1474 ile 1481 arasında Fatih'in sarayında yaşamış olan Giovanni Maria Angiolello bu betimlemeyi doğruluyor, ayrıca hayvanların dolaştığı, pınarların fışkırdığı, göl kamışlarında kuşların yuva kurduğu bahçelerinin, I. Theodosius'un Roma'da Traianus ve Marcus Aurelius'unkileri örnek alarak diktirdiği sarmal bezemelerle süslü anıtsal bir sütununun ve dört kapılı bir mil uzunluğunda bir duvarının olduğunu da ekliyor.[8] 1505 ve 1514 arasında içoğlanı olarak Osmanlı sarayında yaşayan Giovantonio Menanivo ise 25 ayrı yapı sayar, bahçeyi devekuşu, tavuskuşu ve başka egzotik kuşlarla doldurur, dış duvarın uzunluğunu da ikiye katlayarak iki mile çıkarır.[9]

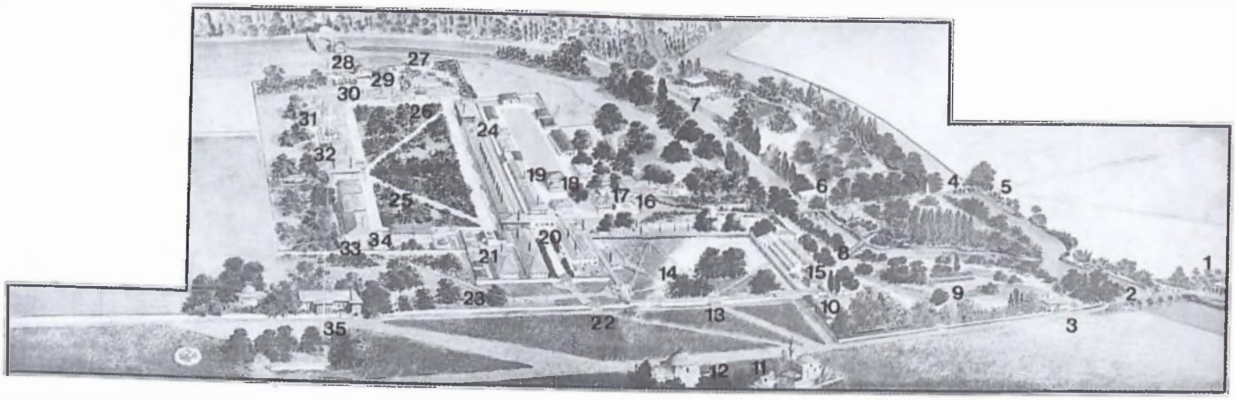
Yeni Saray'ın Yapılış Tarihçesi ve Bir İmparatorluk İmgesinin Yaratılışı

Bu saray bitirildikten az sonra Fatih bir yenisini yaptırmaya karar verir. Osmanlı kaynaklarında 19. yüzyıla kadar *Sarây-ı Cedîd-i Âmire* ya da *Yeni Sarây* denen, bugün ise Topkapı Sarayı (Lev. 1, 23-24a; Res. 6) olarak bilinen bu sarayın yapımından sonra *Forum Tauri*'deki saray, *Sarây-i Atîk* ya da *Eski Sarây* adını almıştır.[10] Bu yeni proje için II. Mehmed'in seçtiği 592.600 metrekarelik arazi, halkın *zeytunluk* dediği ancak artık kısmen bir konut alanı olarak kullanılan eski Bizans akropolü idi. Sultan, bu araziyi birçok ülkelerde dolaşmış, başka hükümdarların saraylarını görmüş mühendis ve danışmanlarıyla *müşâvere* ettikten, yörede su olup olmadığını ve yapım masraflarını belirlemek için bir araştırma yaptırdıktan sonra seçmiştir.[11]

Tarihini 16. yüzyıl başlarında yazan Bidlisî bize Sultanın ihtiyacı olduğu araziyi Müslümanlar ve gayri Müslimlerden satın aldıktan sonra temellerin düzletilmesini, tepeden denize inen dik yamaçta eski akropolün istinat duvarlarını içine

2. Bizans Büyük Sarayı'nı Ayasofya ve tören yolu Mese ile birlikte gösteren rekonstrüktif plan. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 232'den.

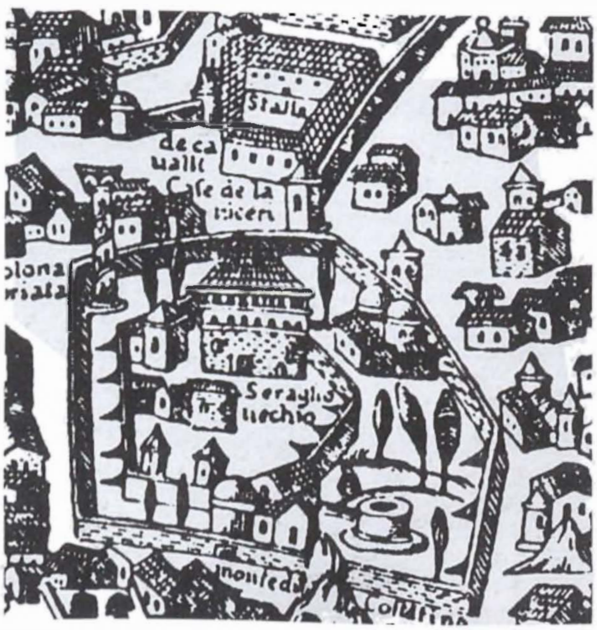

3. Edirne Yeni Sarayı'nın planı. Rifat Osman'ın, *Edirne Sarayı*, kitabının başında yer alan levha.
1. İydiyye Köşkü; 2. Şehabeddin Paşa Köprüsü; 3. Köşk Kapısı; 4. Sultan Süleyman köprüsü ve Terazi Köşkü; 5. Tekke Kapısı Yolu; 6. Adalet Kasrı ve İftar Köşkü; 7. Bülbül Köşkü; 8. köprü; 9. Hayvan bahçesi; 10. Bostancı koğuşları; 11. Şehabeddin Paşa Camisi; 12. Şehabeddin Paşa Hamamı; 13. Bâb-ı Hümâyûn; 14. Alay Meydanı; 15. Mutfaklar; 16. Sultan hamamına bitişik Kum Köşkü; 17. Cihannüma Kasrı olarak bilinen Has Oda; 18. İç Hazine; 19. Enderûn-ı Hümâyûn; 20. Harem kapısı; 21. Haremağaları dairesi; 22. Teberdarlar kapısı; 23. Teberdar koğuşları; 24. Cariyeler dairesi; 25. Vâlide Sultan avlusu; 26. IV. Mehmed köşkü; 27. Av Köşkü; 28. Değirmen Köşkü ve saray değirmeni; 29. Tebdil Köşkü; 30. II. Ahmed Köşkü; 31. Hünkâr Sofası ve Hamamı; 32. Vâlide Sultan dairesi; 33. Cariye daireleri; 34. Saray Hastanesi; 35. Alay Köşkü.

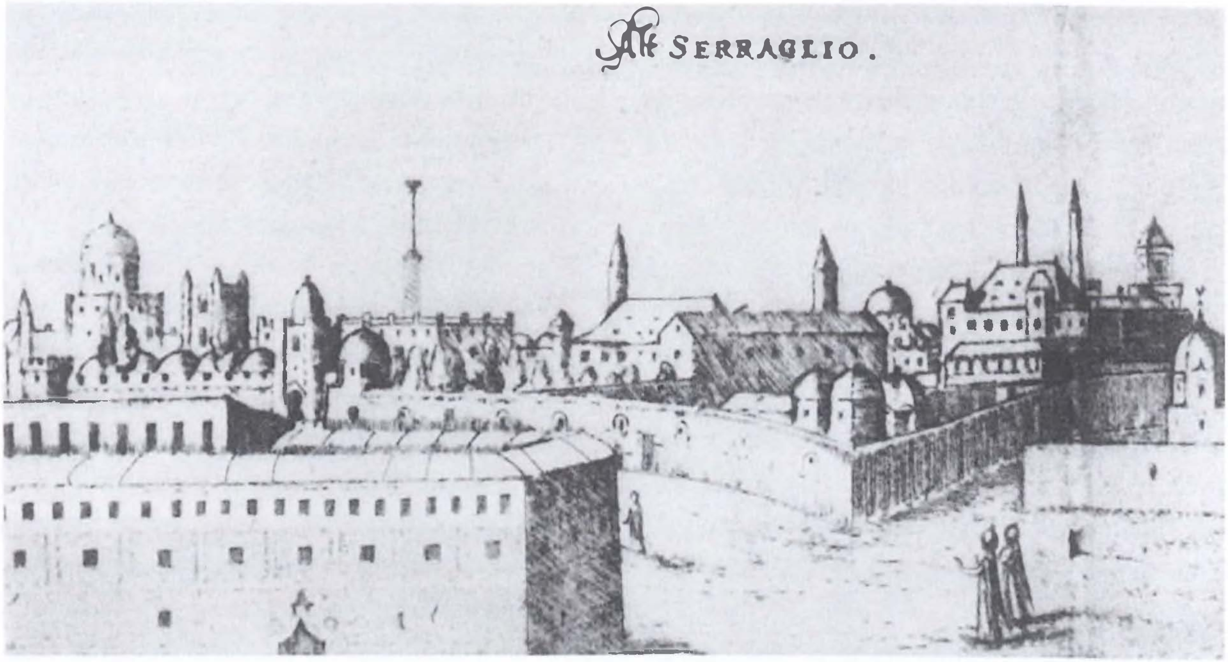
alan bir dizi teras yapılmasını emrettiğini söyler. Bu katlı teraslar Giovanni Andrea Vavassore ve Wilhelm Dilich'in yayınladığı İstanbul haritalarında görülmektedir (Lev. 23, 26b, Res. 6).

Esas saray tepenin sırtındaki en yüksek set üzerinde kurulmuştu. Ayasofya'ya bakan ana kapıdan girildiğinde peşpeşe sıralanan üç avlu sarayın tümünü içeriyordu. Sultanın özel dairesi (*dârü'l-ḫilâfe*) ve adalet Divanhanesi (*eyvân-ı dîvân-ı 'adl*) üçüncü ve ikinci avluya yerleştirilmişti. Sarayın iç merkezi (*enderûn*), tepenin ekseni boyunca, köşklerle dolu bahçelerle kuşatılmıştı. Bağlar ve köşklü bahçeler tepeden deniz kıyısına doğru iniyordu.[12] Binaların ve bahçelerin yapımı bittikten sonra dış duvar ve anıtsal bir giriş kapısı (*Bâb-ı Hümâyûn*) yapılmıştı.[13] Hem kapının günümüze kalan kitabesi hem de dış duvardan *Ḳal'aṭü'ṣ-ṣulṭâniyye* diye söz eden Arapça bir belge surların 883 Ramazan'ında yani 1478 Kasım'ı ile Aralık'ı arasında bitirildiğini gösteriyor (Res. 22).[14]

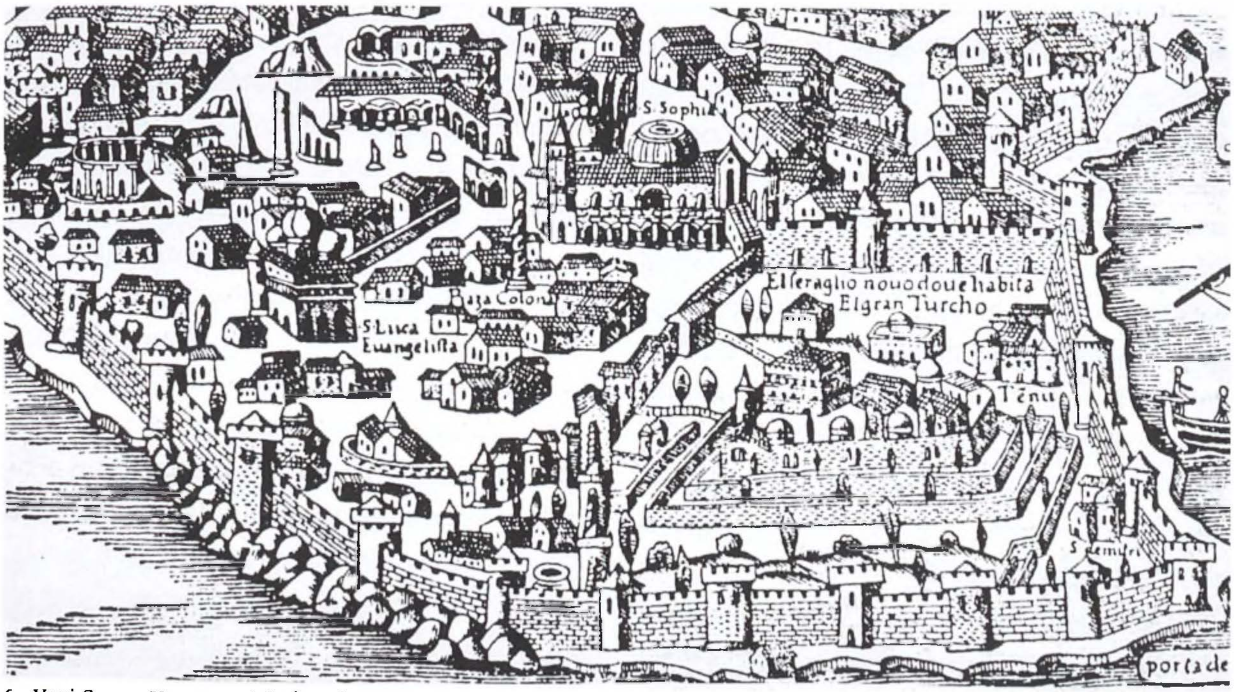
Dış duvar bitirildiğinde, bu duvar ile sarayın yönetim ve konut binalarını içeren ikinci ve üçüncü avlularına ek bir ön avlu oluşmuştu. Cenevizli tüccar Iacopo de Promontorio 1475'te sarayı anlatırken henüz dış duvar yapılmamış olduğundan sadece iki avlu görmüştü.[15] Saray külli-

4. Eski Saray. Giovanni Andrea Vavassore'nin, yaklaşık1479 tarihli kayıp bir çizimden yapılmış İstanbul haritasından, Venedik, 1520. (Lev. 23'den ayrıntı)

5. İstanbul'daki Eski Saray'ı 1541 yangınının ardından Kânûnî Sultan Süleyman tarafından yeniden yaptırıldıktan sonra gösteren çizim. Dilich, *Eigentliche kurtze beschreibung*'dan

6. Yeni Saray, Vavassore'nin İstanbul haritasından (Lev.23'den ayrıntı)

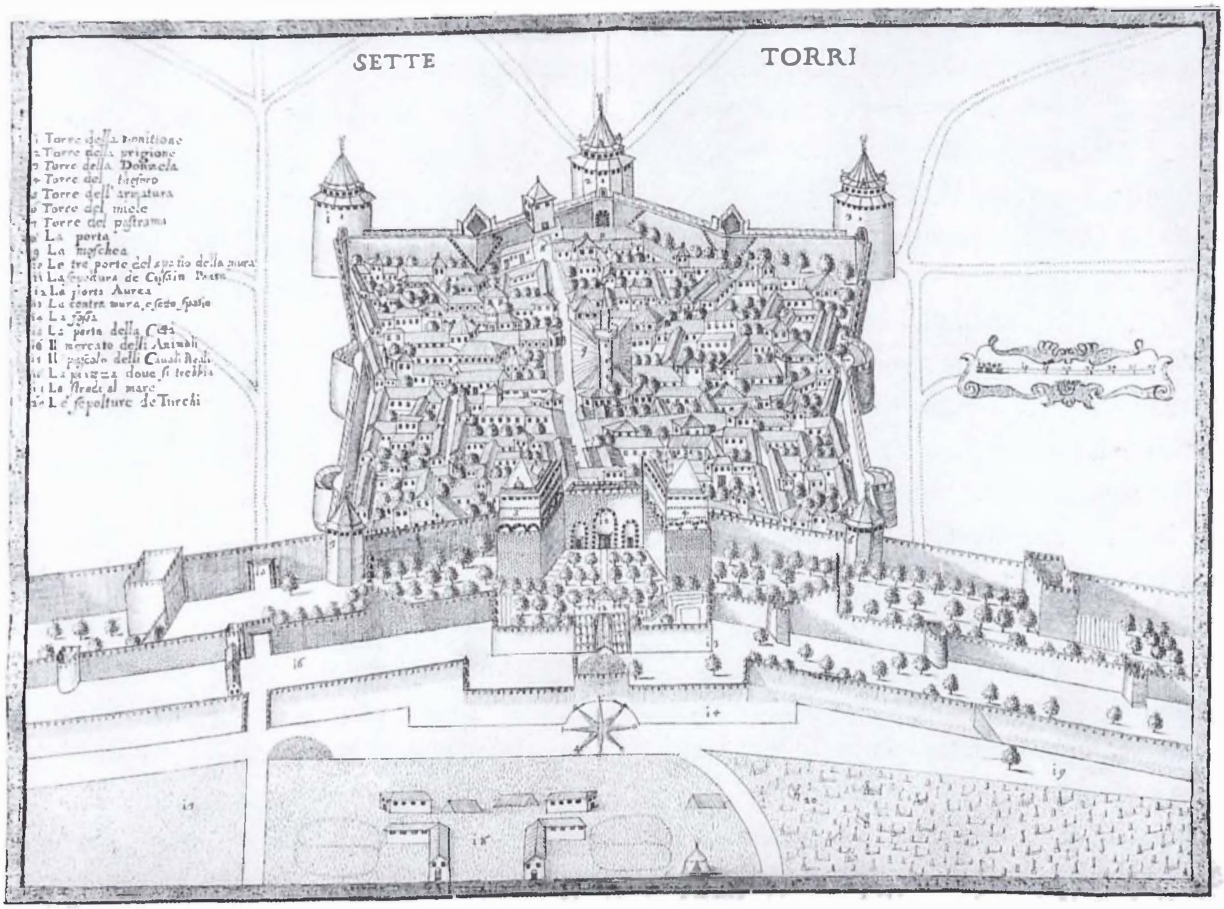
yesi, yavaş yavaş, üç ana kapıyla birbirine açılan art arda üç avlu, üçüncü avluya bitişik asmabahçe ve köşklerle donanmış duvar ile çevrili bir dış bahçeden oluşan düzene kavuşmuştur (Lev. 2a, 3, 10-12). Bu avlulardan ilk ikisi, yönetim binaları ve karmaşık bir teşrifatla Sultanın dış dünya ile ilişkilerini düzenleyen saray mensuplarının dış hizmetleri için ayrılmıştı. Kamusal dış alanla özel iç alanı ayıran Üçüncü Kapı'nın ardındaki üçüncü avluda ise Sultanın yaşadığı ve erkeklerle kadınlar için iki ayrı bölüm halinde düzenlenmiş daireler bulunmaktaydı. Tamamen Sultana özgü bu özel bölüm asmabahçeli küçük bir dördüncü avluya ve içlerine köşkler serpiştirilmiş dış bahçeye açılıyordu.

En eski kaynağımız olduğu için Kritovoulos'un verdiği 1459 tarihini bütün külliyenin temel atma tarihi olarak kabul edebiliriz.[16] Nitekim, 17. yüzyılda yazan Evliya Çelebi, Bâb-ı Hümâyûn'un üzerindeki, bugün artık yerinde olmayan bir kitabede aynı tarihi (863/1458-59) okuduğunu söyler.[17] Kritovoulos Sultanın o yıl kentin ortasında "yükseklik, güzellik ve büyüklükte yöredeki en büyük ve güzel tapınaklarla yarışabilecek" bir cami ve "denize doğru uzanan eski Bizans'ın burnunda önceki bütün saraylardan daha görkemli ve görünüş, büyüklük, maliyet ve zarafette hepsini gölgede bırakacak bir saray" yapılmasını emrettiğini söyler (Lev. 1, 23, 24a).[18] Otokratik Sultanın dinî ve idarî gücünü temsil eden bu iki iddialı projesi İstanbul'u "eskilerde olduğu gibi her bakımdan en zengin, en kuvvetli ve en ünlü kent haline getirme" planının bir parçası idi. 1460 yılını anlattığı bölümde Kritovoulos şunları yazıyor:

> Sultan Konstantinopolis'e gelip biraz dinlenince dikkatini ülkesinin durumuna ve dört bir yanda her şeyi düzene koymaya ve onarmaya, özellikle kendi sarayı ile ilgili şeylere çevirdi (...) Kendi adına yaptırdığı binaların –yani cami ile saray– yapım çalışmalarını şevkle yönetiyordu. Sadece gerekli olan malzemenin değil en pahalı ve az bulunur olanların özenle toplanmasıyla ilgileniyordu. Her yerden en iyi işçileri, duvarcı, taşçı, marangoz ve bu tür işlerde deneyimli ve uzman kişileri davet ediyordu.
>
> Sultan, geçmişin en büyük ve en üstün yapılarıyla her bakımdan yarışacak, görkemli ve görmeye değer binalar yaptırıyordu. Bu nedenle binalarında çalışacak işçileri, kullanılacak malzemelerin niteliklerini çok özenle gözetmek zorundaydı, öte yandan, büyük harcama ve ödemelerle de ilgileniyordu. Bu işleri denetlemek için pek çok kalfası, bu tür konularda olağanüstü bilgili ve deneyimli olan adamları vardı. Bu kadarla yetinmeyip işi kendisi sık sık teftiş eder, her şeyi çok iddialı ve mükemmel bir beğeni ile, bütünüyle hükümdarlara yaraşır biçimde yapardı. Bu konudaki tutumu böyleydi.[19]

Kritovoulos'un sözleri saray üzerindeki çalışmanın ilk birkaç yılının nadir yapı gereçleriyle, hünerli ustaların bulunması ve projenin oluşturulmasıyla geçtiğini akla getiriyor ve Fatih külliyesinin kitabesindeki yapım tarihlerinin (867-75/1463-70), Kritovoulos'un hem saray hem de cami için verdiği tarihlerden biraz daha geç olmasını anlaşılır kılıyor.[20] Birçok 16. yüzyıl tarihçisi de, saray için (866-67/1462-63 dolaylarında) daha geç bir temel atma tarihi veriyor.[21]

Kritovoulos ana bölümü, (yani ikinci ve üçüncü avlularla önlerindeki asmabahçe) daha 1465'te bitmiş sayıyor. Ancak vezir-i azam Karamanî Mehmed Paşa'nın, 873 (1468) yılını veren *"Cinân-ı 'âlî ve ḳaṣr-ı mübârek"* sözleriyle düşürdüğü tarih de içinde olmak üzere, bazı kaynaklar bu bölümün gerçekte 1460'ların sonlarında bitirildiğini düşündürüyor. Bu kaynaklar arasında Bâb-ı Hümâyûn'un üzerinde temel atma tarihi 863'e (1458-59) ek olarak 872 (1467-68) tarihini okumuş olduğunu söyleyen Evliya Çelebi

7. Francesco Scarella, yıldız biçimli Yedikule Kalesi'nin çizimi, 1686. Elyazması, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.: 8627, fol. 5r.

ile 1910'da Topkapı'yı ziyaret eden ve Evliya'nın okuduğu 872 tarihli kitabeyi gören mimarlık tarihçisi Cornelius Gurlitt sayılabilir.[22]

Bahçe köşkleri 1465'te Kritovoulos'un metninde anılmadıklarına göre, ana bölüm bittikten sonra ilave edilmiş olmalıdır. Kaynaklarda anılan köşklerden bugüne Farsça yapım kitabesine göre 877 yılının Rebî'ü's-sânî'sinde (Eylül-Ekim 1472) bitirilmiş olan Çinili Köşk ulaşmıştır. 1470 ile 1472 arasında, İshak Paşa'nın ikinci vezir-i azamlığı sırasında yapılmış bir diğer köşk, 19. yüzyılda yıkılmıştır. Bahçe köşkleri 1478'de dış kale duvarı ile çevrilmiştir. Dolayısıyla Topkapı Sarayı'nın yapılış tarihçesini iki ana evreye bölmek yanlış olmayacaktır: 1459 ile 1468 arasında bir asmabahçeye bakan ikinci ve üçüncü avlulardan ibaret olan ana bölüm yapılmış; sonra da 1478'de Kal'atü's-Sultaniyye duvarları ile çevrilmiş olan dış bahçe köşkleri eklenmiştir. Dolayısıyla Evliya'nın ve Gurlitt'in Bâb-ı Hümâyûn üzerindeki bugün kayıp kitabede gördüğü 1468 ve 1478 tarihleri bazı araştırmacıların öne sürdüğü gibi sarayın temel atma ve kullanıma açılma tarihlerini değil, bu iki inşa aşamasını verse gerektir.[24]

Yeni Saray'la ilgili olarak irdelenmesi gereken bir diğer soru da, daha önce yapılmış görkemli sarayın tamamlanmasından bu kadar kısa bir süre sonra neden bir yenisinin yapıldığıdır. Bu soruya verilen cevaplardan biri, konumu genişlemeyi engellediği için Sultanın Eski Saray'ı bıraktığı şeklindedir.[25] Ancak Eski Saray, rahatlıkla

yayılmaya elverişli, düz ve geniş bir arsa üzerine kurulmuştu. Aslında genişleme ve inşa sorunları, arazisinin büyük bir bölümünün teraslar ve yeraltı tonozlarıyla desteklenmesinin gerektiği Yeni Saray için geçerliydi. Eski Saray'ın arazisinin ne denli büyük olduğunu anlamak için, üzerine önce Bayezid külliyesi (1501-07), sonra da Süleymaniye külliyesinin (1550-57) yapılmasıyla küçülmesinden sonra bile genişliğine 16. yüzyıl tarihçisi Lokman'ın şaştığını hatırlamak yeterli olacaktır. Lokman, Eski Saray için "*hâlâ 'ibret-nümâ-yı ehl-i cihân*" diyordu.[26]

Eskisi varken yeniden bir sarayın yapılması için ileri sürülen bir diğer açıklama da, Venedik'le 1463'ten 1478'e dek süren deniz savaşının başlayacağını hisseden Fatih'in Yeni Saray'ı askerî istihkâm olarak yaptırdığı varsayımıdır.[27] Uzayıp giden yapım sürecine bakıldığında, bu sav pek olası görünmüyor. Nitekim Sultanın diğer kale inşaatlarının ayırıcı özelliği hızla yapılmalarıydı, çoğu bir yıl içinde başlanmış ve bitirilmişti. Üstelik, saray projesine Venedik savaşı çıkmadan önce başlanmış, dış kale duvarı ise, Venediklilerle 1479'un Ocak ayında imzalanmış olan barış görüşmeleri sürerken ilave edilmişti.[28] Öte yandan, 1461-62'de Çanakkale'de yapılan kalelerle daha önce Boğaziçi'nde kurulanlar, İstanbul içinde ayrıca bir kaleyi gereksiz kılıyordu. Angiolello, kent duvarları önüne ve denizin ortasında yükselen Kız Kulesi'ne yerleştirilmiş toplarla birleştiğinde bu dört kalenin İstanbul'u üzerinden izinsiz bir kuşun bile uçamayacağı kadar koruduğunu söylüyor.[29] Açıkçası Yeni Saray'ı bir kale olarak yapmanın bir gereği yoktu. Sultan ve maiyeti bir sığınağa ihtiyaçları olduğunda Fatih'in savunmasız Eski Saray ile beraber yaptırdığı, Altın Kapı bitişiğindeki Yedikule'yi kullanabilirlerdi (Lev. 1, 23, 24a; Res. 7). O yıllarda İtalya'da geliştirilen ideal tasarım ilkelerini yansıtan bu yıldız biçimli kalede hem Sultanın hazinesini içeren, hem de saldırı durumunda sığınabilecek lüks daireler bulunuyordu.[30]

Geç 16. yüzyıl tarihçisi Mustafa Âli'ye göre Fatih, Yedikule'yi ve kalabalık şehir merkezi ile çevrelenmiş Eski Saray'ını bir haçlı saldırısından korktuğuna yoran Galata (Pera) sakini Hıristiyanların dedikodularına karşılık olarak Yeni Saray'ı yaptırmaya karar vermiştir.[31] Âli'nin yorumu doğruysa, Yeni Saray, savunma maksadıyla yapılmak şöyle dursun, Sultanın korkusuz özgüvenini ilan etmek için yaptırılmıştır. Gerçekten de acele etmeden inşa edilen havadar köşkler bu türden bir açıklamayı haklı gösterir.

Sarayın iddialı inşa programı, öncelikle, Konstantinopolis Osmanlı başkentine çevrilirken Sultanın iyice belirginleşen yeni hükümdarlık imgesinin etkisini yansıtıyordu. Sadece küçük bir beylik yönetmiş atalarından farklı olarak II. Mehmed, Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bir imparatorluğa hükmediyordu (bkz. harita 1). Fetihleriyle Bizans tahtında ve rakip Müslüman beyliklerinde hak iddia edebilecek herkesi ortadan kaldırmıştı; başarıları kendisini Doğu Roma İmparatorluğu'nun vârisi olarak görmesine ve tüm dünyaya hükmetme arzusuna kapılmasına neden olmuştu (Res. 8).[32] Konstantinopolis'in fethi Osmanlı Devleti'ni Avrupa politik yörüngesine yerleştirmiş ve ona Bizans İmparatorluğu'nun vârisi olarak yeni iddialar sağlamıştı; bu devlet şimdi gözlerini İtalya'ya dikiyordu. Avrupalılar II. Mehmed'in Roma İmparatorluğu'nu diriltmek ve Konstatinopolis ile Roma'yı yeniden birleştirerek Akdeniz havzasını tek bir yönetim altında toplamak üzere İtalya'yı fethetmek istediğine şiddetle inanıyorlardı. Ölümünden bir yıl önce 1480'de Güney İtalya'da Otranto'nun fethiyle doruğuna ulaşan bu büyük ihtiras Sultanın çağdaş İtalyan saraylarındaki kültürel gelişmelere açık olmasına yol açıyor ve onu Rönesans'ın en önemli kişiliklerinden biri yapıyordu. Avrupalı

hümanist, tarihçi ve diplomatlar onun Batı tutkusundan haberdardılar. Örneğin, Fransız diplomatı Philippe de Commynes onu son yüzyılda hüküm sürmüş en büyük hükümdar olarak gösteriyor ve çağın en bilge ve yiğit üç hükümdarından biri olarak Matthias Corvinus ve XI. Louis ile aynı sıraya koyuyordu.[33] Doğulu ve Batılı sanatçılar ile, bilim adamları II. Mehmed'in kozmopolit sarayında Sultanın zengin beğenilerini ve yaratmak istediği evren imparatorluğuna yaraşır dünya görüşünü yansıtan, coşku ve hevesle beslenmiş bir himaye ve çalışma ortamı buluyorlardı.

15. yüzyıl tarihçilerine göre, hanedanın kurucusu Osman Gazi, düşünde karnından bir ağacın çıkıp yeryüzünü kapladığını görmüştür.[34] Kuşkusuz bu düş Âl-i Osman'ın dünyayı yöneteceğinin bir işaretidir, Fatih Sultan Mehmed döneminde bu evrensel hâkimiyet düşü Osmanlılar'a oldukça yakın görünüyor olmalıydı. Bir zamanlar Yeniçeri olan Konstantin Mihailoviç, Avrupa'ya döndükten sonra yazdığı 1455-63 yıllarına ait anılarında II. Mehmed'in Avrupa'yı fethetme planının ana çizgilerini anlatışını şöyle betimliyor:

> İmparator büyük bir halı getirilip huzurundakilerin önüne yayılmasını emretti ve ortasına bir elma koydurtarak onlara şu bilmeceyi sordu: "Biriniz bu elmayı halıya basmadan alabilir mi?" Bunun nasıl yapılabileceği hakkında aralarında tartışıp dururlarken, İmparatorun kendisi halıya doğru yürüdü, önce üzerine bastı, sonra halıyı ellerine alıp dürerek arkasından yürümeye başladı. Huzurdakiler oyunu nihayet anlamışlardı. İmparator böylece elmayı alıp halıyı eskisi gibi yerine serdi ve beylere "Kaury (gâvuru) yavaş yavaş mahvetmek ülkesini birdenbire işgal etmekten iyidir" dedi. İmparator'un konuşması ve verdiği örnek çok beğenildi.[35]

1453'ten sonra Osmanlı tahta çıkma törenine herkesin bir evrensel egemenlik simgesi olarak

8. Gentile Bellini, II. Mehmed'in Portresi, 1480. Londra, National Gallery.

bildiği bir elma motifi eklenmiştir. Yeni Sultan devlet kılıcını kuşandıktan sonra Yeniçeriler "*Kızıl Elma'da görüşürüz*" diye bağırırdı. Bu elma Osmanlılar'ın Hıristiyan dünyasını fethedeceği umudunun simgesi haline gelmiştir. Aslında altın ya da kızıl elmanın kökenleri antik döneme kadar iner.[36] Söylenceye göre Büyük İskender'in sanki dünyayı tutarmış gibi elinde tuttuğu, fethettiği ülkelerden aldığı haraçlardan yaptırdığı bir altın elması varmış.

Sultan Mehmed, Ahmedî'nin *İskendernâme*si gibi hem İslâmî metinlerdeki hem de klasik anlatılardaki İskender efsaneleriyle Anibal ve Sezar'la ilgili öykülere aşinaydı.[37] Arrianus'un İskender'in yaşamını anlatan eserinin Yunanca bir nüshası hâlâ Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Sultanın koleksiyonundaki kitaplar arasında bulunmaktadır.[38] Hümanist Lauro Quirini, "O, bütün dünyaya ve bütün halklara egemen olmak,

ikinci bir İskender olarak tanınmak istiyor. İskender'in maceralarını çok doğru bir biçimde anlatan Arrianus'u her gün okutturma alışkanlığını bu yüzden edinmişti" diye yazıyordu.[39] İskender'den bıktığında, biri Anconalı hümanist Cyriacus'un yakını olan iki İtalyan saraylı ona sırayla Herodotos, Diogenes Laertius, Livius, Quintus Curtius'un kitaplarını ve papaların, imparatorların ve Fransız krallarının tarihlerini okurlardı. Bunları anlatan İtalyan tarihçi Giacomo Languschi, Sultan Mehmed'in İskender'in fetihleriyle eş düzeyde ama Batı'dan Doğu'ya geçme hedefini ters çevirerek, tek bir din ve hükümdar altında birleşmiş bir dünya imparatorluğu yaratma niyetinde olduğunu da sözlerine ekliyor.[40]

Hümanist bilgin Trabzonlu Georgios ve Papa II. Pius, Fatih'e mektuplar yazmış, imparatorluğunu Hıristiyan dini altında birleştirmenin ona İskender, Sezar ya da Constantinus'unkinden daha büyük ve sonsuza dek sürecek bir şan sağlayacağını söyleyerek Sultanı Hıristiyan olmaya ikna etmeye çalışmışlardı.[41] Aynı amaçla, Georgios Fatih'in başarılarını "Büyük İskender'inkilerden daha da" ölümsüz kılmak üzere Sultanın yaşamöyküsünü Latince olarak yazmayı da önermişti.[42] Georgios bu kitabı yazmadı ama on yıl sonra Kritovoulos Fatih için Yunanca bir tarih kitabı kaleme aldı. Yazar, eserinin ithaf bölümünde Sultan Mehmed'in etkinliklerini Yunanca olarak yazmasının nedeninin "başarılarının her bakımdan Makedonyalı İskender'inkilerle eşit" olduğunu bütün Batı halkları ve "Philhellenlerin" (Helenizm hayranları) öğrenmesini sağlamak olduğunu belirtir.[43]

İslâm, Türk-Moğol ve Roma-Bizans evrensel egemenlik geleneklerini bir araya getiren bir dünya imparatorluğu için Konstantinopolis hiç kuşkusuz ideal başkentti. Trabzonlu Georgios 1466'da Sultana yazdığı mektuplardan birinde "Senin Romalıların imparatoru olduğundan kimse kuşku duymuyor. İmparatorluğun merkezini kim hak edip eline almışsa imparator odur, Roma İmparatorluğu'nun merkezi ise Konstantinopolis'dir" der.[44] Sultanın kentin imparatorluk geçmişini şiddetle merak ettiği anlaşılıyor. Nitekim Rum ve Avrupalı bilim adamlarını şehrin yönetici ve anıtlarının tarihini derlemek üzere görevlendirmiştir. Bu metnin Türkçe ve Farsça uyarlamalarının kaynağı ise Yunanca bir nüshası hâlâ Sultanın Topkapı Sarayı'ndaki kitapları arasında bulunan, orijinali 9. yüzyılda yazılmış olan *Diegesis*'tir.[45]

Dünya fatihi olma ideali, Sultan Mehmed'in atalarından farklı bir imparatorluk imgesi geliştirmesine yol açmıştı. Nitekim saray tarihçisi Bidlisî hükümdarlığın görkem ve debdebesindeki artışa işaret eder. Eski Saray sayıları giderek artan saraylıları ve kapıkullarını barındırabilecek büyüklükte olduğu halde Sultanın durmaksızın artan ihtişam merakını karşılamaya yetmiyordu. Bidlisî'ye göre Sultanın soylu yüceliği yanında, Eski Saray için harcanan sınırsız altın ve gümüş bir saman çöpü bile etmez.[46] Neşrî, bize Sultanın Eski Saray'dan memnun olmadığı için taht merkezini "*Zeytinlik*" adı verilen yere taşıttırdığını söylüyor. Bu yorum, II. Mehmed'in vakfiyesi ve 16. yüzyıl tarihleriyle de doğrulanıyor. Bu metinler Yeni Saray'ın, selâtin camisine çevrilmiş Ayasofya ile Osmanlı şölenleri için kullanılan Atmeydanı (Lev. 1-4, 23-24) gibi iki imparatorluk anıtının yakınlarında, daha üstün bir yerde inşa edildiğini işaret ederler. Bu iki anıt Bizans Büyük Sarayı'nın yıkıntıları civarındaydı, Topkapı Sarayı'nın bu yıkıntılara bitişik konumu yeni bir hanedanın yönetimini vurguluyordu (Res. 2).[47] Daha sonra üzerine Sultanahmed Camii'nin yapıldığı Bizans Sarayı Marmara Denizi'ne bakarken; Yeni Saray Haliç'e dönüktü, silueti de sonraları İstanbul'un geri kalan tepelerini taçlandıracak olan selâtin camilerine örnek olan dördüncü tepedeki Fatih külliyesi ile birlikte yeni Osmanlı başkentinin ufuk-

taki görüntüsünü zenginleştiriyordu. Öte yandan, Fatih'in bir alay yolu ile birbirine bağlı olan saray ve cami külliyeleri yeni imparatorluk metropolisinin yönetim ve din merkezleri arasındaki ilişkiyi vurguluyordu.

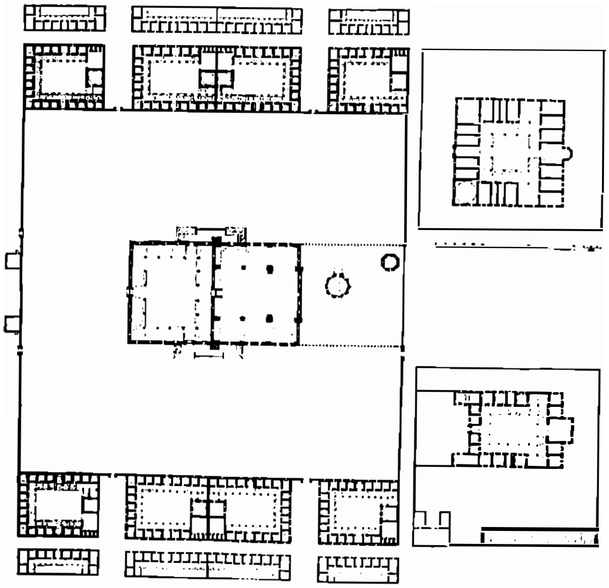
Saray yapımı için yer olarak eski Bizans'ın ünlü akropolünün seçilmesinin apaçık bir simgesel anlamı da vardı. 1480'de Fatih için yazılan *Diegesis*'in uyarlamalarından biri *Kal'atü's-Sultaniyye* ile kuşatılmış Yeni Saray'ın, yakınındaki Constantinus'un Atmeydanı'na bitişik sarayının yıkıntılarının hâlâ görülebildiği, eskiden çevresi duvarlı Bizans akropolünün bulunduğu yerde yapıldığını belirtiyor.[48] Kritovoulos da sarayın "eski Bizans'ın denize uzanan" burnunda kurulduğunun farkındaydı.[49] Sultanın Yeni Saray'ın yapımına başlanmadan bir yıl önce ziyaret ettiği Atina Akropolü'ne olan hayranlığı da seçimini etkilemiş olabilir. Kritovoulos, II. Mehmed'in Atina kentini görmeye ve "bütün yapılarının, özellikle de Akropol'ün ve kentin kahramanlarının hükümet işlerini yürüttükleri, başarılarını gerçekleştirdikleri yerlerin öyküsünü öğrenmeye ne kadar istekli olduğunu" anlatır. "Şehri görüp hayran oldu, ona, özellikle de üzerine çıkmış olduğu Akropol'e övgüler düzdü. Yıkıntı ve kalıntılarına bakarak eski yapıları aklında yeniden inşa ediyordu; bir bilge, 'Philhellene' ve büyük bir hükümdar olarak bu binaların özgün hallerinde nasıl olduklarını tasavvur ediyordu."[50]

Tursun ve Bidlisî Bizans akropolünü Karadeniz ve Akdeniz'in kavşağında suya uzanan ve "*berreyn ü bahreyne müşrif*"[51], yani iki kıt'a ve iki denizi gören yarımadanın ucunda bir yer olarak betimliyorlar. Bâb-ı Hümâyûn'un kitabesinde II. Mehmed'in "*sulṭânü'l-berreyn ve'l-bahreyn*" (iki kara ve iki denizin sultanı) olarak nitelenmesi onun bu her yeri gören görkemli alanı bir dünya egemenliği simgesi olarak kullandığını gösteriyor. Saray için bu alan seçildiğinde Osmanlılar Ege adalarının denetimi için Venediklilerle savaşıyorlardı. Sultan Mehmed, denize hâkim olmak ve Batı Akdeniz'e yol açmak için, bir vakitler Bizans ve Romalıların yönetmiş olduğu yerleri yeniden almayı planlıyordu. İşte bu yüzden Sultanın külliyesindeki iki medreseye sonraları Karadeniz ve Akdeniz adının verilmesi şaşırtıcı değildir. Aynı anlayış, aynı yıllarda yapılan Yeni Saray'ın yer seçimine de yansımıştır.

Venedik elçisi Costantino Garzoni yüz yıl sonra hâlâ Topkapı'nın arazisinin stratejik ve simgesel üstünlüklerini vurguluyordu: "Herkes bu arazinin dünyanın en güzel, en elverişli ve en mucizevî yeri olduğunu kabul ediyor, çünkü Avrupa'nın kıyısında, Asya'nın yanıbaşında yükselerek bu ülkelerin kilidini açacak bir anahtara benziyor ve iki kıtaya da doğal bir hâkimiyeti var; ve Karadeniz'den Akdeniz'e geçişi kolayca engelleyebilecek biçimde boğazın üstünde olması nedeniyle bu denizlerin ikisine de hâkim bir vaziyette." *Diegesis*'in İlyas Efendi tarafından 1562'de yapılmış Türkçe uyarlamasında, bu arazide bir vakitler hükümdar peygamber Süleyman'ın yaptırdığı bahçelerle çevrili büyük bir eğlence köşkü bulunduğu iddia edilerek sarayın yerinin sultanî çağrışımları daha da yüceltilir.[52]

Sultan, Mimar ve Bezeme Ustalarının Yapım Programındaki Rolü

Fatih Sultan Mehmed'in mimarî projelere özel bir özen gösterdiği bilinmektedir.[53] Sarayının yapım programını bizzat kendisi belirlemiştir. Tursun, "*izdiyâd-ı mevâdd-ı salṭanatı iḳtizâsınca*" yani saltanatının artan ihtişamının gereklerini yerine getirmek için "*irâdet-i 'âliyesi buna müte'alliḳ oldı ki kendü vaz'-ı muḫtârı üzre bir yeni sarây iḥdâs ide*" diye yazar. Yeni Saray, Sultanın "*kendü 'aḳl-ı kâmili mi'mârının*" yöne-

9. Fatih külliyesinin planı. İstanbul, 1463-70. Ayverdi, *Osmanlı Mimarîsinde Fatih Devri*, s. 368'in karşısındaki levha.

timinde biçim almıştı.[54] Kemalpaşazâde ise sarayın Sultanın aklının mimarının esini olan "*vaz'-ı 'acîb ve ṭavr-ı ġarîb üzerine*" düzenlendiğini belirtir.[55] Konstantinopolis kuşatmasından kısa bir süre önce Boğaziçi'nde yapılmış bir kale olan Rumelihisarı planını da Fatih'in kendisinin düşündüğünü ve çizdiğini biliyoruz.[56] Dolayısıyla, ne ölçüde olduğu bilinemese de, kendi sarayını tasarladığına inanmak akla yatkın gelmektedir. Sahibinin zihninde oluştuktan sonra yapı ustaları tarafından gerçeğe dönüştürülen Yeni Saray bu yanıyla sıradışı bir plan içerir.

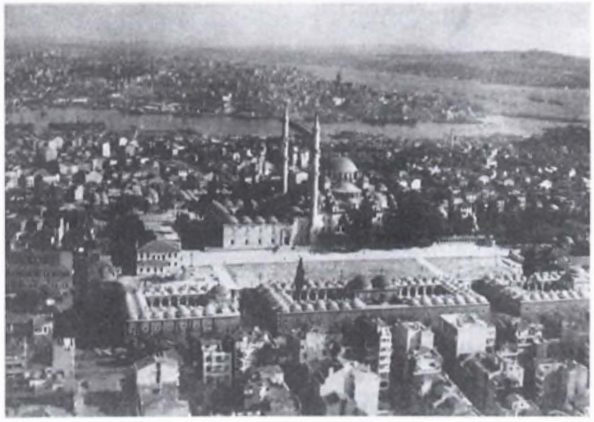
Sultan Mehmed'in sarayının yapımını "şevkle" yönettiği ve uzman kalfalar yardımıyla denetlediği Kritovoulos'un betimlemesinden de anlaşılmaktadır.[57] Özellikle iyi ve sıkı çalışan işçilere sık sık ihsanlar dağıtması onları yapıyı rekor kıracak bir zamanda bitirme konusunda yüreklendiriyordu.[58] Sultanın yapımıyla doğrudan ilgilendiği fikrini destekleyen bir diğer husus da sarayın inşaat tarihçesidir. En yoğun yapım dönemleri II. Mehmed'in seferlerini bırakıp dinlendiği ve kendini kültürel işlere ve devletin örgütlenişine adadığı 1460 ortalarıyla 1470 sonlarına rastlar.[59] Bu yıllarda projesi için çeşitli ülkelerden ustalar davet etmektedir.[60] Tursun, mimar ve mühendislerin Arap, Acem ve Osmanlı (*Rûm*) ülkelerinden geldiğini belirtir. Tursun'un ve Kemalpaşazâde'nin saraydaki kulelerin Avrupa tarzında (*frengî*) yapıldığını söylemesi Avrupalı mimarların da işe karışmış olabileceğini akla getirir.[61] Yıldız biçimli Yedikule'de İtalyan mimarîsinin ilkelerini uyguladığını bildiğimiz Sultanın sarayı için de İtalyan mimarlara danışmış olması çok muhtemeldir (Res. 7). Sonraki yıllarda yazılmış kimi Rus kaynaklarına göre Sultan 1475'te Kremlin'de çalışmak üzere Rusya'ya giden Bolonyalı mimar-mühendis Aristotele Fioravanti'yi bu tarihten önce sarayda çalışması için İstanbul'a davet etmiştir.[62] 1480'de ise, Floransa ve Venedik'ten süsleme sanatçıları ve bir yapı ustası çağırdığı bilinmektedir.[63] Gentile Bellini de Fatih'in ve saraylıların portrelerini (Res. 8) ayrıca Eski Saray'ın bahçesindeki I. Theodosius Sütunu gibi klasik eserlerin çizimlerini yapmak için iki yardımcısıyla bu yıllarda İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı sarayına gelmek için Venedik Doçu'nun sarayındaki *Gran Consiglio* salonundaki çalışmasını yarım bırakan Bellini'nin öncelikle Fatih'in Yeni Saray'ını freskolarla süslemek için çağırıldığı söylenirse de bu konuda günümüze ulaşmış somut kanıtlar bulunmamaktadır.[64]

Yeni Saray'ın yapımında ve bezemelerinde İtalyan sanatçıların katkısı olması çok muhtemeldir. Aynı yıllarda Fatih'in rakibi Macar kralı Matthias Cornivus'un (sal. 1458-1490) Vişegrad yakınındaki, taraçalı bahçesiyle Tuna'ya bakan müstahkem *villa suburbana*'sını yaptırmak için İtalya'dan sanatçılar çağırması da rastlantı olmasa gerektir. Özel kütüphanesinde İtalyan mimar Filarete'nin ünlü kitabının bir nüshası bulunduğunu bildiğimiz Cornivus da Aristotele Fioravanti'yi 1467'de Buda'ya davet etmiştir.[65] Elimizde

kesin bir kanıt olmamakla birlikte Filarete'nin II. Mehmed'in sarayının yapımıyla da ilgilenmiş olduğu düşünülebilir. İtalyan hümanist Francesco Filelfo'nun Sultanın sarayında çalışan Yunan bilgini Amirutzes'e yazdığı 30 Temmuz 1465 tarihli mektupta Filarete'nin o yaz İstanbul'a doğru yola çıkmak üzere olduğu belirtiliyordu.[66] Fatih külliyesinin (1463-70) simetrik düzeni (Res. 9, 10), Filarete'nin Corvinus'un kütüphanesindeki mimarlıkla ilgili kitabında bir çizimi bulunan Milano'daki Ospedale Maggiore'sinin planına benzer. Bu nedenle Osmanlı mimarîsinde daha önce uygulanmayan bu planda Filarete'nin etkisi olduğu öne sürülmüştür.[67] Fatih'in sarayı için de aynı mimarın fikrini almış olması mümkündür. İtalyan kaynaklarında Filatere'nin 1465'ten sonra hiç anılmaması, onun gerçekten İstanbul'a gitmiş ve orada kalmış olabileceği düşüncesini olası kılıyor.

Osmanlı kaynaklarında Fatih'in mimarları hakkında çok az bilgi bulunur. Anonim bir vakayinâme ve 15. yüzyıl sonunda yazan tarihçi Ruhî-i Edrenevî, külliyede sorumlu kalfanın Sinan Usta olduğunu söylerler. Usta, ölüm tarihi 1471'e dek sarayda da çalışmış olabilir.[68] Ruhî, Edirne'de II. Murad için Üç Şerefeli Cami'yi (1437-47) yapan Müslihüddin Usta adlı başka bir sanatçının Fatih'in Edirne'de Tunca üzerindeki Yeni Saray'ını ve İstanbul'da Eski Saray'ı da yaptığını söylüyor.[69] Ancak Sultanın kendisini tatmin etmediği anlaşılan bu sarayları yapan bir mimarı yeni sarayı için de görevlendirmiş olduğunu düşünmek gerçekçi olmayacaktır.

Ruhî'ye göre İstanbul'daki Yeni Saray'ın, köşkleri ve çevresindeki *Kal'atü's-Sultaniyye* de dahil olmak üzere, tümünün inşaatını 28 yıl Fatih'in hizmetinde kalan ve oğlu II. Bayezid döneminde sarayın başmimarlığına atanan Murad Kalfa adlı bir usta yönetmiştir. Ruhî onun fen bilimlerine hâkim, mimarlık sanatında ise eşsiz olduğunu belirterek Sultan Bayezid'in saray mimarlarının başı olarak gösteriyor. II. Mehmed'in mimarî düşlerini ustaların gerçekleştirebileceği belirgin talimatlara aktaran, büyük bir olasılıkla, hakkında çok fazla şey bilmediğimiz, birçok cami ve kale yaptığı söylenen bu ustaydı.[70] Birlikte ortaya çıkardıkları saray, Filarete'nin mimarlık kitabında yer alan deyişle, yaptıran ile yapanın evliliğinin bir ürünü, ortak çocuklarıydı. Ancak bu işbirliğine dizginleri elinde tutan Sultan hükmetmiş ve kendine özgü beğenisi sonuca damgasını vurmuştur.

10. II. Mehmed külliyesi, cami on sekizinci yüzyıldaki bir depremden sonra yeniden yapılmıştır. *İslâm Ansiklopedisi*, 1959, Cüz 53, Res. 23

İnzivâ-yı Şâhâne: Saray Teşrifatının Kanunla Düzenlenmesi

Kentin kalabalık merkezinden uzak, iki tarafı deniz, üçüncüsü yüksek duvarlarla çevrili olan Yeni Saray, diğer özelliklerinin yanı sıra, padişahın ulaşılmazlığını sağlamak üzere tasarlanmıştı. 16. yüzyılın başlarında yazan tarihçi Kemalpaşazâde'ye göre bu ulaşılmazlığı destekleyen dış kale duvarı, babası Uzun Hasan'ın tahtını ele geçirme girişiminin başarısızlığından sonra Osmanlı sarayına sığınan Akkoyunlu şehzadesi Uğurlu

Mehmed Mirza'nın tavsiyesi üzerine yapılmıştı: "*mezkûr sûr mâ'mûr olmağla ḳusûr-ı sarây-ı âsumân-fersâyun noḳsanı ḳalmayıp kâmil olmuşdı; Sulṭân-ı fermân-fermâ anı 'imâret itmekde Uğurlu Mîrzâ'nın işâretiyle 'âmil olmuşdı. Ol zamânda ki mezbûr Mîrzâ bâb-ı ḫilâfet-meâb-ı sulṭân-ı kâmyâba iltica idüp ol âsitân-ı sa'âdet-âşiyâna yüz urmışdı; şehriyâr-ı kâmkârun sarây-ı 'âmiresinün ... dâ'iresindeki dûr u ḳusûrdan mümtâz olmasın vech görmüşdi; eşnâ-yı muşâḥebetde bu ma'nâyı ḥazret-i ḫilâfet-penâha ta'bîr-i ḫoş-edâyla taḳrîr itmişdi*".[71]

Bidlisî, Sultan Mehmed'in şehzadeye İstanbul'a gelmeden önce kısa süre kaldığı Kahire'deki Memlûk sarayı ile Tebriz ve İsfahan'daki Akkoyunlu saraylarındaki debdebe ve teşrifat hakkında sorular sorduğunu yazıyor. Şehzade şanı İskender'le bir olan Sultanın sarayındaki görkem ve teşrifatın Memlûk ve Akkoyunlulardan üstün olduğunu teslim ediyor ama sıra saraya gelince Uğurlu Mehmed'in coşkusu azalıyordu. İran hükümdarlarının sarayları kent dışında, halk sürüsünden uzakta yaptırmayı uygun, hatta gerekli bulduklarını; yoksa sürekli gözlenmeye ve temasa açık olacaklarını; bunun da çok geçmeden vekâr-ı şâhânelerini silip süpüreceğini söylüyordu. Sıradan halkın kalabalık mahallelerinin Sultanların şanlı saraylarının çok yakınında bulunması yakışık almazdı. Güçlülerin konutları halk kalabalığından uzakta, hoş bir alanda yapılmalıydı; adalet dağıtımı için ayrılmış özel günler dışında halk uzakta tutulmalıydı.[72]

Bu hikâye soyluların halktan uzak olması fikrini İran'a bağlasa da bu olguda Bizans geleneğinin etkisi de vardır. Uğurlu Mehmed'in gelişi Sultanın Yeni Saray'ını kent merkezi dışında yaptırma kararından sonraya rastlar, fikirleri sadece müstahkem dış duvarın yapımını etkilemiş olabilir. Fatih'in asıl esin kaynağı Bizans imparatorunun ulaşılmazlığı ve kutsallığı olmalıdır.

Hükümdarın uzaktalığı kuşkusuz güvenlik ile ilgili kaygıları da yansıtmaktadır, ancak çağdaş kaynakların bu kaygıdan hiç söz etmemesi, bu nedenin ikincil olduğunu gösteriyor. Bidlisî bu uzaktalığın, Sultanın güvenliği için değil, kutsallığından ötürü zorunlu olduğunu belirtiyor: tanrısal ışık bahşedilmiş bu ruhsal varlık kentin kalabalık merkezinde sıradan ölümlüler arasında oturamazdı, yaşadığı yerin kirden arınmış ve cennet benzeri kutsanmış bir mekân olması yakışık olurdu.[73]

Hükümdar, inziva geleneğini, 1477 ve 1481 arasında oluşturduğu, devlet yönetiminin ve dinî hiyerarşinin başlıca görevlilerini, onların rütbe, maaş, terfi ve cezalarını, Sultana ve birbirlerine karşı davranışlarını belirleyen protokolü, başka bir deyişle Osmanlı saray teşrifatını düzenleyen hanedan yasası ya da *Kânûnnâme*'si ile resmîleştirir.[74] Yeni Saray ve Fatih külliyesinin inşaatı tamamlanmak üzereyken, II. Mehmed'in saltanatının son yıllarında yazılan *Kânûnnâme*, hiç kuşkusuz birbirini tamamlayıcı bu iki yapı topluluğunun kurumsal çerçevesini belirlemek için ve belki de Bizans teşrifat kitapları ile Türk-Moğol hanlarının töre ve yasalarından esinlenmiş olarak düzenlenmiştir. *Kânûnnâme*, 15. ve 16. yüzyılda, hatta sonraları yapılan tedrici değişikliklere rağmen öz olarak aynı kalan saray teşrifatı içinde önde gelen kişilerin ve herkesten "ayrı" Sultanın hiyerarşik rollerini çok kesin bir biçimde belirliyordu. Sultanın yeni merkezî yönetim idealiyle ilgili kişisel buyruklarını yansıtmak üzere birinci tekil şahıs ifadesiyle yazılmış olan *Kânûnnâme*, Osmanlı tarihinde yürürlüğe konmuş kendi türünün tek kapsamlı örneğidir. Derlenmesi devletin dinî ve idarî birimlerinin örgütlenişinde önemli bir yapısal dönemeci, Fatih'in iki yeni mimarî projesinde de uygulamaya konulan değişiklikleri gösteriyordu.

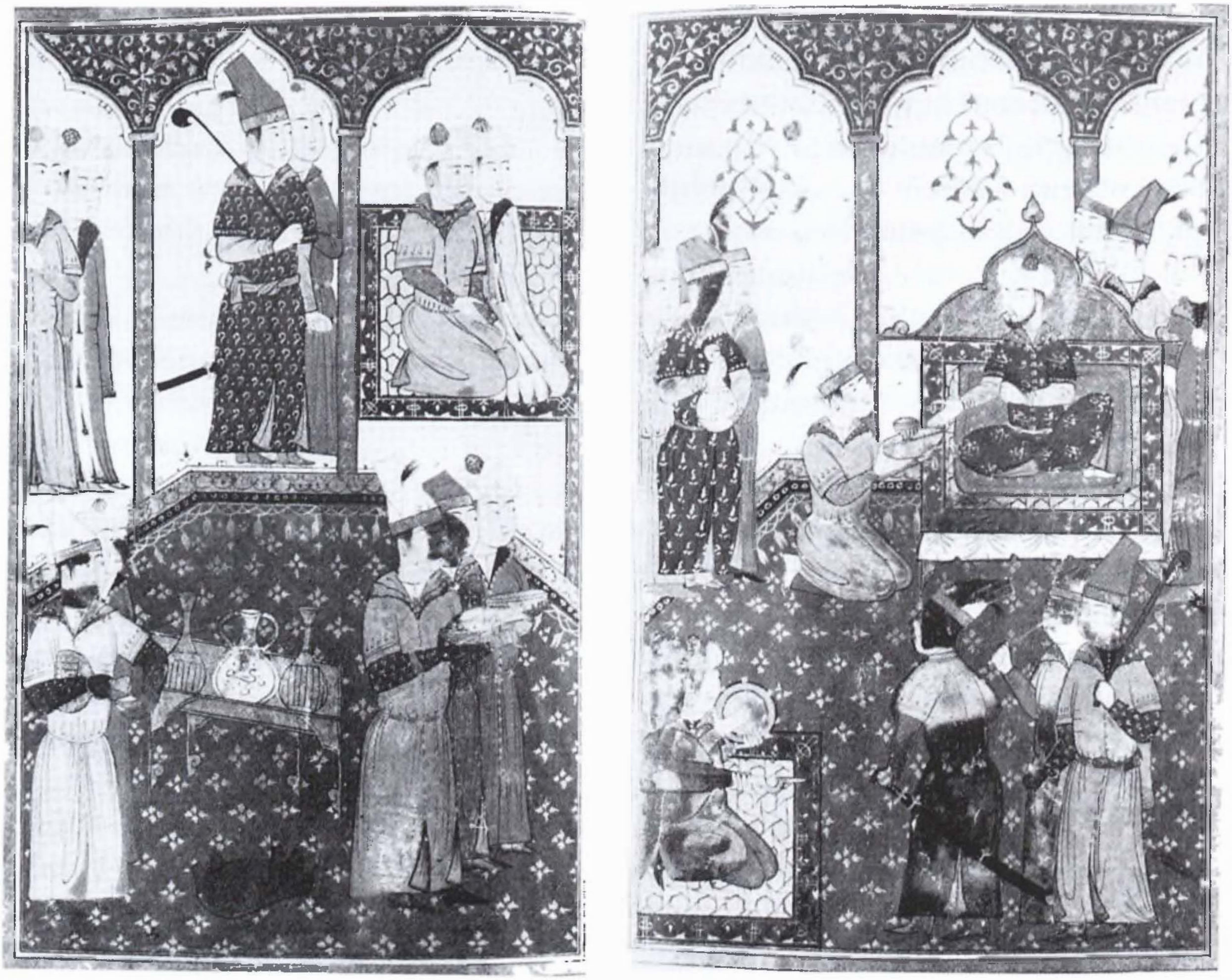
Kânûnnâme'den önce Osmanlı saray teşrifa-

tı hakkındaki bilgiler oldukça yüzeyseldir. 15. yüzyılın sonlarında tarihçi Âşıkpaşazâde divanın ilk kez Orhan döneminde (yak. 1324-60) kurulduğunu, divan üyelerinin de özel bir *burma dülbend* giydiklerini söyler.[75] 16. yüzyıl tarihçisi Taşköprülüzâde ise bu gelişimi biraz daha sonra, I. Murad döneminde (1360-89) başlatır. Oturan Sultanın huzurunda bütün saraylıların ayakta olmaları gerektiği için "*ayak divanı* "diye bilinen kabul törenleri sırasında Sultan Murad, vezirlerine ve ulemaya devlet işleri hakkında danışmaktadır.[76] Memlûk tarihçisi İbn Hacer el-'Askalânî'ye göre Sultan Barkuk tarafından Yıldırım Bayezid'in (sal. 1384-1401) Bursa'da yeni kurduğu hastanesine gönderilen bir doktor Osmanlı hükümdarının her gün divan kurduğunu, halkın şikâyet ve anlaşmazlıklarını dinlerken geniş, açık bir avluda yüksek bir taht üzerinde oturduğunu görmüş.[77] Taşköprülüzâde de, Yıldırım Bayezid'in tebaanın şikâyetlerini dinlemek için kurduğu divanı anlatırken, Sultanı Bursa'daki sarayını çeviren müstahkem duvarın bir "*'âlî burc*"unda oturmuş olarak betimliyor.[78]

Bayezid'in Timur'a yenilmesinin ardından saray teşrifatı hakkındaki bilgiler bir süre kaynaklardan yok olur. Bu suskunluğa 1402 ile 1413 arasındaki Fetret Devri yol açmış olmalıdır. Nitekim Osmanlı yönetimi yeniden kurulduktan sonra ipuçları belirmeye başlar. Tarihçiler 1421'de I. Mehmed'in ölümünün yeni Sultan saraya gelinceye dek saklı tutulduğunu söyler. Hergün saray kapısı önünde kurulan divana üç vezir başkanlık ediyorlar, sonra da onlar gibi sırrı bilen doktorlarla Sultanın odasına giriyorlardı. Dışarı çıktıklarında askerlere hükümdarın hasta olduğunu ve tedaviye ihtiyacı olduğunu bildiriyorlardı. Bir gün hükümdarlarını görmek isteyen sabırsız askerler neden her zamanki gibi kapının önüne çıkmadığını sorarlar. Sultanın ölümünü açıklamak istemeyen görevliler bir düzene baş vururlar: cesedi bir tahtırevana koyarak dışarı getirirler, bir yere saklanmış bir saraylı, mekanik bir araç vasıtasıyla Sultanın elini sakalında gezdirmesini sağlar.[79] Bu olay Sultanın düzenli olarak askerlerine görünmesinin beklendiğini, ancak kamu işlerini yönetme işinin çoktan vezirlere geçmiş olduğunu gösterir.

Milanolu bir elçinin eşliğinde II. Murad'ın Edirne'deki sarayında üç kez huzura kabul edilen Burgonya dükünün elçisi Bertrandon de la Brocquière bize sarayın 1433 tarihli bir betimlemesini bırakmıştır; anlattıklarından Sultan Murad'ın tebaanın şikâyetlerini dinlemediği anlaşılmaktadır. Artık bu görev vezirlerce üstlenilmişti, ancak Sultanın düzenli olarak halka görünmesi hâlâ bekleniyordu. Brocquière resmî törenlerin konut sarayına bitişik ayrı bir idarî avluda yapıldığını söylüyor. Bu üç kabulün ilkinde Milano elçisini II. Murad halka açık büyük bir avluya açılan konut sarayının kapısı önündeki revakın (*galerie*) altında kabul etmişti. İki içoğlanı ve bir cücenin eşlik ettiği Sultan, yerden dört-beş basamak yukarda kadife örtülü bir taht üzerinde "terziler gibi" bağdaş kurarak oturuyordu. Askerler ve devlet erkânı ise avlunun duvarları boyunca diziliydi.[80] Elçi, hediyeleri avluda gezdirildikten sonra revaka götürülür, Sultan onunla ayakta selamlaşır ve aralarında Yahudi bir çevirmen aracılığı ile kısa bir konuşma geçer. Sonra, ötekiler yerde otururken, Sultan yeniden tahtına oturur. Yiyecekler ikram edilir, revakın dışında, üzerine içeceklerin yerleştirildiği sofranın yanındaki ozanlar, ziyafet başlayıncaya kadar Sultan Murad'ın atalarının başarılarını öven *chansons de geste* söylerler. Kısa süren yemek sırasında ise hiç konuşma olmaz. Sultan tek başına yemek âdetinde olduğu için servis yapılır yapılmaz hizmetçiler sofrayı toplamaya başlar. Yemekten sonra herkes kalkar, elçi de geliş nedenini konuşamadan ayrılır.[81]

Brocquière'in betimlemesi Ahmedî'nin *İs-*

11. Sultan I. Bayezid'in bir ziyafet sırasında elçileri kabul etmesi. Ahmedî, *İskendernâme* (15. yüzyıl). Elyazması, Venedik, Biblioteca Marciana, Cod. Nani XL (=57), fol. 240b-241a.

kendernâme'sinde Sultan I. Bayezid'i bir kabul sırasında gösteren bir 15. yüzyıl minyatüründe de izlenebilmektedir (Res. 11). Resimde, bezemeli bir mermer revakın altındaki tahtında bağdaş kurmuş Sultana yemek sunulmaktadır. İki elçi aynı revakın altına serilmiş bir halının üzerinde oturur; saray görevlileri ise ayaktadır. Ön planda, Brocquière'in anlattığı gibi, müzisyenler ve içkili bir sofra yer alır.

Milano elçisi geliş nedenini ancak ikinci kabulde, Sultan revakının yakınında oturan üç vezir ile Rumeli beylerbeyine anlatabilmiştir.[82] Elçi saraya üçüncü ve son kez geldiğinde vezirler dışarda ayakta beklerken Sultan Murad revakların altında tek başına yemek yemektedir. Elçi, Sultan özel dairesine gidinceye kadar giriş kapısının yakınında bekletilir. Hemen sonra daha önceki gibi vezirlerin revakın yanındaki makam odalarına çağrılır ve kendisine isteklerinin kabul edilmediği bildirilir.[83] Yaklaşık 10 yıl sonra Ankonalı Cyriacus, Sultan II. Murad'ın kendisini başka İtalyanlarla birlikte Edirne Sarayı'nın halka açık avlusunda üst düzey görevlilerle çevrili bir durumda "barbar türünde şahane bir görkemle" kabul ettiğini yazar.[84] 1446'da Sultan, Cyriacus ve bir diğer İtalyanı Manisa'da, "elçilerin kabul edilmelerinin âdet olduğu avluda [*atrio*] değil, kendi dairesinde" özel olarak huzuruna kabul eder.[85]

Saltanatının başlarında II. Mehmed'i de babası gibi sarayının ikinci idarî avlusunda görmek mümkündü. Yeniçeri Konstantin Mihailoviç'in anılarına göre Sultan, hâlâ yaşadığını ve tahtının tehdit altında olmadığını göstermek için, haftada iki kez askerlerinin önüne çıkardı. Elçiler ve hediyeleri de bu kamuya açık törenler sırasında kabul edilirdi.[86] Kendinden önce babasının yaptığı gibi II. Mehmed de, divan başkanlığını vezirlerine yaptırır, sadece önemli konular hakkında özel olarak görüşüp bilgi alırdı. Mihailoviç, "Divân-ı Hümâyûn müzakerelerini hünkârın huzurunda değil, (...) hünkârdan uzakta, (...) başka bir odada yapar" diye yazıyordu.[87]

Osmanlı sarayında yıllarca çalışmış bir Ceneviz tüccarı olan Iacopo de Promontorio'ya göre Fatih 1475'te yani *Kânûnnâme*'nin derlenmesinden birkaç yıl önce hâlâ askerlerine güven vermek için şafak vaktinde on beş dakika süre ile Yeni Saray'ın idarî avlusuna çıkıyor ve elçileri kabul ediyordu. Bu durumlarda meydanda "her renk ve türden kemha ve ipekten kaftanlar" giymiş sekiz bin görevli hazır bulunuyordu. Sultan bütün ihtişamıyla özel konutunun avlusuna açılan kapının önündeki görkemli revakın (*lobia*) altında belirirdi. On beş dakika süren bu tören sırasında hizmetkârlar Sultana altın bir tabakta, avluda toplananlara da rütbelerine göre gümüş ya da bakır kaplarda yemek sunarlardı. Tek bir sözün edilmediği bu ziyafetin sonunda bütün saraylılar yüksek sesle hükümdarlarını över, dualar ederlerdi.[88] Promontorio elçilere Sultanın övüldüğü bu törenin seyrettirildiğini, sonra da rütbelerine göre vezirlerin onları Sultanın oturduğu yere götürdüğünü belirtir. Eğilip elini öptükten sonra Sultan kendi dairesine gitmek için kalkıncaya kadar hünkâr revakının altında oturtulurlardı. Kalkar kalkmaz askerler yeniden dualar ederlerdi, sonra kendi dairesine girmeden önce bir tezahürat daha duymak için ikinci bir kez daha oturup kalkardı. Askerler gittikten sonra divanın ileri gelenleri yemek yerdi. Vezir ve kazasker sunulan davaları ancak ondan sonra dinler, sonra da enderun avlusunda Sultana bilgi verirlerdi. Sonunda da Divanhaneye dönerek Sultanın kararlarını ilan ederlerdi.[89]

Hükümdarın "görünme merasimi"nin aslı, daha uzun ve ayrıntılı olarak Sultanların tahta çıkışlarında uygulanırdı. Cülus törenlerinde tebaa hükümdara tabi olduklarını daha da karmaşık simgesel davranışlar dizisiyle dışa vururlardı. Âşıkpaşazâde ve Mihailoviç, Sultanın kalabalık yemek şölenlerinde halk arasına çıkması geleneğinin hanedanın kurucusu Sultan Osman'ın yandaşlarına yemek dağıttığı yıllardan beri yürürlükte olduğunu söylerler.[90] Yaygın bir söylentiye göre bu yemeklerden birinde Osman, Anadolu Selçuk hükümdarının kendisine gönderdiği beyliğini simgeleyen alametleri alırken askerî müzik eşliğinde ayakta durmuştu. O zamandan beri, askerî müzik (*nevbet*) çalındığında Selçuklulara tabiliğini ve *gazâ* için hazır olduğunu belirtmek için Sultanın ayağa kalkması ve cömertlik göstergesi olarak huzurda toplananlara yemek ikram etmesi Âl-i Osman'ın töresi olmuştu.[91] Yemeği kabul etmek hükümdarın egemenliğini tanımaya işaret ediyordu. Nitekim, aş kazanlarını başaşağı çevirerek divan toplantılarında saray mutfaklarının yemeklerini yemeyi reddettiklerinde isyancı yeniçeriler bu eski töreyi hatırlatırlardı.

Hükümdarlığının ilk dönemlerinde II. Mehmed, toplu şölenlerde saraylıların önüne çıkarak eski hanedan töresine uyarken, *Kânûnnâme*'sinde bu uygulamayı kaldırmıştır. Bundan sonra düzenli olarak ikinci avluda yemeyi reddedip Âl-i Osman'ın eski töresini bir yana atmakla kalmıyor, Osmanlı Devleti'nin küçük bir uçbeyliği olarak Selçuklu egemenliğine bağlı olduğu günlerin tatsız bir hatırlatıcısı olarak gördüğü askerî müzik çalındığında ayağa kalma âdetini de kaldırıyordu.

Âlî'ye göre II. Mehmed bu aşağılayıcı törene katlanamıyor ve artık var olmayan Anadolu Selçuklu hanedanı onuruna ayağa kalkmayı anlamsız buluyordu. (II. Mehmed son Selçuklu şehzadesi Kılıç Arslan'ı 1471'de tutsak almıştı).[92] Gerçekte *Kânûnnâme*'de Sultanın düzenli olarak halkın arasına çıkmasının sözü edilmez; öte yandan bayramlarda saraylıların ve devlet erkânının hükümdarı kutlayacakları hiyerarşik sırayı kurallara bağlarken dolaylı olarak Sultanın ancak senede iki kere tahta oturmak için *meydân-ı dîvân*'da görüneceği belirtilir.[93]

II. Mehmed döneminin son yıllarında protokoldeki bu değişiklik üçüncü avluda Arz Odası'nın inşasıyla aynı zamanda yapılmıştır. Saray mimarîsine Fatih'in getirdiği bir yenilik olan bu yapı başlıca divan üyelerinin Sultana önemli devlet işleri ile ilgili arzlarını sunması için kullanılıyordu (Lev. 11 [35], 12[16]). Arz Odası'nın Sultanı halktan daha da ayırmanın bir aracı olarak kullanılması *Kânûnnâme*'de şöyle beliriyor: "*Evvelâ bir 'arz odası yapılsun. Cenâb-ı şerîfüm pes-i perdede oturub haftada dört gün vüzerâm ve ḳâdî'askerlerüm ve defterdârlarum rikâb-ı hümâyûnuma 'arza girsünler.*" Huzuruna yalnız yüksek rütbeli devlet erkânının düzenli olarak girebileceğini söyleyerek Fatih kendisine dilekçe sunmayı bir ayrıcalık haline getiriyordu.[94] Eskiden ikinci avluda açıkta görüşülen elçi ya da devlet görevlileri bundan sonra üçüncü avludaki özel odada kabul edileceklerdi.

Fatih Sultan Mehmed ikinci avludaki genel törenlere artık katılmadığından, divana açılan kafesli bir pencere yaptırmıştı; divan toplantılarını perde ardında görünmeden oturarak izlerdi (Lev. 11 [25, 31]). *Kânûnnâme*'sinde söz edilen kafes de budur. 17. yüzyıl tarihçisi Solakzâde divan toplantıları sırasında kafes ardında oturma âdetini II. Mehmed'in başlattığını doğrular. Solakzâde bu geleneğin başlamasının nedeninin, I. Süleyman yeni bir Divanhane yaptırdıktan sonra *eski dîvânḫâne* denmeye başlayan odada (Lev. 11 [20, 25], 12 [9, 12]) Fatih'in vezirlerinin yanında otururken divanı yönetmesi sırasında içeri giren "*ayağı çarıḳlı bir Türk*"ün "*devletlü hünkâr ḳangınızdur*" şeklindeki kaba sorusu olduğunu söylüyor. Bu düşüncesiz hitap biçimi Sultanın kibrine dokunmuş, vezir-i azam Gedik Ahmed Paşa da ona *kafes* arkasından hükümdarlık etmesini, divanın günlük işlerini ise vezirlere bırakmasını önermiştir.[95] Bir geleneğin başlangıcını belli bir olaya bağlayan hikâyeler doğal olarak kuşku uyandırır, ancak bu hikâye *Kânûnnâme*'ye son derece uyuyor. Ayrıca, *Kânûnnâme*'nin Karamanlı Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1477-81) derlendiği, Gedik Ahmed Paşa'nın da Mehmed Paşa'dan hemen önce, 1473-1478 arasında vezir-i azam olduğu düşünüldüğünde Solakzâde'nin anlatımı daha da anlamlı olmaktadır. İki 16. yüzyıl tarihçisi Lokman ve Taşköprîzâde de, divan çalışmalarını kafesli bir pencereden gözleme töresini II. Mehmed'e bağlıyor ve bu törenin, hükümranlığın temellerini güçlendirmek için Sultan tarafından konduğunu söylüyorlar.[96] Pencere, görevi hem devleti hem de dini korumak olan Sultanın şahsında toplanmış merkezî bir yetke tarafından adaletin denetlenmesini sağlıyordu. Kafes, görünmeyen fakat her şeyi bilen hükümdarın, dîvân-ı hümâyûn görevlilerinin işlerini nasıl yaptıklarını ve Arz Odası'nda sundukları raporların doğru olup olmadıklarını denetlemesini sağlıyordu.

Arz Odası'nın Fatih döneminin sonlarında yapıldığını *Kânûnnâme*'nin ondan "*bir 'arz odası yapılsun*" şeklinde, istek kipiyle söz etmesinden anlıyoruz. Bir sonraki pasajdaki "*ve bir ḫâṣṣ oda daḫî yapılmışdur*" cümlesi ise, hükümdarın yatak odasının daha önceden yapılmış olduğunu gösteriyor.[97] Bu cümlelerden üçüncü avludaki yaşama mekânlarının 1460 ortalarında sarayın

ana bölümüyle birlikte tamamlandığı, ancak Arz Odası'nın 1477-78 dolaylarında dış duvarlarla aynı zamanda ve aynı maksatla, yani inzivâ-yı şâhâneyi arttırmak için yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Fatih *Kânûnnâme*'sinin Arz Odası'na ilişkin teşrifatı ayrıntılı olarak tartışmaması mekânın işlevinin yeni olmasıyla ilişkili olarak değerlendirilebilir. Nitekim, Sultan Mehmed'in teşrifat kurallarının ayrıntılarını geliştirip değiştiren daha sonra hazırlanmış *Kânûnnâme*'lerde Arz Odası teşrifatının daha kapsamlı olarak kurallara bağlandığı görülür.[98]

Fatih'in ikinci avludaki kafesli Divanhanesi ve üçüncü avludaki Arz Odası, genel çizgileri *Kânûnnâme*'de belirtilen saray teşrifatının uygulandığı başlıca iki yapıyı oluşturuyorlardı. Elçi ve devlet erkânı saraylılar, Bâb-ı Hümâyûn'dan birinci avluya bir geçit töreniyle giriş yaptıktan sonra, İkinci Kapının önünde atlarından inerlerdi (Lev. 10 [1, 21]). İkinci avluda vezir-i azam ve diğer divan üyeleri tarafından kabul edildikten sonra elçiler aynı avludaki mutfaklarda hazırlanmış yemeklerle donanmış bir sofrada ağırlanırlar, ziyafetten sonra ise, üçüncü avludaki Arz Odası'nda padişaha takdim edilirlerdi.

II. Mehmed zamanında Arz Odası ve Dîvân-ı Hümâyûn'daki kafesli pencerenin varlığı üzerine *Kânûnnâme*'nin içerdiği bilgiler, Osmanlı saray teşrifatı hakkında standart bir eser olmuş araştırmasında Konrad Dilger tarafından sorgulanmıştır. Dilger, bu iki yapının Fatih değil Kânûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığını iddia eder, *Kânûnnâme*'yi de 16. yüzyılda saraydaki teşrifat yeniliklerini meşrulaştırmak üzere yaratılan düzmece bir belge olarak algılayarak değerlendirmesinin dışında bırakır.[99] Yazar bu sonuca Fatih *Kânûnnâme*'sinde bazı anakronizmler olması nedeniyle varmıştır. Gerçekten de, bugüne sadece 16. yüzyılda yapılmış nüshalarıyla ulaşmış olan *Kânûnnâme*'de bu türden hatalar bulunmaktadır, ancak bunlar eserin tümünün sonradan yazıldığını göstermez. Kânûnnâmeler doğaları gereği art arda eklemelerle genişletilir; üzerlerinde ufak tefek değişiklik yapmak da yasak değildi. Fatih *Kânûnnâme*'si nüshalarındaki hiçbiri kanunun temel ruhuyla çelişmeyen anakronizmler, uygulama gerekli oldukça yapılan değişiklikler yoluyla kimse fark etmeksizin Kânûnnâmelere kolaylıkla sızabilirdi. Oğlu II. Bayezid döneminden beri Fatih'e atfedilen yasaların gerçekten de onun tarafından hazırlandığını Arz Odası hakkındaki cümleler açıkça göstermektedir; bu yüzden düzmece olması, özellikle aşağıda tartışılacak olan ve Dilger tarafından önemsenmeyen mimarî kanıtların ışığı altında, tümüyle olanaksızdır. Osmanlı saray teşrifatının başlıca çizgilerini belirleyerek Sultan Mehmed döneminde yapılmış iki ana idare binasının etrafına yerleştirenin Fatih *Kânûnnâme*'si olduğundan kuşku duyulamaz.[100]

Erken Osmanlı döneminin eski törenlerinde vücut bulan gazi ruhu Fatih'in saltanatı döneminde zayıflamaya başlamış, yerini Osmanlı Devleti'nin göçebe uçbeyliğinden yerleşik imparatorluğa geçmesine olanak sağlayan merkezî, bürokratik hükümet sistemine bırakmıştır. Fatih, devlet yönetimini denetlemek ve imparatorluğa İstanbul'da kurduğu yeni başkentinden hükmetmek üzere, kapıkullarını dahil ettiği bir hükümet sistemi aracılığıyla soylu ailelerin geleneksel güçlerini kısıtlamıştır. Aslında Osmanlılar Fatih'ten önce de bu yönde epey yol almışlardı. İmparatorluğun Hıristiyan tebaasından devşirilen gençlerin en üstün niteliklere sahip olanları Sultanın sarayında kendi ailesinin bir parçası olarak eğitilmek üzere seçilirler ve ileride en önemli idarî ve askerî makamlara atanmak üzere yetiştirilirlerdi. II. Mehmed, toprak sahibi soyluların güçlerinin ve gün gelip bir tehdit oluşturma ihtimalinin karşısına çoğu köle kökenli bürokratik seçkinler sınıfını çıkarmış, medreselere atanan ulemayı merkezî

hükümetin maaşlı görevlileri haline getirmiş (bunlar arasında en yüksek rütbeliler Sultanın kendi külliyesindeki medreselerde çalışmaktaydı), böylece imparatorluğun güç dengesinde kökten bir değişim yaratmıştır. Sultanın kendi külliyesine ve Yeni Saray'a bağlı olarak çalışan dinî ve idarî görevlilerin terfi sistemini düzenleyen *Kânûnnâme* ise, gücün merkezîleşmesinin en temel belirleyicisi olmuştur. İşte bu yüzden, bu iki yapı topluluğunun aynı zamanda inşa edilmeleri rastlantı değildir ve bu yapılar merkezî yönetim teşkilatının, başka bir deyişle başında Sultanın bulunduğu otokratik Osmanlı rejiminin köşe taşlarını oluştururlar.

Karamanlı Mehmed Paşa'nın vezir-i azamlığı süresinde hükümranlığın tören ve kurallarının *(âyîn-i salṭanat ve ḳavânîn-i emâret)* değişmesine yol açan pek çok yenilik yerleşmiştir.[101] Saltanatının son üç yılında Fatih'in halktan giderek iyice uzaklaştığı görülür. Yabancı ziyaretçiler bunu yakalandığı gut hastalığına atfetmişlerdir,[102] ancak asıl neden, Âşıkpaşazâde'nin de işaret ettiği gibi, Yeni Saray'ın bitirilişi ve saray teşrifatındaki yeniliklerle Sultanın devlet idaresini yeniden örgütlemesinin bu yıllarda gerçekleştirilmesi olmalıdır.[103] Fatih halk arasına giderek daha seyrek çıkmaktadır; yeni imparatorluk imgesinin uyarınca, sarayının yüksek duvarları ardına çekilmiştir. Saray teşrifatındaki bu gelişmeye koşut olarak, Sultan, alaylar sırasında etrafını etkileyici bir maiyetle kuşatmaktadır. Oysa saltanatının ilk yıllarında sarayından camiye giderken kendisine sadece birkaç genç gösterişsiz içoğlanı eşlik ederdi. Artık namazını kendisinden ayrı tutmadığı halkın arasında basit bir seccade üzerinde kılmıyordu; camisinde cemaatten ayrı olarak ibadet ettiği yüksek bir hünkâr mahfili vardı.[104]

Yeni Saray'ın yapımı ve *Kânûnnâme*'nin yazılması, Fatih'in benimsediği yeni Sultan imgesiyle doruğa ulaşan imparatorluk kurma ve gücün merkezîleşmesi döneminde gerçekleşmiştir. Sarayı kentten ayıran dış duvarın ve hükümdarı kullardan ayıran Arz Odası'nın yapımı, doğal olarak ardından daha katı bir uzaklaşmayı getiriyordu. Fatih'in gücünün mutlaklığı, yerleşik geleneğe aykırı olduğu hallerde bile *Kânûnnâme*'sini uygulayabilmesini sağlıyordu. Ölümünden sonra ise, oğulları Bayezid ve Cem arasındaki taht kavgası süresince *Kânûnnâme*'nin Sultanın inzivâsını belirleyen ilkelerinden kimileri yeniden sorgulanılır.[105] II. Bayezid saltanatının başlarında elçileri Arz Odası'nda kabul etmeyi sürdürmüş, ama dikbaşlı yeniçerileri yatıştırmak ve hükümdarlığını desteklemelerini sağlamak için ikinci avluda kısa ziyafet törenlerini yeniden uygulamaya koymuştur. Kardeşi Cem'in, taht kavgasını yitirdikten sonra tutsak olarak Vatikan'da alıkonduğu günlerde II. Bayezid bir kez daha ikinci avlunun saltanat revakına çıkmayı ve yeniçerilere görünmeyi zorunlu görür. Cem sorununu onu zehirlettirerek çözdükten sonra ise, düzenli olarak kulları arasına çıkmayı bırakır. Ardılları I. Selim ve I. Süleyman'ın ikinci avluya çıkıp görünmeleri de sadece bayram merasimleri esnasında olmuştur.[106] Osmanlı saray teşrifatının kendine has özelliklerini belirleyen Fatih *Kânûnnâme*'si buyrukları, bu yıllardan itibaren tam anlamıyla yerleşmiştir.

Sultan II. Bayezid'den sonraki hükümdarlar iki bayram dışındaki şölenlere katılmak ve askerî müziği ayakta dinlemek yükünden sonsuza dek kurtuldular. Sultanın otokratik gücünün düzenli bir biçimde ikinci avluya çıkarak ispat edilmesine ihtiyaç kalmamıştı. Artık kapıkulları ve devlet yöneticilerinin kendilerinden uzaktaki hükümdarlarına bağlılık yeminlerini simgesel olarak yılda iki kez bayramlarda yinelemeleri yeterli bulunuyordu. Bu durum geçmişten kökten bir kopuşu yansıtırken yeni bir imparatorluk çağını simgeliyordu.

16. Yüzyılda Mimarî ve Teşrifata Getirilen Değişiklikler

II. Mehmed'in ardıllarının Yeni Saray'ın özgün planını çok benimsemeleri ve aynen koruma eğilimleri mimarîdeki değişiklik olanaklarını kısıtlamıştır. 16. yüzyıl boyunca Sultanlar artan nüfusa yer açmak ve kendilerine ait bölümlerini genişletmek için saraya yeni yapılar eklemiş olmalarına rağmen, Fatih'in oluşturduğu temel plan aynı kalmıştır. Bir yapının ötekiyle ilişkisinin işlev ve teşrifat gerekleriyle belirlendiği üç ana avluda varolan yapıların yerine bazen daha anıtsal binalar yapılıp, pek çoğu işlevleri değiştirilmeden sadece yeni beğenilere göre yeniden düzenlenmiş ya da yeniden bezenmiştir.

Sultan II. Bayezid'in saltanatı süresince (1481-1512) sarayda çok önemli değişiklikler yapmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklar sadece yaptırdığı kamu binalarından bahsetmektedir. Çağdaş tarihçiler Yeni Saray'ı bütünüyle Fatih'in eseri olarak görüyorlar, Bayezid'in ise bu yeni bitmiş yapılar topluluğunu olduğu gibi miras olarak devraldığını belirtiyorlardı.[107] Bayezid'in değişiklikleri, 1509'daki büyük depremden sonra, hasar gören deniz tarafındaki dış surlar ve üçüncü avludaki birkaç yapı onarımından ibarettir (Lev. 11 [38]).[108] Hasara uğramış "*sarây-ı ʻâmirenün dâ'iresinde olan dîvâr-ı üstüvâr (...) ve ḥarîm-i kerîmde olan binâlar*"ın onarımı iki ayda tamamlanmıştı.[109] Bayezid mimarî etkinliklerini bu onarımlar dışında, babasından devraldığı üç saray yani Tunca kıyısındaki Edirne Sarayı, İstanbul'da Eski ve Yeni Saray'da yaptırdığı birkaç bahçe köşküyle sınırlı tutmuştur. Bunlardan bir tanesi Yeni Saray'da yaptırdığı, Galata'ya bakan rıhtımdaki sahil köşküydü (Lev. 10.[44]).[110] Kısa saltanatının büyük bir bölümünü seferlerde geçiren oğlu Yavuz Sultan Selim'in de (1512-20) saray mimarîsine katkıları sınırlı kalmıştır. Selim, üçüncü avludaki Has Oda'yı yeniden düzenleme dışında sadece üçgen yarımadanın ucundaki Sarayburnu'nda yeni bir sahil köşkü yaptırmıştır (Lev. 10 [49]).[111]

Yeni Saray'ın en kapsamlı yenileştirilme ve genişletilmesine, birçok yapının yeni biçimler aldığı ya da anıtsal bir ölçekle baştan yapıldığı Kânûnî Sultan Süleyman döneminin (1520-66) başlarında girişilmiştir (Lev. 25a-f). Bu proje, büyük askerî zaferler ardından imparatorluğun yerleşip güçlendiği bir dönemde, İbrahim Paşa'nın vezir-i azamlığı sırasında (1523-36) gerçekleştirilmiştir. Fatih döneminde Bizans İmparatorluğu'nun eski topraklarına yayılmış olan imparatorluk şimdi hem batı hem de doğuya genişleyerek Macaristan, Azerbaycan, Mezopotamya, Mısır, Arap yarımadası, Kuzey Afrika'nın çoğu ve Karadeniz'i kapsıyordu (bkz. Harita II). Doğu Akdeniz havzasına hâkim geniş bir imparatorluğu yöneten Sultan Süleyman şimdi Mekke, Medine ve Kudüs'teki kutsal yapıların koruyucusu olarak İslâm halifeliğinde hak iddia edebilirdi. Osmanlı siyasî ve malî gücünün doruğunu simgeleyen Kânûnî Sultan Süleyman dönemi, daha önce görülmedik zenginlikte teşrifat ve ihtişam çağı idi. Bu büyüklükte bir hükümranlık, sarayın kapsamlı bir şekilde yenilenmesini gerektirmiştir, çünkü Fatih devrinde olduğu gibi, yine Sultanın ihtişamı yanında sönük kalmıştı (Res. 12, 13).

Yeni Saray'ın geniş ölçekte yenileştirilmesini İbrahim Paşa yönetmiş, inşaatı Acem Ali diye de bilinen başmimar Alâaddin üstlenmiştir. Acem Ali 1525'le 1529 arasında ilk avlunun hizmet yapılarını büyütmüş, yeni bir Dış Hazine ve Adalet Köşkü'ne bitişik Divanhane'nin yapıldığı ikinci avlunun büyük ölçüde yeniden düzenlenmesini gerçekleştirmiş, üçüncü avludaki Arz Odası'nı da yeni baştan inşa etmiştir (Lev. 11 [20-24, 35], 12 [9-11, 16]). Acem Ali Harem'i de genişletmiş ve üçüncü avluya bitişik asmabahçeye ye-

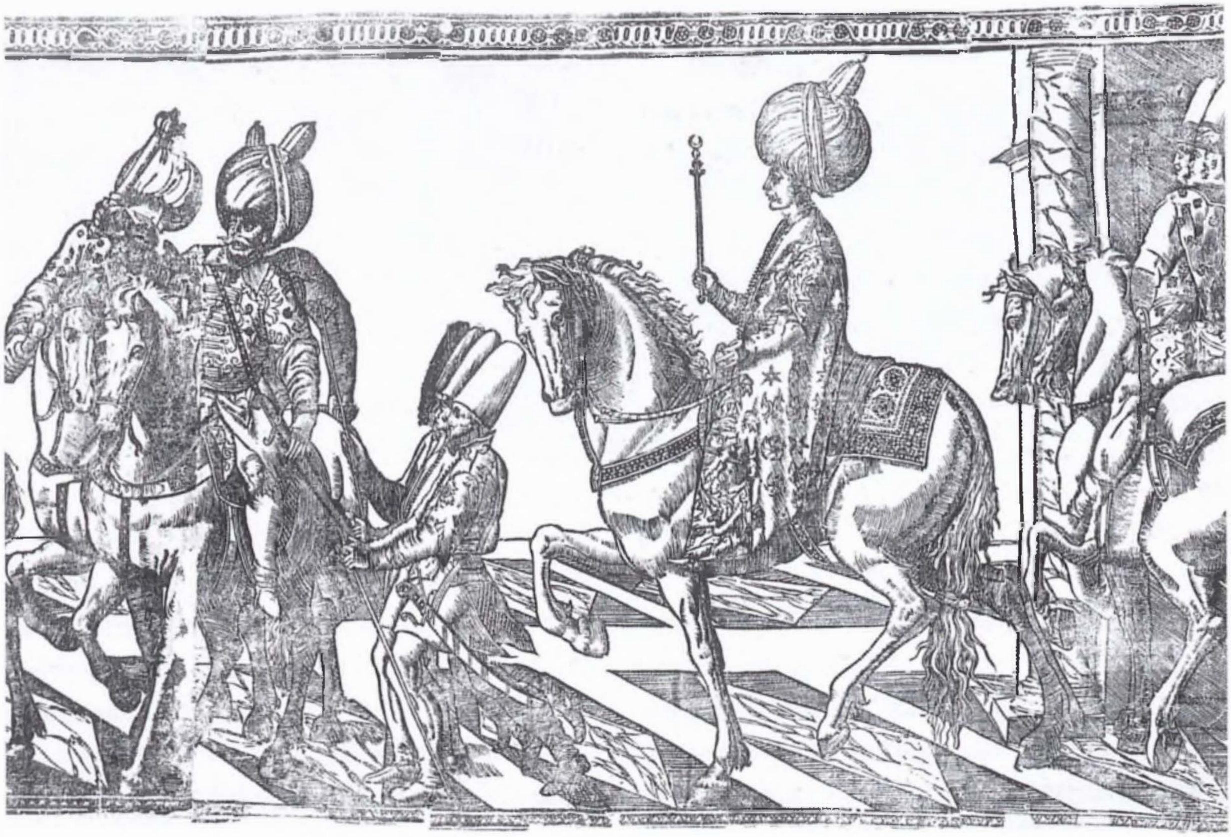
ni köşkler eklemiştir. Şair Helâkî'nin *Divan*'ında Sultanın "*leṭâfette cennet köşkü gibi, sağlamlıkta felek ḳal'esi gibi*" olan yenilenmiş sarayına taşınma yılı olarak Farsça düşürülmüş "*Câ-kerd be-mesken-i sa'âdet*" (saadet evine yerleşti) tarihi, ebced hesabıyla 1528-29 yılını verir.[112]

1574'te, Sultan II. Selim'in saltanatının (1566-74) sonunda çıkan büyük bir yangın ikinci avlu mutfaklarını yerle bir etmiş, ancak iç saray bu yangından kurtulmuştur. Başmimar Sinan'a mutfak birimlerinin yeniden, genişletilerek inşası ve üçüncü avlunun selamlık bölümündeki Sultan hamamının yenilenmesi görevi verilir (Lev. 11 [10. 38, 44, 45]). Daha önce babası tarafından genişletilmiş olan Harem'e saltanatının başlarında II. Selim'in bazı yapılar eklettiği bilinmektedir.[113] III. Murad döneminde (1574-95) ise, Harem, içinde bir taht odası, bir de hünkâr hamamı olan yeni bir Has Oda ile konut bölümleri ve artan nüfus için hamamlar yapılarak başlı başına büyütülmüştür (Lev. 12 [41, 44, 27-46]).[114] Sultan Murad ayrıca sahilde de birkaç tane yeni köşk yaptırmıştır (Lev. 10 [31, 44, 45].[115]

Art arda yapılan bu yeni binalar Yeni Saray'a kesin biçimini kazandırmıştır. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Topkapı artık bugünkü haline yaklaşmıştı. Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği ana teşrifat yapıları ya tümüyle baştan yapılmış ya da yenilenmiş, Harem-i Hümayun bölümü de Harem'in genişletilmesi ve bahçelerde ve sahilde yeni köşkler ilavesiyle üçüncü avlunun belirlenmiş sınırlarından dışarıya taşmıştır. Bu mimarî değişiklikler yalnızca kadınların ve Harem'in bekçiliğini yapan kara hadımların artan politik etkilerine değil, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sultanların yaşam biçimlerindeki değişikliğe de işaret eder. Artık Sultanlar saraylarında rahat bir yaşam sürdürmeyi askerî etkinliklere yeğ tutmaya başlamışlardır. Fatih zamanında Yeni Saray Sultan ve maiyetinin iki savaş arasında dinlenebilecekleri mevsimlik bir durak olarak işlev görürken, artık büyüyerek kalabalık bir nüfusun yaşadığı, sürekli oturulan bir konuta dönüşmüştü. 16. yüzyıl sarayı dış dünyaya oldukça kapalı, kendi kendine yeterli özel bir mekândı. Sultan da bu geniş, zarif iç mekâna çekilmişti.

II. Mehmed'in belirlediği özgün planın yüz yıl boyunca süren büyük yeniliklere direnmesi ve değişen beğenilere rağmen bu plan içindeki başlıca yapıların varlığını koruması çok dikkate değer. Saray külliyesi bütün mimarî değişikliklere rağmen kurucusunun izlerini hep taşımıştır. Tarihçiler 16. yüzyıl hükümdarlarının yaptığı yenilikleri kaydederler, ancak sarayı da *Kânûnnâme*'yi de Fatih'in eserleri olarak tanımlarlar. Örneğin, sarayı 1537 dolaylarında Kânûnî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı yeniliklerden sonra gören Luigi Bassano da Zara ve 1595'te, Murad'ın kapsamlı inşaatından sonra ziyaret eden John Sanderson, Topkapı'nın Fatih'in eseri olduğunu belirtirler.[116] 16. yüzyıl hükümdarları Fatih'in sarayının temel düzenini tümüyle değiştirmemeyi ve bu sarayın teşrifat kurallarının ana çizgilerine bağlı kalmayı seçmekle bilinçli olarak kendi hanedanlarının sürekliliğini temsil etmeye başlamış olan bir imparatorluk geleneğini pekiştiriyorlardı. Bu tutum Âl-i Osman'ın meşruiyet iddiasının kilit taşını oluşturan "*ḳânûn-ı ḳadîm*"e saygının bir örneği idi.

Bu yeni saltanat geleneğini yaratan, keskin ileriyi görme yeteneği ve çok geniş bir ufku olan II. Mehmed, teşrifatıyla Osmanlı hanedanının eşsizliğini yücelten bir sarayın kurucusu olarak kabul edilmelidir. Topkapı Sarayı'nı kendinden sonra gelecek evladı için de düşündüğü, birçok açıdan geçmişten kopmayı temsil eden, bir yandan da geleneğin sürdürülmesini öneren *Kânûnnâme*'sinin girişinde açıkça izlenebilir: "*Bu ḳânûnnâme atam ve dedem ḳânûnudur ve benüm daḫî ḳânûnumdur. Evlâd-ı kirâmum neslen ba'de neslin bununla 'âmil olalar.*"[117] Öte yandan Fatih ardıllarının

12. Kânûnî Sultan Süleyman, sarayının ilk kapısından (Bâb-ı Hümâyûn) Cuma namazına giden alayda at üstünde. Dokuz levhalık anonim bir tahta-baskı resimden ayrıntı, Domenico de' Franceschi tarafından 1563 civarında yayınlanmıştır. Stirling-Maxwell, *Soliman the Magnificent Going to Mosque*'dan.

tamamlayacağı evrensel bir imparatorluk projesi de düşlüyor ve kendinden sonra yapılacak değişiklikleri "*Bu ḳadar aḥvâl-i salṭânata nizâm virildi. Şimdiden ṣonra gelen evlâd-ı kirâmum daḫî ıslâḥa sa'y itsünler*" sözleriyle meşru kılıyordu.[118] Kendisinden sonra yapılacak gelişmeleri onaylayan bu sözleri 16. yüzyıl Sultanlarına hanedanın giderek artan imparatorluk iddialarıyla eşdeğerde bir teşrifat geliştirmek ve bu amaçla Fatih'in kanunlarına ilk bakışta göze çarpmayan ince yenilikler getirebilmek için olanak sağlıyordu. Dış ve iç Divanhanelerin etrafında gerçekleştirilen resmî törenlerin artan debdebesi ve bu görkem gösterilerine sahne oluşturan yapıların anıtsallaştırılması aslında Fatih *Kânûnnâme*'sinde buyrulan teşrifat yapısını köklü bir değişikliğe uğratmıyordu.

Kânûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında saray mimarîsinin büyük ölçüde yenilenmesi ile birlikte saray törenlerinin de değişime uğradığı görülür. Bu olgunun en temel nedeni teşrifat ve mimarînin karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı olmasıdır. Bu yıllarda saray teşrifat ve protokolü mekânlarıyla birlikte yeni ayrıntılarla zenginleşmektedir. Nitekim 1527-28'de Venedik diplomatları Süleyman'ın sarayının görkem, gösteriş ve mimarî ihtişamının o vakte dek görülenlerden çok farklı olduğunu belirtirler. Venedik elçisi Marco Minio 1527'de ikinci bir görevle Yeni Saray'a gönderildiğinde 1521'deki ilk ziyaretinden bu yana sarayın ihtişamındaki artışla şaşkına dönmüştür: "İlk ziyaretimden beri çok değişmiş olan Sarayı [*Porte*] düzen bakımından mükemmel buldum. (...) O zaman

13. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Cuma alayıyla Atmeydanı'ndan geçişi, Pieter Coeck van Aelst'in 1533'te yapılmış eskizlerinden hareketle 1553'te Antverp'te eşinin yayınladığı tahta-baskı seri resimlerinden. Coeck van Aelst, *The Turks in MDXXXIII*'den.

ve şimdi arasında büyük bir fark var".[119] Tommaso Contarini ise 8 Temmuz 1528'de şöyle yazmaktadır: "İhtişam bakımından eskiden gördüğüm şimdi gördüğümle karşılaştırılamaz; şimdi her şey olağanüstü görkemli, ayrıca çok güzel süslemeler de yapmışlar".[120]

Daha önceki âdete uyarak elçiler Arz Odası'nda Sultanın katına iki kez kabul ediliyorlardı. Birinci kabul şehre ilk geldiklerinde, ikinci avluda toplu bir merasim ve vezirlerle bir yemekten sonra, ikincisi ise ayrılmalarından önce gerçekleşiyordu. Ancak daha önceleri Sultanlar elçileri onurlandırmak için oturdukları yerden kalkarlarken, Kânûnî ve ardılları ayağa kalkmadıkları gibi, hiç kıpırdamazlardı bile. Minio 1521'de Süleyman'ın artık elçileri selamlamak için ayağa kalmadığına, 1527'deki ikinci elçiliği sırasında ise konuşmayı reddettiğine tanık olmuştur. Bu suskunluk âdeti kesinlikle Sultan Süleyman ile birlikte başlamıştır.[121]

Bu tutumun gösterdiği gibi Sultanın gururlu davranış biçimi giderek artmış ve 16. yüzyılın son çeyreğinde artık bir kibir doruğuna varıp dayanmıştır. Elçiler huzura, kolları iki kapıcı tarafından kıskıvrak tutulmuş halde, suçluların mahkeme kürsüsüne çıkarıldıkları gibi götürülüyordu. Eskiden daha alçak bir yerde olmakla birlikte Sultanın önünde oturtulurken, artık hep ayakta bekletiliyorlardı. Onunla doğrudan konuşmak bir yana, bakılamayacak denli kutsallaşmış, âdeta bir puta dönüşmüş Sultana sadece kısacık bir an bakmalarına izin veriliyordu.[122] 1590'da Venedik elçisi Giovanni Moro Osmanlı Sultanının durmadan artan kendini beğenmişliği hakkındaki düşüncelerini şöyle anlatır: "Sultanın dünyanın hâkimi olduğuna dair kibirli inancı, diğer krallara ne yapacaklarını söyleyen mektuplarına, Osmanlı fetihlerini caka satmaya varana dek öven resmî vakayinamelerine, söz yerine dilsiz işaretlerini kullanmasına, sıradan ölümlüler onu görecek kadar değerli değillermiş gibi halk içine çıkmayı hep reddetmesine, elçilerle konuşmamasına, kabul merasimi sırasında bir heykel gibi oturmasına, bütün davranışlarına yansıyordu."[123]

Dönemin gözlemcileri 16. yüzyılın ikinci yarısında II. Selim'in saltanatından itibaren Sultanın giderek artan inzivâsına dikkat çekerler.[124] 1592'de Venedik elçisi Lorenzo Bernardo, yaşadığı sarayından nadiren çıkan III. Murad'ı Sadranapalus'a benzeterek şöyle yazar:

> Şimdiki Grand Signor'un babası [II.] Selim aşağıdaki düşünceyi geliştirmiştir: bir hükümdar ya da impara-

torun gerçek mutluluğu askerî uğraşlar, cesaret isteyen şan şeref işlerinde değil, başıboş ve sakin bir hayatta, duyguların tatmininde, kadın ve şaklabanlarla dolu mekânlarda her türlü refah ve zevki yaşamakta, mücevherler, saraylar, revaklar, ve heybetli yapılara duyulan arzuların tatmin edilmesinde yatar. Şimdiki Sultan, oğlu [III.] Murad da Sultan Selim'in bu fikirlerinin takipçisidir, hatta bu fikirleri babasından daha çok uygular. Selim ara sıra avlanmak için sarayından çıkar, Edirne'ye kadar giderdi, ama şimdiki Grand Signor, dediğim gibi, hiç dışarı çıkmaz.[125]

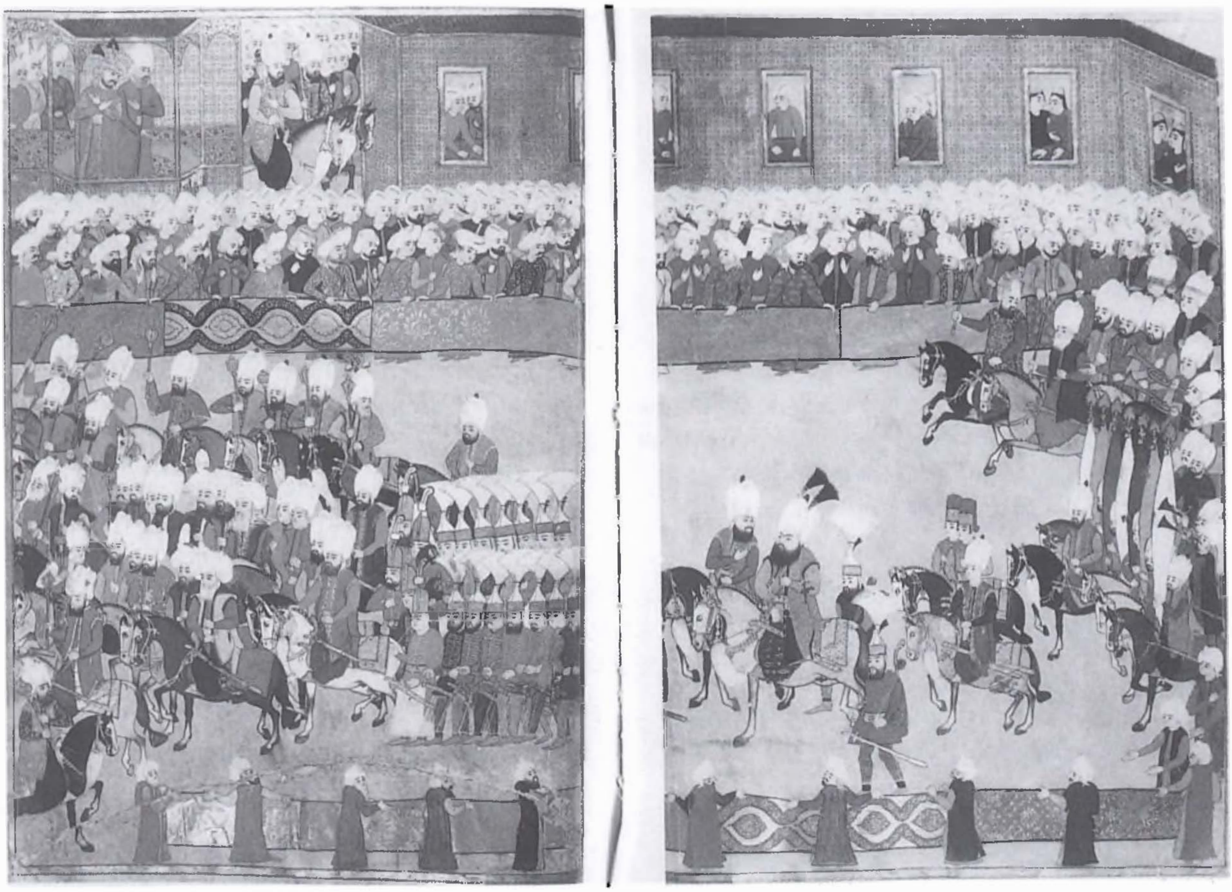
O dönemin başka bir yazarı, Blaise de Vigenère, III. Murad'ı kendi güzelliğini seyreden Narkisos'a benzetmektedir:

Ne denli büyük ve geniş olursa olsun duvarlarla çevrilmiş bir avlunun içinde kapalı yaşıyor, kendisini eğlendirebilecek nitelik ya da zekâda ve samimiyetle konuşabileceği ya da sevincini paylaşabileceği hiç kimsesi yok: çünkü burası sanki bir manastır ya da okul öğrencileri gibi her denileni yapan oğlanlar mektebinden başka bir şey değil (...) genellikle hepsi onun gölgesine ya da ayak izine bakmaya cesaret edemeyen zavallı, ürkek köleler ile Zeuxis'in ihtiyar hizmetçisinden daha çirkin ve yıpranmış birtakım hadımlar (...) Tek başına sarayına çekildiğinde onu kim takdir edecek? Çünkü burada yoksul, aptal ve muhakeme, bilgi, ya da anlayıştan yoksun oğlanlardan başka kimse yok. Kısacası bütün bunlar sudaki yansısını seyredip hayran olan bir başka Narkisos örneğini oluşturur.[126]

Aynı yıllarda yazan Mustafa Âli'den ise inzivâyı halkla karışmaya yeğ tutmak ve halkın gözünde bir hayranlık ve saygı nesnesi olarak kalabilmek için, ülkeyi şahsen yönetmektense halktan gizlenmeyi tercih ederek atalarının gösterdiği yolu izleyen Sultan III. Murad'ın içerden birine nasıl göründüğünü öğreniriz. Âli, sımsıkı kapalı sarayındaki Sultanı istiridye kabuğunun içinde saklı bir inciye benzetir ve Osmanlı Sultanlarının saraydaki halini şöyle betimler:

Ḳa'r-ı ṣadefdeki gevher-i yektâ gibi bir sarâyun içinde tek ü tenhâ dururlar ve aḳrabâ ve ta'alluḳât 'alâḳaların bi'l-külliye ber-ṭaraf ḳılurlar. Ḥarem-i muḥterem-i ḫâṣlarına maḥrem olan cevârî vü ġılmân ki hiç olmazsa üç dört bin nefer şaḫs idügi zâhir ü 'iyândur cümlesi bîgâne ve zât-ı şehriyâr ol mâ-beynde bir gevher-i yek-dâne iken yine müvânesetleri ve emr-i şerîfine kemâl-i inḳıyâd ile mutâba'atleri lâ-siyyemâ derûn-i dilden kemâ-yenbaġî 'arz-ı 'ubûdiyet u maḥabbetleri bir derecededür ki dîvân-ı Süleymân 'aleyhisselâma râm olan dîvân ancaḳ bu vech-ile fermân-berân olmışdur.[127]

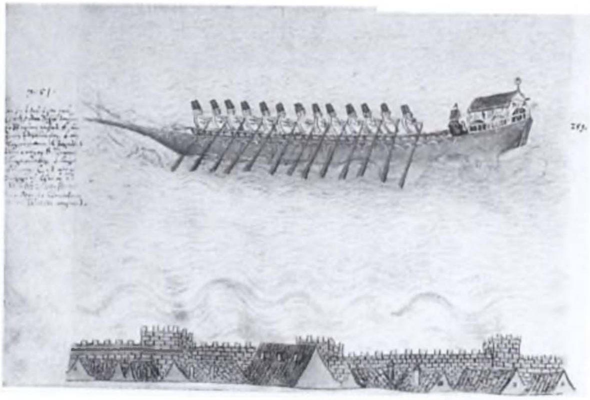
Kânûnnâme arîza sunabilecek ayrıcalıklı kişilerin sayısını kesin bir şekilde sınırladığından Sultan Harem'inde bile çok az kişiyle görüşebilmektedir. Sadece üç içoğlanı onunla konuşabilirdi; diğerleri ancak işaretle iletişim kurabilirdi.[128] Saraya işaret dili ilk kez Kânûnî Sultan Süleyman döneminde iki dilsiz kardeşle girmiştir. Sultan, bu iletişim biçimini çok saygılı bulmuş ve Has Oda'ya bağlı oğlanlarca kullanılmasını buyurmuştur.[129] Sarayda işaret dilinin kullanıldığı ilk kez Melchior Lorichs'in İstanbul panoramasının kenarlarındaki notlarda (1559) anlatılır. Bu yöntem çok geçmeden o kadar yaygınlaşır ki Sultanın huzurunda fısıldamak bile kabalık sayılmaya başlar. Fransız diplomatı Henry de Beauvau 1605'te bu dile "*Ixarette*" dendiğini ve sarayda ikinci dil olarak kullanıldığını söylüyor. 1608'de Venedik balyosu Ottaviano Bon'un yazdığına göre Sultan ve içoğlanları "Türklerin çok önem verdiği ağırbaşlılığa uygun olduğu ve dilsiz işaretleriyle konuşmalardan daha çok şey ifade ettikleri için" işaret dilini kullanıyorlardı. "Aralarında yaşlı ve genç dilsizler yaşadığı için aynı şey saray kadınları arasında da geçerliydi; ve özellikle padişah, yüceliğini, saygı-

15. III. Mehmed'in Eğri seferi dönüşünde İstanbul'un ana protokol yolundaki zafer geçidi. Arka planda geçidi izleyen İstanbul halkı ve İran elçilik heyeti. Talikizâde, *Eğri Fethi Tarihi*, 1598 civarı, TSK, H. 1609, fol. 68b, 69a.

değerliğini ve ününü koruyabilmek için sadece birkaç söz dışında işaretler kullanıldığından, bulunabildiği kadar çok dilsiz toplamak sarayın çok eski bir âdetidir".[130] 1617'de işaret dili saltanat saygınlığının o kadar şart bir özelliği olmuştu ki Sultan Mustafa bu dili öğrenmeyi reddettiğinde divanda eleştirilmişti. Şikâyeti dile getirenler, yeniçerilerin ve sıradan tüccarların günlük dilini kullanmayı bir Sultan için hafiflik olarak görüyor ve hiç konuşmayıp halkı olağanüstü ağırlığı ile titretmesi gerektiğini belirtiyorlardı.[131]

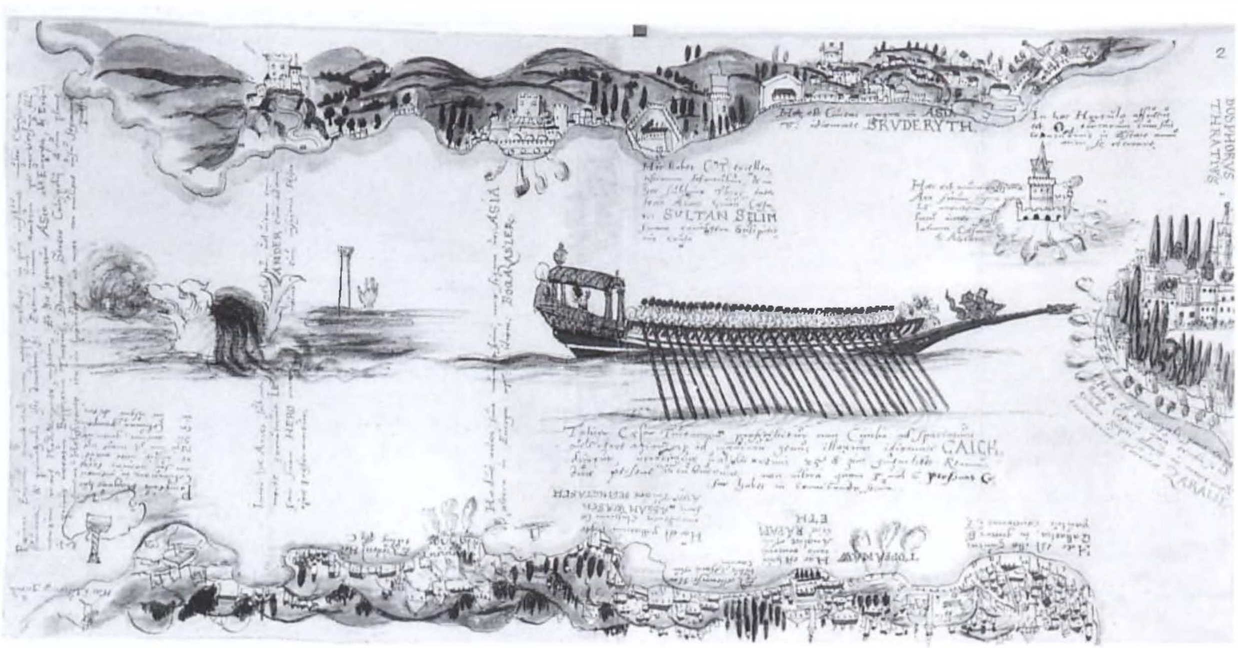
Süleyman'ın koyduğu konuşmama ilkesi Sultanı nerdeyse dilsiz bir puta çevirmişti. Başlangıçta hükümdarın vakarını arttıracak bir araç olarak düşünülmüş bu ilke bağlayıcı bir deli gömleğine dönüşmeye başlıyordu. Fatih'in *Kânûnnâme*'sinde genel çizgileri belirtilmiş teşrifat kuralları başlangıçta onun mutlak erkini güvenceye almak için kanunlaştırılmıştı. Süleyman'ın yenilikleri, Venedikli gözlemci Benedetto Ramberti'ninin 1534'te belirttiği gibi, paradoksal bir biçimde Sultanı bu engin gücü kullanmaktan alıkoyuyordu. Kânûnî Sultan Süleyman döneminde imparatorluğun merkezî bürokratik sisteminin kesin bir biçimde yasalaşması ve sağlamlaştırılması Sultanların tümüyle inzivâya çekilmesine yol açıyordu, çünkü kendi kendini idame ettiren bürokratik işleyiş, yönetimin bireye bağlı olmasını gereksiz kılıyordu.[132] Muhteşem saraylarının saltanat hapishanesinde dış dünyayla ilişkileri kopan Süleyman'ın ardılları rakip güçlerin kendilerini yönlendirmelerine karşı daha zayıf kalmışlardı.

16(a) III. Murad Haliç'te bir kayık gezintisinde. Lewenklau Albümü, Elyazması. Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8615, fol. 112.

16(b) III. Murad Boğaz'da bir kayık gezintisinde; sağda Topkapı Sarayı'nın ucu, her iki kıyıda ise Sultanın hasbahçeleri yer alır. *Traveller's Picture Book with Scenes of Life in Istanbul in 1588*, Oxford, Bodleian Library, MS. Bodl. Or. 430, fol. 2a.

Padişahın inzivası, kent içindeki gösterişli Sultan alaylarını halka yazılı dilekçelerini hükümdarlarına elden vermek gibi nadir bir fırsat da sağlayan coşku dolu olaylara dönüştürüyordu (Res. 14). Cuma camilerine, Eski Saray ve şehzadelerin sünneti gibi toplu eğlencelerin yer aldığı Atmeydanı'na yapılan seyirlik alaylar, Haliç ve Boğaz boyunca çeşitli hünkâr bahçelerindeki köşklere yapılan kayık gezintileriyle tamamlanırdı (Res. 15, 16a, b). Kimi zaman Sultan tüm kapı halkıyla birlikte, yol boyunca seyir köşklerinden onları izleyen elçilerin önünden görkemini sergileyerek bu bahçelere ava giderdi.[133] Yavaş ve görkemli bir ilerleme sağlamak için bu alaylardan önceki gün Sultanın atı askıya alınır ve bütün gece aç bırakılırdı.[134] Bu özenle sahnelenmiş gösteriler münzevî padişahın hayranlık uyandırıcı ihtişamını pekiştirirdi. Aslında saray uygulamalarının İstanbul şehrine uzantıları olan bu törenler, gösterişli giysiler içinde mevkilerine göre sıralanmış saraylılar, yöneticiler ve yeniçerilerin eşlik ettiği ilahlaşmış Sultanı, halkın seyredeceği bir güç simgesine dönüştüren gösterileri idi.

Notlar

1 Dönemin tarihçisi Tursun Bey'e göre II. Mehmed bu ünlü Farsça beyti Ayasofya'yı ziyaretinde okumuş, ancak 17. yüzyıl yazarı Hezârfen, Sultanın onu Büyük Saray'ın yıkıntılarını gezerken okuduğunu söylüyor, Tursun, fol. 51a; Hezârfen, *Tenkîh*, fol. 118; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 24; ve Babinger, *Mehmed*, s. 96 zikrediyor. Beyit, aynı alanda olan iki yapı hakkında da söylenmiş gözüküyor.

2 II. Mehmed'in Edirne'de, önceleri babası II. Murad'ın birkaç köşk yaptırdığı Tunca Nehri'ndeki Yeni Saray'ı için bkz. Doukas, s. 189; Kritovoulos, s. 22; Neşrî, II: 841; Oruç, *Frühosmanischer Jahrbücher*, s. 64; Beşir Çelebi, s. 2-9. Edirne Sarayı üstüne en ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Rifat. O, sarayı yıkılmadan önce görmüş ve IV. Mehmed döneminde sarayda yapılmış onarımların kaydını içeren 1085'te (1674) Âşık Ali Ağa'nın yazdığı şimdi kayıp bir risaleye erişmiştir. Kaynakların ve iki Edirne Sarayı betimlemesinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Kreiser, *Zwei unbekannte Beschreibungen*, s. 119-42; Babinger, *Mehmed*, s. 61, 74; Eldem, *Köşkler*, 1:21-57. Edirne Eski Sarayı'nın yerini Selimiye Camii almıştır (1596-74).

3 Yıkılırken birkaç Yeniçerinin ölümüne neden olan manastır üstüne bilgi için bkz. Anonim, (Giese, ed.), 1:104, 2:139; Evliya, 1: 117-18; Atâ, 1:511. Bu, Bizans Blakhernai Sarayı'nda kalmak istemediği için Sultanın Konstatinopolis fethinden hemen sonra kaldığı Fransisken manastırı olabilir, Spandugino, "De la Origine," s. 154.

4 Doukas, s. 243-44.

5 Kritovoulos, s. 83, 93-95, 104.

6 Evliya, 1:117-18. Öteki Osmanlı kaynakları yalnız 858 (1454) tarihini veriyor. Âli, *Künh*, fol. 84; Hezârfen, *Telhis*, fol. 9b; Mehmet Âşık, fol. 354b.

7 Tursun, fol. 52b-53a.

8 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 25.

9 Menavino, s. 134. Eski Saray için bir de bkz. Harff, *Pilgerfahrt*, s. 207; Harff, *Pilgrimage*, s. 242.

10 Saraya Topkapı adı, külliyenin deniz tarafı kapısı yanında 18. ve 19. yüzyıllarda yapılmış bu adla bilinen bir sahil sarayından ötürü verilmiştir.

11 Âli, *Künh*, fol. 84b; Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 52b.

12 Bidlisî, *Heşt Behişt*, fol. 71b-72b; Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol, 52a-53b.

13 Dış duvar temelinin 881-82'de (1477-78) atıldığı hakkında, bkz. Anonim, (Giese, ed.) 1:115, 2:153; Kemalpaşazâde, 1:474, 2:430; Hamidî, s. 213; Ahmed Paşa, s. 369, sayılar, 6-8. Saray şairi Halimî düştüğü aynı yılları veren birkaç tarih için bkz. Ünver, *İstanbul*, s. 27, 29, 39'da anıyor. Bitim tarihi 883 (1478-79) Karamanî, s. 304; Kemalpaşazâde, 1:474, 2: 430 ve Sadeddin, 1:448'de veriliyor.

14 Bâb-ı Hümâyûn'daki kitabe için bkz. Şeref, s. 274; Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 310, 315; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 42; Carbognano, s. 20, 21. Bu Arapça kitabenin daha uzun bir versiyonu TSA, E 12019'da yazılıdır. Bu belge T. Öz, "Topkapı Sarayı", s. 56; Atasoy, "Matrakçı's Representation," s. 957'de zikredilmiştir; Kreiser, "Archivalisch uberlieferte Inschriften", s. 260-66'da Almanca bir çeviriyle yayınlanmıştır.

15 Promontorio dış idarî avluya "primo serraglio" yani birinci seraglio, konut olanına da "l'altro serraglio, dove sta lo Signore," [Ulu] Bey'in kaldığı öteki seraglio diyor, Promontorio, s. 34, 37-39.

16 Kritovoulos, s. 140.

17 Evliya, 1:115. 19. yüzyıl tarihçisi Atâ kabaca aynı temel tarihi 862'yi (1457-58) veriyor diye *Eşmârü't-tevârîḫ* adlı kaynağı anıyor, Atâ, 1:59.

18 Kritovoulos, s. 140.

19 agy., s. 147, 149.

20 Camiin kitabesi için bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, cilt 3, s. 386.

21 Nişancı (s. 169) ve Mehmet Âşık ikisi de 867 (1462-63) tarihini veriyor; Âli, *Künh* (fol. 84a) 866-74 (1462-63) diyor. Sarayın inşaat tarihinden söz eden tarihi kaynaklar üstüne genel bir değerlendirme için bkz. Şeref, s. 268-74; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 682-87 ve Raby *El Gran Turco*, s. 291-92.

22 Kritovoulos, s. 207-8; Karamanî, s. 362; Evliya, 1:115; Gurlitt, *Baukunst*, 1:44. Tarihini 464-65'de vezir-i azam Mahmud Paşa'ya sunan Enverî İstanbul'da II. Mehmed adına yapılan iki sarayı (ḳaṣr), büyük olasılıkla Eski Saray ile yakınlarda bitirilmiş yeni olanı zikrediyor, Enveri, s. 102. iki 17. yüzyıl kaynağı bitim tarihi olarak 872 (1467-68) yılını veriyor: Hezârfen, *Telhis*, fol. 14b ve Kâtip Çelebi, fol. 258a. Atâ, bilinmeyen bir Yunan kaynağına dayanarak, II. Mehmed'in Yeni Saray'a 872 (1467-68) yılında taşındığını yazıyor, Atâ, 1:51.

23 Çinili Köşk'teki kitabe yayınlanmıştır: Ayverdi, *Fatih Devri mimarisi*, s. 358-68; ayrıca bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 686. İshak Paşa Köşkü için bkz. Eldem, *Köşkler*, 2:226. Atâ onun İshak Paşa'nın ikinci vezir-i azamlığı sırasında, II. Bayezid döneminde yapıldığını yazıyor, ancak bu ikinci vezir-i azamlık, 875-77 (1470-72), II. Mehmed dönemine düşüyor, İshak, II. Bayezid döneminde üçüncü bir kez vezir-i azamlık yapmıştır, Atâ, 1:303.

24 Kaybolan kitabe için bkz. Gurlitt, *Baukunst*, s. 44. Sarayın inşaat süreci tartışmalıdır. Ayverdi'nin bahçe köşklerinin ilk inşa edildiğini ve esas avluların daha sonra 1472 ile 1478 arasında yapıldığını savunan görüşü tutarsızdır, bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 294; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 686. Başkaları da Çinili Köşk'ün tarihini tüm sarayın temel atılışının tarihi olarak kabul etmişlerdir ve bina faaliyetlerini 1472 ile 1478 arasına tarihlemişlerdir, bkz. Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde", s. 26; Sertoğlu, s. 3; Tansuğ, s. 147. Şeref ve Babinger sarayı 1465 ve 1479 yılları arasına tarihlemiştir. Sarayın ana bölümünün 1465 ve 1470 arasında, dış duvarın ise 1478-79'da yapıldığı görüşü için bkz. Müller-Wiener, s. 495-96. Goodwin, s. 107-8'e göre sarayın ana yapıları 1472'de bitmişti.

25 Bu sav için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 289; Miller, *Beyond Sublime Porte*, s. 27; ve Raby, "*El Gran Turco*", s. 291.

26 Lokman, *Hünernâme*, cilt 1, fol. 173a-b. Erken 16. yüzyıl tarihçisi Ruhî II. Bayezid'in camiinin temellerini 907 (1501-2) yılında "Eski Saray diye bilinen kendi sarayının içinde" attığını söylüyor, Ruhî, *Tarih*, fol. 180b, Ruhi "Edirne," s. 331. Lokman'a göre II. Bayezid'e camiini Eski Saray alanı içinde yaptırma esinini veren dinî bir düştü, Lokman, *Hüner-*

nâme, 2. fol. 193b-96a. 1544-49 ve 1550-51'de İstanbul'u iki kez ziyaret ettiği zaman Eski Saray'ı gören Fransız ilim adamı Pierre Gilles onun I. Süleyman kendi cami külliyesini orada yaptırmaya karar vermeden önce iki mil uzunlukta olduğunu söylüyor, Gyllius, s. 201.

27 Bu varsayım için bkz. Örs, "History of the Topkapı Palace", s. 6-8; Çığ, "Fatih Topkapı", s. 22-24. 1982 yılında Topkapı Sarayı'nda yapılan (saray kütüphanesinde saklı) bir sempozyomun kayıtlarında Şehabettin Tekindağ da sarayın bir Venedik deniz saldırısına karşı müstahkem bir kale olarak yapıldığını ileri sürüyordu. Fanny Davis saray yerinin "bütün kenti koruyabilecek" bir kale yapmak için seçildiğini yazıyor, Davis, s. 4, 6.

28 Antlaşma için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 369-88.

29 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 28-29.

30 Yedikule'nin o dönemde yapılmış bir betimlemesi için bkz. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 16; Menavino, s. 90. Mehmed'in kale planları üstüne İtalyan etkisi için bkz. Restle, s. 361; Raby, "Sultan of Paradox", s. 7. Mehmed'in, Konstantinopolis fethinden önce yapılmış Rumeli Hisarı kalesinin de hünkâr bölümleri vardı. Wenceslas Wratislaw II. Mehmed'in "bu kulede mermerle güzelce döşenmiş odalar yaptırtıp Konstantinopolis'i alıncaya kadar orada kaldığını" yazıyor, Wratislaw, s. 83.

31 Âli, *Künh*, fol. 84b.

32 İnalcık, "Rise of the Ottoman Empire", s. 40-45; Shaw, 1:55-70; Werner, s. 5-8.

33 Commynes, 2:431, zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 377.

34 Âşıkpaşazâde, s. 1-10.

35 Mihailoviç, s. 145-57.

36 Teply, "Kızıl Elma," s. 78-108; Teply, *Türkische Sagen*, s. 34-73. Teply Osmanlı kızı-elma geleneği kaynaklarının hem klasik antikiteye hem de Orta Asya Türk-Moğol geleneğine kadar geri gittiğini ileri sürüyor.

37 Zorzi Dolfin, kaynak olarak Giacomo Languschi'yi kullanarak, Sultanın kendisine her gün eski kahramanların tarihlerini okutturduğunu yazıyor, bkz. Languschi, s. 172-73. Öteki çağdaş kaynaklar II. Mehmed'in kendisine İskender ve Jül Sezar'ın tarihlerini okutturduğunu yazıyor, Anonim (Kreutel, ed.), s. 164; Anonim (Baştav, ed.), s. 173. Sultan'ın İskender'e öykünmesi için Pertusi'nin derlediği raporlara bkz. *Caduta di Costantinopoli*, ayrıca Pertusi, *Testi inediti*.

38 Babinger, *Mehmed*, s. 500; Raby, "Mehmed the Conqueror", s. 18-19.

39 Pertusi, *Testi inediti*, s. 81.

40 Languschi, s. 172-74. Raby, Ankonalı Cyriacus'un bir İtalyan arkadaşının Mehmed'in Yunanca okuyucusu, Yahudi doktor Jacobo da Gaeta'nın Latince okuyucusu olduğunu söylüyor; Raby, "Mehmed the Conqueror", s. 25. Sangundino, Arapça metinler için bir filozof, Yunan ve Latin dillerindeki antik tarihler için de iki Yahudi ve Yunanlı uzman olmak üzere, Sultanın üç okuyucusunun olduğunu söylüyor, bkz. Pertusi, *Testi inediti*, s. 131-32. Angiolello "ona okuyan kişiler" (persone che gli legeva) diye sözünü ettiği bu okuyucuların kimliklerini belirtmiyor, Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 119.

41 Trabzonlu George'un II. Mehmed'e hitap eden ve ona Hıristiyanlığa geçerse dünya egemenliği vaat eden yazıları için bkz. Pertusi, *Caduta di Costantinopoli*, 2:75-79; George of Trebizond, s. 491-569, 757. II. Pius'un, Sultana hiç gönderilmemiş ama Cologne'daki ilk baskısından sonra (1469) Sultan yaşarken birkaç kez basılmış mektubu için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 198-201, 417 ve Piccolomini.

42 Pertusi, *Caduta di Costantinopoli*, 2:73.

43 Kritovoulos, s. 3. Raby'ye göre Arrian'ın, Mehmed'in kitapları arasında bulunan İskender'in yaşamı, Kritovoulos'un tek yazmasını yazan kâtip tarafından yazılmıştı. Raby, Arrian metninin, kendi yeni-İskender imgesini sultana beğendirmek niyetini taşıyan Kritovoulos'un Mehmed tarihine eş bir cilt olduğunu ileri sürüyor; Raby, "Mehmed the Conqueror", s. 18.

44 Zikreden İnalcık, "Policy of Mehmet", s. 233.

45 Metin Anonim (Giese, ed.) ile birleştirilmiş, 1: fol. 74, 2:99-100. Türkçe ve Farsça çevirileri için bkz. Tauer, "Notice", s. 487-94; Tauer, "Les Version Persannes", s. 1-20; Wittek, s. 266-70. Michael Aichmatoles'in 1474'te yazdığı Mehmed'in *Diegesis* nüshası için bkz. Raby, "Mehmed the Conqueror", s. 19. 1491 tarihli Türkçe versiyonlardan biri Fransızcaya çevrilmiş ve Yerasimos'un kitabında bilinen öteki metinlerle ilişkisi bakımından tartışılmıştır.

46 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 52a-b.

47 Neşrî, 2:711; Anonim, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, s. 33 (fol. 40), 201; Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 52b; Âli, *Künh*, fol. 84b; Kemalpaşazâde, 1:102, 2: 103; Sadeddin, 1:448.

48 Şemseddin, fol. 3-4

49 Kritovoulos, s. 140. Burayı 1550 dolaylarında Gilles de eski Bizans'ın yeri olarak belirtmiş ve hâkim manzaralı konumunu uzun uzun betimlemiştir, Gyllius, s. 40-41.

50 Kritovoulos, s. 136-137. Aynı bilgiyi Chalkokondilas da veriyor, s. 632.

51 Tursun, Metin, fol. 58a; Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 52b.

52 Garzoni, s. 393. 1675'te Fransız gezgini Tavernier sultanının sarayından aynı anda egemenliğinin uzandığı hem Asya hem de Avrupa'yı görebildiğini yazıyordu, Tavernier, s. 61. İlyas Efendi'nin metni Yerasimos'ta zikrediliyor. 225-26.

53 Planlama ve yapım sürecine etkin olarak katılan İtalyan hükümdarları için bkz. Hollingsworth, s. 398-406; Heydenreich, s. 1-6.

54 Tursun, Metin, fol. 58a.

55 Kemalpaşazâde, 1:102, 2:103.

56 Kritovoulos, s. 19-20; zikreden Gabriel, s. 63.

57 Kritovoulos, s. 149.

58 Âli, *Künh*, fol. 84b. Âli'ye göre sultan, gerçek bir mübâşir gibi, vezir ve öteki devlet adamlarının kölelerinin çalıştığı sarayının yapımını kendisi denetliyordu.

59 Sultanın elyazmalarını himayesi de aynı iki döneme denk düşüyordu, bkz. Raby, "Mehmed the Conqueror", s. 28.

60 Kritovoulos, s. 149; Kıvamî, s. 70; Kemalpaşazâde, 1:102, 473, 2: 102, 429.

61 Tursun, Metin, fol. 58b; Kemalpaşazâde, 1:475, 2: 430.

62 Zikreden Mango, *Byzantine architecture*, s. 190; ve Raby, "Sultan of Paradox", s. 7.

63 Mehmed'in ahşap oymacılığında uzman "maestri d'intaglio, e di legname, e di tarsie", Floransalı iç süslemecilerine çağrısı için bkz. Dei, s. 176, zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 386

ve Raby, "Sultan of Paradox", s. 5. Venedik'ten davet edilen bir yapı ustası için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 378; Raby, "Sultan of Paradox", s. 4.

64 16. yüzyılda Francesco Negro, Gentile Bellini'nin Sultanın sarayını süslemeye gönderildiğini yazıyor, Francesco Sansavino da Sultanın kimi odalarını resimlemek için "per dipingere alcune sue sale" çağrıldığını bildiriyordu, zikreden Raby, *El Gran Turco*, s. 51. Venedikli sanatçıların İstanbul'daki etkinlikleri için bkz. Mayer zur Capellen, s. 9-39, 87-103.

65 Corvinus'un sarayı için bkz. Moos, s. 126-27; Bialostocki, s. 7, 13-14.

66 Zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 246, 465; Restle, s. 361-67.

67 Restle, s. 361-67.

68 Anonim (Giese, ed.) 1: fol. 100-1001, 2: 133-34; Ruhî, *Tarih*, fol. 149b.

69 Ruhî, *Tarih*, fol. 120a, Ruhî, "Edirne", s. 329-30. Anonim bir kaynak Üç Şerefeli Cami'nin inmeli mimarının II. Mehmed için Edirne'de Tunca Nehri kıyısında bir saray yaptığını doğruluyor, bkz. Beşir Çelebi, s. 7.

70 Ruhi, *Tarih*, fol. 149b, 152b; Ruhi, "Edirne", s. 330-331. Mimar Murad ve Mimar Sinan bin Abdullah'ın vakıfları 1519 tarihli Ayasofya vakfiyesinde kayıtlıdır. *Ayasofya Tahrir Defteri*, İstanbul Belediye Kütüphanesi, MS. Muallim Cevdet 0.64, fol. 270. 1509'daki bir depremden sonra Galata surlarını onaran Mimar Hayreddin bin Mimar Murad aynı mimarın oğluydu; Ruhî, *Tarih*, 193b-94a. Mimar Hayreddin hakkında ayrıca bkz. Meriç, 27-28.

71 Kemalpaşazâde, 1:477, 2:432.

72 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 51b-52a.

74 Fatih *Kânûnnâme*'sinin, Karamani Mehmet Paşa'nın vezir-i azamlığı döneminde Nişancı Leysizâde Mehmed Efendi tarafından yazılmış, yalnız iki 16. yüzyıl nüshası biliniyor. Viyana yazmasını 1912'de Mehmed Arif, 1961'de de Leningrad yazmasını A. S. Tveritinova yayınlamıştır. Bu iki metnin 1982'de yayınlanan Abdullah Özcan kritik edisyonu, bu kitapta Leysizâde olarak kısaltılarak zikredilmiştir.

75 Âşıkpazâde, s. 38; zikreden Dilger, s. 42-43; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 1.

76 Taşköprizâde, 1:24-25.

77 Zikreden Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 1; Dilger, s. 43. Mumcu, s. 23.

78 Taşköprizâde, 1:34; zikreden Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 2; Dilger, 1:43.

79 Âşıkpaşazâde, s. 84-85; Doukas, s. 127-30; Neşrî, 2:552-54.

80 Brocquière, s. 187-89.

81 Ibid, s. 190-93.

82 Ibid, s. 193-94.

83 Ibid, s. 195-96.

84 Zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 29-30

85 Zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 44-45; Dilger, s. 43.

86 Mihailoviç, s. 195. Mehmed'in 1462 yılında Drakula'nın kardeşini huzura kabulü için bkz. Mihailoviç, s. 129-31.

87 Mihailoviç, s. 157 ayrıca, vezir-i azam Mahmud Paşa'nın yemek ikram edilen bir divan toplantısına başkanlık ettiği üstüne bkz. s. 25-27.

88 Promontorio, s. 37-38; zikreden Dilger, s. 44.

89 Promontorio, s. 38-39. Dîvân-ı Hümâyûn'un toplandığı günlerde Fatih'in genel bir yemekte kapıkullarına kendisini gösterdiği hakkında ayrıca bkz. Angiolello, *Indetio manoscritto*, s. 37-38: "Et quando il Gran Turco vol mangiar il giorno di udienza, lui senta solo sopra una sedia un puoco alta da terra, et sta al modo che stano li sarti a cusire, et poi li predetti vinti Scuderi li partano la vivande inanti ... et fino che il Gran Turco mangia, li quattro Vixir, lo Cadilescher, et li due Tesderdari con assai altri Baroni stano là in piedi dinansi esso Gran Turco, et le squadro da Cavalo et da piedi stano ali suoi luoghi deputati attorno la corte, li quali sono circa persone due millia ... et come il Gran Turco comincia a mangiar, tutti questi vintimilia mangia anco loro. et dapoi levati li piati, et che il Gran Turco ha finito di mangiare si leva in piedi, et con il capo chino fa riverenza a tutti, et poi entra nella sua camara, et partito il Gran Turco li Vixir, lo Cacilescher et li altri, li quali sono stati in piedi et hano mangiato, vano poi a suoi luoghi deputati ... et dopo che questi maggiori hano mangiato, mangiano li Secretari et Cancelleri et li altri, et fino che la brigata mangia, siascuno va a far quello che è deputato: nei quattro giorni della settimana si tien quest'ordine, cioè il Sabato, la Dominica, il Luni et il Marti."

90 Âşıkpaşazâde, s. 14; Mihailoviç, s. 29.

91 Âşıkpaşazâde, s. 13-14; Neşrî, 1:106-7; Lokman, *Tomar*, fol. 33a-b.

92 Âli'nin pasajını zikreden Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 274. Ayrıca bkz. Neşrî, 1:106-7; Lokman, *Tomar*, fol. 33b, Atâ, 1:6.

93 Leysizâde, s. 44-45.

94 Leysizâde, s. 33-34, 42.

95 Solakzâde, s. 268-69.

96 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 14a-15a; Taşköprizâde, 1:45. Uzunçarşılı II. Mehmed'in perdeli penceresinin başlangıcını, Ka'be *kisvesi*nden yapılmış bir perdenin arkasından davaları seyreden, Abbasî halifelerine götürüyor, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, s. 5; bu son dönem Abbasî uygulaması için bkz. Sourdel, "Questions de cérémonial", s. 132. Köprülü'ye göre bu uygulamayı Osmanlılar Harzemşahlardan almıştır, Köprülü, s. 185-86.

97 Leysizâde, s. 42.

98 Leysizâde, s. 10. 1676'da derlenmiş sonraki bir *kânûnnâme* Arz Odası teşrifat kurallarını (*ḳânûn-i 'arż*) daha ayrıntılı betimliyor. *Kânûnnâme* Yeniçeri Ağalarının Sultana dilekçe sunmaya başladığını gösteriyor, bu 15. yüzyıl uygulamasında yapılan bir değişiklik idi. Tevki'î, s. 511-12.

99 Dilger, s. 14-36, 47-49, 88-92, 113-16.

100 Dilger'in sonucunun yarattığı yöntemsel sorunlar hakkında bkz. Fleischer, s. 197-200. Özcan, Bidlisî, Mustafa Âli ve Taşköprizâde gibi 16. yüzyıl tarihçilerinin *kânûnnâmeyi* ısrarla Fatih'e atfetmesinin göz ardı edilemeyeceğini çok inandırıcı bir biçimde savunuyor; o, Dilger'in tarihe-uymazlık diye öne sürdüğü kimi öğelerin aslında gerçek olduğunu da göstermiştir, Leysizâde, s. 7-28. İnalcık *kânûnnâme*yi, içinde ufak tefek birtakım tarihi yanlışlar olduğunun farkında olmasına karşın, II. Mehmed dönemine koyuyor ve *kânûnnâme* ile Mehmed'in kulluk dizgesi yoluyla devleti merkezîleştirme politikası arasında bağlantıya dikkat çekiyor, İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", s. 112-6; İnalcık, "Kânûnnâme", s. 562-66; İnalcık, "Kânûn", 558-62; İnalcık, "Rise of the

Ottoman Empire", s. 45-48. Birkaç 16. yüzyıl ayrıntısının varlığına karşın, *kânûnnâme*deki yasamanın ana bölümünün II. Mehmed'ce yasalaştırıldığını Repp de kabul ediyor, Repp, s. 41-42. Beldiceanu sarayın teşrifat işlevleri hakkında Fatih *Kânûnnâme*'sinin, geniş bir yasa derlemesi hareketinin bir bölümü olarak, ceza ve maliye konularını kapsayan başka bir yasa ile aynı anda düzüldüğünü ileri sürüyor, Beldiceanu, s. 18. II. Mehmed'in dış Divanhane ve Arz Odası'nda birer pencere yaptırdığının kanıtları bu kitabın 4. (Eski Dîvânhâne, ve 5. (Arz Odası) bölümlerinde tartışılıyor.

101 Kemalpaşazâde, 2:531; Leysizâde, s. 8-9; Beldiceanu, s. 18.

102 Philippe de Commynes Sultanın bacağında tuhaf bir çıban çıkarak onu sarayına hapsettiğini ve bu yüzden halk arasına mümkün olduğu kadar az çıktığını belirtiyor, zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 377, 424.

103 Âşıkpaşazâde, s. 182.

104 Saltanatının ilk dönemlerinde Sultanın mütevazi alay töreni ve bir camide kıldığı namazın betimlemesi için bkz. Georgius de Hungaria, s. 27-28. II. Mehmed'in Camiindeki hünkâr mahfili Cafer Çelebi'nin bir şiirinde anılıyor, s. 81.

105 İnalcık, "Rise of Ottoman Empire", s. 47-48. II. Bayezid'in gerici saltanatında mal, mülk ve vakıflara el koymak gibi babasının merkeziyetçi politikalarının çoğundan geri dönülmüştür, İnalcık, "Policy of Mehmet", s. 244-46, 273-87.

106 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 137-39; Spandugino, "De la Origine", s. 224. Kimi sultanlar politik bunalımlar sırasında, Üçüncü Kapı'nın revakı altındaki bir tahtta oturarak, ikinci avluda görünmeye zorlanmıştır. 1011 (1602-3) yılında olan böyle bir (ayak divanı) için bkz. Naima, 1:307; III. Mehmed döneminde olan başka biri için bkz. Taşköprizâde, 1:87. Ayrıca bkz. Ohsson, 7:232.

107 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 53b.

108 Ruhî, *Tarih*, fol. 190a-91a.

109 Uğur, s. 38.

110 II. Bayezid'in köşkleri için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Account Book", s. 31-45. Onun Yeni Saray'daki, Galata'ya bakan yalı köşkü için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:173-208 ve 10. bölüm (Yalı Köşkü).

111 Bkz. 7. bölüm (Has Oda) ve 10. bölüm (Mermer Köşk).

112 Helâkî 13 numaralı tarih, s. 11. Süleyman'ın saraydaki kapsamlı inşaatı için bkz. 2-9 bölümler ve A Eki.

113 Bkz. 3. bölüm (Matbah-ı Âmire), 7. bölüm (Hazine-Hamam Birimi) ve 8. bölüm.

114 Bkz. 8. bölüm.

115 Bkz. 10. bölüm (İncili Köşk, Yalı Köşkü ve Sepetçiler Köşkü).

116 Bassano, fol. 16b; Sanderson, s. 72.

117 Leysizâde, s. 29.

118 Leysizâde, s. 41.

119 Minio, "Copia di una lettera", s. 291.

120 T. Contarini, s. 380.

121 Minio, "Relazione [1521]", s. 22; Minio, "Relazione [1527]", s. 176. Süleyman'dan önce sessizlik âdetinin olmadığı gözlemi hakkında bkz. P. Zeno, "Itinerario", s. 114, 117; Ramberti, s. 306-7.

122 Bu teşrifat değişiklikleri üstüne ayrıntılı bir tartışma için bkz. Dilger, özellikle s. 55-59, 70-74, 75-77, 81-84, 96-104.

123 Moro, s. 330. Sultanın artan kibrine Du Fresne-Canaye da dikkat çeker, s. 69-71; Schweigger, s. 55.

124 Fresne-Canaye, s. 129.

125 Bernardo, s. 373-75. II. Selim'in inzivası için de bkz. Barbaro, s. 321-22: "Tanto usano quelli imperatori Ottomani star ritirati dalle pratiche degli uomini, non conversando con altri che con eunuchi, paggi, e donne, le quali persone sono tutte affatto prive d'intelligenza delle cose del mondo, essondo allevate ristrette in quei serragli, dove non hanno mai commercio o pratica alcuna con altre persone di fuori, perchè mai è permesso, nè anco al primo visir, sopra il quale stà appoggiato tutto il governo di quell'impero, di poter entrar nel serraglio del Gran-Signore."

126 Vigenère, s. 43-44.

127 Âli, *Counsel*, 1:38.

128 Moro (s. 330) işaret dili hakkında şöyle yazıyor: "... secondo l'uso degl'imperatori, di farsi servire piu con cenni che con parole, essendo tre soli, fra tutti quelli che servono, che abbiano libertà di parlargli, che viene usata anche de essi rare volte, per riverenza."

129 La Croix, *Serrail*, fol. 168ff.

130 Melchior Lorichs'in panoraması için bkz. Oberhummer, Lev. 1; Beauvau, s. 68; Bon, s. 86-87. İşaret dili kullanımı için bkz. Bernardo, s. 352; Dallam, s. 70 ve Bobovi, *Mémoires*, fol. 296-97.

131 Baudier, s. 19: "Sultan Mustapha oncle d'Osman, qui regnoit ces mois passez, tenant sur la fin de l'année mil six cent dix-sept, le Sceptre de L'Empire Turc, pour ne se pouvoir accoustumer à cette gravité muette, donna suiet aux Turcs du Conseil d'Estat de se plaindre de luy, & de dire que parler librement aux siens, comme faisoit Mustapha, estoit plus propre d'un Ianissaire, ou d'un Marchand Turc, que de leur Empereur: ils le mépriserent, & iugerent sa franchise & familiarité indigne de l'Empire. Pour bien faire le Sultan, il ne faut point parler, mais par une extraordinaire gravité faire trembler les hommes d'un clin d'oeil: car la sourcilleuse arrogance des Princes Turcs est montée à telle insolence, que de vivre parmy les siens comme quelque grande Divinité, adorée par les muettes admirations de ces esclaves."

132 Ramberti, s. 308. Süleyman döneminde yönetimin kişisellikten arındırılmasını inceleyen Cornell Fleischer fikirlerini büyük bir incelikle benimle paylaştı.

133 Bir İran elçisini etkilemek için III. Murad'ın düzenlediği bir av partisi betimlemesi için bkz. Schweigger, s. 77-79.

134 Fresne-Canaye, s. 126.

BÖLÜM 2

Dış Kale ve Birinci Avlu

Birinci avlu, duvarla kuşatılmış sarayı kente bağlayan, görkemli alayların başladığı ve bittiği yer olduğundan, halk arasında *Alay Meydanı* diye bilinirdi. Kentin alay yolu Ayasofya'nın yanındaki, birinci avlunun ana girişi *Bâb-ı Hümâyûn*'a bağlıydı. (Lev. 10[1]; Res. 17, 18).

Haftada dört kez Topkapı'daki divan toplantılarına giden devlet erkânının geçit resminden ötürü sonradan *Dîvân Yolu* adını alan bu yol, Bizanslıların *via triumphalis*'i (zafer yolu), yani Mese idi (Lev. 1; Res. 2). Bir 16. yüzyıl minyatürü Kânûnî'nin vezir-i azamı İbrahim Paşa ve içoğlanlar, güreşçi ve çalgıcılardan oluşan kalabalık maiyetinin böyle resmî bir alayla saraya gidişini gösterir (Res. 19). Osmanlı Sultanlarının yaptırdığı, adlarını taşıyan camilerin sıralandığı Divan Yolu'nu Sultanlar Cuma namazına giderken de kullanırlardı (Res. 12-14). Kentin tepelerine kondurulmuş bu saltanat anıtları İstanbul'a belirgin bir İslâmî siluet kazandırmıştı. Cülus töreninden sonra ve sefer arifesinde atalarının bu camilere bitişik yapılmış türbelerini ziyaret etmek Sultanlar için âdet olmuştu. Birbirine alay-ı hümâyunlar ile bağlanan bu yapılar hanedanın sürekliliğini yansıtarak ona meşruluk kazandırıyor, böylelikle Sultanın dinle devlet arasındaki aracı rolünü sergiliyorlardı.

Birinci avlunun geniş arazisini kentten ayıran ve Kal'atü's-Sultaniyye diye bilinen dış kale duvarı yapılmadan önce Yeni Saray'ın, II. Mehmed'in Edirne'deki sarayı gibi sadece iki avlusu vardı. Yapıların birbiriyle ilişkisi ve işlevleri çadırların belirli bir plana göre dizildiği geleneksel Osmanlı ordugâh-ı hümâyûnu düzenini örnek almıştı. Otağ-ı hümâyûnların bu özel düzenine Tursun Bey "*tertîb-i 'Osmânî*" ya da "*'âdet-i 'Osmânî tertîbi*" der.[1]

Mehmed'in ordugâhının kurgusuyla Yeni Saray'ı arasındaki bu benzerliğe 1475'te Promontorio işaret etmiştir. Sultanın içoğlanları ve hadımlarıyla yaşadığı özel çadır avlusu, devlet erkânının divan toplantıları yaptığı ikinci bir avluya bitişikti.[2] Bu iki çadır bölümünün art arda dizilişi iç ve dış hizmet birimlerinin işlevlerine göre iki ayrı avlu olarak gruplaşmış padişah konutunun örgütlenişini yansıtıyordu. İç (*enderûn*) ve dış (*bîrûn*) arasında kesin bir ayrımın yapıldığı bu sıralama, Yeni Saray'ın ana bölümünün (ikinci ve üçüncü avlular) iskeletinin düzenlenmesinde yol gösterici bir rol oynamıştır. Osmanlı inançlarında imparatorluk gücünü simgeleyen ordugâh ve sarayın aynı anlam alanını paylaştıkları düşünüldüğünde, aralarındaki benzerlik de daha anlaşılır hale gelir. Aslında, seferler sırasında Sultanın ya-

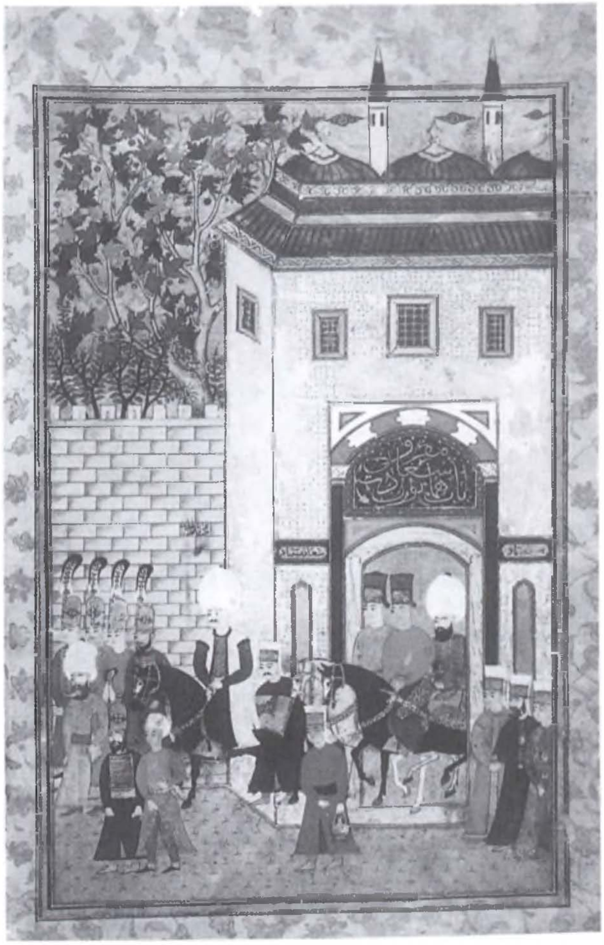
şadığı ve ülkeyi yönettiği otağ-ı hümâyûnlar, Osmanlı başkentlerinde taht-ı hümâyûn makamının sürekli mekânları olarak yapılmış saray-ı hümâyûnlarının gerektikçe kurulan geçici örnekleridir.

Kal'atü's-Sultaniyye'nin kara tarafındaki yaklaşık iki buçuk kilometre uzunluğundaki duvarı, deniz tarafını koruyan Bizans kent surlarıyla birleşince sarayın ana bölümüne ekli yeni bir ön avlu ortaya çıkmıştı.[3] Nitekim, Fatih döneminin sonlarında Angiolello sarayı her birine bir çift kapıdan girilen "duvarlarla çevrili üç avlu"dan ibaret olarak betimlemektedir.[4] Aynı şekilde, 1490'larda gezgin Arnold von Harff, sarayın "çok büyük, görkeminin ölçülemez" olduğunu ve "üç büyük meydanının" bulunduğunu söylüyordu.[5]

Kal'atü's-Sultaniyye, Kapıları ve Kule Köşkleri

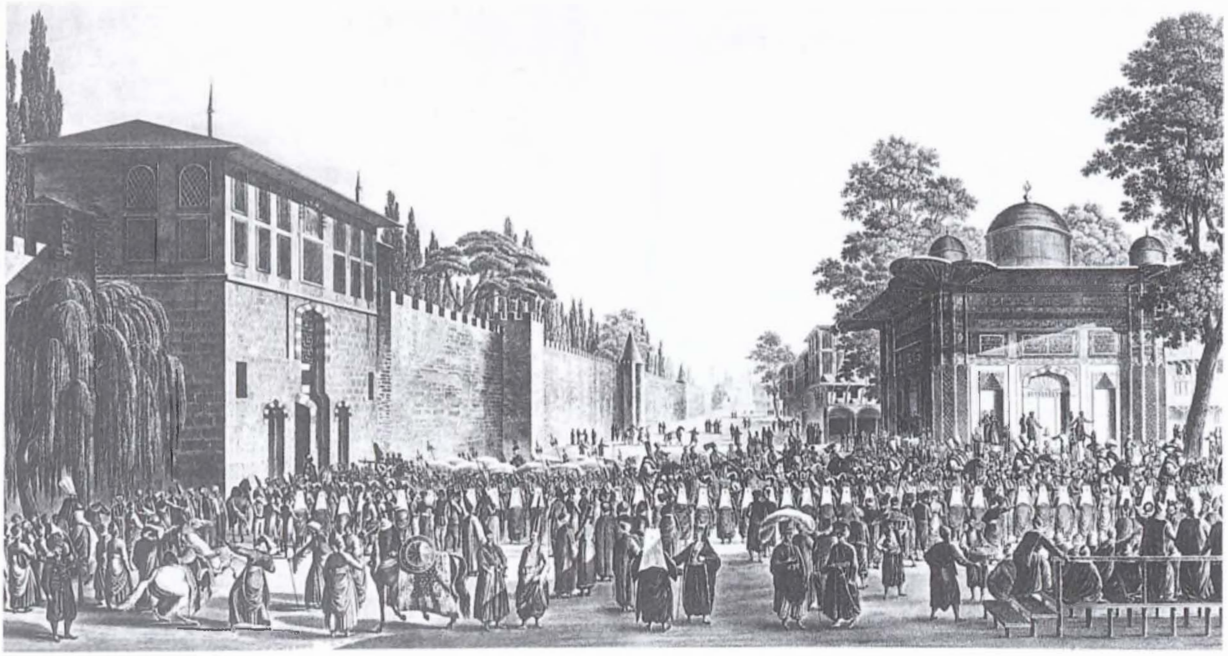
Sarayın birinci avlusuna girecek olanların karşısına çıkan Kal'atü's-Sultaniyye, öncülüğü İtalya'da yapılan askerî tasarım kavramlarını yansıtan Fatih'in öteki kaleleriyle karşılaştırıldığında güçlü bir savunma sağlamıyordu (Lev. 3, 10; Res. 20a-c). Araziye ve Ayasofya'nın konumuna göre biçimlenmiş duvarları stratejik amaçların gerektirdiği keskin köşeler oluşturmaz. Ayrıca, boğa gözü biçimli mermer ya da tuğladan ince mazgallarla delinmiş duvarı ve burçları da askerî manevralar için uygun değildir. Savunma açısından pek etkili olmamakla beraber, sarayın dış duvarları müstahkem bir kale görünümü taşıyordu.

Osmanlı kaynaklarının Kal'atü's-Sultaniyye'nin duvarlarının savunmaya yönelik özelliklerinden söz etmemeleri de, surların esasen bir egemenlik ve güç simgesi olarak algılandığını düşündürür. Nitekim Tursun Bey "*türkî*" ve "*frengî*" tarzda yapılmış kare ve çokgen kulelerini öne çıkaran sanatsal tasarımını överken, Kemalpaşazâde kulelerin sayısına eşit yirmi sekiz evi ile semavî kaleye ve ayın yörüngesine benzetir.[6] Fatih'in saray şairi Hamidî de semavî ve astrolojik çağrışımlarını vurgular; sarayın surlarını, fetih ve zaferi anıştıran bir güç kalesi olarak görür. Vezir-i azam Karamanî Mehmed Paşa'nın düşürdüğü bir tarih ise surlardan "*ḳaṣr-ı ḥilâl ve rıf'at ve 'âlî*" diye söz eder.[7]

17. Mısır Beylerbeyi Malkoç Ali Paşa'nın maiyeti ile Bâb-ı Hümâyûn'dan ayrılışı. *Ali Paşa Vekayinâmesi*, Elyazması, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 612, fol. 9b.

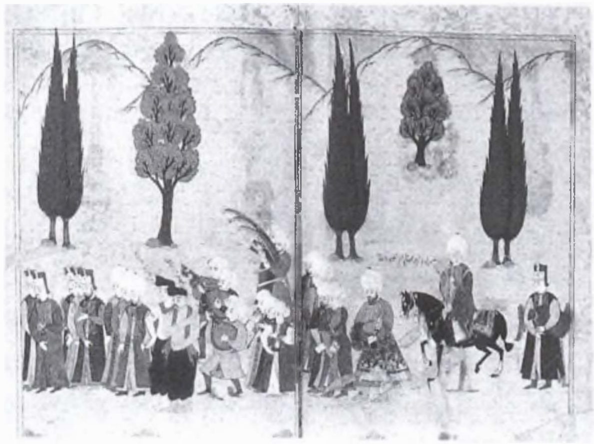
Cihangir hükümdarın kale-sarayı, dış dünyaya bir güç göstergesi sergilemektedir. 25 tane dörtgen, bir tane onikigen, 2 tane de sekizgen kulesi olan dış kalenin, kaynaklarda *Bâb-ı Hümâyûn, Bâb-ı Âhen* (*Demür Kapu*) ve *Otluk Ka-*

18. Alay-ı hümâyûnun Bâb-ı Hümâyûn'dan çıkışı. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople.*

pu (*Ahur Kapu*) diye bilinen üç büyük çifte kapı ile birkaç tane küçük kapısı vardı (Lev. 10[1,3,7]). Konik kurşun külâhlarla vurgulanmış çokgen üç köşk kulesi duvarın açısını aniden değiştirdiği yerleri belirliyordu. Bu köşkler sarayla çevresini bağlıyor ve görkemli duvarlar ardına çekilmişliğine rağmen Sultanın ülkesini gözlediğine işaret ediyordu (Lev. 10 [2, 5, 6], 23, 24a, 25e,f, 31a,b). Demir Kapı'nın yanındaki sekizgen kule köşkü namaz saatlerini zamanında bildiren ve Sultana övgüler düzen askerî müziğin çalındığı *nevbetḫâne* olarak kullanılıyordu.[8]

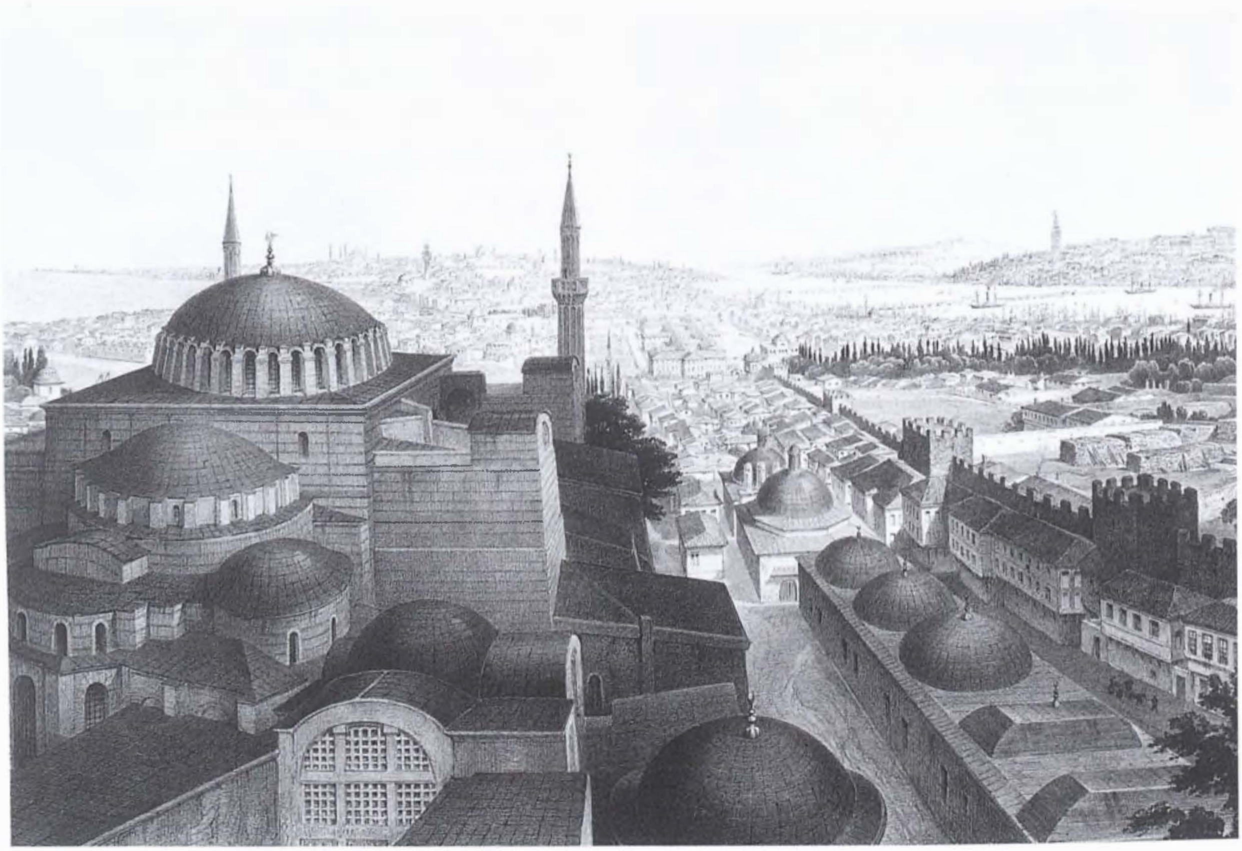
Alay Köşkü ya da Alay Kasrı diye bilinen onikigen kule köşkü ise Sultanın çeşitli alay törenlerini izlediği ve isyanlar sırasında asilerin şikâyetlerini dinlemek için durduğu yerdi. Aşağıda toplanmış kalabalığı yatıştırmak üzere padişah adaletinin göstergesi olarak penceresinden vatan hainleri ve siyasi suçluların cesetleri aşağı atılırdı.[9] Bugün hâlâ duran köşkün pencerelerindeki bir kitabede "*berâberken bu ḳaṣrun irtifâ'ı ṭâḳ-ı gerdûna*" diye tasvir edilen asıl kule köşkü ise

19. Çalgıcılar, güreşçiler ve maiyeti eşliğindeki İbrahim Paşa'nın alay halinde Topkapı Sarayı'ndaki dîvân-ı hümâyûna gidişi. TSK, A 3592, fol. 41b-42a.

1810'da II. Mahmud tarafından halkın şikâyetlerini daha kolay işitebilmek amacıyla zemine yaklaştırılarak alçaltılmıştı.[10]

Sarayın eski betimlemelerinde görünen asıl yüksek kule köşkü, Bursa Sarayı'nı kuşatan surların I. Bayezid'in tebaasının şikâyetlerini dinlediği yüksek kulesini anımsatır. Ayrıca bir kitabesi nedeniyle II. Kılıç Arslan zamanında yapıldığı dü-

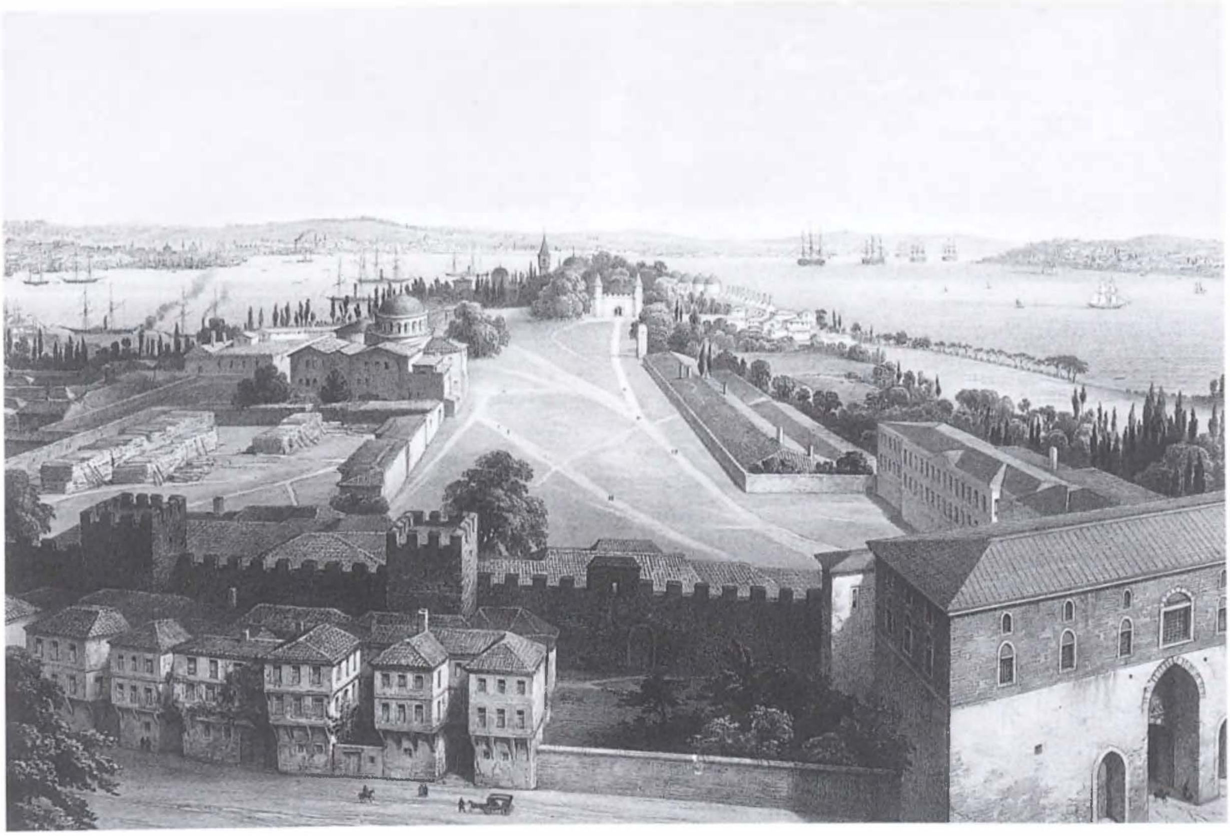
20a-c. Birinci avlu ve dış kale duvarı boyuca uzanan hizmet mekânlarının çizimleri. Fossati, *Aya Sofia Constantinople as Recently Restored by the Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid*'den.

şünülen ancak halk arasında torunu Keykubad'a yakıştırılan Konya'daki Anadolu Selçuklu sarayının müstahkem dış kalesindeki yüksek kuleyi de hatırlatır.[11] Alay Köşkü'ndeki kitabenin köşkün Keykubad'ın kasrına üstünlüğünü iddia etmesi de bu anıştırmayı pekiştirir.[12] Bugüne yalnızca onikigen taş kaidesi kalmış olan Fatih devri kule köşkü elçi alaylarını ve diğer merasimleri seyir için Sultanın gözetleme kulesi olarak da kullanılıyordu.[13] *Şehinşehnâme*'de yer alan çift sayfa bir minyatür Sultan III. Murad'ı bu kule önünden bir İran elçisinin erkânıyla geçişini seyrederken canlandırır (Res. 21); elçilik heyeti Kal'atü's-Sultaniyye önündeki yokuştan çıkarak Bâb-ı Hümâyun'dan sarayın ilk avlusuna girmişti.

Bâb-ı Hümâyûn'un hattat Ali b. Yahya es-Sufi'nin imzasını taşıyan yaldızlı Arapça kitabesinde dış kalenin bir güç simgesi olduğu açıkça vurgulanmaktadır: (Res. 22)

> Allahın inayeti ve izniyle, iki kıtanın Sultanı ve iki denizin Hakanı, bu dünyada ve ahirette Allah'ın gölgesi, iki ufukta [yani Doğu ve Batı] Allah'ın gözdesi, yer ve su küresinin hükümdarı, Konstantinopolis (Kostantiniyye) kalesinin fatihi, Sultan Mehmed Han oğlu Sultan Murad Han oğlu Sultan Mehmed Han, Tanrı mülkünü ebedi kılsın ve makamını feleğin en parlak yıldızlarının üstüne çıkarsın, Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han'ın emriyle, 883 yılının mübârek Ramazan ayında [Kasım ve Aralık 1478], bu mübârek kalenin temeli atılmış ve sulh ve sükûneti güçlendirmek için yapısı gayet sağlam olarak birleştirilmiştir.[14]

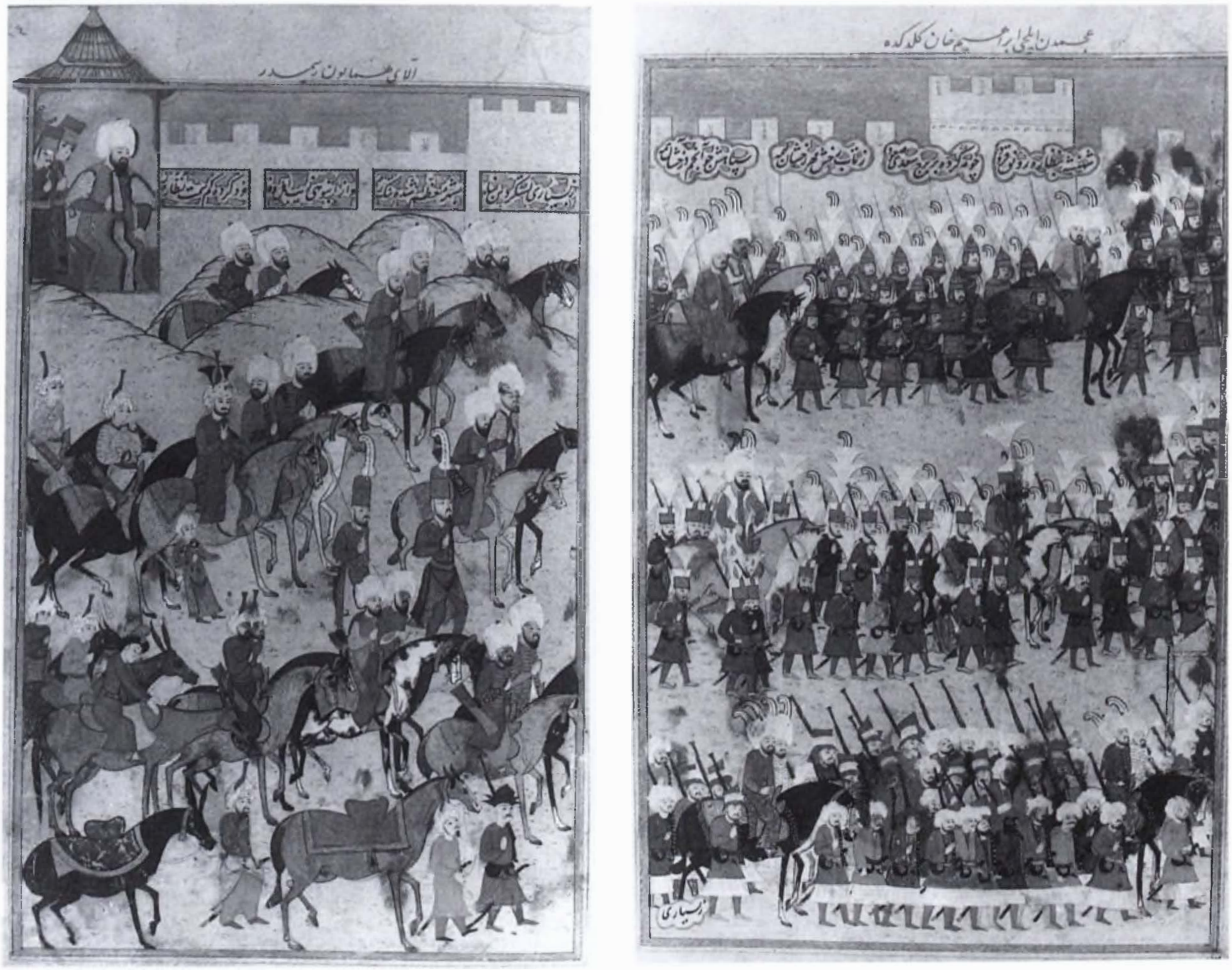
Bu kitabe üzerindeki ayetler (15:45-48), başka metinlerde de rastlanan bir göndermeyi, Bâb-ı

20b.

20c.

21. III. Murad, *Kal'atü's-Sultaniyye*'nin, şimdiki Alay Köşkü'nün yerindeki kule köşkünden İran elçisi İbrahim Han'ın Topkapı Sarayı'na giden alayını seyredişi. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1592, TSK, B. 200, fol. 33b-34a.

Hümâyûn'la cennetin kapıları ve saray-ı hümâyûnla cennet bahçeleri arasındaki ilişkiyi vurgulamak üzere seçilmiş olmalıdır:

> Takva sahipleri ise muhakkak ki, cennetler ve pınarlar içindedir. Oraya emniyet ve selametle giriveriniz. Ve onların gönüllerindeki kini söküp attık. Onlar tahtlar üzerinde kardeşler olarak karşı karşıya bulunacaklardır. Onlara orada bir yorgunluk dokunmaz ve onlar oradan çıkarılacak da değillerdir.

Esenlik, sulh ve huzura yapılan bu göndermeler Kal'atü's-Sultaniyye'nin askerî savunma amacıyla yapılmış olduğu düşüncesini çürütmektedir. Bâb-ı Hümâyûn'un kubbeli giriş mekânının duvarlarına kılıç, tüfek, yay ve ok gibi silahlar asılmış olmasının savunma amacını anıştırdığı düşündürebilir, ancak aslında bu silahlar askerlerin güven içindeki sarayda silahsız gezindiklerini ziyaretçiye işaret etmek üzere asılmışlardı.[16]

Bâb-ı Hümâyûn girilemez bir müstahkem kalenin bekçi kulesi olmaktan çok, bir *castrum palatium*'a girişi sağlayan büyük bir kapı köşkü idi. Angiolello "kaleye [*Castello*] girişi sağlayan çifte kapıyı", "kurşunla örtülü güzel tasarlanmış bir saray [Palazzo]" olarak betimliyor.[17] Bugün yerinde olmamasına rağmen, iki yanında kapıcı

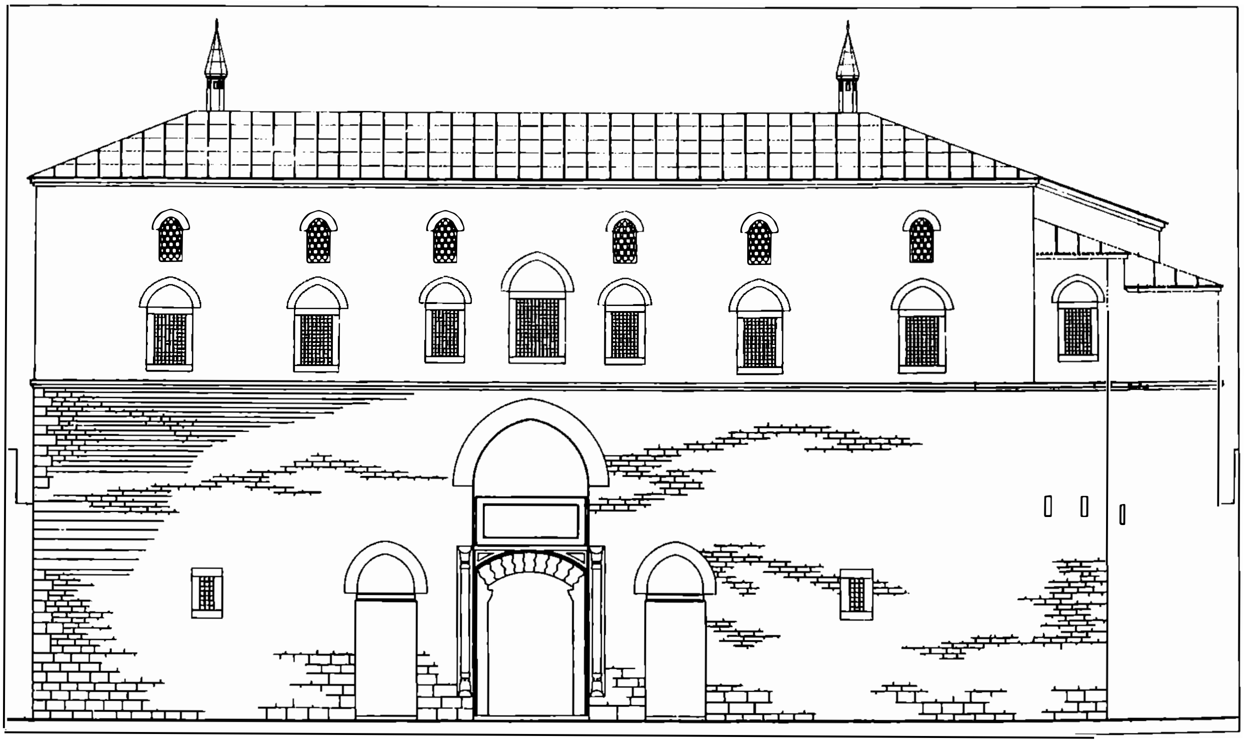
22. Bâb-ı Hümâyûn'un 1478 tarihli kitabesi.

koğuşları bulunan kapının şimdiki kubbeli dehlizinin üstünde bir köşkün var olduğunu biliyoruz. Bu köşkü, Vavassore, Buondelmonti ve Schedel'in 15. yüzyıl sonlarında yapılmış çizimlerinde görmek mümkündür (Lev. 23, 24a; Res. 23, 24). Kapının bugüne ulaşmış ak mermer kaplı zemin katı, dikdörtgen cephesi ve kemerli girişinin yanlarındaki nişlerle bir zafer takına benzer. Bu görünüm, sarayın esas törensel girişi olan kapının işlevini yansıtır. Ayasofya'nın kapının hemen önünde olması, Bâb-ı Hümâyûn'un birinci avlunun ana aksının dışında kalmasına yol açmıştır. Öte yandan Bâb-ı Hümâyûn'un, komşu Bizans sarayının kubbesindeki altın yaldızlı bronz kaplamaları nedeniyle "Bronz Saray" (Brazen House) denen, Halki (Chalke) adlı giriş yapısının yıkıntılarıyla aynı aksa yerleştirilmesi anlamlıdır. Mesih Kilisesi'ne bitişik olan bu giriş kapısı, merkezdeki kubbeli bölümün iki yanında kemerli odalarla birlikte, iki katlı, dikdörtgen bir plana göre yapılmıştı (Res. 2). Bâb-ı Hümâyûn'un, Halki Kapısı ile artık bir camiye çevrilmiş Ayasofya'nın yanındaki konumu, parlak bir imparatorluk döneminin bittiğini ve bir yenisinin başladığını büyük bir gururla ilan ediyordu.

Halki Kapısı'nın kimi özelliklerinden etkilenmişe benzeyen Bâb-ı Hümâyûn'un üst katının rekonstrüksiyonu aynı planı yansıtan bugünkü zemin katından ve onarımla ilgili arşiv belgelerinden yararlanılarak yapılabilir. Bu yapı, yaldızlanmış kubbesiyle merkezî bir mekân ve yanlarında iki odadan oluşuyordu. Önündeki geniş saçakların koruduğu açık revak birinci avluya açılıyordu. Ayasofya'ya bakan dış yüzü ise, merkezde, kemerli kapının üzerindeki büyük bir pencere ile iki yanına iki sıra halinde yerleştirilmiş üçer küçük pencereden oluşuyordu. Öteden beri hükümdar saraylarının bir özelliği olan büyük merkezî pencere Sultanın halka görünmesi için kullanılıyordu.[18] Bâb-ı Hümâyûn bu biçimiyle Abbasî Bağdat'ı ve Bizans Konstantinopolis'indeki altın kubbeli seyir köşkleriyle taçlanmış törensel giriş mekânlarını anımsatıyordu.

17. yüzyıl tarihçisi Hezârfen Hüseyin kapı hakkında şöyle yazar:

> Bu sarây-ı 'âmirenün bâb-ı hümâyûnu üzre Fâtih Sulṭân Meḥemmed bir ḳaṣr-ı 'âlî binâ idüp aḥyânen kendüleri anda oturup Deryâ-yı Sefîdi ve şehrin cânib-i cenûbîsin seyriderlerdi. Bâ'dehû selâṭîn-i 'adl-âyîn ol ḳaṣrun eṭrâfında ḳafesler vaz' idüp vârisi mevcûd olmayan metrûḳât-ı Müslimîni ol ḳaṣrda ḥıfz iderler idi. Yedi yıla dek vârisi zuhûr itmezse mîrîye ḳabz iderlerdi. Sulṭân Süley-

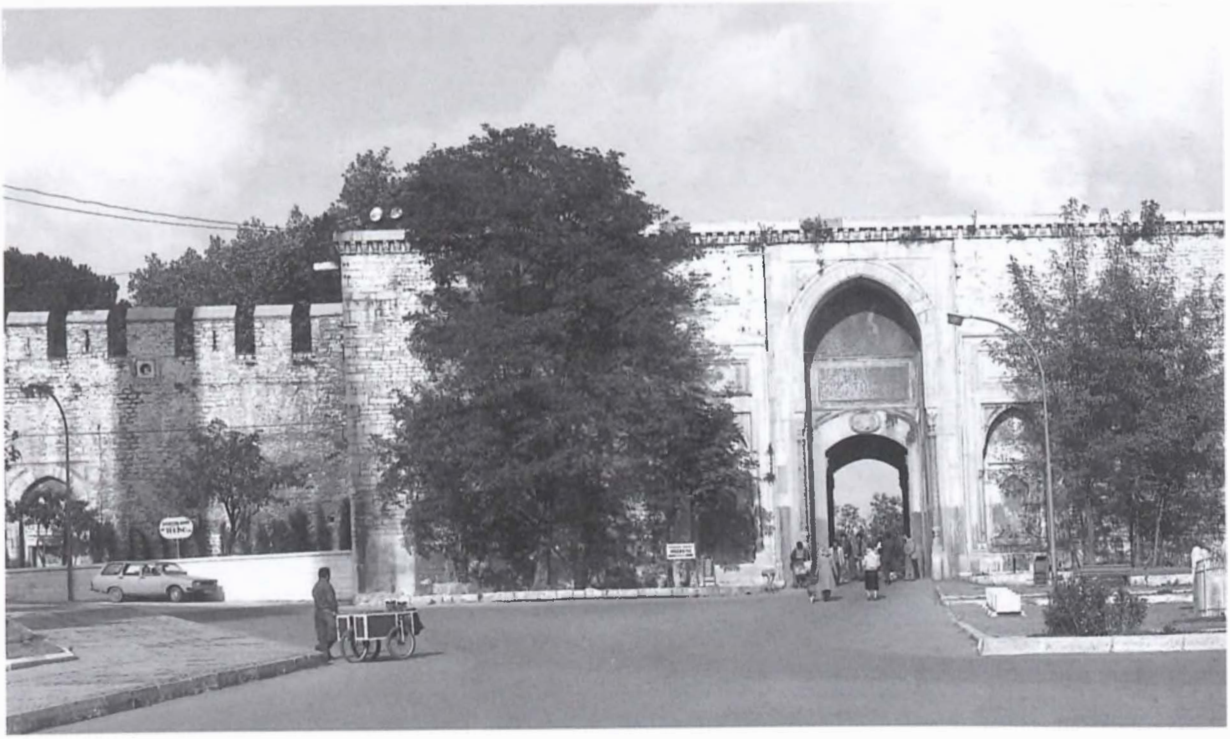

23. Bâb-ı Hümâyûn'un rekonstrüktif çizimi. Eldem ve Akozan, *Topkapı*, 1982.

> mân merḥûmun zamânında böyle idi. Ol ḳânûn ber-ṭarâf olduḳdan sonra hâlâ dîvân günlerinde vüzerâ gitdükden sonra Rûznâmeci Efendi ḫalîfeleri ile anda oturup mîrîye müte'alliḳ gelen mâl Mehterân-ı ḫaymeden veznedâr olanlar anda mâlı ḳabz idüp ol ḳaṣrın altında olan maḫzene vaz'iderler. Ve ba'zı vüzerâdan ve ümerâdan gelen beytü'l-mâlı daḫi anda ḳoyup ḥıfz iderler. Üç ayda bir mevâcib maḥallinde cem' olan ḫazîneyi ḳaldırup dîvâna muttaṣıl olan ṭaşra ḫazîneye koyup maḥallinde ḳula 'ulûfe tevzî' iderler.[19]

Hezârfen'in arkadaşı La Croix da gene böyle Fatih'in yaldızlı bir kubbesi olan açık revaklı köşkünün, vârisi olmayan müslümanların mallarını koymak için bir hazineye çevrildikten sonra etrafının kapatıldığını söyler.[20] Arşiv belgelerinde birinci avluya bakan eskiden açık olan revakını kuşatan demir kafeslerin onarımından söz edilmesi bu bilgiyi pekiştirir niteliktedir.[21] Kânûnî Sultan Süleyman'ın vezir-i azamı Lütfi Paşa (1539-41), Bâb-ı Hümâyûn'da 7 yıl süreyle vârisi olmayanların mirasının bekletilmesi geleneğini başlatanın kendisi olduğunu iddia eder,[22] ancak bu mekân daha I. Selim döneminde hazine olarak kullanılmış olmalıdır. İran'la ipek ticaretine konulan bir ambargo sırasında Yavuz'un İranlı tüccarlardan gaspettiği ve bu kapı hazinesine koydurttuğu ipek dokumaları Kânûnî Sultan Süleyman adaletinin bir işareti olarak sahiplerine geri vermişti.[23] Yavuz Sultan Selim Kahire'den getirdiği kimi Mısırlı terzileri de bu sultanî kapıda konuk etmişti.[24]

Bâb-ı Hümâyûn, ilk günden beri hazine olarak kullanılmış olabilir. Nitekim, 19. yüzyıl tarihçisi Atâ hazinenin yaptırılışını Fatih'e yakıştırır; 1520 yılı belgeleri de maliye memurlarının ve hazine kâtiplerinin kubbeli giriş mekânında oturup devlet gelirlerini topladıklarından söz eder. Ayrıca, Bâb-ı Hümâyûn'da bir defterhane bulunduğu da belirtilmektedir.[25] 16. yüzyıl sonlarındaki saray tarihçisi Lokman *"bâb-ı 'âlî"* üstündeki bu

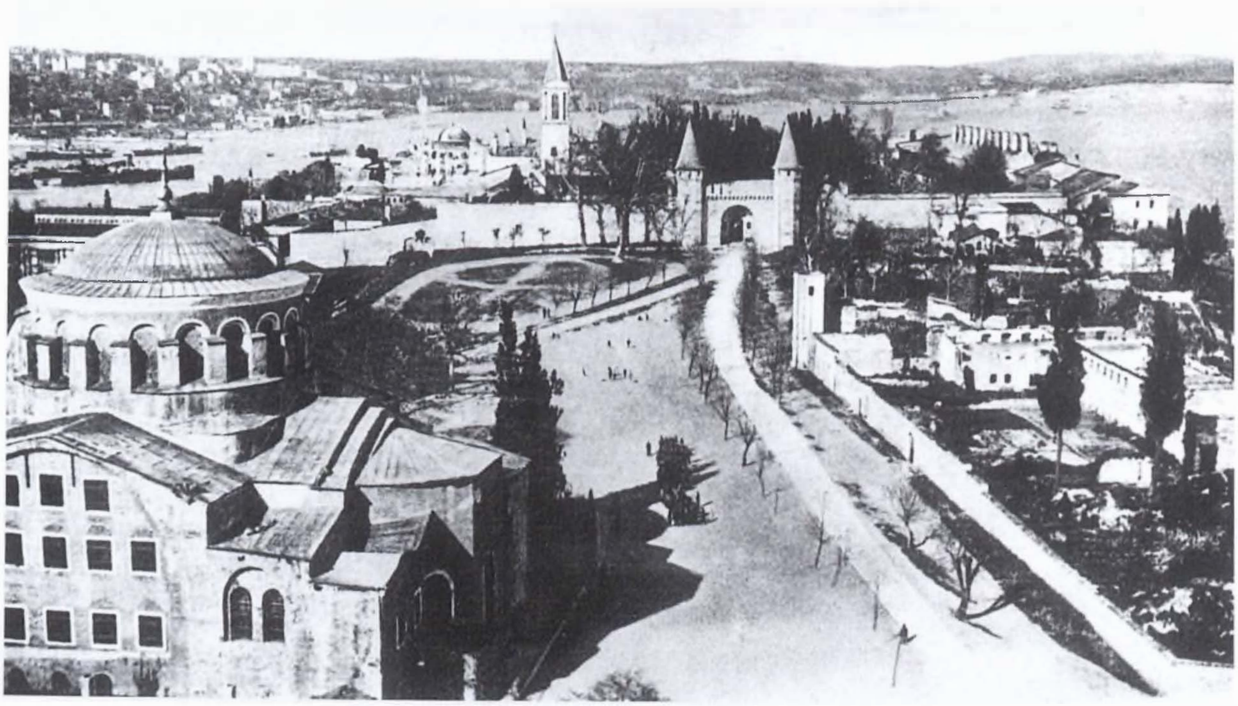

24. Bâb-ı Hümâyûn'un bugünkü durumu. Fotoğraf: Reha Günay

"*maḫzen-i defâtîr-i ḫâḳâniye*"den söz ederken, 1684'te yazan Giovanni Battista Donato adlı İtalyan seyyah da, eyalet gelirlerinin büyük pencerelerle aydınlanan üst kat odalarında muhafaza edildiğini doğruluyor.[26] İkinci avludaki divanın halka kapalı olduğu sefer zamanlarında ise Bâb-ı Hümâyûn'un Divanhane olarak kullanıldığını biliyoruz.[27] Ayrıca, hem birinci avluya, hem de Ayasofya önündeki meydana hâkim olan tepe köşkü zaman zaman alayları izlemek veya meydanda birikmiş kalabalığa para saçmak için hanedan kadınlarınca da kullanılırdı.[28]

Metinlerden anlaşılacağı gibi Bâb-ı Hümâyûn yavaş yavaş kurucusunun önceden tahmin etmediği işlevler kazanmıştı. Spandugino, II. Bayezid'in saltanatından başlayarak, yapının halka açık hale gelmeye başladığını belirtir: "yukarıda adı geçen birinci kapıda eskiden muhafızlar olurdu ama şimdi buraya herkes at sırtında giriyor."[29] Bu gittikçe artan girilebilirlik niteliğiyle, yapı özgün anlamını yitirmiş ve birinci avlunun içinde yer alan etkinliklerin çeşitlendiğini gösteren yeni işlevlere uygun duruma getirilmiştir.

Bâb-ı Hümâyûn, Arz Odası'nda Sultanla karşılaşmadan önce geçilmesi gereken ve kubbeli mekânlardan oluşan üç ana protokol kapısının birincisidir. Bu kapı, dışa açıklıktan sıkı bir kapalılığa doğru törensel bir ilerleyiş gerektirecek şekilde tasarlanmış Yeni Saray'ın üç ana avlusundan en büyüğü ve en kolay girilebilenine açılıyordu (Res. 20a-c, 25-26). Ziyaretçiler bir avludan ötekine geçişi kesinlikle belirleyen ve ilerideki kurallı yolculuğu önceden haber veren art arda dizilmiş anıtsal kapılardan geçerken, sarayın farklı avluları, bu törensel ilerleyişle birbirine bağlanıp, tutarlı bir bütünlük kazanıyordu.

25. Birinci avlunun genel görünümü. Penzer, *The Harem*'den.

Alay Meydanı ve Birinci Avlunun Hizmet Yapıları

Bâb-ı Hümâyûn'dan girildiğinde, sınırları farklı işlevlerdeki yapılarla belirlenmiş geniş bir alanla karşılaşılır. Bu alanda hünkâr sarayının dış hizmet binaları bulunur. Kapının ötesinde, gösterişsiz münferit birkaç binadan başka, dikkat çekecek etkileyici anıtsal bir yapı ya da belirli bir eksen çevresinde geliştirilmiş düzenlemeler yoktur. Geniş bir teşrifat alanı yaratmak için çeşitli servis yapıları sağ ve sol yanlara yerleştirilmiştir. Bu servis yapıları işlikler, koğuş, mutfak, hamam ve mescit gibi mekânları barındıran kendi kendilerine yeterli küçük avlular etrafında toplanmışlardır ve ana avludan yüksek duvarlarla ayrılırlar. Bu duvarlardaki yegâne açıklıklar ise kapılardan ibarettir.

Önemli olaylarda Sultanın kapıkulları ve devlet erkânı birinci avlunun büyük meydanında toplanırdı. Örneğin, 1481'de Fatih'in cenazesinde yaklaşık yirmi beş bin kapıkulu askeriyle saraydan iki yüz içoğlanı bu avluda buluşmuş, beraberce Sultanın külliyesindeki mezarına kadar bir alay halinde gitmişlerdi.[30] Birinci avlu, bu tür olağanüstü olaylar için bir sahne olarak kullanılmanın dışında, daha önceki Osmanlı saraylarından farklı olarak, divan üyeleri ile ziyaretçilerin at ve uşaklarının bekleme alanı olarak da hizmet görüyordu.[31] 1503'te, Venedik elçisi Andrea Gritti'nin kâtibi, birinci avluyu saray ileri gelenlerinin ikinci avluya girmeden önce atlarından inmeleri gereken ve yaklaşık dört-beş yüz atın bırakılabildiği, San Marco kadar uzun bir meydan olarak betimlemektedir.[32]

Angiolello bize, efendilerini bekleyen uşakların avlunun sağ tarafına yerleştirilmiş ve etraftaki bahçelerin seyredebildiği ahşaptan yapılmış sıralarda oturduklarını anlatıyor (Lev. 24a).[33] O da Menanivo da birinci avlunun çevresindeki duvarlardan söz ederler, ancak, Schedel'in *Liber Chronicarum* adlı eserinde bulunan 15. yüzyıl sonlarında yapılmış bir tahta-baskı resim (Lev. 24) iki

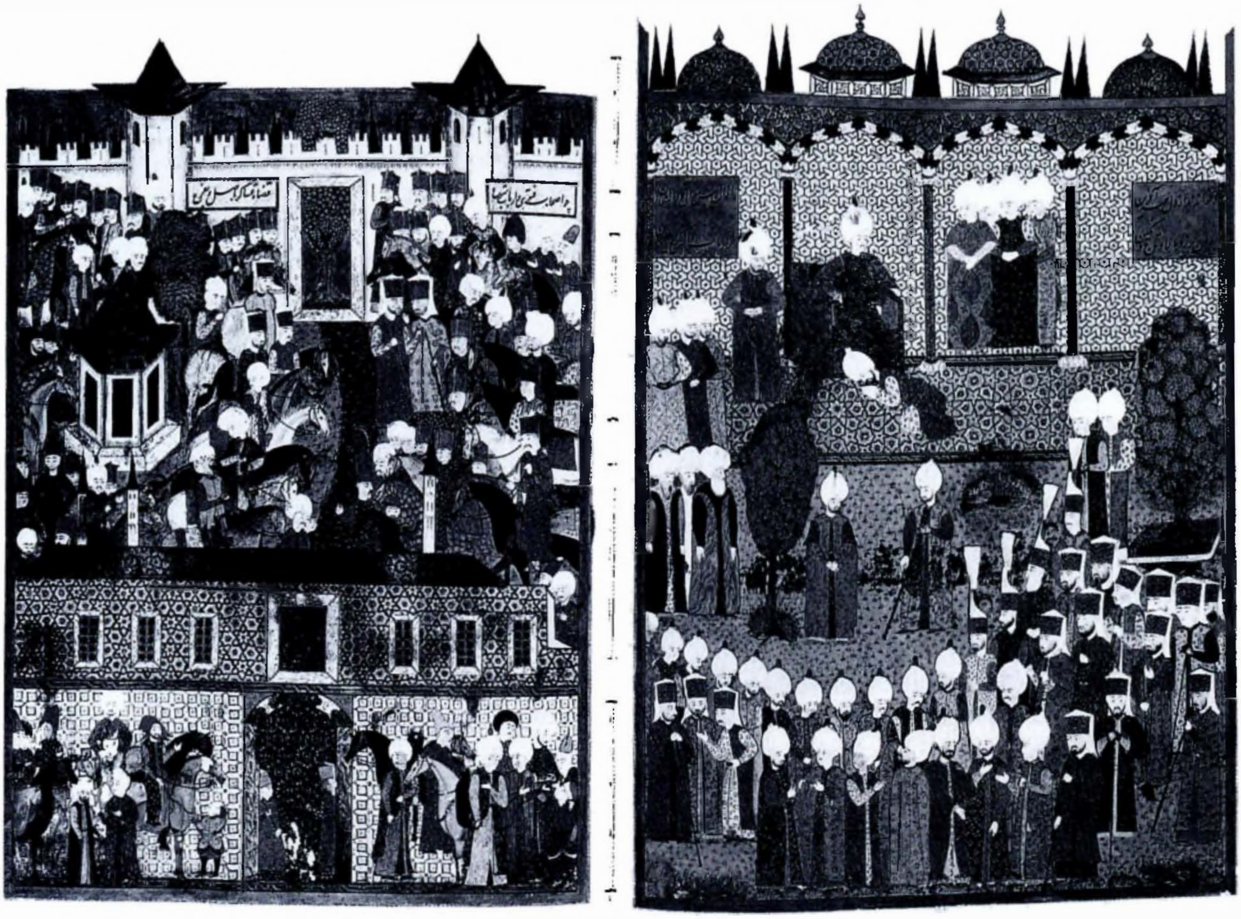

26. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusu. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople*'den.

yanda açık revaklar gösterir. Resimde görülen "zevk bahçeleri" (*viridarium*) Angiolello'nun tarifini destekler. Spandugino'nun bahçelerin birinci avlunun sağ yanı boyunca uzandığı şeklindeki gözlemi ise avlunun bu kenarının henüz görece boş olduğunu düşündürür (Lev. 24a).[34] Ancak daha sonra hizmet yapıları ve işliklerle doldurulmuştur. Vavassore'nin haritasında Bâb-ı Hümâyûn'un sağ yanında gösterilen binalar bu yapıların hiç değilse bazılarının tarihlerinin Fatih dönemine kadar uzandığını akla getirir (Lev. 23).

16. yüzyılda avlu hizmet yapılarıyla dolmaya başlar ama hâlâ atlar ve hizmetkârlar için bir bekleme alanı olarak kullanılmaktadır. 1520'de Sultan I. Süleyman'ın cülus törenini canlandıran bir minyatür avlunun önemli törenlerde binlerce atlı askeri alabildiğini gösteriyor (Res. 27). Saray tarihçisi Lokman bu avluya "*sâḥa-yı 'âlîye-i bâb-ı hümâyûn-ı sa'âdet-meşḥûn*" der. *Hüner-nâme*'sindeki 1584 tarihli bir minyatür de birinci avluyu sarayın dış hizmetlerini yapanlar ve devlet büyüklerinin hizmetkârlarıyla dolu olarak tasvir eder (Res. 28). Melchior Lorichs'in panoramasının kenarlarındaki notlar bu kişileri seyis, köpek bakıcısı, şahinci ve devlet erkânının uşakları olarak tanımlar (Lev. 25e).[35]

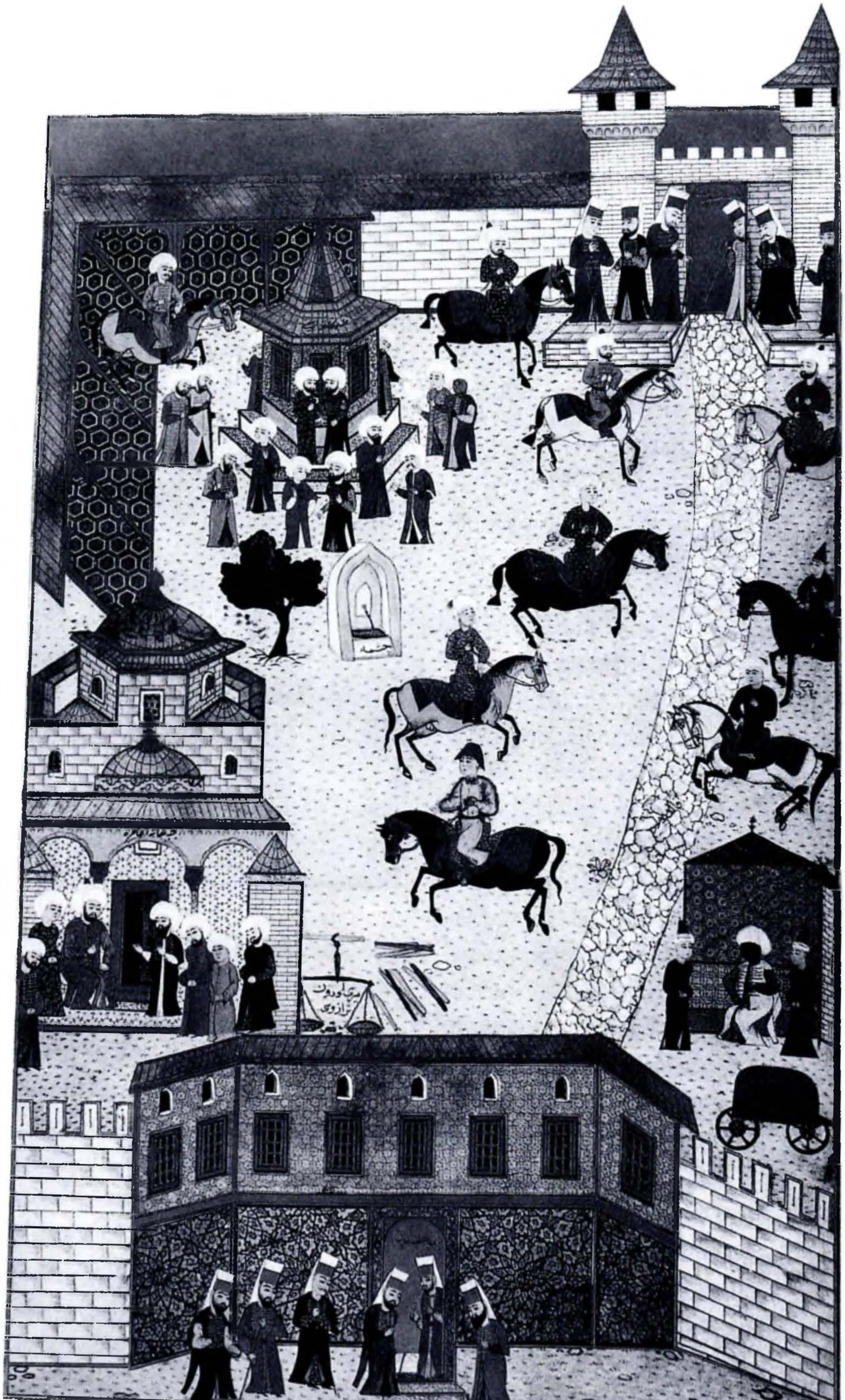
Habsburgların bir tür vergi olarak Sultana her yıl hediyeler getirmeye mecbur tutulduğu 1586 dolaylarında Avusturya elçisi Lewenklau için hazırlanan albümdeki bir dizi resim birinci avluya giden bir elçilik alayını canlandırır. Bu resimlerde elçiler, kalabalık bir Osmanlı heyeti eşliğinde, Ayasofya'yı geçip Bâb-ı Hümâyûn'dan içeri girer (Lev. 33a-i). Yaya ya da atlı küçük rütbeli saray görevlileri ile dolu avluda taş döşeli bir yol boyunca ilerlerler. Atlılar zorunlu olarak İkinci Kapının önünde attan inerler. Bu noktada konuşma yasağı başlar, yasağa uymayanlar değnekle dövülürdü. Lewenklau albümündeki resimlerin bir kısmı iki kat yapılmıştır, üste yapıştırılmış kâğıt parçası kaldırıldığında duvarın ya da kapının ardının betimi görülür. Üstteki kâğıtların

27. Sultan I. Süleyman'ın 1520'deki cülus törenini canlandıran bir minyatürde birinci (sol) ve ikinci (sağ) avlular. Arifî, *Süleymannâme*, 1557 yak., TSK, H. 1517, fol. 17a-18b.

bazısı kaldırıldığında alttan görünen ürkütücü sahne birinci avluda alayın barışçıl ortamdaki ilerleyişinden tümüyle farklı bir olayı yansıtır. Alttaki resim birinci ve İkinci Kapıyı bağlayan yol üstünde, zafer kazanmış Osmanlı askerlerinin sefer dönüşü geçit törenini betimler. Askerler kesik başlar geçirilmiş mızraklar tutar ve zincire vurulmuş tutsakları sürüklerler. Lambert Wyts için hazırlanmış diğer bir albümde elçilik alayı, sarayın surları dışındaki, hayalî deve ve palmiyelerle süslü bir yolda ilerlerken gösterilmiştir (Res. 29). Başka bir sahnede ise birinci avludaki düzenli alay, iki sıra halinde dizilmiş Osmanlı görevlileri arasından İkinci Kapıya doğru gider (Res. 30).

Bu avlunun içinde, zaman zaman, aslında eski bir Orta Doğu geleneği olan, sonraları Bizans ve İslâm saraylarının da benimsediği, egzotik hayvanların sergilenmesi gerçekleştirilirdi. Nitekim, 1520'de Sultan I. Süleyman'ın cülus töreninde, atlılar ve bir askeri bando ile zaten dolu olan birinci avluda, ön sıralarda filler ve zürafalar da bulunuyordu. Lokman'ın anlattıklarına göre filler ve zürafalar birinci avlu içindeki Bizans kilisesi Aya İrini'nin yanında, sol tarafa dizilmiş halde bayram günlerinde bir "*izhâr-ı şevket*" olarak sergilenirdi (Lev. 10[10]).[37] 1529'da Avusturya kıralı I. Ferdinand'ın Kânûnî Sultan Süleyman'a yolladığı elçi Johann Hoberdanacz, bu avluda üzerlerine değerli kumaşlar örtülmüş iki fil gördüğünü belirtir. Bir yıl sonra başka bir Habsburg elçisi süvarilerle dolu birinci avlunun sol yanındaki filleri ve bir zürafayı anlatır.[38]

28. Birinci avlu. Lokman, *Hünernâme*, 1584-85 yak., TSK, H. 1523, fol. 15b.

Birinci avlunun uyandırdığı görsel etkide mimarî özelliklerinin çok önemli bir yeri yoktu. Esas olarak bu etkiyi mücevherlerle bezeli koşumlar içindeki değerli atlara binmiş gösterişli atlı asker kalabalığı ve sergilenen egzotik hayvanlar oluşturuyordu.[39] Tek başına ele alındığında birinci avlu, yalnızca birinci kapıyı ikinciye bağlayan, dar yollu, döşenmemiş geniş bir alandı.[40] Kapılar aynı hizada olmadığından yol eğri idi. Fransız elçi heyetinin üyelerinden Jérôme Maurand 1554'te bu yolu "daire ve çiçekler şeklinde düzenlenmiş minik, siyah beyaz taşlarla yapılmış, sekiz karış genişliğinde, düz, güzel bir yol" diye betimler.[41] *Hünernâme* minyatüründe ise, yolun "*ḳaldırım*" olarak tanımlandığını görüyoruz (Res. 28).

Birinci avlunun yalın mimarîsinin tek istisnası yüksek bir platform üzerine yapılmış, kurşunla kaplı sivri bir külâhla örtülü, sekizgen biçimli taş köşktü (Lev. 10[13]).[42] 16. yüzyılın sonlarında, belki daha önceden bile, bu köşkte *kâğıt emîni* ve yardımcıları davacılardan dilekçe topluyor, davaları ikinci avluda karara bağlandıktan sonra da hünkârın fermanlarını dağıtıyorlardı. Bu görevliler, dîvân-ı hümâyûnun davaları dinlemek için ikinci avluda toplandığı günlerde, bu köşkte oturmak zorundaydılar.[43] "*Ḳulle-i kâğıd emîni*" olarak tanımlanan sekizgen köşkte görevlilerin halka ferman dağıtmalarını gösteren *Hünernâme* minyatürü köşkün kullanım biçimini açıkça yansıtmaktadır (Res. 28).[44] Fransız diplomatı Beauvau kuleye benzeyen bu köşkü "içinde *Grand Signor*'un fermanlarının dağıtıldığı elli-altmış kadar penceresi bulunan küçük bir kule" olarak betimler.[45] Lewenklau albümündeki resimler ise köşkü, içi sarıklı görevlilerle dolu, kırmızı kafesli pencereleri bulunan bir yapı olarak gösterir (Lev. 33 f, g).

Köşkün bir zamanlar üstünde durduğu sekizgen platform, İkinci Kapının solunda bugün hâlâ

görülebilir. Bu platform, 1976'da birinci avlu otoparka dönüştürülürken bulunmuştur. 19. yüzyılda yıkılan köşk, konik kurşun çatısından dolayı "ḳule" adını almıştı. Kal'atü's-Sultaniyye'nin kule köşklerine benziyordu ve ilk kez *Süleymannâme*'de 1550'li yıllarda yapılmış bir çift sayfa minyatürde görülmesine rağmen (Res. 27), büyük bir olasılıkla Fatih'in özgün planının bir parçası olmalıdır. İlk yapıldığında, Sultanın sefere çıkmadan önce birinci avluda toplanan askerlerinin karşısına çıktığı bir hünkâr kasrı olarak kullanıldığı düşünülebilir.[46] 16. yüzyıl sonlarında İstanbul'a gelmiş olan İskoç gezgini Fynes Moryson köşkü "isyan çıkardıklarında Yeniçerileri tatmin

29-30. Avusturya elçi heyetinin Topkapı Sarayı'na doğru ilerlemesi ve birinci avluda yürüyüşleri. Lambert Wyts albümü, 1574, Elyazması, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 3325*

etmek için Büyük Türk'ün kendini gösterdiği büyük bir pavyon veya açık oda" olarak tarif eder.[47] Tıpkı Fatih'in Bâb-ı Hümâyûn üzerindeki köşkünün 16. yüzyılda yeni işlevlere uyarlanması gibi, Sultanların giderek sarayın içine çekilmeleri bu köşkün de özgün işlevini yitirmesine yol açmış olmalıdır.

Bu Sultanî köşkün dışında, birinci avlu binalarının hepsi kırmızı kiremitle kaplanmış hizmet binalarıydı; kurşun kaplama çatılar, ikinci ve üçüncü avludaki önemli yapılarda kullanılıyordu. Düzenli bakım isteyen hizmet binaları ahşap ve moloz taşı gibi ucuz malzemeyle yapılmıştı. Bu nedenle de günümüze çok azı ulaşabilmiştir. Her biri ana avludan büyük kapılı kör duvarlarla ayrılmış kendilerine ait küçük avluların çevresinde toplanmışlardı.[48] Nitekim, Avusturya albümlerindeki resimler avlunun her iki yanında uzanan, arkalarında işliklerin bulunduğu kör duvarları gösterir (Lev. 33e-i; Res. 30). Aynı duvarlar 1686'da Francesco Scarella ve 19. yüzyılda Caspare Fossati'nin yaptığı resimlerde de izlenebilmektedir (Lev. 31a,b; Res. 20a-c). Moryson bu yapıları "iki katlı, kesme taştan, kiremitle örtülü, alçak ve nerdeyse düz çatılı, penceresiz" ve "İtalyan mimarîsi tarzında, iç tarafı manastır binaları gibi yağmurdan koruyan kemerlerle çevrili" binalar olarak betimler.[49]

Birinci avlunun yanlarındaki açıklıklar zamanla kapatılmış ve buradan dış bahçeler seyredilemez olmuştur. Avlu bu bahçelere sağ ve sol yanlardaki iki dik yokuşla bağlanıyordu, ancak bahçe kapıları sıkı sıkıya korunuyordu (Lev. 10[12,16]).[50] Venedikli diplomat Marc'Antonio Pigafetta'ya göre 1567'de bahçeler avlunun sağ tarafından hâlâ görülebiliyordu. 15. yüzyılda Angiolello'nun sözünü ettiği, devlet adamlarının hizmetkârlarının efendilerini beklerken oturdukları, seyirlik açıklıkları olan tahta sıraların 1550'de hâlâ var olduğunu başka bir Venedikli diplomat olan Caterino Zeno'dan öğreniyoruz.[51] Ancak bu tarihten sonraki çizimlerde görünmüyorlar. Bu sıraların gözden kaybolması, birinci avlunun kullanımının yeni hizmet binaları gerektirecek kadar çeşitlendiğini gösteren diğer bir kanıttır. Lewenklau albümündeki resimlerde de, *Hünernâme* minyatüründe de (Lev. 33e-g; Res. 28) Aya İrini Kilisesi'inden sonra bir çeşmenin yanında sola doğru uzanan ahşap bir revak yer alır. Artık devlet görevlilerinin at ve uşaklarının altında durabilecekleri tek yer bu revaktır.[52]

Saray işlikleri birinci avludan başka dış bahçede ve Kal'atü's-Sultaniyye dışında da yer alıyordu. Kale duvarlarının çevresinde ve saray arazisinin doğal uzantısını oluşturan Atmeydanı alanında yer alan ek hizmet yapıları arasında, bir hayvanat bahçesi (*arslanḫâne*), ahır, barut deposu, cephanelik, arşiv ve saray zanaatkârları için işlikler vardı. Atmeydanı çevresindeki hizmet yapıları aslında küçük Bizans kiliseleri idi, Fatih Sultan Mehmed döneminde bu yapılar bir fil evi, bir arslanhane ve bir barut deposuna dönüştürülmüştü. Sultanın cephaneliğe dönüştürdüğü bir diğer kilise olan Aya İrini ise, Bâb-ı Hümâyûn'un solunda yer alarak birinci avluya fiilen dahil edilmişti (Lev. 24a). Angiolello'nun bu kiliselerin hepsinin dışındaki mermer, içindeki mozaik işçiliklerinin olağanüstü güzellikte olduğunu belirten sözleri, farklı işlevler kazandırılmış bu Bizans kiliselerinin özgün bezemelerinin Fatih döneminde hâlâ kaldırılmamış olduğunu gösteriyor.[53]

Schedel'in *Liber Chronicarum* adlı eserindeki tahta-baskı resimde halk arasında burada gömülü olduğuna inanıldığı için "S. Johannes Crisostomo" olarak yanlış tanımlanan Aya İrini ilk günden beri yay, ok, zırh ve diğer silahların korunduğu bir depo olarak kullanılmıştır (Lev. 10[10], 24).[54] Konstantinopolis'in düşmesinden sonra ve diğer Osmanlı fetihlerinde toplanan silahlar *Hünernâme* minyatüründe "*cebeḫâne-i 'âmire*" olarak tanımlanan bu kiliseye konmuştu. Bu silahlar, savaşlarda ele geçirilmiş çeşitli sancaklar ve Bizans rölikleriyle birlikte birer zafer simgesi olarak sergileniyordu.[55] 19. yüzyıl başlarında, İngiliz eski eser uzmanı Edward Daniel Clarke, bu Osmanlı askerî müzesinde sergilenen eşyalar arasında "Bizans imparatorlarının, silah, kalkan ve diğer savaş araçlarının (tıpkı antik madalya ve taş kabartmalarda betimlenmiş örnekler gibi) kentin Türkler tarafından alınmasının hatıraları olarak asılı olduğunu" belirtmektedir.[56]

Hünernâme minyatüründe de betimlendiği gibi, (Res. 28) cebecibaşı ve yardımcıları divan günlerinde Aya İrini'nin önünde otururlardı.[57] Kilisenin 16 mermer sütunu ve birçok mermer kaplama levhası, Kânûnî Sultan Süleyman zamanında, Süleymaniye Camii'nde kullanılmak üzere devşirilmiş, sütunlar alınırken kubbe çatlamaya başlayınca kalan 10 tanesi yerinde bırakılmıştır.[58] Yavaş yavaş bezemelerini yitiren Aya İrini, 16. yüzyılın ortalarında artık birinci avludaki süssüz diğer yapılar gibi sadece bir hizmet binası olur.

Hünernâme minyatüründe Aya İrini Kilisesi yakınlarında bir odun yığını ve "*mîrî odun terâzusı*" olarak tanımlanan tartılar görülmektedir (Res. 28). Minyatürün resimlediği metinde ve diğer 16. yüzyıl belgelerinde bu alandan odun

avlusu (*hîme-i mühimme ḥavlısı*) ya da odun deposu (*anbâr-ı hîme*) diye söz edilir.[59] Aya İrini ile dış kale duvarı arasında kalan bu avluya tepeler halinde yığılmış beş yüz gemi yükü odun aynı anda sığabiliyordu. 1675'te Tavernier bu yapıyı "ortasında her yıl yenilenen odun yığınlarının dizili olduğu büyük bir alanı kaplayan bir avlu" olarak betimlerken, "kırk bin araba yükü odun var ve her araba iki öküzün çekebileceği kadar yükleniyor" diye yazıyordu (Res. 20a-b).[60] Kilisenin bitişiğinde odun taşıyan öküzler için bir ahır (*aḫûr-ı gâvân-ı hîmekeşân* ya da *isṭabl-ı gâvân)* vardı.[61] Yeniçeri birliklerine katılmadan önce birinci avluda eğitilmekte olan acemi oğlanlar, birinci avlunun hastanesinden sorumlu hadımağanın buyruğu altında odun anbarında ve öküz arabalarında çalışırdı. Bu odun taşıyıcı oğlanların arabalarıyla hasta içoğlanlarını üçüncü avludaki koğuşlarından hastaneye taşıma görevleri de vardı. İçlerinden biri hastanede öldüğünde vücudu odun anbarındaki caminin imamı tarafından yıkanırdı.[62] Leh kökenli saray içoğlanı Albert Bobovi'nin 17. yüzyılda çizdiği şematik planda ve Fossati kardeşlerin 19. yüzyılda yaptıkları genel görünümlerde Bâb-ı Hümâyûn'un solunda acemi oğlanların koğuşu görülür (Lev. 16a, b[62]; Res. 20a, b). Bobovi bu oğlanlardan 120 kadarının bu koğuşta kaldığını belirtir. Mutfaklara odun veya hastaneye hastaları taşımanın yanı sıra, üçüncü avlu içoğlanlarının ayak işlerinin görülmesinin de bu gençlerin görevi olduğunu biliyoruz.[63] Koğuşlarıyla Aya İrini arasındaki açık avluya da sarayda kullanılacak odunlar yığılmıştı.

Odunların yığıldığı alanın bitişiğinde saray halılarının altına konan hasırların yapıldığı işlik vardı.[64] Kânûnî Sultan Süleyman'ın 1527-28'de yaptırdığı onarımların masraf defterleri büyük bir havuzu olan bu işlikten "*ḥaṣîrḫâne-i ḫâṣṣa*" diye söz ediyor.[65] 1575-76'da Sultan III. Murad odun taşıyan öküzlerin ahırı yakınındaki bu hasır işliğini büyütürken öküzlere bakan acemi oğlanların koğuşları yıkılmış, yeni bir koğuş yapılmıştır.[66] İşliği gösteren herhangi bir resim ya da çizim günümüze ulaşmamıştır ancak onarım belgelerinden *ḥaṣîrḫâne-i ḫâṣṣa*'da işliğin kendisinin yanında, hasırcılar için kiremit çatılı bir koğuş, bir havuz, mermer zeminli bir hamam, bir hastane, bir mescit, bir de mutfak bulunduğu ve bu yapıların tümünün revaklı bir avlunun çevresine sıralandığı anlaşılmaktadır.[67] Birinci avlunun diğer hizmet yapıları gibi bu da tam donanımlı, kendine yeter bir birimdi.

Birinci avlunun solunda, hasır işliği, odun anbarı ve öküz ahırının yanında 15. yüzyıl sonlarından itibaren sarayda gerekebilecek yapı malzemesini koymak için kullanılan "*anbâr-ı 'âmire*" ya da "*'ânbâr-ı ḫâṣṣa*" vardı. Yakındaki ahırda tutulan öküzler bu inşaat malzemelerini saray anbarının içine ve dışına taşımak ve yakacak odun çekmek için kullanılırdı.[68] Sultan Süleyman döneminde Mimar Sinan'ın bu anbâr-ı 'âmireyi büyütmek zorunda kalması bu yıllarda yapım etkinliğinde görülmedik bir patlama yaşandığını göstermektedir.[69] Depo bir başanbarcı (*ser-anbârî*) ve yardımcıları tarafından (*anbârcıyân* ya da *gılmân-ı anbâr-ı ḫâṣṣa*) korunuyordu. Hizmetinde çalışan zanaatkârlar içinde marangozlar, taşçılar, kireççiler, kilitçiler, lağımcılar, demirciler, su yolcuları, camcılar, kurşun dökücüler, hamallar, yapı işçileri ve nakkaşlar vardı.[70] Burada görevli olan zanaatkârlar, Osmanlı sanat ve mimarîsinin bütünlüklü üslubunu yaratan merkezî saray sanatçıları örgütünün sadece küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Ötekiler, sarayın dış bahçesindeki veya Atmeydanı yakınındaki mekânlarda çalışırlardı: karanlık bodrumu Fatih döneminde bir arslanhaneye dönüştürülen Bizans kilisesinin mozaiklerle bezeli üst katında bulunan nakkaşların işliği gibi (nakkaşhane). 1527-28 tarihli bir

belge Atmeydanı yakınlarındaki arslanhanenin üstündeki kemerin ve nakkaş işliklerinin (*kârḫâne-i naḳḳâşân*) onarımından söz etmektedir.[71] Anbâr-ı ʿâmire ile bağlantılı olarak birinci avluda çalışan ressamlar daha çok sarayın bakım ve onarımı ile görevlendirilmiş olmalıdırlar.[72]

Birinci avlunun solunda, Aya İrini Kilisesi'nin hemen arkasında dış bahçelere inen yokuşun yakınındaki *anbâr-ı ʿâmire*, başkentteki yapım etkinliklerinden sorumlu olan şehremininin denetimi altındaydı.[73] Sarayda kullanılan inşaat malzemelerinin yığıldığı bölümler yanında burada marangoz ve diğer ustaların sarayı süslemek ve bakımlı tutmak için durmaksızın ter döktüğü işlikleri de bulunuyordu.[74] 18. yüzyıl Fransız tüccarı Jean-Claude Flachat'nın "bahçelerin kapısına kadar avlu boyunca uzanan" önünde bir çeşmesi olan "büyük bir yapı" diye anlattığı anbar, Aya İrini Kilisesi'ne bitişik çok büyük bir bina idi.[75]

Lewenklau albümünde (Lev. 33d) Aya İrini'nin hemen ardında gösterilen, önünde bir çeşme olan anıtsal iki katlı yapı bu bina olmalıdır. Lokman "*anbâr-ı mühimmât*" ve "*kârḫâne-i üstâdân*" diye tanımladığı mekânların kilisenin arkasında, *Hünernâme* minyatüründe görülen çeşmenin yanında olduğunu söyler (Lev. 10[11), 14, 19; Res. 28).[76] 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı saray örgütü hakkında yazılmış bir risalede saray yapılarından sorumlu şehremini, yardımcıları ve anbar muhafızlarının dairelerinin, anbâr-ı ʿâmirenin içinde olduğu belirtilir.[77] *Hünernâme*'de Lokman'ın şehremininin birinci avlunun bir köşesinde, mimarbaşının dairesinin ise (*miʿmâr başınuñ nişîmeni*) diğer tarafta olduğunu söylemesi, hassa mimarları ocağının da bu çevrede bulunduğunu düşündürür.[78] 1539 ile 1588 arasında hassa mimarlarının başı olan Mimar Sinan'ın saray bahçesindeki bu mimar işliğine düzenli olarak gelerek, buradaki acemi oğlanların eğitimini sağladığı bilinir. Klasik Osmanlı mimarî tarzını imparatorluğun her yerinde uygulayabilecek nitelikte yetişen mimarların bir kısmı askerî görevlerine başlamadan önce saray işliklerinde müzik veya marangozluk gibi çeşitli sanatlar öğretilen birinci avlunun acemi oğlanları arasından seçilirdi.[79]

1547 tarihli bir kaynakta, avludaki yapılardan bir diğeri olan saray darphanesinin "*bâğçe-i ʿâmire kârḫânesi*" içinde olduğu belirtilir.[80] Sultan Süleyman zamanında Osmanlı maden işçiliğinin başyapıtlarını yaratan kuyumcu, sırma tel nakışçısı ve mücevhercilerin ünlü işlikleri, 16. yüzyıl kaynaklarında iç darphane (*dârü'd-darb-ı enderûnî*) olarak geçen bu özel saray darphanesine bağlıydı[81]. Bu darphane "dış darphane" (*dârü'd-darb-ı bîrûnî*) diye bilinen, saray sınırlarının dışında II. Bayezid camisi yakınındaki öteki darphaneden ayrıydı.[82] İç darphane, birinci avlunun sol yanındaki yokuştan inilen Çinili Köşk'ün yakınındaydı (Lev. 10[11,12],11[13]).[83] *Hünernâme*'de Lokman'ın bahsettiği "*çeşme ḳurbinde dîvânḫâne-i defterdârân ve âna maḳrûn anbâr-ı mühimmât ve kârḫâne-i üstâdân*" saray darphanesinin kendisine bağlı bir maliye bölümü olduğunu düşündürür.[84]

17. yüzyılda saray halkının genellikle Edirne'de bulunması nedeniyle bu yapının darphane işlevi kısa bir süre için durur.[85] 18. yüzyılda saray halkı İstanbul'a geri taşındığında yeniden inşa edilerek kullanılmıştır; yoksa sanıldığı gibi bu yıllarda çalışmaya başlamış bir kurum değildir.[86] Nitekim yazılı kaynaklar bu kurumun daha önceleri var olduğunu ve 1726-27 tarihli şimdiki yapının Aya İrini ile dış bahçeye inen yokuş arasındaki eski binanın arazisine yapıldığını açıkça belirtiyorlar. Abdurrahman Şeref Bey de iki binanın aynı yerde bulunduğu hakkındaki bir rivayeti zikreder.[87]

Birinci avlunun diğer bir kurumu, Bâb-ı Hümâyûn'un sağında bulunan, *Hünernâme* minya-

türünde "*ḫastalar odası*" diye anılan hastanedir (Res. 28). Menavino, yerini belirtmemekle birlikte, Fatih zamanında sarayın bir hastanesi olduğunu söyler.[88] Vavassore'nin haritasında Bâb-ı Hümâyûn'un sağına yerleştirilmiş ve ne olduğu bilinmeyen yapı topluluğunun hastane olması çok muhtemeldir (Lev. 23). Atâ hastanenin yapılışını Fatih'e bağlarken Mustafa Âli Sultan I. Süleyman tarafından yaptırıldığını söyler.[89] Sultan Süleyman döneminde, 1527-28 tarihli masraf defterlerinde bu yapı "*oda-i marîz der nezd-i bâb-ı hümâyûn*" olarak anılır ve hamamından da söz edilir.[90]

Birinci avlunun kuşbakışı tasvirlerinde hastane bir avlu etrafında sıralanmış yapılar olarak görünür (Lev. 10[15]; 26b, c; 31a,b; Res. 20c). Bobovi'nin 17. yüzyılda yaptığı şematik plan hastanenin de üçüncü avlu içoğlanlarının koğuşları gibi hastaların statülerine göre bölümlere ayrılmış olduğunu gösteriyor (Lev. 16a, b [50-60]).[91] 17. yüzyılda yaşamış bir saray içoğlanı olan Abdullah bin İbrahim Üsküdarî, *tîmârḫâne* ve *ḫastalar odası* dediği hastanede birbirleriyle görüşüp karışmalarını engellemek amacıyla farklı oğlan grupları için ayrı odalar bulunduğunu ve burada bir de hamam olduğunu belirtmektedir.[92]

Hastaneden sorumlu hadımağası karşısındaki odun anbarından da sorumluydu. Divan toplantıları sırasında hastane önünde otururdu. *Hünernâme* minyatürü bir karaağa ve iki yardımcısını, hasta oğlanları üçüncü avludaki koğuşlarından birinci avluya taşımak için kullanılan kırmızı örtüyle örtülü, iki tekerlekli bir el arabasıyla birlikte gösterir (Res. 28). Bobovi ve Üsküdarî'ye göre dış dünyayla temasları yasak olan içoğlanları yalandan hastalanır ve akraba ve tanıdıklarıyla gizlice konuşabilmek amacıyla, kendilerini arabayla hastaneye götüren iki acemi oğlana birinci avluya yavaş gitmeleri için rüşvet verirlerdi. Üsküdarî sözlerine bu "*mülâḳât-ı 'araba*"nın ek bir ücret karşılığında hastane ağasının odasında sürdürebileceğini de ekliyor.[93] Âli, Sultan Süleyman'ı, hastaneyi sarayın en kolay ulaşılabilecek avlusuna koyarak hasta içoğlanlarının dış dünyayla temas kurmasına ve ahlaklarının bozulmasına katkıda bulunduğu için yeriyor. Hastanenin üçüncü avludan uzakta yer almasının bir nedeni de bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek olmalıdır. 17. yüzyıl yazarları bize, kendi zamanlarında hastanenin oğlanların ahbaplarıyla haberleşmek, kaçak şarap içmek ve koğuşlarda yan gelip yatmak üzere kullandıkları, hastaların müzikle tedavi edildiği bir eğlence yerine döndüğünü söylerler.[94]

Hastanenin yanındaki dış bahçeye açılan bir kapıdan sonra saray fırını yer alıyordu (Lev. 10 [17]). Birinci avluya bakan kapısındaki kitabesinde "*furun-ı nân-ı ḫâṣṣ*"ın Sultan I. Ahmed'in emriyle 1025'te (1616) tamamlandığı yazılıdır.[95] Saray arşivlerindeki bir belge 1612-13 yılında Sultan ve saray ahalisi için ekmek yapan fırın (*furun-ı nân-ı ḫâṣṣ ve ḫarcî*) ve odalarının yapım masraflarını verir.[96] Ancak bu belgeden Sultanın fırınları tamamıyla baştan mı yaptırdığı yoksa yeniden mi inşa ettirdiği açıkça anlaşılmaz. Fırınlarda, Marmara kıyılarındaki dış bahçelerdeki bir değirmende öğütülmüş un kullanılarak Sultan ailesi için has, saray hizmetkârları için de harcî ekmek yapılmaktaydı. *Hünernâme* dahil olmak üzere erken tarihli kaynakların hiçbiri bu fırınlardan söz etmediğine göre sonradan yapılmış ve dış bahçenin manzarasını kapatmış olmalıdırlar. Barnette Miller'in ileri sürdüğü gibi daha önceki fırının dış bahçedeki saray değirmenine bitişik olması çok mümkündür (Lev. 10 [29, 30]).[97]

Birinci avlunun kuzeydoğu köşesinde, hemen fırınlardan sonra sarayın suyunun dağıtıldığı bölüm bulunuyordu (Lev. 10 [19]). Hiç kuşkusuz Fatih'in Yeni Saray'ın yerini seçmesinde su sağlanabilir bir yer olması büyük rol oynamıştı.

Saraya su getirmenin mümkün olduğuna ikna olana dek sarayın yapımına başlanması için emir vermemişti.[98] Bizans çeşme ve sarnıçlarına ek olarak Halkalı su yolu da tamir edilerek Eski Saray'a su getirmesi sağlanmış olan Valens (Bozdoğan) kemeri ile Yeni Saray'a su taşınmıştır. Tarihsiz bir arşiv belgesinden 1509 depremi sonrası saray tamirlerinde su yollarının onarılıp kapasitelerinin arttırıldığı anlaşılıyor. II. Bayezid'e hitaben yazılmış bu belgede, Acem Mimar (Acem Ali) ve oğlu Mimar Hamza'nın saraya eskiden gelen 6 lüle suya 4 lüle eklemiş oldukları belirtiliyor. Bu suların dağıtılacağı 18 şadırvan ile çeşmeler ve muslukların listesi verildikten sonra, Sultan'ın emriyle dış bahçeleri sulamak için sarnıç olarak kullanılacak 5 "bodrum"un yerleri tarif ediliyor.[99] Halkalı su yolunun 1748 tarihli şematik bir çizimi sarayın değişik bölümlerine suyun nasıl dağıtıldığını gösteriyor (Lev. 19).[100] Su Bâb-ı Hümayûn'un solundaki bir kuleden İkinci Kapının solundaki bir diğer kuleye akarak ikinci avlunun kuzeydoğu köşesinde *gümüş* adlı bir dağıtım haznesinde toplanırdı (Lev. 11[26]). Daha küçük kanallar bu hazneye erişmeden ilk iki avlunun değişik bölümlerine giden dallara ayrılırdı. Üçüncü avluya su dağıtması için haznenin yanında sürekli bir görevli bulunurdu. Tavernier, "Burada bütün gün boyunca, emir üzerine su dağıtmak üzere bir *Baltacı* durur. *Grand Signor* bir bölümden ötekine geçtiğinde Baltacıya verilen bir işaretle bulunduğu yerin çeşmesi hemen akmağa başlar," diye yazar.[101]

Mimar Sinan'ın arkadaşı Mustafa Sa'i'ye yazdırdığı otobiyografisinden sarayın su sistemini geliştirmiş olduğu anlaşılıyor.[102] Sinan tamir ettiği Kırkçeşme su yollarıyla saraya gelen suları arttırmıştır. Bu sular dört su dolabında birikiyor ve sarayın iç avluları ile bahçelerine dağıtılıyordu.[103] Bu dört dolaptan biri, birinci avluda fırının yanındadır. *Dolap Kapısı* ile ikinci avluya açılır.[104] Dolap kapısının bitişiğinde, yanındaki sarmal basamaklı iki kuyudan atların çektiği bir dolabın su verdiği bir hazne bulunur. Haznenin yanında ise "Dolap Bölüğü"ne bağlı görevliler için bir koğuş, bir hamam, helalar, bir mutfak ve bir mescit ile, dolabı çeviren atlar için bir ahır, bir de samanlık vardı.[105] Bu yapılar bugüne gelmemiştir, ancak Scarella'nın 1686'da yaptığı resimde küçük bir avlu çevresinde toplanmış olarak, birinci avlunun sağ yanını kapatan ve ikinci avlunun saray mutfakları ekseninde uzanan öteki hizmet avlularıyla birlikte görülmektedirler (Lev. 31a, b).

Orta Kapı

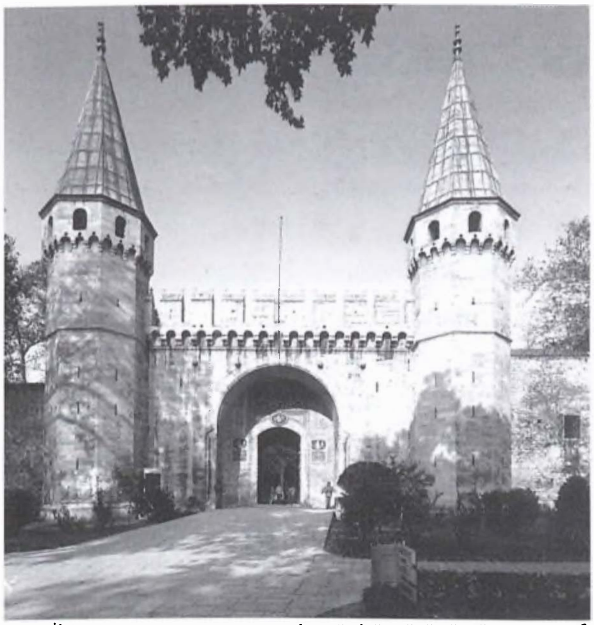
Yukarıda aktarılan birinci avlunun iki yanına sıralanmış dış hizmet binaları kısaca gözden geçirildiğinde, bu yapıların bir yandan da geniş bir tören alanının sınırlarını oluşturduğu görülür. Resmî ziyaretçi birinci avlunun ortasındaki yoldan küçük rütbeli görevliler, hizmetkârlar, dilekçe vermeye çalışanlar ve atların gürültülü kargaşası arasında, İkinci Kapının önüne kadar yürürdü. İkinci kapıda aniden suskunluk çöker, bu suskunluk daha sonra bütün sarayda gittikçe artan ölçüde hüküm sürer ve arada sırada düzenlenen şölenler dışında bir tapınak kadar sessiz olan üçüncü avluda doruğa erişirdi.

Birinci avluyu ikinciden ayıran yüksek duvarın ortasındaki iki kuleli anıtsal kapı tören yolunda ilerleyenlerce görülebilecek en heybetli yapıydı (Lev. 10[21], 11[1-4], 12[1]; Res. 31). Bu görkemli kapının ötesine, Abbasî ve Bizans saraylarının saltanat kapılarında da uygulanan bir gelenek gereğince, sadece Sultan atla geçebiliyordu. Birinci avluyu geçmiş olan herkes bu kapıya yaklaştığında atından inmek zorundaydı. Orta kapıya atla yaklaşma mesafesi kişinin rütbesine bağlı olarak değişirdi.[106] Nispeten daha çok kişi-

ye açık olan Bâb-ı Hümâyûn'dan farklı olarak bu İkinci Kapıdan sadece ikinci avluda resmî işi olanlar geçebilirdi. Lewenklau albümündeki resimlerde ve *Hünernâme* minyatüründe kapının iki yanında önemli kişilerin attan inmek için basamak olarak kullandıkları yüksek sekiler bulunduğu görülmektedir (Lev. 33h, Res. 28).

Menavino, "her yanı duvarla çevrili, önünde herkesin attan indiği iki kuleli bir kapıyla sonlanan, yirmi bin atlı askerin rahatça sığabileceği kadar büyük, güzel bir meydan [*piazza*]" dediği birinci avlunun sonundaki bu iki kuleli kapının ilk betimlemelerinden birini verir.[107] Schedel'in *Liber Chronicarum*'unda 1493'te yayınlanan ahşap baskı resim özgün adı bilinmeyen bu kapıyı iki kuleli olarak gösterir, dolayısıyla 15. yüzyıl sonlarında kulelerin varlığından emin olabiliyoruz (Lev. 24). Bu kulelerin, Balkanlar'daki seferleri sırasında gördüğü kalelerin etkisiyle Kânûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı sanılmıştır. Hiçbir yazılı kanıtı olmayan bu görüş, kapının Osmanlı tarzına yabancı görünümü ve yaldızlı demir kapılarındaki "931 (1524-25) yılında Mehmed oğlu İsa tarafından yapıldı"ğını belirten ve aslında Kânûnî'nin emriyle ikinci avluda geniş bir yenileme yapılması sırasında yaldızlı kapıların değiştirilmesi nedeniyle yazılmış bir kitabeden kaynaklanmış olmalıdır.[108] Yaşamı Fatih döneminin sonundan Süleyman döneminin ortasına kadar uzanan Kemalpaşazâde kapının Avrupa tarzındaki iki kulesini (*iki frengî burğâz*) Fatih'in yaptırdığını yazar. Yazarın bu kulelerden 1478'de Kal'atü's-Sultaniyye'nin yapımını anlatan bölümde söz etmesi, bunların da dış kale duvarlarıyla birlikte yapılmış olduğunu düşündürmektedir.[109]

Bu kapı, kıyıdaki Bizans surlarından saray bahçelerine hükümdarın deniz-kıyısı girişi olan Santa Barbara Kapısı (Top Kapı) örnek alınarak yapılmış olabilir (Lev. 10[48], 25a, 26-32). Yedikule'deki Altın Kapı'nın bir benzeri olan ve iki yanında sekizgen mermer kuleler bulunan Santa Barbara Kapısı, Bizans döneminde akropole zafer alayı girişi olarak kullanılırdı. Bu yüzden asıl sarayın törensel girişi olarak işlev gören Fatih Sultan Mehmed'in İkinci Kapısının, imparatorluk alayları için kullanılan Bizans zafer girişlerinin biçiminden ilham almış olması doğaldır. Bizans Büyük Sarayı'nda Halki Kapısı'nın ardına sadece imparatorun atla geçebildiği hatırlanırsa, bu özelliği de benimseyen Orta Kapı'nın mimarî ikonografisi hükümdarın gücünü simgelemek bakımından daha da zenginleşiyordu. Kubbeli girişin iki yanındaki Orta Kapı kuleleri, imparatorluk Roma'sına gönderme yapan bir *palatium* (saray) motifi kullanıyordu. Kuleli ön yüzü, sıraya dizilmiş binlerce askerin yanından geçerek Divan'a doğru ilerleyecek olan ziyaretçiyi ikinci avluda kendisini bekleyen manzaraya hazırlıyordu.

31. İkinci veya Orta Kapı'nın bugünkü görünümü (Fotoğraf: Reha Günay)

Fatih'in İkinci Kapısı, kimi ayrıntılar dışında, hemen hiç değişmemiştir. Bu kapı, Kânûnî Sultan Süleyman'ın vezir-i azamı İbrahim Paşa'nın ikinci avluyu tümüyle elden geçirip yenilemesi esna-

sında tamir edilmiştir. Yaldızlı demir kapıları, Fransız ziyaretçi Guillaume Postel'in İbrahim'in ısmarladığını söylediği "*portail doré du Serrail*" olmalıdır.[111] Kânûnî Sultan Süleyman döneminde, 1527-1529 arasında tutulmuş masraf defterlerinden, kapının yeniden yapılan revaklarının tavanlarındaki kalemişi bezemelerin saray nakkaşları tarafından yapıldığı ve girişinin iki yanındaki kapıcı koğuşlarının ve helalarının onarıldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Ek. A. 1).[112] İkinci avluya bakan, bezemeleri yenilenmiş revaklarını Fransız yazar Pierre Gilles şöyle betimler: "Bu kapı değişik türden on mermer sütunla taşınıyor, gururla parıldayan altın çatısı *İran* tarzı bezemelerin zengin ve canlı renkleriyle süslü." Altın ve lacivertle bezenmiş olan bu yaldızlı revak 16. yüzyıl yabancı ziyaretçilerince de anlatılır.[113]

16. ve 17. yüzyıl kaynakları, sarayın üç kapısı arasındaki merkezî konumu nedeniyle, bu kapıdan genellikle "*bâb-ı miyâne*" ya da "*orta ḳapu*" diye söz ederler.[114] Ayrıca, *Hünernâme*'nin metninde ve onu resimleyen minyatürde olduğu gibi, kimi zaman "Saadet Kapısı" (*bâbü's-sa'âde*) olarak da anıldığı bilinmektedir (Res. 28).[115] 18. yüzyıl Ermeni yazarı İnciciyan bu kapıya hem "Orta Kapı" hem de "Selam Kapısı" dendiğini belirtir. 1172 (1759) tarihli bir onarım kitabesindeki "*Ola emn ü yümn ile Orta ḳapu bâbü's-selâm*" ifadesi İnciciyan'ın sözlerini doğrular.[116] Bu adın devlet büyükleri ve elçilerin bu kapıdan ikinci avludaki Divan'a kadar süren protokol alayları sırasında avlu çevresinde dizili askerleri ve saraylıları selamlamak âdetiyle bağlantılı olması çok muhtemeldir. Öte yandan, saraylıların, askerlerin ve vezirlerin gene böyle ağırbaşlı bir alayla girip yerlerini aldıkları Bağdat Abbasî sarayındaki *es-Selâm* avlusunu hatırlatan bir adlandırma da söz konusu olabilir. Halife el-Mansûr'un Bağdadı'na, Kur'an'da (6:127, 1026) zarar ziyana karşı güvenlikte olunan ve girenleri Tanrı'nın meleklerinin selamladığı bir yer olarak cennete verilen bir adla *Dârü's-selâm* denirdi. Dolayısıyla sulh kapısı anlamına da gelen *Bâbü's-selâm*'ın, resmî ziyaretçinin ikinci avlunun eşiğinden geçtiğinde karşılaşacağı cennetin sulh dolu imgesine bir gönderme yaptığı düşünülebilir. Nitekim çeşmeler ve ağaçlar arasında antilop, tavuskuşu ve devekuşu gibi hayvanların dolaştığı bahçe avlusuna bakan kapının iç yüzüne yazılmış ayetler onu cennet bahçesine açılan kapılarla özdeşleştirir.[117]

Müstahkem görünüşlü Kal'atü's-Sultaniyye'nin yansıttığı hükümran güç fikri Orta Kapı'nın birinci avluya bakan dış yüzü için de geçerlidir. Bu etki ziyaretçiyi ikinci avluda bekleyen sulh ve huzur duygusuyla tam bir karşıtlık oluşturur (Res. 31). Kapının dış yüzündeki konik kurşun külâhlarla örtülü sekizgen taş kuleler ve tepe mazgalları, tasarımında savunma kaygısının önemli olduğu varsayımını destekleyen kanıtlar olarak ileri sürülmüştür. Oysa bunlar, "mazgal deliklerinin" karanlık kulelere ışık sağlayacak küçük açıklıklar olması gibi, yalnızca süs motifleridir.[118] Kapının savunma kaygısıyla biçimlenmiş olduğu fikrini aynı duvarda bulunan ve ikinci avluya girişi sağlayan, dört küçük korunmasız kapı da yalanlar (Lev. 11 [6, 12, 13]). Birinci avluyu ikinciden ayıran bu duvar koruma amaçlı bir sur değil, sadece ince bir perde duvarıdır.

Sonuç olarak Orta Kapı'nın askerî görünümünün, egemenlik ve imparatorluk erkinin mimarî bir ifadesi olarak, simgesel bir rol oynadığı söylenmelidir. Bâb-ı Hümâyûn'un kubbeli girişi gibi Orta Kapı'da da silahlar asılıydı. Gyllius (Gilles) bu kapının "pırıl pırıl silahlarla" parıldadığını belirtir; dönemin diğer gözlemcileri de burada kılıç, kalkan, yay ve okların asılı olduğunu söylerler.[119] 1783 tarihli bir arşiv belgesi, Orta Kapı'da asılı 20 balta, 23 kılıç ve 24 kalkanın yaldız masraflarını listeler.[120] Lokman, *Hünernâme*'de

giriş mekânının üstünde kapıcılar için bir mescit, alt katın iki yanında ise kapıcıların uyuduğu yatakhane koğuşları bulunduğunu belirtir.[121] Üst kattaki mescit günümüze ulaşmamıştır, ancak bazı 16. yüzyıl resimlerinde açıkça görülebilir (Res. 35, 101). Orta Kapı'nın bir mescidi olması fikrinin Halki Kapısı'nda küçük bir kilise bulunmasıyla ilişkili olması muhtemeldir. Girişin iki yanındaki iki koğuş, sağ taraftaki devlet hapishanesi olarak kullanılan üçüncü bir odayla bağlantılıydı, Halki Kapısı'nın da bir hapishanesi olduğu bilinmektedir.[122] Lewenklau albümünde Orta Kapı'nın dış yüzünün betimlendiği kâğıt parçası kaldırıldığında, altında yer alan resimde hapishane görülmektedir (Lev. 33). Kapının dış yüzünün askerî gücü yansıtan etkisi ve içinde bulunan, yasayı çiğneyen yüksek rütbeli görevlilerin idam edildikleri hapishane, ziyaretçiyi ikinci avludaki teşrifatın vazgeçilmez iki ana fikrine hazırlardı: zafer ve adalet. Ziyaretçi, iki yanında kapıcıların dizili olduğu kapı eşiğini aştığında teşrifatın bir sonraki aşaması başlardı.

Notlar

1 Tursun, metin, fol. 40a, 64b.

2 Promontorio, s. 45-48. Sultanın saray ve çadır ordugâhı arasındaki koşutluk için ayrıca bkz. Lütfi, *Asafnâme*, s. 26-31.

3 Kal'atü's-Sulṭâniyye için bkz. TSA, E 12019. Ruhî ona Sultâniye adlı hisar (*sulṭâniye nâm ḥisâr*) diyor; Ruhî, *Tarih*, fol. 149b, Ruhî, "Edirne", s. 330. Sur ve kapılarının genel bir betimlemesi için bkz. Eldem ve Akozan, s. 68-69; Şeref, s. 267-68; Atâ, 1:310; Eremya, s. 5-13; İnciciyan, s. 27-29; Evliya, 1:59-60; Gyllius, s. 39-40; Menavino, s. 91-92; Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 22-23; Gyllius 1550 dolaylarında, kilitli tutulan ve yalnız ayrıcalıklı kişilerce kullanılan (yedisi kara duvarında beşi de deniz duvarında olmak üzere) on iki demir kapı sayıyor.

4 Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 134-135.

5 Harff, *Pilgerfahrt*, s. 205; Harff, *Pilgrimage*, s. 240.

6 Tursun, metin, fol. 58b; Kemalpaşazâde, 1:473-74, 2:429-30. Kemalpaşazâde kalenin yapımı için uzman mimar, marangoz, taşçı, nakkaş, demirci ve kireççilerin komşu ülkelerden toplandığını söylüyor; nakkaşlar kimi kule ve kapıların üstündeki köşklerin süslemelerinde çalıştırılmış olabilir.

7 Hamidî, s. 212-13; Karamanî, s. 361. Yeni Saray'ı kuşatan kalenin bitimi üzerine düşülen üç tarih ondan Sultanın ününün bir simgesi diye söz ediyor, Ahmet Paşa, s. 369. Kale hakkındaki öteki şiirler için bkz. Ünver, *İstanbul*, 27-30; Cafer Çelebi, s. 76.

8 Evliya, 1:621; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 449-52. Arşiv belgeleri ondan "demir kapı yakınındaki askerî bando kulesi" (*ḳulle-i nevbetḫâne der ḳurb-ı bâb-ı âhen*) ya da "demir kapıda dış askerî bando" (*demür ḳapuda ṭaşra nevbetḫâne*) diye söz ediyor. BA, MM 1250 fol. 24; MM 424, fol. 43-44. Bu, Menavino'nun andığı saray müzikçilerinin kulesi olabilir, s. 120.

9 1634 yılının bir belgesi kule köşküne "alay kulesi" (*ḳulle-i alây*) diyor, BA, MM 403, fol. 14, 16. Asilerin şikâyetlerini dinleme âdeti için bkz. La Croix, *Serrail*, fol. 22-23; Tavernier, s. 58; Thévenot, s. 214-216.

10 Kitabe için bkz. Şeref, 283.

11 Bursa'daki kule için bkz. Taşköprizâde, 1:34; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 2. Konya'daki kule köşkünün betimlemesi için bkz. Sarre, *Kiosk von Konia*.

12 Şeref, s. 283.

13 1596 Eğri seferinden önce III. Mehmed ordusunun geçit törenini buradan seyretmiştir, bkz. Topçular Kâtibi, fol, 15b-16a, 37b.

14 Kitabe için bkz. Şeref, s. 274, Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 310, 315; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 14. Spandugino kapıyı "ung grand portail de marbre bien ouvré de menuyseie avec lectres moresques qu'il faict moult beau veoir," olarak betimliyor, *Petit Traicté*, s. 133. Süslemeleri "di sotto & di sopra lavorato di colori variati con lettere d'oro, & con foliaggi alla Damaschina," olarak betimlenmiştir, Menavino, s. 91.

15 Şeref, s. 274.

16 Bu silahlar için bkz. Bassano, fol 16b, Lubenau, 1:161; Gyllius, s. 38. Sarayda hüküm süren barışı temsil ettikleri fikri için bkz. Borderie, fol. 34 sol, ve Bobovi, *Mémoires*, fol. 29.

17 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23.

18 Bayezid bir kezinde, asi Yeniçerileri yatıştırmak için elinde egemenlik simgeleri olan bir yay ve okla "kapının üzerindeki" bu "kafesli pencereye" (*vergitterte Fenster oberhalb des Torres*) çıkmıştı. Oruç, *Sultan Bayezid*; ayrıca bkz. Sanuto, 6:374, 8:12. Bir 17. yüzyıl belgesi üst katta iki *"oda"*, bir *"dîvânḫâne"* "büyük bir revak" (*dihlîz-i kebîr*) onarımından söz ediyor BA, MM 1974, fol. 17. Bir 18. yüzyıl belgesi Bâb-ı Hümâyûn üstünde bir "ḫazîne", "oṭalar" bir "dîvânḫâne", direk araları demir kafes ve cam panolarla (*direk araları ḳafesleri, direk aralarınun camları*) birleştirilmiş bir "revak" (*ṣoffa*) ve iç tarafından nakışlı bir saçak olduğunu (*derûnî ṭarafında saçaḳ*) söylüyor, BA, Cevdet 1853; Cevdet 2370. Kapı köşkünün iç revakı olmaksızın yapılmış varsayımsal bir rekonstrüksiyonu için bkz. Eldem ve Akozan, s. 68-69, Lev. 31-33.

19 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15a. Bu bilgiyi Atâ yineliyor, 1:60.

20 "Le Cabinet que fait construire Mehemet 2e est au dessus de cette portre soustenu par une espece de voute dorée, il estoit ouvert de tous costés, mais son successeur le fit fermer, y laissant seulement deux fenestres pour éclairer ce lieu destiné a déposer les biens de ceux qui mouroient sans heritiers l'on les y conservoit sept ans apres les queles s'il ne parois

point d'heritiers, ils estoient acquis au Sultan qui en disposoit," bkz. La Croix, *Mémoires*, s. 134.

21 BA, Cevdet 1853; Cevdet 2370, bkz. 18. not.

22 Lütfî, *Asafnâme*, s. 12-13.

23 Peçevî, 1:6.

24 Ayvansarayî, 1:105-6.

25 Atâ'da "ḳapu arası ḫazînesi" olarak anılıyor, 1:60. BA, KK 7097, fol. 23; MM 17884, fol. 61. Giriş yakınında gelir toplayan maliye memurları için ayrıca bkz. İnciciyan, s. 29; Carbognano, s. 22.

26 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 15a; Donato, 2:83-84. Donato kapıyı şöyle betimliyor: "Tiene due Nicchi, senza ornamento di statue ad ambi li fianchi, e sopra essa é alzata una Torre di mezzana grandezza, con gran finestroni per ogni solaro, che servono ad illuminare le Camere, che sono in essa, nelle quali si conservono i Libri, e Scritture delle rendite, che dalle contributioni de'Regni, e Provincie soggette a quell'Impero si ricavano. S'ascende sopra questa Torre per piccola scala de pietra, e sotto di essa nel piano, che serve come campo di Guardia, commorano alcuni Capigi." Donato, 2:84.

27 I. Süleyman sefer nedeniyle başkentten ayrıldığında divan toplantıları haftada iki kez, o zaman adalet mahkemesi olarak çalışan, bu kapıda yapılırdı, Trevisano, s. 120. Eğri seferi sırasında 1595-96'da kapı köşkü Divanhane olarak kullanılmıştır, Topçular Kâtibi, fol. 14a.

28 Salahî, fol. 72b, 81a, 161b; Tavernier, s. 232-33.

29 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 133.

30 Anonim, "Testament", s. 15-17.

31 1433'te II. Murad'ın Edirne'deki sarayının birinci kapısının dışında orada ön-avlu olmadığından, büyük bir maiyet ve at kalabalığı beklerdi, Brocquière, s. 187.

32 Gritti, "Relazione fatta in Pregadi", s. 456.

33 "Et a man destra di questo cortivo vi è un mureto con lastre di sopra, che tiene quanto la lungheza del cortivo, et da quella parte si sentano gli Schiavi, et famigli, li quali si congregano il giorno de corte, et sopra le dette lastre vi sono alcuni muraletti di legno larghi per modo che si puol vedere il gran Giardino da quella parte," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23.

34 Menavino, s. 91; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 133.

35 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 15a. Lorichs'in panoraması için bkz. Oberhummer, 5. Levha.

36 1586'da derlenmiş Lewenklau albümünde görülen kabul töreni, 1573 ve 1578 arasında İstanbul'da olan Avusturya Habsburg elçisi David Ungnad'ın Viyana'ya getirdiği çizimlere dayandığı sanılıyor. Yazılarda, mızraklara takılı iki kesik başın 1575'te Bosna'da ölen Herbert von Auesperg ile Friedrich von Weixelburg'un başları olduğu belirtiliyor. Aynı tören Zacharias Wehme'nin 1582'de yaptığı, Viyana'daki özgün çizimleri düzenlenmiş bir biçimde kopya eden bir tomarda da çizilmiş. Dresden Saechsiche Landesbibliothek'te (12a) bulunan bu nüsha için bkz. Bernus-Taylor, s. 302.

37 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 15a-b; 2; fol. 25a.

38 Hoberdanacz, s. 3; Juristichitsch ve Lamberg, s. 39; Curipeschitz, *Yolculuk Günlüğü*, s. 45-48.

39 Fransız ziyaretçi Jérome Maurand 1544'te avlunun iki yanında dizili atları şöyle betimliyordu: "De coté e d'autre, pendant que mon très illustre seigneur passait pour aller à la seconde portre du Palais, se tenaient les chevaux de spahis, dont une partie étaient montés et richement vêtu. Nous ne vîmes aucun de ces chevaux (qui étaient au nombre d'environ deux cents) qui n'eût des rênes d'or ou d'argent, ainsi que les étriers; la plupart avaient sur la front une lame d'or ou d'argent, en forme de rose, dans laquelle était enchâssé un rubis, une hyacinthe ou une turquoise; et ils avaient les brides faites à la turque, brodées d'or et de soie cramoisie, enrichis de turquoises. Chacun de ce chevaux avait le sousbarbe faite en forme de chaîne d'or ou d'argent, estimée, d'une valeur de 500 ducats... Ils avaient de petites selles à la turque, toutes dorées; sur la croupe, trois palmes de brocart d'or ou de velours brodé d'or avec des rangs de boutons pendants de chaque coté et faits de fil d'or et de soie cramoisie. Les chevaux étaient de très beaux turcs et barbes, de robe noire ou more, baie, grise pommelée ou blanche, et dont la prix était au moins de 200 ducats." Maurand, s. 211.

40 Lubenau, 1:161; Heberer, s. 378; Schweigger, s. 62. 1591'de II. Rudolf'un III. Murad'a gönderdiği bir elçilik heyetine bağlı Baron Wenceslas Wratislaw avluyu şöyle anlatıyor: "İlk avluya alındıktan sonra yanlarda her tarafta güzel yapılar gördük, saray ustalarının, tıpkı Prag'daki sarayın önündeki gibi, çeşitli türde dükkân ve işlikleri var." Wratislaw, s. 58.

41 Maurand, s. 211.

42 Flachat, s. 168-69. "L'architecture en est simple & uniforme. J'en excepterai un grand kiosque de figure octogone; il mérite un peu plus d'attention. Il est bâti en pierre de taille sur une vaste plate-forme; on peut en faire le tour. On croit qu'il etoit destiné pour aller à la priere dans le temps que les troupes s'assemblent dans cette vaste cour, ou l'on pourroit aisément faire faire l'exercise à quarante mille hommes."

43 İşlevi için bkz. Anonim, "Administrative treatise", fol. 20a; Anonim, *Kitâb-ı Mesâlih*, 1:134-381, 2:38-39; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b.

44 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 15b.

45 Beauvau, s. 31-32.

46 Flachat, bir vakitler, birinci avluda kırk bin kadar asker toplu olduğu halde, namazın bu köşkte kılındığını söylüyor, Flachat, s. 168-69, bkz. not 42.

47 Moryson, 2:93. Kimi son zaman kaynaklarında, adalet isteyen tebaanın dilekçelerini almak için vezirlerin bir zamanlar sırayla bekledikleri bu yapı davacılar köşkü (de'âvî ḳaṣrı) olarak geçiyor, bkz. Atâ, 1:60-61; Şeref, s. 281.

48 Bunları Donato, "lunghe fabriche, dove sono Stanze senza finestre, che rispondono sopra esso, ma solo di quando in quando alcuni portoni che introducono in quelle," diye anlatıyor. Donato, 2:84-85.

49 Moryson, 2:93.

50 Bu iki kapıda nöbet tutan bostancılar bölüğü için bkz. Atâ, 1:165, 304.

51 Pigafetta, s. 138; C. Zeno, s. 24.

52 Bon, s. 61, onu "un solo porticale a mano sinistra fatto per starvi li cavalli e servitori el coperto in tempo di pioggia" olarak betimliyor.

53 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 22.

54 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 21, 23. St. John Chrysostom'un Aya İrini Kilisesi'nde gömülü olduğu üstüne halk

inancı için 1424-53 yılında adsız bir ziyaretçinin bildirisine bkz. Majeska, s. 227; İnciciyan, s. 57. Kilise için bkz. Müller-Wiener, s. 112-17.

55 Sandys, s. 113; Courmenin, s. 130; İnciciyan, s. 57-58. Flachat, "Je n'y ai point vu le bras de S. Jean-Baptiste, dans la grand nombre de pieces curieuses & d'effets rares qu'on a enlevés aux successeurs de Constantin, quoique les Grecs m'aient affirmé plusieurs fois qu'on l'y conserve dans une cassette d'or," diye yazıyor, Flachat, s. 16.

56 Clarke, s. 5.

57 Anonim, "Risale", fol. 20a.

58 Barkan, *Süleymaniye*, 2:24, no 46. Aya İrini'deki 18. yüzyıl onarım kitabeleri için bkz. Şeref, 276-77.

59 Lokman, *Hünernâme*, fol. 15a. BA, MM 148, fol. 96a, MM 17884, fol. 61; KK 7097, fol. 97.

60 Tavernier, s. 68. Ayrıca bkz. Evliya, 1:563; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 21a; Wheeler, s. 180.

61 Ba, MM 17884, fol. 61; Barkan, "İstanbul saraylarına," s. 48.

62 Anonim, "Risale", fol. 20a.

63 Bobovi, *Mémoires*, fol. 281; Wheeler, s. 180; Atâ, 1:301; Ralamb, s. 703-4; Bon s. 61; Eremya, s. 13.

64 Atâ, 1:94, 299; Şeref, s. 278; Ralamb, s. 703-4; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b; Evliya, 1:116. Manyas Gölü'nden hasırlık sazlarının taşınması için bkz. BA, Cevdet, 325, 353, 8097.

65 Ba, MM, 17884, fol. 61; KK 7098, fol. 37a.

66 "Becihet-i nev sâḫten-i kârhâne-i ḫaṣırcıyân der nezd-i gâvân-ı hîmekeşân," BA, MM 487, fol. 63. "3 Şa'ban 984 (27 Ekim 1576) tarihli bir fermanla sultan şehreminine "*sarây-ı 'âmirem ḫaṣırḫânesi vasi' [geniş] olmamağın öküzler ḫidmetinde olan 'acemi oğlanlar odasının*" hasırcılara verilmesini ve acemi oğlanlar için "*yeniden bir oda*" yapılmasını emrediyor, MM 7534, fol. 1218.

67 BA, MM 699, fol. 24, TSA. D. 10834, fol. 1a-2b, D 10857, fol. 3a.

68 Saray anbarı (*anbâr-ı 'âmire, anbâr-ı ḫâṣṣa*) 893 (1480) tarihli bir belgede anılıyor, TSA, D 10587, fol. 3a Ayrıca bkz. BA, MM, 17884, fol. 2, 61; Barkan, "İstanbul saraylarına", s. 48.

69 Sa'i, *Mimar Sinan*, s. 47, 123'de "*Cebeḫâne ḳurbinde [yakınında] anbâr-ı sarây-ı 'âmire maḫzeni*" olarak geçiyor.

70 Barkan, "İstanbul saraylarına", s. 56-58, 83, KK 7097, fol. 125; MM 422, fol. 176; MM 5530, fol. 84; MM 855, fol. 6. 1555-56 yılından bir belge "marangozlar işliği"nin (*kârhâne-i neccârân*) onarımından söz ediyor, BA, KK 7098, fol. 37a.

71 "Becihet-i meremmet-i kârḫâne-i naḳḳâşân ma'a kemer der fevḳ-i arslânḫâne der ḳurb-ı meydân-ı esb," (Nakkaşlar işliği ve Atmeydanı yakınında arslanhane üstündeki kemer'in onarımı için) BA, MM 17884, fol. 61. Arslanhane için bkz. Mango, *Brazen House*, s. 154-69, Müller-Wiener, s. 81.

72 Bu sanatçılardan saray anbarlarındaki nakkaşlar ve çırakları ya da saray anbarına bağlı nakkaşlar (naḳḳâşân ve şâgirdân-ı îşân-ı anbâr-ı âmire, nakkâşan ... tâbi'-i anbâr-ı 'âmire) diye söz ediliyor, BA, MM 5530, fol. 84; MM 855, fol. 6; KK 7097, fol. 125; MM 422, fol. 176.

73 Evliya, 1:596; Şeref. 280. "Şehremin" olarak da bilinen anbar "sarayın bütün yapı malzemesini" saklamak için kullanılıyordu, Eremya, s. 13. "*Şehr emîni anbârı*" için bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b; (*sarâyın ta'mîrât anbârı*) Atâ, 1:60; ve "le megasin des provision" La Corix, *Serrail*, fol. 26; 295-96.

74 Anbarda "appertement, magasins & atteliers" ve ustalar, "les charpentiers menusiers qui travaillent sans cesse à réparer ou à embellir le serrail" vardı. Flachat, s. 165-67.

75 Flachat, s. 165-67.

76 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 15a.

77 Anonim "Risale," fol. 20a. Ayrıca bkz. İnciciyan, s. 29; Carbognano, s. 22; Flachat, s. 167.

78 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16a.

79 Cafer Efendi, s. 34.

80 "*Bâğçe-i âmire kârḫânesinde*", TSA, E 9704.

81 "Sarây-ı 'âmiredeki kuyumcu ve altın nakışçılarının işlikleri" ya da "bağçe-i 'âmiredeki hakkâklar işliği" (*kârḫâne-i zergerân der sarây-ı 'âmire, zerdûzân der sarây-ı 'âmire, kârḫâne-i ḥakkâkân der bâğçe-i 'âmire*) için bkz. BA, KK 7097, fol. 23-24, 100; Şeref, s. 280.

82 BA, KK 1772, fol. 29a, 40b; BA, MM 5633, Fol. 65, 82, 83.

83 Ondan "Çinili Köşk yakınındaki iç darphane" (*darbḫâne-i enderûn der ḳurb-ı sarây-ı şırça*) BA, MM 5633. fol. 82; (Çinili Köşk'te [içindeki] darphane" (*şırça sarây içindeki darbḫâne, şırça sarâyda darbḫâne*) diye söz ediliyor. Selânikî (İpşirli ed.) s. 157-58.

84 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 15a. 1581-82 yılından bir belge anbâr-ı 'âmire yakınında bir" *defterḫâne* olduğunu söylüyor, BA, MM 422, fol. 176. Bir çeşme yanındaki darphane ve anbâr Flachat'da da anılıyor, Flachat, s. 167.

85 Eremya, s. 13; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b; Donato, 2:85. Terk edilmiş darphaneden "le lieu ou l'on battoit anciennement la monnoye," diye bahseder, *Serrail*, fol. 26.

86 18. yüzyıl darphanesi için bkz. Küçükçelebizâde, s. 443.

87 Şeref, s. 278-80.

88 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol, 15a; Menavino, s. 103.

89 Atâ, 1:60; Âli, *Mevâid*, s. 26-27. Âli hastaneden (*ḫastalar sarâyı, ḫastalar odası*) diye söz ediyor. 1582-83 yılından bir onarım belgesinde (*sarây-ı bîmârân*) olarak geçiyor, BM, MM 148, fol. 96a.

90 "Oda-ı marîz der nezd-i bâb-ı hümâyûn" [Bâb-Hümâyûn yakınındaki hasta odası], BA, KK 7097, fol. 99; "hasta oğlanların, Bâbı Hümâyûn yakınındaki, oda ve hamamları" (*oda-ı ġılmân-ı marîż ve ḥammâm der nezd-i bâb-ı hümâyûn*), MM 17884, fol. 54; ayrıca bkz. KK 7098, fol. 37a.

91 Bobovi, *Mémoires*, fol. 278-80. Bobovi'nin planı hastanenin her oğlan ve hadım grubu ve hastane hadımağası için özel odalarının, bir hamamının ve çamaşırcılar için ihtiyar köle kadınların oğlanların çamaşırlarını yıkadığı çamaşırhanelerin olduğunu gösteriyor. Menavino bir çamaşırcılar işliğinin olduğunu daha önce söylemiş fakat yerini belirtmemiştir, Menavino, s. 101. Bir 1581-82 onarım belgesi, çamaşırhaneden "*Câmeşûyân*" odası diye söz ediyor, BA, MM 422, fol. 176. Bobovi'nin hastane betimlemesinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Terzioğlu, "Alberto Bobovio" ve *Hofspitaler*.

92 Üsküdarî, 2: fol. 315b-16a. Ayrıca bkz. Anonim, "Risale," fol. 20a.

93 Bobovi, *Mémoires*, fol. 278-79; Üsküdarî, 2: fol, 316a-18b.

94 Âli, *Mevâid*, s. 26-27; Tournefort, 2:212; Tavernier, s. 63-65.

95 Kitabe için bkz. Şeref, s. 275. Bu fırın için bkz. Tavernier, s. 69; La Croix, *Serrail*, fol. 26; Eremya, s. 14; Carbognano, s. 22; Atâ, 1:60, 297; Ralamb, s. 704; İnciciyan, s. 29.

96 Belge, yeni su borularının döşendiğini ve başka yardımcı binaların yapıldığını da söylüyor, BA, MM 653, fol. 1, 4. 1617 tarihli başka bir kaynak "*dîvârhâ-ı furun-ı ḫâṣṣa ve harcî*" onarımından söz ediyor, MM 858, fol. 67.

97 Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 164. Menavino, yerini belirtmeden, fırını "quattro formi insieme in una casa, dove si fa il pane per la bocca del Signore, & di tutta la famiglia," diye anlatıyor, Menavino, s. 99.

98 Âli, *Künh*, fol. 84b. Eski Saray'ın yerini II. Mehmed su kaynağını denedikten ve kentteki en iyi su olduğu anlaşıldıktan sonra seçmiştir, Evliya, 1:117-19. Sultan Edirne'de Tunca Nehri'ndeki sarayını da gene böyle bir pınar bulununca yaptırmaya karar vermiştir, bkz. Beşir Çelebi.

99 Sarayın su kaynakları için bkz. Bilge, s. 216-18; Nirven, s. 45-53; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 615-17. II. Bayezid'e sunulan belge Sultan için 1510'da yapılan "Çatma Saray" adlı depreme dayanıklı ahşap konuttan söz ediyor ve 1511 yılında tamamlanan yeni su yolunun yapıldığı sıralarda yazılmış olduğu anlaşılıyor, bkz. TSA, D. 10137. Çatma Saray için bkz. Ruhî, *Târîḫ*, fol. 191a-92b. Yeni su yolu yapımında çalışan mimarlara 1511'de verilen ödüller için bkz. Meriç, *Beyazıd Câmii Mimarı*, s. 70-72.

100 Topkapı Sarayı su yolları için iki plan vardır, TSK, H 1816, H 1815. Bilge ve Çeçen ikisini de incelemiştir.

101 Tavernier, s. 81-82.

102 Sa'i, *Tezkiret'ül-Bünyân*, s. 65-68.

103 Bu dört dolap Mimar Sinan'ın 1568-69'da hazırladığı Kırkçeşme ve Kağıthane suları dağıtım defterinde şöyle belirtiliyor: "dolab-ı cedîd der sarây-ı 'âmire," [birinci avludaki Dolap Ocağı olmalıdır]; "ḳuşḫâne-i sarây-ı 'âmire" [sur üzerindeki Ahır Kapısı civarındaki Kuşhane Ocağı'nda olmalıdır]; "bâġçe-i ḫâṣṣ" [muhtemelen Haliç tarafındaki Bostancılar Ocağı civarında]; "dolab-ı ḥażret-i sulṭan" [herhalde Has Oda ve Harem bahçeleri civarında], Çeçen, s. 108, 112. Kırkçeşme su yolu için bkz. Nirven, s. 76, 103; Bilge, s. 101; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 613-15.

104 Bu kapı Hezârfen'de geçiyor, *Telhîs*, fol. 15b.

105 Bu yitik yapılar için bkz. BA, Cevdet 355; Cevdet 7063; Cevdet 355. Kimi belgeler "Su Dolabı Ocağında olan bir köşk"ten (*dolâb ocağında vaḳi' ḳaṣr-ı hümâyûn, ḳaṣr-ı hümâyûn der dolâb ocağı*) söz ediyor, BA, Cevdet 6182. Atâ'ya göre bu kapu ağası kasrı idi, burada denetimi altındaki vakıflarla ilgili toplantılar düzenlerdi, Atâ, 1:301.

106 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 133-34. Spandugino nikris hastalığı olan vezirlerin at sırtında girmelerine izin verildiğini söylüyor. Kapıdan at üstünde girme izni Akkoyunlu şehzadesi Uğurlu Mehmed'e de verilmiş, Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 167.

107 Menavino, s. 91.

108 Kitabe için bkz. Şeref, s. 331; Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 315. Miller'de "'amel-i ġaybın Meḥmed" diye yanlış okunmuş, *Beyond the Sublime Porte*, s. 170; doğru okunuş için bkz. Davis, s. 40; Akdağ, s. 73. Kulelerin 16. yüzyılda eklendiği iddiası için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 315; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 683, 701; Koçu, s. 31; Akdağ, s. 73.

109 Kemalpaşazâde, 1:475, 2:430. Kapının özgün yapısına kulelerin 1482 ve 1500 arasında ilave edildiği savı için bkz. Eldem ve Akozan, s. 69-70, Levha 36, 37.

110 Santa Barbara Kapısı ve Altın Kapı'nın törensel işlevleri için bkz. Millingen, s. 178-93, 248-67; Demangel ve Mamboury s. 7; Müller-Wiener, s. 297-300; Chalke (Halki) Kapısı için bkz. Müller-Wiener, s. 81, 229-37, 269; Mango, *Brazen House*, ve Smith, *Architectural Symbolism*, s. 134-41.

111 Postel, böl. 3, s. 50.

112 "Naḳḳaşḫâne-i ḫâṣṣa"da Nakkaş Hasan'ın yönettiği nakkaşlar Orta Kapı'yı süslemek için şu malzemeleri kullanmışlardı: *sandalus, kâğıd, lâciverd, tas, kârd* (bıçak), *zencefre furça, ḥasır, ḫâm til* ve *varaḳ-ı nuḳra*, BA KK 7097, fol. 33. Daha geç bir belge 1603-4'te kapının süslerinin tamirinden şöyle bahseder: "meremmât-kerden-i naḳş-kerden-i bâb-ı miyâne ve bâb-ı hümâyûn," MM 6019, fo. 78. Orta Kapı'nın tavan nakışlarının 1172'de (1759) tamirini gösteren kitabe için bkz. Şeref, s. 331-32.

113 Gyllius, s. 39; Vigenère, s. 17; Breuning, s. 50.

114 BA, KK 7997, fol. 23, 33, 43, 99; MM 17884 fol. 54, 69; MM 422, fol. 176; MM 148 fol. 96a; MM 1946, fol. 14 MM 6019, fol. 78; Eremya, s. 14; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15a-b.

115 Lokman, *Hünernâme*, 1. fol. 15a, 16; Âli, *Künh*, fol. 91a.

116 İnciciyan, s. 30. Kitabe için bkz. Şeref, s. 331.

117 Bağdad'daki es-Selâm avlusu için bkz. Hilâlü's-Sâbi, s. 63-64. Orta Kapı'daki kitabe için Şeref, s. 332.

118 Kapının koruyucu işlevi için bkz. Örs, *History of the Topkapı Palace*, s. 8; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 171. Bu inanışın aksi için bkz. Davis, s. 39, Raby, "*El Gran Turco*", s. 301; Tansuğ, s. 152-56.

119 Gyllius, s. 38. Aynı zamanda bkz. Fresne-Canaye, s. 62; Schweigger, s. 64, 153, Bor, s. 62.

120 BA Cevdet, 8627.

121 Lokman, *Hünernâme*'de şöyle der: "fevḳânî-yi bâbü's-sa'âdet-meâb mescid-i bevvâbân ve taḥtânîsinde ḳarşulı menâzîl-i ḳapucıyân" 1: fol. 16a. 1527-28 tarihli bir belge "oda-i bevvâbân-ı bâb-ı miyâne'de" tamirlerden bahseder, BA MM. 17884, fol. 54. Diğer bir belge 1528-29'da "odahâ ve ḥelâhâ-i bevvâbân-ı bâb-ı miyâne"de yapılan masraflardan söz eder, BA, KK 7097, fol. 43, 49.

122 1528-29 tarihli bir belge hapishaneden bahseder, "maḥbûsân der enderûn-ı bâb-ı miyâne", BA KK 7097, fol. 43, 99. Hapishane ve kapıcı koğuşları için bkz. Eremya, s. 14; La Croix, *Serrail*, s. 27; Hezârfen, *Telhis*, fol. 156; İnciciyan, s. 30; Carbognano, s. 23; Şeref, s. 330. Halke Kapısı'na bitişik hapishane için bkz. Mango, *Brazen House*, s. 31.

BÖLÜM 3

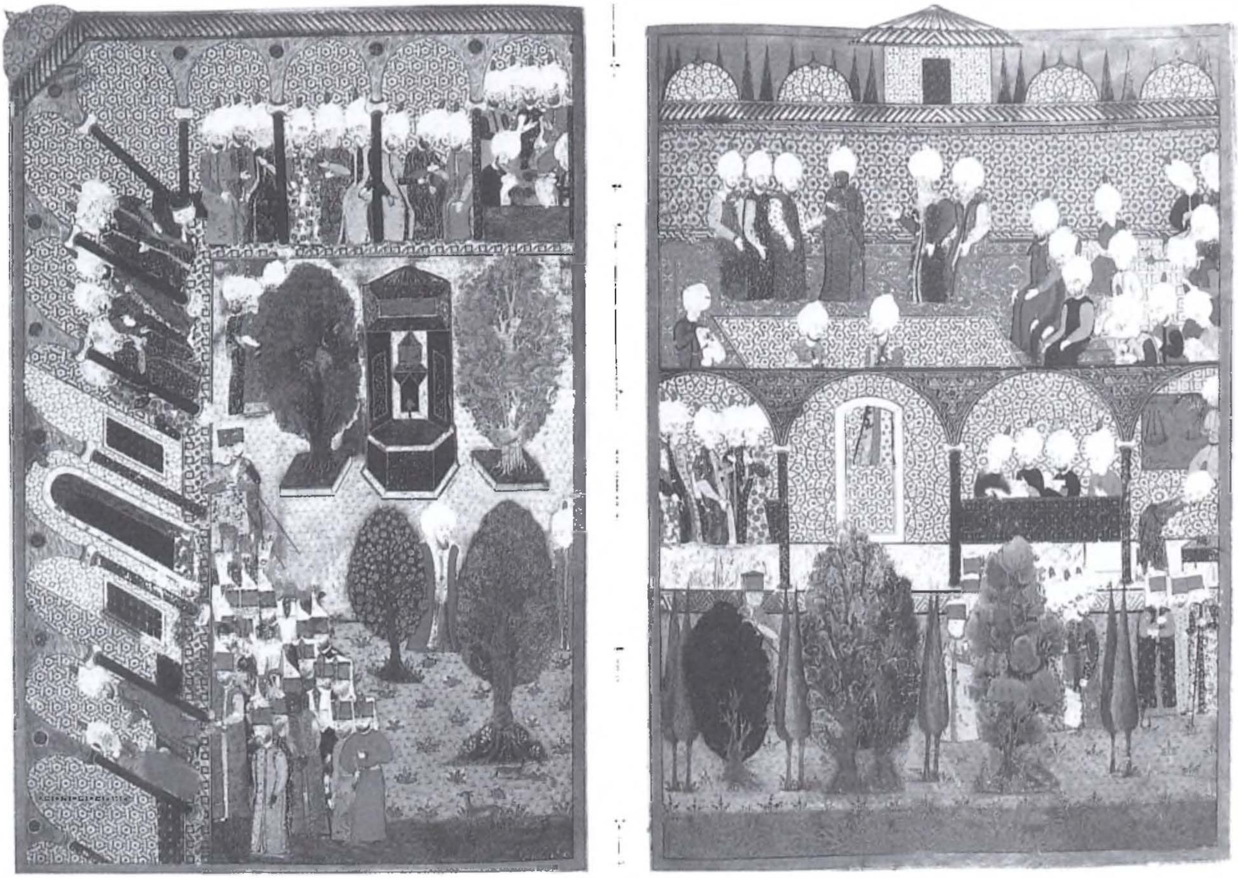
İkinci Avlu: Devlet Teşrifatı ve Hizmet Yapıları

Resmî ziyaretçi, iki kuleli Orta Kapı'nın önünde atından inip eşiği geçtiğinde kendisini kapının diğer cephesindeki 10 sütunlu görkemli bir revakta bulurdu (Lev. 5a-b, 11[1]). İşte bu revaktan görünen yer ikinci avluydu. Kapının dış cephesinde hâkim olan askerî güç fikri ile içteki bahçeli avlunun, cennetsi görünümü arasında çarpıcı bir karşıtlık vardı. Kapı; birinci avludan, çimen ekilmiş, başlıca yapı ve kapıları birbirine bağlayan çapraz taş yolların arasında yüksek selvilerin sıralandığı, duvarlarla çevrilmiş dikdörtgen bir bahçeden oluşan ikinci avluya geçişi belirlemekteydi. Kırmızıya boyanmış tahta parmaklıklarla çevrili çimenliklerde devekuşları, tavus kuşları, öten kuşlar, geyik ve ceylanlar dolaşırdı (Res. 32-40).[1] Çeşmelerde zincirlerle altın maşrapalar asılıydı.[2]

Bu avlu, Kritovoulos'un saray kulelerini, kapılarını, revaklarını ve odalarını gördüğünü belirttiği 1465 civarında tamamlanmış olmalıdır.[3] Birinci avlunun mütevazi malzemelerle yapılmış ve ucuz kırmızı kiremitlerle kaplanmış binalarından tamamen farklı kurşun çatılı taş yapıları ve mermer sütunlu revakları imparatorluğun yönetim merkezi olan avlunun önemini vurgulamaktaydı. Fatih döneminde sarayda yaşamış olan Angiolello ikinci avluyu ayrıntılı bir biçimde tasvir eder (Lev. 24):

> Birinci avludan sonra, başka bir çift kapı bulunur. Kapıdan geçildiğinde eni ve boyu birinci kadar olan diğer bir avlu vardır. Bu ikinci avlunun sağ kolunda Büyük Türk'ün (Grand Turco) tonozla örtülü ve kurşun kaplı mutfakları bulunur. Sol tarafta ise Büyük Türk'ün atlarının ahırları vardır. Görülmesi oldukça zordur ama, bu uzun ahırlar [ikinci avlunun duvarlarının] arkasındadır, yakınında mutfaklara ve atlara içecek su sağlayan çeşmeler bulunur. Ahırlar da tonozludur ve damları kurşun kaplıdır. Avlunun biraz daha ilerisinde demir kapılı, kurşun kaplamalı, küçük bir kule vardır. Büyük Türk'ün günlük gelirleri burada toplanır. 100.000 düka ya da 100 küp para biriktiğinde para yukarıda sözü edilen büyük hazinenin bulunduğu kaleye [Yedikule] götürülür. Biraz daha ilerde vezirlerin oturduğu loca ve defterhane [*Loggia et Cancellaria*] vardır, devlet görevi olan herkes buradadır.[4]

Bu betimleme ikinci avlunun 15. yüzyıl planının bugünkü biçiminden pek farklı olmadığını göstermektedir. Mutfaklar, ahırlar, Adalet Kulesi, defterhane de içeren Divanhane ve Dış Hazine'yi barındıran bu avlu, Fatih döneminde oluşturulup ve 1525-29 arasında Kânûnî Sultan Süleyman döneminde büyük ölçüde yenilenip anıtsallaştırıl-

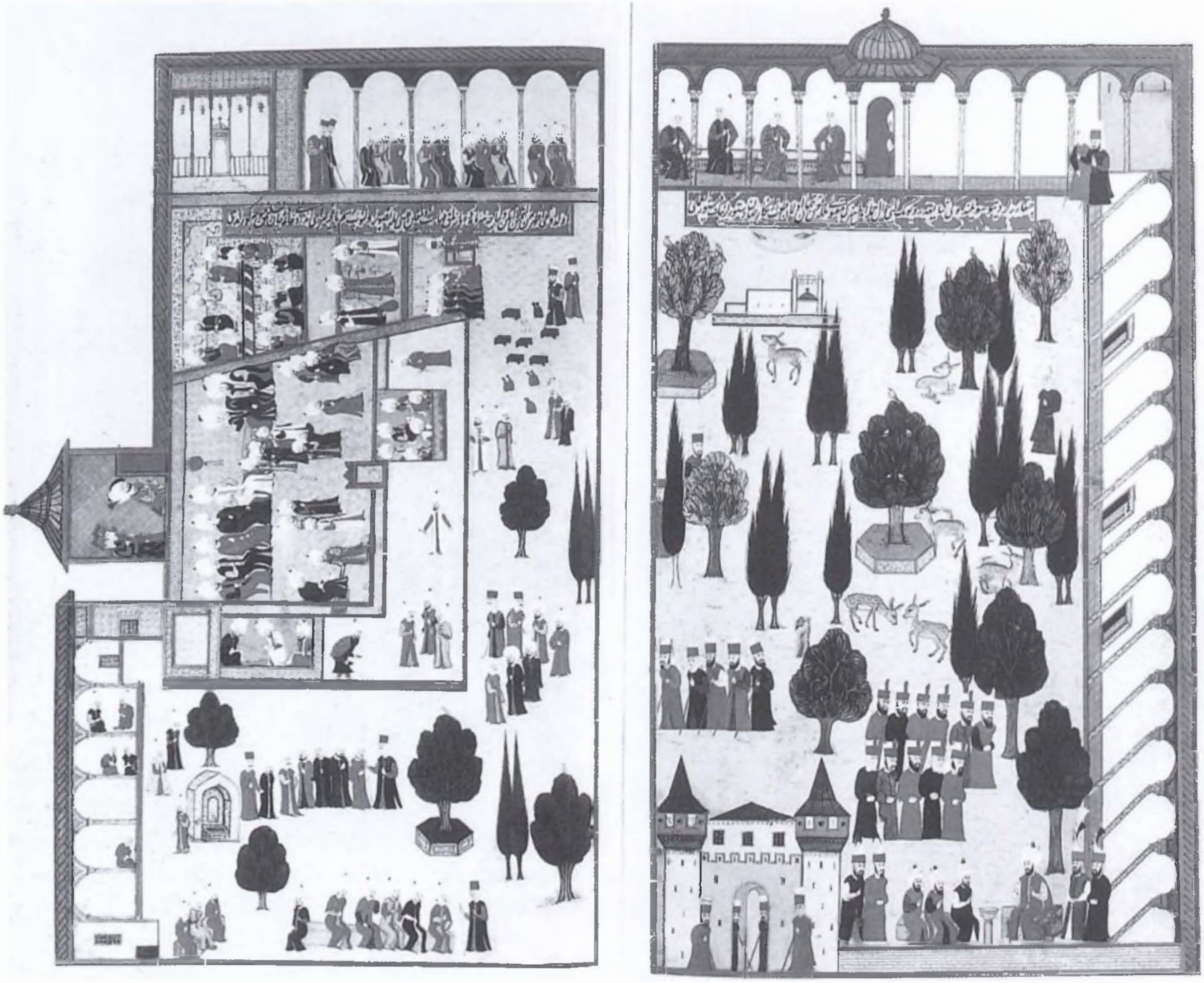

32. Kânûnî Sultan Süleyman döneminde bir divan toplantısı sırasında ikinci avlunun görünümü. Sağda hünkâr penceresiyle betimlenmiş Adalet Kulesi ve Divanhane görülür. Arifi, *Süleymannâme*, yak. 1557, TSK, H. 1517, fol. 37b-38a.

mıştır (Lev. 5a, b, 12[A]). Bugün Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusu bu temel düzeni korumaktadır. Avlu Osmanlı Sultanlarının çadır-saraylarındaki yönetim bölümünün geleneksel planı örnek alınarak yapılmıştır. Spandugino'ya göre bu çadır-saraylarda idarî avlu, kapısı olan büyük bir revakla Sultanın özel dairesine bağlanıyordu. Bu çadır revakının iki yanında mutfak ve ahırlar bulunuyordu.[5] Fatih'in yeniçerilerinden biri olan Mihailoviç Sultanın dairesine açılan kapının önündeki revakı *segiwan* (gölgelik anlamına gelen *sâyevân* ya da *sâyebân*) olarak tanımlar. Sultan, *danisik czaderi (danışık çadırı)* denilen, vezirlerin toplandığı Divanhane çadırına bitişik olan bu revakta halkın karşısına çıkardı.[6]

Fatih'in Yeni Saray'ının ikinci avlusu çadırlardaki bu geleneksel düzeni kalıcı mimarî biçimlere dönüştürmüştür. Plan olarak Fatih'in Edirne'deki sarayının avlusuyla nerdeyse tamamen aynıdır, aslında her ikisi de ordugâhın örgütlenme ilkelerine göre yapılmıştır (Res. 3). İkinci avlunun düzenli görünümü sol tarafta arazinin sert bir şekilde kırılmasını karşılamak üzere yapılan yüksek istinat duvarı nedeniyle oluşan bir sapmayla bozulur. Birinci ve ikinci avluların büyüklüklerinin farklı olması arazinin düzgün olmayan topografisinden kaynaklanır. Kapıları da, duvarların ortasına yerleştirildiği için aynı aks üzerinde değildir.

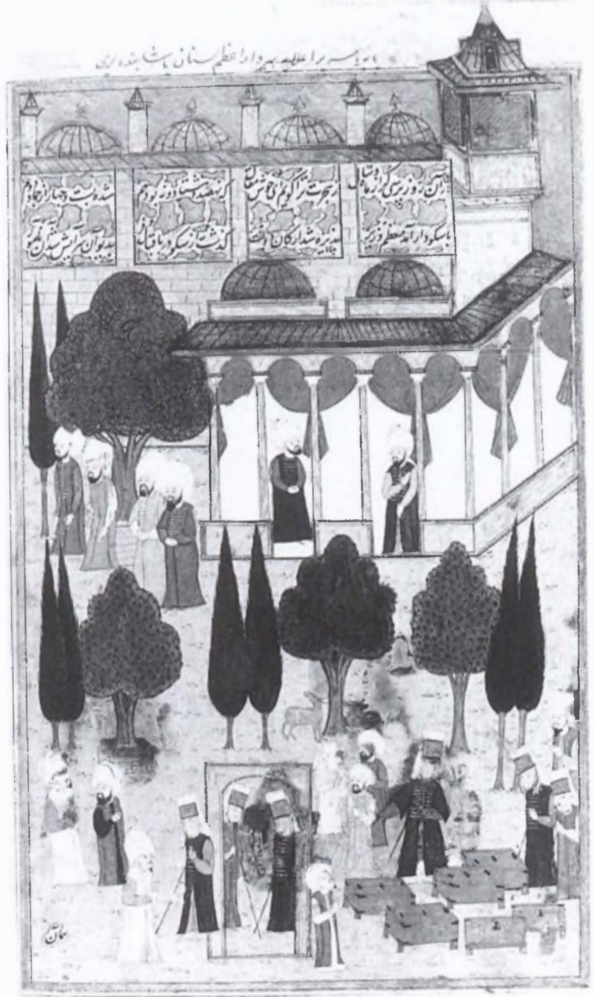
İkinci avluyu baştan başa geçerek İkinci ve Üçüncü Kapıları birleştiren ağaçlı yolu Sultan dışında herkesin yaya olarak geçmesi gerekiyordu. Diğer bir yol, Orta Kapı'dan avlunun sol köşesinde toplanmış, üst katında Hünkâr Köşkü olan Adalet Kulesi ile taçlanan, defterhane ve Dış Ha-

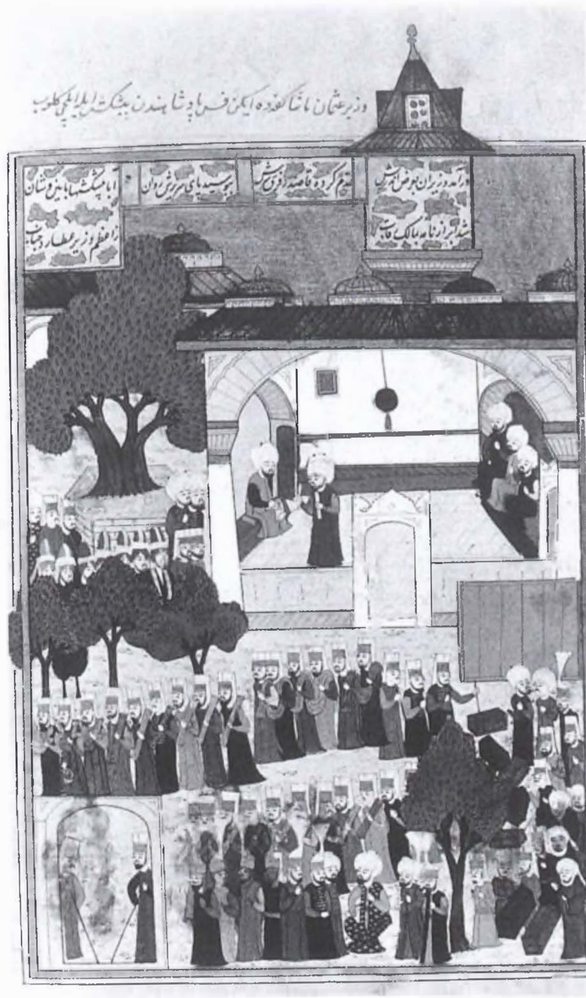
35. İkinci avludaki törenler. Lokman, *Hünernâme*, yak. 1584-85, TSK, H.1523, fol. 18b-19a.

du. Bu avludaki törenlerin odak noktasını kendisi orada bulunmayan hükümdar oluşturuyordu. Sultanın simgesel varlığı Arz Odası'na geçişi sağlayan Üçüncü Kapının görkemliliği ile dile getirilmişti; bu anıtsal kapı, Sultanın yüce erkini ifade ediyordu. Sultanın merkezî devletinin kalbi ikinci avlunun odak noktasında atmaktaydı. Avlunun orta ekseni dışında, sol köşede toplanmış idare binaları, mimarî açıdan yönetici bürokratların merkeze yerleştirilerek önemi vurgulanmış Üçüncü Kapıyla temsil edilen Sultana bağımlı konumlarını sergiliyordu. Bu mimarî düzenleme, adil devletin sultan kapısı önünde kapıkulları tarafından yönetildiğini vurgulayarak, politik bir kavram olan "Kapı" (*Porte*) fikrini ifade ediyordu. Yani "Kapı" hem somut bir mimarî eleman, hem de soyut bir hükümet kavramı idi.[7]

Osmanlılar'ın hâkimiyetlerini meşru kılan etkili bir soyağaçları yoktu. Bu eksiklerini din savaşçıları olarak başarıları ve adil hükümdar sicilleri ile telafi ediyorlardı. Bu nedenle, diğer Müslüman hanedanlardan farklı olarak yürürlüğe koydukları *kânûn*un, şeriat ötesi boyutunu sistemleştirmişler ve böylelikle Osmanlı sülalesinin kendi adalet geleneğini oluşturmuşlardı. Adalet dağıtımı Osmanlı devletinin en önemli işlevi olarak görülüyordu; devletin en yüce kurumu olan dîvân-ı hümâyûn, özünde bir yüksek mahkeme idi.

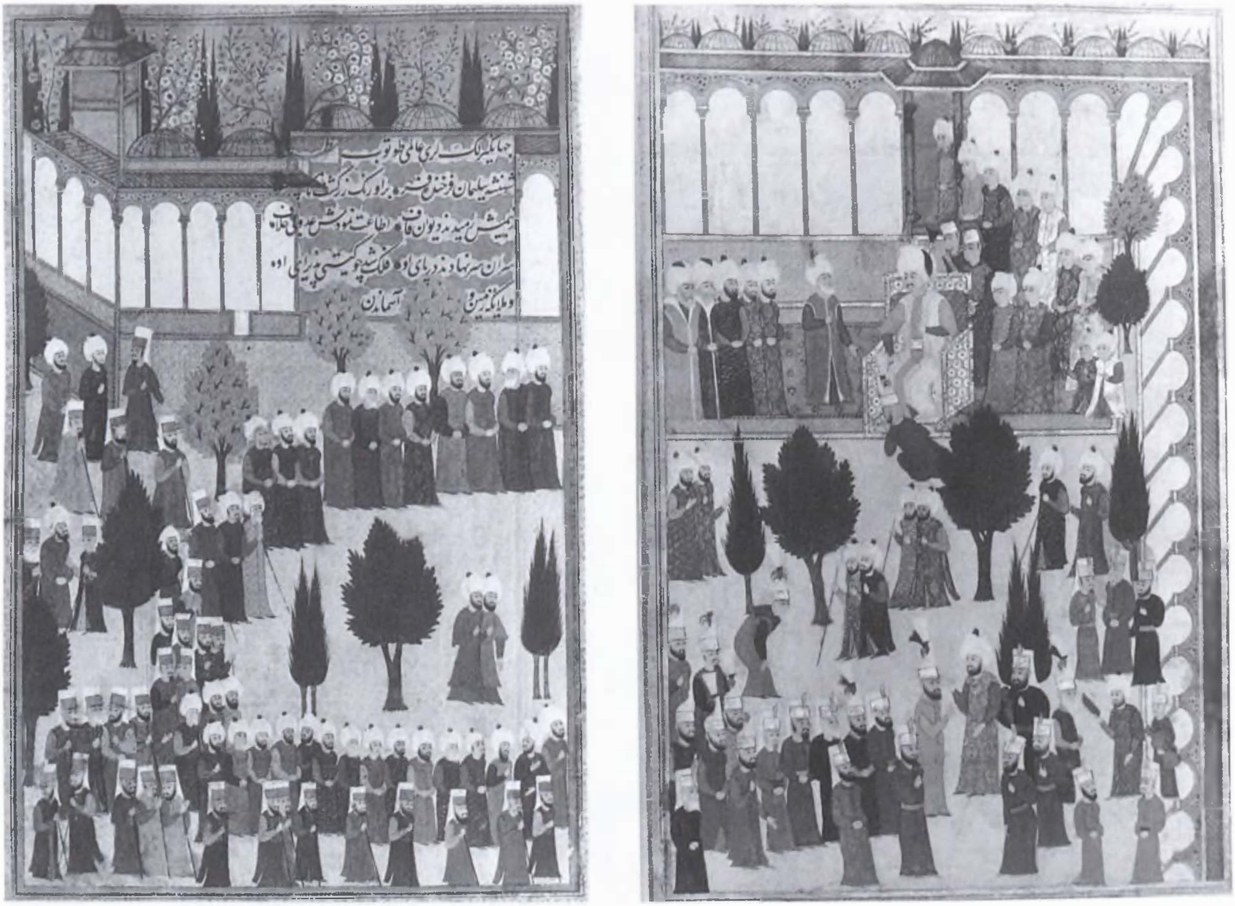
36. Serdar Sinan Paşa'nın ikinci avluda kabulü. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1592, TSK, B. 200, fol. 31a.

37. Fas elçisinin ikinci avluda kabulü. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1592, TSK, B. 200, fol. 142b.

Sultan II. Bayezid dönemi tarihçisi Bidlisî ikinci avludaki Divanhaneden "*eyvân-ı dîvân-ı 'adl*" diye söz eder ve cennete benzettiği geniş ikinci avluda, adaleti ile ünlü Peygamber Süleyman'ın hayvanlarının toplandığını söyler.[8] Kânûnî döneminde kaleme alınmış bir metin ikinci avluyu "*sâḥa-ı 'adâlet*" diye tanımlar; Lokman ise, "*sâḥa-ı dârü'l-'adâle-i mu'aẓẓama*" olarak adlandırır.[9] Osmanlı Sultanlarının yayınladığı kânûnnâmeler bu adalete bağlılığı açıkça dile getirmektedir.[10] İkinci avlunun temelini Fatih Sultan Mehmed'in atması, Kânûnî Sultan Süleyman tarafından da mimarlık ve teşrifat bakımından geliştirilmesi bir rastlantı olmamalıdır. İki padişah da en ünlü Osmanlı *Kânûnnâme*lerinin atfedildiği yasa koyuculardı.

Bu Sultanî adalet fikrini ikinci avluya giren Avrupalı ziyaretçilerin de bildikleri anlaşılmaktadır. Gyllius (Gilles) Osmanlılar'ın "Divan" dediği yere "*Forum Judiciale*" (adalet meydanı) adını vermiştir.[11] Adalet Divanhane'de Sultan adına uygulanırken, kendisi de davaları kafesli pencerenin ardından izlerdi. Bu pencere, Sultanın kendi otoritesini devlet adamlarına devrettiği halde, tebaasına karşı hiçbir adaletsizliğin yapılmamasını bizzat güven altına aldığını simgeler. Böylece görülmeyen Sultanın her zaman var olduğu bilinir. Adalete karşı geldikleri için Sultan adına yar-

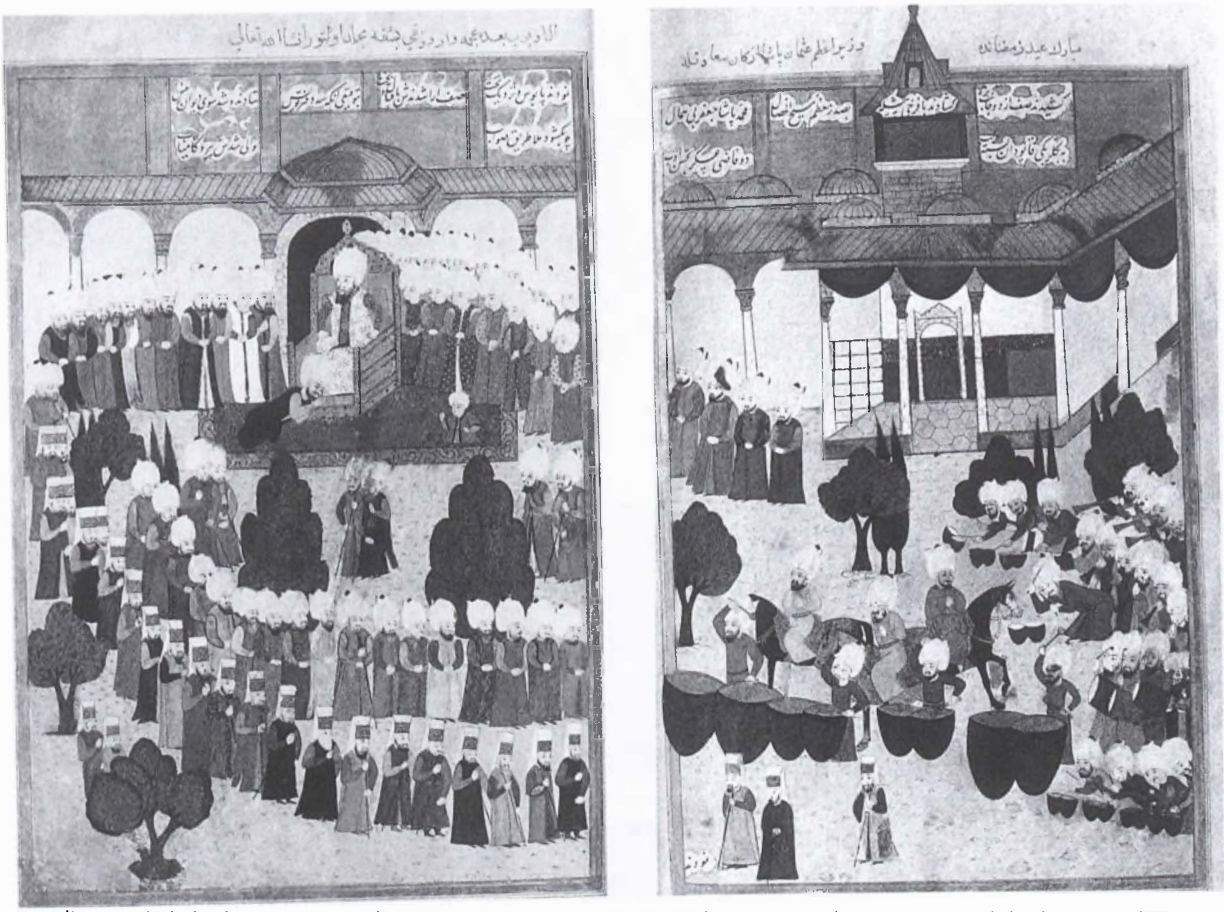

38. Kânûnî Sultan Süleyman'ın ikinci avluda yapılan cülus merasimi. Lokman, *Hünernâme*, yak. 1587-88, TSK, H. 1524, fol. 25b, 26a.

gılanıp suçlu bulunanlar Orta Kapı hapishanesine konur ve kapının sol yanındaki *Cellad Çeşmesi* önünde idam edilirdi (Lev. 33k, l; Res. 32, 35). Bu idamları Adalet Kulesi'nden izleyen Sultan, mahkûmlar bağırarak affedilmeyi dilediğinde, tepedeki köşkün pencere kafeslerinden birini açarak varlığını belli ederdi.[12]

Divanhane'nin kafesli penceresi ve köşklü kulesi, paradoksal bir biçimde, Sultan ikinci avluya çıkmasa bile adaletin uygulanması sırasında her yerde ve zamanda varolduğuna işaret ediyordu. Sayısız kapıkulu askerlerine ve bürokratlara düzenli maaşların ödendiği Dış Hazine Sultanın zenginliğini vurgularken, mutfaklar cömertliğini öne çıkarıyordu. Grup olarak bakıldığında bu binalar antik Orta Doğu'da hâkim olan "daire-i adalet" kavramının, ordusuz devlet, gelirsiz ordu, refahsız gelir, adaletsiz refah ve devletsiz adalet olmaz şeklinde özetlenebilecek temel ilkelerini yansıtıyordu. Böylelikle, devleti desteklemek için servet birikimi ve Sultanın tebaasını korumak için adalet dağıtımı ikinci avlunun yapılarında cisimleşiyor ve Osmanlı politik düzeninin temeli meşru kılınıyordu.

İkinci avlunun gösterişsiz ve gelişigüzel düzenlenmiş binaları ancak saray teşrifatıyla bağlantılı görüldüğü takdirde birleşik bir bütün olarak algılanabilir. Avrupa ve Osmanlı kaynakları, saraydaki teşrifatın mimarî çerçeveyi gölgede bıraktığını vurgulama konusunda hemfikirdirler. Dört tarafı ardındakini görmeyi engellemek üzere duvarlarla çevrili olan ikinci avlu, dikkati tümüyle resmî ve idarî işler üzerine çekmek açısından ideal bir me-

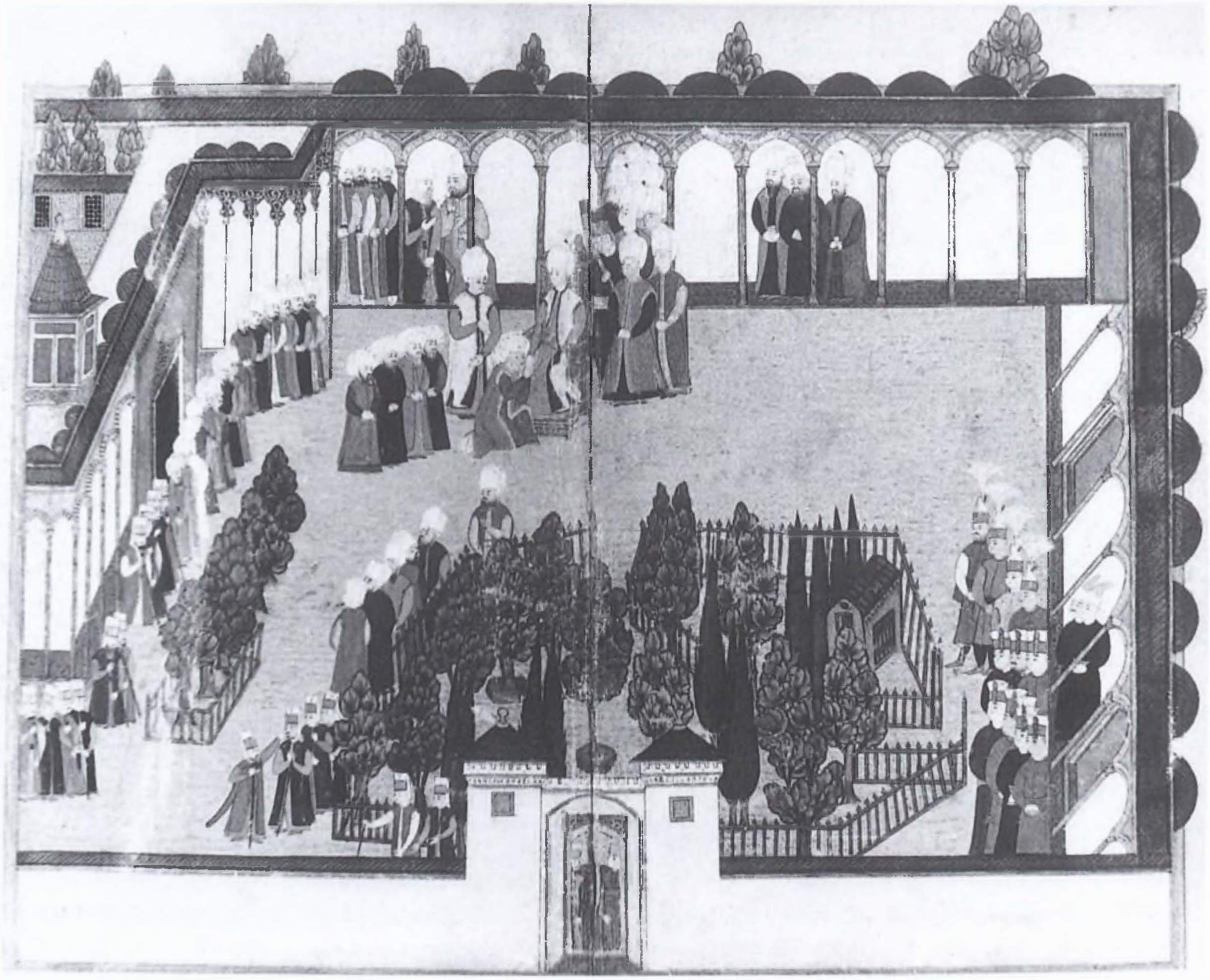

39. İkinci avluda bir bayram töreninde vezir-i azam Osman Paşa'nın Sultan III. Murad'ın eteğini öperek kutlaması. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1592, TSK, B. 200, fol. 159b-160a.

kândır. Dikkat dağıtacak mimarî öğeler çok aza indirgenmiş olduğundan töreni izleyenler ya da katılanlar dikkatlerini tören etkinlikleri üzerinde yoğunlaştırmak zorundaydılar. Binlerce kapıkulu askeri ve devlet görevlilerinden oluşan oyuncu kadrosuyla bu alabildiğine geniş tiyatro sahnesinde, oyuna katılmayan Sultan, merkeze konmuş Üçüncü Kapı, Divanhaneye bakan kafesli pencere ve Adalet Kulesi'yle temsil ediliyordu (Lev. 11 [20, 23, 27]). Pencere ve kule halktan soyutlanmış olan Sultanın özel dairesinden imparatorluğun yönetim merkezini izleyebildiği yegâne noktalardı.

Avlunun kesintisiz bir mermer sütunlu revakla görsel bütünlüğünün sağlanması, Kânûnî Sultan Süleyman'ın, içindeki iki önemli bina olan Divanhane-Adalet Kulesi ile Dış Hazine'yi yeniden yaptırmasından sonra olmuştur (Lev. 11 [20-24], 12 [9,11]). Bundan önce sadece iki ana kapıyla eski vezir Divanhanesi önünde revaklar bulunduğu anlaşılmaktadır (Lev. 11 [1. 25, 27]). 1503'te Venedik elçisi Andrea Gritti'nin sekreteri "Bizi, yani önemli kişiler olan Aurelio ve beni, locanın [Eski Divanhane] önündeki revakın altına oturttular; hizmetkârlar ise avlunun ortasındaki ağaçların altında yemek zorunda kaldı"[13] şeklindeki ifadesi, avlunun sol yanında uzanan ve sonraki dönemlerde elçi heyetlerine yemek ikram edilen mermer revakların henüz yapılmamış olduğunu düşündürür.

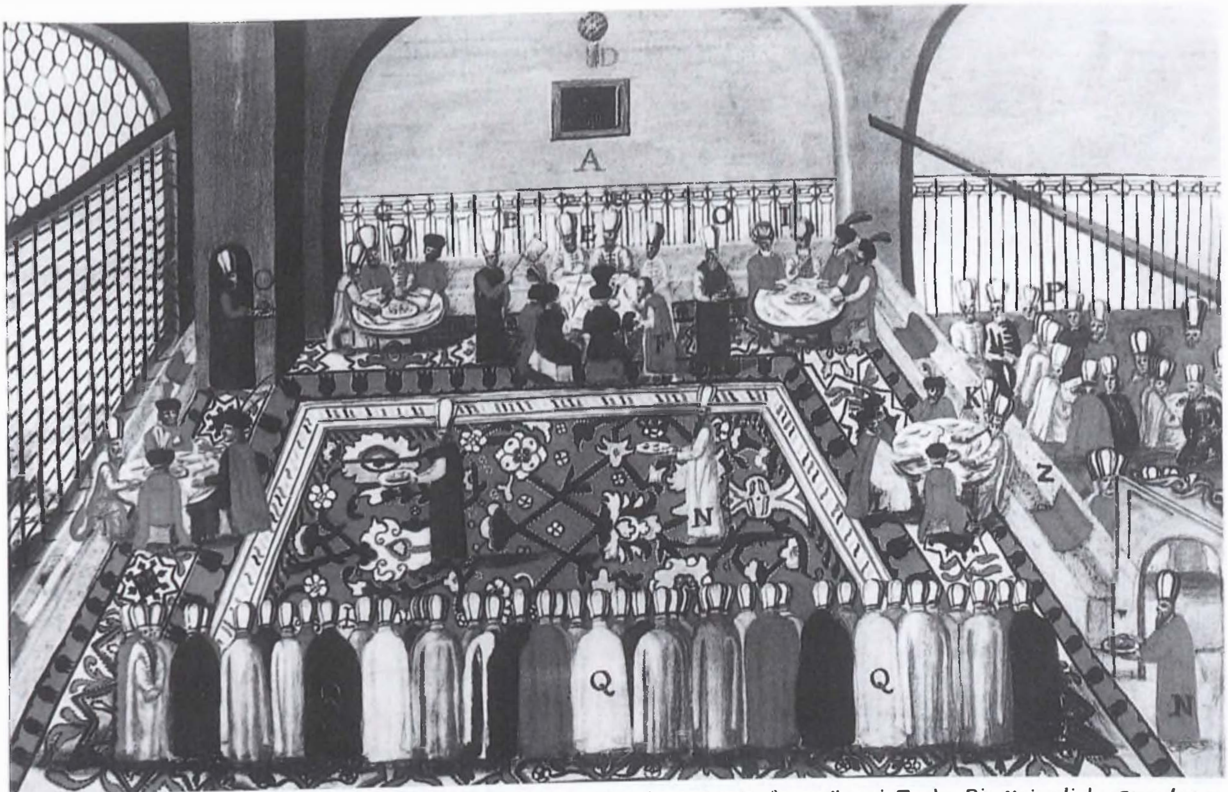
İkinci avlu haftada dört gün adalet ve devlet yönetiminin gerçekleştirildiği bir mekân olmanın yanı sıra önemli hükümdarları temsil eden elçileri

40. İkinci avluda I. Ahmed'in cülus töreni (1603). İÜ, T. 6624, fol. 1b-2a.

Sultanın gücüyle etkilemek için de kullanılıyordu. Elçiler için bütün kapı halkının en güzel üniformalarını giyerek kendilerine ayrılmış yerlerde düzenli sıralar içinde dizilerek hazır olmak zorunda oldukları, "zafer divanı" (*ġalebe dîvânı*) denen bir tören yapılırdı.[14] Özel olarak sahnelenen bu gösteri sırasında ikinci avlu, Dış Hazine'den çıkarılan değerli halılar, perdeler ve kıymetli kumaşlarla bezenirdi. Bu eşyaların zenginliği elçilik heyetinin statüsüne bağlı olurdu; önemsiz görülen ülkelerin elçileri fazla süs olmaksızın kabul edilirdi.[15] Bazen avlunun sol tarafında, birinci avluyu hatırlatır şekilde, ahırların yanında kıymetli taşlarla süslü koşumlarıyla yaban hayvanları ve atlar da sergilenirdi.[16] 1530'da Kutsal Roma İmparatoru I. Ferdinand'ın Kânûnî Sultan Süleyman'a gönderdiği elçileri Nikolaus Jurischitsch ile Joseph von Lamberg burada altın zincirlerle bağlanmış, korkunç seslerle kükreyen on arslan ile iki kaplan görmüşlerdi.[17] Galebe divanlarının, yeniçerilerin Dış Hazine'den üç aylık maaşlarını aldıkları günlerde, Sultanın zenginliğini sergilemek için düzenlendiği de olurdu.

Kurallara göre her elçi Orta Kapı'nın önünde attan indikten sonra zengin giyimli binlerce asker ve saraylı arasından aynı ağırbaşlı alayla Divanhane'ye kadar yürümek zorundaydı. Alay yolu boyunca, tıpkı birinci avluda yaptığı gibi, belli yerlerde durmak ve avluda kendilerine ayrılmış

41. 1628'de Avusturya elçisi Hans Ludwig von Kuefstein'a Divanhane'de ziyafet verilmesi. Teply, *Die Kaiserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV*'ten.

yerlerdeki çeşitli grupları selamlamak zorundaydı. Bu duraklar *selam taşı* denen mermer nişan taşları ile belirtilmişti (Lev. 11 [19]).[18] Elçi Divanhane'ye yaklaştığında vezirler onu selamlamak için yapının revaklarına çıkarlardı. Bu âdet, vezir-i azamın gururlu tavrı giderek Sultanınkine yaklaştığından Sultan Süleyman'ın sarayda yaptığı yenilemelerden sonra kaldırılmıştır. Elçi, Divanhane'de vezir-i azam tarafından kabul edildikten sonra, Sultanın konukseverliğinin bir işareti olarak kendisine saray mutfaklarından yemek ikram edilirdi (Res. 41-42). Sofradaki bolluğun derecesi de ağırlanan kişilere verilen öneme göre değişirdi; önemsiz elçiler vezirlerle aynı sofrada yemeye değer görülmez, yemekleri dışarıda sunulurdu (Res. 43). Elçi en sonunda, üçüncü avluda Sultanın huzuruna çıkarılırdı.

Hassa ordusunun sipahi ve yaya askerleri avluda sabit yerlerini aldığında ortaya çıkan etkileyici görünümü, 1503'te Andrea Gritti'nin sekreteri aşağıdaki sözlerle betimler:

> Yukarda sözü edilen avlunun başında, sağda, giriş kapısının [Orta Kapı] yakınlarında Yeniçeri Ağası, yayabaşılar yani yardımcıları ile bir revak altında oturuyor ve sayıları 3000 kadar olan yeniçeriler bütün sağ taraf boyunca sıra sıra dizili halde duruyorlardı. Bu, seyretmesi çok güzel ve muhteşem bir şeydi. Solda sayıları 1500 dolaylarında olan *sipahioğlanı, ulufeci* ve *silahdar* bölükleri ve benzeri atlı birliklerden oluşan askerler vardı. Komutanları olan *sipahioğlanbaşı*, *silahdarbaşı*, ve *ulufecibaşı* başlarında oturuyordu. Bu civardaki locada görkemli paşaların resmî kabul töreni olurdu. Önde *Signor*'un huzuruna girilen kapı vardı, kapının önünde avlunun bir yanından öbür yanına kadar uzanan revak altında *kapıcılar* ve majestelerinin diğer görevlileri [saray ağaları] oturuyordu.[19]

42. Divanhane'de Avrupalı bir elçi onuruna verilen ziyafeti canlandıran gravür. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*'dan.

1520'lerde Sultan Süleyman döneminde, doç olduğunda Venedik devlet teşrifatını geliştirecek olan Gritti'nin kendisi ise, Venedik Senatosu'na sunduğu 1503 tarihli raporda bu inanılmaz sahnenin etkisini şöyle aktarıyordu: "Avluya girdim ve orada bir yanda bütün yeniçerileri ayakta buldum, diğer yanda da bütün yüksek mevkideki kişileri ve majestelerinin maaşlı görevlilerini gördüm, öylesine yoğun bir sessizlik ve güzel bir düzenle duruyorlardı ki, kendi gözleriyle görmeyenlerin inanamayacağı kadar olağanüstü bir şeydi."

Gritti'nin çağdaşı Spandugino da teşrifatı benzer sözlerle anlatır:

> İkinci kapıdan paşaların olduğu yere kadar gitmek için bu avlunun ortasından geçmek gerekiyor, burada yine koruyucu kapıcılar var, görevleri kimseyi konuşturmamak. Konuşanlara bir değnekle vuruluyor. [Avludan] geçilirken sağda yaklaşık on-on iki bin yeniçeri bekliyor, İkinci Kapının girişindeki revakta diğer önemli kişilerle oturan ağalarının dışında hepsi ayakta duruyor. Soldan ahırlara doğru *sipahiler, ulufeciler* ve daha önce andığımız diğer bütün maaşlı kişiler bulunuyor. Paşalarla görüşmeye gelenlerin hepsi ahırların yanında solda ayakta bekliyor. Büyük bir görkem ve zarafetle, kimi altın işlemeli, kimisi desenli kadife kumaşlar içindeki, bu denli iyi düzenli, böylesine yaraşık bir topluluk görmek çok güzel bir şey.[20]

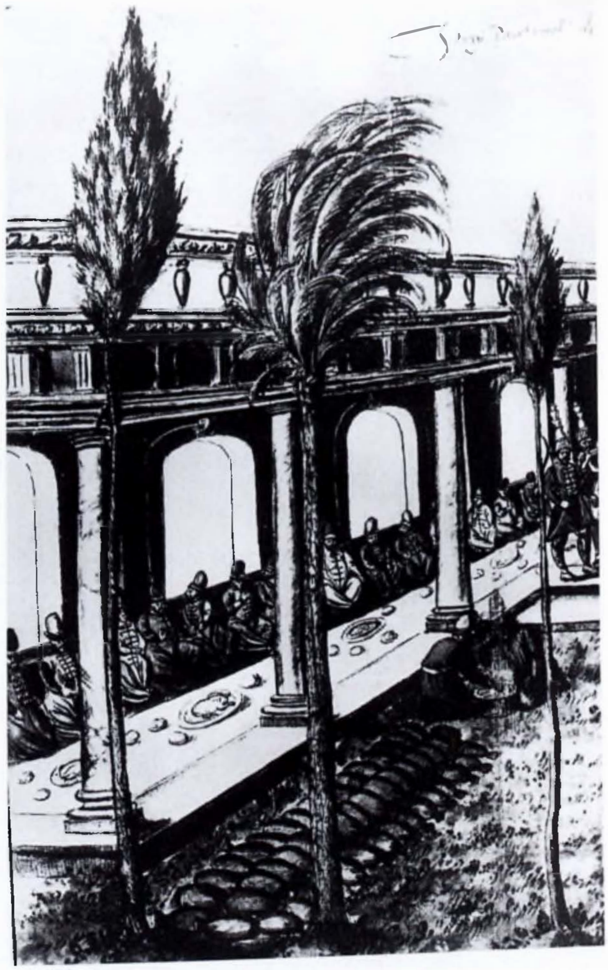
Askerlerin avluda sağ ve sol yanlara sabit bir düzene göre dizilmesi ve sessizliğin hâkim olması geleneğinin İslâm dünyasındaki uygulamaları Abbasî saray teşrifatına kadar geriye gider. 10. yüzyılda Büveyhîler döneminde bir kâtip tarafından yazılan *Hilâfet Sarayı Kuralları* adlı risalede "konuşmamanın halk için bir kural olduğu ve herhangi bir ses veya gürültü çıkarmamaları gerektiği" belirtilmektedir. Tam sessizlik sağlamak için halifenin adamları "uğursuz ötüş ve sesleriyle rahatsızlık vermelerini engellemek üzere karga ve kuşları vurmak için" ellerinde yayla hazır dururlardı.[21]

Fatih Sultan Mehmed'in *Kânûnnâme*'siyle kurallara bağlanan teşrifat düzeninin genel çizgileri 16. yüzyıl boyunca değişmemiştir. Kânûnî Sultan Süleyman'ın ikinci avluyu yeniden düzenlemesinden sonra bu kurallar büyük bir özenle ayrıntılandırılmış ve görkemiyle tüm sarayların önüne geçerek Sultana Batı'da "Muhteşem" sanını kazandırmıştır. 1526'da Topkapı'ya gelen ve daha önce Kahire'de Memlûk sarayını ziyaret etmiş olan Venedik elçisi Pietro Bragadino Osmanlı sarayını, örtüleri mücevherli atları, altın dokumalı kumaşlar ve değerli ipekler içindeki saraylıları ile, çok daha zengin ve daha güzel bulur.[22] 1567'de Marc'Antonio Pigafetta tam bir sessizlik ve itaatle ayakta duran sayısız kapıkulunun Osmanlı sarayının eşsiz büyüklük ve görkemini oluşturduğunu düşünmekte,[23] bir başka Venedik elçisi Andrea Badoaro 1573'te Avrupa'da gördüğü saraylarla karşılaştırarak Hıristiyan dünyasında hiçbir sarayın Topkapı'nın gösteriş ve görkemine eş olmadığı sonucuna varmaktadır.[24]

1573'te Fransız elçi heyetiyle birlikte saraya gelen Philippe du Fresne-Canaye 15. yüzyılda tümüyle yerleşmiş kuralları pekiştiren bir düzenle ve büyük bir disiplin içinde avlunun çevresine dizilmiş askerlerin şiirsel bir betimlemesini verir:

> Sağda, kapının hemen yanında Yeniçeri Ağası, onun yanında da sarayın en yüksek rütbelilerinden bazıları oturuyordu. Elçi onları başıyla selamladığında yerlerinden kalkıp eğilerek karşılık verdiler. Avlunun duvarı boyunca dimdik, silahsız duran yeniçeri ve diğer askerler belirli bir anda aynı şekilde eğildiler. Bu kadar çok sarığı hep beraber eğilirken görmek, geniş bir olgun mısır tarlasının meltemin hafif esintisinde yavaşça kımıldamasını seyretmeye benziyordu... Keşişler gibi elleri önde kenetli halde bu avlunun duvar-

> ları boyunca dikilen korkutucu derecede çok sayıdaki yeniçerileri ve diğer askerleri büyük zevk hatta daha büyük bir hayranlıkla seyrediyorduk. Öylesine sessizdiler ki, sanki insanlara değil, heykellere bakar gibiydik. Yedi saatten çok böyle kımıldamadan ve konuşmadan durdular. Kuşkusuz, bu disiplin ve itaati görmeden anlamak nerdeyse mümkün değildir... Bu avludan ayrıldıktan sonra geldiğimizde indiğimiz yerde atlarımıza bindik... Yolun ötesindeki duvarın yanında durup, biraz önce avluda heykel dizisi gibi duran, şimdi ise insandan çok aç vahşi hayvan ya da zincirden boşanmış köpeklere benzeyen binlerce yeniçeri ve diğer askerlerin geçişini izledik.[25]

İkinci avlunun törenlerinin pek çok Avrupalı elçi üzerinde aynı etkiyi uyandırdığı, Topkapı'yı 1590'larda gören Baron Wenceslas Wratislaw'ın betimlemesinden de anlaşılır: "Orada birkaç bin kişi olmasına rağmen hiçbir bağırma ya da konuşma, şu ya da bu yana bir hareket yoktu; herkes o kadar sakin duruyordu ki şaşmamak elden gelmiyordu; savaşlarda sert ve dizginsiz olan yeniçeriler bile, burada komutanlarına karşı çocukların öğretmenlerine karşı gösterdiğinden daha büyük bir itaat göstererek mermerden yontulmuş gibi sessiz duruyorlardı."[26] Bu tepki, Osmanlılar'ın elçileri Sultanın yenilmez olduğuna inandırmak üzere düzenledikleri galebe divanlarının amacına ulaştığını göstermektedir.

1586 tarihli Lewenklau albümünde yer alan, bir Avusturya elçi heyetinin kabul törenini betimleyen resimler bu galebe divanlarının havasını ayrıntılı olarak yansıtır (Lev. 33j-o). Kapı halkının kimliklerini belirten kenar notlarıyla açıklanan resimler, mimarînin, içinde canlandırılan oyunların sahnesi olarak nasıl kullanıldığını göstermektedir. Sorguçlu başlıklar giyen peykler ve arkalarında sıra sıra yeniçeriler avlunun sağ yanına dizilmişlerdir; amir ve komutanları ise tıpkı yukardaki metinlerde anlatıldığı gibi, Orta Kapı'nın önündeki revakın altında otururlar. Resimde, üzerine tahta perdelerin çizildiği kâğıt parçası kaldırıldığında altında soldaki revaklarda sergilenen elçi hediyeleri görünür (Lev. 33j-l). Nailî Abdullah Paşa'nın, 18. yüzyılda kendinden önce yazılmış metinlerden derleyerek hazırladığı *Defter-i Teşrifât*'a göre bu hediyeler resmî kabulden bir gün önce saraya getirilir ve Harem kapısının yanında, soldaki revaklar boyunca sıralar üzerinde sergilenmek üzere koruyucu tahta perdeler arkasına dizilirdi.[27] Burada Teşrifat Ağası'nın kâtibi hediyeleri kayda geçirirdi. Bu uygulamanın 16. yüzyıldan beri var olduğu, elçilerin hediyelerinin hizmetkârlarına yemek de verilen soldaki revaklarda, üzerlerine halılar örtülmüş taş sıralarda sergilendiğini anlatan dönemin gözlemcilerinin tarifleriyle doğrulanmaktadır (Lev. 33 l).[28]

43-44. 1573'te ikinci avluda sol revakların altında Avusturya elçiliği mensuplarına verilen ziyafet ve hediyelerinin ikinci avluda gezdirilerek gösterilmesi. Üçüncü Kapı'nın ardından tahtında oturan Sultan görülür. Lambert Wyts albümü, 1574, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 3325*.

Lewenklau albümündeki resimler elçilik görevlilerine bu revaklar altında verilen resmî bir ziyafeti canlandırır. Ön planda adalet isteyen peçeli kadınlar ve sarıklı erkekler davalarının ele alınmasını beklerken resmedilmiştir. Elçiler döşeli yoldan Divanhane'ye doğru yürürken, kapıcılar ellerindeki değneklerle sessizliği ve düzeni sağlamak için ortalıkta dolaşarak uslu durmayanlara vururlar (Lev. 33m, n).[29] Üçüncü kapı önündeki mermer revakların altında enderun ağaları ve sarayın dış hizmet görevlileri oturmakta; tek sıra halinde dizilmiş kapıcılar ise elçinin hediyelerini üçüncü avludaki Arz Odası'nda oturan Sultana götürmeye hazır durumda beklemektedir.

1574 tarihli, Lambert Wyts albümündeki resimlerde bu tören, tümüyle hayal ürünü, Avrupa tarzında bir dekor önünde geçmektedir (Res. 43, 44). Egzotik kıyafetler içinde betimlenmiş Osmanlı devlet adamları Avrupa yapımı saatleri de içeren elçi hediyelerini gösterirken, elçilik görevlilerine soldaki revakların altında yemek ikram edilmektedir. Görevliler hediyeleri, şatafatlı bir

maniyerist cephesi olan Üçüncü Kapının ardında oturan Sultanın huzuruna getirmektedirler. Bu resimler, etkileyici olmaktan oldukça uzak bulunan ikinci avlunun mimarî yapısını Avrupalılaştırarak geliştirip güzelleştirme çabasını yansıtmaktadır. Adı bilinmeyen bir Venedik elçisinin 1579'da Osmanlı sarayının inanılmaz bir şaşkınlık uyandıran teşrifat görkeminin ve zengin giyimli saraylılarının mimarîsinden çok daha etkileyici olduğunu belirten ifadesi, Avrupa'da genellikle kabul gören imajı yansıtır.[30] Ogier Ghiselin de Busbecq, Du Fresne-Canaye ve Michael Heberer von Bretten gibi 16. yüzyıl yazarları ikinci avlunun anıtsallıktan yoksun olmasını eleştirirler.[31] Küçük ve alçak binaları sanki torbadan düşmüşe benzeterek avlunun rastgele planını beğenmeyen çağdaşları Salomon Schweigger de aynı fikirdedir.[32]

Avrupalılar bu avlunun mimarîsini övdüklerinde manastır avlularına benzetirler ve değerli mermer kaplamaları, renkli taş kakma zemin döşemeleri, pahalı mermer sütunları ve revakların tavanlarındaki altın yaldız bezemelerinden söz ederler.[33] Avluyu 1533'te, Sultan Süleyman'ın yenilemelerinden hemen sonra gören Habsburg elçisi Corneille Schepper onun "takdire şayan bir hüner ve zarafetle döşenmiş zeminleri çok güzel ve sütunlu revaklarını" hayretle anmaktadır.[34] Caterino Zeno 1550'de "bütün revakların zeminlerinin renkli taş kakmalarla bezeli" olduğunu ve "sütun ve kemerlerinin güzelliğini" belirtmektedir.[35] 16. yüzyılın son çeyreğinde yazan Reinhold Lubenau ise, revakların ve ana kapıların tavanlarının mavi zemin üstüne altın yıldızlarla (*guldene Sternen*) süslendiğini belirtir.[36]

1547'de Fransız Jean Chesnau girilemeyen iç sarayın mimarî görkeminin, elçilerin ikinci avluda gördüklerinden çok daha üstün olduğuna işaret ediyordu: "Sözü geçen saray şaşılası güzellikte, çünkü kullanılan renkli büyük mermerler, porfir, sütun ve diğer eşsiz malzemeleri sadece Konstantinopolis ve Kalkedonya'dan (Kadıköy) değil, bütün Yunanistan ve Asya'dan getirmişler. Bazı revaklar ve alçak odaları bulunan ve haftada dört kez kabul töreninin yapıldığı geniş bir avlu dışında, sarayın odalarına ve diğer bölümlerine girilmemektedir. Fakat bu girilmeyen kısmın görkemli bir yapı olduğunu dışından kestirmek mümkündür."[37] Mimarî bakımdan özenle tasarlanmış üçüncü avlu ve zengin bahçe köşklerinin tersine, ilk iki "dış" (*bîrûn*) avlu, Sultanın gerçek konutu yani "iç" (*enderûn*) bölümü için yalnızca birer ön avlu oluşturan ve Sultanın dış dünya ile ilişkilerini düzenleyen geniş saray ahalisinin hizmet alanları olarak düşünülmüştü. Bu nedenle ikinci avlunun Osmanlılar tarafından yapılmış betimlemeleri de yabancıların yazdıkları gibi esas olarak bu avluda yapılan törenler üzerinde yoğunlaşır; mimarîsine ise şöyle bir dokunup geçerler.[38]

1584 tarihinde bitirilmiş *Hünernâme* adlı eserinde, Lokman, bu avlunun teşrifatını ayrıntılı olarak anlatır; avluyu tasvir eden minyatür de çeşitli yönetim etkinliklerini çağdaşı Lewenklau albümü resimleriyle benzer bir şekilde betimler (Res. 35). İkinci avluyu genişliği, çeşmeleri, aynalar gibi parlayan yüksek sütunlarıyla övse de, bu avlu ile ilgili olarak anlattıkları temelde mimarîsi ile ilgili değildir. Lokman Osmanlı sarayının benzersizliğini, sarayın iç ve dış avluları arasındaki devlet adaletinin sağlanması üzerine yoğunlaşmış karşılıklı teşrifat ilişkileri ve bağlantılarında görür. Avrupa ve İslâm saraylarındaki şenliklerin ziyafet ve içki âlemlerine dolaylı bir dokundurmayla Osmanlı saray teşrifatının "*âlâyiş-i redî'e ve lehviyât-ı nâ-meşrû'dan berî*" olan, ağırbaşlı ve bütünüyle resmî doğasını över. Nitekim, bu ciddi törenler Fetih Suresinin (Kur'ân, 48) okunmasıyla başlardı.[39]

Lokman, ikinci avluda kapıkullarının teşrifat kurallarına göre belirlenmiş yerlerini ve divan üyelerinin üçüncü avluda Sultana arîza sunmala-

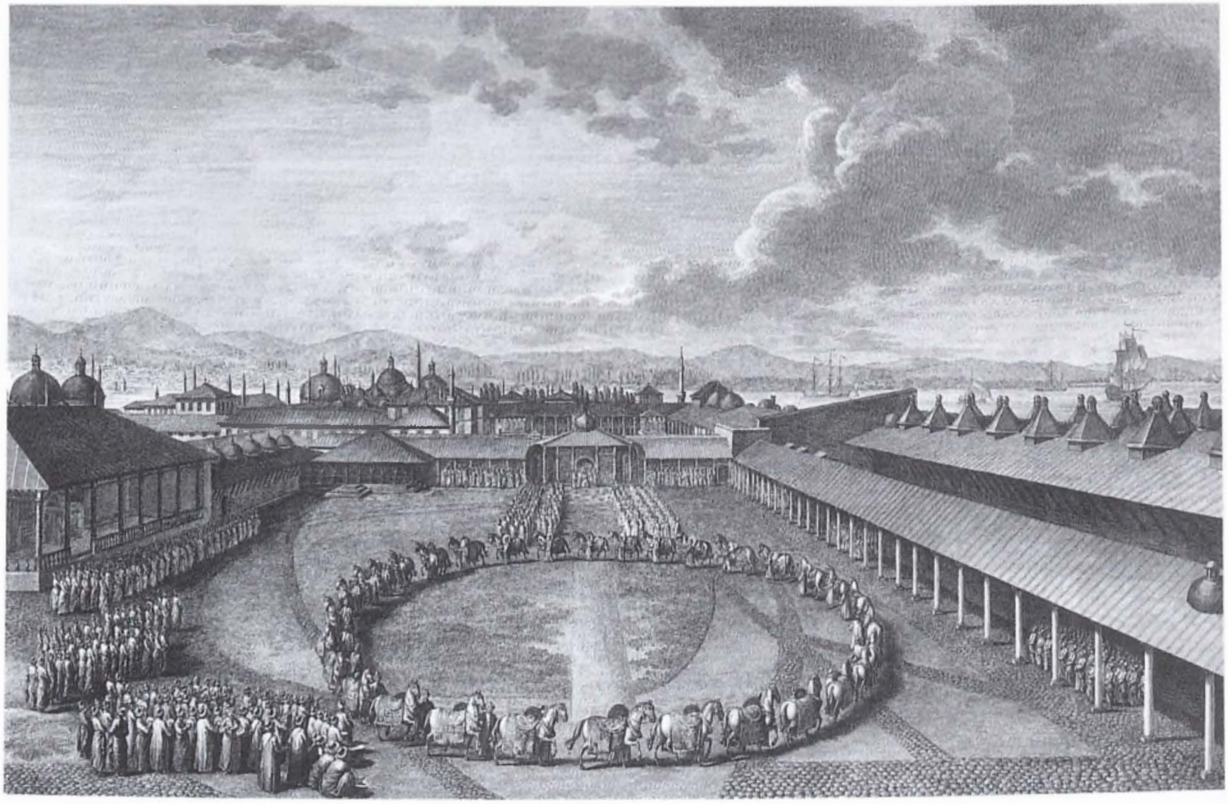
rının değişmez düzenini ayrıntılı olarak tasvir eder. Hanedan ilkeleri üzerine kurulu, kanunla sürekli kılınmış ve teşrifat kitaplarıyla kurallara bağlanmış bu değişmez düzen geleneksel Osmanlı devlet örgütlenmesinin mecazî bir yansıması olarak görülmüştür.

1588-91'de, Fas elçisi Ebu'l-Hasan et-Tamgrutî yasa ve teşrifatın katılığı karşısında şaşkınlığını belirtmekteydi: "İmparatorluğun, iç ya da dış, bütün işleri Türkler arasında kanunlar ve yazılı yasalarla düzenlenmiştir. Vezir-i azam bu kuralları harfi harfine izlemek zorundadır. Bu kurallar sayesinde çok önemli işler dışında Sultana danışmaya gerek duymaz." Osmanlı devlet erkânının uyduğu sıkı hiyerarşi ve karmaşık kıyafet kurallarına dikkat çeken et-Tamgrutî şöyle devam eder: "Yürürken aynı hizada olmak olsun, aynı özellikleri taşıyan sarık takmak, elbise giymek ya da benzer bir sofada oturmak olsun, hiçbir kimse üstüyle aynı şekilde davranmamalıdır. Başka hiçbir yerde bireylerin öncelik alametlerine bu kadar özenle dikkat edildiğini görmedim."[40]

Görevlilerin törenlerdeki tam sırasını ve hiyerarşik statüsünü en ince ayrıntılarıyla belirleyen teşrifat kuralları, imparatorluk ailesinin gelenek sürekliliğini vurguluyor, onu daha da heybetli kılıyordu. Bu kuralların mesajı içerdekiler ve dışardakiler olmak üzere iki ana gruba ayrı ayrı hitap ediyordu. İçerdekilerin bakış açısından, toplumsal-politik düzene somut bir yapı ve yasallık vererek muğlaklığı engelliyordu. Teşrifat, yönetici seçkinlerin ortak birliğini ve Sultana bağımlılığını sağlamlaştırırken aynı zamanda da bu ayrıcalıklı grup içindeki makam farklılıklarını pekiştiriyordu. Asil aileden gelmeyen yapay şekilde yaratılmış bir yönetici sınıfın üyeleri olan bu seçkinler, toplumdaki göreli yerlerini Sultan tarafından atandıkları makamdan alıyorlardı: Topkapı Sarayı sahnesindeki rolleri, doğrudan tabi oldukları Sultanın koyduğu kurallara bağlı idi. Ordu ve saray hizmetlerine yayılmış olan kul sistemi, merkezî hükümetin temel kurgusunu sahip-kul ilişkisine dönüştürmüştü. Teşrifat, hiyerarşik olarak örgütlenmiş devletin ilk bakışta hemen kavranan, görülebilen bir diyagramının yaratılmasını sağlıyordu. Bu diyagram Sultanın mutlak gücünü vurgulamakla birlikte, merkezî devletin bir bürokrasiye ve hükümdarın kişisel hizmetindeki büyük bir orduya dönüştüğünü gösteriyordu.

Teşrifatın değişmezliği toplumsal yapıya ebediyet ve yasallık veren zamandışı bir düzen ve istikrar imajı kazandırıyordu. Gücü, ürkütücü bir sessizlikte yürürlüğe konmasında ve adeta geçici olarak askıya alınmış bir zaman diliminde, sonsuza dek tekrarlanmasında yatmaktaydı. Zamanı dondurarak ebedî bir şimdiye döndürüyor ve insanların gerçekleştirdiği bir etkinlik olmaktan çıkarıp mutlak bir düzen izlenimi yaratıyordu. İkinci avlunun teşrifatı, devlet adamlarına kendilerine verilmiş rollerini ideal monarşik düzen içinde oynattırarak politik kavramları ve mutlakıyet fikrini bir temsile çeviriyordu. Teşrifat çarpıcı bir ideolojik kurgu oluşturarak, görünmeyen kalıtsal hükümdarın çoğunluğu kulları olan vekillerine yetkiyi paylaştırdığı mutlak egemenlik kuramını yansıtıyordu. Bu törenler sadece bir gösteri ya da oyun değildi; imparatorluğun politik gerçekliğini fiilen yaratıyordu. Aynı zamanda, toplum düzeni herhangi bir krize girdiğinde hoşnutsuzluğun sergilenebilmesi için potansiyel bir sahne de sağlıyordu. Bu yüzden, ikinci avlu göreli rütbe ve mevkinin sürekli sınandığı ve bir biçimde tehdit edildiği bir alan idi. Bu avlunun teşrifatı, Harem'de kapalı saray kadınlarının sadece aracılar yoluyla dolaylı olarak katılabildikleri, erkek egemen politik düzeni temsil ediyordu.

Törenler, yabancı izleyicilerin diplomatik görüşmeleri için görkemli ve göz korkutucu bir dekor oluşturuyordu. Bürokrat ve tarihçi Feridun

45. Bir bayram töreninde Üçüncü Kapının önünde tahtta oturan Sultanın mehter eşliğinde ikinci avluda atlarla yapılan bir geçidi izlemesi. D'Ohsson, *Tableau général de L'Empire othoman*'dan.

Ahmed Bey 1566-67'de Habsburg elçisinin II. Selim'i cülusu dolayısıyla kutlamak için Edirne'deki sarayına geldiğinde gördüğü "*tertîbât ve tezyînât ve âdâb-ı ta'zîmât*"a nasıl "*ḥayrân ve medhûş ve bî-sâmân olup kendülerinden geçtiğini*" bildirir.[41] Yazar, Safevî hükümdarı Tahmasp tarafından aynı yıl gönderilen İran elçisi Şahkulu'nun da "*müteḥayyir*" olduğunu ve avlunun çevresinde dizilmiş "*bu ḳadar keṣret-i ḫalḳun âdâb u sükûnı*" bozmadığını görünce Osmanlı üstünlüğüne inandığını belirtir. Elçi, sayısız yeniçerinin dört beş İranlının bile sürdüremeyeceği sessizliğine duyduğu şaşkınlığı gizleyememiş, Divanhane'nin "*tertîb u tezyîn ve ferr ü şevket*"ini ise tarif edilemez bulmuştu.[42]

Lokman, 1591'de Safevî şehzadesi Haydar Mirza'ya Topkapı'da verilen bir kabul törenini benzer sözlerle betimler. İkinci avluya girdiğinde şaşırıp kalan şehzade sıkıntıdan bakışlarını yere eğmiş ve düzen içinde sıralanmış binlerce askere bakarken utançtan kaşlarını çatmıştır. Mücevher kakmalı Çin porseleni tabaklar içinde yemeklerin ikram edildiği Divanhane'deki gösterişli ziyafetten sonra dışarı çıkarak yeniçerilerin görüntüsü ve alay-ı hümâyûn gösterisinden "bitkin" ve "zayıf" düşmüş olan maiyetine katılmıştı; sonra beraberce Osmanlı devlet adamlarının Sultana arîzalarını sunmak için belirli bir düzen çerçevesinde içeri girişlerini seyretmişlerdi.[43] 1639-40 tarihli anonim bir risale, ziyaretçilerde daha da büyük hayranlık uyandırması için teşrifatta birtakım değişikliklerin yapılması gerektiğini belirtmektedir. Yazar, Dış Hazine'de saklanan gümüş takımların hazinenin önünde sergilenmesini, kapıcıların değneklerinin gümüşle kaplanmasını, hem Arz Odası'nın hem de vezir Divanhanesi'nin

gümüş kaplamalı kapılar, duvar panoları ve pencere kafesleriyle donatılmasını önermektedir. Ayrıca, dört-beş bin yeniçeri arasında yapılacak bir kılıç oyunu yarışmasının etkili bir manzara yaratacağını da sözlerine eklemektedir.[44]

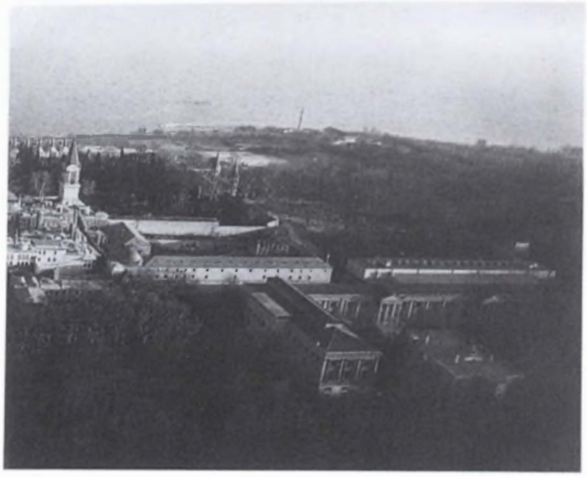
Yabancılar için düzenlenen bu tür zengin gösteriler imparatorluk rejiminin içte güçlenmesine de yarıyordu (Res. 45). Gösterilerin Osmanlı sarayındaki rolü 10. yüzyılda Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porfirogenitus için derlenmiş olan *Teşrifat Kitabı*'nda özetlenenden pek farklı değildi: "Bu övgüye değer düzenin bir sonucu olarak imparatorluğun gücü daha görkemli ve hayranlık uyandırıcı görünüyor; bu yüzden de yabancılar ve kendi uyruklarımızdan da saygı görüyor." "İmparatorluğun parlaklığını süslemek için tarlalardan toplanmış çiçeklere benzeyen" törenler evrenin uyum içindeki hareketini tekrarlarcasına sessiz, ahenkli ve düzenli olarak uygulanmalıydı. 10. yüzyılda bir Büveyhî kâtibinin özetlediği Abbasî saray teşrifatı da pek farklı değildi; saray törenlerinin sessiz ahengi ve mükemmel düzeni kabul merasimlerinin ağırbaşlılığına katkıda bulunurken, sarayın kendisini de daha "hayranlık verici" kılıyordu.[45]

Saray Mutfakları

İkinci avlunun merkezindeki teşrifat alanının sınırları, duvarları arkasında uzanan iki hizmet avlusuyla belirlenmektedir. Bunlardan ilki, ikinci avlunun sağında uzanan ve görevlilerin yaşama mekânlarıyla ek bir hizmet avlusu oluşturan saray mutfaklarını kapsamaktadır (Lev. 5a, b, 9, 11[10], 12 [5]; Res. 46). Mutfak avlusu ikinci avludan birkaç kapısı olan bir duvarla ayrılıyordu. Bu bölümün planı esas olarak Fatih Sultan Mehmed tarafından belirlenmiş, Kânûnî tarafından genişletilmiş, 1574'te bir yangında mutfaklar yandıktan sonra ise Mimar Sinan'ın eliyle büyük ölçüde yenileştirilmiştir. 15. yüzyıldan bugüne sadece dik istinat duvarları ile güney uçtaki kubbeli iki birim ulaşmıştır.[46]

1505 ile 1514 arasında sarayda içoğlanı olarak görev yapmış olan Menavino, 160 kadar hizmetkârın bulunduğu ilk mutfakları, biri özel olarak Sultan için çalışan, diğeri ise genel saray halkı için yapılmış iki bölüme ayırır.[47] Hizmetkârların sayısı 16. yüzyıl boyunca saray nüfusu çoğaldıkça epeyce artmıştır, fakat daha Fatih Sultan Mehmed döneminde bile mutfaklar, üçüncü avlununkilerle birleşen dik istinat duvarlarından da anlaşıldığı gibi, ikinci avlu boyunca uzanmaktaydı. Üçüncü avlunun sağ kanadında bulunan hamamın 1509'daki depremden sonra onarım projesi çerçevesinde yapılmış olan kesit çizimi, mutfakların ikinci avluyu üçüncüden ayıran perde duvara kadar uzandığını açıkça göstermektedir (Res. 74).[48] II. Mehmed'in "*maṭbâḫ-ı 'âmire*"si için yapılan masrafların kaydedildiği 1474 tarihli bir defter mutfaklarda pişen yemekler hakkında bilgi verir; 1478-79 yılında hazırlanmış bir diğer defter ise maaşlarını belirtirken görevlileri sayar, ancak belgelerin hiçbiri mimarî düzen hakkında ipucu vermez.[49]

1550 civarında Gyllius mutfakların "sekiz tane yarımküre biçimli bir kubbe gibi yükselen tonozlu damlar"ı olduğunu söyler ve "birer küçük evi belirleyen bu kubbelerin hepsi, tepesindeki fenere benzer bölümden ışık alan, pencereli bir bacadan başka bir şey değildir" der.[50] Sultan Süleyman dönemi masraf defterlerinden, mutfakların saray hiyerarşisinin çeşitli grupları yanında, Divan toplantıları sırasında ikinci avluda toplananlara da yemek hazırlayan ayrı birimlere bölündüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bir *ḥelvaḫâne* ve dış kiler (*kilâr-ı bîrûnî* ya da *kilâr-ı 'âmire*) vardı, bu bölümlerin de kendi personeli ve donanımı bulunuyordu.[51]

46. Ahırlar, Arkeoloji Müzesi ve Çinili Köşk'ü gösteren hava fotoğrafı. (Fotoğraf: Reha Günay)

1574'ün Haziran ayında çıkan yangının mutfakları nasıl yaktığını o dönemde yaşamış olan Selânikî şöyle anlatır:

> *Maṭbâḫ-ı 'âmirede kebâb çevrilürken ḳazâ-i rabbânî, tâbede yağ tutuşup, yuḳarı ḳuruma âteş-i alev yapışur, hiç bir vechîle söyündürmeğe mecâl ü imkân olmayup alev ḳarşuda ḫidmetkârlar odalarına ulaşur, kilara ve ḥelva-ḫâneye varur. 'Azîm iḥrâḳ oldı. Nâgehânî olmaḳ ile küllî şaşkınlıḳ oldı. Cümle vüzerâ-i 'izâm gelüp ve yeniçeri ağası yetişüp çâre idemediler. Ancaḳ bu denlü fâ'ide eylediler ki içerü sarây-ı 'âmireye el-iyâzü bi'llâh sirâyet ide-yazdı, heman bir dıvar hâ'il oldı. ... ve kilâr-i 'âmirede ve ḥelva-ḫânede selâṭîn-i mâzîyeden intiḳâl eyleyen envâ'-i tuḥaf-ı merġûbe fağfûrî ve zarf ve âlât ve esbâb ki nazîr ü 'adîli bulunmaḳ muḥâl ü mümteni' olanlar bi'külliye hebâ'en mensûren oldı. Ve gündüz vâḳi' olmak ile daḫi hiç bir nesne ḳurtulmağa mecâl olmayup, Allâh te'âlâ ḥazretlerinün saṭvet-i ḳâhiresi ve saḫtı zuhûr eyledi.*[52]

Dönemin bütün kaynaklarının yangının iç saraya kadar ulaşmadığını, sadece genel mutfak alanını etkilediğini söylemesine rağmen, mimarlık tarihçileri yangının bütün sarayı silip süpürdüğünde ısrar etmeyi sürdüregelmişlerdir. Örneğin, Fanny Davis ve Aptullah Kuran, Mimar Sinan'ın ikinci avludaki Divanhane'yi yeniden yapmasının nedenini bu yangında hasara uğradığına bağlamakta; Barnette Miller yangının sarayın özgün iki ya da üç yapısı dışında hepsini sardığını iddia etmekte; Godfrey Goodwin ise yangının Harem'i ortadan kaldırdığını söylemektedir.[54] Belgelerden ise böyle bir sonuç çıkmamaktadır. Aylık olarak tutulmuş bir masraf defteri, 1574 Temmuzu'ndan başlayarak, yeniden yapılışı III. Murad döneminin ilk birkaç ayına, 1575 Martı'na kadar süren saray mutfağı, helvahane ve kilerin inşasıyla ilgili çeşitli giderlerin listesini verir.[55] II. Selim döneminin son yılında çıkarılan fermanlar ise yapı malzemesi ihtiyacını ve çalıştırılan işçilerin sayısını ayrıntılı olarak belgeler. Örneğin, 1574 Ağustosu'nda çıkarılan fermanlar Bilecik'ten yapı işçisi, Karamürsel'den de mermer ve göz taşı temin edilmesiyle ilgilidir.[56] Eylül'de çıkarılan fermanlarla ise, Edirne Selimiye Camii'nde çalışan işçilerin yarısının gönderilmesi buyurulmakta; Bilecik'ten ek işçi istenmekte; Edirne, Selanik, Sofya ve Filibe'den de mutfakların çatısı için kurşun bulunması emredilmektedir.[57]

Sa'i bize yangından sonra Mimar Sinan'ın kileri, mutfakları ve anbarları yeniden yapmakla görevlendirildiğini söyler.[58] Selânikî ise şöyle anlatır:

> *Bâ'dehû bir ḳaç günden Ḳapudan Paşa ve Yeniçeri Ağası ve İstanbul Ağası gelüp Mi'mâr Sinân Ağa uslûb-ı âhar üzre resm ü binâsını ṭarḥ eyleyüp, maḥalli pâk olundı. Dîvân-ı 'âlî meydânından iki buçuḳ zirâ' yer ṭûlen alınup maṭbâḫ-ı 'âmire yerine ḳatıldı. Maṭbâḫ tevsî' buyurıldı.*[59]

Sinan planını, büyük bir olasılıkla mutfak örgütünün gerekçelerine göre, varolan düzen üzerine kurmuştur. Miller, ikinci avludan alınan 2,5 arşınlık bölümün ikinci avluyu üçüncüden ayıran du-

varın yıkılmış olması gerektiğine işaret ettiğini ileri sürer,[60] oysa gereken alanın sağ revakların ileriye kaydırılmasıyla elde edilmiş olması daha olası görünmektedir. Karşıdaki koğuşlar mutfaklara çok yakın olduğu için yangın bu kadar kolay yayılmıştı. Bu nedenle Sinan, fazladan aldığı alanla aralarındaki yolu genişletmişti. Mutfakların önünde uzanan tuğla kemerler ikinci avludaki diğer revak kemerlerinden gözle görülür biçimde farklıdır, bu inşaat esnasında yenilenen yapının önündeki revakların değiştirildiğini açıkça göstermektedir.

Bu revakta, mutfakların üç ana bölümüne tekabül eden üç çift kapı açıklığı bulunur, bu kapılar *Hünernâme* minyatürlerinin birinde resmedilmiştir (Res. 35). Bunlar, güneyden başlayarak, "*Kilâr-ı 'Âmire Ḳapusı*", "*Ḫâṣṣ Maṭbâḫ Ḳ*apusı" ve "*Ḥelvaḫâne*" kapılarıdır (Lev, 11 [7-9], 12 [2-4]).[61] Revaklar, ardındaki servis alanını saklamaktadır. Geceleri kapıları kilitlenince bağımsız bir alan haline gelen mutfakların iç avlusu, başka bir kapıyla saray fırınları ve su dolabı gibi mutfakla ilgili hizmet elemanlarının yer aldığı birinci avlunun sağ kanadına açılmaktadır.

Sinan'ın mutfakları sık sık yapılan onarımlarla değişmiş, yaşama bölümlerinin çoğu da yıkılmıştır. Siluetleri, silindirik bacalarını örten konik kurşun başlıkların kaldırıldığı 1940'lı yıllarda değişmiştir.[62] Scarella tarafından 17. yüzyılda yapılmış bir çizim, bayırın hemen yanında kat kat kubbeler ve güneydeki kilerin kırma çatısıyla, mutfakların dış bahçeden nasıl göründüklerini yansıtmaktadır (Lev. 31b). Kiler bugün 1626 tarihli bir kitabede "*aşağı maṭbâḫ-ı 'âmire câmi'-i şerîfi*" olarak tanımlanan, aşçılar için yapılmış mescidin bitişiğindedir. Yanında ise önde kemerli küçük fırınlar, sonra da kubbeli 10 mekân yer alır. Bunlar kuzeyde, kubbeli üç küçük odayla son bulur. Bu küçük odaların iki tanesi 1613-14 tarihli bir kitabede helvacılar mescidi olarak anılmaktadır. Sabun yapımevi olduğu sanılan üçüncüsü, diğer mutfak mekânlarından bir duvarla ayrılmış olan dokuzuncu ve onuncu kubbeli odalara açılır. Bunlar çeşitli kitabelerde şerbet, reçel ve hamur tatlılarının yapıldığı helvahaneler olarak tanıtılmaktadır.[63] Kalan sekiz kubbe, değişik gruplara yemek yapan sekiz ayrı mutfağın üzerini örtmektedir. Bunların her biri kendi hizmet verdiği kişilerin mevkisine uygun düşecek nitelikte yemekler yapmaktadır: en güneydeki birim padişahın sofrası için yemek hazırlar, bundan sonra vâlide Sultanın, diğer harem üyelerinin, kapıcıbaşının, Divan-ı Hümayun'un, saray içoğlanlarının, rütbesi daha aşağıda olan erkek ve kadın hizmetkârların ve Divan-ı Hümayun'daki küçük görevlilerin mutfakları gelmektedir.[64] Bunların karşısındaki binalar arasında bir zamanlar koğuş, hamam ve mescitler bulunduğu bilinmektedir, ancak bugün tümünün yerini yeni yapılar almıştır.

Mutfak avlusunda değerli sofra takımları için bir depo da bulunmaktaydı. 1527-29 yıllarının masraf defterleri saray mutfakları yanında bulunan bir "*oda-yı çînî*"nin onarımından söz etmektedir.[65] Atâ, mutfakların karşısındaki bu nadir kap kacak ve Çin seramiği depolarının, eserleri kilerci başına emanet eden II. Mehmed tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Bu ifade, ikinci avludaki genel ziyafetler sırasında Fatih'in yemeğinin mutfaklardan porselen tabaklarla getirildiğini belirten Angiolello'nun sözleriyle de desteklenmektedir.[66] 1582'de Atmeydanı'nda şehzadelerin sünnet düğününde kullanılan İznik ve Çin seramikleri de aynı "*çînî anbârı*"ndan ödünç alınmıştır.[67] 1581-82 tarihli bir belgenin mutfakta çini görevlisinin odasından (*oda-yı çînîci der maṭbâḫ*) diye söz etmesinden çini deposunun yangından sonra yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.[68] İlaç hazırlamak için diğer doktorlarla birlikte her gün bu binaya giden Domenico Hierosolimitano'ya göre geniş Çin porseleni kaplar kilerde içecekler ve iksirleri saklamak için de kullanılıyordu:

> Çok geniş ve uzun olan kiler görmeye değer güzelliktedir. Kilerde şuruplar, macunlar, yağlar, merhemler, sular ve çeşitli sıvılarla dolu 30 vazo vardır. Bazıları her yıl ot toplamaya çıkan 300 genç asistanın çalıştığı kileri 18 usta ile ustabaşı denen 4 kişi yönetir.... Adı geçen kilerin sağ yanında çeşitli ilaçlarla dolu dört büyük oda, solunda ise bu ilaçların damıtıldığı iki başka oda bulunur.[69]

Ziyafetlerde elçilere yemek sunulan porselen takımlar da kilerin yanındaki depodan alınıyordu. 1590'larda Baron Wenceslas Wratislaw hem Has Oda'ya, hem de Divanhane'ye porselen tabaklarla yemeklerin taşınmasında uygulanan ilginç yöntemi şöyle betimlemektedir (Res. 34, 41-43):

> Fakat, bize yiyecek bir şey verilmesinden önce, Türk imparatoruna yemeğin nasıl sunulduğunu gördük. Önce, hemen hemen aynı kırmızı ipek giysileri içinde, başlarına yeniçerilerinkine benzeyen, baştan bir karış yukarısından itibaren altın işlemeli serpuşlar giymiş 200 kadar çaşnigir, ya da hizmetçi geldi. Bunlar mutfaktan Sultanın dairesine kadar sıra halinde dizildikten sonra, bir baş eğmesiyle herkesi uygun biçimde selamladılar, sonra da resim figürleri gibi yan yana durdular. Yemek zamanı gelince mutfak sorumlusu aşçıdan bir porselen tabak ile kapaklı bir başka kap getirip kendine en yakında bekleyen görevliye verdi, o da bir üçüncüye geçirdi. Bu, elden ele geçiş imparatorun odasına en yakın görevliye gelene kadar sürdü. Orada başka teşrifatçılar duruyordu, yemekler en ufak bir gürültü ve tabak sesi çıkmadan imparatorun sofrasına taşınana dek tabakları birbirlerine geçirdiler. Birkaç başka görevli de paşaların ve benim elçi efendilerimin yemeklerini bekledikleri yerde aynı şekilde dizilip, yemekleri sofraya koyana dek birbirlerine geçirdiler.[70]

Sağdaki revakların üzerinde yükselen 10 çift silindirik bacasının ikinci avlunun üzerinde yükseldiği anıtsal saray mutfakları yalnızca işlevsel olmaktan öte bir anlam taşıyordu.[71] Osmanlı hanedanının ilk günlerinden beri saray mutfaklarından yemek yemenin Sultana sadakatle bağlanmayı simgelemesi ve bu nedenle teşrifat kapsamında önemli bir rol oynaması mutfaklara simgesel bir nitelik yüklemiştir. Saray siluetinin önemli bir öğesi olan mutfaklar, yalnız enderûn mensupları ve sarayda halkın işlerini gören divan üyelerine değil, kapıkulu askerleri ve resmî konuklara da yemek sağlayan Sultanın cömertliğini herkese duyurmaktaydı.

Saray Ahırları

Angioello saray ahırlarını ikinci avlunun duvarla çevrili sağ tarafı boyunca uzanan, kurşun çatılarla örtülü uzun, tonozlu yapılar olarak tarif eder (Lev. 5a, b , 9, 11[11], 12[6]).[72] Bir diğer erken kaynak olan Spandugino ahırların Sultanın atları için ayrıldığını ve mutfakların karşısında olduğunu şöyler. Menavino ise, Sultanın gözde atlarından 40 tanesine burada bakıldığını, diğerlerinin saray dışındaki ahırlarda tutulduğunu belirtir.[73]

İkinci avluyla aynı kotta olan mutfaklardan farklı olarak ahırlar beş altı metre aşağıda yapılmıştır (Res. 46). Karamanî Mehmed Paşa ve Kemalpaşazâde'nin kaydettiği bir kitabe ahırların ikinci avluya 1478-79'da eklendiğini gösterir.[74] "*Ḫâṣṣ Âḫûr Ḳapusı*" ile açılan duvarla ikinci avludan ayrılmış olan bu yapılar, yatakhane koğuşları da bulunan bir yan hizmet külliyesi oluştururlar.[75] Birinci avluyu ikinciden ayıran perde duvarında iki ahır kapısı daha bulunur, bu kapılar ahırların birinci avlu ve Çinili Köşk'ün önündeki meydanla bağlantısını sağlar (Lev. 11 [12, 13]).

Ahırları oluşturan anıtsal taş binalar II. Mehmed döneminde yapılmış ve yüzyıllar boyunca

sık sık yapılan onarımlara rağmen esas yapıları pek değişmemiştir. Kubbeli kare biçimli yapılardan oluşan mutfaklardan farklı olarak uzun ahır binaları düz damla örtülüdür. Bu çatının üzerinde sadece, olasılıkla değerli koşum takımlarının saklandığı bir odanın üzerindeki kubbe yükselir (Lev. 25d, 30a, 32a, b; Res. 46). Bu binalar arasında en uzun olan ikisinde atlar barınır, daha küçük olan diğer bölümlerde ise ahır uşakları kalırdı.[76]

Ahırlar Sultan Süleyman döneminde ikinci avlunun diğer bölümleriyle birlikte yenilenmiştir. Nitekim, 1527-28 tarihli bir hesap defteri saray ahırı hamamının (*ḥammâm-ı iṣṭabl-ı ḫâṣṣa*) onarımından söz etmektedir.[77] Dilich'in 1606 tarihli kuşbakışı tasvirinde ahırların birinci avluyla bağlandığı yerde küçük bir mescit görünür (Lev. 26b). Bugün bu binanın yerindeki mescit ve hamam ise 18. yüzyılda I. Mahmud'un baş karaağası tarafından yaptırılmıştır. Üzerindeki kitabeden I. Mahmud'un saray ahırları üzerinde kapsamlı yenilikler yaptırdığı anlaşılmaktadır.[78] 1764'ten kalma bir belgede ise, ahırın tamir edilen bölümleri arasında yeni bir ahşap galeri ve rafların eklendiği koşum takımları hazinesi, rütbeli görevliler için özel odaları olan bir koğuş, atlar için uzun bölmeler, samanlıklar, bir mutfak, hamam, çamaşırhane ve bir mescit sayılmaktadır.[79]

Saray ahırlarının en ünlü bölümü koşum takımları hazinesi (*raḫt ḫazînesi*) olarak kullanılan, ahır emirinin (imrahor) odasının yanındaki kubbeli mekândır. Bon 1608'de, ahırlarda Sultanın içoğlanlarla birlikte atla dolaşmaya çıktığında kullanabilmesi için yirmi beş-otuz at bulundurulduğunu belirtir. Aynı yazar, ahırların üstünde "büyük bir zarafet ve hünerle her çeşit mücevherle bezenmiş, hayal edilemeyecek kadar güzel olmalarından dolayı herkesi hayrete düşüren eyer, dizgin, göğüslük ve at örtülerinin saklandığı" bir depo bulunduğunu belirtir.[80] Bu hazineyi benzer şekilde anlatan 17. yüzyıl tarihçisi Hezârfen de has ahırların yanında sarachane-i has denilen mekânda (*âḫûr-ı ḫâṣṣ ḳurbünde sarrâcḫâne-i ḫâṣṣ derler bir ḳaç ḫâne*) altınla yaldızlanmış koşumlar, üzengiler ve sayısız değerli taşlarla süslü dizginlerin (*raḫt ve zeyn ü zerrîn ve rikâb u ḳalâ'id-i muraṣṣa'*) saklandığını belirtir.[81]

Osmanlılar için büyük bir övünç kaynağı olan bu at koşumları, zaman zaman ahır kapısı yanında, ikinci avlunun solundaki revakların önünde dizilen atlar üstünde sergilenirdi (Res. 39). Törenlerde ve askerî geçitlerde Sultan ve içoğlanları değerli taşlarla bezenmiş koşum takımlarıyla donanmış atlara binerlerdi. Kimi zaman elçiler özel izinle ahır hazinesini gezebildikleri, arada sırada da Sultanın kendisinin bu hazineye geldiği[82] ve bu ziyaretler esnasında görevlilere kürklü kaftanlar ve hil'atların verildiği bilinmektedir.[83] Tarihçi Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa 1685-86'da Fransız elçisinin Edirne Sarayı'ndaki "*ḫâṣṣ âḫûr ḫazînesi*"ni ziyaret ettiğini ve gördüğü binlerce çift üzengi, altın ve gümüş işlemeli koşum takımlarının çokluğuna şaşırdığında kendisine bunun hiçbir şey olmadığı, gerçek hazinenin İstanbul'da tutulduğunun söylendiğini aktarmaktadır.[84]

Zülüflü Baltacılar Koğuşu

Haremin ikinci avluyla bağlantısını sağlayan "*Ḳızlar Ḳapusı*"nın yakınında Zülüflü *Ṭeberdârân* (Baltacılar) Bölüğü'nün koğuşları bulunur (Lev. 9, 11[15], 12[7]; Res. 46). Sarayın inşasından bir süre sonra kurulan bu bölüğün[85] görevlerini üçüncü avlunun Harem ve Selamlık kısımlarına odun taşımak, Has Oda'yı temizlemek ve Divanhane'de hizmet etmek oluşturur. Teberdârânın içoğlanlar gibi yüzlerinin iki yanından sarkan zülüfleri, üçüncü avluya girip çıkabi-

leceklerini göstermekteydi. Teberdârân, biri Harem'deki karaağalara, diğeri ise üçüncü avlunun selamlık bölümü ve ikinci avlunun Divanhanesinde hizmet etmek üzere iki gruba ayrılmıştı.[86] Nitekim yaşadıkları koğuşlar da bu üç yapı arasındadır. Yer azlığı dolayısıyla has ahırların kuzeyinde oluşturulan bir set üzerine yapılmış olan koğuş, Harem'in yanındaki kapısıyla ikinci avlunun solundaki revaklara bağlanmaktadır. *Hünernâme*'nin minyatürlerinden birinde betimlenmiş olması, bu kapının 1584'te de varolduğunu kanıtlamaktadır (Lev. 11[16]; Res. 35).

Hezârfen'in bölüğün III. Murad dönemi sonlarına doğru kurulduğunu ileri sürmesine rağmen, koğuşların daha önce, Sultan Süleyman tarafından yeni Divanhane'nin ve zülüflülerin hizmet ettikleri Harem'in büyütülmesi sırasında yapıldığı hesap defterlerinden anlaşılmaktadır. 1527-28'e ait bir belgede Teberdârân odasının ve hamamının onarıldığı ve bir mutfak, kiler, şerbethane ve avlu duvarının inşa edildiği belirtilir.[87] Ertesi yıldan kalma bir belge Teberdârânın oda ve hamamının onarımının sürdüğünü göstermektedir.[88]

Evliya Çelebi Sultan Süleyman'ın Teberdârân Odasını Harem'i, karaağalar Odası'nı, Divanhane'yi ve Adalet Kulesi'ni yenilettiği zaman yaptırdığını söyler.[89] III. Murad döneminde büyütülmesi ise yüksek rütbeli harem görevlilerinin çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Yapının duvarlarına 16 ve 17. yüzyıllarda yazılmış bir dizi kitabe, inşaat tarihçesini izlemeye yardım etmektedir. Aslında, bir zamanlar Topkapı Sarayı yapılarının büyük bir bölümünü oluşturan, sarayın iç ve dış hizmetlerine bağlı çeşitli görevlilerin ve içoğlanlarının yaşamlarındaki *esprit de corps*'u oluşturan, kendi kendine yeterli mekânların günümüze ulaşmış tek örneği Zülüflü Teberdârân koğuşudur. Koğuşun ikinci avluya açılan ana kapısının üzerindeki bu kitabelerden birinde karaağalar başı Mehmet Ağa'nın çok küçük olduğunu belirtmesi üzerine odaların genişletilmesini ve yeniden yapımını Tebriz, Şirvan ve Revan Fatihi Sultan III. Murad'ın buyurduğu belirtilir. İnşaat için gereken kürek mahkûmlarını hem vezir hem de kaptanı derya olan İbrahim Paşa sağlamış, parasal yükünü ise *kethüda kadın* üstlenmiştir. Kitabe Sultanın adalet ve fetihlerinin devamı için dualar, iyi dilekler ve 995 (1586-87) yılını veren "*menzil-i teberdârân*" sözleriyle düşülmüş bir tarih ile son bulur.[90]

İkinci avludan aşağı inen merdivenle ulaşılan koğuşun iç kapısının üzerindeki diğer kitabe aynı bilgiyi birkaç ayrıntı ekleyerek tekrarlamaktadır. Bu kitabede fazla kalabalıktan Teberdârânın rahat edemediği dar odaların genişletilmesi buyruğunun, Mehmed Ağa'nın isteği üzerine verildiği belirtilir. Masrafları başkethüda Canfeda Kadın ile başhazinedar Mustafa Ağa tarafından ödenmiş ve saray başmimarı Davud Ağa tarafından yapılmıştır. "*Cennet âsâ bu câ-yı bî-hemtâ*" diye düşülen tarihi yine 995 (1586-87) yılını verir.[91]

Koğuşlarda bulunan bir taş çeşmedeki kitabe bize, banisi Şehsuvar Ağa ile ilgili geniş bilgi vermektedir. Kitabeye göre, 1566'da Zigetvar seferine katıldıktan sonra Edirne Sarayı Teberdârân Bölüğü'ne giren Şehsuvar Ağa, 1574'te bütün bölük Topkapı Sarayı'na çağrılana dek, 8 yıl Edirne'de çalışmıştır. 9 yıl Divanhane'de çalıştıktan sonra iki buçuk yıl için odabaşılığa getirilmiş ve nihayet, 1589'da ölümüne kadar üç yıl boyunca sürdürdüğü bölükbaşılığa yükseltilmiştir. Kitabe, Şehsuvar Ağa'nın odabaşı iken bu çeşmeyi koğuşun önündeki mermer zemin döşemesiyle birlikte, bölük dayanışmasının bir işareti olarak yaptırdığını, bölükbaşı iken de mescit mihrabının çevresini çinilerle kaplattığını belirtir ve 997 (1588-89) yılına karşılık gelen "*Eyleye raḥmet o Ḥaḳ bânîsine*" sözleriyle düşürülen bir tarih ile son bulur. Bu kitabe Teberdârân koğuşunun 1574'ten önce var olduğunu teyit ederken; mes-

cit kapısının üstündeki 982 (1574-75) tarihini taşıyan bir diğer kitabe Mimar Davud'un 1586-87'de koğuşları genişletmesi sırasında var olan yapıların tümünü yıkmadığını gösteriyor.[92]

Taş döşeli açık bir avlunun çevresinde öbeklenmiş koğuş külliyesi çift katlı bir ahşap mescit; apdes şadırvanları; mescide bitişik büyük bir kazganı olan üç kubbeli hamam; helalar; tahta sıralarla çevrili, çubuk içmek için ortasında bir mangal olan geniş bir oturma salonu; kahve kavurmak için bir ocak; yüksek rütbeli görevliler için küçük bir özel oda, son olarak da Teberdârânın kırmızı ve yeşil boyalı ahşap direklere dayanan ahşap galerilerle çevrili geniş koğuşundan oluşuyordu.[93] Mimar Davud güneydeki koğuşu boş ahır alanına doğru uzatarak büyütmüş olmalıdır; kuzeydeki iç binalar ise daha önceki bir dönemden kalmış olsa gerektir.

Kuzey mescitteki kitabede verilen 982 (1574-75) tarihinde sarayın mimarbaşı Sinan'dır. Bitişiğindeki üç kubbeli hamamın ise, Alâaddin'in mimarbaşı olduğu yıllarda yapılan ve Sultan Süleyman dönemi belgelerinde adı geçen hamam olması çok muhtemeldir. Bu varsayımın kanıtlanması ve yapının tarihçesinin daha iyi anlaşılması için ayrıntılı arkeolojik araştırmalara gerek vardır. Duvarlarındaki onarım ve vakıf kitabelerinden de anlaşıldığı üzere, külliye sonraki yüzyıllarda köklü yapısal değişikliklere uğramadan yeniden bezenmiş ve onarımlar geçirmiştir. Kırmızı ve yeşile boyalı ahşap ayrıntılar ve gösterişsiz malzemelerle yapılmış işlevsel binaları, az ışıklı küçük bir avlunun çevresine ekonomik bir biçimde sıkıştırılmış alacakaranlık odalarıyla Topkapı Sarayı'nda 16. yüzyıldan günümüze ulaşmış yegâne konut külliyesi olan Zülüflü Teberdârân koğuşunun mimarlık tarihçileri için değeri çok büyüktür. Sultan ve saray ahalisinin yaşadığı binaların birbirine bitişik olması Topkapı Sarayı mimarîsinin tipik bir özelliğidir. Zülüflü Teberdârân koğuşunun içe bakan karanlık odaları, hünkâr dairesinin değerli malzemeler ve mermer sütunlarla yapılmış dışa dönük ışıklı binaları ve köşkleriyle keskin bir karşıtlık oluşturur. Koğuşun yapıları ikinci avlunun teşrifat alanında bulunan, hizmet avlularından duvarlarla ayrılmış, kurşunla kaplanmış kubbeler ve gösterişli malzemelerle yapılmış yönetim binalarından da farklıdır.

Notlar

1 Hayvanlar için bkz. Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16a; Fauvel, s. 63; Maurand, s. 213, 215; Bon, s. 62; Lubenau, 1:162, 2:10; Courmenin, s. 130; Donato, 2:86-87. Korkuluklar için bkz. Bon, s. 62, Tavernier, s. 73; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 16a, 29a; BA. MM 3780, fol. 140; MM 443, fol. 45; Cevdet 8026. Ottavino Bon ikinci avluyu "un altro cortilo poco minore del primo ma molto più bello per diverse nobilissime fontane, per esservi strade compartite da altissimi cipressi e per ritrovarsi alcuni quadri di prato, dove nascendo l'erba pascolano diverse gazelle, che fruttano, e sono tenute per delizia ... Dall'una e l'altra parte di esso, vi sono porticali sostentati da nobilissime colonne," diye betimliyor, Bon, s. 62. Fauvel (s. 63) şöyle yazıyor: "Les chemins y sont pavez, le reste est en preau avec des barrieres à costé, où reposent plusieurs oiseaux d'Inde, Cerfs, Biches, Gazelles, & autres animaux." Aşıboyalı tahta parmaklıklar (*dizmehâ-ı parmaḳ, dizme parmaḳlıḳlar, parmaḳlıḳlar*) için bkz. BA, MM 3780, fol. 140; MM 443, fol. 45; Cevdet 8026.

2 Maurand, s. 223.

3 Kritovoulos, s. 207-8.

4 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23.

5 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 156-57. Divan çadırının Dış Hazine çadırı yanına kurulduğu ordugâh ile sarayın özdeş düzenleri için bkz. Lütfi, *Asafnâme*, s. 26, 31.

6 Mihailoviç, s. 157.

7 Baron de Saint-Blancard şunları yazmış: "Tant vault dire Porte comme lieu où se tient conseil, audience et faict justice," Saint-Blancard, s. 347. 1621'de Deshayes de Courmenin şöyle yazıyordu, "La Cour du Grand Seigneur est appelée Porte, parce qu'au lieu qu'en Cherstienté chacun entre dans la cour des palais des Princes, il faut que tout le monde demeure à la porte de ses Serrails, où personne n'entre que huict ou dix de ses principaux ministres, & les Ambassadeurs en arrivants, & en s'en retournant." Courmenin, s. 235.

8 Bidlisî, *Heşt Behişt*, fol. 72a.

9 Bostan, fol. 99b; Lokman, *Hünernâme*, f: fol. 16a.

10 Âli'nin adalet ve Osmanlıların yasallığı üstüne dedikleri için bkz. Fleischer, s. 290-92.

11 Gyllius, s. 38.

12 Selânikî (İpşirli, ed.), s. 357, 368-69, 385-86. Cellat Çeşmesi için bkz. Thèvenot, s. 66; La Croix, *Serrail*, fol. 28; Beauvau, s. 32; Arvieux, s. 477.

13 Gritti, "Relazione fatta in Pregadi", s. 457.
14 Selânikî, *Tarih*, s. 142, 182, 195, 227, Ohsson, 7: 222-25, Atâ, 1:269-73; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 39a, Naili, fol. 99b-103b. Bon bu törene "divano grande" diyor, Bon, s. 68.
15 Bon, s. 69; Nailî, fol. 99b, 110b. Nailî Eflâk ve Dubrovnik'in düşük dereceli elçileri için Divanhanenin süslenmediğini yazıyor.
16 Nailî, fol. 99b; Hezârfen, *Telhis*, fol. 16a; Anonim "Risale", fol. 19a; Wratislaw, s. 58.
17 Lamberg ve Jurischisch, s. 40; Curispeschitz, *Yolculuk Günlüğü*, s. 46.
18 İkinci avludaki selam taşları ve alay töreni için bkz. Hezârfen, *Telhis*, fol. 28a; Nailî, fol. 43a-49a; Esad, s. 68-68, 80-81; Atâ, 1:269 vd. Bu taşları D'Ohsson "trois petits colonnes de marbre" olarak betimliyor, Ohsson, 7:215-16.
19 Gritti, "Relazione fatta in Pregadi", s. 456-57. Angiolello kapıkullarının sabit konumlarının olduğu gözleminde bulunuyor: "Le squadre da Cavalo et da piedi stano ali suôi luoghi deputati attorno le corte", Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 37-38.
20 Gritti, "Relazione [1503]" Albèri'de, s. 27. Spandugino, *Petit Traicté*, s. 135.
21 Bağdat es-Selâm avulusundaki teşrifat için bkz. Hilâl es-Sâbi', s. 64-66, 73-74.
22 Bragadino, "Sommario" Albèri'de, s. 106.
23 Pigafetta, s. 138.
24 Badoaro, s. 355-56.
25 Fresne-Canaye, s. 62-64, 71-72. İkinci avlunun suskunluğuna Lubenau da dikkat çekiyor, 1:161, 2:12; aynı konu için bkz. Borderie, fol. 35a.
26 Wratislaw, s. 59-60.
27 Nailî, fol. 99b.
28 Nailî, fol. 101b; Lokman *Hünernâme*, 1: fol. 16b, Palerne, s. 447; Lubenau, 2:10. Aynı revak altında sunulan yemek için bkz. Saint-Blancard, s. 377-78; Fresne-Canaye, s. 63.
29 Gürültü yapanlar değnekle dövülürdü: "Chi fa rumore nell'udianze publica, è bastonato acerbissimamente", Bassano, fol. 28a.
30 Anonim "Relazione anonima", s. 467.
31 Busbecq, s. 125-125; Heberer, s. 252; Fresne-Canaye, s. 55.
32 "... Ist sehr unordentlich und ungeshickt gebaut die Gebau stehn überswerch krumm und schreg durcheinendar als wie sie einem aus eim Sack ungefehr gefallen weren sie seyn auch nicht so hoch gros weit und so ansehlich gebaut", Scheweigger, s. 62.
33 Manastır benzetmesi için bkz. Maurand, s. 213; Bassano, s. 16b; Sandys, s. 113; Thévenot, s. 66; Donato, 2:87. Mermer kaplama ve nakışlı revak tavanları için, bkz. Saint-Blancard, s. 376. Bu yazar ikinci avluyu şöyle betimliyor "un grande basse-court toute pavée de marbres, excepté les belles grandes allées; a bien de loing mil cinq cens pas ou plus, large troys cens, a tout autour une allée en forme de gallerie couverte, toute painct le ciel et entredoré; soubz ladict gallerie, et plus oultre du costé est la porte faicte de voulte, de grandz coulonnes et marbres, riche et superbe, où l'on tient l'audience et faict l'on les expédicions de justice: tel lieu où se faict justice appelle l'on la Porte."
34 Schepper, s. 168.
35 C. Zeno, s. 25.
36 Lubenau, 2:10. Mavi ve altın yaldız renk şeması için ayrıca bkz. Saint-Blancard (n. 33) ve Breuning, s. 50.
37 Chesneau, s. 26. Bunun benzeri bir parça için bkz. Deffens, fol. 9b.
38 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16a-18a; Anonim "Risale", fol. 18b-20a, Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15a-16b, 28b-29b.
39 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16a-18a.
40 Tamgruti, s. 61-63.
41 Feridun, fol. 175b-76a.
42 Feridun, fol. 249a-b.
43 Lokman, *Şehnâme*, fol. 138b-47b.
44 Anonim, *Kitâb-ı Mesâlih*, 1:99-101; 2:132-34.
45 Bizans teşrifat kuralları için bkz. Cameron, s. 118; Abbasî teşrifatı için bkz. Hilâl es-Sâbi', s. 64.
46 Mutfaklar üzerine genel bir tartışma için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 296, 298; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 686, 705-13; Eldem ve Akozan, s. 71-73; T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", s. 34; Davis, 46-49, 59-60; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 185-200; Goodwin, s. 135.
47 Menavino, s. 99-100.
48 Yapıldığı İtalyan kâğıdının filigranından ötürü 16. yüzyıl başlarından olması gereken bu çizimi için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Plans and Models", s. 234-36.
49 Defterin bir bölümü yayınlanmıştır, Refik, "Fatih Devrine Aid Vesikalar", s. 24-58. 16. yüzyıl mutfak hesap defterleri için bkz. Barkan, "İstanbul saraylarına ait Muhasebe Defterleri." Mutfak personelinin betimlemesi için bkz. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 31-32, 37; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 126-127, 136; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 73-76, 129; Promontorio, s. 34-35; Menanivo, s. 99-100, 131-133.
50 Gyllius, s. 38.
51 BA, KK 7097, fol. 22, 99.
52 Selânikî, *Tarih*, s. 114-115.
53 Lokman, *Tomar*, fol. 145a; Âli, *Kühn*, fol. 460b.
54 Davis, s. 59, 69; Kuran, "Palace of the Sultans", s. 11; Miller *Beyond the Sublime Porte*, s. 33, 39, 105-6, 176; Goodwin, s. 321-22. Miller (s. 106) ve ötekiler yangının III. Murad döneminde çıktığını söyleyen Atâ'nın yanlışını yineliyor, Atâ, 1:71.
55 BA, KK 1770, fol 30b, 31a, 34a, 35b, 36a, 42b, 47b, 50a, 52a, 69b, 71b, 76a, 79a, 82b.
56 BA, MD 26, sayı 353, 362.
57 BA, MD 26, sayı 449, 454, 565, 5761, 590, 606, 607, 736, 737, 746.
58 Sa'i, *Mimar Sinan*, s. 40, 48, 123.
59 Selânikî, *Tarih*, s. 114-15.
60 Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 107.
61 Kapı adları için bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b.
62 Bu onarımlar için bkz. T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", s. 33-41, 49, 50; Akdağ, s. 58.
63 Kitabeler için bkz. Şeref, s. 335-38.
64 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 40-41; Bon, s. 62; Courmenin, s. 131; Tavernier, s. 73-75.
65 "Meremmet-i oda-i çînî der nezd-i maṭbâḫ-ı âmire" BA MM 17884, fol. 54. Selânikî kiler ve helvahanede saklanan seramik yemek takımlarının 1574 yangınında yok olup gittiğini yazıyor, Selânikî, *Tarih*, s. 114-15.

66 Atâ, 1:62; Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 37.

67 TSA, D 9715; ayrıca bkz. Raby ve Yücel, 41-42.

68 BA, MM 422, fol. 176; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 381.

69 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 37-39, 66.

70 Wratislaw, s. 62-63. Teşrifat yemeği için bkz. Maurand, s. 222-23.

71 Mutfakların anıtsallığına yabancılar hayran kalıyordu, Wheler (s. 181) "Mutfaklar Türk Aşçılığı için fazla görkemli," yorumunda bulunmuş, Flachat ise şöyle yazmıştı (s. 173): "Elles sont sous des dômes couvert de plomb. Leur distribition est admirable. On y reconnoît l'intelligence des anciens, & l'art qu'ils avoient à associer l'agréable à utile."

72 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23.

73 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 124-125, 134-35; Menavino, s. 112-13. Ahırlar için bkz. Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 142-43, Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 42; Promontorio, s. 32-33. Başka bir âhır-ı 'âmire de saray surunun üç ana kapısından biri olan Ahır Kapısı dışında bulunuyordu, Menavino, s. 112-113. Bu, *Nuremberg Chronicle* tahta-baskı resminde *stabula* diye belirtilmiştir (bkz. 24. Levha).

74 Karamanî, s. 362; Kemalpaşazâde, 1:476-77, 2:431-32; zikreden Şeref, s. 273; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 685, 708.

75 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16b, Anonim "Risale", fol. 19b; Hezârfen, *Tehlîs*, fol. 16a.

76 17. yüzyılda ahırların hastane olarak işlevleri için bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 202; Şeref, s. 340; Tezcan, "Sur-u Sultanî", s. 387.

77 BA, MM 17884, fol. 71; ayrıca bkz. KK 7097, fol. 99.

78 Onarım kitabeleri için bkz. Şeref, s. 339-42.

79 BA, Cevdet 7709. 1940'lardaki restorasyonlar için bkz. T. Öz, "Topkapı Sarayı Onarımları", s. 8, 13, 19-29.

80 Bon, s. 62; ayrıca bkz. T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 86.

81 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 16a, ayrıca bkz. Tavernier, s. 82; Fauvel, s. 64.

82 Sandys, s. 114; Bon, s. 62.

83 TSA, D.34, fol. 186b; E 12359, sayı 1, fol. 5a.

84 Silahdar, 2:232-33.

85 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 20a.

86 Âli, *Künh*, fol. 94a, Bobovi, *Mémoires*, fol. 274; Beauvau, s. 65-66; Üsküdarî, 1: fol. 257 a-b; Atâ, 1:265, 297, 305.

87 "*Meremmet-i oda-i teberdârân ve ḥammâm,*" "*sâḫten-i maṭbâḫ ve kilâr ve şerbetḫâne ve dîvâr-ı sedd ve ḥavlı-yı sedd der pîş-i oda-ı teberdârân,*" BA, MM 17884, fol. 54, 69.

88 "Baltacıların odalarının ve hamamının onarımı" (*meremmet-i odahâ-ı teberdârân ve ḥammâm-ı o*) için bkz. BA KK 7097, fol. 24.

89 Evliya, 1:116.

90 Zikreden Şeref, s. 343; Atasoy, "Topkapı Sarayı Zülüflü", s. 629.

91 Zikreden Şeref, s. 344; Atasoy, "Topkapı Sarayı Zülüflü", s. 631.

92 Zikreden Şeref, s. 344-45; Atasoy, "Topkapı Sarayı Zülüflü", s. 627-32.

93 Bu yapıların betimlemesi için bkz. Atasoy, "Topkapı Sarayı Zülüflü", s. 627-32; Eldem ve Akızan, s. 72, 57-60. Levhalar.

BÖLÜM 4

İkinci Avlu: Yönetim Binaları

İki kazasker vezir divanına katıldıktan sonra Orta Kapı'nın ikinci avluya açılan kubbeli giriş mekânında askerî sınıf ile ilgili davaları görürlerdi (Lev. 11 [3]). 1433'te Brocquière Edirne'deki sarayda adalet hükümdarın kapısında dağıtılır töresine uygun bir şekilde bir kadı tarafından sarayın idarî avlusunun kapısında adlî davalara bakıldığını anlatırken,[1] Spandugino bize kazaskerlerin İstanbul'da da aynı uygulamayı gerçekleştirdiklerini söylemektedir. Kazaskerler kendilerine iletilen dilekçeleri üçüncü avluda Sultana sunduktan sonra askerlerle ilgili davaları görmek üzere İkinci Kapıya giderlerdi.[2] Bu uygulama Sultan Süleyman Orta Kapı'yı yeniden düzenledikten sonra da sürmüştür.[3] Giriş mekânının iki yanında bu amaçla kullanılmak üzere yüksetilmiş platformlar bugün hâlâ durmaktadır.

Kapının iç yüzündeki 10 sütunlu revakın, 1503'te Gritti'nin sekreterinin ve aynı zamanlarda Spandugino'nun altında yeniçeri ağasının adamlarıyla oturduğunu belirttikleri revakla aynı olması çok muhtemeldir.[4] Kemerli girişin iki yanındaki yükseltilmiş platformlara Atâ "*eski dîvân yeri*" demektedir.[5] 16. yüzyılda önemli yeniçeri zabitleri mutfak tarafında sağ platformun duvarına bitişik bir sekide otururken, altı sipahi bölüğünün ağaları solda ahırlar tarafında otururlardı. 1618 tarihli bir masraf defteri bu mekândan "*dîvân-ḫâne-i ağa-yı ebnâ-i sipâhiyân ma'a ağa-yı yeniçeriyân der bâb-ı miyâne*" diye bahseder.[6] 1681-82 tarihli bir diğer defter ise, "*oturaḳ-ı ağa-yı sipâhiyân ve ağa-yı yeniçeriyân der dîvân-ı hümâyûn-ı bâb-ı orta*"yı zikreder.[7]

Kaleye benzeyen dış cephesi, parlayan silahların asıldığı iç duvarları, hapishanesi ve çeşitli askerî davalar için mahkemeye dönüşebilen mekânıyla Orta Kapı, ziyaretçiyi ikinci avlunun teşrifat alanında karşılaşacağı adalet ve zafer temalarına hazırlamaktaydı. Nitekim, buradan doğruca vezirler Divanhanesi'ne gidiliyordu.

Eski Divanhane

Angiolello'nun "loca ve defterhane" (Loggia et Cancellaria) olarak nitelediği ve vezir-i azamın divanının haftada dört kez Sultan adına adaleti uygulamak için toplandığını söylediği Divanhane, aynı yazara göre Fatih Sultan Mehmed döneminde Adalet Kasrı'nın ötesindeydi (Lev. 11[25], 12[12]).[8] Kadın-erkek, Müslüman-gayri Müslim, Sultanın bütün kulları davalarının dinlenerek karara bağlanması için bu yüksek mahkemeye başvurma hakkına sahipti. 1503'te Andrea Gritti'nin sekreteri aynı "loca" ve "defterhane"nin ikinci avlunun en sol köşesinde olduğunu söylemektedir.

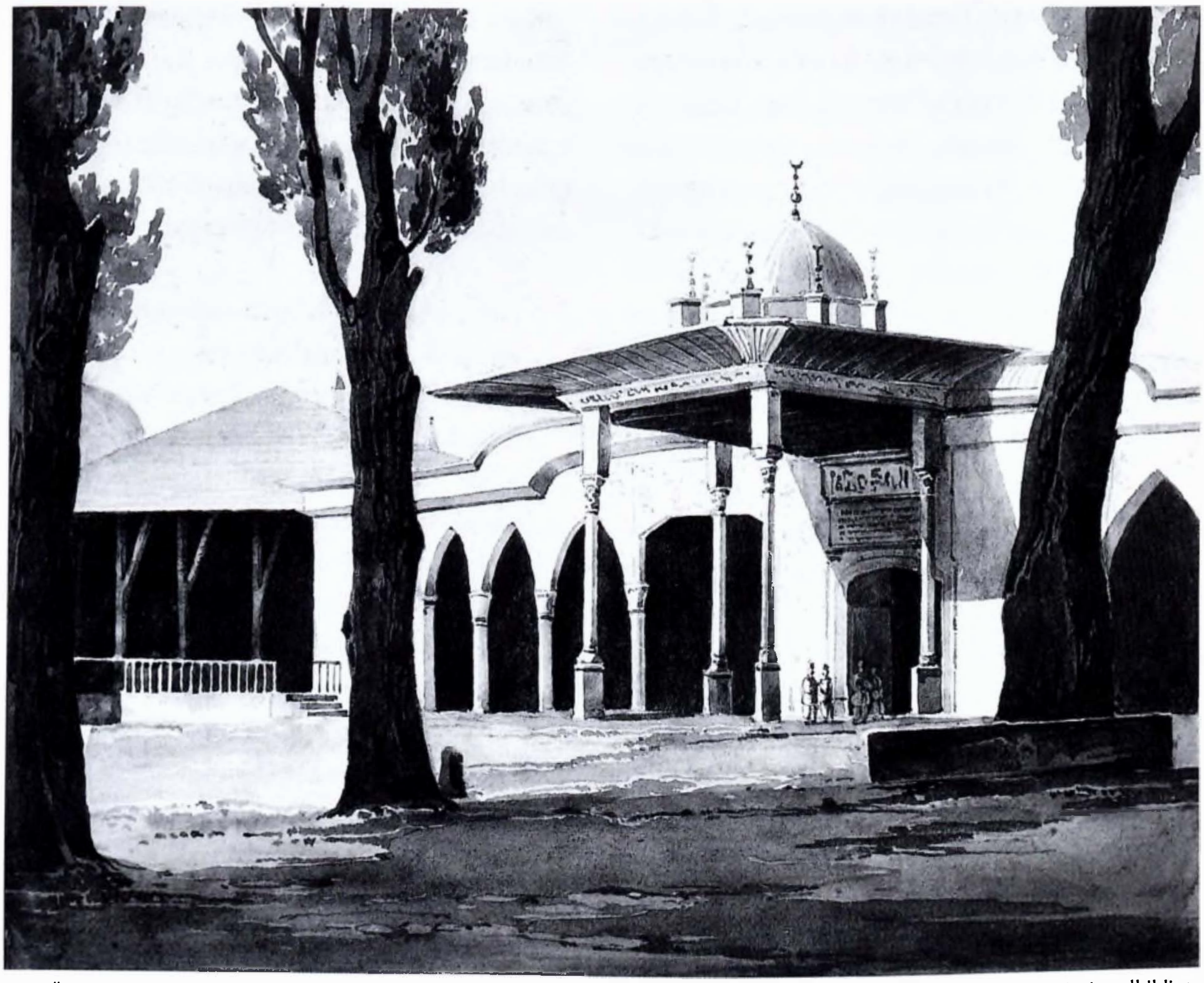
Vezir-i azam Gritti'yi orada kabul etmiştir; kendisine eşlik eden elçilik heyeti ise dışarıda, Divanhanenin revaklı bölümünde oturmuşlardır. Girişte 10 görevli yerde oturmuş, Sultanın gelirlerini tartıp saymaktadırlar. İki kazasker ve vezirler girişin karşısındaki duvar boyunca uzanan üzerine halı örtülmüş sekide oturmaktadır. Solda fermanlara Sultanın tuğrasını çeken nişancıbaşı, karşıda, sağda ise iki defterdar oturmaktadır.[9] Binanın "*dîvân-ı hümâyûn*", girişin karşısındaki uzun sekinin "*ṣoffa-i dîvân-ı ʿâlî*" olarak anıldığı Fatih *Kânûnnâme*'sinde de bu oturma düzeni betimlenmiştir.[10]

Defterdarların arkasında, demir şebekeli bir pencere ile vezirin Divanhanesine bağlanan sağdaki odada yazı yazan 50 kâtip oturuyordu. Vezir-i azamın mühürlemiş olduğu bir sandıkta devlet kayıtlarının saklandığı bu odaya Gritti'nin sekreteri defterhane (*cancellaria*) demektedir. Spandugino da aynı düzenden söz etmektedir.[11] Defterhane'den Fatih *Kânûnnâme*'sinde de bahsedilir: "*Ve mühr-i şerîfüm vezîr-i aʿzâmda dursun. Ḫazînem ve defterḫânem mühürlenmek ve açılmaḳ lâzım gelse, defterdârlarum huzûrunda açılsun ve ḳapansun*".[12] Defterhanede biriken belgeler her yılın sonunda defterdarların mühürlediği deri torbalara konarak bitişikteki hazineye götürülürdü.[13] Vezir-i azamın Divanhanesinin yanında ise divan üyeleri Arz Odası'ndan ayrıldıktan sonra *dîvân yazıcısı*nın Sultanın kararlarını kaydettiği küçük bir oda daha bulunmaktaydı.[14]

Koçi Bey, 17. yüzyılda yazdığı ve bazı reformlar önerdiği risalesinde, Sultan Süleyman dönemine dek Sultanların bu binaya gelerek olağandışı divan (*meşveret*, *ṭanışıḳ* veya *danışıḳ*) kurduklarını ve önemli kararlar hakkında devlet büyüklerine danıştıklarını söylemektedir.[15] Ancak bu olağandışı toplantılar, Fatih'in yürürlükten kaldırdığı bir gelenek olan toplu ziyafetlerde Sultanların düzenli olarak Üçüncü Kapının revakı altına çıkmasıyla karıştırılmamalıdır. Süleyman döneminden sonra, hükümdarın kendisini kullarından soyutlaması ilkesi giderek daha katı bir biçimde yorumlandığından, bu tür olağandışı danışıklar bile üçüncü avlu içinde yapılmaya başlamıştır. Vezir Divanhanesi'ndeki bu toplantıların bilinen tek tasviri Menavino tarafından yapılmıştır:

> Ulu Türk bir şey hakkında danışma toplantısı yapmak istediğinde bütün sarayı hazır olur ... Ne zaman divan kurmak ve görüşmek isterse üç vezir bunu saray görevlilerine bildirir, onlar da hemen attan iner. Yüksek rütbeli komutanlar büyük odaya gider. Orada, halılar örtülerek hazırlanmış olan sekilerde, rütbelerine ve saygınlıklarına göre oturur, Büyük Türk'ün gelmesini beklerler. Odaya önce birinci kapının *kapıcıbaşı* denen iki koruyucusu girer ve ağır adımlarla Büyük Türk'ün tahtına yaklaşırlar; onlardan sonra vezir-i azam, en son olarak da iki vezirin arasında, ardında önemli hadımağalarla birlikte Büyük Türk gelir. Sultan gelince herkes yerinden ayrılmaksızın ayağa kalkarak büyük bir saygıyla eğilir. İki kapıcıbaşı her biri tahtın ilk basamağının iki yanında dururlar. Birçok basamağın üzerinde yükselen halıyla kaplı taht, odanın başında, altın dokumalı kumaşlarla kaplanmış duvarın önündedir. Tahta önce vezir-i azam, sonra da onu kollarının altından tutan iki başka vezirle birlikte Sultan çıkar, arkadan da omuzlarında Sultanın altın yastığını taşıyan üç genç [içoğlanı] gelir. Sultanın tahtının sağında iki basamak altta vezir-i azam, şehrin adaletinden sorumlu Yunanistan [*Rumeli*] *kazaskeri* ile birlikte, diğer tarafta ise iki vezir ve Anadolu *kazaskeri* belirli bir düzen içinde otururlar. Sultan konuşmaya başlar, sorularını herkes kendi düşüncesi doğrultusunda yanıtlar, savaş konuları ve devletin korunması ile ilgili kararlara bu yolla ulaşırlar. Görüşme sona erdiğinde Sultan, kendisiyle beraber gelenlerin eşliğinde odasına döner.[16]

Vezir-i azam Divanhanesi, sefer sırasında divanın toplandığı "*danışıḳ çadırı*" olarak bilinen çadırın

47. Üçüncü Kapı ile Eski Divanhane'nin 19. yüzyılda yapılmış suluboya resmi. Albüm, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 14.557*, fol. 17a.

saraydaki karşılığıdır.[17] Spandugino'ya göre bu Divanhane'nin ana binası ve müştemilatı alçak ve gösterişsizdir. 1492'de Mantova elçisi Alexis Becagut da binadan küçük bir loca diye söz etmektedir.[18] Üçüncü Kapı önünde uzanan revakların aniden bittiği yerde, avlunun sol köşesinde bir platformun üzerinde yapılmıştı (Lev. 11[25], 12[12], 33o; Res. 47, 48; Res. 33, 35, 40, 45). 18. ve 19. yüzyılda Osmanlılar tarafından çizilmiş planlarda ve Gurlitt'in 1910 tarihli planında bu Eski Divanhane'nin konumu açıkça gösterilmiştir (Lev. 15, 18, 19). Sultan Süleyman'ın yaptırdığı sekiz kubbeli Dış Hazine binasının ikinci ve üçüncü pencereleri arasında bu yapının temel taşları 1943'te bulunmuştur.[19] Temellerden genişliğinin 10 metre civarında olduğu anlaşılmaktadır. Planlarda yükseltilmiş platforma çıkan basamakların binanın ortasında değil, bir yana kayık, hazineye bitişik olduğu görülmektedir. Bu nedenle platformun özgün durumunda ikinci avlunun köşesine dek uzandığı ve basamaklarının da tam ortada olduğu öne sürülebilir. Büyük bir ihtimalle Sultan Süleyman, Fatih Sultan Mehmed'in Eski Divanhane'sinin sekiz kubbeli Dış Hazine'nin duvarı altında devam eden bölümünü yıktırmıştır; kuşkusuz bu varsayım ancak ilerdeki arkeolojik araştırmalarla doğrulanabilecektir.

Giuseppe Sorio, 1706'da şöyle yazıyordu: "[İkinci] avlunun üst köşesi ile [üçüncü] kapı arasında bir zamanlar divan kurulurdu. Bu işe ayrılan revakın eski divan [*vecchio Divano*] denilen bölümü, vezir-i azamın oturduğu yerin üstünde *Grand Signor*'un göründüğü küçük penceresiyle birlikte bugün hâlâ mevcuttur." Bu ifadeden, Sorio'nun gördüğü yıllarda özgün yapının bir bölümünün varolduğu anlaşılmaktadır.[20] Solakzâde'nin "kafes" dediği[21] demir ızgaralı pencere, 1748'den kalma bir planda da görülebilmektedir (Lev. 19). Bu pencerenin Sultanların oturup divan toplantılarını izledikleri üçüncü avludaki "*ḳafes nâm ḥücre*" denilen odaya açılması çok muhtemeldir (Lev. 11 [25, 31]). Nitekim, 16. yüzyılda üçüncü avludan çıkmaları yasak olan içoğlanlarının arada sırada demir parmaklı pencerenin ardındaki akrabalarıyla bu hücreden konuşmalarına izin verilmekteydi.[22]

Sultan Süleyman'ın yeni bir Divanhane inşa ettirmesinden sonra Fatih'in yaptırmış olduğu aynı işlevdeki bina "*eski dîvânḫâne* ya da *dîvânḫâne-i 'atiḳ*" olarak tanınmaya başlamıştır. 16. yüzyılda yapılmış minyatürler, Eski Divanhane'nin kalan bölümünü kırmızı ahşap revaklı ve kurşun örtülü kırma çatılı küçük bir bina olarak betimlemektedir (Res. 33, 35, 40, 45). Lokman bu yapıyı divan toplantılarından önce, zafer vaat eden Fetih suresinin (*Kur'an*, 48) okunduğu ve revaklarının altında önemli kişilerin ve elçilerin Sultanın elini öpmek için bekletildikleri "*mescid-i şerîf*" olarak tanımlar.[23] *Hünernâme*'deki minyatürlerden birinde mescidin ahşap revaklarından sarkan yağ kandilleri görülebilmektedir (Res. 35). Bu mescit, 1665 yılında Harem'de çıkan bir yangında zarar görmüş ve daha sade bir biçimde onarılmıştı.[24] Sonraki kaynaklarda yapıdan Zülüflü Teberdârân'ın kullandığı "'*âdî ve aḫşâb bir mescid*", [25] "'*atîk dîvân-ḫâne ta'bîr olunan câmi'-i şerîf*",[26] ya da "*dîvân-ı hümâyûn câmi'-i şerîfi*"[27] olarak söz edilir; ancak başka işlevler de yüklendiği kuşkusuzdur.

48. Üçüncü Kapı ve Arz Odası'nın aralarındaki küçük ön avlunun çatısı ile birbirlerine bağlı olduklarını gösteren havadan çekilmiş fotoğrafı. Kapı önünde uzanan revak Eski Divanhane'ye bitişikti. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

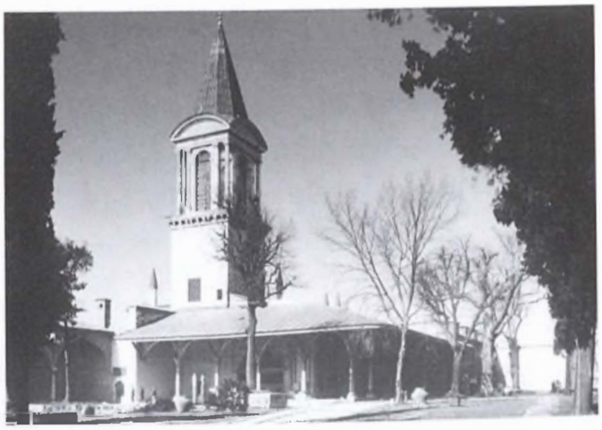
16. yüzyıldan itibaren elçiler, sık sık, vezirin kendilerini kabul etmesinden sonra bekletildikleri, halı ve değerli kumaşlarla süslü Eski Divanhane'den söz ederler. Üçüncü avluda Sultan tarafından kabul edilmeden önce Osmanlı eyalet valileriyle birlikte galebe divanlarını seyrettikleri[28] ve maiyetlerindeki önemli üyelerine yemek ikram edilen yer burasıdır. Bitişiğindeki Dış Hazine'den getirtilen hil'atlar da elçilere burada giydirilirdi.[29] Dinî bayramlarda mescidin revakı altında şeyhülislam ve diğer önemli ulema otururdu.[30] Çeşitli mekânları üçüncü avlunun önde gelen ağaları olan sarayağası ve İç Hazine ağasının (hazinedarbaşı) makam odaları olarak kullanılıyordu.[31] Eski bir töreye göre saray işliklerine bağlı ehl-i hiref ustalarına ücretlerini hazinedarbaşının kâtibi burada verir ve ağa bu sanatçı bölüklerinin başlarından saray için yeni eserler yapmalarını ya da eskilerini onarmalarını isterdi. Bütün bu verilerden, Eski Divanhane'nin Sultan Süleyman döneminden sonra özgün işlevini bütünüyle yitirmiş bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni Divanhane

Venedik elçisi Marco Minio Topkapı Sarayı'nı ilk kez Sultan Süleyman'ın cülus merasiminden sonra, 1521'de görür. Altı yıl sonra, Macaristan zaferi nedeniyle Sultanı kutlamak için tekrar geldiğinde sarayı eskisinden çok daha etkileyici bulur; Sultan Süleyman'ın ikinci avludaki Eski Divanhane ile Dış Hazine binasını yıktırarak güzel, yeni bir bina yaptırdığını da özellikle belirtir.[33] Guillaume Postel ise avlunun çevresine sıralanan mermer sütunlu revakların ve Yeni Divanhane'nin yapımının sorumluluğunu vezir-i azam İbrahim Paşa'ya atfeder (Lev. 11 [20,24], 12 [9-11]).[34] 16. yüzyılın son çeyreğinde, Vigenère, İbrahim Paşa'nın Divanhane'yi sadece yaptırmakla kalmayıp, masrafını da (muhtemelen kendi denetimindeki Dış Hazine'den) ödediğini belirtir.[35]

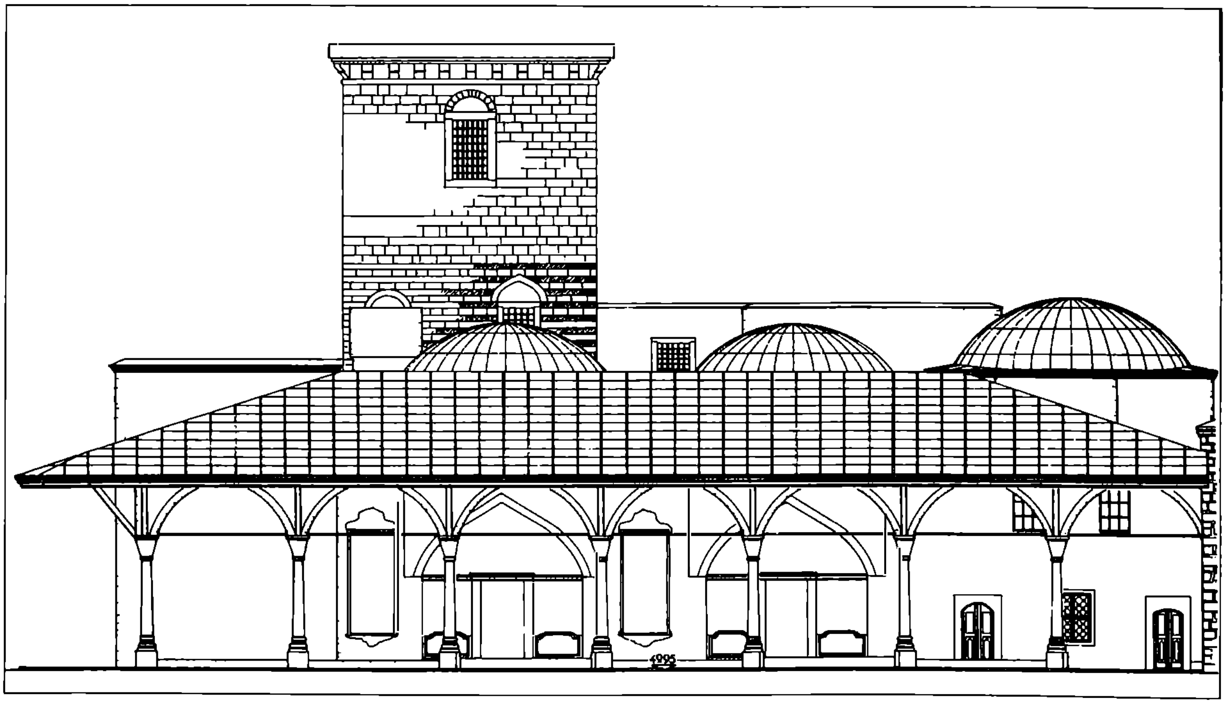
16. yüzyıl tarihçisi Nişancı Mehmet Paşa "*İstanbul'da olan dîvânḫâne ve ḫızâne-i 'âmire'i tecdîd ve tezyîn olunmaḳ buyuruldı fî sene 932*" sözleriyle binaların yapım tarihini 1525-26 yılları olarak verir.[36] Bostan Çelebi (Ferdî) de, yapım çalışmalarının 1526'da Macaristan seferi esnasında sürdüğünü belirterek bu tarihi teyit eder:

> Dârü'l-mülk Ḳosṭantiniyye'de olan sarây-ı 'âmire sâḥasında olan dîvânḫâne ve dârü'l-ḫizâne naẓar-ı himmet-i pâdişâhîde eksük görinüb, ol es̱nâda fermân-ı ḳazâ ceryân ṣudûr ve nefâẕ buldı ki, ẕikr olan dîvânḫâne ve ḫızâne yeniden 'azîm kârgîr binâ olup, ve sâḥa-i 'adâletde ba'żı şâhâne zamâ'im ve ḫüsrevâne tetimmât daḫi binâ olına. Bu mühimmin itmâmı içün dalḫi envâ'-i elvân mermerler ve 'amûd ve gec ve seng ve sâ'ir esbâb-ı binâ ve mühimmât-ı binâ tehiye olunup bennâlar ve neccârlar ve sengtrâşlar cem' olunduḳdan ṣonra esâs-ı bünyânına ibtidâ olunup, râyât-ı fetḥ âyât bu ġazâ-yı mübârekden 'avdet idinceye değin saḳf-ı refî'i ve şürfât-ı eyvânı ṭâḳ-ı Keyvâna ve ṭâremi âsmâna yetişüp ṣûreti istikmâl ve itmâm buldı.[37]

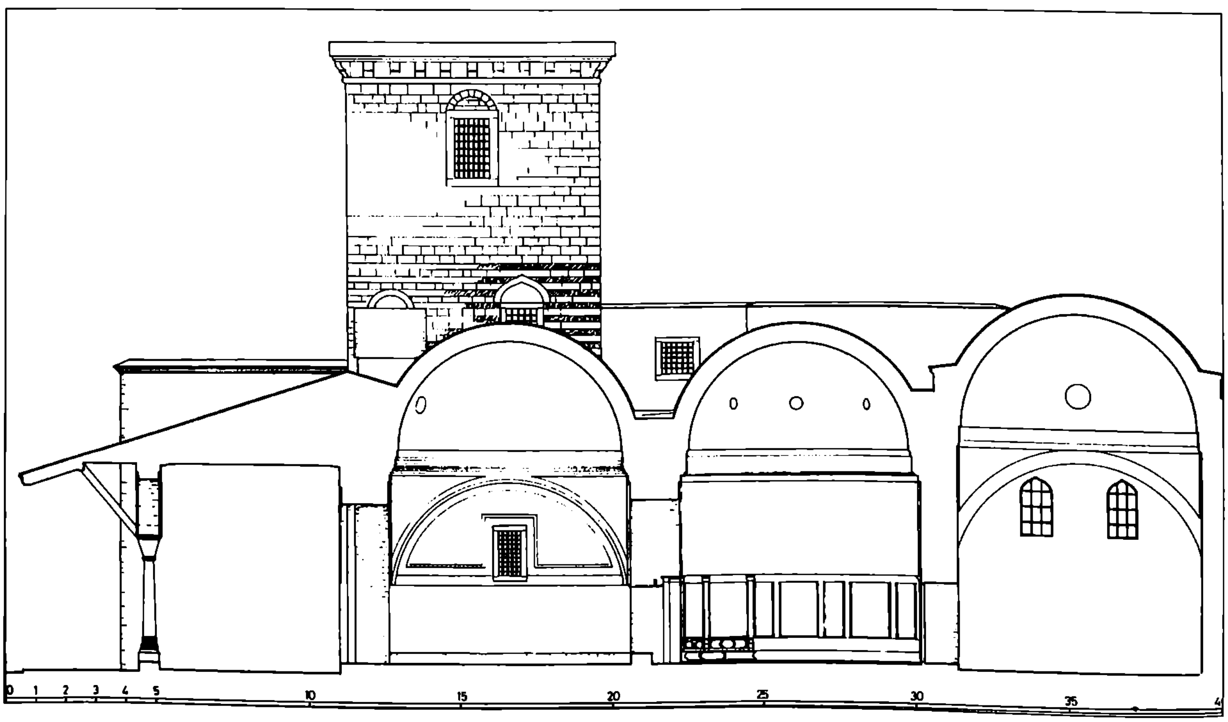

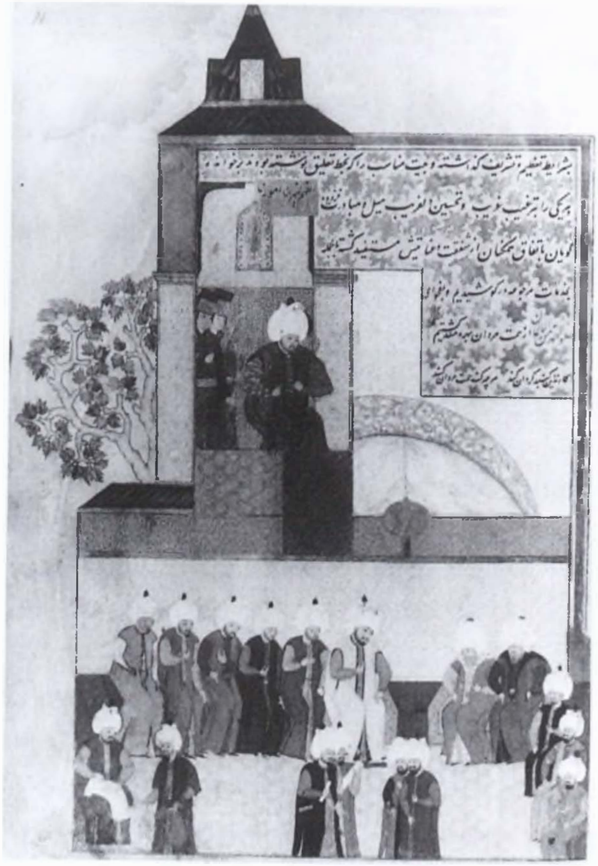
49. Yeni Divanhane ve neoklasik üst bölümüyle Adalet Kulesi.

Yeni Divanhane'nin Macaristan seferi sırasında yapıldığı belirtilmesine rağmen, saray hesap defterlerinde sonraki yıllara ait masraflar da kaydedilmiştir. 1527-29 yılından iki defter, üçüncü avludaki Arz Odası (*dîvânḫâne-i enderûnî*) dışında, "dış Divanhane" (*dîvânḫâne-i bîrûnî*) adlı yapının son işlemleri için yapılan harcamaların listesini vermektedir. Bu harcamalar; demir kafesler, kubbeye asılacak yaldızlı bir top, masalar, sekiler, ahşap işleri ve sıvalara yapılmıştır (Bkz. Ek. A. 2). Defterde 1528 Temmuz ve Ağustosu arasında mimar Alâaddin'e üç bin akçe ve hil'at verilmesinin nedeninin "*in'âm be-mi'mâr 'Alâ'üd-dîn ser-mi'mârân ki tamâm-kerden-i binâ-i dîvânḫâne–i 'âmire*" olarak açıklanması, yapının resmî olarak bu tarihte tamamlandığını gösterir.[39] Kimi araştırmacılar tarafından yeni Divanhane ve avlu çevresindeki revakların yapımının Mimar Sinan'a atfedilmesi üslup ve tarih açısından pek mümkün görünmemektedir.[40] Her şeyden önce, Sinan 1539'da, yani bina yapıldıktan çok sonra başmimar olmuştur. Ayrıca, yapının nispeten alçak ve kalın hatları Sinan'ın üslubuyla bağdaşmaz. Divanhane'yi, Sinan göreve gelmeden önceki maaş defterlerinde mimarbaşı olduğu belirtilen ve yapıyı yeniden inşa ettiğinde Sultandan ödüller alan Alâaddin'in (Acem Ali) yaptığı kesindir.[41]

50. Üç kubbeli Yeni Divanhane ve ona bitişik Adalet Kulesi'ni, Sultanın kafesli penceresiyle gösteren rekonstrüksiyon çizimi. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan

51. Elinde yay tutan Sultan II. Selim'in Adalet Kulesi'nin kafesli penceresinden Divanhane'yi izlemesi. Ardında has odalılar ok ve yaydan oluşan hükümdarlık simgelerini taşırlar. Aşağıda solda, hemen pencerenin altında vezir-i azam Sokollu Mehmet Paşa, beş vezir, sağda iki kazasker ile aynı sekide. Ön planda sol uçta, fermanı hümâyûnlara tuğra çeken nişancı görülür. Karşısında, sağ taraftaki ayrı bir seki üzerinde üç defterdar yer alır. Lokman, *Şehnâme-i Selîm Ḫân*, yak. 1581, TSK, A. 3595, fol. 11a.

Sultan Süleyman döneminde yapılan Yeni Divanhane, ana kurgusu hemen hiçbir değişime uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır. Planı önde L biçimli mermer bir revak ve ilk odanın arkasında yükselen Adalet Kulesi ile kubbeli üç odadan oluşur (Lev. 11[2023], 12[9, 10]; Res. 49, 50). 1681'de Donato Dış Hazine'nin bitişiğindeki bu üç ana odayı "Divanhane", "kâtipler odası veya defterhane" ve "arşiv odaları" olarak tanımlar.[42] Bina 1665 Harem yangınından sonra IV. Mehmed tarafından büyük ölçüde onartılmış, 1792-93'te III. Selim ve 1819-20'de II. Mahmud tarafından yeniden elden geçirilmiştir. Bugünkü Avrupa etkili (*efrenckârî*) bezemeleri Sultan II. Mahmud döneminde yapılmıştır.[43]

Mermer revak, bazı araştırmacıların öne sürdüğü gibi 18. yüzyılda eklenmemiştir, özgün planın bir parçasıdır.[44] 16. yüzyıl yazılı kaynaklarında sözü edilen bu revaklar, aynı dönemde yapılmış elyazması resimlerinde de betimlenmiştir (Lev. 33m; Res. 32, 36, 38, 39). 1537'de Baron de Saint-Blancard ve 1553'te Bernardo Navagero, Divanhane'nin görkemli sütunlarından ve renkli mermer kaplamalarından övgüyle söz ederler. 1537 dolaylarında Luigi Bassano "önünde bir revakı olan" bu "çok güzel loca"yı bir manastır yapısına benzetmiştir.[45]

16. yüzyıl minyatürleri, kubbede asılı altın yaldızlı topu ve üç yandaki kırmızıya boyalı ahşap sekileriyle vezir odasının içini tasvir ederler (Res. 51, ayrıca bkz. Res. 32-35, 37). Hünkâr penceresi altında, sağda iki kazasker, solda vezirler arasında vezir-i azam oturur. Ferman-ı hümâyûnlara tuğra çeken nişancı sol tarafta, üç defterdarın karşısında oturur, arkalarında, ikinci kubbenin altında ise yazı yazan kâtipler ve para tartan görevliler bulunur. Kemerle ayrılan kubbeli iki odanın arasında duvar bulunmaz; bugün de var olan mermer bir kapı açıklığı işlevleri farklı olan bu iki alanın arasındaki geçişi belirler (Res. 41, 42). Sultan II. Mehmed'in Eski Divanhane'sindeki gibi vezir odası kâtiplerin konuşulanları işitip kayda geçirebilmeleri için doğrudan defterhaneye bağlanır.

Divan'daki oturma düzeni de 15. yüzyılda belirlenen biçimini sürdürmektedir. Bu düzen bazı Osmanlı yazarlarının vezir, kazasker, arşivlerden sorumlu defterdarlar ve Defterhane'den sorumlu nişancıyı temsil eden dört yüce direkle ayakta duran kubbeli bir çadıra benzettiği merkezî devlet yapısı şemasını yansıtmaktadır. Sultanın

yönettiği ve kullarının yardımıyla ayakta duran devletin dört temel direği, kubbeli Divanhane'de belirli bir sıra içinde yer alırlar. Vezir-i azamın başı üzerindeki kafesli pencere, onun görünmeyen Sultanın temsilcisi olduğunu vurgulamaktadır. İkinci avlunun tümünün değilse de, Dış Hazine ile Divanhane'nin başkanı, yönetim hiyerarşisinin tepesindeki vezir-i azamdır.

Aynı minyatürlerde sol köşede, vezirlerin oturduğu sekinin arkasındaki gizli odaya açılan ve günümüze gelmemiş küçük bir kapı yer alır (Lev. 33; Res. 37). Bu kapı 1628'de Habsburg elçisi Hans Ludwig von Kuefstein'a verilen ziyafeti betimleyen bir resimde ve daha geç tarihli baskı resimlerde de görülmektedir (Res. 41, 42). Resimde sol kapıdan Divanhane'ye giren kişiler "porselen taslarla içki taşıyan sakiler" olarak tanımlanmıştır. Nitekim 17. yüzyılda yazıldığı sanılan bir "*Dış Dîvânḫane*" eşya envanteri çeşitli halılar (Menemen, Mısır, Acem), perdeler, yaygılar, ve mehterlerin müzik aletlerini listeledikten sonra, buradaki "*iç ḫazine*"de muhafaza edilen İznik çinisi ve "*fâğfûrî*" sofra takımlarını sayar. Bu da köşedeki kapının arkasında Divanhane'de kullanılan eşyaların depolandığını gösterir.[46] 1740'ta Baron Philip Franz Gudenus, elçiler oturtulduktan sonra kafesli pencerenin olduğu duvarın köşesindeki aynı kapıdan vezir-i azamın Divanhane'ye girmesiyle herkesin saygı gösterisi olarak ayağa kalktığını anlatır. Vezirlerin alçakgönüllülükle Eski Divanhane'den dışarı çıkarak elçileri selamladığı 15. yüzyıl geleneğinden farklı olan bu tutum, Sultan Süleyman'ın yaptığı yeniliklerden sonra Osmanlılar'ın giderek artan gururlu tavrını yansıtmaktadır. Nitekim, vezir-i azamın herkes Divanhane'ye girdikten sonra, heybetle "*abdestḫâne*"den çıkması kuralını getiren 1676-77 tarihli bir *Kânûnnâme*'de bu değişiklik belirtilmiştir.[47]

18. yüzyıl sonunda Mouradgea D'Ohsson'un yayımladığı bir gravürde vezir-i azamın oturduğu sekinin arkasında kafesli hünkâr penceresinin bulunduğu duvarın mermer levhalarla kaplı olduğu görülür. Bu duvar bugün modern Kütahya çinileri ile bezelidir (Res. 42). 16. yüzyıl minyatürlerinde de duvar uzun dikdörtgen mermer panolarla kaplıdır. Kuefstein'a verilen ziyafetin resminde aynı duvar, Yavuz Sultan Selim'in Kahire'yi fethetmesinden sonra, üçüncü avluda bugün Hırka-ı Şerif Dairesi olarak bilinen yapının cephesine yerleştirilen Memlûk tarzında renkli mermer şeritlerden yapılmış süslemelere benzer şekilde betimlenmiştir (Res. 37, 41). Divanhane'deki mermer kaplamalardan 1550'lerde Caterino Zeno ve Navagero da bahsetmektedirler.[48] Vezir-i azamın oturduğu yerin arkasındaki duvarı 1740'ta Gudenus kubbenin başlangıcına kadar mermer mozaikle kaplı olarak betimler, duvarların üst kısmı ve kubbe ise, kırmızı, mavi ve beyaz boyalar ve altınla bezenmiştir.[49] Üçüncü avludaki Hırka-ı Şerif odasındakiler gibi büyük olasılıkla bu mermer kaplamalar da Kahire'den getirilmiştir.

1517'de Mısır'ın fethinden sonra Memlûk tarzında mimarî süsleme kısa bir süreyle İstanbul'da moda olmuştu. Kahire mermer kaplamaları, sarayın deniz kıyısında 1519-20'de Sultan I. Selim için yapılan Mermer Köşk'te olduğu gibi, Alâaddin'in başmimar olduğu yıllarda yapılan binalarda kullanılmıştı (Lev. 10[49]). Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa'nın camisinin (1523-24) duvarları da Kahire yapılarından sökülüp getirilmiş mermerlerle kaplıdır. Paşa'nın bugün yıkılmış olan İstanbul'daki sarayı da, Venedik elçisi Pietro Zeno'nun 1529'da belirttiğine göre "Kahire'den alınmış taşlarla süslü" idi.[50] Mermer sütun ve levhaların Kahire anıtlarından sökülerek İstanbul'a taşınması Sultan Süleyman döneminin başlarına kadar sürmüştür. 1527-29 masraf defterlerinden mermerlerin Mısır'dan getirtilip "*ḫazîne-i mermer der bağçe-i 'âmire*"ye konduğu anlaşılır.[51] Bu nedenle Sultan Süleyman'ın yaptırdığı

Divanhane'nin duvarlarının Kahire'den gelme mermerlerle kaplanmış olması çok mümkündür.

Kubbeli ikinci odadaki Defterhane bir kapı vasıtasıyla arşiv olarak kullanılan üçüncü kubbeli odaya açılmaktadır. Divan toplantılarından sonra Defterhane ve arşivinin bitişiğindeki Dış Hazine vezir-i azamın mührüyle kapatılmaktaydı.[52] Lewenklau albümündeki resim bu üçüncü odanın cephesinde bugün de durmakta olan iki kafesli pencere ve bir kapıyı betimlemektedir. Bu odanın bitişiğinde, kapıcıların nöbet tuttuğu kapı (Lev. 33m), Dış Hazine'nin kapısıdır. 1940'lı yıllardaki restorasyonlar sırasında kubbeli arşiv odasının zemininde bulunan yükseltilmiş platformlar, kahve kavurmak için kullanılan bölüm, helalar ve Gurlitt'in planında görülen arşiv depoları yıkılarak ortadan kaldırılmıştır (Lev. 15[4]).

16. yüzyıl minyatürlerinde görülen revakın altındaki kırmızı tahta seki başkâtibin (*reisülküttâb*) oturduğu yerdir (Lev. 33m; Res. 32-35, 37). Yüksek rütbeli görevliler revak boyunca uzanan kırmızı tahta sekilerde otururlardı. Divanhane'nin demir kafesleri ve tüm ahşap ayrıntıları kırmızıya boyanmıştı.[53] İkinci avludaki çimenlik alanların çevresindeki tahta parmaklıklar, revaklara asılı perdeler ve yerlere döşeli halılar, Sultan çadırına has olan hükümdarlık rengi kırmızıdır. Kırmızının hâkimiyeti dışarıdaki bahçenin yeşiliyle etkileyici bir karşıtlık oluşturmuş olmalıdır.

Atâ'ya göre Divanhane'nin kubbeli ilk iki birimi bahçeye hiçbir duvar olmaksızın kemerlerle açılmaktaydı, bu nedenle içeride gerçekleştirilen etkinlikleri dışarda toplananlar rahatça görebiliyorlardı. La Croix yapının bu şeffaflığını adaletin ulaşılabilir olması fikrinin ifadesi olarak yorumlar; mimarî formunda ise savaşçı bir geçmişin izlerini bulur.[54] Yazar böylece Divanhane'nin savaş sırasında adaletin uygulandığı yer olarak kullanılan kabul çadırlarını çağrıştırması konusunda doğru bir gözlemde bulunmuştur. Osmanlılar'ın müttefiki I. François'nın elçisi Baron de Saint-Blancard 1537'de Sultan Süleyman'ın vezir-i azamı tarafından seferlerden birinde böyle bir çadırda kabul edilmiş ve her yanı açık olan bu çadıra "Porte" (Kapı) dendiğini yazmıştı: "burada danışma toplantıları yapıp, savaş ve adalet konularını görüşürler, çünkü 'Porte' divan toplantılarının yapıldığı ve adaletin uygulandığı yerdir."[55]

Sultan Süleyman'ın yeni Divanhane binası II. Mehmed'in yaptırdığından daha değerli malzemelerle ve daha anıtsal bir ölçekte inşa edilmiştir. Eski Divanhane'nin basit ahşap revakları ve kırma çatısının yerini yüksek mermer sütunlar ve kurşunla kaplı kubbeler alır. Öte yandan, yeni yapının planı temelde öncekini uygulamaktadır; her ikisinde de, vezir-i azamın oturduğu sekinin üstünde bir kafes-i hümâyûn bulunan birer Divanhane odası vardır. Yerleşmiş tören ve işlevlere göre biçimlenmiş yapılar olarak ikisinde de bir defterhane bulunur. Topkapı Sarayı'ndaki yeni Divanhane'nin bir benzeri de Edirne sarayında yapılmıştır. 1529-30 tarihli bir belge İstanbul'dakinin bitmesinin hemen ardından, bu "yeni Divanhane"nin (*dîvânḫâne-i cedîd*) masraflarının listesini vermektedir. Açıkçası, mimarîden giderek artan heybetli imparatorluk iddialarını iletebilecek bir anıtsallık bekleyen Sultan Süleyman döneminde, 15. yüzyıl yapıları artık yeterince etkili bulunmamaktadır. Bu nedenle Fatih'in, Eski Divanhane olarak tanınmaya başlayan Edirne'deki binasının yazgısı da İstanbul'dakiyle aynı olmuştur.[56]

Adalet Kulesi

Bugün Adalet Kulesi olarak bilinen yüksek kule, ikinci avluda çevresindeki tüm yapılar arasından, Sultanın adaletini en belirgin şekilde yansıtan bir mimarî simge olarak sivrilir (Lev. 5a,b, 11[23], 12[10]; Res. 49-51). Angiolel-

lo'nun bu avluda bir kuleden söz etmesi ve 1493'te yayınlanan Schedel'in tahta-baskısında görülmesi, bugün Süleyman'ın yeni Divanhane'sinin bitişiğindeki Adalet Kulesi kaidesinin II. Mehmed döneminden kalma olduğunu teyit etmektedir (Lev. 24). Angiolello bu yapının Yedikule burçlarındaki daimî hazineye gönderilmeden önce imparatorluk gelirlerinin geçici olarak korunduğu yer olduğunu belirtir.[57] Ne yazık ki Dış Hazine hakkında 1526-1528 arasında Sultan Süleyman'ın sekiz kubbeli yeni bir bina yaptırmaya başlamasına dek pek bilgimiz yoktur (Lev. 11[24], 12[11]). Gritti ve Spandugino, üçüncü avludaki İç Hazinenin yanı sıra ikinci avluda imparatorluk gelirlerinin saklandığı bir Dış Hazineden söz ederler.[58] 1487 yılında yapılmış bir envanter ise yapıyı İç Hazineden farklılığını vurgulayacak şekilde "*ḫizâne-i 'âmire-i bîrûnî*" şeklinde tanımlar ve içindekileri Semerkand kâğıtları, tepsiler, maşrapalar, sürahiler, kadehler, alemler, sancaklar, Fas derileri (saḫtiyânhâ), çeşitli kumaşlar, halılar, seccadeler, hil'atlar ve üçüncü avludaki "*ḫizâne-i 'âmire-i enderûnî*"den ödünç alınmış sikkeler olarak listeler.[59]

Kule biçimindeki hazinelerin Osmanlılar tarafından yapılmış daha erken örnekleri vardır. Yedikule[60] ve Edirne Sarayı'nda Fatih'in Has Odası olarak yapılmış binanın ortasından yükselen sekiz katlı bir kule olan *Cihânnümâ Kasrı* (Res. 3 [17])[61] bu örneklerdendir. Topkapı'daki ikinci avlu kulesi gibi, Edirne'deki bu anıtsal hazine kulesinde de üst katta Sultanın seyir köşkü bulunmaktaydı. Topkapı'daki Adalet Kulesi'ndeki köşkten Sultanın kendisini göstermeden törenleri izlediği bilinmektedir. Schedel'in tahta-baskı resminde kule konik bir çatıyla örtülüdür; oldukça şematik olmakla birlikte pencereleri de betimlenmiştir (Lev. 24). Dolayısıyla hünkâr kasrı Fatih'in özgün kulesinde de mevcuttur ancak Süleyman döneminde büyük ölçüde değiştirilmiştir.

Yapının ne zamandan itibaren Adalet Kulesi olarak isimlendirildiğini kesin olarak bilmesek de, Fatih'in Yeni Saray'ının hünkâr pencereleri ve kulelerinden söz eden Cafer Çelebi'nin bir şiiri bu kulenin Eski Divanhane'ye bakan pencere gibi, başlangıçtan beri Sultanın adaleti ile simgesel bir bağı olduğunu düşündürür. Şiir sarayının her camının cihanı ve teşrifat törenlerini seyretmek için bir göz, her kulesinin ise adaletli Sultanı metheden bir dil olduğunu ifade eder: "*Nedür her câm bir çeşm-i cihân-bîn/Temâşâ itmege tertîb ü âyîn//Nedür her küngüre ser tâ ḳadem dil/K'ider medḥ ü s̱enâ-yı şâh-ı 'âdil*".[62] Saray bahçelerini kuşatan surların kule köşkleri gibi ikinci avludaki de Sultanın adaletinin sonsuzluğunu simgelemekte ve saray siluetinin üstünden yükselerek, adalet kavramı ile bağlantılı bütün yönetim binalarının bulunduğu ikinci avlunun köşesini vurgulamaktaydı.

Sultan Süleyman Yeni Divanhane'nin yanına sekiz kubbeli Dış Hazine'yi yaptırınca kule, özgün hazine işlevini yitirerek yeniden biçimlenmiştir. 16. yüzyıl kaynaklarında kule "*köşk-i 'adl*",[63] "*köşk-i 'adâlet*",[64] "*köşk-i naṣfet*",[65] "*ḳaṣr-ı 'adl*",[66] "*ḳaṣr-ı 'adâlet*"[67] gibi adlarla anılır. Sultanın otağ-ı hümâyûnunda da aynı adı taşıyan yüksek bir çadır bulunmaktadır: "*Oṭaḳ-ı pâdişâhî sarây-ı 'âmireye nazîrdür ve 'adl köşki vücûd-ı pâdişâhîye maḫṣûṣ dârü'l-'adl menzilesidür ki sarây-ı 'âmirede ḳafeṣ-i hümâyûna nazîrdür*".[68] Süleyman'ın "Adalet Köşkü"nde 1527 ile 1529 arasında yaptırdığı onarımları kaydeden masraf defterleri, köşkün tavan, pencere, kafes, kapı ve kalemişi bezemeleri için yapılan harcamaları belirtir (Bkz. Ek. A.3). Bu yenileme sırasında II. Mehmed'in tuğladan yapılmış kare kulesinin üzerine taş bir bölüm eklenmesiyle yükseltilmiş ve bugün hâlâ Divanhane'ye bakan hünkâr penceresi açılmıştır. Kalın duvarlar içindeki, sahanlıkları Divanhane'ye bakan pencerenin konumuna uyarlanan yeni katlarla artık denk düşmeyen

dar merdivenlerin yerini alan ahşap merdivenler Sultanın vezir-i azamın üstündeki dairesini yukardaki seyir köşküne ulaştırmaktadır.[69]

Birçok 16. yüzyıl minyatüründe yeniden yapılmış kule köşkü kırmızı ahşap kafeslerle çevrili ve kurşun kaplı sivri külâhıyla betimlenmiştir (Lev. 33; Res. 32, 35-40). Melchior Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında "hükümdarın gözlem kulesi" olarak tanımlanmış bu kule köşkünden, Sultan, ikinci avlunun törenlerini, kafesli pancurlardan birini açarak işaretini verdiği politik idamları ve askerlere ödeme yapılmasını seyredebiliyordu.[70] Donato, denize ve bütün kentin manzarasına hâkim Hünkâr Köşkünün [*cihânnümâ-yı hümâyûn*] kırmızı kafesler arkasından Sultana ikinci avlu törenlerini görünmeden izleme olanağı verdiğini belirtir (Lev. 27-30, 32a,b).

Divanhane'ye açılan pencereden ilk kez, Sultan Süleyman'ın 1527'de Hıristiyanlığın İslâmdan üstün olduğunu savunan bir Müslümanın yargılanmasını seyredişini betimleyen metninde Celâlzâde bahseder:

> *Ḥazret-i pâdişâh-ı dil-âgâh ve 'adâlet-sipâh paşalar oturduğı ṭaşra dîvânḫâne üzerinde bir taḫt-ı mu'allâ ve şâhnişîn-i bâlâ yapup andan aşağa dîvânḫâneye nâzır bir manzara-i mestûre iḥdâş eyleyüp zât-ı şerîfleri ile gâhî ol manzaradan ahvâl-i dîvân nigâh idüp ḥaḳâ'iḳ-i aḥvâle muṭṭali' ve âgâh olurlardı.*[72]

1533'te Schepper pencereyi "Büyük İmparatorun elçilere verilen ziyafetleri seyretme âdetinde olduğu kafesli pencere" olarak tarif ederken, Lokman pencerenin kafesinin altın yaldızla boyalı olduğunu belirtir.[73] 1537 civarında yazan Luigi Bassano ise, siyah perdeli pencereye Harem'deki kapalı bir koridordan girilebildiğini anlatır.[74] Bu koridor, Sultanın üçüncü avludaki özel dairelerini kuleye bağlamak için yapılan *Altın Yol* olmalıdır (Lev. 11[67], 12[38]). Lubenau, III. Murad'ın Osmanlı casus ve ajanlarının Hıristiyan krallarının saraylarından gönderdiği istihbarat raporlarının ve Avrupa'da yayınlanan haber bültenlerinin *(die neuen Zeittungen)* yüksek sesle okunup çevrildiği Perşembe günleri bu kafesli pencerenin arkasında oturmayı özellikle tercih ettiğini söylemektedir.[75]

İki yanında tahttaki Sultanın tuğrasının bulunduğu pencerenin üstünde Kur'an'dan alınmış adalet temasıyla ilgili ayetler yazılı olduğu bilinmektedir. Özgün 16. yüzyıl kitabelerinin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır; bugün görülebilenlerden en eskileri 1667-68 yılında yazılmıştır. Harem'e açılan kule kapısının üstünde ve Harem'in girişinde bulunan bu yazıtlarda, Harem yangınından sonra kuleyi ve Divanhane'yi onartan IV. Mehmed'in adaletini öven beyitler yer alır.[76] Divanhane'nin ikinci avluya açılan giriş kapısının iki yanında ise II. Selim (1792-93) ve II. Mahmud (1819-20) dönemlerinde yazılmış, adalet temasını işleyen kitabeler bulunur. Sultan Mahmud döneminde yazılmış olan kitabede Sultanın vezirlerini izlediği altın kafesli pencere Sasanî şahı Hüsrev Anuşirvan'ın, haksızlığa uğrayanların hükümdarı uyarmak için çekecekleri, üzerinde çanlar asılmış efsanevî adalet zincirine benzetilir: Adalet zincirine tekabül eden kafesli pencere, zincir çekmeye lüzum kalmadan haklı olanı Sultana ima eder: "*Müşebbek revzeni zincîr-i 'adlun bir 'adlidür./ Bilâ taḥrîḳ ider ḥaḳ ṣâḥibin ol ḫüsreve îmâ.*"[77] Kitabeden anlaşıldığına göre, Adalet Kulesi bu yıllarda da Sultanın adaletini simgelemeyi sürdürmektedir. "'Âdil" lakabını benimsemiş olan II. Mahmud kuleyi, üzerinde kurşun kaplı konik külâh bulunan neoklasik bir köşk ekleyerek daha da yükseltmiştir. Bugünkü Adalet Kulesi II. Mahmud döneminde ulaştığı görünümünü korumaktadır.

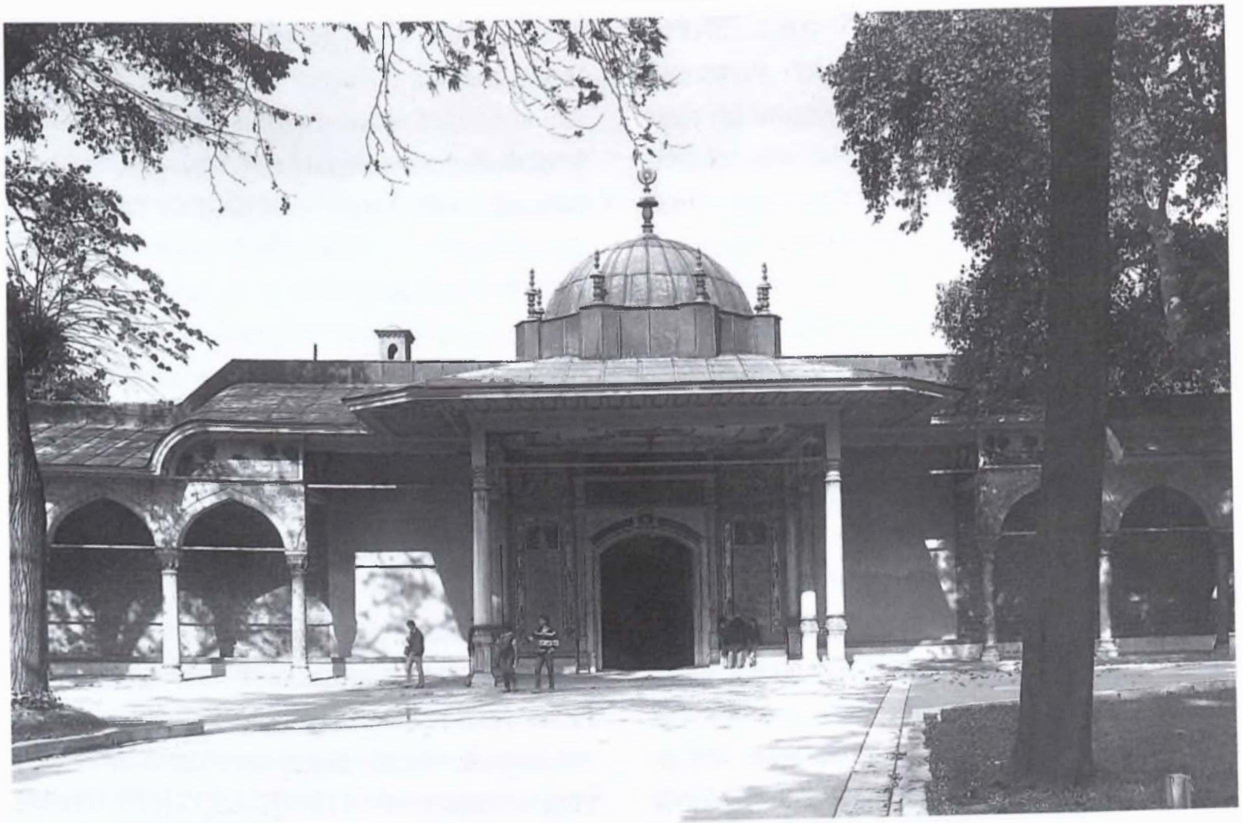
Divanhane'nin kubbesinde asılı altın yaldızlı delik işi tekniğiyle yapılmış küre (top) yine adalet kavramıyla bağlantılı bir simgedir. 1527-28

yılının bir hesap defterinde "*ṭob-ı müzehheb*"[78] olarak geçen bu küre, Lokman'a göre yeryüzünü temsil etmektedir; asılı olduğu zincir ise "akıl ipi"dir (*rişte-i'aḳl*). Bu zincirin bir ucu, adaletin uygulanmasında Sultanın temsilcisi olan vezir-i azamın eline verilmiştir. Fakat vezir, topu doğru yerinde tutmasıyla temsil edilen adalet dağıtımında ne denli yetkin olursa olsun, esas yetke Sultanın elindedir. Top, kafes-i hümâyûnun tam önünde bir hedef gibi asılı durur ve her ülkeye adalet getirmek için bilge hükümdarın yayından fırlayan oklara benzeyen fermanlar simgesel delikli topun bir yanından girip öte yanından çıkarak, bütün dünyaya hiç zarar vermeden hükmettiğini işaret ederdi. Çünkü, vezir-i azamı denetiminde tutan sağduyu sahibi Sultanın yayından çıkan ok topa zarar vermezdi. Lokman'a göre Osmanlı Sultanlarının adaletin "simgesel evi"ne (*ḳaṣr-ı mermûze*) divan günlerinde, bir ellerinde yayla gelmeleri bu düşünceyi yansıtmaktadır. Arz Odası'nda arîzaların sunulması sırasında adil olmayan vezirlerin Sultanlar tarafından azarlanması da aynı tutumun bir parçasıydı.[79] Birçok 16. yüzyıl minyatürü kafesli pencere arkasında Sultanları yay tutarken betimlemektedir. Örneğin, *Hünernâme*'de yer alan iki minyatürde Sultan elinde bir yayla bu pencerenin önünde otururken görülmektedir (Res. 34, 35). Yine Lokman'ın yazdığı *Şehnâme-i Selîm Ḫân*'ın bir minyatüründe Sultan II. Selim, kılıç ve oklar taşıyan iki içoğlanı eşliğinde elinde bir yayla kafesli pencereden bir divan toplantısını izlerken betimlenmiştir (Res. 51). Resimde, kubbeye asılmış yaldızlı delik işi top, kendisine zarar vermeden aralıklarından geçen bir okla tasvir edilmiştir. Lokman'ın metni minyatürün hem Sultanın okçuluktaki ustalığını hem de devlet yönetimindeki adaletini göstermek için yapıldığını belirtir.[80]

Pencere ve top Osmanlı siyaset anlayışının ana ilkelerinden birini simgelemektedir. Buna göre Divanhane'de uygulanan, biri devlet kanun hukukuna dayalı, diğeri İslâm şeriat hukukuna dayalı ve dinî olmak üzere iki tür adalet, görevi hem devleti hem de dinî korumak olan Sultanın şahsında güçlü bir yetke ile dengede ve gözetimde tutulmalıdır. Divanhane'ye bakan pencere ile kulenin tepesindeki seyir köşkü, görünmez olmasına rağmen her şeyin bilgisine sahip olan Sultanın sadece varlığını değil, görünmez mutlak gücünü de temsil etmektedir.

Dış Hazine

Yapım tarihi genellikle II. Mehmed dönemine atfedilen ikinci avlunun sekiz kubbeli Dış Hazine'si, yukarıda belirtildiği gibi aslında, yeni Divanhane ile birlikte Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır (Lev. 11[24], 12[11]).[81] Nitekim Minio bize 1526-27 dolaylarında İstanbul'a geldiğinde eski hazinenin çoktan yıkılmış olduğunu söyler.[82] 1527-28 yılına ait belgeler de "*ḫazîne-i bîrûnî*"nin son harcamaları olarak iskemleler, büyük dolaplar, pencere camları, sıva, demir kapılar ve bir seki için yapılan masrafların listesini verir (Bkz. Ek. A. 4).[83] Sonuncusu büyük bir olasılıkla yapının kuzeybatı köşesinde hâlâ duran yükseltilmiş platformdur. Bunun altındaki tonozlu geçit üçüncü avluyu kara haremağalarının yaşadığı binaya bağlar. Kaynaklar üçüncü avludaki İç Hazineden farklı olan bu yapıyı[84] "*ḫazîne-i bîrûnî*",[85] "*dış ḫazîne*",[86] veya "*ṭaşra ḫazîne*"[87] olarak adlandırırlar. Gurlitt'in planında iç duvarlar çevresinde görülen ahşap galeriler bugün artık bulunmamakla birlikte, duvarlardaki kiriş oyukları bir zamanlar var olduklarını göstermektedir (Lev. 15 [5]).[88] Yüksek sıra pencereleri bulunan cephenin eskiden geniş saçakları olmalıdır; nitekim bu saçaklar sonraları yapılmış Avrupa gravürlerinde görülmektedir (Res. 45). Saçak-

52. Bâbü's-sa'âde (Üçüncü Kapı). Fotoğraf: Reha Günay.

ların altında kapının yanında çok sayıda görevli ve hazineyi koruyan muhafızlar beklemektedir (Lev. 33m; Res. 35).[89]

Bab-ı Hümâyûn'daki geçici hazineden getirilen gelirler Dış Hazine'nin içinde kalın taşlarla örtülü yeraltı mahzenlerinde ve toplandıkları eyaletlerin adları yazılı sandıklarda korunurdu. Yürürlükte olan kayıtlar Divanhane'deki arşivde tutulurken, eski kayıt defterleri burada saklanırdı. 1676-77 yılında çıkarılmış bir *Kânûnnâme*, yandaki "*mâlîyye deferhâne*"si ile "*defterhâne*" gibi, her divan toplantısı sonunda Dış Hazine'nin vezir-i azamın mührüyle kapatılmasını emreder.[90] Sultanın başkentten ayrıldığı savaş zamanlarında hazine, istihkâmı daha güvenli olan Yedikule surlarına taşınırdı.[91]

Bu "*Cazná* denilen aşırı büyük yapı"nın içindekileri 1553'te Navagero şöyle anlatır:

> *Grand Signor*'un gelirinin bütün yazılı belgelerini ve her eyaletten gönderilen hesapları da sandıklar içinde buraya koyarlar ve her sandığın dışına yıllara göre çeşitli yer, ülke ve eyaletlerin hesaplarını gösteren etiketler yapıştırırlar. Divan günlerinde Kapı'ya (Porte) getirilen dükaları, parayı ve her şeyi bu *cazná*'da saklarlar. *Cazná*'ya ayrıca, yün kumaşlardan, ipekten, altın brokardan kaftanlar, vaşak ve samur kürkleri ve *Grand Signor*'a hediye edilmiş ya da sarayının ihtiyacı için getirilmiş bütün dikilmiş giysileri koyarlar. Bu *cazná* dört divan gününde açıktır ... bunun dışındaki günlerde bir yığın anahtarla kilitlenir ve *Grand Signor*'un mührüyle mühürlenir.[92]

Navagero *çavuşbaşı*'nın Dış Hazine'yi açtığında vezir-i azama emanet edilmiş mühr-ü hümâyûnu öpme törenini anlatır. 1573'te hazinenin açılışını gören Andrea Badoaro, "Yeniçerilere ödemek için buradaki deri torbalar içinde büyük bir miktar para çıkardılar. Söylendiğine göre içinde büyük mik-

tarda altın ve gümüş sikke, mücevherlerle, değerli taşlarla süslü altın ve gümüş kılıçlar, hançerler ve başka eşyalar varmış. Ancak daha da kötüsü, büyük bir sır olmasına rağmen duyduğuma göre, geçmişin imparatorlarından kalma çok büyük miktarda külçe altın bulunmakta imiş," der.[93]

İkinci avluyu betimleyen *Hünernâme* minyatüründe Dış Hazine'nin önündeki alanda üç ayda bir maaş alan askerlerin ücretlerinin ödendiği para torbaları görülmektedir (Res. 35). Ödeme yapılmadan önce vergi olarak alınan sikkeler ve diğer gelirlerin yeni Divanhane'nin üçüncü odasının önünde bir kazanda içerdikleri madenler kontrol edilir, sonra ikinci odada tartılır ve deri torbalara yerleştirilirdi. İkinci avlunun Lewenklau albümündeki resminde hem Divanhane revakının altındaki ocak, hem de ikinci odadaki para tartma terazileri görülmektedir (Lev. 33n). *Süleymânnâme*'deki bir minyatürde de görülen kalp para bulma ocağını 1547'de Chesnau şöyle betimlemektedir:

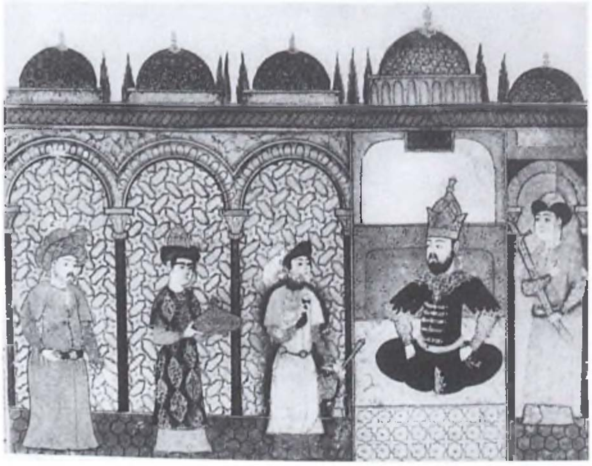
> Bahsedilen kabul odasının yanında, adı geçen hazinedarlara gümrük, satış vergisi, ve imparatorun öteki gelirlerinden ulaşan on veya on bir *deniers tournois* değerinde küçük bir gümüş sikke olan akçelerin geçerliliğini denedikleri bir başka yer bulunur. Burada kömür dolu büyük bir kazan vardır; kazan bir soba üzerinde kızıla dönene dek ısıtılır, üstüne adı geçen akçeler koyulur, belli bir sayının üzerinde kalp para içerdiği tespit edildiğinde, getirenler iki katını öder.[94]

Sultanın Dış Hazine'yi ziyaret ettiği nadir durumlarda yerlerine halılar serilir, içerdeki ahşap galerilerine perdeler takılır ve kapının karşısına bir taht-ı hümâyûn konurdu. Atından inip tahtına kadar yürüyeceği yola değerli kumaşlar yayılırdı.[95] Ancak bu ziyaretler pek sık olmazdı; kapamak için mühr-ü hümâyûnun kullanılması dışında Dış Hazine'de törensel bir etkinlik gerçekleştirilmemesi nedeniyle çok süslemesi olmayan, sade, işlevsel bir yapı idi. Yalın taş duvarları ve ahşap desteklere dayanan saçaklarıyla yanındaki Yeni Divanhane'nin süsleri ve mermer sütunlu gösterişli revakları karşıtlık oluşturuyordu.

Bâbü's-sa'âde

Ordugâhlarda Sultanın askerlerin arasına çıkması için kurulan sâyebân çadırının II. Mehmed'in Yeni Saray'ındaki mimarî karşılığı, Üçüncü Kapı önünde ikinci avlunun kuzey kanadı boyunca uzanan sütunlu revaktır. Bu revak, sarayın özel yaşama ait bölümüne açılır (Lev. 11[27], 12[13]; Res. 48, 51).[96] Çifte kapının kubbeli girişi önündeki saçaklı gölgelik ve iki yanında uzanan revaklar açık bir egemenlik simgesi olan şemsiye benzeri otak-ı hümâyûnun biçimini yinelemektedir (Res. 33-35, 38, 39, 45, 47, 48, 52). Beyaz ve yeşil mermer sütunların dönüşümlü olarak taşıdığı revak, ikinci avlunun, Süleyman zamanında konmuş kısa beyaz sütunlardan oluşan diğer revaklarından belirgin bir biçimde farklıdır. Fatih'in üçüncü avluda yaptırdığı önemli saray binalarının önünde de beyaz ve yeşil mermer sütunlu revaklar vardır.

1560-70 civarında yapılmış bir minyatür, bu revaka benzeyen kubbeli bir kemer altında tahtta oturan bir hükümdara yemek ikram edilmesini betimler (Res. 53). Bu *Şehnâme* minyatürü Osmanlı sarayındaki eski bir uygulamayı mitolojik bir çerçeve içinde betimler. Taht, önünde Sultanın silahdarının elinde kılıçla beklediği kubbeli kapının solundaki birinci ve ikinci sütunlar arasına yerleştirilmiştir. Dinî bayramlar ve cülus törenlerinde mücevher kakmalı altın bir tahtın üçüncü avludaki İç Hazine'den çıkarılarak bu ilk iki sütunun arasına konduğu bilinmektedir.[97] Bu geleneğin başlangıcı Fatih Sultan Mehmed döneminin son yıllarına dek süren, Sultanın haftada birkaç

53. Üçüncü Kapı önünde tahtta oturan bir padişah. *Tercüme-i Şehnâme-i Firdevsî*, yak. 1560-70, TSK, H. 1522, fol. 494b.

kez halk içine çıkma âdetine kadar götürülebilir. II. Mehmed her zaman törensel ziyafetlere Promontorio'nun "kurşun çatılı görkemli mükemmel bir revak [*lobia*]" diye söz ettiği, Üçüncü Kapı önündeki mermer sütunlu revak altında katılırdı. Fatih, bu revakta "göz kamaştıran yüksek bir tahtta [*sedia*]" otururdu.[98] Spandugino'nun Şehzade Cem'in tutsaklığı sırasında II. Bayezid'in zorunlu olarak halk içine çıktığı günleri tasvir eden sözleri Sultanın Üçüncü Kapı'nın revakına çıktığını doğrulamaktadır. Buraya "avlunun en ucunda olan mermerden yapılmış anıtsal bir koridor" diyen yazar, şunları ekler: "hatırlarım; Yunanistan'dan kovulan efendim Manuel Palaeologos da yıllar önce aynı yerde otururdu. Sultanın özel dairesine girilen bir kapısı olan bu bölümde Türkiye'de Sultandan başka hiçbir bey oturamaz."[99]

16. yüzyıl sonlarında yapılmış bir minyatür II. Mehmed'in bu revaka çıktığını bir kez daha teyit eder (Res. 54). Minyatür Sultanı Üçüncü Kapının solunda iki sütun arasına konmuş bir tahtta bağdaş kurmuş otururken betimler. Bu tasvir, Angiolello'nun Sultanın buradaki tahtta bağdaş kurarak "terzi gibi" oturduğunu belirttiği ifadesiyle de uymaktadır.[100] Onun önünde daha alçak bir taburede oturan Kırımlı bir âlim, onun arkasında duran ise vezir-i azam Mahmud Paşa'dır (1455-67/ 1472-74). Padişahın kılıcını taşıyan silahdarı ise kapının önünde ayakta durmaktadır.

Aynı revak 1492'de Mantova elçisi Alexis Becagut'un, küçük bir locada vezir-i azamın kabulünden sonra, sekiz devlet büyüğü ile üçüncü avluda Sultanın huzuruna çıkmayı beklerken bir sekide oturtulduğu "*loggia grande*" olsa gerektir.[101] Giritti, 1503'te, Üçüncü Kapının revakı altında kapıcı ve diğer önemli görevlilerin oturduğunu belirtmektedir.[102] Sarayın iç ve dış hizmetlerini üstlenen önemli görevlilerin bu mekânda yer almaları 16. yüzyılda da sürdürülmektedir (Lev. 33o-r; Res. 33-35). Kapının solundaki sekide üçüncü avlunun başlıca ağalarıyla kapıcıbaşları, ve sarayın imrahor veya çaşnigirbaşı gibi dış servis görevlileri otururdu. Sağ tarafa hekimbaşları oturtulurdu, bayram törenlerinde bunlara sarayda görevli eğitmenler, imamlar, şeyhler, Mekke şeriflerinin temsilcileri ile Osmanlılar'a bağımlı Kırım hanlarının oğulları katılırdı. Son iki grup sekinin sonunda, avlunun sağ uç köşesinde kendileri gibi seçkin ziyaretçiler için misafirhane olarak kullanılan bir su haznesinin yanında otururdu (Lev. 11[26], 15, 18, 19).[103] Olağan divan günlerinde revakın altında oturan ağalar saray hiyerarşisini, diğer revakların etrafına yerleştirilmiş yaya ve atlı asker bölükleri ise, komutanlarıyla birlikte Sultanın kapıkullarını temsil ederlerdi.

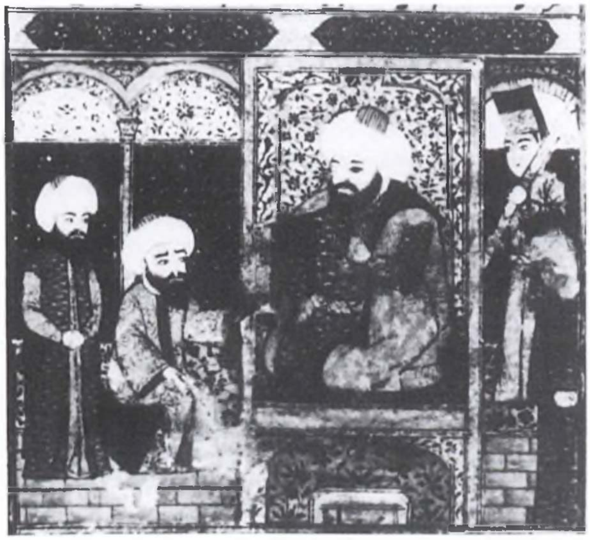
Minyatürler bayram ve cülus günlerinde bu revakın etrafında yapılan törenlerin havasını canlı bir şekilde yansıtırlar (Res. 38-40). Bu nadir günlerde görkemli, halı ve perdeler çevreyi süsleme amacıyla depolardan çıkarılırdı (Res. 36, 39). Değerli taşlarla donanmış atlar soldaki revakların önüne dizilir, yeni Divanhane önünde de mehter çalardı (Res. 39). Değerli taşlar kakılı altın taht, ağırlığı 150 kilodan çok çeken ünlü halıyla birlikte üçüncü avludaki hazineden çıkarılıp getirilirdi.[104] Bu ağır ipek halıyı taşıyan içoğlanı bu onu-

ru üçüncü avluda düzenlenen bir yarışmada kazanırdı; yarışmayı 17. yüzyıl Fransız elçisi Pierre Girardin, Bobovi'den aldığı bilgiye dayanarak betimlemektedir:

> Yarışmacıları halı taşırken görmek için bütün arkadaşları koğuşlarından çıkar, bu arada taşıyıcıyı yüreklendirmek için bir askeri mızıka davul, fifre ve borazan çalarak bir konser verir, bütün içoğlanları da *Allah, Allah kuvvet vire* yani "Tanrı ona güç versin" diye bağırarak cesaret verirler. Bu anılarıma kaynaklık eden biri bana bu yiğit taşıyıcılar arasında halının ağırlığını az bulup üstüne bir de saray cücesi oturtan birini gördüğünü söylemiştir.[105]

İkinci ve üçüncü avluların sessizliği ve sıkı disiplin altındaki düzeni, sadece bu nadir şenliklerde tezahürat yapan içoğlanları ve mehter müziğiyle bozulurdu. Normal günlerde Üçüncü Kapı'nın eşiğinden geçildiğinde girilen dünyada hâkim olan sessizlik, "ölüm sessizliğinin ta kendisi"ne benzediğini düşündürecek kadar yoğundur.[106] Bu avluya *Bâb-ı 'Âlî*,[107] *Bâb-ı Hümâyûn*,[108] *'Ârz Ḳapusı*,[109] ve *Bâbü's-sa'âde*[110] gibi çeşitli adlar verilen Üçüncü Kapı'dan girilirdi (Lev. 11[27], 12[13]; Res. 47, 48, 52). Kapının ardındaki *Dârü's-sa'âde* (Saadet Evi) denilen ve girilmesi yasak olan Sultanın yaşadığı mekâna geçişi sağladığı için isimler arasında en çok *Bâbü's-sa'âde* tercih edilirdi. Bu isim, Sultanın özel sarayının hizmetkârlar, cariyeler, sürekli akan çeşmeler, bahçeler ve köşklerle cennete benzediğini ve kutsanmış olduğunu ima etmekteydi.[111]

Üçüncü Kapı, iç ve dış arasında önemli karşıtlığın en güçlü bir biçimde açığa vurulduğu noktaya konmuştur. İç (*enderûn*) ve dış (*bîrûn*) sarayın ayrım çizgisini belirten bu kapının ardındaki her şeyi bir gizlilik örtüsü sarıyordu. İçin de dışın da kendi ayrı kural ve hiyerarşileri vardı. Kapı bu önemli mekân ve teşkilat sınırını belirliyor ve üçüncü avluya girişi Fatih *Kânûnnâme*'siyle

54. Üçüncü Kapı önünde tahtında oturan Fatih Sultan Mehmed. Karşısında alçak bir taburede Kırımlı âlim Mevlana Seyyid Ahmed ve ardında vezir-i azam Mahmud Paşa. TSK, R. 406, fol. 12a.

yasa olmuş kurallara göre denetliyordu. Anıtsal mermer revak ardındaki altın yaldızlı kubbeli giriş mekânı, dışarıya bir *palatium* [saray] cephesinin görünümünü yansıtıyordu. Bu kapı müstahkem kalelerinkine benzeyen ilk iki kapıdan farklı olarak, konforlu ve görkemli bir sarayın *porta regia*'sı idi. Sultanın akağalarının koruduğu girişine silah değil, halılar ve değerli taşlarla ışıldayan altın dokumalı kumaşlar asılıydı.[112] Gerçek saray-ı hümâyûnun başladığı yeri işte bu kapı belirtiyordu (Res. 48, 52).

Notlar

1 "Le grant cadi, et les autres qui sont commis avec luy, tenoit la raison pour faire justice à ung chascun, à l'entrée de la porte de ladite court," Brocquière, s. 196.

2 "Les Cadilesquier partent les premiers, car quantz ilz se partent du Seigneur, ilz s'en vont ung petit seoir avec les Bassa et apres ilz vont donner audience dessus la seconde porte, laquelle est faicte en sorte que chascun a son siege pour juger la banque de sa province," Spandugino, *Petit Traicté*, s. 96, 140.

3 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 18a; Âli, *Künh*, fol. 91a; Navagero, s. 96-97.

4 Gritti, "Relazione fatta in Pregadi," s. 456; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 135.

5 Atâ, 1:61. Ayrıca bkz. Şeref (s. 333).

6 BA. MM 861, fol. 115. Bkz. Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16a; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15a; Anonim "Risale," fol. 19b; Şeref, s. 333.

7 BA, MM 1947, fol. 14, 15.

8 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23.

9 Gritti, "Relazione fatta in Pregadi", s. 457. Bu oturma düzeni için ayrıca bkz. Spandugino, *Petit Traicté*, s. 100.

10 Leysizâde, s. 33.

11 "Da l'altro ladi [yani, sağ taraf] sentano i duo defterdari, *scilicet* thesorieri, apresso un balcon cum ferri de una camera dove stanno da circa 50 scrivani che scriveno; et li hano le scripture pertinente al stato, poste quelle de importantia in una cassa ligata et sigilata *cum* l'anello del primo bassà: el qual loco se po reputar et è la sua cancellaria, benché, *etiam* li se tegnino: libri de le intrade et uscide del Signor", Giritti, "Relazione fatta in Pregadi", s. 457. Spandugino vezirin Divanhanesinden "unc petit chambre ou ledictz Bassa tiennent leur audience", defterhaneden de "ung petit cabinet qui respond à ladicte chambre" olarak söz ediyor, Spandugino, *Petit Traicté*, s. 100, 136-37.

12 Leysizâde, s. 46.

13 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 35; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 132.

14 Buradan "une petite chamre separée des autres escripvains," diye söz ediliyor, Spandugino, *Petit Traicté*, s. 140.

15 Koçi Beg, s. 24. I. Selim'in düzenlediği bir divan toplantısı için bkz. Uğur, s. 230-33; D'Ohsson şunları yazıyor, "Ces conseils se tenaient autrefois au sérail, présidés par le Sultan autour duquel les membres de l'assemblée formaient un demi-cercle, assis sur des petits tapis", Ohsson, 7:228-32. Taşköprizâde bu tür danışmaları I. Murad'ın (1360-89) başlattığını söylüyor; Taşköprizâde, 1:24-25. Ruhî Edrenevî 1442-43'te II. Murad'ın, toplanmış askerlere bir sefere ihtiyaç olduğunu anlattığı, bir "danışmasından" (*tanışık*) söz ediyor, Ruhî, *Tarih*, fol. 112a.

16 Menavino, s. 92, 127-28.

17 "Ve dîvân-ı hümâyûn da imparatorun huzurunda değil... ondan uzakta başka bir odada toplanır. Dışardaysa, bizim dilimizde danışma çadırı anlamına gelecek, *danissik zcaderi* [yani, danışık çadırı] denen özel bir çadır kurulur," Mihailoviç, s. 145-47, 157.

18 "Les petites chambres des Bassa sont toutes par bas", Spandugino, *Petit Traicté*, s. 137. Vezir Divanhanesinden "una logietta dove sedono gli Signori Bassa" diye söz ediliyor, Becagut, fol. 16b.

19 Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 317; Ayvedi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 714; Eldem ve Akozan, s. 70; A. Öz, *Guide to the Museum*, s. 34; Akdağ, s. 99. Eski Divanhane'nin Dış Hazine ve Üçüncü Kapı arasındaki yeri için bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b; TSA, E 12359, sayı 1, fol. 5b; D 4462, fol. 2a.

20 "Tral l'angole e la porta una volta si faceva il Divano, è resta ancora una parte del portico compartito a quest'uso colla piccola fenestra sopra la sede del Gran Vizir per affaciarvisi il Gran Signore, il che si chiama ancora il vecchio Divano", Sorio, s. 35.

21 Solakzâde, s. 268-69.

22 Âli, *Mevaid*, s. 25-26.

23 Lokman, *Hünernâme*, 1:17a. Bu işlevler için ayrıca bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 28b; Nailî, fol. 43b; Esad, s. 43, 70.

24 Atâ, 1:61; Şeref, s. 355.

25 Şeref, s. 355. Bu "oratoire des Baltagis" şöyle betimleniyor: "c'est une grande salle dont le plafond est soustenu par colonnes des bois peintes en rouge. Il ressemble assez à des halles. Il tient à la façade du septentrion de la troisieme porte du serrail", Flachat, s. 174. Mescit 1917'de yıkılmıştır, T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 34. Onarım belgeleri ahşap kısımlarının kırmızı ve yeşil boyasından söz ediyor, BA MM 1947, fol. 17; TSA, D 4462, fol. 2a.

26 BA, KK 7140, fol. 3b.

27 TSA, D 9916, sayı 1, fol. 2a.

28 1573'te Venedik elçileri bir odada beklemiştir "dove anticamente solevano dare audientia, non moto discosto della porta del serraglio del Signore che era preparato con Tapeti", Barbaro ve Tiepolo, fol. 34.1567'de Pigafetta tarafından "uno appartamento adorno di tapeti, sotto ad una di quelle loggie," olarak betimlenmişti, s. 138. Ayrıca bkz. Fresne-Canaye, s. 66-67; Garzoni, s. 377; Bon, s. 69; Courmenin, s. 138. 1596'da Venedik elçisi kızgın güneşte revakının altında (*loggia aperta*) bir saat süreyle beklemek zorunda kalışından şikâyet ediyordu, Dona, s. 272. Tavernier şöyle yazar: "Un peu plus haut que le Sale du Divan en voit une autre élevée comme une maniere de Belveder, où les ambassadeurs se rendent quand ils assistent au Divan, & ils y assistent de trois en trois mois, & les jours qu'on paye le Janissaires. On les avertit de s'y trouver pour une vaine ostentation, & pour leur faire voir la quantité d'argent qui sort du tresor", Tavernier, s. 99-100.

29 Yemek ve hil'atlar için bkz. Nailî, fol. 101b, 103a, 105a-106b, 108a, 110b; Esad, s. 74; Atâ, 1:273.

30 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b. Sâfî, 1: fol. 136a; Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 17a; Nailî, fol. 166a-b; Esad, s. 43-44.

31 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b.

32 Üsküdarî Eski Divanhane denen yerde hazinedarbaşı ve kilercibaşının saray ustalarının (*ehl-i ḥiref*) ücretlerini ödediği yerde kendi "birbirine muttaṣıl maḥṣûṣ hücreleri" olduğu ve eski bir töreye göre hazinedarbaşının kâtibi tarafından maaşlarının dağıtıldığını söylüyor; Üsküdarî, 2: fol. 133b-34a. Saray ustalarının ödenişleri için ayrıca bkz. Lokman, *Hünernâme*, 1: fol.17a; Âli, *Künh*, fol. 93a.

33 "Trovai la Porta benissimo ad ordene, altramente di quello trovai l'altra volta veni dequi ambasiator ... È grande differentia da questa l'altra volta" Minio, "Copia di una lettera," s. 291. "Disse come il Signor havia fatto ruinar nel Serraio ... che è gran cosa, dove li bassà dava audientia, per far una bella fabrica, et ruino il casnà", Minio, "Relazione [1527]", s. 116-17; zikreden Dilger, s. 51.

34 İbrahim Paşa'ya gönderme yaparak şöyle yazıyor, "Et hors guerre faisoit le plus braves entreprises du monde, comme il fist faire le portail doré du Serrail de Seigneur. Les allées avec colonnes de marbre. Le Divan ou auditoire dudit lieu ..." Postel, böl. 3, s. 50.

35 Vigenère, s. 17-18.

36 Nişancı, s. 249. Dilger, Süleyman dönemi Osmanlı kaynaklarında bu Divanhane'nin yapımı hakkında hiçbir işaret bu-

lunmuyor diye acele bir iddiada bulunuyor, s. 50. Öz, kaynağını belirtmeden, Divanhane'nin 933'te (1525) yapıldığını yazıyor, T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 34.

37 Bostan, fol. 99b. Evliya Divanhane ve bitişiğindeki Köşk-i 'Adl'i Süleyman'ın yaptırdığını yazıyor, Evliya, 1:116. D'Ohsson, yeni Divanhane, Dış Hazine ve arşivleri Süleyman'ın yaptırdığı söylüyor, Ohsson, 7:211-12.

38 BA, MM 17884, fol. 52-54, 69, 71; BA KK 7097, fol. 22-24, 99.

39 Zilka'de 934 tarihli kayıtta "İn'âm be-mimâr 'Alâ'üd-dîn ser mi'mârân ki tamâm-kerden-i binâ'-ı dîvânḫâne-i 'âmire," [dîvânḫâne-i 'âmireyi tamamlaması dolayısıyla mimarlar başı Alâaddin'e hediye] sözleri okunuyor, BA, KK 1764, fol. 22.

40 Bu yakıştırma Süleyman Divanhanesi'nin 1574 yangınında yok olan II. Mehmed'inkinin yerine yapıldığı yanlış-varsayımına dayanıyor, bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 175; Davis, s. 69; Kuran, "Palace of the Sultans", s. 111.

41 923 (1525-26) yılının bir ücret listesi mimarbaşı Alâaddin'in günde kırk beş akçe aldığını gösteriyor ve hassa mimarları ocağının öteki üyelerinin adlarını ve günlük ücretlerini veriyor: neccâr 'Âlî, yirmi üç; mi'mâr Maḥmud, yirmi iki; mi'mâr Bâlî, yirmi bir; mi'mâr Hüdâverdi, on sekiz; mi'mâr Süleymân, on üç; mi'mâr Şeyhî, on üç; mi'mâr Derviş 'Âlî, on bir; mi'mâr Yûsuf, dokuz; Eflâk 'Alî, dokuz; 'Alî bin Süleymân, sekiz; İshâk kiremîdî, sekiz; İbrâhîm gulâm-ı Murâd halîfe, sekiz; mi'mâr Hızır, yedi; mi'mâr Seydî, yedi; Mustafâ bin Şücâ', yedi; mi'mâr 'Alâüddîn, on iki, TSA, D 9706/2, fol b, 10a. Aynı liste D. 10141, fol. 5b'de görülüyor. Alâaddin'in, başmimar olarak ücreti daha sonra elli beş akçeye yükseltilmiştir, bkz. TSA, D 7843, fol. 2b. Sinan başmimar olmadan hemen önce 942-43 (1536) tarihli bir belge "Alâüddîn ser-i mi'mârân"dan söz ediyor BA, MM 559, fol. 3.

42 Donçto bu yapılardan şöyle bahseder: "le Camere dell' Archivio, e della Tesoreria, che si congiungono con quelle della Segreteria, ò Cancellaria, le quali finalmente s'uniscono alla stanza del Divano", Donato, 2:88.

43 Bu onarımlar için bkz. T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", s. 27-43; Akdağ, s. 102. Yangın için bkz. Silahdar, 1:384; Rycaut, s. 185. Onarım kitabeleri için bkz. Şeref, s. 352-54, 461. 1208 (1794) tarihli bir onarım belgesi, bugün hâlâ var olan "Avrupa işi mermer taklidi" (*efrenckârî şomaḳî taḳlîdi*) nakışlardan söz ediyor, BA, KK 7140.

44 Örneğin, Eldem ve Akozan, s. 70-71, Levha, 42, 43.

45 Saint-Blancard, s. 376-77: "Questa stanza, lavorata di bellissimi marmi, et bellissimi colonne, ha al di fuori banchi da sedere", Bassano, fol. 24a. "Una bellissima loggia, con un portico davanti, ne piu ne meno come un gran Capitolo de Frati, davanti al quale vi è poi il suo chiostro." C. Zeno "una gran loggia in colonne larga et alta più di le altre, la qual è davanti il divan" s. 25. Ayrıca bkz. Navagero, s. 94.

46 Teply, *Kaiserliche Grossbotschaft*, s. 120-21.

46 Gudenus, s. 118, resim s. 171; Tevki'i, s. 513, TKSA 9823 Dış Divanhane müfredat defteri.

48 Hırka-i Şerîf Odası (Hâs Oda Birimi) için bkz. 7. bölüm. C. Zeno, s. 25, odayı şöyle betimliyor: "una stanza ben salligiata di pietra di diversi colori, et li muri bianchi in volto"; ayrıca bkz. Navagero, s. 94, not. 45.

49 "Diese Hauptwand ist bis zum Gewölbe hinauf mit Marmormosaik verkleidet, die Nebenwande vergoldet und in türkischem Stil rot, blau und weiss bemahlt, ebenso die Kuppel aber auf weissem Grund", Gudenus, s. 117-18.

50 Mermer Köşk için bkz. 10. bölüm; Çoban Mustafa Paşa'nın sarayı için bkz. Pietro Zeno'nun mektubu, Sanuto 50:472, 51:622-23: "Questo bassa ha uno bellisimo palazo, fato per lui in Constantinopoli, adornato di pietre portate del Cayro, che è cosa bellissima et in bel sito."

51 BA, KK 7097, fol. 100 (*mermerhâ ki'an Mışr amede, ḥazîne-i mermer der bâğçe-i 'âmire* [Mısırdan gelen ve bahçe-i 'âmiredeki mermer hazinesine konan mermerler]; MM 17884, fol. 55, "Mısır'dan gelen hâssa mermerleri kayık kapısından adı geçen bahçeye çekmek" (*keşîden-i mermerhâ-i ḫâṣṣa ki'an Mışır amede 'an bâb-ı ḳayıḳ 'ilâ bâğçe il-mezbûr*). I. Selim'in Kahire'den Istanbul'a getirttiği mermerler için bkz. Ibn İyas, 2:156, 173-76; Meinecke, "Mamlukische Mamordekorationen", s. 207-20. 1517-18 yıllarından çeşitli mektuplar yağma edilmiş bu mermerlerden söz ediyor, bkz. Sanuto, 24:600; 25:68; 25:123; 26:146.

52 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 28b; Anonim "Risale", fol. 18b-19a; Defterhane için ayrıca bkz. Lütfi, *Asafnâme*, s. 41; Âli, *Künh*, fol. 90a.

53 Sekiler ve onlarda oturan görevliler için bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 28b, Anonymous, "Administrative treatise", fol. 18b-19a; Navagero, s. 94. Aşıboyası için bkz. BA, MM 1947; TSA, D 4462, fol. 2a.

54 "Elle est ouverte dans toute sa façade ... l'on y entre de plein pied pour montrer que l'entrée est libre à tout le monde, la face qui est ouverte, se ferme avec de toiles, et il paroit en fin que ce lieu retient quelques chose de la guerre où il a pris son origine", La Croix, *Serrail*, fol. 322. Atâ odanın üç yanının özellikle açık bırakıldığını söylüyor, Atâ, 1:60.

55 Saint-Blancard, s. 347.

56 Edirne'de yeni Divanhane binası ödemelerinin muhasebesi (*Muḥâsebe-i icârât-ı binâ'-ı cedîd-i dîvânḫâne der mahrûsa-ı Edirne*), BA, Ali Emiri 308. 935-36 (1527-28) yılından bir başka belge Edirne Sarayı'nda hünkâr Divanhanesinin yapılışından (*sâhten-i dîvânḫâne-i ḫâṣṣa der sarây-ı Edirne*) söz ediyor, BA, KK 7097, fol. 98. Edirne'deki Eski Divanhane için bkz. Osman, 64-65.

57 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23. II. Mehmed kulesinin kalan bölümleri için bkz. T. Öz "Topkapı Sarayı Onarımları", s. 33; Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 298; Goodwin, s. 135.

58 Gritti, "Relazione fatta in Pregadi", s. 463; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 65, 119-20.

59 TSA, D 9176.

60 Yedikule'nin her kulesinde saklanan hazinelerin listesi için bkz. Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 2-5.

61 Edirne Cihannüma Kasrı'nın kule biçimli hazinesi için bkz. Osman, s. 73; Eldem, *Köşkler*, 1:26, 34-35, 42.

62 Cafer Çelebi, s. 72-73.

63 BA, MM 17884, fol. 69; KK 7097, fol. 99; Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16b, 2: fol. 235b.

64 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 14sol; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15sol.

65 Lokman, *Hünernâme*, 2: fol. 7b.

66 BA, MM 1947, fol. 17, 26; MM 443, fol. 37.

67 BA, MM 443, fol. 37.

68 Anonim, *Risale*, fol. 39b.

69 BA, MM 17884, fol. 69; KK, fol. 99.

70 Melchior Lorichs'in panorama yazıları için bkz. Oberhummer, Lev. 4. Verilen işaret için Selanikî (Ipşirli, ed.,) s. 357, 368-69, 385-86.

71 Donato, 2:137. Kule köşkünden "cihânnümâ-ı hümâyûn" diye söz ediyor, Ömer Efendi, fol. 2a, 7a, 17a, 18a.

72 Celâlzâde, *Tabakat*, fol. 173b. Dilger divan toplantılarını pencere ardından dinleme âdetini ilk çıkaran sultanın I. Süleyman olduğunu iddia ederken yanılıyor, Dilger, s. 14-36, 48-49, 113-16. 1556'da Venedik elçisi Domenico Trevisano pencereyi Süleyman'dan öncekilerin daha sık kullandıklarını yazıyordu, "Soleano li passati imperatori, e questo ancora era solito, andare nelli giorni del divano ad una finestra [yani, Eski Divanhane] dalla quale udite e vedute tutte le cose che si facevano e dicevano nelli predetti divani provvedevano poi sopra di quella al meglio che loro pareva. Ma questo Gran Signore, sono già alcuni anni, non volendo aver pensiero a simili affari, lasciando il carico del tutto al signor Rustan [yani, Rüstem Paşa] suo genero e primo pascià ha rimesso d'andarvi, e si riduce nelli prefati giorni in una camera nel suo serraglio [yani, Arz odası] aspettondo che da esso pascià gli sia riferito il tutto, ovvero a bocca, ovvero in scrittura il che loro chiamano in lingua turco fare *arz*," Trevisano, s. 119.

73 Schepper, s. 169. Lokman ona "yaldızlı kafes" (*müşebbek-i zerrin, müşebbek ḳafes*) diyor, Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16b, Lokman, *Şâhnâme*, (TSK, R 1537), fol. 10a, ayrıca bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 29a.

74 "Il gran Turcho mai non interviene à questa publica udienza: ma egli ha una finestra quadra coperta d'Ormisi nero, laquale risponde sopra il luogo dove sedono i Bassà dove puo senza esser da persona veduto andar per un certo corridoio coperto," Bassano, fol. 24b. ayrıca bkz. Postel, bölüm.1, s. 123, "Souvent le Prince est a escouter a une fenestre qui respond l'auditoire." Kara perde için bkz. Vigenère, s. 20; Courmenin, s. 136; Thévenot, s. 182.

75 Lubenau, 1:162.

76 Pencere üstündeki tuğraları ve Kur'an surelerini D'Ohsson şöyle anlatıyor: "Elle est couronnée de versets du Cour'ann, en gros caractères qui recommandent les vertus nécessaires pour bien administrer; aux deux côtés est placé le chiffre en or du Sultan," Ohsson, 7:214. Pencere için ayrıca bkz. Donato, 1:113; Gudenus, s. 118.

77 Bu kitabeler için bkz. Şeref, s. 352-54, 461-62.

78 BA MM 17884, fol. 52 ve bkz. A. Eki. 2.

79 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 14b-15a.

80 Lokman, *Şâhnâme*, TSK, R 1537, fol. 10a-b. 1682 tarihli bir onarım belgesi yaldızlı topun dışından küçük bir topa bağlı olduğunu ve içinde de bir başka top içerdiğini gösteriyor. Belge şu masrafları veriyor: "ḳubbe ortasında aşılan kebîr seng ṭop cedîd ṣom altun işi", "mezbûrun içinde olan ṣaġîr ṭopun zencefre boyası" ve "mezbûruñ ṭopuñ altında ṣaġîr topuñ ṣom altun işi" BA, MM 1947, fol. 26. Yadızlı top, içindeki küçük, kırmızı topu görünür kılmak ve içinden ok geçmesini sağlaması için, herhalde delikli oymalarla yapılmıştı.

81 Nişancı, s. 249; Bostan, fol. 99b, Ohsson, 7:21-12.

82 "Ruino el casnà, ... fu visto portar fuora un gran numero di dinari", Minio, "Relazione [1527]", s. 116-17.

83 BA, MM 17884, fol. 51, 69.

84 TSA, D 9823; Şeref, s. 355; T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 86.

85 BA, MM 17884, fol. 51, 69; Âli, *Künh*, fol. 216b, 241a, 540b.

86 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 15b; Nailî, fol. 50b.

87 Nailî, fol. 62b, 50b; Orhonlu, s. 109; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 28a.

88 T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", s. 40-41.

89 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 17a; Anonim "Risale", fol. 19a.

90 Tevki'î, s. 499, 509-10.

91 Trevisano, s. 120-21.

92 Navagero, s. 94-95.

93 Badoaro, s. 357. Ayrıca bkz. Lubenau, 1:162; Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 31; Courmenin, s. 132; Garzoni, s. 472-28; Thévenot, s. 182; Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16b, Hezârfen, *Telhîs*, fol 29b; Naili, fol. 43b.

94 Chesneau, s. 42.

95 Nailî, fol. 62b; Akif, fol. 43b-44b; TSA, E 12359, fol. 5b.

96 Mihailoviç, s. 157, bu çadıra "segiwan" (yani, sayeban ya da sayevan "gölgelik") diyor.

97 Hezârfen, *Telhîs*, fol. 30a-b; Safî, 1: fol. 136b; Üsküdarî, 1: fol. 255b. Hâlâ saray koleksiyonunda olan 16. yüzyıl tahtı için bkz. Atıl, *Age of Sultan Süleyman*, s. 115-16.

98 Promontorio, s. 37-39.

99 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 137-38.

100 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 37.

101 Becagut, fol. 16b.

102 Gritti, "Relazione fatta Pregadi", s. 457.

103 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 17b; Anonim "Risale", fol. 19a-b; Donato, 2:87. Misafirhane (*chambre d'hoste*) için bkz. La Croix, *Mémoires*, s. 135-36; ve "*misafirḫâne*" olarak zikreden Hezafren, *Telhîs*, fol. 15b.

104 Hezârfen, *Telhis*, fol. 30a-b; Sâfî, 1: fol. 135b-36a.

105 Bobovi, *Mémoires*, fol. 125-27, 370-80.

106 Zikreden Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 158.

107 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 16a-18a, 230a.

108 Üsküdarî, 1:251a, 253b-54a, 258b.

109 Hezârfen, *Telhîs*, 15a.

110 Hezârfen, *Telhîs*, 15a; Üsküdarî, 2: fol. 316b; Âli, *Künh*, fol. 91a; Selanikî, *Tarih*, s. 136; Anonim "Risale", fol. 19a; Evliya, 1:116; BA, MM 17884, fol. 53.

111 Devlet kutu karizması fikrini de içeren sa'âdet kavramının yorumları için bkz. Bombaci, "Qutlig Bolzun! Pt. One", s. 284-91; Bombaci, "Qutlig Bozlun! Pt. Two", s. 13-43.

112 Girişin değerli halıları ve asılı kumaşlarını Wratislaw, s. 61 ve Herberstein, s. 126'da betimler. Flachat'ya göre hünkâr revakının çiçek resimli yaldızlı bir kubbesi vardı, duvarlarının da pencere açıklıkları vardı, akağalar bu pencereler sayesinde giriş kapısının iki yanındaki koğuşlarından ikinci avluyu görebiliyordu, Flachat, s. 174-75.

BÖLÜM 5

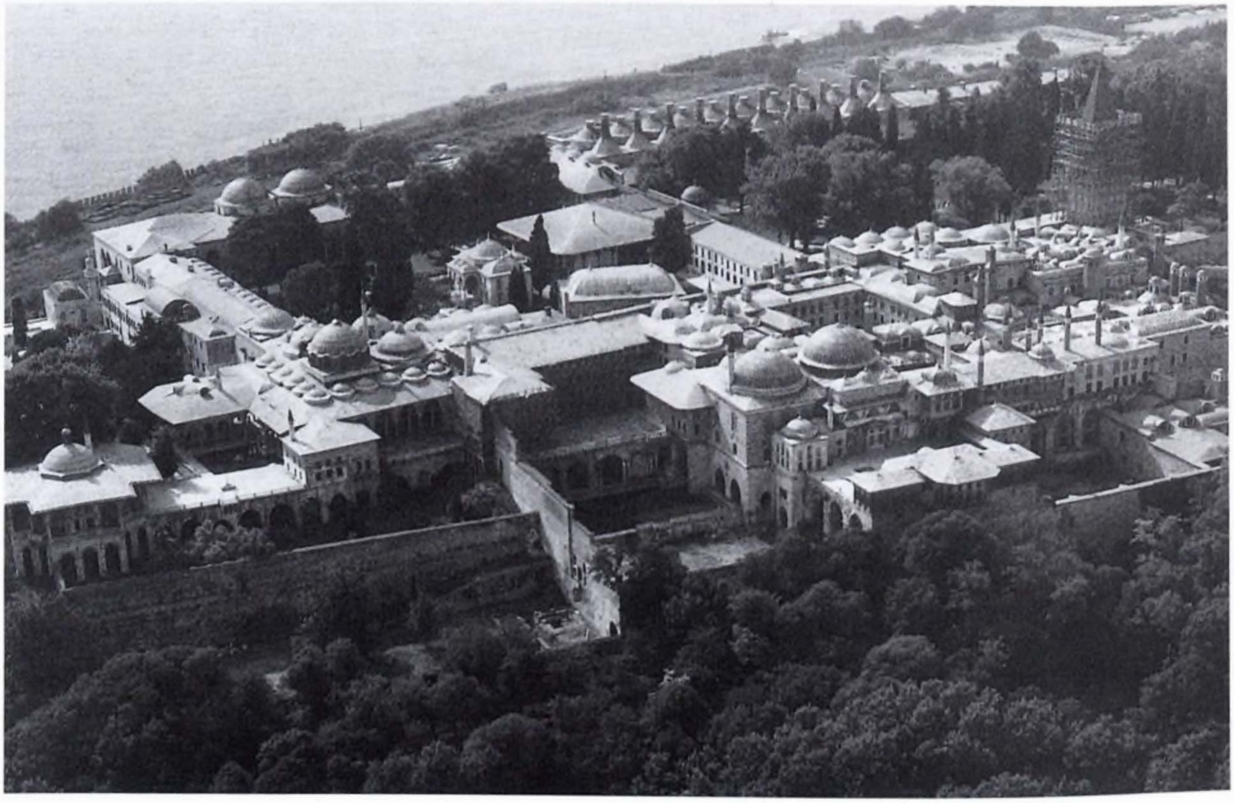
Üçüncü Avlu: Enderun'un Tasarımı ve Arz Odası

Üçüncü avlu Sultanın ailesi ve iç hane halkıyla birlikte ikamet ettiği Enderundur (Lev. 4-9; Res. 55a, b). Burada eğitilmek için seçilen genç erkek ve kız kullar, birbirleriyle evlendirilip imparatorluğun merkezî yönetiminde bürokratik görevlere yükseltilmeden önce hadımağaların ve eğitmenlerin sıkı disiplini altında, Sultana sadakatla hizmet etmeyi öğrenirlerdi. Bu yüzden, enderun hem Sultanın bir baba olarak başı olduğu bir hükümdar konutu hem de yönetici seçkinler için bir saray okulu idi. Sultan, bu ortamda, imparatorluğun gelecekteki yöneticileriyle babalık bağları geliştirirdi. Yaklaşık olarak ikinci avluyla aynı büyüklükte olan üçüncü avlu üç ayrı belirgin bölüme ayrılmıştı: birincisinde akağaların sorumluluğu altında içoğlanları, ikincisinde karaağaların koruması altındaki kızlar ve kadınlar kalırdı, bugün dördüncü avlu olarak bilinen üçüncüsü ise kapılarla diğerlerine açılan duvarla çevrili bir asmabahçeden oluşmaktaydı (Lev. 11[B, C, D], 12 [B, C, D]).

En göz alıcı saray binalarının toplandığı üçüncü avlu hakkında 15. yüzyıldan günümüze ulaşmış betimleme çok azdır. Angiolello'nun tasvirinden anlaşılabildiği kadarıyla, ana planı ve yapılarının çoğu II. Mehmed dönemi sonlarında tasarlanmıştı. Oğlanlar avlusundaki üç sultanî yapı; Üçüncü Kapının eşiğinde Arz Odası, sağ uç köşede Hazine-Hamam birimi ve sol uç köşede revakından Haliç'in göründüğü Has Oda, bir üçgen oluşturacak biçimde düzenlenmişti (Lev. 12 [16, 21, 25]). Her üç yapı da 1481 civarında çizilen Buondelmonti haritasında açıkça görülmektedir (Lev. 24a).

Üçüncü kapıdan girildiğinde hemen karşılaşılan Arz Odası gerisindeki avlunun görünümünü kapatmaktadır. Bu nedenle, diğer iki bina, revakları Üçüncü Kapının eşiğine bitişik küçük ön avlunun kenarlarından çaprazlama görülebilecek şekilde uzak köşelere oturtulmuştu. Sultanın seçilmiş oğlanların gözetimi altında uyuduğu Has Oda'nın revakı, köşkleri ve bugün hâlâ aynı yerde durana çok benzeyen mermer havuzlu bir asmabahçe terasına açılıyordu (Lev. 11[54, 55], 12[27, 28]).[1] Angiolello'nun çağdaşı olan Kıvamî üçüncü avlunun cennetsi atmosferini betimlerken şöyle demektedir: "*'Âlî ḳubbeler içinde 'acâ'ib ve ġarâ'ib mermer direkler yemîninden ve yesârından nice yerlerden ḳapular'ı olan bir 'ulu vasî' ḥarem nice yirlerden maḥbûb revzenelere ṣaḥnında bir 'âlî ḥavz' eṭrâfından âb-ı hayat gibi ṣular revân olup aḳar şöyle ki içine ḳadem baṣan hemân cennete girdüm ṣanur*".[2]

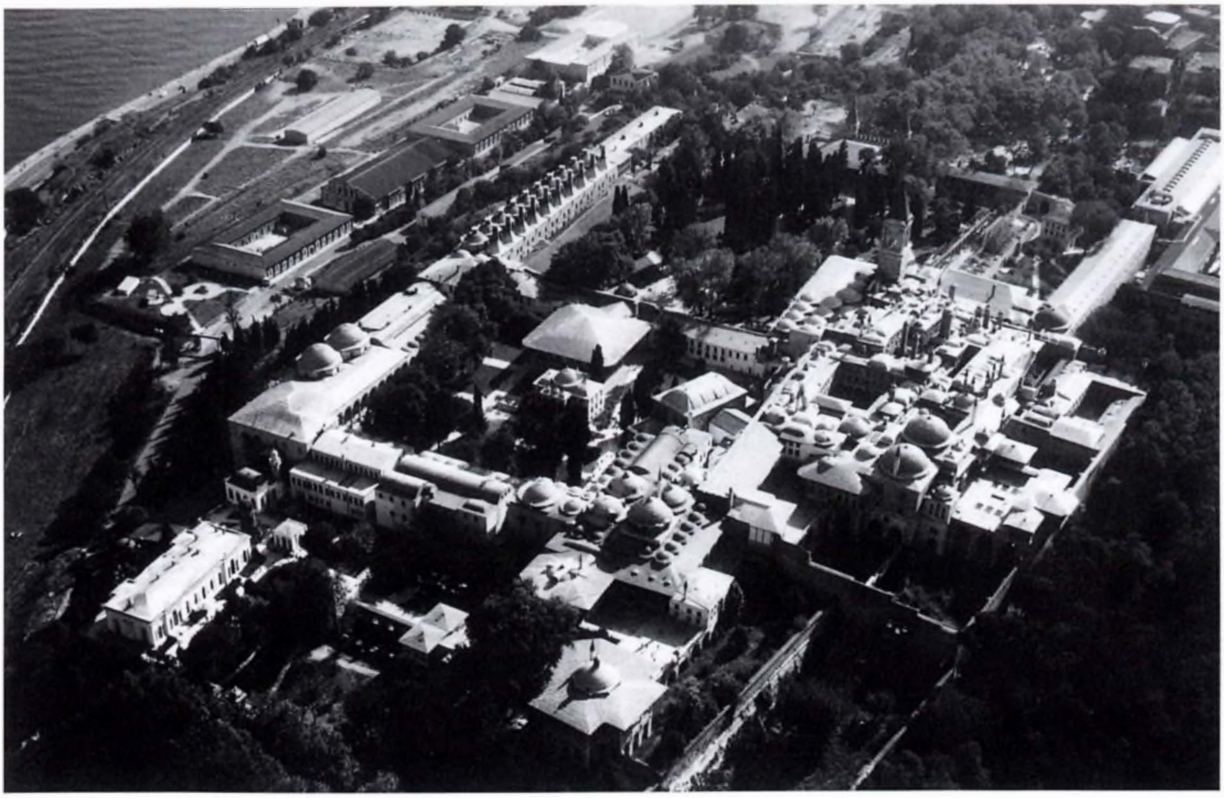
O yıllarda sadece oğlanlar avlusunun küçük

55a, b. Üçüncü avlunun asmabahçeli köşkler ve Harem'le birlikte havadan görünüşü. (Fotoğraf: Reha Günay).

bir ek uzantısı olan girilmesi yasak Harem'den Angiolello ve Kıvamî bahsetmezler. Kimi araştırmacılar Fatih'in Yeni Saray'ında kadınlar bölümü bulunmadığını düşünmektedirler, ancak dönem kaynakları haremin var olduğunu gösterir. Sarayda harem bulunmadığı fikri, yapının bir kale olduğunu varsayan bir yaklaşımla bağlantılı olarak öne sürülmektedir. Oysa, önceki bölümlerde bu varsayımın doğru olmadığı belirtilmişti. Saray hem idarî yapıları hem de erkek ve kadın sakinleri için birbirinden ayrılmış bölgeleri de içinde olmak üzere yaşama mekânlarını barındırıyordu.[3] Nitekim, Kritovoulos'un 1465'te gördüğü Yeni Saray'ın "erkekler ve kadınlar için daireleri, yatak odaları, dinlenme odaları, uyku bölümleri ve birçok güzel odası vardı".[4] Bu yıllarda kadınlara sadece ufak bir iç avlu ayrılmıştı. Oğlanlar avlusunun solundaki bu bölüme Has Oda'dan gizli bir geçitle ulaşılıyordu. Saray külliyesinin üç ana kapısının törensel ekseni üzerinde yer alan erkek avlusunun merkezîliği ile Harem'in bu eksenin dışında kalan konumu bir karşıtlık oluşturmaktaydı. Bu durum, Fatih'in genel tasarımı içinde kadınların rolünün ne denli az olduğunu göstermektedir. Geniş ve havadar mekânlar olarak düzenlenmiş üç ana avlunun tersine, dar sınırlar içine sıkışmış kadın bölümlerinin sarayın farklı işlevlerdeki tüm diğer bölümlerinden çarpıcı bir biçimde ayrıldığı görülmektedir.

I. Süleyman döneminden itibaren Harem genişletilmiş, sonraki Sultanlar tarafından ise bütünüyle değiştirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sultanlar, oğlanlar avlusundaki Has Oda'da kalan Fatih'in tersine, Harem'in Has Oda'sında, kadınlar ve karaağalar arasında kalmayı yeğlemeye başlamışlardır. Bu yeni eğilim, haremin Osmanlı politikasında önemli bir güç haline geldiği 17. yüzyılda "Kadınlar Saltanatı" denen dönemle bir-

likte doruğa ulaşacaktır. Sultanın kaldığı odanın enderunun erkekler avlusundan kadınlar bölümüne aktarılması içoğlanların eğitiminin yozlaşmaya başladığı yıllarda olmuştur. Nitekim dönemin gözlemcileri, oğlanların sayısının çok arttığından ve artık özenle seçilmediklerinden yakınıyordu.[5] Bu önemli değişiklik kadınların ve onlara hizmet eden karaağaların içoğlanları avlusunu denetimlerinde tutan akağaları giderek gölgede bırakan politik etkilerinin arttığı zamanlarda gerçekleşmiştir. Sultanın enderundan hemen hemen hiç dışarı çıkmamayı giderek daha çok benimsemesi de bu değişimin bir parçası idi. Böylelikle, zaman içinde üçüncü avlunun erkekler bölümü, padişahın konutu olma işlevini başlangıçta küçük bir müştemilat olarak tasarlanmış Harem'e kaptırmıştır.

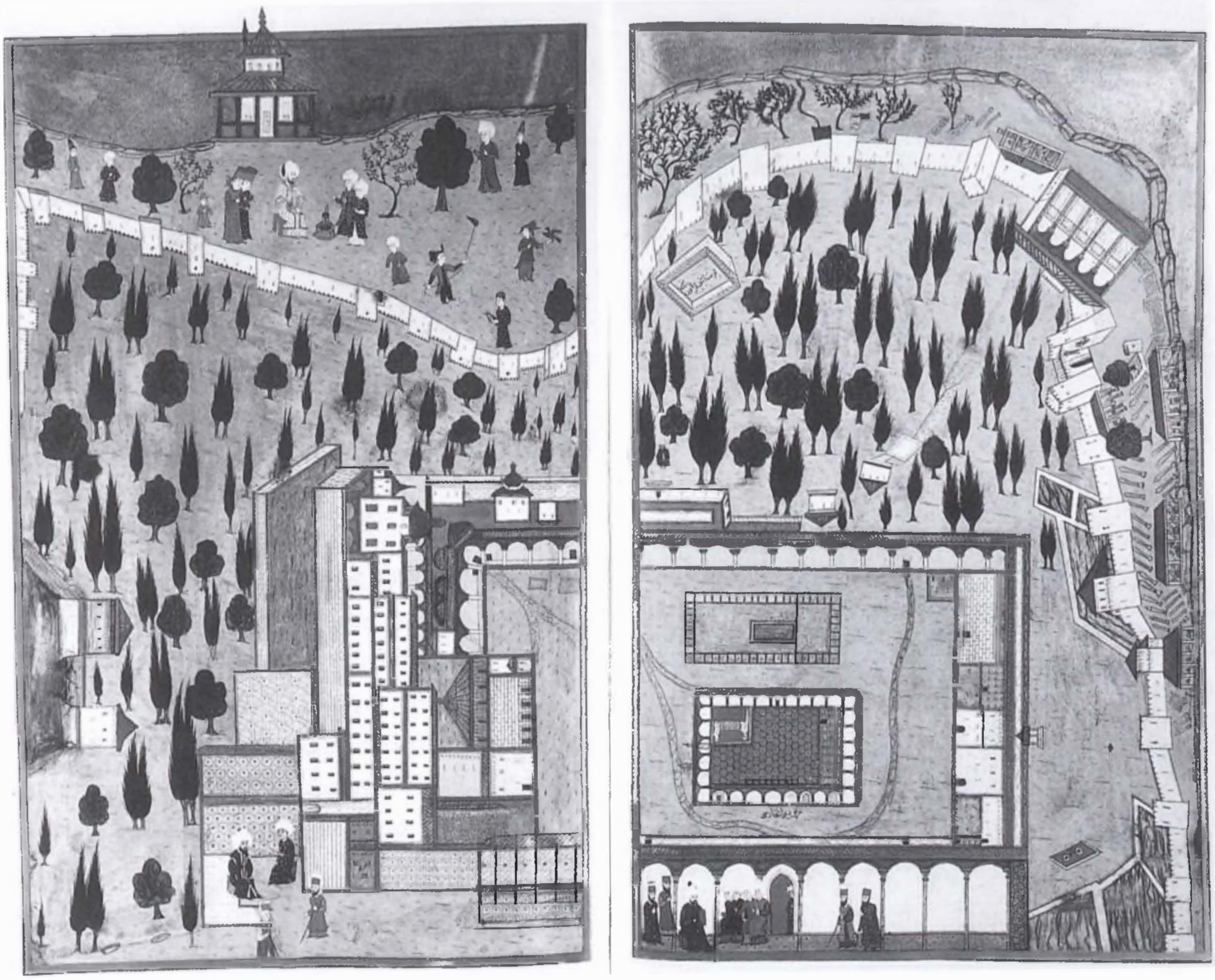
Fatih Sultan Mehmed'in Yeni Sarayı'nın üçüncü avlusunun kurgusu Edirne Sarayı'nın ve İstanbul'daki Eski Saray'ın konut avlularından farklıydı. Edirne'de içoğlanların koğuşları arz odası, hazine, hamam ve Has Oda olmak üzere bir avlu içinde belirli düzene uymadan serpiştirilmiş birkaç müstakil saray yapısını kuşatıyordu (Res. 3[16-19]). Fatih'in enderun avlusu ortasında yer alan Has Oda'sı (Cihannüma Kasrı) yanında diğer yapılar cüce gibi kalıyordu.[6] Vavassore haritasında ve Dilich'in çiziminde görüldüğü gibi, İstanbul'daki Eski Saray'ın konut avlusunda da anıtsal ölçekli hünkâr kasrı tüm diğer yapıları gölgeliyordu (Res. 4, 5). Ölçek açısından birbirlerine yakın revaklı yapılarla çevrelenmiş Yeni Saray'daki oğlanlar avlusunda ise diğer binaların ortasında yükselen, bağımsız bir Has Oda bulunmuyordu. Yapılar tek katlı olmasına rağmen avlunun genel tasarımı dönemin İtalyan Rönesans saraylarında görülen modüler planlama ilkelerini yansıtmaktadır. Yüksek istinat duvarları ve tonozlu bodrumlar üstünde yükselen bu binaların,

kat kat pencereleri olan anıtsal dış cepheleri, balkonları, göz alıcı siluetler veren kurşun kubbeleri, bacaları ve konik külâhlı kule köşkleri vardır. Öte yandan, revaklı avluya bakan tek katlı iç cephelerinin yarattığı rahat ve samimi atmosfer, dış dünyaya döndürülmüş etkileyici anıtsallıkla taban tabana zıttır. Oğlanlar avlusu aslında ikinci avlunun yarısı kadardır ve birbirine yakın yüksekliklerdeki binalarla çevrili kare bir bahçeden ibarettir. Avlunun görece düzgün dokusu sadece Kıble'ye bakması için verev yerleştirilmiş olan soldaki küçük mescit tarafından bozulur (Res. 55).

Yeni Saray avluları arasında Fatih'in tümüyle kendine özgü beğenisi en belirgin şekilde üçüncü avluda izlenmektedir. Tek tek binalarının tasarım ve malzemelerindeki bariz farklılıklar, görsel bütünlük yerine çeşitliliğin yeğlendiğini gösterir. 1465'te Kritovoulos'un gözlemlediği gibi, sarayın bu bölümünün tasarımı, daha sonra üzerinde duracağımız dış bahçedeki kasırlarda da hâkim olan, "çeşitlilik ilkesine"[7] dayanan bir estetik seçim içerir. Oğlanlar avlusunda yüksek mermer revaklı binalarla, daha alçak revaklı ya da revaksız, yalın, gösterişsiz içoğlanı koğuşları yan yana yer alıyordu. Önemli yapılar Üçüncü Kapının dış revakında olduğu gibi anıtsal yeşil ve beyaz mermer sütunlarıyla diğer binaların alçak beyaz mermer sütunlu revaklarından ayrılıyordu. Ayrıca, uzunlamasına dikdörtgen biçimli koğuşların düz çatılarından farklı olarak, hünkâr mekânları önemlerini vurgulayan kurşun kaplı kubbelerle taçlanmış ve değerli malzemelerle yapılmıştı (Lev. 24a). Fatih'in, Hazine-Hamam birimi ve Has Oda'dan oluşan iki önemli köşeye oturtulmuş binası, bütün pencereleri erkekler avlusuna bakan içe dönük koğuşların tersine, şahnişinler, kemerli balkonlar, görkemli mermer revaklar ve geniş pencerelerle çevredeki manzaraya ve önde duvarla çevrili asmabahçeye bakıyordu (Lev. 4, 6-8). Dolayısıyla, Sultana bir ölçüde mahremiyet de sağlayacak şekilde yapılmış geniş hünkâr yapıları ve önlerindeki asmabahçe köşkleri, içoğlanlarının kalabalık, kışlamsı koğuşlarından ayrılıyordu.

İçe kapalı müstahkem kale mimarîsinden farklı olarak Fatih Sultan Mehmed'in Yeni Sarayı'nın dışa açık bir kurgusu vardı. Etraftaki manzaradan görünümler saraya dahil edilmiş, havuzlu bir mermer sofası olan asmabahçe aracılığıyla doğayla estetik bir bağlantı kurmak üzere tasarlanmıştı. Fatih'in Yeni Sarayı'nın dönemin Osmanlı yazarları tarafından yapılmış anlatımları, eski akropolün nefes kesici manzarasından yararlanan hünkârın seyir yerlerinin kule köşklerinin ve pencerelerinin betimlemeleriyle doludur. Bidlisî sarayı Sultanın giderek büyüyen başkentin her köşesini ve dünyanın her yanından gelen gemilerle dolup taşan denizi seyredebileceği seyir köşkleri (*menâẓır* ve *ġurfât*) topluluğu olarak betimlemektedir. Çağdaşı şair Cafer Çelebi ise yüksek bir mekânda "deryâya nâzır" cennet sarayının pencerelerini bütün dünyayı izleyen gözlere benzetir.[8] Yeni Saray'ın üçüncü avlusu her şeyi izleyebildiği halde kendisi görünmeyen Sultanın, egemen olduğu iki deniz ve iki kıtanın sayısız görünümlerine hâkim olmasını sağlayacak şekilde planlanmıştı. Kendini çevresinden soyutlamış münzevî hükümdar, dünya imparatorluğunu özel dairesinin hünkâr köşklerinden izleyebiliyordu; egemenliğinin odak noktası olan Dârü's-saâde'nin merkezinden uçsuz bucaksız imparatorluğu âdeta, bir yelpaze gibi açılarak gözlerinin önüne serilmişti.

Üçüncü avlu ve çevresindeki dış bahçelerin *Hünernâme*'deki tasviri (yak. 1584-85), 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılan geniş ölçekli yenileştirme ve büyütmeden sonra, sarayın bu bölümünün aldığı son biçimi yansıtmaktadır (Res. 56). Fatih'in Yeni Sarayı ardılları tarafından benimsenen keyfin öne çıktığı yaşam biçimi için

56. Üçüncü avlu ve dış bahçeler, Lokman, *Hünernâme*, yak. 1584-85, TSK. H. 1523, fol.231b- 232a

planlanmış değildi; bu nedenle zaman içinde dış dünya ile ilişkileri giderek azalan, Sultanın özel mekânının genişletilmesi gerekmiştir. Koğuşlarla ve küçük bir harem ile kuşatılmış enderun, Sultanın boş zamanlarını değerlendirebilmesi için çok kısıtlayıcı idi. *Hünernâme* minyatürü üçüncü avlunun erkekler bölümünü, önceki sınırlarından dışarıya yayılan Harem alanının tersine sıkışık dokusuyla betimlemektedir. Ayrıca, ilk iki avlunun aynı yazmadaki minyatürleri yönetim ve tören etkinliklerini canlandırırken (Res. 28, 35); üçüncü avlunun tasviri Sultanı genişletilmiş özel mekânında bir kıyı köşkünün önünde birkaç erkek refakatçisi eşliğinde eğlenirken resmeder (Res. 56). Lokman bize Sultanın cennete benzeyen mekânının halkın gözünden saklı olduğunu söylemektedir. Bu mekânın olağanüstü yanlarını anlatmaya hiçbir sözcük yeterli olmadığından, metne her yapıyı hem plan hem de kesitiyle gösteren, kılı kırk yaran ayrıntıyla (*ḳalem-i mûşikâf ile*) yapılmış güzel bir resim eklenmiştir.[9] Üçüncü avlunun sakinlerinin gösterilmesi uygun olmadığından resimde hiçbiri canlandırılmamıştır. Nitekim tarihi konulu Osmanlı elyazma kitaplarında hanedan kadınlarının ya da harem sahnelerinin tasvirinin bulunmaması Sultanın mahremiyetinin korunması gerekliliği ile bağlantılıdır. Bu yazmalardaki resimlerin konuları sadece askerî seferler-

den, toplu törenlerden ve içoğlanların refakatindeki Sultanın günlük yaşamından kesitlerden oluşur.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Harem bölümünün genişletilmesiyle Sultanın dış dünyadan soyutlanıp inzivaya çekilmesi iyice artmıştır. Sarayın sınırlarından çok seyrek çıkan III. Murad'ın özel günler dışındaki hayatını ayrıntılarıyla aktaran çağının anlatımları bu durumu açıkça yansıtmaktadır.

Örneğin, Venedik balyosu Gianfrancesco Morosini 1585'te şöyle yazar:

> Bana göre, bu Sultan o denli imrenilecek bir yaşam sürdürmüyor, çevresinde tartışabileceği düzeyli bir insan yok; hemen hemen her zaman hadımlar, oğlanlar, cüceler, dilsizler ve köleler eşliğinde sarayında kapalı kalıyor. Bu da bana kadınlar[ın refakati] kadar kötü geliyor....
>
> Sabahleyin yataktan oldukça geç kalkar, her gece kesintisiz uyuduğu Harem'den çıkınca başka şeyler giyinir ve hemen yemek yer. Eğer divan günü ise yeniçeri ağasını, kazaskerleri ve son olarak vezirleri kabul eder; birisi yenilerde bir eyalet valiliğine ya da başka bir göreve atanmışsa hiç konuşmadan, bir yanıt da almadan gidip Sultanın elini öper. O zaman Kapı'ya *(Porte)* gelen elçiler ve diğer temsilciler de aynı şeyi yapar. ...
>
> Vezirler oldukça kısa bir süre sonra ayrıldığında genellikle söyleşilerinden çok hoşlandığı kadınların yanına döner, dışarda olduğu zamanlar okçuluk talimi yapmak, cüce ve dilsizleriyle vakit geçirmek için bahçelerinin bir köşesine çekilir. Sık sık gürültülü çalgılar çaldırır, havai fişekleri de çok sever. ... Pek sık da güldürü oyunları düzenletir. ... sonra gece yaklaşınca, kışın da yazın da, yeniden akşam yemeği için Harem'e girer.[10]

Saray doktoru Domenico Hierosolimitano III. Murad'ın beş vakit namazla bölünen günlük olağan programını benzer sözlerle betimlemektedir: "Sultan namaz için şafakla birlikte kalkar, yarım saat yazar, kahvaltısını yaptıktan sonra da bir saat okurdu. Haftada dört kez divan toplantılarında bazı kişilerle özel olarak görüşür, daha sonra bir saatini bahçede cüce ve soytanlarla geçirirdi. Öğle yemeğine kadar çalışma odasında kalıp, öğle namazından sonra vaktini genellikle Harem'de geçirirdi. Sonra ya okumak ya da bahçeye çıkmak için erkekler bölümüne dönerek akşam namazına kadar burada kalırdı. Ardından akşam yemeği ve yatsı namazı gelir, sonra da geceyi geçirmek için Harem'e geri giderdi." Hierosolimitano bize Sultanın bu programı çok nadiren değiştirdiğini söylemektedir.[11]

Hadımların dışında, üçüncü avlunun çok kesin bir şekilde çizilmiş kadın-erkek sınırları arasında özgürce gidip gelebilen tek kişi Sultanın kendisidir. Bu kural onun evin efendisi olarak kimliğini vurgular. Enderunun mekân, mimarî ve işlev açısından örgütlenmesini yönlendiren temel ilke Sultanın mutlak gücüdür. Bu güç, Sultanın sadık oğlanları, kızları ve hadımlarıyla ilişkisinin bir efendinin köleleri ile ilişkisi şeklinde düzenlenmesinde yatmaktadır. Sarayın, konum olarak kulların üzerindeki yegâne sakinleri, Harem'in muteber bölümlerinde kalan ve padişahın oğulları, kızları, eşleri ve Vâlide Sultandan oluşan hanedan ailesinin üyeleri idi.

Harem Yahudi kadın aracılar ve padişah ailesinin kadın akrabaları dışında bütün yabancılara kesinlikle kapalıydı. Bu nedenle Osmanlı yazarlar tarafından yapılan betimlemelerde üçüncü avludaki kadınlardan ya da yaşadıkları yerlerden hemen hemen hiç bahsedilmez. Bu kaynaklar esas olarak içoğlanlar için kurulmuş olan saray okulunun örgütlenmesi ve sadece üst düzey devlet görevlileri ve elçilerin girebildiği Arz Odası'nda gerçekleşen kabul töreni üzerinde dururlar. Nitekim, odanın Üçüncü Kapının eşiğine konmuş olması, konut avlusunun görünümünü yabancıların meraklı bakış-

larından korumaktaydı (Lev. 8, 9; Res. 48, 55a, b). Üçüncü avlunun erkekler bölümüne sadece içoğlanlarına ders veren hocaların ve namazlarını kıldıran imamların girmesine izin verilmekteydi. Bunun dışında arada sırada bazı önemli devlet adamları avluda ya da asmabahçenin köşklerinde olağandışı danışma ve törenlere katılmak üzere çağrılırlardı. Bu nadir durumlarda girilmesi neredeyse imkânsız olan iç sarayı kısa bir süre için de olsa görme fırsatı bulan bu ayrıcalıklı devlet adamları, başkentte veya taşrada yaptırdıkları küçük saraylarında mimarî ve süsleme açısından burayı taklit etmeye çalışırlardı. Sultanın dillere destan sarayı içoğlanlarının yönetici seçkinler sınıfına yükseltildikten sonra inşa ettirdikleri büyük konaklara da örnek oluyordu. Yabancı elçiler ise, ilk iki avludaki törenlerden sonra Sultanla görüşme imkânı buldukları Arz Odası'nın ötesine geçemezlerdi.

Sultanla Karşılaşma: Arz Odası ve Teşrifatı

II. Mehmed'in Arz Odası'nı Angiolello şöyle tarif eder: "[İkinci] avlunun öteki ucunda başka bir çift kapı bulunur, buradan girildiğinde kurşunla örtülü bir loca vardır, kabul törenlerinde Ulu Türk burada oturur. Sonra diğerleri kadar uzun ve geniş olan üçüncü avlu gelir."[12] Artık yerinde olmayan bu yapının, bugün aynı yerde bulunan, yani sarayın halka açık ve özel alanları arasındaki geçişte, Üçüncü Kapının eşiğinin hemen ardındaki Arz Odası'nın ilk hali olduğu kesindir (Lev. 8, 9, 11 [35], 12[16]). Bina, ikinci ve üçüncü avlular arasında, arazide birdenbire oluşan kot farkı nedeniyle bir platform üzerine yerleştirilmiş ve Angiolello "loggia" diye söz ettiğine göre bir revakla çevrilmiş olmalıydı. Buondelmonti haritasında Üçüncü Kapı önünde yer alan revaklı ve kırma çatılı kare yapı hiç şüphesiz bu idi (Lev. 24a).

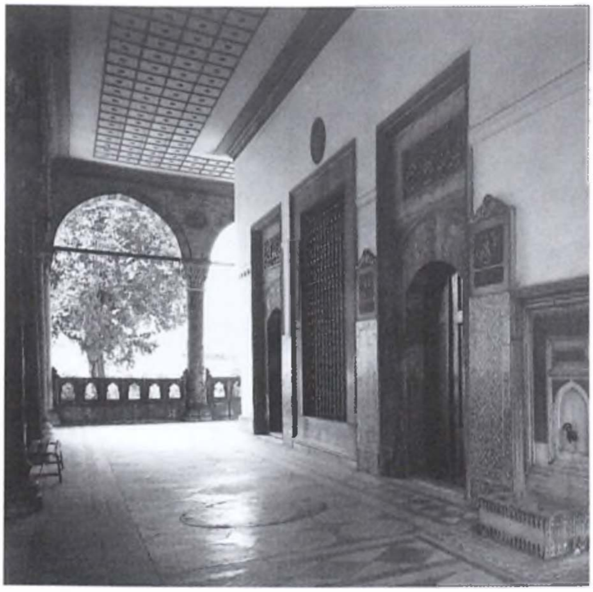
57. Arz Odası, üçüncü avludan görünüş.

58. Bâbü's-sa'âde eşiğinden Arz Odası'nın cephesi ve demir kafesli hünkâr penceresi.

Elimizdeki erken tasvirler, bugün Sultan Süleyman döneminde aldığı biçimini halen koruyan Arz Odası'nın Mehmed'in özgün planının ne kadarını yansıttığını belirlememize yetecek kadar ayrıntılı değildir (Res. 56-59; Res. 55a,b, 56).

II. Francesco Gonzaga'nın 1492'de II. Bayezid'e gönderdiği Mantova elçisi Alexis Becagut Arz

59. Arz Odası'nın Bâbü's-sa'âde'ye bakan cephesi.

Odası'nın eski planıyla ilgili bazı ipuçları verir. Becagut enderuna bir kapı eşiğinden girerek, vezirlerin eşliğinde "avlu ortasında sağa doğru küçük bir oda (*camarella*)"ya ulaşmıştır. Bu "tonozlu, tümden beyaz ve hiçbir süsü olmayan" odada zengin halı ve brokarlarla kaplanmış bir taht üzerinde bağdaş kurmuş oturan Sultan ayağa kalkarak elçiyi selamlamıştır.[13] Becagut'un Sultanın elini öpmesine ve konuşmak için oturmasına izin verilmiş, vezirler ise ayakta beklemişlerdir. Bu kısa, özel kabulün sonunda vezirler elçiyi Üçüncü Kapı girişinin ortasına kadar götürmüş ve Sultanın huzuruna dönmüşlerdir. Becagut kabulden önce tahtında oturan Sultanın elçilik hediyelerinin önünden geçirilmesini seyrettiği bir pencereden söz eder. Aralarında ikinci avludaki Divanhanede vezirlerin çok beğendiği bir II. Francesco Gonzaga portresi de bulunan bu hediyeleri "Majesteleri *Grand Signor*'un oturduğu odanın *(Camera)* dışındaki avlu kapısının girişinde birkaç kapıcı taşırken, Majesteleri de onların bu girişteki geçitlerini bir pencereden seyrediyordu".[14]

Aynı pencereden 1499'da II. Bayezid'in sarayına Venedik'ten yollanmış bir elçi olan Andrea Zancani de söz etmektedir. Zancani ikinci avluda vezirle görüştükten sonra, pencereden elçinin geldiğini gördüğü zaman onu selamlamak için ayağa kalkan Sultan tarafından kabul edilmişti.[15] 16 Ağustos 1515'te Yavuz Sultan Selim'in bu demir kafesli pencere karşısında oturarak yeniçerilerle birlikte isyana kalkışmaktan suçlu bulunan üç devlet adamının idamını seyrettiği bilinmektedir.

Haydar Çelebiye göre Sultan Üçüncü Kapı girişinde icra edilen bu idam merasimini oturduğu yerden izlemişti: "İki cellâd ve birḳaç ḳapucılar üst ḳaftanların çıḳarup içerüye girdiler. Daḫi maḥall-i 'arż olan ḥücrenüñ demür ḳafesine ḳarşu ki hüdâvendigâr oturduġı yirden temâşâ idermiş, evvelâ İskender Paşanuñ boynun urub ba'de mezkûr Anaṭolı Kaz'askeri Tâcizâde Ca'fer Çelebinüñ ba'de Balyemez Sekbanbaşınuñ boyunların urdılar."[16]

Andrea Gritti 1503'te Arz Odası'nı vezir Divanhanesinin civarında, Sultanın bezemeli bir tahtta oturduğu tek katlı bir oda olarak betimlemektedir. Gritti'nin sekreteri ise binayı içinde altın tellerle işlenmiş siyah kadifeler, leopar postları ve deri işleriyle örtülü bir taht olan bir loca (*loza*), yani revaklı yapı olarak tasvir etmektedir. Yazara göre Sultan bağdaş kurmuş ve altın işlemeli iki yastığa yaslanmıştır.[17]

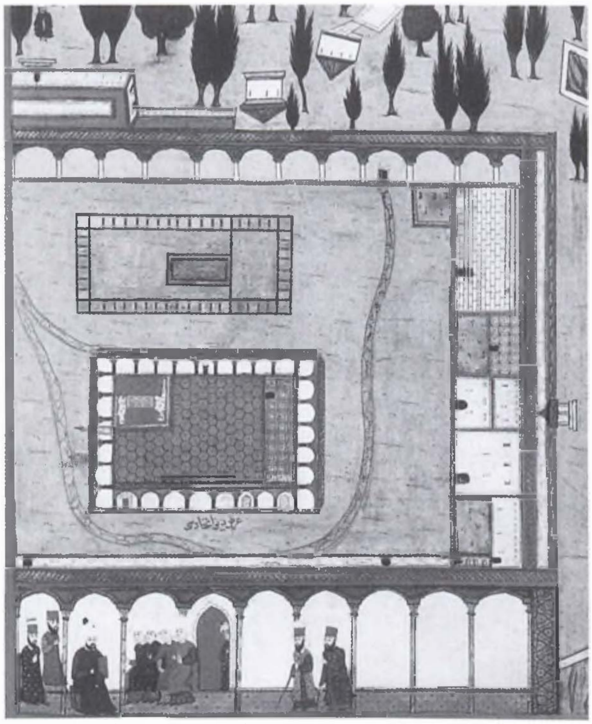
1584-85 civarında yapılmış *Hünernâme* minyatürlerinden birinde de Sultanın kabul dairesinin kuzeybatı köşesindeki tahtın üstüne iki leopar postu serilmiştir (Res. 60). Topkapı Müzesi koleksiyonunda bu tür yaygı örnekleri hâlâ görülebilir. Benzer postların bir güç simgesi olarak 15. yüzyıl başlarında Bizans imparatorlarının Blachernai sarayındaki kabul odalarını da süslediği bilinmektedir.[18] *Hünernâme* minyatüründe *'arż dîvânḫânesi* olarak tanımlanan bina, ikinci avludaki yeni Divanhane yapısı ile beraber mimar Alâaddin tarafından Kânûnî Sultan Süleyman döneminde 1526 ile 1528 arasında inşa edilmiştir. Bu ayrıntılı tasvir, dikdörtgen yapının şematik zemin kat planını, etrafını saran kemerli revakın kesitiyle birlikte, ana

kurgusu bugünkü haline yakın olarak verir. Esas olarak Arz Odası, geniş saçaklı revakları ve kurşun kaplı kırma çatısıyla tipik bir Osmanlı köşküdür. Bir zamanlar içten ahşap kubbeyle örtülü olan kabul odası ile, biri içinde abdest çeşmesi de bulunan bir namaz odası, diğeri de hela olmak üzere kendisine bağlı iki küçük odadan ibarettir. Yapı, sarayın diğer bahçe köşklerinden sadece özgün işlevi ve Bâbü's-sa'âde'nin eşiğindeki önemli konumu ile ayrılmaktadır.

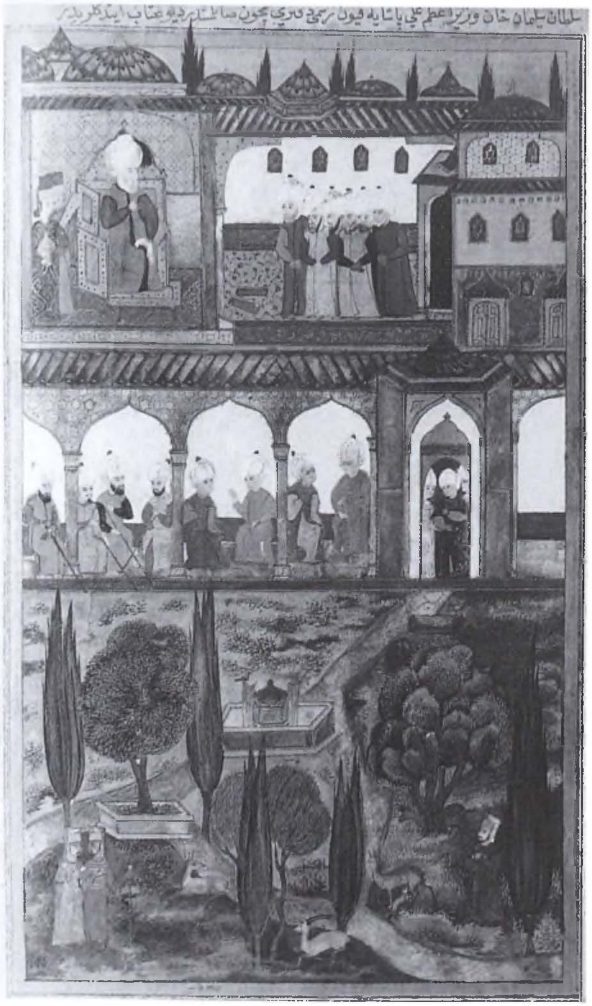
16. yüzyıl kaynakları Arz Odası'ndan "*dîvânḫâne-i enderûnî*", "*dîvân-ı ʿâlî der enderûn*", "*dîvân-ı ḫâṣṣa-i enderûnî*", "*ʿarż oṭası*", ya da "*oda-yı ʿarż*" diye söz eder.[19] 1526 sonbaharına ait bir masraf defterinde Galata'daki Tophane'de bu bina için dökülen pencere kafesleri (*riḫten-i pencerehâ-yi eyvân kim hümâyûn-ı ḫâṣṣa*) ve "*perdehâ-yı dîvânḫâne-i sarây-ı ʿâmire-i ḫâssa*" için yapılan harcamalar verilir. 1527'de aynı binanın revak sütunları için yine Tophane'de yirmi iki çift madenî bilezik dökülmüştür (*perâzvânehâ-yi dîvân-ı ʿâlî der sarây-ı ʿâmire, 44 ḳıṭʿa*).[20]

1527-28 saray masraf defterlerinde, ikinci avlunun dış Divanhanesinden ayırılarak *dîvânhâne-i enderûnî* denilen Arz Odası'nın son haline getirilmesi için yapılan harcamalar kaydedilmiştir (Bkz. Ek. A.5). Bu harcamalar, çeşitli yapı malzemelerinin hazırlanması ve demir kirişlerin yapılması, ocak için mineli ve kafesli gümüş bir yaşmak dökülmesi, Bâbü's-sa'âde ile Arz Odası arasındaki tavanın yapılması,[21] mermer sütun başlıklarının madenî bileziklerinin ve tahtın karşısındaki hünkâr penceresinin demir kafesinin yaldızlanması (diğer pencere kafesleri kırmızı aşıboyalıdır) ve duvarların, tavanların, saçakların, demir kirişlerin boyanması için yapılmıştır. Son olarak da çeşitli çini kaplamalar, çeşmeler için su kanalı ve İstanbul taşocaklarından çıkarılan mermerler için yapılan masraflar kaydedilmiştir.[22]

Belgelerde "*ta'mîr kerden*" (onarma) sözcüğünün kullanılmış olması II. Mehmed'in yaptırdığı özgün binanın bütünüyle yıkılmadığı izlenimini vermektedir. Öte yandan yüksek maliyetler ve ayrıntılı kayıtlar, yapının büyük ölçüde yeni baştan inşa edildiğini gösterir. Evliya Çelebi'nin aynı yıllara ait ikinci avludaki Divanhaneyi Kânûnî Sultan Süleyman'ın yaptırdığını belirtmesine karşın, Arz Odası'nın yapısını II. Mehmed'e yakıştırması da tamamen yıkılmadan yenilendiğini akla getirmektedir.[23] Ayverdi yalnız yükseltilmiş platformla çifte merdivenin yapım tarihinin 15. yüzyıla uzandığını ileri sürerken; Eldem, binanın taştan ana gövdesini Fatih dönemine atfetmekte ve mermer sütunlu revakın daha sonradan ahşap olanının yerine yapıldığını düşünmektedir.[24] Ancak madenî bilezikleri 1527'de dökülmüş olan yeni mermer sütunlu revakların platformun merdiveniyle değil de binanın kapılarıyla aynı hizada olması, Kânûnî Sultan Süleyman'ın eski Arz Odası'nı yıktırıp eski platformun üstüne yenisini yaptırmış olmasını daha olası kılmaktadır. Teşrifat

60. Arz Odası, Res. 56'dan ayrıntı.

61. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Arz Odası'nda vezirlerini kabulü. Ön planda ikinci avlu görülmektedir. Lokman, *Hünernâme*, yak. 1587-88, TSK, H. 1524, fol.244b.

kurallarının değişmez bir şekilde yerleşmiş olması yeni yapının, eskisinin düzenini yakından izlemesini gerekli kılmıştır. Eskiden olduğu gibi Üçüncü Kapının girişi tahtın önündeki hünkâr penceresinden izlenebilmektedir (Res. 58, 59). Sonuç olarak, Süleyman'ın yeni Arz Odası değerli malzemeler ve görkemli süslemeleriyle daha muhteşemdir, ancak, Fatih devri yapısının temel planını yinelemektedir.

Masraf defterlerinde anılan sütunlar, mermer kaplamalar, gümüş ocak, yaldızlı süslemeler, çiniler ve çeşmelerden dönemin yazarları da söz etmektedir. Yeni Arz Odası'nı ilk betimleyenlerden biri olan Schepper 1533'te yapıyı şöyle tarif eder (Res. 61): "İmparator [Süleyman] bütünüyle altın dokumalı kumaşla örtülü, sayısız değerli taşlarla kaplı yüksekçe bir tahtta oturuyordu; çevresinde paha biçilmez yastıklar vardı; odanın duvarları lacivert ve altın levhacıklardan oluşan mozaiklerle kaplıydı; ocağının dışı altın yaldızlı som gümüşten yapılmıştı; odanın bir yanındaki duvar çeşmesinden ise su fışkırıyordu." Schepper tahtın yanındaki bu küçük çeşmeye altın bir maşrapa iliştirilmiş olduğunu da belirtir.[25] Saint-Blancard 1537'de tabanının halı döşeli olduğunu belirttiği odada Sultan Süleyman'ın düzenlediği bir kabul töreniyle ilgili bilgi verirken, hükümdarın "altın tahtında tek başına oturduğunu, odanın tavanının altın ve çeşitli renklerle boyalı, duvarların ve ocağın yaldızlı bitkisel motifler ve olağanüstü değerli taşlarla süslü olduğunu" yazar.[26]

İtalyan yazarı Paolo Giovio, Kânûnî Sultan Süleyman'ın sarayında bir mücevher tüccarı olarak hizmet veren ve Venedik doçu Andrea Gritti'nin oğlu olan Alvise Gritti'nin biyografisini anlattığı kitabında, Sultanın sarayındaki bazı odaların duvarlarının mücevher kakmalı altın levhalarla kaplı olduğunu yazmaktadır.[27] 1550'lerde yazan Gyllius ise, "altın ve gümüşle bezenmiş, elmas ve değerli taşlarla parıldayan, mermerden yapılmış küçük bir daire" olarak betimlediği Arz Odası'ndaki ışıl ışıl mücevherlerden söz edip şunları ekler: "Bu devlet odası, başlıkları ve kaideleri tümüyle altın yaldızla kaplanmış mermer sütunların taşıdığı bir *Portico* [revak] ile çevrilidir."[28] Aynı yıllarda yazılmış birçok metinde yakut, zümrüt ve inci kakmalı gümüşten ocağın mineli delik işi tekniğiyle yapılmış konik yaşmağından söz edilir.[29]

Arz Odası'nı bezeyen özel yastıkların, taban yaygılarının, pencere ve kapı perdelerinin ve değerli taşlarla süslü top askıların seçimi o gün beklenen elçilere verilen önemle bağlantılı olarak yapılıyordu. Her günkü olağan tefriş altın iplikle işlen-

miş kadife, ipek ya da atlastan oluşuyordu; önemli ziyaretçiler için çıkarılan daha özel yaygılar ise tümüyle, küçük inciler ve yakut, firuze ve zümrüt kakmalı altın paftalarla bezeli altın dokumalı kumaşlardan yapılmıştı.[30] Kânûnî Sultan Süleyman'ın yeni Arz Odası'nın değerli taşlarla kakılmış altın levhalı süslemelerinin benzerleri, seferde yanında götürdüğü otak-ı hümâyûnun arz odası çadırında da bulunurdu. Saint-Blancard Sultan'ın değerli taşlar kakılmış altın tahtını, arz çadırının tavanındaki yaldızlı boyamaları; firuze, yakut ve diğer taşlarla süslü altın levhayla kaplamalı kapısını anlatır.[31] 1532'de, Habsburg imparatoru I. Ferdinand'ın elçileri, ikinci Viyana seferi sırasında Budin'de kurulmuş benzer bir çadırda Sultanla anlaşma yapmaya çalışmışlardı. Kabul esnasında Sultan Süleyman, inci ve değerli taşlar kakılmış dört sütunun taşıdığı baldaken biçimli, altın bir tahtta heybetle oturmaktaydı. Güç simgesi olan altın kılıçlar, yaylar ve ok dolu sadaklar tahtın üzerinde sergilenmişti. Bir tabure üstüne ise Sultan için Venedikli kuyumcuların yaptığı, üzerinde dört taç bulunan, değerli taşlarla süslü altın miğfer yerleştirilmişti. I. Ferdinand'ın elçileri değerli taş bolluğu karşısında şaşkına dönmüş, adeta dillerini yutmuşlardı.[32]

Arz Odası'nın ziyaretçiler üzerindeki etkisi bundan aşağı değildi. Odanın ahşap kubbesi, yapı ile Üçüncü Kapı arasındaki mermer döşeli ön avlunun tavanına uysun diye, lacivert zemin üstüne yapılmış altın yıldızlarla bezenmişti. Bu ön avlunun üst örtüsü 1550'de Caterino Zeno tarafından "saf altından yıldızlarla kakmalı, deniz mavisi ve lacivert, güzel bir tonoz tavan" olarak betimlenmiştir. Muhtemelen Süleymaniye Camii'nin minberinin hâlâ yerinde duran özgün konik külâhındakileri çağrıştıran bu altın yaldızlı kakma yıldızlar, ikinci avludaki revakların tavanlarında ve giriş mekânlarındaki bezemelerin bir tekrarı idi.[33]

Mavi ve altından oluşan renk armonisi Arz Odası'nın iç duvarlarında belirli bir seviyeye kadar yükselen çini kaplamalarda tekrar ediliyordu.[34] 1527 ve 1528 masraf defterlerinde sözü edilen "çeşitli çiniler"in (*kâşîhâ-i mütenevvi'a*), bilinmeyen bir yapıdan sonradan sökülerek Has Oda'nın yanındaki Sünnet Odası'nın cephesinde kullanılanlara benzemesi çok muhtemeldir (Res. 111, 112). Bunlar arasında mavi, beyaz ve turkuazla sıraltı boyama altıgenlerin arasına altın yaldızla üstten kalıpla boyanmış lacivert üçgenlerin yerleştirilmesiyle oluşmuş yıldız kompozisyonlu çiniler bulunmaktadır. Bu çiniler, Arz Odası'nın altın yıldız kakmalı kalemişi bezemeleriyle uyumlu bir şekilde tasarlanmıştır.[35] Odanın içinde belirli bir seviyeye kadar yükselen çini kaplamaları, bezemeli ocağı, halı ve kumaşları, değerli taşlarla işlenmiş püsküllü top askıları, tahtın karşısındaki yaldızlı demir kafesli pencereyi, alt sıradaki diğer pencerelerin kırmızı demir kafeslerini ve üst sırada renkli camlarla süslenmiş pencereleri betimleyen 16. yüzyılda yapılmış resimler yazılı tariflerin anlatımlarını desteklemektedir.

Bugün Üçüncü Kapıdan giren ziyaretçinin karşısına çıkan binanın güney cephesinde görülen renkli sır tekniğinde yapılmış çini kaplamaların o dönemin tasvirlerinde yer almaması, Kânûnî Sultan Süleyman döneminde yapılmış başka bir binadan sökülüp sonraki bir tarihte Arz Odası'na yerleştirildiğini düşündürmektedir (Res. 58, 59)[36]. Manganez moru, koyu mavi, yeşil ve sarıdan oluşan renkleri, 1520 sonlarında yine Kânûnî döneminde yapılmış binalardan sökülerek asmabahçenin 17. yüzyıl köşklerine ve Sünnet Odası'nın cephesine yerleştirilen bir grup çiniyle aynıdır. Lewenklau albümündeki çizimlerde Arz Odası'nın cephesi çiniyle değil mermerle kaplı olarak betimlenmiştir (Res. 33o, p). Binayı 16. yüzyılda gören yazarların tümü dış duvarlarının renkli mermerle kaplı olduğunu belirtmektedir. Bu yazarların bize bıraktıkları metinlerde Arz Odası'nın "güzel bir mermer saray", "mermer kaplı bir oda" ve "mer-

merden yapılmış küçük bir ev" olarak anılması bu varsayımı kanıtlamaktadır.[37] Yapının değerli renkli mermerlerden yapılmış dış cephe kaplamaları, büyük bir olasılıkla Sultan Süleyman'ın ikinci avludaki yeni Divanhane'sinin Memlûk tarzındaki mermer panoları ile aynı olmalıydı.[38] Günümüze ulaşmış kitabelerden bazıları III. Ahmed'in 1722'de, IV. Mustafa'nın 1807'de ve I. Abdülmecid'in sarayda büyük tahribata yol açan yangından sonra 1856'da yaptırdığı kapsamlı onarımlara aittir. Flachat, bu yangının yok etmesinden önce, 1740'ta, Arz Odası ile ufak ön avlusunun görünümünün ayrıntılı tasvirini şöyle yapar:

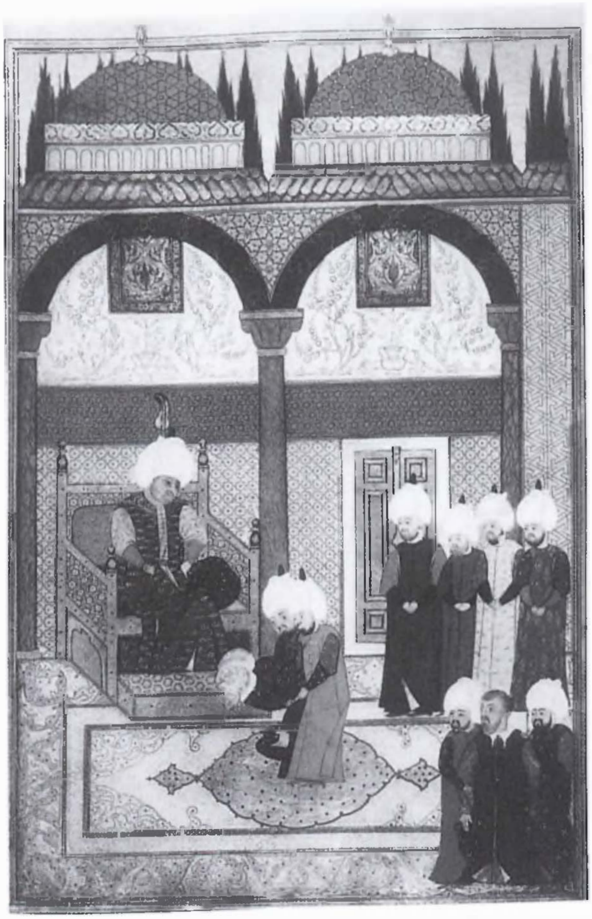
> Porfir ve diğer harika mermer levhalarla kaplı duvarlarda altınla yazılmış pek çok Türkçe kitabe görülmektedir. Yine mermerden yapılmış zemin eşsizdir. Mermer mozaiklerin birleştiği yerler oluklu yapılmış olduğu için atlar yürüdüğü zaman kaymazlar. Elçiler *Grand Signore*'nin kendilerini kabul ettiği ünlü odaya buradan gider.
>
> Oda yaldızlar, kabartmalar ve kaplamalarla süslü kapalı bir galeri biçimindedir. Bu bağımsız binanın en güzel bezemelerini maddi değerleri çok yüksek sütunlar oluşturur. Kare biçimli oda, tepesinde hilal bulunan yaldızlı bir alemi olan büyük bir kubbe ile örtülüdür.[39]

Lewenklau albümünde bulunan tasvirde Üçüncü Kapının karşısındaki ana cephede yer alan ve Sultan Süleyman dönemi masraf defterlerinde adı geçen çeşmelerden biri görülebilmektedir. Olağanüstü bir ustalıkla yapılan oymaları boyanmış bu beyaz mermer çeşme bugün hâlâ yerindedir. Farsça kitabesine göre, "*âb-ı hayât*"ın aktığı çeşme, "*serçeşme-i cûd u 'adl ve baḥr-ı iḥsân*" olan "*Süleymân-ı zamân*"ın emriyle, divan üyelerinin içmesi için yapılmıştır.[40] Aynı tasvirde Arz Odası ile Üçüncü Kapının giriş mekânı arasında, saray ağalannın düzenli bir sıra içinde durduklan, zemini damalı mermerlerle kaplı, küçük bir ön avlu görülmektedir. Bu siyah beyaz mermer zeminden 1606'da Habsburg elçisi Adam von Herberstein de bahseder.[41] Bugün Üçüncü Kapının kubbeli girişinde görülen siyah ve beyaz ondüle geçme mermerlerden oluşan özgün zemin, yabancıların tariflerine uyan tek kalıntıdır.

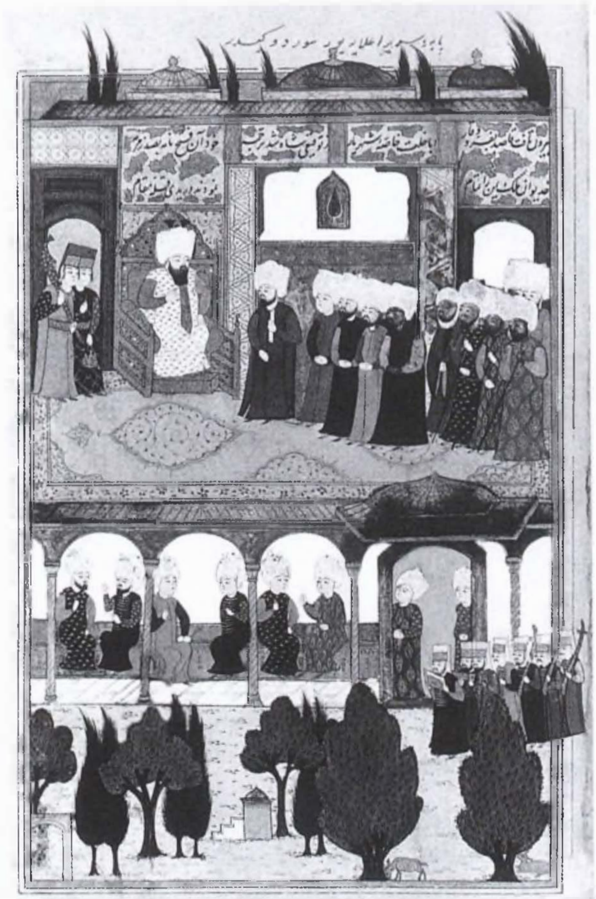
Elçiler kabul edilecekleri odaya götürülmeden önce, görkemli giysiler içindeki ağaların ve içoğlanlarının durduğu Üçüncü Kapının girişinde bekletilirdi. Baron Wenceslas Wratislaw 1590'larda bu mekânı "çok değerli İran goblenleri ile altın ve gümüşle dokunmuş halılar asılı büyük bir salon ya da oda" olarak betimliyordu.[42] Elçiler, kısa süren bir bekleyişten sonra Sultanın katına kabul edilmeden önce bir kez daha beklemek zorunda oldukları sütunlu ve üstü örtülü ön avluya götürülürlerdi. Ön avlunun süslü tavanı altında iki yanda sessiz saraylılar dizilir, üçüncü avludaki tek ses kuş şakımaları olurdu.[43] 16. yüzyılın ortalarında teşrifatın bu anına tanık olan Caterino Zeno şöyle anlatır:

> *Grand Signor*'un mekânına Divanhane'den çıkarak soldaki bir kapıdan gidilir. Önce defterdarlar ayrılır ve . . . kapıya giderler; onlardan sonra emirleri imzalayan [nişancı] girer, sonra kazaskerler, sonra da rütbe ve sıralarına göre kapıya vezirler girerler, burada hepsi görkemli giysiler içindeki hadımlar ve [Sultanın] bazı genç kullarının nöbet tuttuğu, taşlarla süslü, güzel bir tavanı olan geniş bir odaya gelirler; bu odadan, döşemesi çok renkli değişik güzel taşlarla döşeli, saf altından yıldızlarla dolu, lacivert ve deniz mavisi güzel tonoz örtülü, içinde kutsal su teknesine benzeyen bir çeşme olan, çok güzel bir locaya geçilir; bahçelere bakan demir parmaklıklı ve güzel camlı olağanüstü güzel pencereleri vardır; *Grand Signor*'un kabul odasına ve huzuruna bu çok güzel ve zevkli yerden girilir. Kapısında en yüksek rütbelisinden ikişer hadım ve içoğlanı durur.[44]

Fresne-Canaye 1573'te Sultana gelen hediyelerin, mermer döşeli ön avluya bakan kafesli hünkâr penceresi önünde nasıl sergilendiğini betimlemektedir:

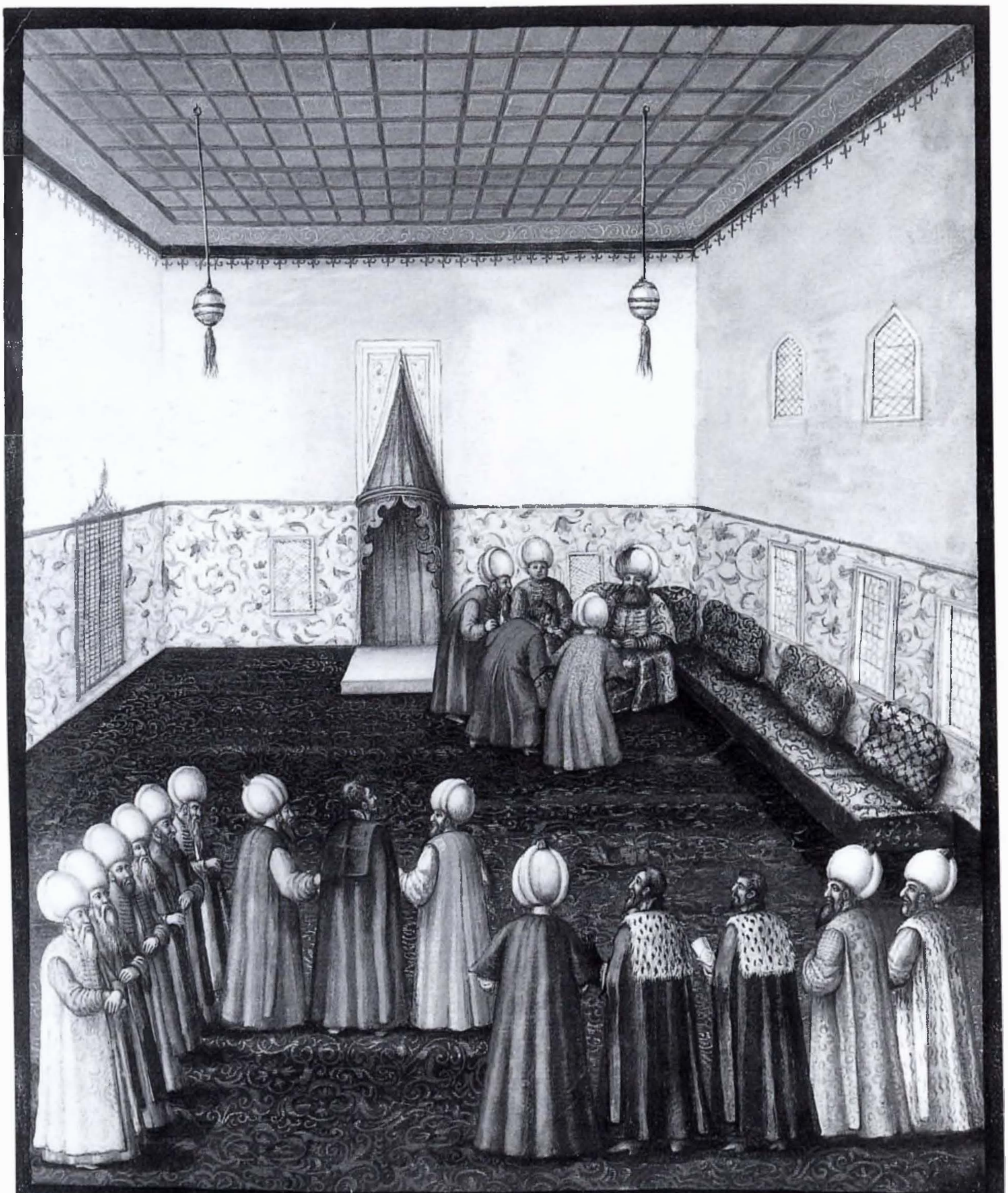
62. II. Selim'in değerli taşlarla süslü halıların serili olduğu Arz Odası'nda Avusturya elçisini kabulü. Feridun Ahmed Bey, *Nüzhetü'l-Esrâr der Sefer-i Zigetvar*, 1568-69, TSK, H. 1339, fol. 178a.

63. III. Murad'ın Fas elçisini kabulü (Res. 37'nin karşı yaprağı). Lokman, *Şehinşahnâme*, 1592, TSK, B. 200, fol.143a.

Sonra altında sol tarafında *Grand Signor*'un ağalarının ya da bizim tabirimizle hadımlarının durduğu yüksek bir galeriye girdik, yaklaşık kırk kişiydiler ve en gençleri arkada olmak üzere hepsini görebileceğimiz bir şekilde dizilmişlerdi. Bana o kadar parlak, göz alıcı ve ışıltılı görünüyorlardı ki altın mı inci mi yoksa yakut mu giymişlerdi bilmiyorum. Sonra türlü renklerde çok değerli mermerlerle döşeli, uzun ve dar bir avluda çok güzel sütunlarla desteklenmiş küçük bir galeri ve zarif bir çeşme gördük. *Grand Signor*'un kapısında giriş sıramın gelmesini beklerken avlunun bir ucundan ötekine Fransa kralının armağanını taşıyan bir *çavuş* gördüm; padişah tarafından görülebileceği küçük bir pencerenin önünden iki kez geçtikten sonra, halk bu hediyeleri *Grand Signor*'a Hıristiyanlığın en önemli kralının gönderdiğini görüp, Sultanın gücünü ve rakipsiz görkemini anlasın diye, hediyeleri göstermek üzere bütün sarayı dolaşmaya gitti.[45]

Sonraki yıllarda bu hünkâr penceresine saray geleneğinde "*ma'rûżât penceresi*" adı verilmiştir.[46] 1573'te Venedik elçisi Costantino Garzoni sadece elçilik hediyelerinin değil, savaş ganimetlerinin ve kesik düşman başlarının da tahtında oturan Sultanın önünde sergilendiğini bildirmektedir. Garzoni, Osmanlı saray ve yönetiminde çalışmak için devşirilen Hıristiyan çocuklarının, Sultanın en yakışıklılarını ve soylu görünenlerini seçebilmesi için,

64. III.Murad'ın Arz Odası'nda Avusturya elçilerini kabulü. Albüm, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, yak. 1590, Cod. 8626, fol. 122a.

65. 1628'de Avusturya elçisi Hans Ludwig von Kuefstein'ın Arz Odası'nda kabulü. Teply, *Die kaiserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV*'ten.

aynı pencerenin önünden sırayla geçirildiğini sözlerine ekliyor.[47] Osmanlı devlet yönetimi hakkında 17. yüzyılın başlarında yazılmış bir risalede devşirilen gençlerin Arz Odası'nda oturan Sultanın penceresinin önünden birer birer geçirildikten sonra onun buyruğu üzerine kapıcıbaşı tarafından ötekiler arasında sivrilenlerin içoğlanı olmak üzere seçildiği belirtilir. 'Âli, erdem göstergesi olduğuna inanılan fizik güzelliğine dayanan bu seçim işleminin bir fizyonomi bilimi uzmanının gözetimi altında yapıldığını anlatır.[48]

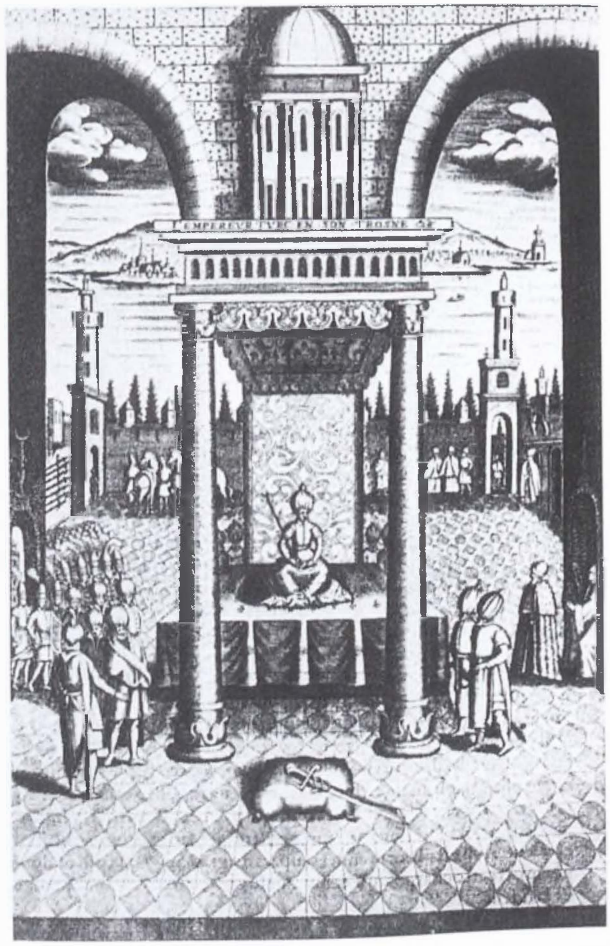
İçerideki loş atmosferin altın ve değerli taş parıltılarını arttırdığı odada, Sultan tahtında bir put gibi kımıldamadan otururdu. Yarattığı etkinin çarpıcılığı, özellikle Kânûnî Sultan Süleyman'ın saraydaki yeniliklerinden ve kendisinin hükümdar imgesini yücelterek ziyaretçilerin daha aşağı düzeyde olduklarını vurgulamak üzere teşrifatta yaptığı değişikliklerden sonra iyice artmıştır (Res. 61).[49] Süleyman artık ayağa kalkarak elçileri onurlandırmıyor,[50] huzurunda oturtmuyor, onlara tek bir sözcükle bile hitap etmiyordu.[51] Yüksek bir sofa şeklindeki tahtta bağdaş kurmak yerine, Avrupa tarzı bir tahtta heybetle oturan ilk Sultan Kânûnî'dir. Nitekim Pietro Zeno'nun, Venedik senatosuna 13 Temmuz 1530'da yazdığı mektuba göre Sultan, "tahtında bizim üslubumuzla oturuyordu .... tapılmak üzere sergilenen bir ilâha benziyordu."[52]

Marc'Antonio Pigafetta buna benzer bir biçimde, huzurda bulunduğu süre boyunca "aşırı bir ağırlık ve mağrur görünüm içinde, bize hiç bakmaksızın, kımıldamadan duran" II. Selim tarafından kabul edilmişti (Res. 62). Pigafetta üçüncü

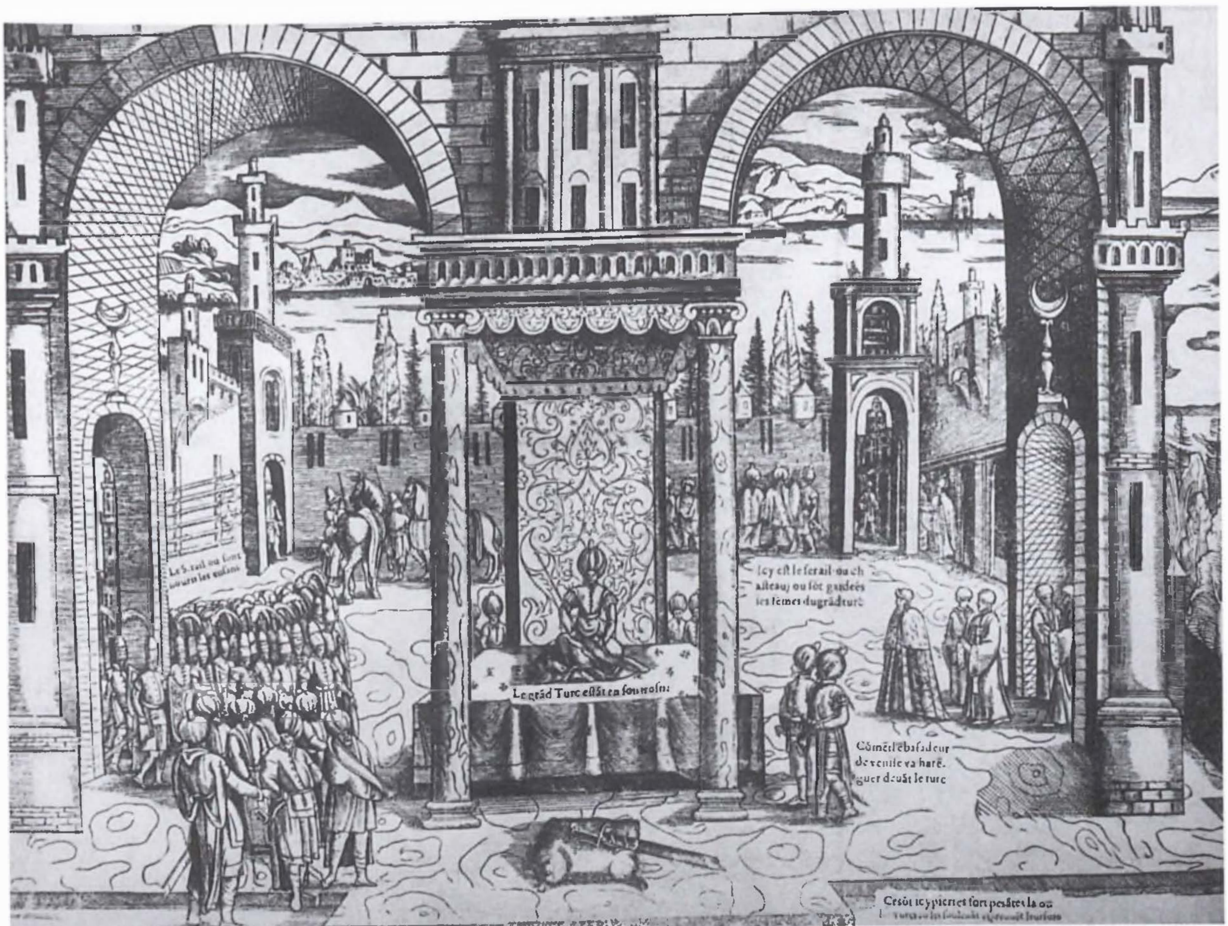
avluda "hiçbir sesin duyulmadığını" belirttikten sonra bu "saygı dolu sessizliği" Kudüs'teki en kutsal tapınağı ziyaret etmeye benzetir.[53] III. Murad'ın 1578'de bir Avusturya elçisini kabul edişini anlatan Schweigger ise, Kutsal Roma İmparatoru'nun temsilcilerine bu denli saygısız bir tutum içindeki "barbar" teşrifat kurallarının "şeytanî kibir ve gururu"ndan şikâyet etmekte ve (Lev. 33o-q; Res. 62-65) Sultanı, etrafını heykel gibi duran vezirlerin çevrelediği kâğıttan kesilmiş cansız bir puta benzetmektedir.[54] Bir seferinde birisi değerli taşlarla bezeli halıda ayakkabısını kaybetmiş ve teşrifatın ağırbaşlı akışı bir gülüşle kesilmişti;[55] bu hikâye, elçilik heyetinin aceleyle itilip kakıldığını düşündürür. 1621'de Louis Deshayes de Courmenin, değerli taşlarla süslü halılar üstünde yürürken, ahşaptan yapılmış tahtın süslemeli dört sütun üstündeki tavanından aşağı doğru sarkan göz kamaştırıcı askılara bakmak zorunda olmanın ne denli zor birşey olduğundan şikâyet etmektedir.[56]

16. yüzyılın sonlarından itibaren Arz Odası'ndaki teşrifat heybetli Sultanın ancak bir an görülebilmesini sağlayacak kadar kısaltılmış ve sadece sembolik bir saygı sunma etkinliğini temsil eder olmuştur. Wratislaw, "İmparatorun yerden bir arşın yükseltilmiş, değerli taş ve incilerle süslü çok güzel altın brokar yastıklarla kaplı bir yerde oturduğu odayı tarif etmem mümkün değil, çünkü bu kadar kısa sürede odaya dikkatle bakmak olanaksızdı, aslında odanın güzelliğinden çok imparatorun yüzüne bakıyordum; sadece tavandan asılı pırıl pırıl toplar varolduğunu hatırlıyorum, ancak aynadan mı yapılmışlardı, yoksa değerli taşlarla mı kakılmışlardı bilmiyorum" diye yazmaktadır.[57] Aynı şekilde, Du Fresne-Canaye da odayı betimleyemeyişini törenin çok kısa sürmesine bağlar.[58]

Bugün mücevherlerinin çoğunu yitirmiş olmakla birlikte, Sultanın oturduğu taht hâlâ Arz Odası'nda sergilenmektedir (Res. 65). Bir seki üze-

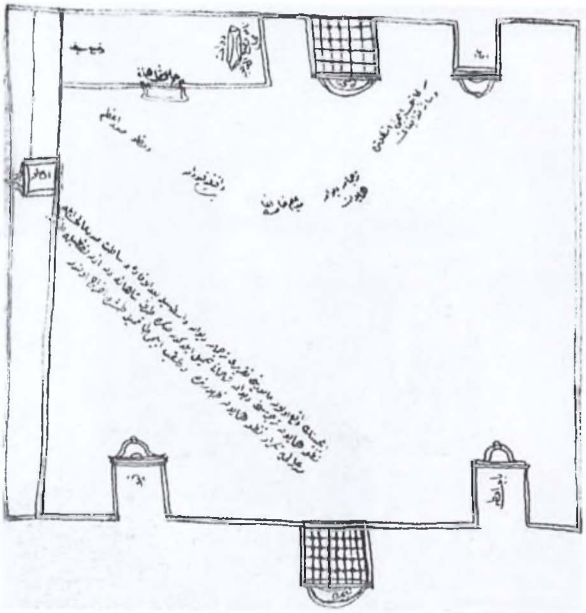
rinde yükselen baldaken biçimli bu taht Fransız krallarının devlet yatağına (*lit de justice*) benzemektedir. Ahşap kubbesinin iç yüzüne lake tekniğinde yapılmış olan resimde bir ejderle ankanın savaşı canlandırılmıştır. Çin kökenli bu temanın, hükümranlığın uğurlu olmasıyla bağlantılı göndermeleri Moğol-sonrası İslâm dünyasında çok iyi bilinmekteydi. Kubbenin etrafını dolaşan Türkçe şiir, mücevher ve değerli taşlar kakılmış bu güzel ve sanatlı yaldızlı tahtın yapılmasını, üzerinde adalet dağıtmak üzere, "*sulṭân-ı 'âdil*" Sultan III. Mehmed'in emrettiğini söyler. "*Serîr-i sa'âdet*" (saadet tahtı) sözleri ile düşürülen tarihi, tahtın yapım yılını 1005 (1597) olarak verir. İkinci bir şiirde ise bu mücevherler, güzel yazılar ve nakışlarla bezeli ye-

66a. Tahtta oturan bir Sultan, arkada üçüncü avlu. Chalkokondylas, *L'histoire de la décadence de l'empire Grec*'den.
66b. Bir önceki gravürün 16. ya da 17. yüzyılda yapılmış bir türevi.

ni tahtın (*serîr-i cedîd*) Sultanın buyruğu üzerine 1006'da (1597-98) tamamlandığı belirtilir. Şiir, Sultanın şan ve şerefle hüküm süreceği bu yüce tahtın ayakları önünde yedi iklimden gelen din ve devlet düşmanlarının utançla secde etmeleri dileği ile sona erer.[59] Sultanın bağışlarının ve harcamalarının kaydedildiği bir defterde bu yeni tahtın tamamlanma tarihi 12 Ocak 1598 olarak verilir ve taht için mücevher ustalarına, terzi ve marangozlara ödenen ücret belirtilir.[60] 16. yüzyılın sonlarında yapılmış olan bazı resimlerde görülen dört yastıklı basit sofanın yerini alan bu görkemli taht, büyük olasılıkla Kânûnî Sultan Süleyman'ın yine üstü bir kubbeyle örtülmüş olan, değerli taşlar kakılmış altın tahtı örnek alınarak yapılmıştı.

Padişah tahtı, kabul töreninin dramatik etkisini arttırmak için Arz Odası'nın bir köşesine yerleştirilmişti. Hünkâr penceresinden görünecek şekilde yerleştirilmesi sadece Sultana Üçüncü Kapı girişini izleme imkânı sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda girişte bekleyenlere de pencereyle çerçeve içine alınmış ve bir ikon gibi hareketsiz oturan Sultanı önceden görme fırsatı veriyordu (Res. 58, 59, 60). Belirli bir merkezî eksen ve simetri duygusuna alışkın Avrupalılara tahtın bir köşede yer alan konumu garip gelmiş olmalıdır. Nitekim, Avrupa tarzında bir baldakenin altına tam ortaya yerleştirilmiş görkemli bir tahtta oturan bir Sultanı, sarayının eşiğinde, iki yanında göz alıcı perspektifli manzaralarla gösteren hayal ürünü iki

67. Arz Odasının 18. yüzyılda yapılmış şematik planı. Üzerinde belirli bir kabul töreninin teşrifatı tarif edilmiştir. BA, KK, *Teşrifat,* 676M, fol. 146.

Avrupa gravürü, bu aykırılığı düzeltme çabasının bir sonucu olmalıdır (Res. 66a, b).

Taht kılıç, yay, ok dolu sadak ve Sultanın bir "kılıç erbabı" olduğu kadar bir "kalem erbabı" da olduğunu temsil eden divitten oluşan, değerli taşlar kakılı altın egemenlik simgeleri ile donatılırdı. Sonraki yılların Osmanlı teşrifat kitaplarında Arz Odası'nın taslak çizimleri padişahlık alametlerinin ve törene katılanların durması gereken özel yerlerle ilgili ayrıntıları belirtir. Örneğin, 18. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış bir çizim kapı, pencereler ve ocağın yerini, Sultanın tahtta oturduğu yeri, padişah kılıcının ve elçinin mektubunun yanına konmuş divitin yerleştirilişini göstermektedir. Elçinin ve törene katılan diğer kişilerin durması gereken yerlerin de kesin olarak belirtilmesi, her kabulün ne büyük bir özenle sahnelendiğini yansıtmaktadır (Res. 67). Arz Odası'nın duvarlarındaki büyük nişler padişahın değerli eşyalarının sergilenmesi için kullanılmaktaydı; tahtın bitişiğindeki nişe ise, Sultanın mücevherli sorguçları olan sarıkları yerleştirilirdi.[61]

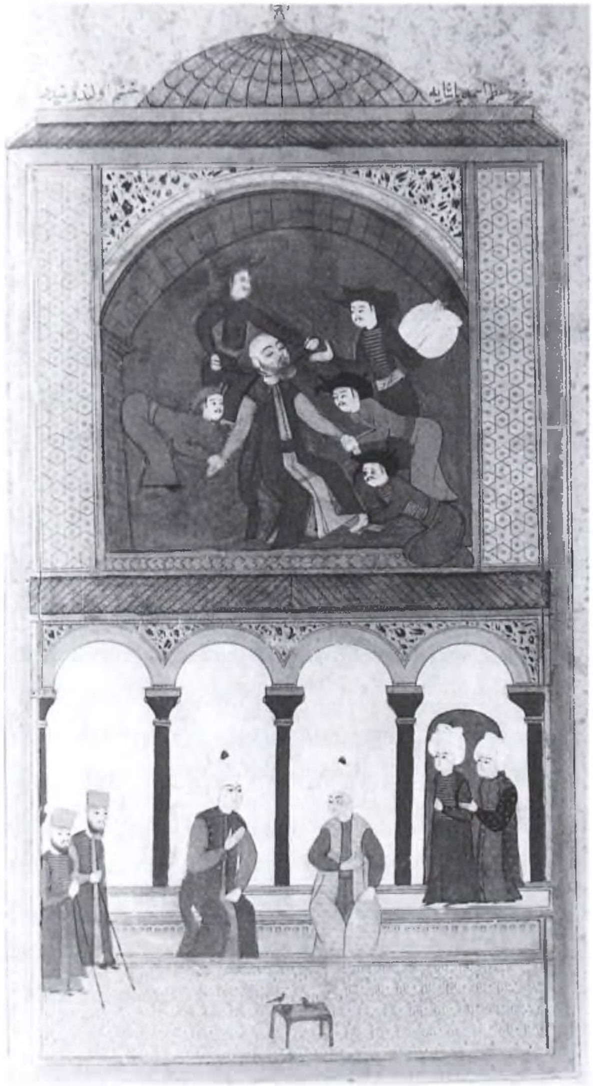
Elçilere Arz Odası'na kadar eşlik eden vezirler rütbelerinin alt düzeyde olduğunu belirtir şekilde bütün kabul süresince ellerini kavuşturarak durur, elçiler ayrıldıktan sonra, devlet işlerini tartışmak için odada kalırlardı. *Hünernâme* minyatüründe de açıkça görüldüğü gibi, tahtın karşısındaki hünkâr penceresinin bitişiğindeki kadife kaplı alçak bir sekide otururlardı (Res. 60).[62] Melek Ahmed Paşa'nın vezir-i azamlığından (1650-51) sonra bu âdetten vazgeçilmiştir, çünkü bu paşa saygısını göstermek için Sultanın huzurunda oturmayı reddetmiş ve bu tutumuyla kendisinden sonraki vezirlere örnek olmuştur.[63] Arz Odası'na girmek dîvân-ı hümâyûn üyeleri için kimi zaman korkutucu olabilirdi, çünkü Sultanın divan toplantılarını adalet köşkünden izlemesinin amacı görevlilerin kamu adaletini hukuka göre yönetip yönetmediklerine karar vermekti. Ara sıra onu kızdırdıkları olurdu; bu durumda azledildiklerini, sürüldüklerini, hapis cezasına çarptırıldıklarını ancak Sultanın huzuruna girdiklerinde öğrenirlerdi. Eğer suçları ağırsa, Süleyman'ın Arz Odası'nı yeniden yaptırmasından önceki bir âdet uyarınca, Üçüncü Kapının kubbeli girişinde idam edilirlerdi.[64] Nitekim, 16. yüzyılda yapılmış bir minyatür, vezir-i azam Kara Ahmed Paşa'nın 1555'te burada idam edilmesini canlandırmaktadır (Res. 68).

Odada dilekçelerin sunuluşu sırasında kapının ardında kapıcıbaşı, hazinedarbaşı ve birkaç dilsiz, Sultan kızgınlığını ayağını yere vurarak belirttiğinde suçlu devlet adamlarını cezalandırmaya hazır vaziyette beklerlerlerdi.[65] Duvarların ardında pusuda bekleyen bu korku salan cellatları Du Fresne-Canaye şöyle anlatır: "Bu odanın dört bir yanında bu zalim hükümdarın buyruklarının en sadık ve en deneyimli uygulayıcıları olan dilsizlerden kaç tanesinin gizlenmiş olduğunu bilmiyorum."[66]

Batılılara keyfi ve acımasız görünen bu

idamlar, Osmanlıların bakış açısından doğru ve yanlış olarak belirlenmiş yerleşik normlara uygun olarak gerçekleştiriliyor ve hükümdarların adaletini temsil ediyordu. İkinci avlunun mahkemesi olan Divanhane'de yargılanmış ve suçlu bulunmuş kişiler Orta Kapıda idam edilirken; Üçüncü Kapıda idam edilecek Divan-ı Hümâyun üyeleri için kararı imparatorluğun en yüce yargıcı olan Sultan veriyordu. Bu nedenle, Bâbü's-sa'âde eşiğini aşarak, her şeye kadir Sultana yaklaşırken kişiler ister istemez kendi yazgılarının denetimini geçici olarak yitiriyorlardı. Odadan bir daha çıkamama tehlikesi her zaman bulunmakla birlikte, daha yüksek makamların zenginliklerine yükseltilmenin getirdiği hil'atlar ve başka rütbe simgeleriyle çıkabilme ihtimalinin çekiciliği de vardı.

Elçi raporlarında anılmamasına rağmen *Hünernâme* minyatüründe bir kapıyla kabul odasına bağlı iki küçük yan mekân gösterilmiştir (Res. 60). Bu odaların işlevleri Edirne Sarayı'ndaki daha küçük, daha yalın malzemeyle yapılmış, ahşap duvarları olan ve İstanbul örneğine tıpatıp benzeyen Arz Odası'nın planı irdelenerek anlaşılabilir (Res. 3). Edirne'deki küçük odalar, onarım belgelerinde hela ve abdest odası olarak adlandırılmaktadır.[67] 1740 tarihli raporunda Viyanalı diplomat Schad Edirne'deki yapının planını betimlemektedir: "Kabul odası soldadır. İstanbul'dakinden daha küçük olmakla birlikte aynı baca ve kapılar burada da vardır. Kapılardan tahtın karşısındaki, bir vezirin *ma'zûl* olması, yani azledilmesi dışında hiç açılmaz. Bu amaçla açıldığında, vezir o korkunç çıkıştan itilir ve kapı yeniden kapatılır."[68] D'Ohsson, Topkapı Arz Odası'nı betimlerken Sultanın bir veziri ölüme mahkûm etmesi halinde, gözden düşmüş vezirin idamından önce son kez abdest alıp son namazını kılması için Ceza Kapısı (*mücâzât ḳapusı*) denen iç kapıdan yan odalara girmesine izin verildiğini söyler.[69]

68. Vezir-i azam Kara Ahmed Paşa'nın 1555'te Arz Odası'nın önündeki Üçüncü Kapının kubbeli girişinde idam edilmesi. Lokman, *Hünernâme*, yak. 1587-88, TSK, H. 1524, fol. 177b

Arz Odası'nın dört kapısının her birinin kendine özgü bir işlevi vardı. Güney cephenin sağındaki normal girişti; aynı duvarda hünkâr penceresinin solundaki ise, Sultan kendisine getirilen ve genellikle yeniden dağıtılmak üzere ikinci avludaki Dış Hazine'ye gönderilen hediyelerden bazılarını İç Hazine'ye koymak istediği ender durumlarda kullanılırdı. Bir çifte merdivenle ulaşılan kuzeydeki kapı, Sultanın özel kapısıydı. Bu kapıların işlevlerini D'Ohsson şöyle betimlemektedir:

"Birisi hükümdar için ayrılmıştır, ikincisi genel giriş olarak kullanılır, üçüncüsü yabancı elçilerin kendi sarayları adına getirdikleri hediyelerin sunulması amacıyla açılır ve kabul sırasında hediyeler bu kapı önünde sergilenir; ikincinin karşısındaki Ceza Kapısı denilen dördüncüsü ise kapalı durur."[70]

Hünernâme minyatüründe de görüldüğü gibi kuzeydeki hünkâr kapısı taş döşeli bir yolla üçüncü avlunun sol üst köşesindeki Has Oda'ya bağlanıyordu (Res. 56, 57, 60). 1528-29 yılında hazırlanmış bir masraf defteri padişahın odasından "*dîvânḫâne-yi enderûnî*"ye kadar uzanan yontma taş döşeli yolun onarımından söz etmektedir.[71] Sultan, Has Oda'dan Arz Odası'na giderken kendisine kapıcıbaşı ve hazinedarbaşı eşlik ederdi.[72] Bu beyaz mermer yolu gülsuyu, sirke ve limon suyuyla iyice ıslatılmış süngerlerle yıkamak Zülüflü Baltacıların görevi idi, bu âdete muhtemelen "saf" anlamına gelen Farsça *pârsâ*'dan türeme olarak *pârs* denirdi.[73] Padişah yollarının yüzeyini, kaygan olmasın diye, keski ile taramak âdettendi; kaynaklar bu işlemden *ġaġalama* diye söz eder.[74] İç sarayın mermer yollarında bu delikler hâlâ görülmektedir.

Arz Odası, padişahın kabul odası olmanın yanında, küçük, mermer döşeli ön avlusunda yapılan törenlere bir dekor oluşturma işlevini de görüyordu. İki büyük dinî bayram arifesinde Sultan, mermer sütunlu revakın altında yerdeki yuvarlak porfir levhanın bugün hâlâ durduğu noktaya yerleştirilen ve "*'arefe taḫtı*" denen özel bir tahtta oturur ve sarayın iç ve dış işlerinden sorumlu saraylılarla bayramlaşırdı. 1610'lu yıllarda I. Ahmed için bu maksatla abanoz, fildişi ve sedef kakmalı, gölgelikli ahşap bir taht yapılmıştır.[75] "*'Arefe mu'ayedesi*" denilen bu tören sırasında Sultan Arz Odası'nın genel kapısından çıkardı ve aynı kapının önündeki tahtına otururdu. Yapının önünde içoğlanlarının Enderundan ayrılması esnasında yapılan törenler de gerçekleştirilirdi. Merkezî devlet yönetiminin bu genç görevlileri bir kez Bâbü's-sa'âde'den dışarıya adım attıktan sonra resmî ziyaretler dışında iç saraydaki eski mekânlarına bir daha giremezlerdi.[76]

Arz Odası çevresinde yapılan törenler, sarayın iç ve dış kısımları arasındaki kesin sınırı vurgulamaktaydı. Bu bina Osmanlı ferman-ı hümâyûnlarında "*'atebe-i 'ulyâ*" olarak sözü geçen padişah konutunun en yüce eşiğinde uygulanan devlet adaleti fikrini yansıtıyordu. Dünya hakimi hükümdar, "*dergâh-ı 'âlempenâh*"a gelen elçileri burada kabul ederdi. İkinci avludaki yönetim yapıları, bu eşiğin bir uzantısı olarak algılanıyordu: bu mekânsal düzen, kullardan oluşan bir bürokrasi ile yönetilen imparatorluğun her şeye kadir Sultanının merkezî gücünü simgeliyordu.

Özgün bezemeler ve döşemeleri mevcut olmayan Arz Odası şimdilerde yanıltıcı bir yalınlık izlenimi vermektedir; kullanıldığı yıllardaki zengin süslemeleri ise tam tersi bir etki yaratmaktaydı.[77] Binayı bir efsaneye dönüştüren mermer kaplamaları, yıldızlı tavanları, zarif çinileri, değerli döşemeleri, nadir kumaşlar ve mücevher kakmalı yaldızlı eşyaları bugün artık yoktur. Fıskıyelerinden yayılan su sesleri artık işitilmemekte, zengin perdeleri, vitraylı pencerelerden süzülen hafif ışıkta altın ve değerli taşların parıldadığı, karanlık, esrarlı görünümü artık izlenememektedir. Bu yapı her elçinin, sarayın giderek mahremleşen eşiklerinden ve avlularından geçerek ilerlemesinin ana hedefi olan heybetli Sultanla nihayet karşılaşmanın mekânıydı. Işıl ışıl parlayan zengin tezyinatlı iç mimarîsinin etkisi göz kamaştırıcıydı. Bu minyatür yapı, küçüklüğüne rağmen, alçakgönüllülüğü değil, tam tersine, Sultanın görkemine sarsılmaz bir güveni ifade ediyordu.

Notlar

1 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23-24.
2 Kıvamî, s. 70-71.
3 Bir yönetim merkezi olarak yapıldığı için II. Mehmed'in Yeni Saray'ında Harem'e yer verilmediği için bkz. Atasoy, "Matrakçı's Representation," s. 93-101; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 25; Goodwin, s. 132; Akdağ, s. 23; Davis, s. 7; Anhegger-Eyûboğlu, "Fatih Devrinde", s. 26-27; Tansuğ, s. 149; Durukan, s. 7. Kimileri II. Mehmed'i Yeni Saray'ı yazlık konut olarak yaptırıp sarayının çoğunu Eski Saray'da bıraktığını ileri sürmüştür: Evliya, 1:116; Atâ, 1:56; D'Ohsson, 7:3; Baykal, s. 45; Babinger, *Mehmed*, s. 245. Ancak kimi mimarlık tarihçileri Harem'in yapımını II. Mehmed'e yakıştırıyor: Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 683; Eldem ve Akozan, s. 81-82.
4 Kritovoulos, s. 207-8.
5 İçoğlanların bozulması hakkında bkz. Âli, *Mevaid*, s. 25-26.
6 Edirne Sarayı için bkz. Osman; Eldem, *Köşkler*, 1:21-57; Kreiser, *Zwei unbekannte Beschreibungen*, s. 119-42.
7 Kritovoulos, s. 207.
8 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 53a; Cafer Çelebi, s. 72.
9 Lokman, *Hünernâme*, 1:231a.
10 Morosini, s. 282-82.
11 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 55-59.
12 "Dall'altra parte di questo secondo cortivo si trova un'altra porta doppia, et entrati entro di quella vi è una Loggia coperta di piombo, et qui senta il Gran Turco quanda il dà udienza; poi si trova il terzo Cortivo, il quale è lunga et largo, come li altri doi", Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23.
13 "Entrai per uno andito, dove a mezo a man dextra era una camarella in volta tutta bianca, et senza ornamento alcuno, salvo che gli era uno quadro, dove sedeva la Mta del Gran Sr. molto ben apparato de tapeti, et brocati a la loro guisa," Becagut, fol. 17a. Becagut'un Osmanlı sarayındaki elçilikleri için bkz. Kissling, s. 8-36.
14 "Li doni che sono fatti alla Mta del Gran Sr sono portati per alcuni deputati alla Porta per uno certo Andito di fore de la Camera dove la Gran Sr sede quando da audientia, et sua Mta gli vede per una fenestra passar per il detto Andito", Becagut, fol. 16b.
15 "Messo l'hordine per el Signor si aviono li bassa verso dove era il Signor, qual visto venir esso orator per il balcon sil levo in piedi e intrando dentro, l'orator li tocho la man", Zancari, s. 599-600.
16 Haydar Çelebi, fol. 124a. Mehmet Refik Arz Odası hakkındaki makalesinde bu olaya işaret etmişti ancak bunun kaynağını bulamayan Dilger bunu uydurma bir hikâye olarak bir yana atarak Arz Odası'nın I. Süleyman dönemine dek yapılmamış olduğunu ileri sürüyor; bkz. M. Refik "Enderûn", s. 115-16; Dilger, s. 89. Dilger (s. 88-89), I. Süleyman'ın düzenlediği "*una bellissima caza*"ya değinen Mart 1525 tarihli bir mektubu Arz Odası yapımının kanıtı olarak yorumluyor ancak burada *caza* açıkça bir av partisine (yani, *caccia*) işaret ediyor, bir odaya (*casa*) değil. 1519'da I. Selim'in Edirne'de düzenlediği başka bir av partisi (*caza bellissima*) için bkz. Sanuto, 28:106.
17 Gritti, "Relationo fatta in Pregadi", s. 458, "Sopra un mastabe coperto de veludo negro, *cum* oro, *cum* algune pelle de liompardo integre nel mezo et altri lavori de cuorame, sentava el prefato excellentissimo signor a la *turchesca*, chavendo driedo le spale due cussini d'oro soprarizo."
18 Arz Odası döşemelerinin 18. yüzyılda yapılmış bir envanteri "*ḳaplan postlu iki maḳ'ad [yastık]*"dan söz ediyor, TSA, D 7851. Bizans sarayındaki kabul odası için bkz. Clavijo, s. 61; Tafur, s. 117.
19 BA, MM 17884, fol. 69, 53; KK 7097, fol. 58; MM 422, fol. 176, MM 7668, fol. 21, 23, 24; MM 5530, fol. 82; MM 1947, fol. 15; TKS, D 7851 sayı 1, 2, 4462, fol. 1b; Leysizâde, s. 42; Selanikî, *Tarih*, s. 134; Anonim, *Kitâb-ı Müstetab*, s. 6, fol. 11; Üsküdarî, 1: fol. 254a; Evliya, 1:116; Atâ, 1:312.
20 Üç kayıtta şu sözler var: "*rîḫten-i pencerehâ-ı eyvân kim hümâyûn-ı ḫâṣṣa*" "*perdehâ-ı dîvânḫâne-i sarâyı 'âmire-i ḫâṣṣa*" "*perâzvânehâ-ı dîvân-ı 'âlî der sarây-ı 'âmire, 44 ḳıt'a*", BA, MM 7668, fol. 4, 21.
21 BA, MM 17884, fol. 53, 69.
22 BA, KK 7097, fol. 58.
23 Evliya, 1:116.
24 Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 298; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 715; Eldem, *Köşkler*, 1:81-86. Arz Odası'nın yapılışının II. Mehmed'e atfedilmesinin başka örnekleri için bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 210-11; M. Refik, "Enderun", s. 115-16; İnalcık, "Rise of the Ottoman Empire", s. 46; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 30.
25 Schepper, s. 172-73. Odanın içinde tahtın yanındaki kuzey duvarında küçük bir çeşme hâlâ vardır; Fresne-Canaye'da (s. 69) "la fontaine de cristal" diye geçiyor.
26 Saint-Blancard, s. 378-79. Ayrıca bkz. Bassano, fol. 17a. "Vi sono piu sale, & tra l'altre una molto bella, con lavori d'oro, e musaichi ricchissimi, con una sedia regale dove il gran turcho siede nel dare udienza agli Oratori della Città, o Provincie."
27 Giovio, s. 345. Spandugino metninin 1538 versiyonu da bunun gibi, "Lo imperatore Suleiman ha fatto una camera precioso soffitata d'oro et pietra pretiose", Spandugino, "Dela Origine", s. 223.
28 Gyllius, s. 39.
29 Badoaro, s. 358: "Un focone alla nostra usanza, tutto tirato d'oro massiccio a similitudine di mosaico, con bellissimi lavori d'intaglio, e con preziose gioje di rubini, diamanti, smeraldi, e perle, che in verità per comune opinioni ascende alla valuta di un millione doré"; Bon, s. 60: "Una caminiera apparente tutta coperta di lastre di argento porfilate d'oro." Fresne-Canaye, s. 69: "La cheminée est en argent doré." Bir 18. yüzyıl envanteri ondan "*mînâ-kârî müşebbek gümiş ocâḳ*" diye söz ediyor. Ayrıca "*ocâḳ yaşmağı*"nın işlemeli altın dokumasının 106 "*altun pafta*" üzerine incilerle, 1107 zümrüt ve 1108 yakulta işlenmiş olduğunu gösteriyor, TSA, D 7851, bölüm. 1, 2.
30 18. yüzyıl mefruşatı için bkz. TSA, D 7581, bölüm. 1,2. Tavernier İç Hazine'de sekiz değişik taht örtüsünün saklandığını yazıyor. En süslüsü inci işlemeli siyah kadife, ikincisi yakut ve zümrüt işlemeli siyah kadife, üçüncüsü de firuze ve incilerle süslü beyaz kadifedendi, öteki üçü ise altın işlemeli başka renkte kadifelerden olup son ikisi altın brokardı, Tavernier, s. 108-10.
31 Saint-Blancard, s. 349.

32 Bu çadır kabulleri ve Venedik tolgası için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Süleyman the Magnificent", 401-27.

33 Odanın ahşap kubbesi "il cielo in volto d'azzuro oltra marino finissimo con le stelle d'oro, cosi come qui le se fanno di legno," olarak betimlenmiş; Bâbüs-sa'âde ve Arz Odası arasında mermer döşeli küçük ön avlunun tavanından "sofitada in volto d'azzuro oltra marino, pieno di stelette d'oro schieto," diye söz ediliyor, C. Zeno, s. 26. Altın yıldızlarla "guldene Sternen" süslü ikinci avlunun revak tavanları için bkz. Lubenau, 2:10. Arz Odası'ndaki mavi ve altın renk düzeni için bkz. Schepper, s. 172; Saint Blancard s. 378-79; Omichius, s. 19b. Arz Odası'nın yaldızlı süsleri, 1573 tarihli bir *Relazione*'de Perugino'nun tarzına benzetilmiştir: "Il detto luoco è tutto lavorato d'oro alla Perugino, et nelli muri adornato di Maiolichi bellissimi alla loro usanza", Barbaro ve Tiepolo, fol. 34. Altın yaldızlı tavan hakkında Courmenin (s. 139) şöyle yazıyor "le plancher en est tellement doré, que l'on croit qu'il soit d'or massif."

34 Matteo Venier 1582'de şunları yazıyordu, Il muro intorno era di quelle maioliche loro dorate," Venier, Sala Monico Cod. 34, fol. 52b; "Le mura della camera incrostate di quelle loro Maioliche indorate." Venier, Marciana Cod. 8505, fol. 42b. Schepper mavi altın yaldız çiniler için "d'ouvraiges mosaicques semés d'azur et d'or" diyor, Schepper, s. 172. Pietro della Valle (1:112) şöyle yazıyor: "Les ornemens des murs tout autour sont diverses pièces de fayance fine, ou de porcelaine, qui sont fortement enchassées dedans avec des Arabesques d'or & de très belles couleurs, le tout d'un ouvrage exquis." Bon beyaz zeminli çinilerini, "pietre bianchi cotte con colori diversi a foglimi, e molto ben coposte insieme, delle quali essendo tutta incrostata la muraglia, si fa bellissima vista," diye betimliyor, Bon, s. 60. Omichius duvarlar için 1572'de, "die Wandt mit Lazur und Golde köstlich geziert", diyor, fol. 19a. Süleyman'ın 1527-28 hesap defterleri çinilerin İstanbul'da Ali usta yönetiminde bir "saray çinicileri işliğinde" (*kâşîḫâne-i ḫâṣṣa*) yapıldığını gösteriyor. Kullandıkları malzemenin içinde "altın yaprağı" (*varaḳ-ı zer*), "beyaz kurşun" (*işfidâc*) ve kobalt mavisi (*lacîverd*) bulunması, saray için yapılan çeşitli çiniler içinde altın yaldızlı mavi-beyaz-turkuaz çinilerin olduğunu gösteriyor, BA KK 7097, fol. 22, 33; MM 17884, fol. 50. İznik çini üretimi için yeğlenen bir merkez olmadan önce İstanbul'daki bu çini işliğinde üretilen çiniler için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "From International Timurid to Ottoman".

35 Bu çiniler için bkz. Lane, s. 265-66; Deny, "Ceramics of the Mosque of Rüstem Paşa", 112-23; Erdmann, s. 144-53. Sünnet odasının mavi-beyaz-turkuaz renkli sır altı çinilerinin bir bölümünün Arz Odası'ndan gelmiş olabileceği varsayımı için bkz. Necipoğlu-Kafadar "From International to Ottoman" ve 9. Bölüm.

36 Bu renkli sır tekniğinde çiniler (*cuerda seca*) için bkz. Necipoğlu-Kafadar agy. ve 9. Bölüm.

37 Gerlach, s. 129, "ein schöner Palast von Marmestein", Omichius, s. 19a, "Einen mit Marmorstein gepflasterten Sahl", Barton, s. 13.

38 1601-2 tarihli bir hesap defteri Arz Odası'nın mermer duvarının onarımından söz eder: "*meremmet-kerden-i dîvâr-ı ruḫâm-ı oda-i arż*", BA, MM 5530, fol. 82. Yaldızlı kitabeleri olan mermerler için bkz. Pietro della Valle, 1:112. Daha sonraki onarımları kaydeden kitabeler için bkz. Şeref, s. 396-98.

39 Flachat, s. 175.

40 Kitabe için bkz. Şeref, s. 398; M. Refik, "Enderun", s. 113; Eldem, *Köşkler*, 1:81-82.

41 Herberstein, s. 127.

42 Wratislaw, s. 61. Duvarlara asılı olan değerli halı ve kumaşlar Herberstein'da anlatılır, s. 126.

43 Pigafetta, s. 139-40.

44 C. Zeno, s. 26.

45 Fresne-Canaye, s. 67-68.

46 Osman, s. 68.

47 Garzoni, s. 379, 396. Pencere için ayrıca bkz. Badoaro, s. 357-58; Omichius, s. 19a; Barbaro ve Tiepolo, fol. 34.

48 Anonim, *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 6, fol. 11; Âli, *Mevaid*, s. 25-26. Âli kendi zamanında içoğlanlarının artık özenle seçilmediklerinden yakınıyor.

49 Daha I. Selim döneminin sonlarında belli olmuş olan teşrifat değişiklikleri için bkz. Dilger, s. 55-59, 70-74, 75-77, 81-84, 96-104.

50 Minio, "Relazione [1521]", s. 22.

51 P. Zeno, "Itinerario", 114, 117; Ramberti, s. 306-7; Minio, "Relaziono [1527]", s. 176; "Et hanno posto questo ordine, che niun orator parli, ne il Signor li rispondi, ma *solum* li basi la man."

52 1523'te Sultan hâlâ ataları gibi yastıklı bir sofada oturuyordu, P. Zeno, "Itinerario," s. 114, 117; 1530'da ise bir tahtta oturuyordu bkz. Pietro Zeno'nun 1530 tarihli mektubu, Sanuto, 54:445; Minio, "Relazione [1527]", s. 176.

53 "Quivi non si sentiva suono di cosa veruna, ma d'ogn'intorno vi si scorgeva una veneranda taciturnità, come è piu, se qualche luogo santissimo di Gerusalem si fosse andato a visitare ... A questo modo dunque più a simiglianza d'esser condotti da i birri in prigione, che alla presenza di un tanto signore ad uno ad uno fummo appresentati dinanzi a quello ... stando lui nel resto immobile et con gravità et superbia grandissima senza punto guardarci", Pigafetta, s. 140-41. 1567'de Marino Cavalli, II. Selim'in ululuğunun konuşmamak ve son derece yapmacık bir ciddiyetle kımıltısız durmaktan ibaret olduğunu söylemiştir, Cavalli, s. 8-9.

54 Schweigger, s. 55, 57.

55 Lubenau 2:11-12.

56 Courmenin, s. 139.

57 Wratislaw, s. 61-62.

58 Fresne-Canaye, s. 69-70.

59 Kitabeler için bkz. M. Refik, "Enderun", s. 111-12; Akdağ, s. 181. Tahtın tavanındaki huma kuşu ile savaşan ejder için bkz. Çığ, "Decoration on the Ceiling," s. 57-60.

60 TSA, D 34, fol. 232b.

61 Ohsson, 7:221.

62 Vezirin sekisi için bkz. Schepper, s. 176: "Et apres les salutations faictes au grand Empereur et aux Bassas, lesquels icy avoient tousiours estez debout, mais à nostre départ commençoyent de s'asseoir sur ungbanc a l'opposite d'icelluy Empereur, nous nous sommes retirez." Moro şöyle yazıyor (s.330-31) "Vicino a detta finestra v'è una banchetta posata al muro, sopra la quale siedono poi li bassà quondo vanno a lui per rendergli conto delli negozi publici." Devlet adamlarının Sultana dilekçi sundukları sabit sıra hakkında bkz. Leysizâde, s. 33-34, 42; Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 17b; Tevki'i, s. 510-17.

63 Kadife yastıklı sedirden "sultanın karşısındaki kadife örtülü sofa" (*müvâcehe-i pâdişâhîde vaḳi' olan ḳadîfe maḳ'adla puşîde ṣoffa*) olarak söz ediliyor, Abdi Paşa, fol. 68a; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 35.

64 16. yüzyılda Arz Odası önündeki idamlar için bkz. Lokman, *Hünernâme*, 2: fol. 177a, Peçevî, 1:334; Hasanbeyzâde, s. 256.

65 Courmenin, s. 139-40.

66 Fresne-Canaye, s. 70. Ayrıca bkz. Ralamb, s. 684.

67 Zikreden Osman, s. 67-68, 147. Edirne Arz Odası'nın düzeni için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:119.

68 Kreiser, *Zwei unbekannte Beschreibungen*, s. 138.

69 D'Ohsson kapının arkasında bir abdest çeşmesi ve mecsit olduğunu söylüyor, Ohsson, 7:221; zikreden Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 30.

70 Ohsson, 7:221. Kapılar için ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 30.

71 "Meremmet-i döşeme-i yonma 'an pîş-i oda-ı haẑret-i hullide mülkuhu ilâ dîvânḫâne-i enderûnî", BA KK 7097, fol. 24.

72 Beauvau, s. 33-34; Courmenin, s. 139-40.

73 Beauvau, s. 66: "C'est encor leur charge de laver avec des esponges d'eau rose, de vinaigre, & du jus de lymon, un chemin pavé de marbre blanc qui va depuis la chambre Favorite iusques au Tribunal où il donne audience au Visiers." Mermer yol "ḫâṣṣ odadan arẑ odasına gelince râh-ı âlempenâhda mefrûş olan mermerler" olarak anılıyor ve pars sözcüğünü Üsküdarî de kullanıyor 1: fol. 257b.

74 Sütunları limon suyuyla temizleme âdeti için bkz. Bobovi, *Mémoires*, fol. 275; "ġaġalama" için bkz. TSA, D 9916, sayı 11, fol. 2b; D 9916, sayı 58, fol. 6a.

75 Bu tören için bkz. Atâ, 1:221-22; TSA, E 12358, fol. 5b. D 10749, fol. 5. Taht için bkz. Atıl, *Age of Sultan Süleyman*, s. 116.

76 Terfi eden oğlanların ayrılış törenleri için bkz. Bobovi, *Mémoires*, fol. 233-35; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 18a. La Croix, Serrail, fol. 161.

77 Kitabelerde III. Ahmed (1722) ile IV. Mustafa'nın (1807) onarımları kayıtlı, Abdülmecid'in *tuğraları* da yapıyı ciddi olarak tahrip eden 1856 yangınından sonraki onarımları anıyor, bkz. Şeref, s. 396-98; Gurlitt, *Baukunst*, 1:46, s. 178, 183.

BÖLÜM 6

Üçüncü Avlu: Enderun Teşkilatı

Üçüncü avlunun erkek bölümü etrafında toplanan koğuşlarda yaşayan içoğlanları, imparatorluğun gelecekteki yöneticileri olmak üzere eğitilip yetiştirilmekte olan seçkin bir topluluktu. Atâ'ya göre, üçüncü avluyu "*dârü'l-'ilm*" olarak adlandıran kitabeyi bu avlunun ana kapısına koyduran Fatih Sultan Mehmed'dir.[1] Platon'un *Devlet*'indekine benzeyen saray okulunun kökenleri hakkında çok fazla bilgimiz yoktur.[2] 16. yüzyıl tarihçisi Taşköprizâde içoğlanlarını hadımağaların sorumluluğuna veren bu sistemi, 15. yüzyılın başlarında Fatih Sultan Mehmed'in olasılıkla Memlûklerden esinlenerek kurduğunu söylemektedir. Bizanslı tarihçi Dukas bize I. Bayezid'in Bursa'daki ve I. Mehmed'in Edirne'deki saraylarında da, İslâm hukukuna göre Müslümanlar köleleştirilemediği için hepsi Hıristiyan kökenli olan güzel genç erkeklerin bulunduğunu söyler.[3]

Bu sistem, İslâm dünyasının sınırındaki Osmanlı uçbeyliğinde çoğunluğu oluşturan yerli Hıristiyan halkın bir bölümünün dönme olarak egemen yönetici grupla bütünleşmesine yol açmaktaydı. Sarayda genç erkeklerin eğitildiği okul, daha önceleri de varolan bir Osmanlı kurumu üzerine kurulmuş olmakla birlikte, Fatih Sultan Mehmed döneminde tam anlamıyla gelişmiş bir örgütlenmeye dönüştürülmüştür. Sultanın mutlak gücünü sorgulayabilecek Müslüman toprak sahiplerinden oluşan soylu sınıfın gelişmesini kısıtlamak üzere, sarayda yetiştirilmiş bir yöneticiler sınıfı aracılığıyla merkezî hükümetin sarsılmasını engellemek bu sistemin temel amacını oluşturuyordu. Topkapı Sarayı'ndaki enderun okulu, imparatorluğun en yüksek düzeyde ulemasını yetiştiren ve Bizans döneminde Kutsal Havariler Kilisesi'ne bağlı Patrikhane üniversitesinin yerini almış olan İstanbul'daki Fatih külliyesinin medreselerini tamamlayıcı bir nitelik taşıyordu.

Kritovoulos'un yazdığına göre Sultan Mehmed 1453'te Konstantinopolis'i aldıktan sonra, yenik halkın genç erkekleri arasından en soylularını "niteliklerine göre, kendi muhafızı olarak, sürekli yanında bulunmak ve diğerlerini de hizmetlerini görmek üzere içoğlanı olarak" seçmişti. "Bu gençleri sağduyuları, diğer erdemleri ve eğitimlerinden dolayı beğenmişti. Bunlar gerçekten dikkate değer fizik güzelliğe ve soyluluğa sahiptiler ve doğuştan yetenekli kişiliklerdi, soylu ailelerden geldiklerinden, güzellikleri eşsiz olduğundan ve imparatorluk sarayında iyi eğitim aldıklarından, davranış ve ahlak açısından olağanüstü idiler." Sultan Mehmed sarayına almak için "alçakgönüllü, zarif ve bakireler güzelliğinde, her ba-

kımdan hemcinsleri arasında en üstün özelliklere sahip" genç kızlar da seçmiştir.[4] Kendisi de bir içoğlanı olan Menavino'ya göre genç erkekler, hadımların sıkı disiplini altına verilir ve eğitmenler tarafından "sadece savaşçı devlet adamı ve sadık Müslüman olmakla kalmayıp, aynı zamanda edebiyattan anlayan, iyi bir hatip, çok nazik ve üstün ahlaklı" olmak üzere eğitilirlerdi. Kızlar da, kendilerine İslâm ilkelerini öğreten ve onları dikiş, nakış, raks, çalgı çalma, hikâye anlatma ve okumakta uzman zarif saray hanımları olmak için eğiten kadın kalfaların sıkı gözetimine verilirdi. Enderunda iki cinsin de örgütlenmesi ve yetiştirilmesi genel olarak aynı idi; iki kurum birbirlerinin koşutu ve tamamlayıcısı idi.[5]

17. yüzyılda Polonya kökenli eski bir içoğlanı olan Bobovi saray okulunda esas amacın seçkin ulema yetiştirmek değil, dinî inancı aşılamak ve saray terbiyesi, edebiyat, çeşitli spor ve zanaat dallarında eğitim vermek olduğunu belirtmektedir. Yetenekleriyle bağlantılı olarak kimi gençler diğerlerinden daha çok çalışırdı; Sultanın onlardan özellikle istediği ise, her birinin birer nüshasına sahip oldukları Kur'an başta olmak üzere, kitaplara derin bir saygı duymalarıydı. Okulun en temel hedefi Hıristiyan olarak doğmuş ancak artık Müslüman olan bu kul çocukları yüksek düzeyde yönetim görevlerine getirmek üzere, ortak bir Osmanlı saray kültürü ile ve Sultana koşulsuz bir sadakat ve itaat duygusu taşıyacak şekilde yetiştirmekti. Bobovi'nin Fransız çevirmeni saray okulunun sıkı disiplinini, "sessiz kalmanın öğrenildiği bir Pithagoras okulu ile; iyi ahlak kuralları ve cezaların sıkılığı açısından sadelik ve bilgeliğin öğrenildiği bir Lakedaimonia okuluyla; ve bilimsel etkinliklerden çok ölçülülüğün, alçakgönüllülüğün, itaatin ve buyurmanın öğrenildiği Sparta okulu ile" karşılaştırmaktadır.[6]

1621'de yazan Deshayes de Courmenin'e göre okul ve öğrencileri, kendine özgü töresi ve yaşam biçimi olan bağımsız bir cumhuriyet gibi, toplumdan bütünüyle yalıtılmıştı.[7] Gençlere, bütün eğitim süreleri boyunca, kul oldukları hiçbir zaman unutturulmazdı. Çoğunluğu Sultanla nadiren karşılaşırdı. Kulluklarının bir belirtisi olarak başlıklarının iki yanından sarkan ve tutsaklık yıllarında Yusuf'un bıraktığı uzun saç lülelerinden esinlendiği söylenen zülüfler bırakırlardı. Bu zülüfler Sultanın kulu olduklarının bir simgesiydi. Özgürlük belirtisi olarak görüldüğü için hiçbir gencin sakal bırakmasına izin verilmezdi.[9] Courmenin'e göre sancak yöneten şehzadeler bile, hâlâ onun himayesinde ve tek başlarına yönetemeyecek kadar genç olduklarını göstermek için, sakallarını kazıyıp sık aralarla babalarına göndermek zorunda idiler.[10]

Her içoğlanı enderuna ilk kez girip dış dünyayla ilişkisi kesildiği zaman bir kabul töreni düzenlenirdi. Nihayet sakal bırakmasına müsaade edilmesi ve eğitimini aldığı görevi üstleneceği dış dünyaya gönderilişi de bir başka törenle noktalanırdı. Muhtemelen Farsça *pârsâ* sözcüğünden gelen *pârs* (temizlenme, arınma) denen kabul töreni, saraya yeni giren oğlanın yalnız başına, üç gün süreyle kimseyle konuşmadan Üçüncü Kapıda beklemesini gerektiriyordu. Bu sürenin sonunda kapının başağası ona artık yönetici seçkinler arasına katıldığını söyler ve "*erkân ḳapusı*"na girdiğini hatırlatırdı. Sonra da ona içoğlanı üniforması giydirirdi.[11] Eski kaynaklar bu kabul törenini anmıyor ama bu geleneğin saray okulunun kurulduğu 15. yüzyıldan itibaren var olduğu düşünülebilir.

Sarayda kaldıkları süre boyunca içoğlanlarının dış dünyayla ilişkilerinin bütünüyle kesilmesi gerekiyordu. Dışarıdaki işlerini görmek için Üçüncü Kapıya "*ḳapı oğlanları*" denilen ak hadımlar konmuştu. Bunlar içoğlanlarının isteklerini, birinci avludaki dış saray hizmetlerine bağlı acemi oğlanlarına iletirdi, onlar da gerekenleri

kentten getirirlerdi.[12] İdeal içoğlanı sistemi 16. yüzyılın ikinci yarısında bozulmaya başladı. Oğlan sayısı giderek aşırı derecede artarken, seçimlerine gösterilen özen de azalıyordu. Başlangıçta yalnızca Sultana sadakatlerini sağlamak için aile bağları kesilmiş Hıristiyan muhtedîlerle sınırlanmış olan sisteme, akrabaları kentte oturan ve doğuştan Müslüman olan gençler sızmaya başladı. Eskiden Sultanların Eski Divanhane'deki toplantıları izlemek amacıyla kullandıkları "*ḳafes*" vasıtasıyla, ya da birinci avlunun hastanesini ziyaret etmek için hasta rolü yaparak dış dünyayla iletişim yolları bulmaya başladılar (Lev. 11 [31]).[13]

İçoğlanlarının günlük programı çok sıkı disiplinli ve düzenli idi. Koğuşlarında, geceleri uyuyup gündüzleri çalışabilmeleri için her birine ufak bir yer ayrılmıştı. Değişik koğuşlarda kalan oğlanlar birbirleri ile ancak günde dört kez namaz kıldıkları üçüncü avlu mescidinde karşılaşıyordu. Yatsı namazlarını kıldıkları koğuşlarında gürültü yapmadan akşam ve yatsı namazları arasında konuşmalarına izin verilirdi. Yatmadan önce yoklama yapılır, sonra da odabaşı bastonunu yere vurarak yatma saati geldiğini bildirirdi. Oğlanlar koğuşlarda, kapı oğlanları ve hadımlar davranışlarını gözleyebilsinler diye bütün gece yanan meşaleler altındaki sekilerde yatarak uyurlardı.[14]

İçoğlanlarının Kurumsal Örgütü

İçoğlanları *oda* denilen koğuşlar halinde örgülenmişti. Bu gençlerin sayısı değişirdi: 1475'te Promontorio 400, çağdaşı Angiolello 340, yine çağdaşı olan Spandugino ise 300 kişi olduklarını belirtmektedir. 16. yüzyıl ortasında sayıları 500'e, 17. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise 700'e ulaşmıştı.[15] Fatih Sultan Mehmed'in sarayının 1478'den 1480'e kadar olan maaş defterleri *ġılmân-ı enderûnî*'nin beş oda halinde örgütlendiğini gösterir: *bölük-i oda*, *bölük-i ḫazîne*, *bölük-i kilâr*, *bölük-i şâhinciyân-ı enderûn* ve *bölük-i rikâbiyân* ya da *bölük-i rikâbdârân*.[16] Benzer bir sınıflandırmayı aktaran Promontorio, Has Oda'dan sorumlu olan *şarâbdâr* ile *hazînedârbaşı*, *kilârcıbaşı*; *çaḳırcıbaşı* (başşahinci) ve *rikâbdârbaşı* olmak üzere enderunda beş önemli ağanın bulunduğunu söyler[17]

Zaman içinde odalara verilen isimler değişir ancak örgüt kurulduğu yıllardan, yani Fatih döneminden beri esas olarak aynı kalmıştır. Âli'nin zamanına gelindiğinde beş odanın adları şunlardı: *Ḫâṣṣ Oda*, *Ḫazîne Odası*, *Kilâr-i Ḫâṣṣa*, *Büyük Oda* ve *Küçük Oda* (Lev. 11 [30, 33, 46, 47, 53]).[18] Büyük ve Küçük odalar, Üçüncü Kapının iki yanındaki iki koğuşta kalan enderuna yeni kabul edilmiş oğlanların hazırlık okullarının 16. yüzyıldaki adlarıydı. Bu odalar birlikte kapı bölüğünü (*bölük-i der*) oluştururdu ve kapıcıbaşının denetimindeydi.[19] Kapıcıbaşının Üçüncü Kapı girişinin solunda, Küçük Oda'ya bitişik özel bir mekânı vardı (Lev. 11 [29]).[20] Ağanın Bobovi'nin yaptığı planda da gösterilen odası daha önce 1528-29 yılına ait bir onarım belgesinde "*oda-i ağa-yı der der oda-i küçük*" olarak anılmaktadır (Lev. 16 a, b [3], 17 [32]).[21] Sarayın en yüksek rütbeli ağasının kapıcıbaşı olduğunu ve yönetiminde en kalabalık içoğlanı grubunun bulunduğunu Promontorio, 1475'te gözlemlemiştir.[22]

Şahinciler bölüğü, 16. yüzyılda artık bu beş odadan biri değildi. Yüzyılın son çeyreğinde tutulmuş bir defter, bu bölüğün üyelerinin Has Oda, Hazine ve Büyük Oda dahil olmak üzere, çeşitli koğuşlara dağıtıldığını gösteriyor. 17. yüzyıl yazarı Hezârfen yirmisi Büyük Oda'ya, yedisi Hazine'ye üçü ise Has Oda'ya bağlı olan 30 şahinciden söz etmektedir. Başka bir deyişle, görevleri sürüyordu, ancak şahinciler "*odasız*" diye bilinen oğlanlardandı.[23] Odasız içoğlanlarının çoğu Büyük Oda'ya bağlıydı, nitekim III. Mehmed döne-

minde Osmanlı saray örgütü üstüne yazılan bir risalede bu çocuklardan bahsedilmektedir.[24] Bu gruplardan birine, Sultanla savaşa gittikleri için "büyük oda seferli oğlanları" denirdi. Ayrıca şahincibaşının buyruğu altında da bir grup odasız şahinci vardı.[25] Bir diğer grubu da görevleri enderun hamamının ocağını yakmak olan *külhancılar* oluşturmaktaydı.[26]

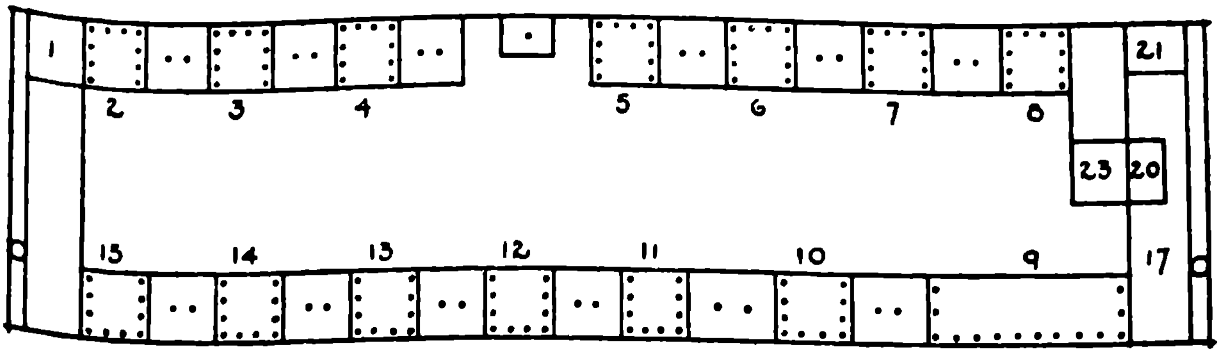
Büyük Oda'ya bağlı olan odasız oğlanların hepsi sonunda bir araya getirilmiş ve I. Ahmed tarafından 1606'da kendilerine bir koğuş verilmiştir (Lev. 11 [38]). Seferli Odası olarak bilinen bu koğuşta sadece seferliler değil, külhancılar, hamamcılar ve bazı müzisyenler de kalıyorlardı. Bina sonraları IV. Murad tarafından büyütülmüş, III. Ahmed de 1718-19'da bugünkü biçimiyle yeniden yaptırmıştır.[27] Seferli Odası'nda kalanlar arasında bulunmayan şahinciler için, 17. yüzyıl ortalarında Has Oda yakınlarında yeni bir koğuş yapıldığı bilinmektedir.[28] Bu koğuş, Bobovi'nin planında avlu ortasında tek başına duran bir yapı olarak gösterilmiştir (Lev. 16a, b [41], 17 [16]).

Oğlanlar acemilik yıllarında, üç üst odanın Sultana etkin hizmet veren üyelerinden farklı olarak, dersleri üzerinde yoğunlaşırdı. Gençler ergenlik çağına geldiklerinde, genellikle 15 yaşın üstündeki oğlanların bulunduğu daha üst odalara verilirlerdi. Bir odadan diğerine yükseltilme sisteminin ayrıntıları bilinmemektedir. Büyük olasılıkla niteliklerine ve başarılarına bağlı olarak üst odalara geçiyorlardı. Yükseltildikleri gibi düşürülebilirlerdi de, dolayısıyla Kiler'den Hazine'ye sonunda da eğitimlerinin doruğu olarak Sultanın Has Odası'na ilerleme sırası hepsi için geçerli değildi. Yeteneksiz acemiler saraydan çıkartılıp orduda görevlere verilebileceği gibi, üst odalara ulaşmış herkes eğitim programının tümünü tamamlayamaz ya da tamamlasa bile sonunda saygın Has Oda hizmetine seçilmeyebilirdi. Kimi zaman hırsı yeterli olmayanlar, sert yaşam biçimine katlanacak sabırları olmadığından, daha alt düzeydeki bürokratik görevlere atanmayı kendileri isterdi. Terfi kendiliğinden olmadığından, oğlanlar yetenekleriyle Sultanın ya da üstlerinin dikkatini çekmek zorunda idiler. Bu, Osmanlı politik düzenini, aristokrasiye bağlı Batı düzeninden tümüyle farklı bir meritokrasiye dönüştüren bir sistem idi. Oğlanların en yeteneklileri eğitimlerinin sonunda yönetimde ve orduda en üst düzey kadrolara yükseltilirlerdi. Genel nüfusun yoksun olduğu hatırı sayılır fırsatları elde edebilen bu çocuklar evlenebilir ve çocuk sahibi olabilirlerdi, ancak yasal olarak kul statüsü taşımaları, öldüklerinde ya da rütbeleri düşürüldüğünde, Sultan tarafından kendilerine verilmiş olan toprakların ve birikmiş servetlerinin çoğunun devlete dönmesini gerektiriyordu. Müslümanların özgür olarak doğmuş çocuklarının ise genellikle kullara ayrılmış yüksek görevleri babadan oğula devralma hakları yoktu.

İçoğlanlarının Koğuşları

İki hazırlık okulu yeni gelen içoğlanlarının acemi olarak geçici konumlarını işaret etmek üzere Üçüncü Kapı girişinin iki yanında yer almaktaydı (Lev. 11 [30, 33], 16a,b [4,6], 17 [21,22]).[29] Bu, acemilerin aşağı rütbeleri, Sultanın onlara uygun gördüğü ücretler ve giysilerle de vurgulanırdı. Üst üç odanın değerli atlas, ipek ve kemha kaftanlar giyen ve "*ḳaftanlı*" adı verilen oğlanlarından farklı olarak basit çuha elbiseler giyen acemilere "*dolamalı*" denirdi.[30] Acemiler, bir grup olarak, üst odalara yükselmiş oğlanlardan ayrı tutulur, onlarla çok seyrek temas kurarlardı.

Promontorio acemilere dinî öğretiler, erdemli olma ve yeteneklerine göre şarkı söyleme, dans etme, çalgı çalma, ok atma veya başka bir soylu etkinlik eğitimi verildiğini anlatır.[31] Çağdaşı An-

69. Albert Bobovi, Büyük Oda'nın krokisi. Bobovi'nin Brenner tarafından yapılan Almanca çevirisi *Serai Enderum*'dan. Aşağıda listesi verilen açıklamalar Bobovi'nin çok daha uzun özgün metninin özetleridir:
On noktayla işaretlenmiş yerler her bölmedeki içoğlanı sayısını gösterir, iki noktayla işaretlenmiş alanlar ise, oğlanların davranışını izlemek üzere iki ağanın beklediği *kerevet*i temsil eder. Herhangi yanlış bir davranış yakaladıklarında *kerevet*ten inip suçlu oğlanı koğuş holünün ortasına getirip cezalandırırlar.
AÇIKLAMA: 1. Önemli bir hadımın bekçilik ettiği Kum Kapısı; 2. en yeni gelenlerin yeri (*esfel mahallesi*); 3. sultana korsanların hediye ettiği, artık ayrı bir barınakları bulunmadığı için öteki oğlanlarla karışık kalan Cezayirli esirlerin daha önceki mahallesi (*Cezayir mahallesi*); 4 ve 5. *Kapı mahallesi*; 6. *Bit mahallesi*; 7. *Pire mahallesi*; 8. *Odabaşı mahallesi*; 9. hamamın külhanını ve odanın ocağını(17) yakan külhancıların bölmesi, odanın bitişiğinde küçük bir *gusulhane*ye ısı ileten bir külhan vardır(18); 10. *'Ilm mahallesi*; 11. *Tahta biti mahallesi* 12. Daha önceleri şehzadelerin yönetmek üzere gittikleri sancaklara tayin emirlerini aldıkları ve içoğlanları ile yan yana eğitim gördükleri iki katlı bölme *(şirvan)*. Babalarına karşı isyanlarından dolayı şehzadeler artık sancağa çıkarılmadıklarından şimdi burada hadımların sarıklarını saranlarla (*sarıkçı*) saat onaranlar (*saatçi*) kalıyor. Yükseltilmiş bir yer olan *şirvan*da dilsiz ve cüceler yerleştirilmiştir; 13. *İmam mahallesi*; 14. *Sazende mahallesi*; 15. Başkalfanın makamının olduğu *baş mahalle*, her mahallenin denetleyici bir kalfası vardır; 16. (planda yok) Çeşme Kapısı; 17. küçük *gusulhane*nin külhanı; 19. (planda yok) helalar; 20. çeşmeler.

giolello ise, aceminin dinî ve kültürel eğitimini Türkçe okuma yazma ve konuşma öğrenirken aldığını ve bundan sonra duruma göre Sultanın hizmetine verildiğini söyler.[32] Kendisi de bir içoğlanı olan Menavino, aceminin Türkçe konuşmayı, Kur'an okumayı ve buyruklarını anlamayı, Arapça ve Farsça kitap okumayı öğrenmek zorunda olduğunu ve bu amaçla saraya hocalar getirildiğini yazmaktadır.[33]

Daha sonraları 17. yüzyılda yazan Bobovi, Kur'anla başlayan ve Arapça dil bilgisi kitapları ve İslâm dini ve hukuku ile ilgili Türkçe kitaplar ve Sa'di ve Hafız'ın yapıtları da içinde olmak üzere, İran edebiyatı klasiklerini kapsayan müfredat programındaki kitapların bir listesini veriyor ve ekliyor: "Ama *mülemma* biçiminde olan başka kitapları da okurlar. *Mülemma* süslü bir biçimde yazılır ve Türkçe, Arapça ve Farsça sözcüklerin bir bileşimidir. Şiirde ve düzyazı metinlerde kullanılır, çok zariftir, güzel ve zengin fikirlerle doludur." Bu *mülemma* metinler, *Hikâyât-ı Kırk Vezir, Hümâyûnnâme, Binbir Gece Masalları* ve İslâm adına Hıristiyanlarla savaşan bir Arap kahramanı olan Seyyit Battal Gazi'nin destanı gibi anlatı derlemelerini içerirdi.[34] Süslü bir edebî dil olan *mülemma* yönetici sınıfı halktan ayırmak ve üstünlüklerini belirtmek üzere, Osmanlı sarayında yaratılmıştı. Haremde de okunan *mülemma*, farklı soy, dil ve dinî kökenlerden seçilmiş yönetici seçkinlerin ortak Müslüman kültürlerini oluşturuyordu. Bobovi kimi acemilerin ilerde yerel yönetimlerde ya da hukuki makamlarda çalışabilmek üzere hukuk dersi görmeyi yeğlediklerini, Farsçaya eğilimi olanların ise ilerde nişancı ya da kâtip olmak için hat öğrendiklerini söylemektedir.[35] Başlangıçta şehzadeler eğitimlerini seçme

bir grup eşliğinde acemilerle birlikte alırlardı. Nitekim Fatih Sultan Mehmed döneminde 1478-1480 yılları arasında ödenen maaşların kaydedildiği bir belgede bu özel grup "Kapıcılar Bölüğü" altında "*bölük-i ġılmân-ı çelebiyân*" adıyla yer alır.[36] Bobovi'nin çizdiği Büyük Oda planında bir vakitler şehzadelerin ders görmek için oturduğu, galerili, iki katlı bir bölme görülmektedir (Res. 69 [12]). Bobovi şehzadelerin isyan ihtimali nedeniyle sancaklara gönderilmemeye başlanmasından sonra, bu uygulamanın kaldırıldığını söylüyor. 16. yüzyılın sonlarından itibaren şehzadeler, hadımların yakın denetimi altında, Harem'de tutulmuşlardır ve kendilerine karaağalar koğuşunda özel bir okul yaptırılmıştır.[37]

Acemilerden bir üst kademedeki oğlanlar kilercibaşının emri altındaki Kiler oğlanlarıydı. Fatih *Kânûnnâme*'sine göre kilercibaşı hünkâr sofrasının kurulmasından sorumludur. Hazine koğuşu ile İç Hazine arasında yer alan Kiler koğuşu[38] üçüncü avlunun kuzey kanadının sağ yarısını kaplardı (Lev. 11 [46], 17 [14]).[39] Promontorio, Kiler oğlanlarının padişahın değerli taş kakmalı altın ve gümüş sofra takımlarının bakımını yaptığını ve Sultan sofrasında ikram edilen özel yiyecekleri hazırladıklarını belirtmektedir.[40] Kilerde saklanan nektar, şerbet, reçel, baharat ve ilaçlardan onların sorumlu olduğunu Menavino'dan öğreniyoruz. Ayrıca daha üst bir düzeyde öğrenimlerini sürdürerek kitap okur ve okçuluk yaparlardı.[41] Koğuşları, ikinci avludaki saray mutfaklarına bağlı dış kilerden farklı olduğu vurgulanmak üzere kaynaklarda "*iç kilâr*" ya da "*kilâr-i ḫâṣṣa*" olarak anılmaktadır.[42] Kilerin, padişah sofrasına gerekli eşya için bir hazine olarak kullanılan ayrı deposu vardı. Bunların çoğu kullanılmayan eşyanın saklandığı İç Hazine'den ödünç alınırdı. Örneğin 1546 ile 1558 yılları arasındaki defterler hazinedarbaşı tarafından Kilere ödünç verilen ve burada kullanıldıktan sonra İç Hazine'ye iade edilen kapların listesini vermektedir. Bunlar, kimisi mücevherlerle bezeli tepsi, kâse, tabak, kaşık, maşrapa, süzgeç, tava ve şişlerden oluşan altın ya da gümüş takımlardı.[43] Kiler hizmetindeki görevliler içinde peşkirbaşı, mumbaşı, bülbülbaşı, tepsicibaşı, yemişçi, turşucu ve depo alanı için bir bekçi bulunuyordu.[44] Altın, gümüş ve porselen kaplar, baharat, şurup ve reçeller, ilaçlar, afrodizyaklar, zehirler ve panzehirler kilercibaşının sorumluluğu altındaydı.[45] 19. yüzyıl ortalarında içoğlanı olarak Kiler koğuşunda yaşayan Atâ, altın, gümüş ve madenî sofra takımlarının, seladonlar, Çin ve Avrupa işi porselen kapların burada depolandığını belirtmektedir.[46]

1527-28 yılının bir masraf defteri "*iç kilâr*"daki eşyaların saklanacağı büyük anbarlar, dolap ve sandıkların yapımlarıyla ilgili harcamaların listesini verir.[47] Bu eşyalar kimi zaman şenliklerde sergilenirdi. Örneğin Sultan III. Mehmed 1595'te cülus töreninden sonra bu münasebetle donatılmış olan Kiler koğuşunu dolaşarak saray oğlanlarını ve kıdemli görevlilerini ödüllendirmişti. 1791'de yazılmış bir belgede ise bir şehzadenin doğumu nedeniyle Sultanın eşyalarla donatılmış Kilere bir ziyarette bulunduğu belirtilmektedir.[48] 17. yüzyıl kaynaklarında Kiler Bölüğü oğlanlarının, olasılıkla daha önceleri de uygulanan bazı âdetleri hakkında geniş bilgi buluyoruz. Bunlardan biri Nisan ayında yağmur ve gül suyu toplayıp küçük şişeler içinde Sultana sunmaları ve karşılığında ödüller almalarıdır..[49] Bir başka tören de Sultanın içme suyunun Kilerden Has Oda kapısına taşınması idi. Sultan susadığını söyleyince huzundakiler iki kiler oğlanına işaret ederdi; biri kilercibaşına koşar "su" diye bağırır, diğeri ise hızla Has Oda kapısına gider ve kendisine verilen on altını alırdı. Sultanın suyunu, değerli taşlarla süslü bir tepsiye konmuş altın ya da porselen bir kâseyle, ardında maiyetindeki oğlanlarla birlikte, kilercibaşı getirirdi. Maiyetindekilerin ikisi kolundan tu-

tarak yol gösterirdi, çünkü teşrifata göre su kabını başının yukarısında taşımalıydı, bu yüzden de gittiği yeri göremezdi.[50] Âli, kilercibaşının görevleri arasında, Sultanın "*ḫalvet-i ḫâṣṣlarına*" içecekler, macun, tatlılar ve yemek götürmek ve hünkâr sofrasını kurmaktan başka, padişaha layık bir yiyecek sayılan, ama servisi aşırı güç olan ilik yedirmenin de bulunduğunu söylemektedir.[51]

Eğitim gören oğlanların üçüncü grubunu Hazine Odası oluştururdu; burada kalanlar, Fatih *Kânûnnâme*'sine göre, hazinedar başının buyruğu altında idiler. İsimlerinden de anlaşılacağı gibi bu grup, ikinci avludaki Dış Hazine'den değil, Sultanın özel hazinesinden sorumlu idiler. İç Hazine üçüncü avlunun kuzey kanadının sol yarısını kaplayan Hazine oğlanları koğuşuna bağlı değildi (Lev. 11 [47], 17 [13])[52]. Angiolello'ya göre mücevherler, altın ve gümüş eşya, kumaşlar, ipek elbiseler, değerli elişleri ve Sultanın ufak kasası hazinedarbaşına emanetti. Menavino, hazine oğlanlarının padişah elbiselerine, altın ve gümüş kavanozlarına, mücevherlere ve paraya göz kulak olurken aynı zamanda öğrenimlerini de sürdürdüklerini belirtir. İç Hazine'den her istediğini Sultana götürmekle yükümlüydüler.[53]

İç Hazine üçüncü avlunun sağ uç köşesini işgal ediyordu (Lev. 11 [39-45], 12 [21], 17 [15]). Burada yılda iki kez temizlik yapılırdı, Sultanın giysileri yıkanır ve kuruması için güneşe serilirdi.[54] Bu günler dışında kilitli tutulurdu ve sadece Sultan bir şey istediğinde, hazinedarbaşı tarafından oğlanların eşliğinde açılabilirdi. Hazine Odası'nın önemli görevlileri içinde giyimbaşı, kürkçübaşı ve burada tutulan saray kitapları için bir kütüphaneci vardı.[55] Hazine oğlanlarına, yetenek ve istekleri doğrultusunda bazı sanatlar da öğretilirdi. *Valet de chambre* olmak üzere yetiştirilir, sarık sarmasını, Sultanı tıraş etmeyi, tırnaklarını kesmeyi, elbise yıkayıp düzgünce katlamayı ve hünkâr sofrasında hizmet etmeyi öğrenirlerdi. Ayrıca, av köpeği ve şahin terbiye etmeyi ve seyislik yapmayı öğrenirlerdi. Bu eğitimi tamamladıklarında Sultanın Has Oda'sında gerekli işlerden birinde uzmanlaşmış olurlar ve bu işe atanırlardı.[56]

Has Oda dördüncü ve en saygın hizmet yeri idi (Lev. 11 [48-53], 16a,b [31], 17 [12]). Odanın en gözde dört içoğlanı her gittiği yerde Sultana eşlik eder, onun hâkimiyet simgelerini taşırdı. Sultanın yatak odasını onlar temizler, ocağını yakar, yatağını yaparlardı; geceleri yatak odasında kalır, uyuyan Sultanı ikişer kişi olmak üzere nöbetleşe beklerlerdi.[57] Ötekiler Sultanın yatak odası yakınında hünkâr elbiselerinin bulunduğu bir odada uyur ve efendilerinin korunmasına buradan katılırlardı.[58] Sultanın giysileriyle ilgilenir ve sofrasına yemeğini götürürlerdi. Fatih *Kânûnnâme*'sinde Sultan'a en yakın olan dört oğlanın, diğer *oda oğlanları*nın ve *odabaşı*nın unvanları sırayla belirtilmiştir.[59]

Çeşitli odalarda eğitimini tamamlayıp hünerlerini ve Sultana hizmette sadakatlerini kanıtlayan oğlanlar, sonunda dış dünyadaki seçkin yönetim makamlarına gelmeye hazır olduklarında bu onurlu olay bir çıkış töreniyle gerçekleştirilirdi. Menavino başarıyla mezun olan oğlanların Has Oda'nın önünde tahtında oturan Sultanın elini itaatle öptüğünü betimlemektedir. Yeni görevlerinde iyi hizmet etmelerinin öğütlendiği kısa bir konuşmadan sonra, Üçüncü Kapıdan bir alayla çıkmalarından önce, Sultan hepsine birer hil'at, at, sarık ve biraz para verirdi: "Çıkmak için büyük kapıya [yani Bâbü's-sa'âde'ye] yaklaşırlar, brokar kumaştan elbiseler giyinmiş olurlar, hepsinin alnında üç yüz *scudi* [altın] değerinde mücevher kakmalı bir takı bulunur ve her birinin elinde içinde bin akçe olan bir mendil vardır, kapıda buldukları atlara büyük bir gururla binerler, atlarını sürerken mendillerde taşıdıkları paraları etrafa saçarlar. . . . sarayda sahip oldukları her şeyi yan-

larında götürürler."[60] Öte yandan, eğer bir içoğlanı gözden düşmüşse, dış bahçelere açılan başka bir kapıdan, törensiz, uzaklaştırılırdı.[61]

Bobovi oğlanların çıkış törenini 17. yüzyılda geliştirildiği biçimiyle, kendi yaptığı planda etkinliklerin yerlerini de işaret ederek betimlemektedir (Lev. 16a, b [42, 43]):

> Ve [çıkarılan oğlan] hünkâr hazretlerinden çıkma iznini aldıktan sonra iki hadımağası tarafından gümüş ve altın para dolu iki leğen taşınması âdettir. Bunların birisi kabul odasında [Arz Odası. 42] E ile gösterilen yerde, öteki de söz konusu odanın diğer tarafındaki F ile gösterilen yerde sergilenir. Mehterler davullara vurup boru ve zurna çalmaya başlar başlamaz iki odanın, yani F bölümündeki Büyük Oda ve E tarafındaki Küçük Oda'nın acemileri dışarı fırlarlar ve hadımlar para ve leğenleri galeriden aşağı atarlar. Paraları kapışmalarını ve içlerinden biri eline geçirip de, odalarından çıkarak kapının önünde durarak onları seyreden *kaftanlı* oğlanlara atıncaya kadar elden ele geçirilen leğen için birbirleriyle kavga edişlerini seyretmek çok eğlencelidir; kaftanlılar leğeni atan oğlanı tespit ederler ve kavgadan sonra ona vermek için leğeni saklarlar.[62]

Kapıdan çıkan içoğlanı, acemiler ve arkadaşları imrenerek izlerken, davul ve borazan eşliğinde Orta Kapı'ya götürülürdü. Bu, üçüncü avludaki mükemmel sessizliğin bozulduğu nadir eğlenceli olaydan biriydi. Oğlanlar, normalde sadece her zaman sessiz kalmanın da ötesinde, Sultan ya da yüksek rütbeli bir ağanın yaklaştığını bildiren ıslık sesi üzerine, gelen kişi geçene dek, koğuşlarına ya da sütunların ardına saklanmak zorunda idiler. Bu sessizlik, 16. yüzyıl ortalarından sonra sarayda bir işaret dilinin geliştirilmesine yol açmıştır.[63] Bobovi dinî bayramlarda ve askerî zaferlerin kutlamalarında oğlanlara oynama, konuşma, türkü söyleme, bütün odalara özgürce gitme ve "akıllarına getirebildikleri her türlü çılgınlığın" tadını çıkarma özgürlüğü verildiğini anlatıyor. Bu oyunlar arasında yumruklara mendil sararak boks yapmak, kürk maskeler takıp herhangi bir hayvan kılığına girmek ve satranç, tavla gibi tabla oyunları bulunuyordu. "Bunun dışında," diye devam ediyor Bobovi, "bir odanın oğlanları başka odaların oğlanlarıyla görüşmeye cesaret edemezdi. Aslında, diğer odadakilerle sadece dilsizlerin işaret diliye konuşarak iletişim kurabilirler. Has Oda'dakiler ise konuşmalarını her zaman işaret ve hareketlerle yapmak ve Sultanın huzurunda her zaman mutlak bir sessizlik sağlamak zorunda idiler".[64]

Üçüncü avludaki bütün yapılar gibi koğuşlar da sakinlerinin giderek yükselen konumlarına göre düzenlenmişti: Üçüncü Kapının iki yanında iki hazırlık okulu yer alıyordu, sonra saat yönünün tersine sıralanmış Kiler, Hazine, Has Oda oğlanlarının koğuşları geliyordu. Eğitimlerinde ilerledikçe, Sultanın yatak odasında kalan dört gözde oğlanın yerleştirildiği Has Oda'ya daha yakın koğuşlara taşınırlardı. Hükümdara mekân olarak yakınlık içoğlanının sadece ayrıcalıklı konumunu değil, maaşının yüksekliğini ve giysisinin türünü de belirlerdi.

Bobovi'nin Büyük Oda planı bu koğuşların nasıl düzenlendiğini çok net bir şekilde yansıtır (Res. 69). Odanın uzunluğu boyunca karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki uzun ve yükseltilmiş seki, her biri on oğlan barındıran 14 bölmeye ayrılmıştı. Bu bölmeler, ayrıca, her birinin üzerinde ağaların oturduğu iki izleme noktası bulunan 12 yükseltilmiş kerevetle ayrılıyordu. Oğlanlar odaya tayin tarihlerine göre giriş kapısına yakın ya da uzak bölmelere verilirdi, dolayısıyla son bölmede (Bobovi'nin planında no. 2) en yeni gelenler bulunurdu. Üçüncü kapının dehlizindeki girişe ek olarak üçüncü avluya bakan cephenin ortasında başka bir giriş daha vardı. Bunun karşısında tam ortada bir zamanlar acemilerle birlikte ders

almak üzere gelen şehzadelere ayrılmış, bir şirvanı olan iki katlı bölme (no. 12) vardı. Planda 9 numarayla gösterilen bölme yandaki enderun hamamının külhanını yakan ve Büyük Oda'daki ocağın ateşinden sorumlu olan acemi oğlanlara aitti. Sağdaki (no. 17, 20, 21, 23) bölümler ise gusülhaneler, helalar ve külhandır.

Büyük ve Küçük odalarda kalan acemiler, kapı oğlanı denen ak hadımlar tarafından, üst odalardaki oğlanlardan daha yakın gözetim altında tutulurdu. Âli her biri bir hadımca denetlenen onluk takımlara ayrıldığını belirtir: "*Ḥarem-i muḥteremde odalar ki vardur, biri küçük oda ve biri büyük oda nâmıyla müsemmâ ve her odada nice kerevetler, ya'nî yaṣṣı ṣoffalar bağlanmışdur ve gürûh gürûh ġılmân ol kerevetde sâkin olmuşdur. Her kerevetde bir ḳapu oğlanı anlara nâẓır ve nigehbân şeklinde yatup ve ḳandilleri şeb-tâ-be-seḥer yanup, anları ef'âl-i şenî'aden men' ve ḥıfẓ itmek üzrelerdür*" der.[66] Onluk gruplar halinde örgütlenmeleri ve bazı bölmelerin taşıdığı kaba isimler yeniçeri koğuşlarının askerî düzenini çağrıştırır.[67]

Bu koğuş sistemi hiyerarşik konum ayrılıklarını belirgin kılmanın yanında, bir *esprit de corps* ve yoldaşlık hissinin gelişmesine de imkân sağlıyordu. Bobovi şöyle yazıyor: "Oğlanların çoğu aşırı derecede alçakgönüllü ve tatlıdır. Birbirleriyle konuşurken büyük bir muhabbet sergilerler. Birbirlerine genellikle '*kardeşim*', '*canım*' diye hitap ederler ancak çoğu kez ellerine konuşma fırsatı geçmez. Genellikle kitap okuyarak ya da yazı yazarak tam bir sessizlik içinde otururlar, çoğu kez bir canlıdan çok bir heykeli andırırlar".[68] Bu ortam, ilerde onu temsilen imparatorluğu yönetecekleri ve simgesel babaları olarak bildikleri Sultanla ortak bağları nedeniyle ayrıcalıklı bir grup oluşturan oğlanlar arasındaki bağları da pekiştirirdi. Koğuş yaşamı sürdürdükleri yatakhaneleri belirli davranış alışkanlıkları yaratır, aralarındaki karşılıklı ilişkileri biçimlendirirdi. Değiştirilemez davranış biçimlerine göre belirlenmiş bir sahne olarak tasarlanmış mimarî, katı sınırlar koyma, denetleme ve izleme kaygısını yansıtıyordu.

Her dikdörtgen koğuş, özerk, kendi kendine yeterli bir birimdi. 1651 ve 1655 yılları arasında içoğlanı olan Abdullah bin İbrahim Üsküdarî'nin betimlemesi, 17. yüzyılda yapılan Şahinciler ve Seferliler koğuşlarının dışında, Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı tüm koğuşların aşağı yukarı birbirinin aynısı olduğunu göstermektedir. Hepsinin eni aynı (10 *zirâ'* - 7,58 m), boyları farklıydı. Hepsinin oda boyunca uzanan ve yerden yarım zirâ' yükselen iki karşılıklı sekisi (sofa veya kerevet) vardı. Hepsinin pencereleri avluya bakıyordu, dış dünyaya bitişik duvarları ise, içoğlanlarının yalıtılmışlığını vurgulayacak şekilde tümüyle kördü.[69]

Üçüncü kapının sağındaki Büyük Oda 65 x 10 *zirâ'* (49,27 x 7,58 m) olup, 12 büyük penceresinin dördü üçüncü avluya, sekizi ise enderun hamamının külhan avlusuna bakıyordu. Kapının solundaki Küçük Oda'nın uzunluğu, Büyük Oda'nın yarısı kadardı; boyutları 30 x 10 *zirâ'* (22,74 x 7,58 m.) idi. Avluya bakan beş büyük penceresi vardı.[70] Bu odanın boyunu herhalde, Fatih Sultan Mehmed'in demir kafesli penceresinden divan toplantılarını izlediği Eski Divanhane'nin arka duvarına bitişik hünkâr mahfilinin yeri ve boyutları kısıtlamıştı. (Lev. 11 [31]). Küçük Oda adını ya boyutlarının küçük olmasından ya da oğlanların en küçüklerinin yerleştirildiği bölüm olmasından dolayı almış olmalıdır. Bu ikinci olasılık 1567'de Marc'Antonio Pigafetta'nın anlatımında öne sürülmektedir: "Buna *küçükoda*, yani içinde elli küçük çocuğun yaşadığı ufak oda, denir. ...Bu çocuklar, çok genç olduklarından saraydan hiç ayrılmazlar; ne Sultanın ardından savaşa, ne de diğerleri gibi başka yolculuklara giderler."[71]

Hazine oğlanlarının, avlunun kuzey kanadındaki Has Oda yanındaki koğuşu 25 x 10 *zirâ'* (18,95 x 7,58 m) boyutlarındaydı ve yine sadece avluya bakan pencereleri vardı. Buna bitişik ve İç Hazine yanındaki Kilerciler koğuşu ise, Sultanın değerli sofra takımlarının saklandığı doğudaki oda dışında, Hazine koğuşunun tam bir kopyasıydı.[72] Bilgilerini iki eski hazinedardan alan Tavernier, kuzey kanadı kaplayan bu iki koğuşun ikisinin de sekiz beyaz mermer sütunlu, zemini dama tahtası gibi siyah beyaz mermerlerle döşeli revaklarının olduğunu söyler.[73] Bugün hâlâ ayakta olan 16 sütunlu revak 18. yüzyıl ortalarında Flachat tarafından da betimlenmiştir: "Kuzey cepheyi oluşturan yapılar çok düzgündür ve aynı görünümü taşırlar. Mimarînin bu bölümünü herkes beğenebilir. Birçok sütun, tüm odalar boyunca uzayıp giden güzel bir peristil oluşturuyor."[74] Kuzey kanattaki bu kesintisiz mermer sütunlu revak, Buondelmonti haritasında (yak. 1481) ve *Hünernâme* minyatürlerinden birinde gösterilmiştir. Güney kanattaki hazırlık okullarının cephelerinin revaksız, sade görünümlerinden farklı olarak, daha üst düzeydeki koğuşların önlerine yerleştirilmiş bu düz çatılı mermer revaklar yapıların prestijli statülerini belirginleştiriyordu (Bkz. Lev. 24a, Res.56).

Fatih tarafından temeli atılan özgün koğuşlar masif yapılardı ve sürekli onarım görmelerine rağmen, 19. yüzyıl ortalarına dek ufak tefek değişikliklerle olsa bile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu yıllarda yerlerini bugün gördüğümüz yapılara bırakmışlardır, ama özgün bodrumları hâlâ mevcuttur. Yeni yapıları gösteren iki 19. yüzyıl planı bulunmaktadır (Lev. 18).[75] Tavernier hazine oğlanlarının koğuşunun yeniden yapılmadan önceki halini şöyle betimlemektedir:

> Bir yandan ötekine bir buçuk ayak yüksekliğinde, 7-8 ayak genişliğinde sekilerin görüldüğü uzun bir odadır. Her oğlanın, gece ve gündüz kullandığı ancak 4 ayak genişliğinde bir yeri vardır. ... Oğlanların yataklarının üstünde oda çevresince uzanan, hepsi kırmızı cilayla boyanmış ahşap direklerin taşıdığı bir galeri görürsünüz, burada aynı zamanda sandıklarını da saklarlar. ... Odanın bir ucunda, hazineye bağlı olanların namaz kılmak istediklerinde abdest almaya gittikleri çeşmelere çıkan bir kapı vardır. Sarı pirinçten sekiz musluğun bulunduğu bu bölümün zemini ve duvarları beyaz mermerden yapılmıştır. Tuvalet olarak kullanılan yerler sağ koldadır, her zaman temiz olan ve beyaz kare mermerlerle döşeli dört küçük odaya bölünmüşlerdir.[76]

Fatih döneminde yapılan bütün koğuşlar, uzun karşılıklı sekileri, zabitlerin pencereli gözetim yerleri, helalar ve abdest çeşmelerinin bulunduğu ve bir tür eğlence alanı olarak da kullanılan mermer döşeli iç avlu gibi[77] temel elemanlarıyla birbirinin aynı olmakla birlikte, sakinlerinin rütbeleri yükseldikçe içleri daha bir özenle süsleniyordu. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani, yıkılmalarından hemen önce, Kiler koğuşunda kalan Âta, bu yapının Fatih tarafından sağlam bir biçimde yaptırıldığını ve "*gâyet müzeyyen yaldızlı oymalarla*" bezeli olduğunu söylemektedir.[78] Ne de olsa bu yerleri, Sultanlar, özellikle ilk yıllarda, sık sık ziyaret ederdi. Örneğin Sultan II. Bayezid oğlanların eğitimine büyük bir ilgi gösterir ve zaman zaman onları koğuşlarında teftiş ederdi. Sultan I. Süleyman'ın da oğlanlar ders yaparken koğuşlarını ziyaret ettiği bilinmektedir.[79] Önceden bildirilen bu ziyaretler öncesinde oğlanlar koğuşlarını genellikle değerli dokuma ve halılarla donatır ve bir taht-ı hümâyûn hazırlardı. Sultan III. Murad döneminde tutulmuş bir hünkâr bağışları defterinde Küçük ve Büyük Odaların birkaç kez bu nedenle donatıldığı belirtilir. Ağalar bu ziyaretlerde çeşitli armağanlar alırlardı.[80]

Enderun Mescidi

Ayrı koğuşlarda kalan oğlanlar düzenli olarak sadece üçüncü avlunun ortak mescidinde birbirleriyle temas kurabilirlerdi, ancak orada bile her grubun ayrı yeri vardı. Üçüncü avlunun ana mescidi tek başına duran kıbleye yönelik bir yapı idi (Lev. 11 [36], 12 [17], 15 [11], 18). Büyük ölçüde yenileştirilmiş olmasına rağmen özgün yapının tarihi Fatih zamanına dek uzanmaktadır. Almaşık tuğla ve taş sıralarıyla yapılmış, iki yanında iki pencere olan merkezi mihraplı büyük bir dikdörtgen ibadet mekânından oluşur. İbadet mekânının iki ucunda bugün hâlâ mevcut olan bölümler, eskiden pencere ve kapılarla ana mekâna bağlı idiler. Çeşitli restorasyonlar mescidin üst yapısını değiştirmiş, duvarları yükseltilmiş ve çift sıra halindeki pencereleri büyütülmüştür. 19. yüzyılda yapılmış üçüncü avlu planları, ayırıcı duvarların eskiden iki yan mekânı daha küçük bölümlere böldüğünü gösterir (Lev. 18).

Bu mescidin alışılmadık, asimetrik planı, bazı araştırmacıların, yükseltilmiş ana ibadet mekânından daha alçak olan yan odaların sonradan yapıldığını ileri sürmelerine neden olmuştur, ancak binanın dış duvar iskeletinin sağladığı arkeolojik veriler bu fikri desteklememektedir. *Hünernâme* minyatüründe ibadet mekânı, kırma bir çatıyla örtülüdür, ek odalar da özgün yapının parçası olarak betimlenmiştir (Res. 56). Dolayısıyla, kimi araştımacılarca önerilen kubbeli, tek mekânlı bir yapı gösteren rekonstrüksiyonun doğruluğu kuşkuludur. Kendi özel mihrabı da bulunan ve bugün Topkapı Sarayı elyazması kütüphanesinin okuma odası olarak kullanılan küçük ek oda, kimilerinin öne sürdüğü gibi bir 18. yüzyıl eki değildir; nitekim iç duvarları hâlâ I. Ahmed döneminde yapılan yenilemeden kalma özgün çinilerle kaplıdır. Çinilerin bazıları 1017 (1608) tarihini taşır ve dönemin saray kethüdası Kemankeş Mustafa tarafından imzalanmıştır. Bu bölüm Üsküdarî ve Tavernier'nin mescidin ana ibadet mekânına pencerelerle açılan bir ek oda olarak betimledikleri, saray kâhyasının namaz odası olmalıdır. Kafesli pencerelerle ana ibadet mekânına bakan özel "*odalar*" arasında silahdarın, Sultanın ve harem mensuplarının namaz odaları bulunuyordu.[81]

Her sabah, Bâb-ı Hümâyûn halka açılır açılmaz, *en'âmcılar* denen kırk hafız Menavino'nun "padişah şapeli" olarak tanımladığı bu yapıya gelirler, Sultanın başarısı ve sağlığını temin için Kur'an'ın oldukça uzun olan Enam suresini okurlardı. Ellerinde kitaplarla daire şeklinde otururlar ve bir saat süreyle, Tanrının mutlak gücünün övüldüğü ve Sultanın gücünün tanrısal onayla meşru kılınmasıyla sona eren bu özel sureyi okurlardı: "Ve o, o –Yüce Yaratıcı–dır ki, sizi yeryüzünde halife kıldı. Ve bazınızı bazınızın üzerinde derecelerle yükseltti, tâ ki sizi size verdiği şeylerde imtihana tâbi tutsun; şüphe yok ki, senin Rabbin, cezâsı çabuk olandır. Ve muhakkak ki, o bağışlayan, merhamet edendir" [6: 165].[82] Spandugino'ya göre belli saatlerde Sultanın huzurunda da 30 hafız Kur'an okurdu. I. Ahmed'in imamı Mustafa Safî önceki Sultanların o saatte Bâb-ı Hümâyûn kapalı olduğundan sabah namazlarını yatak odalarında kıldıklarına işaret ediyor. Dindarlığıyla tanınan Sultan Ahmed, imamın saraya girip sabah namazını topluca kıldırabilmesini sağlamak üzere kapının daha erken açılmasını emretmiştir.[83]

İçoğlanları ve hadımlar mescide, hiyerarşik örgütlenmelerini yansıtacak şekilde sabit bir düzen içinde ikişerli gruplar halinde yürüyerek, günde dört kez giderlerdi; yatsı namazı koğuşlarda kılınırdı. Bu düzeni Bobovi şöyle anlatır:

> Has Oda, Hazine, Kiler oğlanları ve Şahinciler sol kapıdan, Seferli Bölüğü ve Küçük Oda oğlanları [ise]

sağ kapıdan girerler ve imamla birlikte farz namazı kılan büyük bir kalabalık oluştururlar. Bu oğlanların mescit içinde özel yer ve alanları vardır, bu belirlenmiş sınırların ötesinde namaz kılmalarına izin verilmez. Mihrabın solunda Hazine ve Kiler oğlanları karışık olarak; mihrabın sağında Seferli Bölüğü ve Şahinciler yine birlikte, sağlarında Küçük Oda oğlanları olmak üzere en arka safta ise ak hadımlar namazlarını kılarlar. Bir perdenin ardında Sultan-ı Âlempenah'ın özel namaz mahalli bulunur, Sultan buraya Harem tarafından girer ve bir perde arkasından imama uyar. ... Hünkâr mahalinden mescidin içine açılan gümüş kafesli büyük bir pencere vardır. Sağındaki penceresi kafesli özel mekân Vâlide Sultana, solundaki ise Haseki Sultana ayrılmıştır. Hünkâr mahallinin kapısı Harem'e açıldığı için en yüksek rütbeli karaağa ve hükümdarın yakınları onun yanında namaz kılarlar. Silahdarın ve saray kethüdasının özel odaları bitişik oldukları mescide pencerelerle bağlantılı olduğundan, kendi odalarında imama uyarak namaz kılabilirler. Bu mescitte Cuma namazı kılınmaz. Küçük Oda'dan 16 mescit görevlisi mescitte hizmet etmek ve burayı süpürmekle görevlidir. Hünkâr mahallinin hizmetkârları haremağalarından oluşur, her türlü işinden onlar sorumludurlar.[84]

Bakımını Küçük Oda oğlanlarının yaptığı Küçük Oda Mescidi adlı bu ibadethaneye Büyük Oda üyeleri giremezlerdi. Onların Bobovi'nin planında Büyük Oda'nın yanındaki enderun hamamına bitişik olarak görülen, Büyük Oda Mescidi adlı daha küçük, özel bir ibadet mekânları vardı (16a,b [C], 17 [20]).[85] Bugün mevcut olmayan bu küçük yapının tarihi ve planı kesin olarak bilinmese de, muhtemelen 15. yüzyılda yapılmıştır. Enderun mescidinin hünkâr mahalli, bugün hâlâ, kafesli pencerelerle ana namaz odasına bağlıdır ve bir kapıyla Harem'e açılır. Hünkâr mahalli yüzyıllar boyunca geniş ölçüde onarılmış, bezemeleri yenilenmiş olmakla birlikte, olasılıkla Fatih Sultan Mehmed'in özgün mescidinde de mevcuttu. Tavernier'nin Hıristiyan prenslerinin şapellerindeki pencerelere benzettiği perdeli hünkâr penceresi (Bizans saray şapellerinde ve 12. yüzyılda Palermo'da yapılmış Norman sarayı Capella Palatina'da da bu tür pencereler yer alır) Fatih'in divan toplantılarını izlemek için kullandığı kafesli pencereyi anımsatmaktadır. Tasarım, Sultanın özel konutu olan enderunda bile yalnızlığı yeğ tuttuğunu göstermektedir.

Notlar

1 Atâ, 1:67.
2 Lybyer, 1913, s. 71; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 65-66.
3 Taşköprizâde, 1:35-36; Doukas, s. 87, 146.
4 Kritovoulos, s. 85-86.
5 Menavino'dan yapılan alıntı ve sarayın eğitim sistemi hakkında bkz. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 79-80, 85-87.
6 Bobovi, *Mémoires*, fol. 283-92, 301-2.
7 Courmenin, s. 155.
8 Zülüf sembolizmi için bkz. Bobovi, *Mémoires*, fol. 34-35; La Croix, *Serrail*, fol. 87-88.
9 Bon, s. 83.
10 Courmenin, s. 176.
11 Üsküdarî, 1.fol. 257b-58a.
12 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 30; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 125; Menavino, s. 104; Âli, *Künh*, fol. 94a; Beauvau, s. 56.
13 Âli, *Mevaid*, s. 25-26.
14 Promontorio, s. 41; La Croix, *Serrail*, fol. 89-94; Courmenin, s. 148.
15 Promontorio, s. 39; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 125; Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 31; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 59; Geuffroy (1540'lar) ve Ramberti (1534 dolayları) yaklaşık 500 içoğlan'dan söz ediyorlar. Geuffroy, s. 230; Ramberti, s. 266. Ayn-i Ali Efendi'nin 1609 tarihli *Kavânîn*'i 700 kadar içoğlanı verir, bkz. Ayn-i, s. 97.
16 BA, KK 7154. Bu belgenin bir bölümü yayınlanmıştır, Refik, "Fatih Devrine aid Vesikalar," s. 5-6.
17 Promontorio, s. 41-43.
18 Âli, *Künh*, fol. 93a-94b. Navagero, 1553 tarihli *Relazione*'sinde, Has Oda (*cassoda*), Hazine Odası (*caznà*), Kiler (*chiler*), Büyük Oda (*casa grande*), ve Küçük Oda'yı *(casa piccola)* anıyor. Navagero, s. 49. Büyük ve Küçük odalarla sarayın bakım ve onaramından sorumlu (*ağa-ı sarây* ya da *sarây ağası*); sultan sofrasını kurmak ve tatlıları hazırlamakla yükümlü ve iç kilerin yönetmeni olan (*ser kilârî* ya da *kilârcıbaşı*); sarayda kullanılacak nesnelerin yapılması için ustaları görevlendirmekle yükümlü ve İç Hazine'nin yönetmeni

olan (*ser ḫazîn* ya da *ḫazînedârbaşı*); saray okulunun yönetmeni olup Üçüncü Kapı ve bütün sarayın korunmasından sorumlu olan (*ağa-ı der* ya da *ḳapı ağası*), 16. yüzyıl kaynaklarında sarayın başhadımları olarak gösteriliyor; BA MM 903, fol. 5; Âli, *Künh*, fol. 93 sağ; Navagero, s. 44; Ramberti, s. 265-66.

19 BA, KK 1863, fol. 14, 23; KK 1765, fol. 2b; AE 250, fol. 3a.

20 Âli, *Künh*, fol. 93a.

21 BA, KK 7097, fol. 58. Ayrıca bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 20a; Tavernier, s. 107.

22 Promontorio, s. 41.

23 TSA, D 34 fol. 56a; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 18a. Odasız içoğlanları için bkz. La Croix, *Serrail*, fol. 85-86.

24 Anonim "Risale" fol. 20a-21b.

25 Beauvau, s. 57.

26 Beauvau, s. 64-65, 71.

27 Bu koğuşu Ahmed'in kurması hakkında bkz. Baykal, s. 26; Atâ, 1:153; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 56; T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 68. IV. Murad'ın restorasyonu için bkz. Hezârfen, *Telhis*, fol. 19b; La Croix, *Serrail*, fol. 254a; La Croix, *Mémoires*, s. 142. Ahmed'in yeni koğuşunun masrafları bir hesap defterinde kayıtlıdır, TKS, D 2001.

28 Üsküdarî, 1: fol. 254a, 258a; Tavernier, s. 197-201; Evliya, 1:116.

29 Yerleri için bkz. Bobovi, *Mémoires*, fol. 34-37; Üsküdarî, 1: fol. 254a, 258b; Evliya, 1:116; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 20a. Yeni alınmış oğlanların koğuşu Angiolello'da *saraglio da piccioli* diye geçiyor, *Inedito manoscritto*, s. 31; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 126. Menavino'da (s. 96-97) *Lengioda* (yani, yeni oda) diye bilinen okul (*schola*) olarak geçiyor.

30 Sade çuha elbise giydikleri için Büyük ve Küçük oda oğlanlarına *dolama altı* denirdi. Yüksek odaların *kaftan altı* denen oğlanları atlas ve *sereng* elbise giyerdi. Has Oda oğlanları, daha değerli atlas, *dîbâ* ve *serâser* kaftanlarla temayüz ederdi, Üsküdarî, 1: fol. 253a-b; 256-57a. Bobovi oğlanların giysilerine göre iki sınıfa ayrıldığını söylüyor, yani, yün elbiseli (*tschoukahlu*) acemi oğlanlar ve yüksek odaların ipek ve brokar kaftanlı (*kaftanlı* ya da *kaftan altında*) oğlanları, Bobovi, *Mémoires*, fol. 21-23.

31 Promontorio, s. 43.

32 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 31; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 126.

33 Menavino, s. 96-97.

34 Fisher, s. 77-79.

35 Fisher, s. 79.

36 "Bölük-i ġılmân-ı çelebiyân, ġılmân-ı şehzâdegân, şehzâde oğlanları" için bkz. BA, KK 7154, fol. 2, 18, 38, 54, 70.

37 "Schirvan: Es un lieu élevé, où on avoit anciennement coustume de placer les enfans des grands seigneurs dans le temps qu'ils estoient admis dans les gouvernements, et qu'on leur donnoit des apanages et des principautez. On les mettoit là, pour les instruire et les faire passer par les mesmes degrez que tous les autres qui sont elevez dans le Serail: mais quelques uns de ces princes aiyans causé plusieurs fois du trouble dans l'Empére, et excité des revoltes contre leurs peres ou parens qui regnoient, on jugea à propos, et on decerna mesme un decret pour les éloigner de toutes les charges, et les exclure de l'administration de l'Estat," Bobovi, *Mémoires*, fol. 104.

38 Leysizâde, s. 34, 43.

39 Bu koğuşun yeri için bkz. Üsküdarî, 1: fol. 254a, 258a; Evliya, 1:116; Tavernier, s. 186-96. Bobovi'nin planı Kiler ve Hazine koğuşlarını ters sırayla gösteriyor, ancak Ralamb'ın yayınladığı başka bir versiyonu doğru sırayı gösteriyor, Şekil. 8A, B, sayı 25, 27, 29; Şekil. 9, sayı, 13, 14.

40 "Lo terzo monocho si chiama chilerihibasi, id est dispensiero. Tiene tutta la necessaria argenteria del Signore, cioè lo predicto bacile d'oro, con altri infiniti bacili d'oro et argento, coppe d'oro cum balasci dentro per bevere, barchette d'oro, cum balasci di gran valuta etiam per bevere, taze d'oro et argento infinite, stagnare grandissime mediocre et parve d'oro et d'ariento con altre cope, saline et candelabri d'oro et d'ariento sine fine, et cosi diverse pretiose cose, simile munitione di cose comestive confectione etc.; infine ha cura d'ogni cosa pertinente a la mensa et credenza del Signore," Promontorio, s. 42.

41 Menavino, s. 95.

42 "*İç kilâr, kilâr-i ḫâṣṣa, kilâr-ı ḫâṣṣa-ı enderûnî, kilâr-ı ḫâṣṣa*" için bkz. TSA, D 1085; Anonim "Risale," fol. 20a; Evliya, 1:116; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 19b, BA, KK 7097, fol. 24; MM 17884, fol. 51, 53.

43 TSA, D 1085.

44 Bu görevliler için bkz. Atâ, 1:166-67, 174-75, 193-94; Üsküdarî, 1: fol. 253a; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 19b; Bobovi, *Mémoires*, fol. 215-16; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 313-15.

45 Badoaro, s. 360.

46 Atâ, 1:174.

47 BA, MM 17884, fol. 51.

48 TSA, D 34 fol. 186a; D 10749 fol. 17a.

49 Bobovi, *Mémoires*, fol. 237; Flachat, s. 188-89; Atâ, 1:183; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 315.

50 Tavernier, s. 186-87.

51 Âli, *Künh*, fol. 93a.

52 Leysizâde, s. 34, 43. Bu koğuşun yeri için bkz. not 39.

53 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 30; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 124; Menavino, s. 94-95.

54 Bobovi, *Mémoires*, fol. 201-14; La Croix, *Serrail*, fol. 126.

55 Bu görevliler için bkz. Atâ, 1:165-67; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 315-22; Tavernier, s. 138-39; Üsküdarî, 1: fol. 253a.

56 Bon, s. 82.

57 Menavino, s. 93-94. Dört gözde oğlan için bkz. Menavino, s. 92-93; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 60-62. Fatih *kânûnnâmesi* bunları, sultanın kılıcını taşıyan (*silâhdâr*); sultan ata binerken üzengiyi tutan (*rikâbdâr*), sultanın yağmurluğunu taşıyan (*çuhâdâr*) ve sultanın sarığını taşıyan (*dülbend oğlanı*) olarak gösteriyor, bkz. Leysizâde, s. 42-43. Aynı zamanda bkz. Âli, *Künh*, fol. 93b.

58 Promontorio, s. 40-41.

59 Leysizâde, s. 42-43. Âli'ye göre sultanı giydiren (odabaşı) bazen hadımlardan ama daha çok oğlanlar arasından seçilirdi, bkz. Âli, *Künh*, fol. 93b.

60 Menavino, s. 104-5. Oğlanlar, ayrılmadan önce, bütün heybetiyle tahtında oturan sultanın elini öperdi "inazi la porta della sua stanza, sopra una piazetto ov'è un grandissimo e richissimo tapetto di seta e d'oro, posto a sedere sopra un seggio alla turchesca, con gran maestà," Navagero, s. 46-47. 16. yüz-

yıl sonunda sultanlar çıkış konuşmasını artık kendileri yapmıyordu. Konuşma her koğuşta bir fermandan okunurdu. Sultanın elinden çıkma 1009 (1600-1601) tarihli bir ferman oğlanlara yeni işlerinde sadakatli olmalarını yoksa öte dünyada lanetli olacaklarını söyler, Orhonlu, s. 9-10.

61 Bobovi, *Mémoires*, fol. 233-35; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 18a, La Croix, *Serrail*, fol. 161.

62 Bobovi, *Mémoires*, fol. 233-35.

63 Atâ, 1:288, işaret dili için bak. 1. Bölüm.

64 Çeviri Fisher'den, s. 79-80.

65 Bu plan Bobovi metninin Brenner'ce yapılan Almanca çevirisinde yayınlanmış olup eksikli İtalyanca ve Fransızca yazmalarda yoktur. Plan, Eldem ve Akozan'da, Lev. 64; ve Miller, *Palace School*, s. 56'da kullanılmıştır. Yüksek koğuşları hadımlar yakından korumazdı fakat mimarî düzenleri Büyük Oda'nınkine yakındı, Bobovi, *Mémoires*, fol. 107.

66 Âli, *Künh*, fol. 93a-b. Acemi oğlanların onlu gruplara ayrılmaları hakkında bkz. Junis, s. 263; Ramberti, *s. 266;* Geuffroy, *s. 229-30.*

67 Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 55. İstanbul'daki Yeniçeri koğuşlarını Angiolello şöyle betimliyor: "... dieci millia persone, le quali stantiano in questo cortivo, cioè undeci per casa, un caporale et dieci compagni," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 27.

68 Fisher, s. 80-81.

69 Üsküdarî, 1: fol. 258a-b.

70 Üsküdarî, 1: fol. 258a-68b.

71 Pigafetta, s. 1771.

72 Üsküdarî, 1: fol. 258a.

73 Şöyle betimlenmiştir: "Devant l'appartment du *Kilar* on voit une galerie carrelées de marbre blanc, & noir, & soustenue de huit belles colonnes de marbre blanc & elle vient aboutir à un petit cartier qui est la demeure du grand Echanson ... Le *Kilargibachi* a en garde toute la vaissele d'or & d'argent, les basins, les aiguieres, les coupes, les soucoupes & les chandeliers, la plus grande partie de cette vaisselle est garnie de diamans, de rubis & d'emeraudes & d'autres pierres de prix," Tavernier, s. 187-92.

74 Flachat, s. 186-92. Eldem bu koğuşların, 18. yüzyıl öncesinde, ahşap direklerinin olduğunu iddia ediyor, Eldem ve Akozan, s. 66, 74.

75 1712'de üçüncü avlunun geniş ölçekli onarımı için bkz. TSA, D 4461. 19. yüzyıl ortalarında Abdülmecid'in kitabelerini taşıyan yeni koğuşlar 1856-57'deki bir yangından sonra yapılmış, ardından da müze tarafından değiştirilmiştir.

76 Tavernier, s. 191-94. Başka bir 17. yüzyıl yazarı yüksek dereceli koğuşları şöyle betimliyor: "Chaque ordre des Itch-oglans [yani, içoğlan] a son appartement separé, composé de plusieurs chambres, longues et larges qui aboutissent en croisée, et forment au millieu, une espece de sale quarrée, où est l'estrade du Gouverneur et d'où il peut decouvrir ce qui se passe par tout. Il ya a deux Gardiens, à chaque extremité, il regne autour de ces chambres a chaque estrade, sofa elevée de terre d'un pied, fermée d'une balustrade et ornée du tapis de pied, les Itch-oglans y habitent jour et nuit, et n'occupent pas plus de place qu'il en faut pour un petit lit et deux cassettes; leurs lits sont composés de deux grosses couvertures et d'un coussin, l'une sert dessous en guise de matelas, et l'autre dessus pour couvrir; ils couchent deux à deux et se tournent le dos, ne leur estant pas permis de se retourner. Ils ont chacun leur cassettes au prés d'eux pour serrer leurs livres, leurs ecritoires et d'autres bagatelles; leurs grosses hardes et leurs petit Tresors sont dans d'aures coffres marqués de leurs noms, posés sur des galleries qui regnent en haut come en bas; l'on allume dans chaque chambre de gros flambeaux de cire qui brulent toute la nuit, les Eunuques de garde veillent tour à tour." Aynı yazar her koğuşun uç tarafında mermer abdest çeşmeleri olduğunu söylüyor: "des fontains qui sont à l'éxtremité des chambres avec plusieurs robinets et des bassins de marbres," Croix, *Serrail*, fol. 89-90.

77 Sekilerden *sedir* ya da *kerevet*, ahşap galerilerden *şirvan*, pencereli gözetim yerlerinden *câmekân*, çeşmeli avludan da "*çeşme ḥavlısı*" diye söz ediliyor, Atâ, 1:140, 145-47, 158-59, 166. Üsküdarî'ye göre sandıkların konduğu üst galerilerde sağır ve dilsiz oğlanlar kalırdı, 2: fol. 316b. Bu galeriler 19. yüzyıl boyunca ayrıcalıklı oğlanlara ayrılmıştı, Atâ, 1:147, 158-59. D'Ohsson önde gelen kişiler için her koğuşta pencereli odaların bulunduğunu söylüyor; "une pièce vitrée au fond de chaque salle sert de logement à l'un des premiers officiers," D'Ohsson, 7:49.

78 Atâ, 1:313.

79 D'Ohsson (7:49) sultanlar ara sıra ziyaret ettiğinden, çok güzel süslüydü der. II. Bayezid'in ziyaretleri için bkz. İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 79; Süleyman'ınkiler için bkz. Postel, bölüm 3. s. 10-11.

80 Bu olaylara *donanma* ve *şenlik* denirdi, TSA, D 34, fol. 60a, 111a, 186a.

81 Bugün Ağalar Camii diye bilinen bu küçük mecsit için bkz. Kuran, *Mosque in Early Ottoman Architecture*, s. 185-88; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 106; T. Öz, *İstanbul Camileri*, 1:19. En azından 17. yüzyıldan beri var olan ek odalar için bkz. Üsküdarî, 1:254b; Tavernier, s. 207-9. Kuran, son zamanlarda bulunmuş bir kitabeye dayanarak, bugün bir okuma odası olarak kullanılan ekin 18. yüzyılda yapıldığını ileri sürmüşse de bu, Ayverdi'nin dediği gibi, özgün yapının olmalıdır.

82 Menavino, s. 106-7. Aynı bilgiyi Schweigger (s. 154) veriyor.

83 Spandugino, *Petit Traicté*, s. 72. I. Ahmed'in imamı buraya "*mescîd-i şerîf-i ḥarem-i vasî*" diyor. Safi, fol. 15b-16a, 21a. İşlerini gören Küçük Oda oğlanları 1581'de mescidi güllerle donattıkları için sultan tarafından ödüllendirilmişti, TSA, D 34, fol. 186a.

84 Bobovi, *Mémoires*, fol. 36-37, 273; ayrıca bkz. Üsküdarî, 1: fol. 254b. Tavernier, kafesli pencerenin ardında sultan ve kadınlarının namaz kıldığı küçük oda ile saray ağasının ana namaz odasına bitişik odasından söz ediyor, Tavernier, s. 207-9.

85 Bobovi, *Mémoires*, fol. 36-37, 43. Bu mescitten bir belge "Büyük Oda içoğlanlarının mescid-i şerifi" (*mescid-i şerîf-i ġılmân-ı enderûnî der oda-ı kebîr*) diye söz ediyor, BA, MM 1690, fol. 56. Üsküdarî'de (1: fol. 254b) *büyük oda mescidi* deniyor.

BÖLÜM 7

Üçüncü Avlu: İçoğlanları Avlusundaki Hünkâr Yapıları

Angiolello, 1474-81 dolaylarında yazdığı eserinde üçüncü avlunun güneydoğu köşesinde, Arz Odası'nın sağında bulunan bir saray kuşhanesinden söz etmektedir. Kuşhanede, Sultanın isteğiyle ıslık sesine takla atmak ve akrobasi yapmak üzere eğitilmiş, ayaklarına inci halhal takılı güvercinler beslenmekteydi.[1] Bu mekânın daha sonraki kaynaklarda anılmaması, 17. yüzyıl başlarında I. Ahmed'in yaptırdığı Seferli Koğuşu'nun kuşhanenin yerini aldığını düşündürmektedir (Lev. 13 [34, 38] 12 [19, 20]).[2] Kuşhanenin nasıl bir yapı olduğuna dair hiçbir bilgimiz bulunmamakla birlikte, 17. yüzyılda üçüncü avlunun ortasında bulunan kuşhaneye benzediği düşünülebilir. Bu sonraki yapıya Üsküdarî "*oda-yi ṭoġancıyân*" demektedir, Bobovi'nin planında da Has Oda'nın civarında bağımsız bir yapı olarak gösterilmiştir (Lev. 16a,b [41], 17 [16]). Dört duvarı da yerden yarım *zirâ'* yüksek sekilerle çevrili, 15,16 x 15,16 m boyutlarında kare bir yapı olan bu kuşhanenin ortasında bir çeşme, çeşmenin çevresinde ise doğan, atmaca ve av baykuşları için kat kat tünekler bulunmaktaydı.[3]

Hünernâme'nin üçüncü avluyu betimleyen minyatüründe kuşhanenin bulunduğu yer civarında, ortasında yaldızlı parmaklıklarla çevrili küçük dikdörtgen bir havuz olan, yine dikdörtgen çimenlik bir alan görülmektedir (Res. 56). Eldem bu bölümün II. Selim'in yaptırdığı söylenen Havuzlu Köşk olduğunu ileri sürer. Bu köşkün yerine 1718-19'da III. Ahmed tarafından bugün de mevcut olan kütüphane yapılmıştır (Lev. 11[37], 12[18]).[4] "*Kitâbḫâne-i hümâyûn maḥallinde muḳaddemâ olan ḳaṣrdan iḫrâc olınup teslîm olınan 'atîḳ ḳurşun*"dan[5] söz eden kütüphanenin masraf defteri de burada daha önce bir yapı olduğunu doğrular. Nitekim, III. Ahmed'in 1719'da kütüphaneyi 200 yıl önce bir eğlence mekânı olarak yapılmış mermer sütunlu bir köşkün yerine yaptırdığını söyleyen Küçükçelebizâde'ye göre eski bina 1519 yıllarında, Yavuz Sultan Selim döneminde yapılmış olmalıdır.[6] Solakzâde ise bugün var olmayan bu köşkün II. Selim döneminde yani yarım yüzyıl sonra yapıldığını söyler ve Arz Odası'nın arkasında "*ḥavż bâġçesi denen ṣaġîr bâġçe içinde ṣâfî mermerden ḥavż ve üsti tekne ḳubbe ve on iki 'adet kebîr ṣomakî direkli ol köşk*" olarak tarif eder. Sonra da bu sütunların, 1719 yılında Seferli Koğuşu'nun yeniden yapılması sırasında revaklarda kullanıldığını belirtir. Bu sütunlar hâlâ Solakzâde'nin söylediği yerdedir (Lev. 12 [20]). Köşk eğer II. Selim tarafından yaptırıldıysa, bu bölümde ileride zikredilen 1573 tarihli bir masraf defterinde aynı avludaki Büyük

Hamam tamir edilirken inşa edilen "*köşk-i cedîd-i ḫâṣṣa*" olabilir. Defterde köşkün "*tırabzan*"larının masrafı verilmektedir.[7]

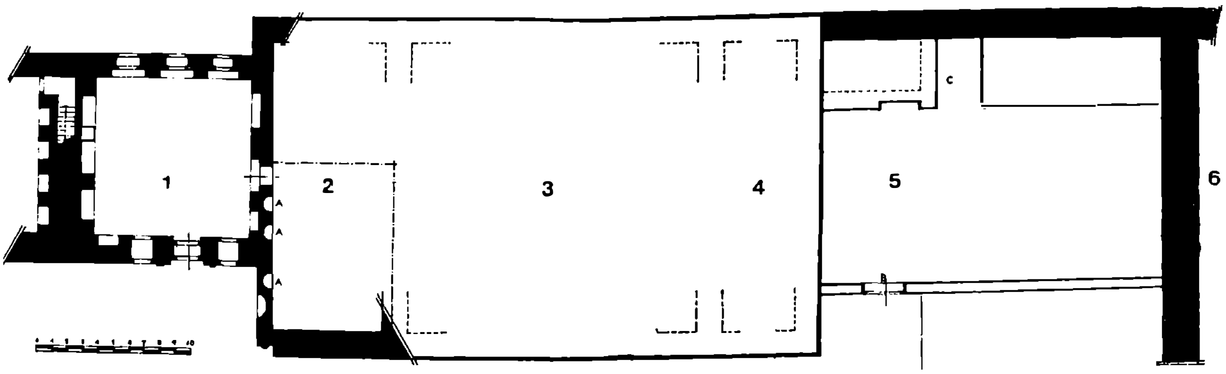
Eldem, Havuz Köşkü'nü, dar bir köprüyle ulaşılan parmaklıklı büyük bir dikdörtgen havuzun ortasına yerleştirilmiş, mermer sütunlar üzerinde tekne tonozla örtülü, yanları açık bir yapı olarak gösterdiği rekonstrüksiyonu yaparken veri olarak bugün hâlâ Seferli Koğuşu'nun önünde duran sütunları ve *Hünernâme*'deki minyatürü kullanmıştır. Oysa, minyatürde görülen büyük yeşil dikdörtgen alan tıpkı ikinci avludakiler gibi parmaklıklarla çevrili bir bahçedir. Havuz ise bu bahçenin içinde küçük bir gümüş dikdörtgen olarak betimlenmiştir. Burayı Solakzâde "*ḥavż bâğçesi denen ṣağîr bâğçe*" olarak tanımlar.[8] 1678 tarihli bir onarım belgesinde ise, "*ḥavż köşkiñ eṭrâfında olan parmaḳlıḳ meremmâtı aşıboyalı*" ifadesiyle çevresindeki korkuluklardan bahsedilmektedir.[9] Köşkün planını, *Hünernâme*'deki tasvirinden net bir şekilde belirlemek mümkün olmasa bile, Solakzâde'nin betimlemesinden küçük bir bahçedeki havuzun üstünde, on iki sütunun taşıdığı tekne kubbeyle örtülü, yanları açık bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Bu alandaki dikdörtgen yapıyı Bobovi ve Üsküdarî Şahinciler Odası olarak tanımlarlar ve başşahinciye ait küçük bir ek yapıdan bahsederler (Lev. 16a,b [41h], 17[16]). Tavernier, başşahincinin odasının ve giriş mekânının, şahincilerin koğuşundan farklı bir biçimde, görkemli bir köşk olduğunu söylemektedir: "Başşahincinin iki odası son derece gösterişlidir ve bu iki oda, saraydaki bütün odalardan daha zengin döşenmiştir. Bir giriş mekânı olarak kullanılan ilk oda daha küçüktür, her ikisi de siyah beyaz mermerlerle dama tahtası gibi [döşenmiş], ve tavanları altın yaldızla boyanmış çiçeklerle bezenmiştir. Ancak daha zengin olan ikinci odada yine her biri bütünüyle altın kaplı kareler içinde, iri kabartma çiçekler vardır. Duvarlar bol bol altın yaldızın kullanıldığı çok güzel ahşap işleriye bezelidir, her iki tarafta bol ışık alan ve odayı mükemmel bir biçimde aydınlatan pencereler bulunur. İpek halılarla kaplı mermer karolar hiç görünmez, halıların üzerine üç dört ayak genişliğinde ve dört başparmak kalınlığında minderler odanın etrafına yerleştirilmiştir. Kimileri çeşitli renklerde satenlerle, kimileri altın brokarlarla kaplıdır ve her birinin aynı kumaştan yapılmış yastıkları vardır."[10] Bu tarif 17. yüzyılda bahçedeki Hünkâr Köşkünün başşahincinin odasına dönüştürülmüş olabileceğini düşündürür ve Sultanın genişleyen Harem'e geçmesinden sonra üçüncü avlunun erkekler bölümünün eski saygınlığını yitirdiğini ima eder. Bu dönemde avludaki diğer Sultan yapıları da yeni işlevlere uyarlanmış, ama her zaman görkemliliklerini sürdürmüşlerdir.

Hazine-Hamam Birimi: Büyük Hamam

Üçüncü avlunun sağ tarafında II. Mehmed'in yaptırdığı kuşhanenin yanında bir zamanlar hem yıkanma hem de eğlence mekânı olarak kullanılan bir hamam vardı (Lev. 11 [38, 45]). Angiolello bu hamamı "kurşun kaplı tonozlu [kubbeli], içi mermer döşeli, sıcak ve soğuk su çeşmeleri ve kurnaları bulunan" bir yapı olarak betimler. Burada Cuma günleri önce padişah, ardından da içoğlanları yıkanırdı.[11] Kritovoulos bu hamamı Fatih'in Yeni Sarayı'nın 1465'te tamamlanan bölümleri arasında saymaktadır. Ayrıca 1469 yılına ait bir masraf defterinde de "*ḥammâm-ı ḫâṣṣa*" olarak anılmaktadır.[12] Menavino'nun kitabında ise hamamın ayrıntılı bir tasvirini buluyoruz:

> Sarayın bir başka bölümünde, her yanında sıcak ve soğuk suyla dolu bir yığın odası olan bir hamam vardır. O denli büyüktür ki içine iki yüz kişi sığabilir.

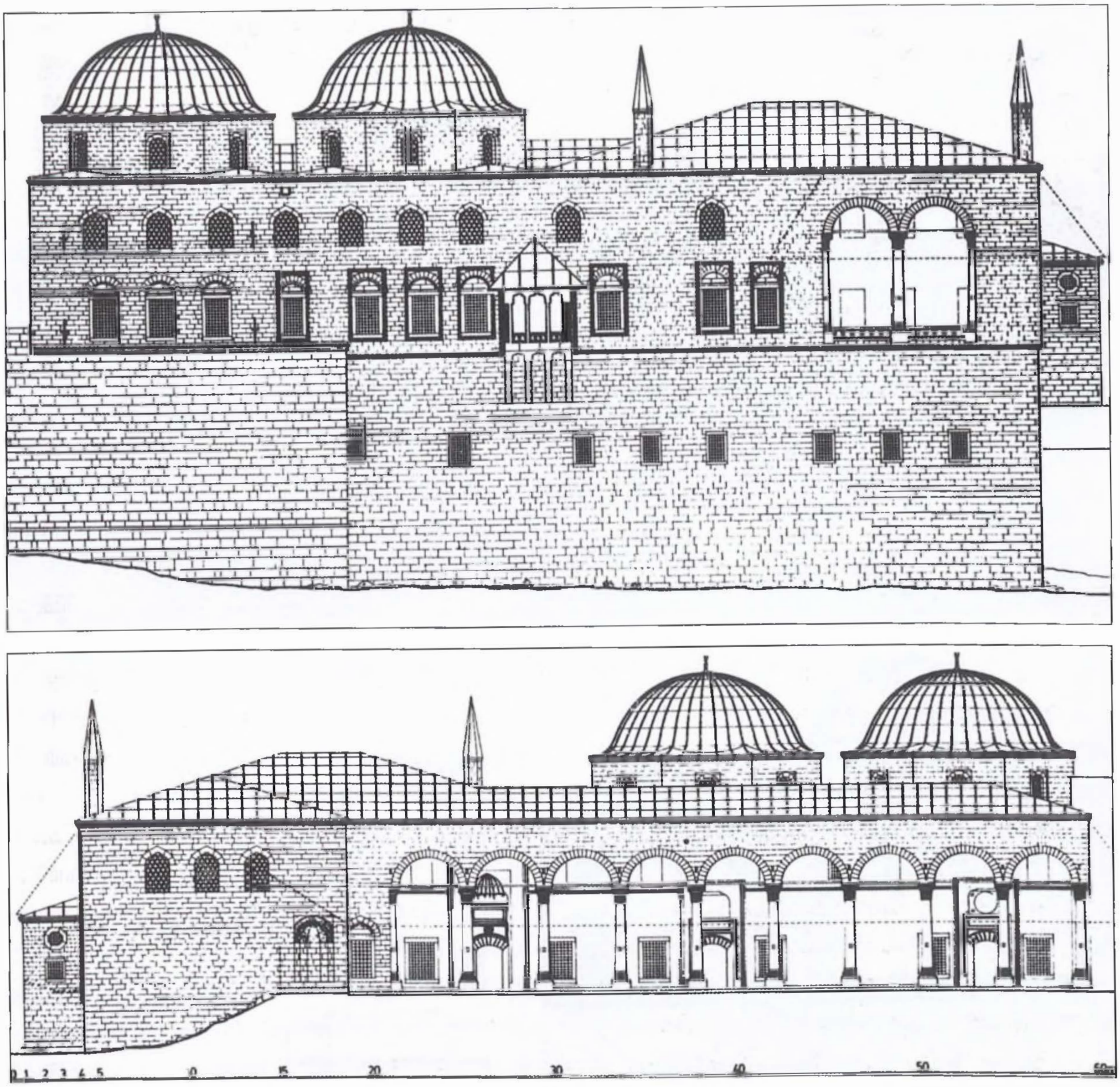

70. Üçüncü avludaki Büyük Hamam. İlban Öz'ün kısmî bir kazının sonuçlarına göre yaptığı rekonstrüksiyon. Öz, "Topkapı Sarayı'nın ilk Hünkâr Hamamı"ndan.
Açıklama: A. hamamın kazıda çıkan duvar nişleri; B. külhan bahçesini üçüncü avludan ayıran duvar; C. odunluk; 1. İç Hazine'ye bitişik, hâlâ mevcut olan soyunma odası; 2. kazı alanı; 3. hamam; 4. külhan; 5. külhan bahçesi; 6. mutfaklar.

> Hamam tamamen yuvarlak ve tonozludur, kubbe biçimli damı kurşunla kaplıdır. Zemini yeşil-beyaz mermerlerle ve değişik desenlerde düzenlenmiş çok küçük siyah mermerlerle kaplıdır. Ortada iki adam boyunda, ustaca yapılmış oluklarından serin suların aktığı beyaz mermerden bir havuz bulunur. Hamam ısındığında bu havuz dolar ve bazı oluklarla dağılarak odaları serinletir. Üzerinde birinden soğuk diğerinden sıcak su akan iki musluğun olduğu çok büyük olmayan bir de kurna vardır. Bu hamam, Büyük Türk ya da adamlarından biri arzu ettiğinde hemen yıkanabilmesini sağlamak üzere her zaman hazır tutulur. Burada herkese hizmet etmeye hazır, maaşlı on kişi durur. . . . Bu hamamda ayrıca mermer döşeli, bir oda büyüklüğünde, ılık suyla doldurulmuş ve suyun insanın boynuna kadar çıktığı derinlikte bir havuz da vardır. Suyun bir altında bir üstünde yüzen gençler havuzda eğlenirler, yorulduklarında ise soğuk su havuzuna koşarlar, kendi usullerine göre yıkandıktan [sonra] da giyinir, bahşiş olarak hizmetkârlara bir şeyler verip giderler.[13]

Cafer Çelebi'nin 1493-94'te yazdığı "*şıfât-ı ḥammâm*" adlı şiir, "*Bu ṣaḥn içinde var bir ṭurfa ḥammâm / Ki mişlin görmemişdür çeşm-i eyyâm*" diye başlayıp sonra da ağırlıklarınca altın değerindeki renk renk sanatlı (muşanna') mermer döşemelerini; misk ve safran kokan sıvasını, külhanında yanan öd ve sandal ağacının kokusunu; sıcak *ḥalvet* odalarını; altınla yaldızlanmış lülelerini; yeşim taşından yapılmış kurnalarını; güneşle ayı andıran altın-gümüş hamam taslarını; ve feleklere benzeyen kubbelerini betimler. Zıtlıkları birleştiren bu hamamın dışı külhan içi neşeli bir gül bahçesi, üstü cennet altı ise cehennemdir. Gece gündüz açık olan ve bacasından sürekli duman tüten hamam, Sultan ne zaman isterse yıkanabilsin diye her zaman hazır tutulurdu. Kendisine hizmet eden yakışıklı tellakların çıplak, mütenasip vücutları şadırvanların ağzını sulandırırken ve istekle yanıp kavrulan sıcak mermer döşemeler çıplak ayaklarını öperken, Sultan havuz kenarında otururdu. Muazzam ve muhteşem bir hazine sahibi olan bu hamamın harcadığı suları gümüşe benzeten şair, bitişiğinde İç Hazine'nin yer aldığını dolaylı olarak ima eder.[14]

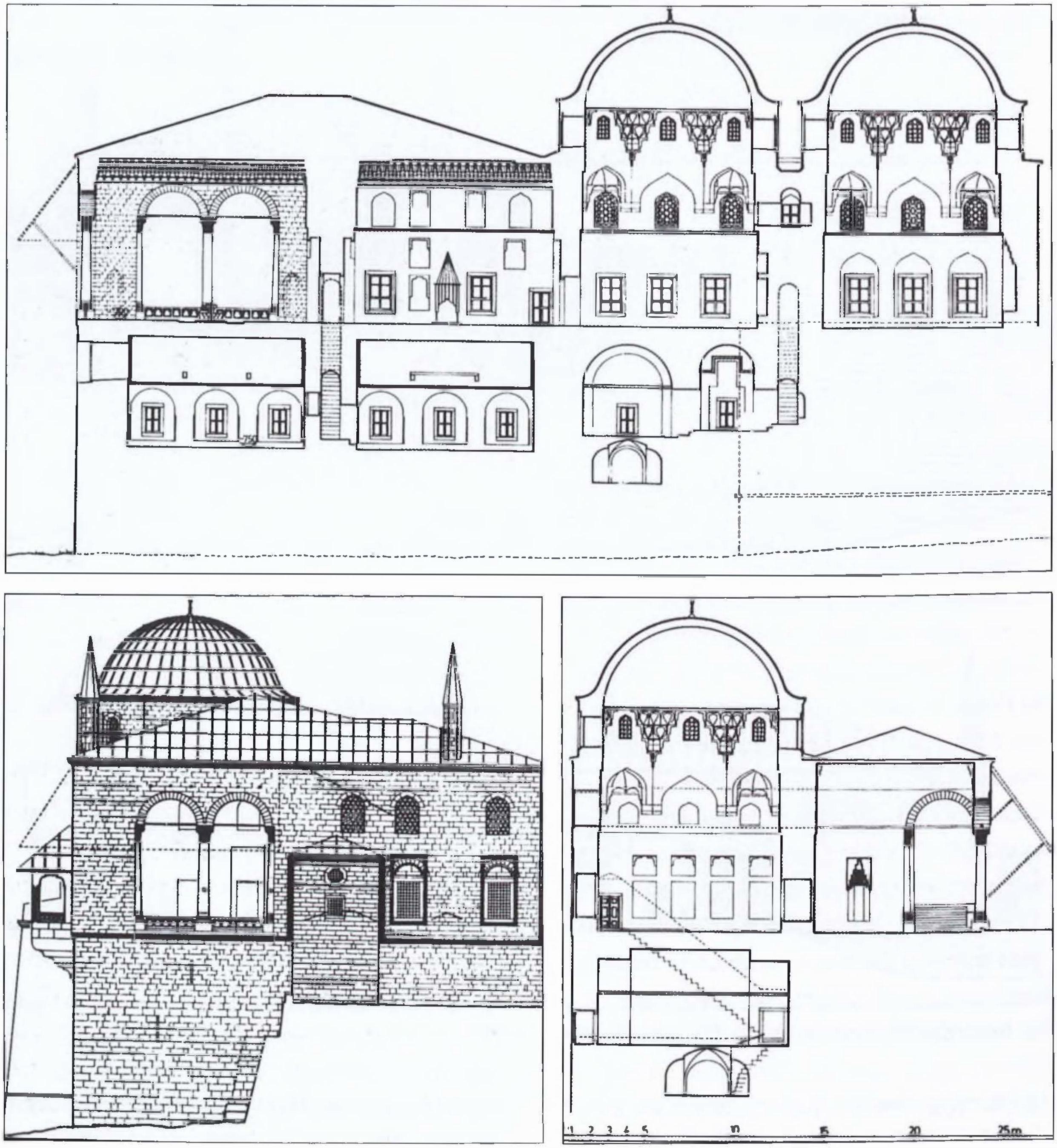
Enderun hamamı üçüncü avlunun sağ uç köşesinde bugün hâlâ var olan, İç Hazine'nin üç odası ve kemerlerle manzaraya açılan balkonuna bitişik olarak yapılmıştı. Dairenin, vaktiyle soyunma odası (*câmekân*) olan, kubbeli dördüncü odası, 1718-19 yılında Seferli Koğuşu'nun genişletilmesi sırasında yıktırılan hamamın bugüne ulaşmış yegâne bölümüdür (Lev. 11 [38, 45],

71. Hazine-Hamam biriminin kesitleri. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

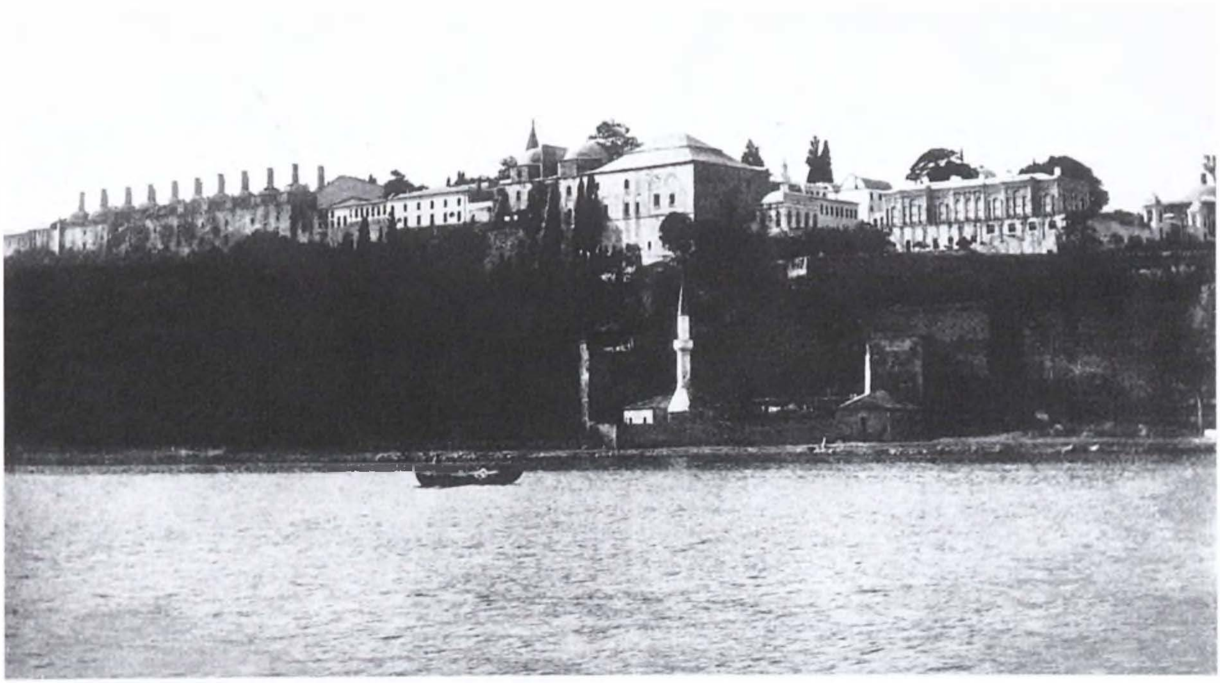
12 [20, 21]; Res. 70-72). Bu alanın bir kısmında 1976 yılında başlatılan bir kazıda Seferli Koğuşu'nun temellerinin 1,85 m altında hamamın nişli duvarları ortaya çıkarılmıştır. Ancak, daha fazla açılması üstündeki koğuşun temellerini tehdit etmesi nedeniyle kazı durdurulmuştur (Res. 70).[15]

15. yüzyıl hamamının, bugün koğuşun kapladığı alana yayıldığı kabul edilirse Büyük Oda ile arasında boş bir bölüm olması gerekir. Nitekim bugün burası, kapılı bir bölme duvarıyla üçüncü avludan ayrılan küçük bir bahçeli iç avludur. *Hünernâme* minyatüründe de açıkça görülen bu alanda büyük bir ihtimalle II. Mehmed'in kuşhanesi bulunuyordu (Res. 56, 70). Büyük Oda'nın on iki penceresinden sekizinin açıldığı bahçeli avluyu Üsküdarî külhan alanı olarak isimlendirir (Lev. 9, 11[34], 12[19], 15).[16] Bobovi'nin planında bu alan bulaşıkların yıkandığı ve Büyük Oda'nın en güçlü oğlanları arasından seçilen ha-

72. Hazine-Hamam biriminin kesitleri. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

mam külhancılarının askerî talim yaptığı, zemini kumla kaplı bir avlu olarak gösterilmektedir.[15] Planda hamamın kendisi[21], külhanı, ateşçilerinin odası[19], Büyük Oda mescidi de içinde olmak üzere yanındaki binalar (C), bir müzik odası (*meşk-ḫâne*)[22], gündüzleri dilsizlere işaret dili öğretilen bir bölüm (D), hadımağalarının dinlenme odası[18] ve büyütülmeden önceki Seferli Koğuşu belirtilmiştir.[17] Bu yapıların çoğu, 1606'da koğuş yapıldıktan ve 1636 dolaylarında IV. Murad tarafından yeniden düzenlendikten sonra eklenmiş olmalıdır, ancak bu alan ilk günden itibaren, kül-

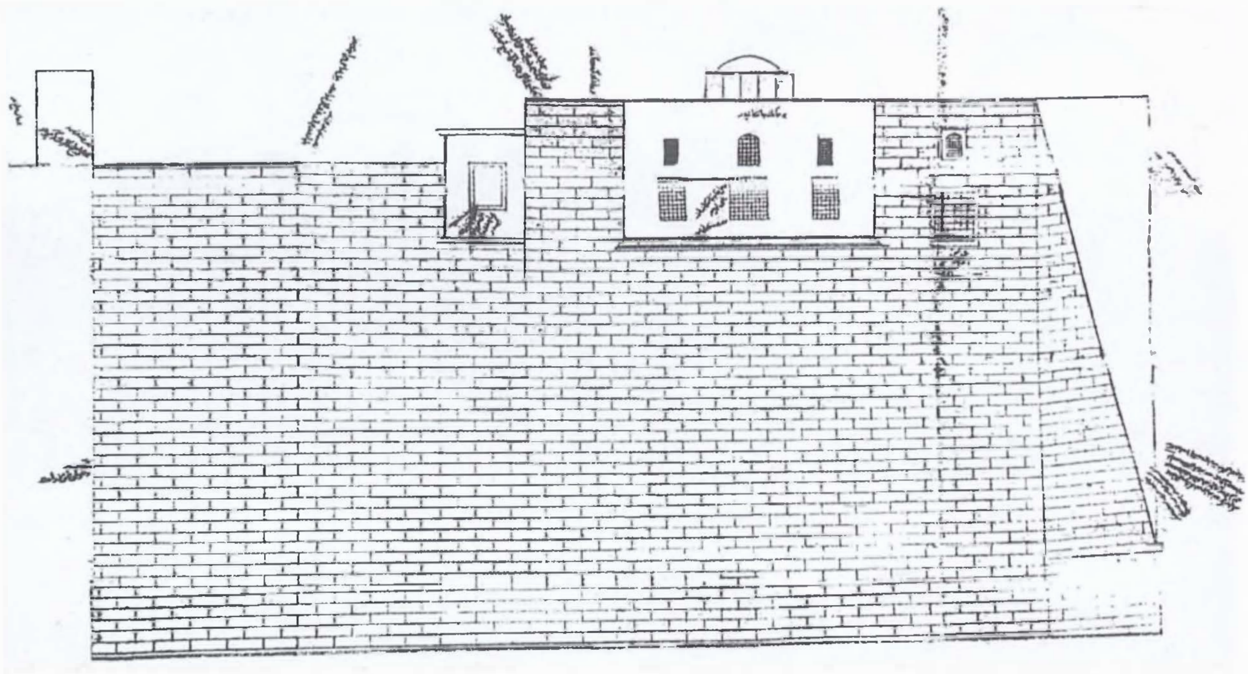

73. Topkapı Sarayı'nın deniz surlarını, restorasyondan önceki Hazine-Hamam birimini ve sahilde bugün mevcut olmayan Bostancılar Camii'ni gösteren, Marmara Denizi'nden alınmış eski bir fotoğrafı. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

han ve kuşhanede görevli oğlanların kaldığı Büyük Oda'nın bir uzantısı olarak tasarlanmıştı. Promontorio'nun 1475'te acemilere öğretilen hünerler arasında şarkı söyleme, dans etme ve çalgı çalmanın da bulunduğunu belirtmesi *meşḳḫâne*'nin de baştan beri var olduğunu düşündürmektedir. Bobovi Salı günleri Sultanın tıraş edilmesi sırasında müzik çalınmasının müzisyenlerin eski bir âdeti olduğunu söylemektedir, bu da *meşḳḫâne*'nin niçin hamamın bir eki olduğunu açıklar.[18]

Fatih Sultan Mehmed'in, dik bir istinat duvarının tepesine yapılmış olan enderun hamamı halk arasında "Küçük Kıyamet" denilen 1509 depreminde ciddi bir şekilde hasar görmüştü. Aynı yıllarda yaşayan tarihçi Ruhî Edrenevî, Sultan-ı Rum Bayezid'in "*aṣl-ı ḳubbe sarâyı*"ında (Has Oda) hiçbir hasar olmadığını, fakat "*içerü ḥammâmı*"nda bazı çatlaklar göründüğünü yazar.[19] Depremden sonra hamamın bahçe cephesi bir taş payanda ile desteklenmiştir. II. Bayezid'in 1511 baharında Solak Ali ve Mehmed bin Kemal'i "*binâ-i ṭayama-i divâr-ı sarây-ı 'âmire*"nin yapımını denetlemeleri karşılığında ödüllendirdiğini biliyoruz. Bundan önce, 1510'un sonbaharında ise, depremin yarattığı hasarı gidermek üzere yapılan "*meremmet-i sarây-ı 'âmire*"yi yönettiği için İbrahim adlı bir kişi ödül almıştı. Bugün üst bölümleri yıkık olan özgün payandayı 19. yüzyıl fotoğraflarında görmek mümkündür (Res. 73).[20]

16. yüzyıl başlarında İtalyan kâğıdına yapılmış dikey kesit çiziminde de bu payanda görülebilmektedir (Res. 74). Çizim çok net bilgi sağlayacak denli ayrıntılı değildir, ancak açıklayıcı notlarda başlıca ölçüler ve 1511'de ödüllendirildiğini bildiğimiz Ali ile muhtemelen aynı kişi olan Emin Ali'nin adı verilmiştir. Çizimde kubbeli odanın çift sıra halindeki üç penceresi "*ḥammâm câmekânınuñ pencereleri*" olarak tanımlanmış, soyunma odasının solundaki payandanın üst kısmına ise "*bu dîvâruñ ardı ḥammâmdur*" yazılmıştır. Sağdaki payanda, bitişikteki odanın, "*ḫi-*

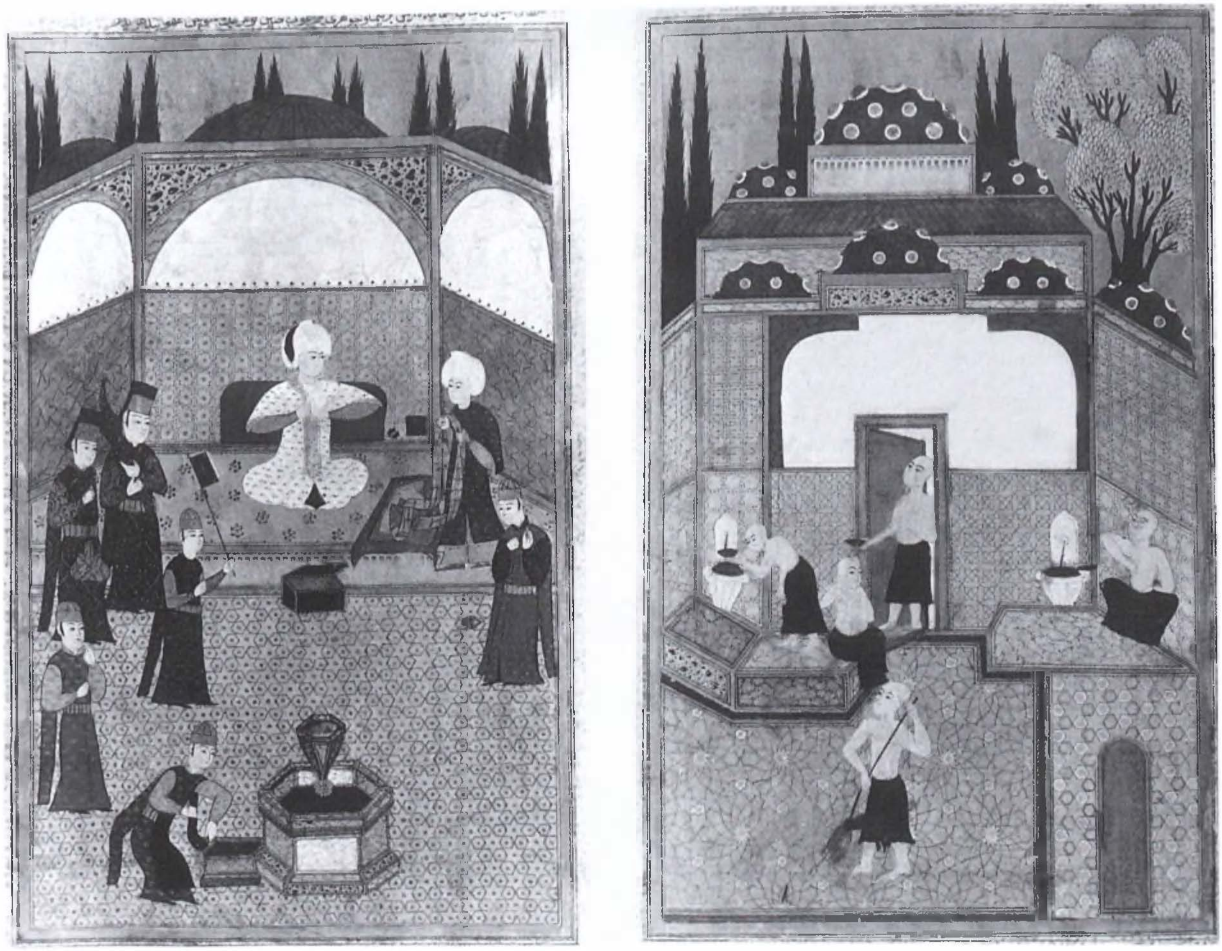

74. 1509'daki depremden sonra üçüncü avluda Büyük Hamam'ın bahçeye bakan cephesine yapılan payandanın çizimi, 16. yüzyıl başları, TSA, E. 12307, no. 2.

zâne-i 'âmire pencereleridür" olarak belirtilmiş çift sıralı bir penceresini kapatmaktadır. Bu çizim hamamın *câmekânı*'na bitişik odaların İç Hazine'yi oluşturduğunu kanıtlamaktadır. Hamamın payandası ve sarayın suyollarının tamiratı tamamlandığı sırada (yak. 1511) II. Bayezid'e sunulan bir arîzadan anlaşıldığına göre hamamın içinde 3 tane şadırvan vardı.[21]

Bugün kubbeli soyunma odasının çift sıra halindeki üç penceresinin biçiminin İç Hazine'nin bahçe cephesinde bulunanlardan farklı olması, tamir sırasında yapıldıklarına işaret etmektedir (Res. 71). 1509'dan sonra Hazine-Hamam biriminin cephe bütünlüğü bozulmuştur. Hamam Kânûnî Sultan Süleyman döneminde de onarılmıştır. Yapıdan "Büyük Hamam" (*ḥammâm-ı büzürg*) diye söz eden 1528-29 tarihli bir defterde, haznesini büyütmek, külhan ve odalarını onarmak ve kurnalarını temizlemek için yapılan masraflar kaydedilmiştir.[22] 1527-28 yılına ait bir başka masraf defterinde ise Sultanın odasından Yeni Saray'daki Büyük Hamam'a kadar yontma taştan kaldırım (*ḳaldırım-ı yonma 'an seng-i ḳapaḳ*) döşendiğinin belirtilmesi, üçüncü avlunun öbür köşesini kaplayan Has Oda'nın karşısındaki enderun hamamına taştan bir yolla bağlı olduğunu göstermektedir.[23] Sultan yıkanmak istediğinde, gözde oğlanlarıyla birlikte bu yoldan geçerek hamama giderdi. Bir 16. yüzyıl minyatürü hükümdarlık alametlerini taşıyan gözde oğlanlarının eşliğinde Sultan Süleyman'ı hamamın kubbeli soyunma odasında halıyla kaplı bir sekide soyunurken gösterir. Diğer oğlanlar ise, camlı küçük yuvarlak açıklıklarından giren ışıkla aydınlanan, daha küçük kubbelerle örtülü bitişik odalardaki halvetlerde yıkanırken görülmektedir (Res. 75).

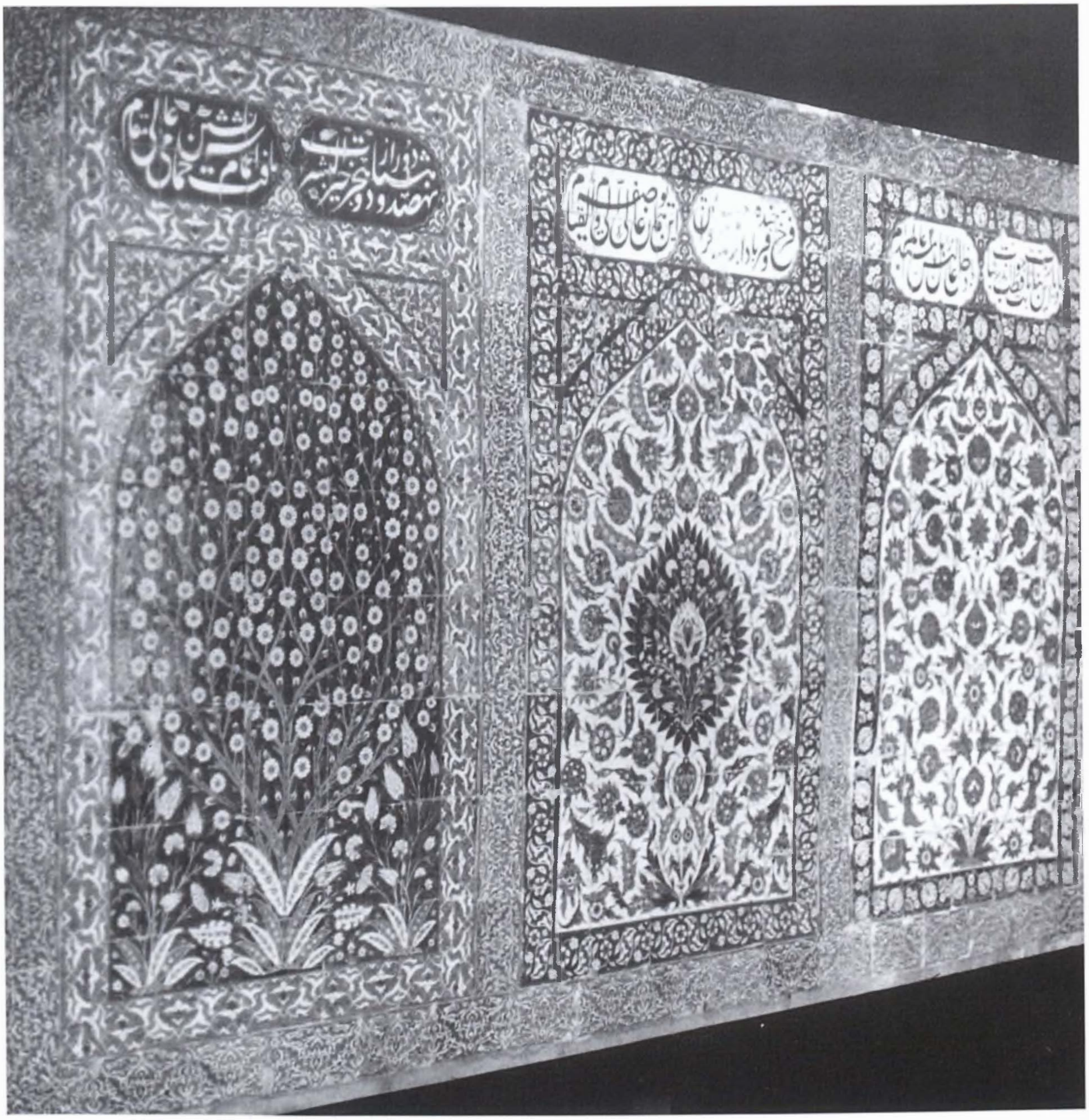
Büyük Hamam'a bitişik İç Hazine'nin kapısında yapının kubbelerinin 1556-57 yılındaki bir depremde hasar gördüğünü belirten bir yazı bulunur.[24] II. Selim döneminde bir yangında kül olan ikinci avlu mutfaklarının yeniden yapımı esnasında, 1574'te hamam da büyük ölçüde yenilen-

75. Kânûnî Sultan Süleyman'ı içoğlanları ve hamam görevlileriyle birlikte üçüncü avludaki Büyük Hamam'ın *câmekânı*'nda soyunurken gösteren bir minyatür. Lokman, *Hünernâme*, C. II (1588) TSK, H. 1524, fol.147b-148a.

miştir. 'Âli, bu onarımları "*sarây-ı'âmiredeki ḳuṣûr ḥammâm binâlarınuñ ḳuṣûrı tamâm oldı*," sözleriyle anlatmıştır.[25] Peçevî ise, "*sarây-ı 'âmirede vâḳi' ḥammâm-ı ḫâṣṣanuñ bâ'zi ḳubâbı [kubbeleri] tezyîn ve bâ'zıları daḫi tecdîd*" olunduğunu belirttikten sonra, Sultan Selim'in, sarhoş bir şekilde oğlanlarla birlikte eğlenirken hamamın mermer döşemelerinde kayarak düştüğünü ve bu nedenle öldüğünü belirtmektedir.[26] Yapı bundan sonra II. Selim'in hamamı olarak anılmıştır (Lev. 17 [19]).[27] Bugün Fatih Köşkü diye bilinen Hazine-Hamam biriminin üçüncü ve dördüncü odalarını örten iki kubbe 1940'larda betonlanmıştır. Bu çifte kubbe ile bitişiğindeki yüksek kırma çatılı İç Hazine Buondelmonti haritasında betimlendiğine göre, 1509 depreminden önceki özgün planın bir parçası idiler (Lev. 24a).

1573 yılına ait bir masraf defterinden II. Selim'in yaptığı değişikliğin hamamın (*ḥammâm-ı ḫâṣṣ*) içine ve soyunma odasına çiniler ve pervazlar (*kâşîhâ ve pervâzhâ*); şadırvanına parmaklık (*tırâbzonhâ*), oluklar (*oluḳhâ*) ve yeni Hünkâr Köşküne *(köşk-i cedîd-i ḫâṣṣ)* de parmaklıklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Biraz önce belirtildiği gibi bu köşk üçüncü avludaki Havuzlu Köşk olabilir.[28] Ayrıca 1574 yılı Temmuz ve Eylül arasında çıkarılan fermanlardan da Karamürsel kadısına hamam-ı 'âmire için taşocaklarından taş ve mermer kestirmesi emredildiğini ve Edirne'de Selimiye Camii inşaatında çalışan forsaların saraydaki

76 Altın Yol çinileri.

hamam ve başka bazı yapılarda çalıştırılmak üzere gönderildiğini öğreniyoruz.[29] 1574 yılı güzü ve kışında düzenlenen masraf defterlerinden de, "*oda-yı ḫâṣṣa-i cedîd*", "*şâhnişîn*" (çıkıntılı balkon), "*ṣoffayân*" (sekiler) ve "*ḥammâm-ı ḫâṣṣa*" için halılar hazırlandığı anlaşılmaktadır.[30]

Bugün, sonradan Harem'de yerleştirildikleri Altın Yol'un adıyla bilinen, İznik yapımı çinilerden oluşan ve kemerler arasından görünen bir bahçeyi çağrıştıran üç pano, aslında II. Selim'in yenilettiği enderun hamamı için yapılmış olmalıdır (Res. 76). Bunlardan birincisindeki Farsça kitabe "*şâhnişîn-i ḥammâm-ı 'âlî*"nin bitirildiğini belirtir ve 982 (1574-75) tarihini taşır. İkincisinde *binâ*'nın ve Sultanın mülkünün sonsuza dek sürmesi; üçüncüde ise "*ṣuffe-i 'âlî*"nin (hamam

camekânındaki yüce Hünkâr Sofası, yani sekisi) kıyamet gününe kadar var olması dilenmektedir.[31] 16 Eylül 1574'te çıkarılmış bir fermanla, İznik kadısına saray-ı 'âmire için, bir "*numûne*"ye göre ısmarlanmış çinilerin hızla bitirilmesi emredilmektedir. Sarayın hangi bölümüne yerleştirileceği belirtilmemiş olan bu eserlerin,[32] Altın Yol'un olağanüstü güzellikteki çinileri olması çok muhtemeldir. Bazı araştırmacılar bu çinilerin bugün Hünkâr Sofası diye bilinen kubbeli odaya açılan Harem hamamının duvarlarında kullanıldığını ileri sürerler ancak, daha sonra göreceğimiz gibi, Harem'deki hamam da Hünkâr Sofası gibi 1580'lerden sonra yapılmıştır. Dolayısıyla çinilerin erkekler avlusundaki Büyük Hamam için yapılmış olmaları çok daha akla yatkındır.[33]

Hamamın II. Selim tarafından yapılan yeniliklerden önceki ve sonraki betimlemeleri karşılaştırıldığında, Sultanın sadece II. Mehmed dönemi yapısının bazı bölümlerini değiştirerek bezemelerini yenilettiği anlaşılır. 1630'lu yıllarda IV. Murad'ın sarayında içoğlanıyken hamamı görmüş olan Evliya Çelebi, yapıyı 15. yüzyıl sonlarında Cafer Çelebi'nin şiirindeki betimlemeye benzer şekilde anlatmaktadır:

> *Dört ṭarafında ġılmân-ı ḫâṣlarun maġselleri (gusulhane) vardur. Orta yerindeki ḥammâm-ı 'ibret-nümâ pâdişâha maḫṣûṣdur. Köşelerinde müte'addid ḥavż ve fisḳiyeleri ve fevvâreler vardur. Şâdırvânlarun ve ḳurnalarun lüle ve tasları altun ve gümüşdendür. Bâ'zı ḳurnaya bir lüleden hem ṣoġuḳ ve hem sıcaḳ ṣu cereyân ider. Döşemeleri hep ḳıymetdâr ṭaşlardandur. Dıvarlarında misk ve 'anber ḳoḳar. Ḳubbelerinde olan billûr ve neceflerün şûlesinden ḥammâm müstaġraḳ-i envâr olur. Dıvarlarından bir ḳıṭ'a 'araḳ cereyân itmez. Adama ḥarâret virmez. Bâ'zı ḫalvetlerinde altun ve gümüş muraṣṣa' iskemleler vardur. Revzenleri cânib-i şarḳadur. Ekṣerîsi Üsküdâr ve Kâdîköy'üne nâẓırdur. Câmekân ḳapusının ṣaġı muṭrib-ḫânedür (çalgı odası), sol ṭarafı ḫazîne-i ḫâṣṣa ḳubbesidür. Ve'l-ḥâṣıl rû-yı arżda böyle bir ḥammâm görmedim. Meğer Bitlis ḥâkimi 'Abdâl Ḫân'un [gene bir hazineye bitişik çok zengin süslü] ḥammâmı ola.*[34]

Üsküdarî'nin tarifi de, özel köşe odalarıyla merkezî planlı hamamda erken tarihli betimlemelerde bahsedilen mermer havuzların halen mevcut olduğunu göstermektedir: "*Ḥammâm-ı kebîr ki beş 'aded ḫalvet ve iki ḳulleteyn [havuz] ve ḥammâm-ı mezbûrun der ü dıvarı kâşî ile müzeyyen olup câmekânı vüs'at üzre olup iki 'aded revzenleri bâġçe-i ḫâṣṣa nâẓır, meyân-ı câmekânında şâdırvân bir ḥammâm-ı dil-güşâ ve bir maḳâm-ı ferâḥ-fezâdur ki bilâd-ı ṣelâṣede* [yani, Osmanlı başkentleri, İstanbul, Edirne ve Bursa] *miṣli bulunmaz denilse sezâdur.*"[35] Bir diğer içoğlanı olan Bobovi'nin anlatımı ise şöyledir: "Görkemli bir kubbeyle örtülü, üst kısmı mozaiklerle, alt kısmı beyaz mermerle kaplı geniş odası, üç yüz kişi alabilecek büyüklüktedir. Köşelerde, kimileri dört beş ayak yüksekliğe kadar ılık yıkanma suyuyla doldurulmuş sayısız oda bulunur, diğer odalar ise saygın kişiler için özel havuz olarak işlev görür: kimisi tıraş olunacak halvet odaları olarak kullanılır, kimilerinde ise sıcaklığı ayarlayabilmeyi sağlamak üzere musluklarından soğuk ve sıcak suyun aktığı kurnalar vardır..."[36]

1675'te, Tavernier Büyük Hamam'ın (*grand bain*) soyunma odasındaki dışarının izlenebildiği pencerelerden, ortasındaki renkli mermerlerden kat kat yapılmış şadırvanından ve kareler halinde döşenmiş mermer zemininden bahseder. Kubbeli soyunma odasının etrafında, havluların kurutulduğu, demir dirseklerle desteklenen bir üst galeri bulunmaktaydı. Soyunma odasından bir kapıyla renkli kareler halinde mermer döşenmiş merkezî bir salonun çevresindeki helalara ve özel yıkanma odalarına geçilebiliyordu. Bu merkezî

mekânın yüksek bir hünkâr sekisi ve iki üç kişinin birlikte yıkanabileceği beyaz bir mermer havuzu vardı. Havuz sıcak ve soğuk su akan çifte musluktan dolardı. Bu bölümün çevresindeki birbirinden farklı süslenmiş küçük odalardan biri berberlere aitti. Bazı odalarda yerlerde siyah ve beyaz karo döşemeler, duvarlarda çini kaplamalar bulunuyordu.[37]

Sultan III. Murad'ın 1580'lerde kadınlar bölümünde yeni bir hünkâr hamamı yaptırmasından sonra, "*ḥammâm-ı ḫâṣṣa*" "*ḥammâm-ı büzürg,*" "*büyük ḥammâm*" veya "*ḥammâm-ı kebîr*"[38] gibi isimler verilen bu anıtsal yapı içoğlanlarına verilmiştir. Beauvau 1605'te I. Ahmed'in artık enderun hamamını kullanmadığını söylemektedir: "İç sarayda, bir erkekler, bir de kadınlar için iki hamam vardır; birincisinde tıraş olmak için giden bütün saray ahalisine hizmet verilir. Çok değişik türden taşlar ve şahane süslemeleriyle o denli güzel ve muhteşemdir ki bu dünyada böyle bir şey görebileceğinize inanamam. Bu günlerde hükümdar artık bu [hamamı] değil, kadınlar için olanını kullanıyor."[39] 1621'de Deshayes de Courmenin de, Sultanın eskisinden "çok daha zengin ve güzel olan" Harem hamamını yeğlediğini belirtmektedir.[40]

Oğlanlar Büyük Hamam'ı sırayla kullanıyorlardı. Cuma hadımağalarının, Cumartesi Has Oda oğlanlarının, Pazar Hazine oğlanlarının, Pazartesi düşük rütbeli hadımların, Salı Seferli Bölüğü oğlanlarının, Çarşamba ise Kiler oğlanlarının günüydü. Perşembe sabahı Büyük Odalılar; Perşembe öğleden sonraları ise Küçük Odalılar hamama giderdi. Şahinciler Çarşambayı Kiler oğlanları ile, Pazarı da Hazine oğlanları ile paylaşırdı. Büyük Hamam'a gitmedikleri günlerde oğlanlar her koğuşun şadırvanlı küçük hamamlarını (gusülhane) kullanırlardı.[41] Büyük Hamam'ın işlerini, sefer sırasında hünkâr çamaşırlarından sorumlu oğlanları yöneten çamaşırcıbaşı, tellak, berber ve külhan ateşçilerinin amiri olan hamamcıbaşı ve *meşḳḫâne* denen talim odasında müzik, raks ve taklit eğitimi alan oğlanlardan sorumlu *sâzende-başı*ndan oluşan üç görevlinin gözetiminde Büyük ve Küçük Odalarla Seferli Bölüğü'nden oğlanlar görürlerdi (Lev. 16a,b [22]).[42]

Sultanların Harem'e geçmesinden ve hamamın itibarını yitirmesinden önce yapı sadece yıkanmak için değil, Sultan II. Selim'in bir içki âleminde düşmesinden de anlaşılabileceği gibi, aynı zamanda çeşitli eğlenceler için de kullanılıyordu.[43] Bu bakımdan üçüncü avlunun hassa hamamı, lüks ve statü kavramlarıyla doğrudan bağlantılı hükümdar eğlenceleri, müzik icraatı, şarap içme ve dinlenme yerleri de olan, kökenleri Akdeniz Roma örneklerine dek giden Emevî halifelerinin hamamlarının uzak anısını yaşatmaktadır. Nitekim, hamamın aynı avludaki mütevazi mescitten daha büyük ve etkileyici olması da hassa hamamlarının mimarî bakımdan camilerinden çok daha gösterişli olan Emevî saraylarıyla bir diğer koşutluğu yansıtır.[44]

İç Hazine

İç Hazine üç odalı daire, kemerli balkon ve dördüncü bir oda oluşturan bitişikteki kubbeli hamam câmekânı ile (Lev. 12 [21]; Res. 70-72) birlikte mimarî bir bütün olarak tasarlanmıştı (Lev. 11[39-45], 12 [21]). Üçüncü avlunun sağ uç köşesini tutan bu anıtsal yapı, ilk yapıldığında hamamın çifte kubbeleriyle karşıtlık oluşturan kurşun kaplı kırma çatıyla örtülü idi. Vavassore ve Buondelmonti haritalarında, II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nın taraçalı bahçesine hâkim bir yapı olarak görünüyor (Lev. 23, 24a). Üç kare odasının dışa çıkıntılı bir helası, dış bahçeye sütunlu kemerlerle bakan, şadırvanlı, görkemli bir balkonu ve bir şahnişini bulunur. Hayat şeklindeki muhte-

şem manzaralı balkon Buondelmonti haritasında açıkça belirtilmiştir. Bazı araştırmacılar bu binanın aslında Fatih Sultan Mehmed'in özel dairesi olarak yapılıp daha sonra Yavuz Sultan Selim tarafından, Tebriz'den ve Kahire'den, Safevî ve Memlûk hazinelerinden getirdiği muazzam ganimeti koymak için bir hazineye çevrildiğini öne sürmüşlerdir.[45] Ancak o dönemin kaynaklarında bu önermeyi destekleyen hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca, kare biçimli yontma taştan yapılmış binanın yüksek kırma çatısı, avlunun karşı köşesindeki çok kubbeli Has Oda'ya göre ikincil konumuna işaret eder (Lev. 4-9). Yavuz Sultan Selim'in, topladığı ganimetten fazlası hazineye getirilmediği sürece, haleflerinin İç Hazine'yi kendi mührüyle kapatmayı sürdürmelerini istediğini vasiyetinde belirtmiş olması (bu âdet Osmanlı hanedanının sonuna dek sürdürülmüştür)[46] Hazine'nin kurucusunun bu Sultan olmasını gerektirmez.

Promontorio, Angiolello, Menavino ve Spandugino üçüncü avluda bir hassa hazinesinin varlığından söz ederler ancak tam olarak yerini belirtmezler.[47] Büyük Hamam'ın bitişiğindeki, yeraltında mahzenleri bulunan üç odalı daire İç Hazine olarak en uygun yer gibi görünmektedir. Angiolello, değerli taşlar, altın ve gümüş eşyalar, pahalı dokumalar, ipek giyimler ve başka değerli şeylerin hazinedarbaşı denen bir ağanın sorumluluğunda çeşitli odalarda saklandığını belirtmektedir.[48] Menavino'nun Hazine oğlanlarının Sultanın hazineden istediklerini özel dairesine taşımak zorunda olduklarını söylemesi, bu yapının Has Oda'dan belirli bir uzaklıkta olduğunu kanıtlar.[49]

Büyük Hamam'a eklenen payandanın 16. yüzyıl başlarında yapılmış çiziminde hamamın yanındaki odanın "*ḫizâne-i 'âmire*" olarak tanıtılması, İç Hazine'nin en azından 1509'dan itibaren, çok büyük olasılıkla da ilk günden beri burada olduğunu göstermektedir (Res. 74).[50] 1493-94 yılında yazdığı şiirde hazine sahibi olan hamamın lülelerinden su yerine gümüş aktığını söyleyen Cafer Çelebi, hazine sözcüğünün taşıdığı iki anlamı (mal hazinesi-su haznesi) barındıran ince bir söz sanatı aracılığıyla bitişikteki İç Hazine'yi ima etmektedir.[51] Atâ ise, başlangıçta bir *lieu de plaisance* olarak düşünülmüş daireyi kendi İç Hazinesi'ne dönüştürenin II. Mehmed olduğunu söyler. Bu bilgiyi de, Fatih Köşkü diye bilinen yapıyı, Yeni Saray'da 1462-63 dolaylarında yapılan ve diğer yapıların tamamlanmasından sonra hazineye çevrilen, en eski hünkâr kasrı olarak anan bir saray rivayetinden aldığını belirtir.[52] Bina, birkaç yıl sonra karşısındaki asıl Has Oda yapılana dek geçici bir hünkâr konutu olarak kullanılmış olabilir.

İkinci ve üçüncü odalardan dar merdivenlerle inilen bodrumdaki üç loş oda depo olarak tasarlanmış olmalıdır. Yedikule'deki kaleden bol miktarda altın ve gümüşün aktarıldığı yeni bir hazineden (*ḫizâne-i cedîde*) söz eden 1476 yılında tutulmuş envanterde adı geçen tonozların da bu mahzenler olması çok muhtemeldir. Aynı belgede, küp, fıçı ve sandıklarda altın ve gümüş sikke ve mücevherlerin saklandığı bir "*aşağa*" bir de "*orta*" hazineden söz edilmektedir.[53] 16. yüzyıldan başlayarak envanterlerde bodrum kata altın ve gümüş sikkelerin küp, mermer kurna ve demir sandıklarda saklandığı "*bodrum ḫazînesi,*" "*bodrum-ı 'âmire ḫazînesi*" ya da "*bodrum-ı ma'mûre*" denmektedir.[54] Bodrumdaki bu mühürlü bölümde saklanan altın ve gümüş sikkelerin hesabı İç Hazine'nin genel envanterinden ayrı tutulurdu. 1675'te, eski bir hazinedarbaşından duyduklarını aktaran Tavernier, bu mühürlü bölümün sadece hazinedarbaşı tarafından ve yüksek rütbeli görevlilerle Sultanın huzurunda açılabileceğini yazmaktadır.[55]

İç Hazine'nin (*ḫizâne-i 'âmire-i enderûnî*) II. Bayezid döneminde, 1496'da çıkartılan genel envanteri buranın hem üst hem de alt katında (*bâlâ-yı ḫizâne-i 'âmire, zîr-i ḫizâne-i 'âmire*) sak-

lanan çeşitli eşyaların listesini vermektedir. Alt kattaki eşyalar arasında elbiseler, kaftanlar, kılıçlar, satranç tahtaları, buhurdanlar, kuşaklar, kâğıt tabakaları, fil dişleri, gergedan boynuzları, köpekbalığı dişleri, oklar, Hz. Ali b. Ebi Talib'e atfedilen kûfî yazılı Kur'anlar, yastıklar, yer yaygıları, seccadeler, örtüler, çarşaflar, kitaplar, ayakkabılar, ve Menemen halıları sayılmaktadır. Üst kattaki hazinede ise İznik ve Çin işi porselenler; sedef kakma sandıklar içinde kûfî yazılı Kur'an nüshaları, gümüş ve altın eşyalar; yatak çarşafları; kemerler; yastıklar; kitap ve resimler (*taṣvîrât*); sürahiler, madenî maşrapalar, şamdanlar; sarıklar; kadife, ipek, kemha ve çuha kumaşlar; kâğıt tabakaları, arşiv belgeleri ve tarihi takvimler; usturlap ve başka astronomi gereçleri, müzik aletleri; oklar, yaylar; satranç tahtaları; tavla takımları; tütsü; lacivert taşı (*lapis lazuli*); tespihler; halılar ve çeşitli eşyalarla dolu sandıklar bulunmaktadır.[56] Dokuz yıl sonra, 1505'te yapılan bir envanterde bu eşya türlerine elyazması kitaplar, harita ve mimarî planlarla dolu sandıklar ve Sultanın özel giderleri için kullandığı hasbahçelerinin gelirini içeren birkaç mühürlü sandık eklenmiştir.[57]

Bu envanterler, İç Hazine'nin yalnız değerli taşlar, egzotik doğa harikaları ve sanat eserleri barındıran bir *Schatzkammer* değil, aynı zamanda arşiv belgeleri, elyazması kitaplar, alet edavat, ev eşyası ve sarayda kullanılan giysiler ve dokumaların da saklandığı bir anbar olduğunu göstermektedir. Bu belgelerden, Rönesans döneminde Avrupa'da görülen, doğa ve kültür harikalarını ayrı gruplar olarak çok sistematik şekilde sınıflayan *Wunderkammer* ya da *studiolo* anlayışlarının Osmanlılar için geçerli olmadığı da anlaşılmaktadır. İç Hazine'den sarayın çeşitli bölümlerine ödünç verilen eşyalar defterlere karışık bir düzende kaydedilirdi. Saraya bağlı işlikleri de yöneten hazinedarbaşı, ikinci avludaki Eski Divanhane'de çeşitli işlerle görevlendirdiği ustalara (*ehl-i ḥiref*) düzenli olarak maaş ödemesi, sanat ve zanaat etkinliklerinin İç Hazine ile yakından bağlantısını göstermektedir. Nitekim, İç Hazine'den çıkarılan kâğıt, tabaka altın, gök taşı, mermer, mücevher, ahşap ve kumaş gibi işlenmemiş değerli malzemeler bu tür siparişler için ustalara verilirdi. Saray yönetiminin ayrılmaz bir parçası olarak örgütlenmiş zanaatkârların değişik uzmanlıkları vardı: *ehl-i ḥiref* içinde kürkçüler, terziler, takkeciler, eldivenciler, çizmeciler, mücevherciler, kuyumcular, maden ustaları, çilingirler, kılıç ustaları; zırh; ok, yay ve kalkan yapan ustalar, halı ve kumaş dokuyucuları, işlemeciler; kakma ustaları, marangozlar, camcılar, hattatlar, ressamlar ve mücellitler bulunuyordu.[58] Bu ustaların ürünleri ganimet ve armağan olarak gelmiş eserlerle birlikte İç Hazine'yi doldurur ve saray halkı tarafından kullanılırdı. İç Hazine'nin önemli görevlileri içinde giyimbaşı, kürkçübaşı, envanter kâtipleri ve bir saray kütüphanecisi (*ḥâfiz-ı kütüb-i ḥâṣṣa*) vardı. 19. yüzyıl başlarında D'Ohsson sorguçlar, hil'atlar, Sultanın sofrasında kullanılan çatal bıçak ile porselenlerin ve silahların saklandığı yerlerin anahtarlarından sorumlu görevlilerin listesini vermektedir.[59]

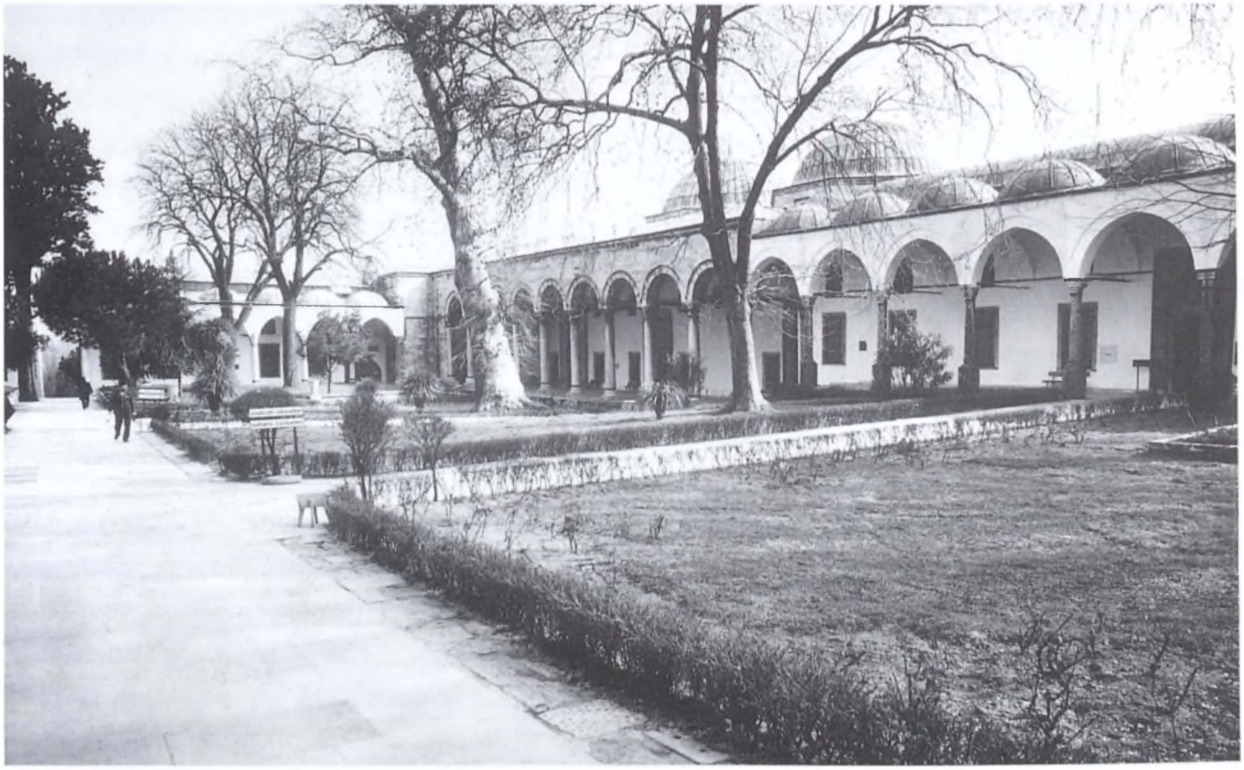
Üst kattaki hazine odalarında sadece eşya depolamak için değil, kimi zaman eşyaların sergilenmek üzere yerleştirildiği büyük nişler hâlâ vardır. Bu uygulama, duvarları Çin porselenleri ve başka değerli seramik eserlerin sergilendiği nişlerle kaplı olan Timurî Çinihane'lerini hatırlatmaktadır (Res. 72).[60] II. Bayezid döneminde hazırlanmış ilk envanterlerde de seramiklerin bu binada saklandığı belirtildiği gibi, 1527-28 yılına ait bir hesap defteri "*anbâr ve dolâb berâ-yi nihâden-i çînî-hâ-i ḥâṣṣa der oda-i ḥazîne-i enderûnî*"den söz eder.[61] Duvarlardaki gömme nişler II. Mehmed'in ilk günden itibaren bu binayı bir sergi mekânı olarak tasarlamış olması gerektiğini akla getirir. Bir hazine olmanın yanı sıra bir anbar, bir kütüphane

de olan, dinlenmek ve düşünebilmek için de kullanılan İç Hazine, böylece işlev açısından Has Oda'yı ve Büyük Hamam'ı bütünlemekteydi. Binanın, Arz Odası yapılmadan önceki yıllarda hükümdarın önemli kişileri kabul ettiği bir salon olarak da kullanılmış olması muhtemeldir. II. Mehmed, saltanatının sonlarına doğru uygulamaya başladığı inzivaya çekilme politikasından önce, gözdelerine ve ziyaretçilerine hazinesini göstermekten hoşlanıyor olmalıydı. Nitekim bir söylentiye göre Fatih'in 1471'de tutsak aldığı son Anadolu Selçuklu şehzadesi Kılıç Arslan Mısır'a kaçtığında, hazineyi ziyareti sırasında Sultanın kendisine vermiş olduğu pahalı bir mücevheri vezir-i azam Gedik Ahmed Paşa'ya geri göndermiştir.[62]

İç Hazine'nin mimarî açıdan neredeyse Has Oda'ya yakın bir biçimde vurgulanmış olması, II. Mehmed'in evrenin fatihi olma savını desteklemek üzere dünyanın her yanından nadir sanat yapıtları ve kitaplar toplamaya verdiği önemi yansıtmaktadır (Lev. 4). Bu temayı yapının balkonunun ve şahnişininin hükmettiği iki kara ve iki denizin görkemli manzaraları da pekiştirmektedir. Fatih'in burada topladığı Bizans imparatorluk simgeleri, elyazması kitapları, Avrupa'da basılmış kitaplar, haritalar, İstanbul'a çağırdığı Gentile Bellini ve Costanzo da Ferrara gibi İtalyan ressamlarının eserleri, Osmanlı, İran ve Çin ressamlarının yapıtlarından oluşan zengin *objets d'art* kolleksiyonunu seyrederek ve düşünerek zamanını geçirdiği tahmin edilebilir. Bu olağandışı ve özgün kolleksiyonda Bizans'tan devralınan Hıristiyan azizlerinin rölikleri de vardı. Bu röliklerden kalan tek örnekler olan Vaftizci Yahya'nın kol kemiği ve kafatası bugün hâlâ İç Hazine odalarından birinde sergilenmektedir. Sultanın biriktirdiği röliklere saygısını mum yakarak gösterdiği söylenir.[63]

II. Bayezid zamanında derlenmiş bir İtalyanca envanterde Osmanlı sarayındaki Hıristiyan kutsal emanetlerinin ne büyük bir koleksiyon oluşturduğu görülmektedir. II. Bayezid bu rölikleri kardeşi Şehzade Cem'in tutsak tutulması karşılığında Fransız kıralına ve öteki Avrupa hükümdarlarına önermişti. Belgede "bu kutsal emanetlerin hepsi İstanbul'da Grand Signor'un sarayında saklandığı" belirtilmektedir.[64] Emanetlerin II. Mehmed'in "*kitâbḫânesi*"nde saklandığını biliyoruz, nitekim bir gün saray kütüphanecisi Molla Lütfi yüksek bir raftaki kitaba erişmek için bilmeden mermer bir taşa bastığında Sultan çok üzülmüştür. İsa'nın beşiği olduğuna inanılan bu taştan kutsal emanet envanterinde "karşılığında Venediklilerin eski Türk'e [ölmüş olan II. Mehmed] otuz bin düka önerdiklerinde Grand Signor'un yüz bin dükaya [bile] vermeyeceği yanıtını verdiği, üzerinde Rabbimiz İsa'ın doğduğu taş" olarak söz edilmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in İç Hazine'sindeki kutsal Hıristiyan emanetlerine çok bağlı olduğu anlaşılmaktadır.[65] Sultan bu eserleri Konstantinopolis'in düşüşünden sonra kiliselerdeki bütün kutsal eşyanın eksiksiz olarak kendisine getirilmesini buyuran genel bir emir çıkararak toplamıştı. Zamanın tarihçisi Guglielmo Caoursin, Rum asıllı karısının da etkisiyle, Sultanın hazinesindeki bu rölikleri "paradan daha değerli" saydığını ve satmayı kesin olarak reddettiğini söylemektedir.[66]

İç Hazine'de Bizans saray kütüphanesinden geldiği düşünülen klasik metinleri de içeren elyazması kitaplarla dolu efsanevi bir kütüphane bulunmaktaydı. II. Bayezid'in İç Hazine envanterlerinden birinde sandıklarda muhafaza edilen çok sayıda Kûfî hatlı Kur'an, kültürel içerikli 161 cilt kitap (*kitâbhâ-i 'umrânî ve ġayrıhâ*), ve 61 tane *"ṭomâr"* adları belirtilmeden zikredilmektedir. Bugün Topkapı Sarayı kütüphanesindeki birçok elyazmasındaki kayıtlardan vaktiyle İç Hazine'ye ait oldukları anlaşılmaktadır. Yavuz Sultan Selim döneminde hazırlanmış bir envanterde, tarihî elyazmaları, 180 cilt Kur'an ve Kur'an cüzleri ile muhtemelen II. Mehmed'in topladığı Latince

77. Hazine-Hamam biriminin üçüncü avludan görünüşü.

ve Grekçe 149 cilt "İslâm-dışı kitabı" (*kütüb-i gebrî*) listelenmiştir.[67] Latince ve Grekçe kitapların bir kısmı 1460 ile 1480 arasında Fatih için yazılmıştı. Sultanın sarayındaki görevliler arasında bu dillere hâkim iki okuyucu bulunduğu bilinmektedir. Mehmed'in klasik antikiteye olan düşkünlüğünü paylaşmayan, kitapları hediye olarak Avrupa hükümdarlarına gönderen sonraki Sultanlar zamanında yavaş yavaş yok olan özgün klasik koleksiyonun günümüze ancak küçük bir parçası ulaşmıştır. Bu eserler arasında Hesiodos, Homeros, Ptolemeus, Arrianus, Diyogenes Laertius ve Zenofon'dan metinler bulunur.[68] Yavuz Sultan Selim'in İç Hazine'deki değerli kitapları birer birer incelediği söylenir.[69] 1564'te yapılmış bir envanter Türkçe, Farsça ve Arapça elyazması kitapların İç Hazine'nin *dîvânḫâne* denen ikinci odasında ayrı dolaplarda saklandığını göstermektedir (Lev. 11[43]). Yine Kânûnî Sultan Süleyman devrinden tarihsiz bir envanter 51 cilt Kur'an ile 399 cilt "*kitâbhâ-i 'Arabî ve Fârisî ve Türkî*"den söz eder.[70]

İç Hazine'nin ana hünkâr odası olan *dîvânḫâne*'de cülus ve bayram törenlerinde Bâbü's-sa'âde'ye götürülen taht-ı hümâyûn için bir girinti şeklinde niş vardır (Res. 71-72). Bu oda, hem *şâhnişîn*'e hem de dış bahçeye bakan şadırvanlı balkona açılır. Hazine-Hamam biriminin enderun avlusuna bakan cephesindeki diğer üç kapıdan daha yüksek mukarnaslı bir portali olması ve revakları taşıyan beyaz iyonik başlıklı sütunlardan farklı olarak bu kapının önündekilerin yeşil mermerden yapılması, taht odasının önemli işlevini vurgular (Res. 77, 78). Tavernier bu revakı şöyle betimler: "Bu galeride büyük mermer karoların üstünde yürünür. Antik dönemden kalma tavanında değişik kişileri betimleyen ve Grek İmparatorları zamanında ulu bir prensin kabulü için yapıldığı söylenen çok güzel mozaik resimler vardır." Bu kişilerin yalnız gövdelerinin kaldığını ekler sözle-

78. Hazine-Hamam biriminin İyonik sütunlarla taşınan revakından ayrıntı.

rine; Türklerin canlı tasvirlerini onaylamaması nedeniyle yüzleri silinmiştir.[71]

İç Hazine'nin mimarî eklektisizmi Fatih Sultan Mehmed'in beğendiği değişik üslupları birleştiriyordu.[72] Sivri ve Bursa profilli kemerler, mukarnaslar, Farsça şiirler ve Arapça cümleler ile geometrik-bitkisel motiflerin karmaşık düzenlemeleriyle oyma tekniğinde bezenmiş ahşap işleri gibi uluslararası Timurî süsleme dağarcığının yorumlarından oluşan tipik Osmanlı İslâm öğeleri[73] yanında, yabancı detaylar da kullanılmıştı. Osmanlı üslubunu Bizans ile Rönesans İtalya'sından esinlenen ayrıntılarla harmanlayan yapıdaki yabancı öğeler şunlardır: yuvarlak kemerlerle bağlanan İyon tipi volütlü başlıkları olan ve iki uçta olağandışı yarım sütunlarla sınırlanmış bir mermer revak; yine eş sütunlar ve yarım sütunlarla taşınan yuvarlak kemerli İtalyan *loggia*'larını andıran balkon; İtalyan tarzı siyah-beyaz kareli mermer zeminler; figürlü altın mozaiklerle bezeli Bizans üslubu tavan ve bodrum katta bir Bizans vaftizhanesi.[74] Sonraki yıllarda yaygınlaşan saray söylenceleri, alışılagelmemiş bu özelliklerinin hesabını İç Hazine'nin aslında II. Mehmed tarafından değiştirilmiş bir Bizans yapısı olduğu açıklamasıyla vermeye kalkışmıştır.[75] İtalyan tarzı olduğu tartışmasız kompozit İyonik başlıklı revaklara bir İtalyan mimarının –muhtemelen Filarete– katkısının olmuş olabileceği fikri akla yatkın gelmektedir, çünkü tam ve yarım başlıklar devşirme olmayıp bina için özel yapılmıştır.[76]

Bu melez bina II. Mehmed'in eklektik hayal gücünün bir ürünü olup, hazinesinde topladığı sıradışı koleksiyonun da niteliğini belirleyen evrensel egemenlik temasını yansıtır. Çeşitli kaynaklardan esinlenmiş mimarî ve süsleme öğelerinin özgürce birlikte kullanıldığı bu yapıda kapı, pencere ve nişler duvarlara asimetrik olarak dağılmıştır. İç mekânların duvar kesitleri ve avlu cephesindeki mermer kapıların hiçbiri diğerine benzemez. Bu

mimarî özellikler Kritovoulos'un bütün hünkâr dairelerinin "çeşitlilik ilkesine" göre yapıldığını belirten ifadesini akla getirmektedir.[77] Geleneğin dışına çıkan bu senkretizmi II. Mehmed'in himayesinde yapılmış, İtalyan resim sanatının gerçekçi yaklaşımıyla minyatür anlayışı ve İran resim geleneğinin şematik tarzını birleştiren portrelerinde de gözlemek mümkündür. Bu benzerlik Fatih Sultan Mehmed'in imparatorluk fikrinin evrenselliğini yansıtacak bir ikonografi yaratmak üzere bilinçli bir çabası olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.[78]

Fatih'in eklektik zevkinin damgasını taşıyan Hazine-Hamam birimi sonraki yıllarda gözden düşmeye başlamıştır. Oğlu II. Bayezid tutucu bir hükümdardı; Müslüman olmamakla suçladığı babasının koleksiyonunu sattığını bildiren Angiolello'nun raporu, bu Sultanın figürlü sanatlara karşı aldığı düşmanca tavra tanıklık etmektedir. İtalyan tüccar Tommaso di Tolfo'nun Michelangelo'ya yazdığı 1519 tarihli mektubu da Sultan Bayezid'in her tür canlı resmine duyduğu nefreti teyit eder.[79] Mehmed'in çok değer verdiği Hıristiyan röliklerini kardeşi Cem'i tecritte tutmaları karşılığında Rodos, Fransa ve İtalya hükümdarlarıyla Vatikan'daki Papa'ya sunarak dağıtan Bayezid'dir. Bu Sultan İç Hazine'deki figürlü tavan mozaiklerini de onaylamıyor olmalıydı; figürlerin yüzlerinin onun saltanatı döneminde silinmiş olması akla yatkındır.. Bu, binaya karşı duymuş olabileceği nefret, 1509 yılı depreminin neden olduğu hasarla ancak büyüyebilirdi. Yıllar boyu biriken eşyayla ağzına dek dolan İç Hazine giderek Sultanların nadiren ziyaret ettiği kilitli bir anbara dönüştü.

II. Mehmed'in ardıllarının yapıyı artık bir *lieu de plaisance* olarak kullanmadıkları kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. *Hünernâme* minyatürü (Res. 56), 1584-85 yılına gelindiğinde, avluya bakan revakların ve hayat tarzındaki balkonun depolama alanı elde etmek için duvarla kapatıldığını gösterir.[80] Scarella'nın 1686 tarihli panoramik çizimlerinde de, bahçelere bakan kemerli balkonun duvarla kapatıldığı izlenmektedir (Lev. 31b). Ayrıca 19. yüzyılda çekilmiş fotoğraflar da II. Mehmed'in hünkâr Divanhanesinin pencerelerinin ve balkonunun zamanla burada birikmiş hazinelere fazladan mekân sağlamak için duvarlarla örülmüş olduğunu kanıtlamaktadır (Res. 73).[81]

Yavuz Selim'in Tebriz ve Kahire'yi fethinden sonra getirdiği ganimet ve hediyelerle İç Hazine'nin koleksiyonu iyice zenginleşmiş ve içeriği daha İslâmî bir nitelik kazanmıştır. Bu yeni kazanımlar arasında Safevîlerin Tebriz'deki sarayından ganimetler, Mekke şeriflerinin sunduğu kutsal emanetler ve Abbasî halifelerinin dinî yadigârlarını içeren Memlûk hazinesinden toplanan eserler vardı. I. Selim ve I. Süleyman'ın doğudaki fetihleri Osmanlı ülkesini, Sultanlığın ve halifeliğin yetkilerini kendilerinde birleştiren mutlak hükümdarların yönettiği bir İslâm imparatorluğuna dönüştürür. Kuşkusuz bu değişim İç Hazine'nin içeriğine de yansımıştır. Süleyman'ın zaferlerle sonuçlanan seferleri doğudan ve batıdan yeni ganimetler getirdi. Bunların arasında Macaristan'ın fethinden sonra Budin'deki Matthias Cornivus'un hümanist yapıtlarla dolu kütüphanesinden alınan örnekler de bulunmaktaydı.

Süleyman'ın vezir-i azamı Rüstem Paşa'nın (1544-53; 1555-61) çok miktarda para toplaması yüzünden İç Hazine'ye yeni bir depo alanının eklenmesi gerektiği kaynaklarda belirtilmiştir. 1555'te Busbecq bu özel mahzenin kapısında "Rüstem Paşa'nın çabasıyla elde edilen paralar" yazılı bir kitabe bulunduğunu bildirir. Tavernier de, vergi toplamayı teşvik etmek üzere, İç Hazine'nin dördüncü odasının kapısında bu sözlerin yazılı olduğunu belirtiyor.[82] I. Selim ve oğlu I. Süleyman dönemlerinde iç ve Dış Hazineler ağzına kadar dolmuştur, sığmayıp artanlar, kulelerinden birinde Yavuz'un Tebriz'den getirdiği gani-

metin bir bölümü bulunan Yedikule'ye gönderilmiştir. III. Murad, bu hazinelerin çoğunu içoğlanları avlusunda yeni bir anbar mahzeni yaptırdığı Topkapı Sarayı'na geri getirtmiştir.[83] Dönemin çeşitli kaynaklarında teyit edilen ekonomik darboğaz sırasında Yedikule'den yapılan bu hazine nakli,[84] bazı araştırmacıların Mehmed'in Divanhane'sinin bir hazineye dönüştürülmesinin III. Murad döneminde yapıldığını düşünmesine yol açmıştır. Oysa, Sultan Murad sadece Yedikule'de birikmiş olan kaynak fazlasının konulması için var olan İç Hazine'ye yeni bir mahzen eklemiştir.

15. yüzyıldan bu yana kaynaklar yapıyı "*ḫazîne-i enderûnî*", "*ḫizâne-i enderûnî*", "*ḫizâne-i 'âmire-i enderûnî*" ya da "*iç ḫazîne*"[85] olarak tanımlamışlardır. Çeşitli odalarında hazinelerin nasıl saklandığını 1564'te hazırlanmış bir envanterden öğreniyoruz. Bu kaynağa göre İç Hazine'nin helaya bitişik ilk odasında 8 büyük "anbar" içinde macun kavanozları; kumaşlar; kuşaklar; aralarında Hz. Muhammed'in, Arap kahramanlarının (Hamza, Halid b. Velid) ve yenik düşmüş kralların kılıçları da olmak üzere çeşitli gümüş eşyalar; yaylar, çalgılar, sarıklar ve takkelerden oluşan karışık eşya; gümüşten tolgalar, üsküfler ve kuşaklar; yastık kılıfları, uçkurlar, peşkirler, peştamallar, havlular, bohçalar, kilitler, tesbihler, satranç takımları; son olarak da sekizinci anbarda çizmeler ve ayakkabılar bulunuyordu. "*Divanḫâne*" denen ikinci oda biri yastıklar, seccadeler ve yaygılar gibi döşeme eşyası için; öteki ise kaftan, dolama, yağmurluk, şalvar ve kürkler için ayrılmış iki geniş anbar içeriyordu. Burada ayrıca dolaplar içinde Fârisî, Türkî ve 'Arabî elyazmaları da bulunuyordu. Hamamın soyunma odasına bitişik *(der pîş-i ḥammâm)* olan üçüncü odanın da iki büyük anbarı vardı. Birincisi keçe, kebe, kilim, seccade, Menemen halıları ve ipekli "ibrişim" halılar gibi zemin yaygılarıyla doluydu. İkincisinde ise sorguçlar, ok ve yay gibi egemenlik simgeleri vardı. Hamam külhanı olarak tanımlanan dördüncü mekândaki iki büyük anbarın birinde sofralar, Rûmî ve Şarkî kalkanlar, mataralar, tüfekler, tuğlar, mehter çalgıları, porselenler *(fâğfûrî)* gibi muhtelif eşya sade ve münakkaş tabaklar, bulunuyordu. Diğer anbarda kebe, yorgan, yastık ve minder gibi döşeme eşyaları yer alıyordu. Envanter "kap kacak" içeren bir dolap ve çeşitli silahların listesi ile son bulur.[86]

17. yüzyıl yazarları İç Hazine'nin bu dönemdeki içeriği hakkında oldukça ayrıntılı bilgi sunmaktadırlar.[87] Tavernier birinci odanın raflarına konmuş ya da duvarlarına asılmış silahların acınası bir durumda ve toz kaplı olduğunu belirtir. La Croix ise bu odanın duvarlarında asılı olan değerli kumaşlara Sultanların silahlarıyla peygamber ve ilk halifelerin kılıçlarının iliştirildiğini söyler. Birincisinden çok daha düzenli olan ikinci oda, Osmanlı Sultanlarının ve İslâm evliyalarının giysileri ve kişisel eşyaları için ayrılmış bir tür müze idi. Her biri 12 x 6 ayak boyutlarında altı koca sandık, padişah kaftanları, kürkler, muhteşem sarıklar ve inci işlemeli yastıklarla doluydu. Eşyaların arasında Hz. Yusuf'un sarığı ve Hz. İbrahim'in tacı da olmak üzere Hz. Muhammed'in ve başka İslâm büyüklerinin değerli yadigârları olan giysileri bulunuyordu. 8 x 4 ayak boyutlarındaki diğer altı sandıkta değerli dokumalar ve işlemeli sofa yaygıları vardı; duvarlardan çıkan dirseklere ise mücevherli dizgin ve eyerler asılı idi.

Üçüncü odada daha çok mücevherli eşyalar bulunuyordu. İçinde üç raflı büyük bir sandık vardı; en alttaki rafa törenlerde Arz Odası'nda kullanılan döşemeler ve taht örtüleri, ortadakine mücevher kakmalı eyer örtüleri, üsttekine ise mücevherli at koşumları yerleştirilmişti. Diğer sandıklar mücevher kılıç, hançer, amber, misk, kutsal ödağacı, sandal ağacı, kokular, ilaçlar, panzehir taşları, sakız, altın ve gümüş sofra takımları, Avrupa saatleri, mürekkep hokkaları ve kıymetli taş-

larla donatılı çeşitli eşyalar içeriyordu. Duvarları kaplayan kırmızı kumaşların üzerine değerli silahlar asılmıştı. Bu odadaki en kıymetli nesne yüzük, küpe, pandantif, gerdanlık ve paha biçilmez bileziklerle dolu demir bir sandık ve Sultanın sarıkları için mücevherli sorguçların bulunduğu bir kutuydu. Odanın ortasında 9 x 10 ayak boyutlarında altın tellerle işlenmiş ipek bir Avrupa gobleniyle kaplı seki vardı. Goblende bir elinde bir yerküre, ötekinde de bir kılıçla tahtta oturan V. Karl, kendisine saygılarını sunan önemli kişilerle birlikte betimlenmişti. Sekinin üzerinde Avrupa dillerinde tozlu kitaplar, yer ve gök yüzünü temsil eden iki küre ve parşömen üzerine yapılmış haritalar vardı. Dördüncü oda, Tavernier'ye göre, Rüstem Paşa'nın topladığı paralarla dolu idi, La Croix ise buranın bir silah deposu olduğunu belirtir; bu çelişki, kaynaklarda anılan odaların numaralandırılmasındaki farklılıktan doğmaktaydı.

Bu eşyaların çoğu sandık ve dolaplarda saklanır, kimisi duvarlarda asılı kumaşlara iliştirilir, kimisi de ahşap galerilerle ulaşılan yüksek nişlere yerleştirilirdi.[88] Sultanların özel günlerde ya da sadece ilgilerini çeken eşyaları görmek üzere İç Hazine'yi ziyaret ettikleri bilinmektedir. Söz gelimi 1580'de bir Fransız elçisinin duyduğuna göre, III. Murad "eski dostları ve kardeşleri" olan Fransız krallarının kendi atalarına gönderdiği ve üzerinde içindekilerin listesi yazılmış olan yaldızlı bir kutuda saklanan mektuplar ve hediyelere bakmaktan özellikle hoşlanırdı.[89]

Özel olaylar için İç Hazine özenle donatılırdı. Her Sultan, cülus töreninden hemen sonra, kutsal emanetleri ve atalarının kişisel eşyalarını ziyaret ederdi. 1595'te cülusunun ardından III. Mehmed'in art arda iki gün, özel olarak bezenmiş olan İç Hazine'yi ziyaret edip, "*ḳânûn-ı ḳadîm*" üzere Hazine oğlanlarına bağışta bulunduğu bilinmektedir.[90] 16. yüzyıl sonlarından bir in'am defterinde Kahire'den yıllık gelirler ulaştığında III. Murad ve III. Mehmed'in buraya birkaç ziyaret yaptığı belirtilmektedir. Deftere göre, bodrum katına inmişler ve yukarı çıkmadan önce gene bir "*ḳânûn-ı ḳadîm*"e göre önde gelen Has Oda oğlanlarına, hazinedarbaşına ve Hazine oğlanlarına in'amı dağıtmışlardır.[91]

Dördüncü odada iki yüz torba altın biriktiğinde başka bir tören yapılırdı. Sultan hazinedarbaşı ve silahdarın eşliğinde yan yana iki sıra Hazine oğlanı arasında bu odaya götürülür, sonra da meşalelerle aydınlatılmış alt kata indirilirdi. Bodrumda bu torbaların sandıklara boşaltılmasını izlerdi. Hazinedarbaşının Sultana yukarı çıkmadan önce Hazine oğlanlarına ihsanda bulunacağını hatırlatması da yine töreden idi. Bu sırada bodrum katına inmelerine izin olmayan vezir-i azam ve defterdarlar, üst katta mücevher dolu sandıkları seyrederlerdi.[92]

Bayramlarda Hazine oğlanları Sultanın seyri için İç Hazine'nin zeminine görkemli yaygılar yayar ve duvarlarını özellikle seçtikleri nesneler asılmış kumaşlarla donatırlardı. Tavernier şöyle yazar:

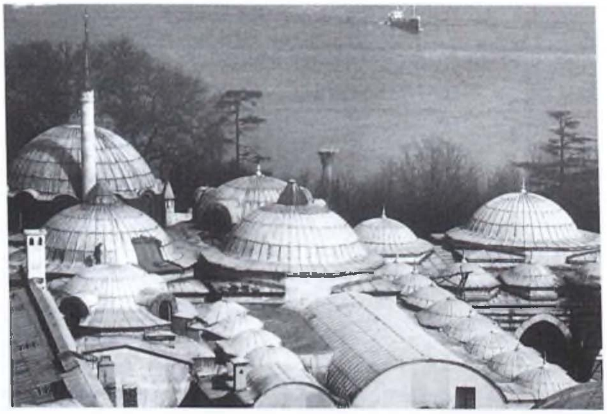
> Olağanüstü değerdeki bütün eşyaları dört odada birden sergilemek için, sandıklardan çıkardıkları bayram törenlerinde oğlanların en yorucu işi duvar ve tavanlar zengin goblenler, değerli taşlarla kaplı, altın ve gümüş işlemeli halılarla süslemektir. Bunlara Osmanlı imparatorlarının hazinelerine bıraktıkları kılıçları takıştırır, ayrıca üzerlerine değerli taşlar, mücevherler ve *Grand Signor*'ların zafer alaylarında kullandıkları, sayısız elmas, yakut, zümrüt, inci ve firuzeyle bezeli koşum takımlarını dizerlerdi.
>
> Majesteleri namazdan sonra bu dört odadan ilkini ziyaret ederek kendisine bu zenginliği bahşettiği için Tanrı'ya şükrederdi.[93]

Hünkâr imamı Mustafa Sâfî'nin anlattığına göre, 1613'teki bayram törenlerinden sonra, I. Ahmed İç Hazine'nin özel olarak yapılmış süslemelerini

seyretmeye gitmişti.[94] Sultan Hazine oğlanlarına bazı eski padişahlar gibi emir vererek bu binayı cennet gibi tezyin etmelerini istemişti. Binayı donatabilmek için hanedanın kurulmasından itibaren hediye veya miras yoluyla edinilmiş hazineleri anbar, sandık, kutu, dolap ve mahzenlerden çıkararak, bütün Ramazan ayı boyunca çalışmışlardı. Mısır, Şam, Halep, Hindistan, Sind, İran, Arabistan, Semerkand, Buhara, Horasan, Rusya Almanya ve Avrupa'dan (*Frenk*) -yani "*bi'l-cümle eḳâlim-i seb'a* (yedi iklim) *ḫizânesinden*" gelen nadide eşyaler arasında kuşkusuz en önemlisi Hz. Muhammed'in kılıcıydı. Ayrıca dört halifenin, başka kutsal kişilerin ve soylu kralların kılıçları da vardı. Bunları sergiledikleri İç Hazine odalarının birinde kubbe ortasından dört duvarın yerlerine kadar uzanan rengârenk mükellef kumaşlara süslü objeler iliştirmişlerdi.[95]

"Sefer Ḫânesi" adlı odada duvarlar tavana kadar yaldızlı ve mücevher işlemeli at koşumları, zırh, tolga, kalkan ve silahlarla donanmıştı. Diğer odalarda "görenleri hayran bırakan" ve odaları "*miṣâl-i cennet*"e çeviren mücevherler sergilenmişti. Bir odada *kisve*'si, eski yağmur oluğu ve anahtarları Mekke'den getirilmiş bir Kâ'be maketi vardı. Değerli kumaşlarla kaplı bir sekinin üzerine, Yusuf Peygamber'in ve Osmanlıların benimsediği Hanefî mezhebinin kurucusu Ebu Hanife'nin sarıkları, İbrahim Peygamber'in tacı ve diğer bazı kutsal kişilerin taç ve giysileri olduğuna inanılan eşyalar yerleştirilmişti. I. Ahmed İç Hazine'yi ziyaret ettiğinde kendisine hazinedarbaşı tarafından helva ve şerbet ikram edilmişti. Bundan sonra, bu sergiyi hazırlamak için bir ay boyunca çalışmış olan hazinedarbaşı ve hazine oğlanları emeklerinin karşılığında Sultandan hediyeler almıştı. Sâfî, Sultan'ın sergiye birkaç kez geldiğini ve gördüğü her şeyden farklı bir ders almış olduğunu anlatılır. Yaşamın geçiciliği üzerine derin düşüncelere dalmış ve bütün bu hazineleri kendisine ihsan ettiği için Tanrı'ya şükretmiştir.[96] İç Hazine 1791'de Sultan kızlarından birinin doğumunu kutlamak için donatıldığında önce tahtında oturan Sultan tarafından görülmüş, ertesi gün bütün içoğlanları dış bahçeye çıkartılmış ve harem halkı sergiyi ziyaret etmiştir.[97]

Bugün tümüyle beyaza boyalı olan İç Hazine artık eski bezemelerinin izlerini taşımamaktadır, ancak Sultanlara layık görünümünü hâlâ yansıtır. İlk yapıldığı yıllardan beri binanın dış bahçeye bakan dik bir istinat duvarı üzerinde yükselen cephesi Büyük Hamam ve ikinci avlunun mutfaklarıyla bütünlük içindeydi. Denizden yaklaşan gemilerden bakıldığında; bacaları, kubbeleri ve görkemli, kırma çatısı ile bu olağandışı genişlikteki anıtsal cephe çok etkileyici olmalıydı (Lev. 4, 23, 31b). İç Hazine mimarîsiyle dış dünyaya Sultanlara layık bir lüks, zenginlik ve güç imgesi sergiliyordu. Bina, art arda gelen Sultanların biriktirdiği olağanüstü zenginlikteki hazineyle uyumlu bir görkem yansıtıyordu. İç Hazine'de tahta çıkan tüm Sultanların adeta kutsal bir değer atfettikleri atalarının özel eşyalarının özenle saklanması, bu mekânı Osmanlı hanedanının sürekliliğini kutlayan bir tür aile müzesine çevirmişti. Üstelik, sadece devletli atalarının değil, Hıristiyan azizlerinin ve İslâm evliyalarının yadigârları, yenik krallardan ele geçirilmiş egemenlik simgeleri ve değerli eşyalar da burada saklanıyordu. İçindekiler, devletin geçmişinin anıları olarak, kütüphane-i 'âmirede saklanan Osmanlı tarihî yazmaları ile birlikte keskin bir tarih bilincini temsil ediyordu. Ara sıra olan hırsızlıklar, eskimiş eşyanın dönem dönem atılması ve satılması, ekonomik bunalımlar sırasında değerli madeni eşyanın para basmak için eritilmesi ve Sultanın hediye ve çeyiz olarak yaptığı bağışlar gibi kayıplar sürekli gelen diplomatik hediyeler, el konan mülkler ve ganimet akışı ile dengelenmişti.[98] Nitekim bir kaynak İç Hazine'yi, sayısız ırmağın sürekli beslediği Hazar Denizi'ne benzetmişti.[99]

79. Daha aydınlık olması için pencereler eklenmiş olan Has Oda biriminin kubbelerinin havadan görünümü. Minareye benzeyen bacasıyla köşedeki en yüksek kubbe taht odasına dönüştürülen hünkâr yatak odası üzerindedir.

Has Oda Birimi

Fatih *Kânûnnâme*'sinde adı geçen Has Oda üçüncü avlunun kuzey batı köşesinde yer alır.[100] Ruhî Edrenevî, karşısındaki büyük hamamın tersine, kusursuz yapısı sayesinde 1509 depreminde hiç hasar görmeyen bu yapıyı II. Bayezid'in "*ḳubbe sarây*"ı olarak tanımlar.[101] Angiolello ise bugün Hırka-i Sa'âdet Dairesi olarak bilinen yapının en eski tasvirini şöyle yapar (Lev. 11 [48-53], 12 [24, 25]):

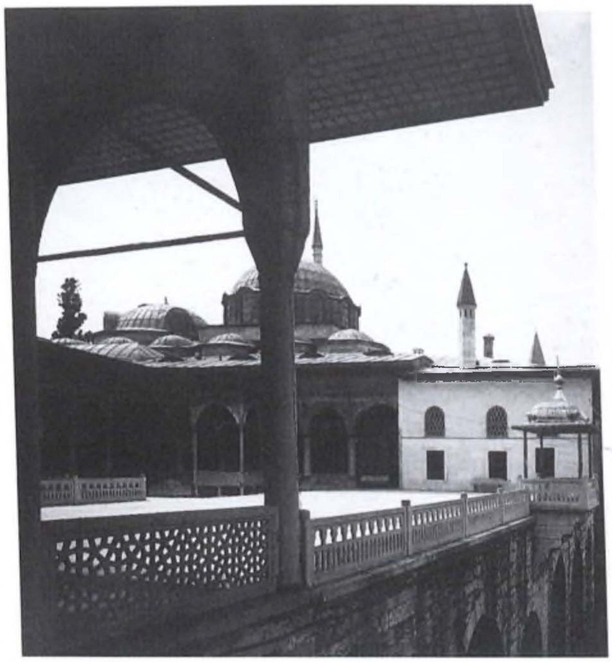
> [Üçüncü] avlunun sol yanında Ulu Türk'ün kaldığı saray bulunur, bu sarayın çoğu yeri tonozlarla [yani kubbe] örtülmüştür ve birçok, yaz ve kış odaları vardır. Pera'ya [Galata] bakan bölümünün büyük bahçenin üstüne gelen bir revakı vardır, bahçeden bu revakın sofasına erişen birçok selvi yükselir. İki [sıra] sütun üzerine inşa edilmiş tamamen tonozla örtülü revak ortasında, somaki ve yeşil mermerden sütunçeleri ve profilleriyle güzel bir havuza akan bir şadırvan vardır. Havuzda çeşitli balıklar yüzer ve Ulu Türk bunları seyretmekten çok hoşlanır.[102]

Angiolello'nun sözünü ettiği şadırvan, II. Bayezid'e saray su yolları ile ilgili sunulan yaklaşık 1511 tarihli arizada birinci olarak adı geçen en prestijli "*şadırvân-ı ṣoffa*"dır. Has Oda birimi kubbeleriyle karşısındaki kırma çatılı İç Hazine'den ayrılıyordu (Lev. 5-9). Komşu saray mutfaklarının çöplerini boşalttığı Marmara Denizi'ne bakan ve bu yüzden konut olarak daha az çekici olan Hazine-Hamam biriminin tersine Has Oda Boğaz'a, Haliç'e ve Galata'ya bakan bir manzaraya hâkimdi. Hazine-Hamam biriminin bir diğer dezavantajı da hamam külhanının ve mutfakların gece gündüz tüten bacalarına çok yakın olmaktı. Has Oda yüzyıllar boyunca pek çok değişiklik geçirmiştir, ancak bugünkü Hırka-i Sa'âdet Dairesi'nin masif taştan iskeleti Fatih Sultan Mehmed'in özgün yapısının bir parçasıdır. Bir zamanlar bu binayı Yavuz Sultan Selim'in yaptırdığı düşünülüyordu. Son yıllarda ise Selim'in sadece var olan bir yapıyı yenilediği kabul edilmektedir.[103] Gerçekten de, üçüncü avlunun bu önemli köşesinin 16. yüzyıla kadar boş bırakılmış olması pek de mümkün değildir. Nitekim, çok kubbeli örtüsü ile aynı avludaki diğer yapılardan ayrıcalıklı konumunu ilan eden Has Oda birimi Buondelmonti haritasında (yak. 1481) görülmektedir (Lev. 24a).

Yapının üst katının merkezindeki dört-bölümlü mekân aynı planı yansıtan, dört kare odadan oluşan kale benzeri tonozlu bir bodrum üzerine oturtulmuştur (Lev. 11 [49-51]; Res. 79). Üstteki kubbeli dört kare oda avlunun kuzeybatı köşesini kaplar. Daha alçak ve küçük kubbelerle örtülü iki dikdörtgen kanat merkezî bloku avlunun kuzey ve batı kanatlarıyla birleştirir (Lev. 8, 9,11[48-53]). Kalın duvarlar içine yerleştirilmiş dar bir merdiven üst odaları aşağıdaki bahçeye açılan karanlık bodruma bağlar. Yapı, kesme taşla yapılmış Hazine-Hamam biriminden farklı olarak, taş ve tuğla sıralarıyla oluşturulmuş almaşık duvar tekniğiyle örülmüştür (Res. 80). Üçüncü avluya bakan cephesinde, küçük kubbelerle örtülü ve sivri kemerli, zikzak oluşturan mermer sütunlu bir revak vardır. On üç sütunlu bu tipik Osmanlı revakı, karşısında İç Hazi-

80. Has Oda'nın üçüncü avludan görünümü.

81. Bağdat Köşkü'nün saçaklarının altından Has Oda, Sünnet Odası, mermer sofa ve havuzunun görünümü. Fotoğraf: Reha Günay

ne'nin önündeki İtalyanvari yuvarlak kemerli İyonik sütunlardan oluşan revakla belirgin bir karşıtlık yansıtır. İki uçta ve zikzaklı revakın yön değiştirdiği noktalardaki beş sütun yeşil, diğerleri beyaz mermerdendir. Yapının dış cephesi mazgallı duvarlarla çevrili asmabahçeye açılan havuzlu mermer sofaya bakar. Bu cephede tonozlu bodrumun üzerinde yükselen yine on üç sütunlu ve küçük kubbeleri olan L biçiminde diğer bir revak vardır (Res. 81, 82a, b). Önündeki daha kısa ikinci bir sütun dizisi bu revakı genişletmektedir. Angiolello "iki sütun" derken, Galata'ya bakan bu görkemli çift sıra sütunla oluşan revakı kastediyor olmalıdır. Bahsettiği kubbeli "yaz odaları" ise havuzlu mermer sofanın köşkleri olarak yorumlanabilir. Sultanın yatak odası olan Has Oda, yapının kuzeybatı köşesinde, diğerlerinden yüksek bir kubbeyle vurgulanmış ve en iyi manzaraya hâkim olan kare mekândır.

Binanın özgün süslemelerinden *Es-Sulṭân Meḥmed bin Murâd Ḫân* kitabeli bir tahta kapı ve bazı pencere kepenklerinden başka bir şey günümüze ulaşmamış olmasına rağmen, 1493-94'te Cafer Çelebi'nin "*Ṣıfât-ı Sarây-ı Hümâyûn*" adlı şiiri bu süslemeleri yeniden canlandırmamıza yardım etmektedir. Şiirde devlet, şeref ve saadet dolu "*mesken-i şâh-ı cihângîr*"in tavanının yaldızla, zemininin rengârenk mermerlerle, kapı ve duvarlarının ise perdelerle kaplı olduğu belirtilir. Önündeki mermer döşeli asmabahçe sofasını kuşatan mazgallı duvarlar (hem mazgal hem de diş anlamına gelen *dendâne* sözcüğü kullanılarak) kasrın yüzünü güzelleştiren neşeli "*ṣoffa*"nın gülümseyen (*ḫândân*) dudakları (*leb*) arasından görülen bir sıra dişe benzetilir. Şair bundan sonra kasrı saçlarını tarayan körpe bir kıza benzetirken, mazgal dizilerini birer tarak yapmaktadır. Şiir, hünkâr kasrının yerinin yüksekliğinden ve denize bakan konumundan (*mekânı mürtefi' deryâyâ nâzır*); Cennet'e benzeyen bahçesinden; Kevser'i andıran havuz ve çeşmesinden; gökyüzünü anımsatan kubbelerinden, sayısız pencereyle aydınlanan odalarından ve rengârenk resimlerinden övgüyle bahseder. Şaire göre bu resimleri gö-

82a Has Oda'nın Kahire mermeriyle kaplı, Haliç'e bakan çifte revakı. Sağda Sünnet Odası'nın çinili cephesi görülmektedir.

rünce şaşkınlıktan pencereler ağızlarını [yani kepenklerini] açıyordu: *Görüp revzenler ol naḳş-ı nigârı/Açup ağzın olur ḥayrân u zârî.*[105]

Kalemişi süslemelerden Bidlisî de bahseder ve iç saraydaki çeşitli hünkâr yapılarının hoş resimlerle (*temâṣîl*), figürlü nakışlarla (*ṣuver*) tezyin edildiğini yazar.[106] İç Hazine'de figürlü mozaiklerin olduğunu biliyoruz, bu nedenle hazinenin ve Has Oda'nın duvarlarının da figürlü resimlerinin bulunması olasılığı oldukça yüksektir. Bazı kaynaklar Fatih'in Venedik'te Doçlar Sarayı'nın duvar resimlerini yapmakta olan Gentile Bellini'yi, 1479'da Yeni Saray'ın bazı odalarını resimlemek üzere davet ettiğini ileri sürerler.[107] Ancak, İstanbul'a iki yardımcı ile gelen Bellini, büyük duvar resimleri yapabilecek kadar uzun süre kalmayıp, 1481'de Venedik'e geri dönmüştür. Üstelik, 1479 yılında Sultan çoktan Has Oda'ya yerleşmişti ve duvarları çıplak bir binada yaşamış olduğu düşünülemez. Nitekim Kritovoulos'a göre 1465'e gelindiğinde sarayın iç odalarının "içi dışı altın, gümüş, değerli taşlar, değişik renkte mermerle parlayıp ışıldıyordu ve hepsi mükemmel bir hünerle, çok iddialı bir biçimde tasarlanmıştı. Hem kabartmalar, hem de resimler en üstün şekilde yapılmıştı".[108] Yazarın methettiği bu süslemeler, muhtemelen zengin bir doku ve renk etkisi yaratan uluslarası Timurî üslubunda yapılmış tezyinat olmalıdır. Bu soyut süslemeler yanında figürlü tasvirlerin bulunması mümkün olmakla beraber Bellini tarafından yapılmış olmaları ihtimali zayıftır. Venedikli sanatçı duvar resimleri yapmış ise, büyük olasılıkla dış bahçedeki kasırları, ya da o geldiğinde daha yeni tamamlanmış olan surlardaki kule köşklerini süslemiş olabilir.

Has Oda 16. yüzyıl boyunca pek çok kere yeniden düzenlenmiştir. Menavino II. Bayezid'in

82b Has Oda'nın mermer sofanın havuzuna bakan çifte revakı. Arkada Sünnet Odası'nın cephesi görülmektedir.

yaşamak için iki katlı bir bina yaptırdığını, sıcak ve soğuk günlerde yapının bodrumuna indiğini belirtmektedir.[109] Bu yapı, iç saraydaki 1509 depreminden sonra onarılırken Bayezid'in kendi beğenisine göre değiştirdiği babasının Has Odası olabilir. Yapıyı Yavuz Sultan Selim tekrar elden geçirmiş ve bezemelerini yeniletmiştir. Binayı 1517'de Mısır'ı fethettiğinde Kahire anıtlarından söktürdüğü renkli mermerlerle kaplatmış ve Memlûk hazinesinden alınmış kutsal emanetlerin bir kısmını İç Hazine'ye ve diğerlerini buraya koydurmuştur. 19. yüzyılda binayı Yavuz'a atfeden bir anlatımın sarayda benimsenmesinin nedeni onun yaptırdığı bu değişiklikler olmalıdır.[110]

Michael Meinecke Has Oda'nın bahçe cephesini bugün hâlâ süsleyen ve Peygamber ve eshâbından kalma yadigârların saklandığı Kahire'deki Divân-ı Kebîr'den geldiğine inanılan devşirme mermer kaplamaları 1518-20 civarına tarihler (Res. 82a, b).[111] Bu mermer panoları çevreleyen mavi beyaz çiniler ise bazı araştırmacılara mermer kaplamaların yerleştirilme işleminin Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında, 1524 dolaylarında gerçekleştirildiğini düşündürmüştür.[112] Kânûnî Süleyman'ın, babasının başlattığı yenileme projesini tamamladığı fikri akla yatkındır, ancak bu basit bordür çinilerinin, Oktay Aslanapa'nın da işaret ettiği gibi, I. Selim döneminin sonunda yapılmış olmaları çok olasıdır.[113] Nitekim 16. yüzyıl tarihçisi Lokman, Yavuz Selim'in *"Mışır'dan gönderilen mermer direkler ve elvân ruhâmlar ile ... sarây-ı 'âmire dîvânhânesinde daḫi bâ'żı eyvânlar ta'mir"* ettirdiğini ve yalıdaki Topkapısı civarında bir eşsiz köşk yaptırdığını belirtmektedir.[114] Genellikle resmî bir toplantı odasından söz etmek için kullanılan *dîvânḫâne* terimi Atâ tarafından Has Oda'nın bahçeye dönük çifte revakı için de kullanılmıştır. Buraya Ottoviano Bon da "*divano*" demektedir ve "şahane sütunlar üzerine kurulu, küçük bir göle bakan açık oda" olarak tarif etmektedir.[115] Dolayısıyla Lokman'ın sözünü ettiği *"dîvânḫane"*nin Has Oda'nın dış revakı olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Has Oda birimi Sultan Süleyman döneminde, mimar Alâaddin'in üstlendiği sarayın yenilenmesi projesinin parçası olarak bir kez daha yeniden donatılmıştı. 1527-28 yılı masraf defterlerinde, sandıklar, dolaplar, sedef kakmalı ya da altın kaplamalı ve mücevher kakmalı eşyalar, tepesi alemli kerevetli bir ceviz taht ve yaldızlı bronz bir ocak yaşmağından bahsedilmektedir. Ayrıca boyalı nakışlar yenilenmiş, bodrum onarılmış, Has Oda'yı Arz Odası'na ve üçüncü avlunun Büyük Hamam'ına bağlayan mermer yollar döşenmişti.[116]

Sultanın Yatak Odasının Taht Odasına Dönüşmesi

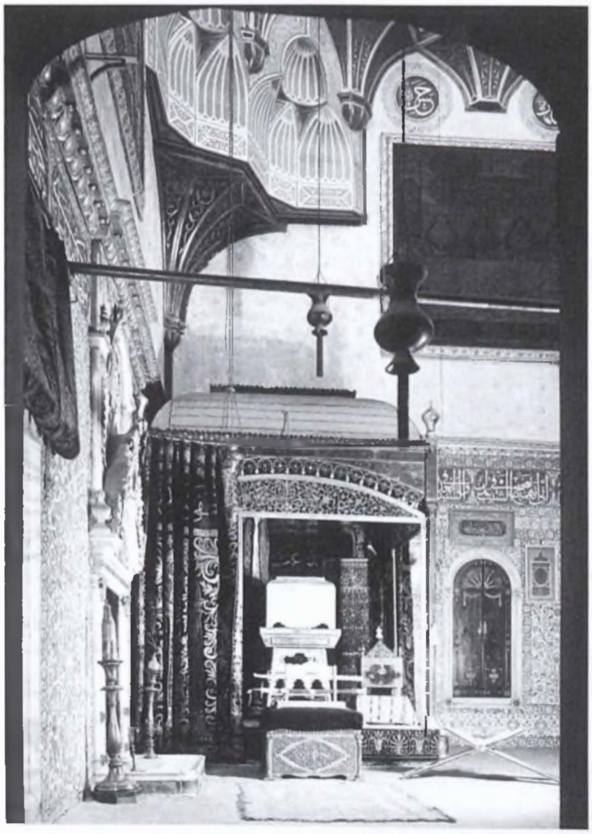
Sultan Süleyman'ın, Has Oda biriminin kuzeybatı köşesindeki yatak odası altın kaplamalar ve mücevher kakmalarla çok zengin bir şekilde yeniden süslenmişti. Süleymaniye Camii'nin vakfiyesinin yaldız ve mücevher süslerden Peygamber'in izini takip ederek kaçınıldığını belirtmesi, bu Sultanın 1550'lerde artan dindarlığının bir göstergesidir.[117] Pietro Bragadino 1526'da muhtemelen birinden aldığı bilgilere dayanarak, "Sultanın sarayda altın levhalı [*lamine d'oro*] ve gümüş kubbeli [*cupola d'argento*] odası" olarak betimlediği mekân Has Oda olmalıdır. 1530'larda Luigi Bassano ise şöyle yazar: "Has Oda'nın duvarlarında en değerli taşlarla süslü birtakım altın levhalar [*fogliami d'oro*], ortada. ...mücevherli altın bir püskülün sarktığı büyük bir cam top [*gran palla di Vetro*], yerlerde altın, gümüş ve ipek halılar var. Bu, kendi özel odasıyla yanındaki odanın süsüdür; [Haseki] Sultan için ayrılan odanın dışındaki diğer odaların süsleri biraz daha azdır."[118] Has Oda'da cömertçe kullanılan mücevherlerle bezenmiş altın levhalar, Acem Alisi olarak tanınan başmimar Alâaddin'in Timurî beğenisini yansıtan çinilerle birlikte kullanılmıştı. Sonraları civardaki Sünnet Odası cephesine aktarılan bu mavi-beyaz-turkuaz sıraltı çiniler, altın bezemeli lacivert çinilerle ve Memlûk tarzı mermer panolarla yanyana yer alıyordu. Arz Odası, Has Oda ve havuzlu mermer sofada 1520'lerde yapılmış olan bahçe köşkleri aynı süs öğelerini paylaşıyordu.

Melchior Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında kubbeli Has Oda ve önündeki Haliç'e bakan revak yanında Sultana Venediklilerin armağanı olan kristal fanusun durduğu minareye benzer bir fener kulesi görülür (Lev. 25c). Bu fener şölenlerde birçok mumlarla aydınlatılırdı.[119] Hünkâr ya-

tak odasının, 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren resimlerde görünen fanuslu kubbesi Lorichs'in panoramasında yer almamaktadır (Lev. 27). Memlûk tarzında yaldızlı gayet iri ahşap mukarnaslı tromplan muhtemelen I. Selim'in onarımlarından kalan bu kubbenin, III. Murad zamanında, daha çok ışık alması için pencereler açılmak suretiyle yenilendiği bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre 30 Eylül 1583'te, Has Oda'nın kubbesine pencereler açıldığında (*ḫâne-i ḫâṣṣa ḳubbesinde revzenler açılduḳda*), hazinedarbaşına 300 filori ve bir kaftan, başmimara 150 filori ve bir kaftan, saray kethüdasına ise 100 filori ve bir kaftan verilmişti.[120]

Hünkâr yatak odasının içini süsleyen geç 16. yüzyıl İznik çinilerinin genellikle III. Murad döneminde yapıldığı düşünülür. Oysa, 1597'de, yani III. Mehmed zamanında Has Oda'nın çinilerinin yenilendiği (*nev-sâḫten-i kâşileme-i oda-i ḫaṣṣa-i ḥażret-i hüdâvendigâr*) belirtilmektedir (Res. 83, 84).[121] Başka bir belgede ise 27 Ekim 1597 tarihinde "*ḫâne-i ḫâṣṣada ḳış odası kâşî olduḳda*" hazinedarbaşı, saray kethüdası ve mimarbaşının altın ve kaftanla ödüllendirildikleri söylenmektedir.[122] Has Oda'da ocaklı bir tek oda olduğuna göre bu "*ḳış odası*" kuzeybatı köşesindeki hünkâr yatak odası olmalıdır. Nitekim Tavernier de 1675'te Sultanların bu odaya kışın gittiğini belirtmektedir (Lev. 11 [50]).[123]

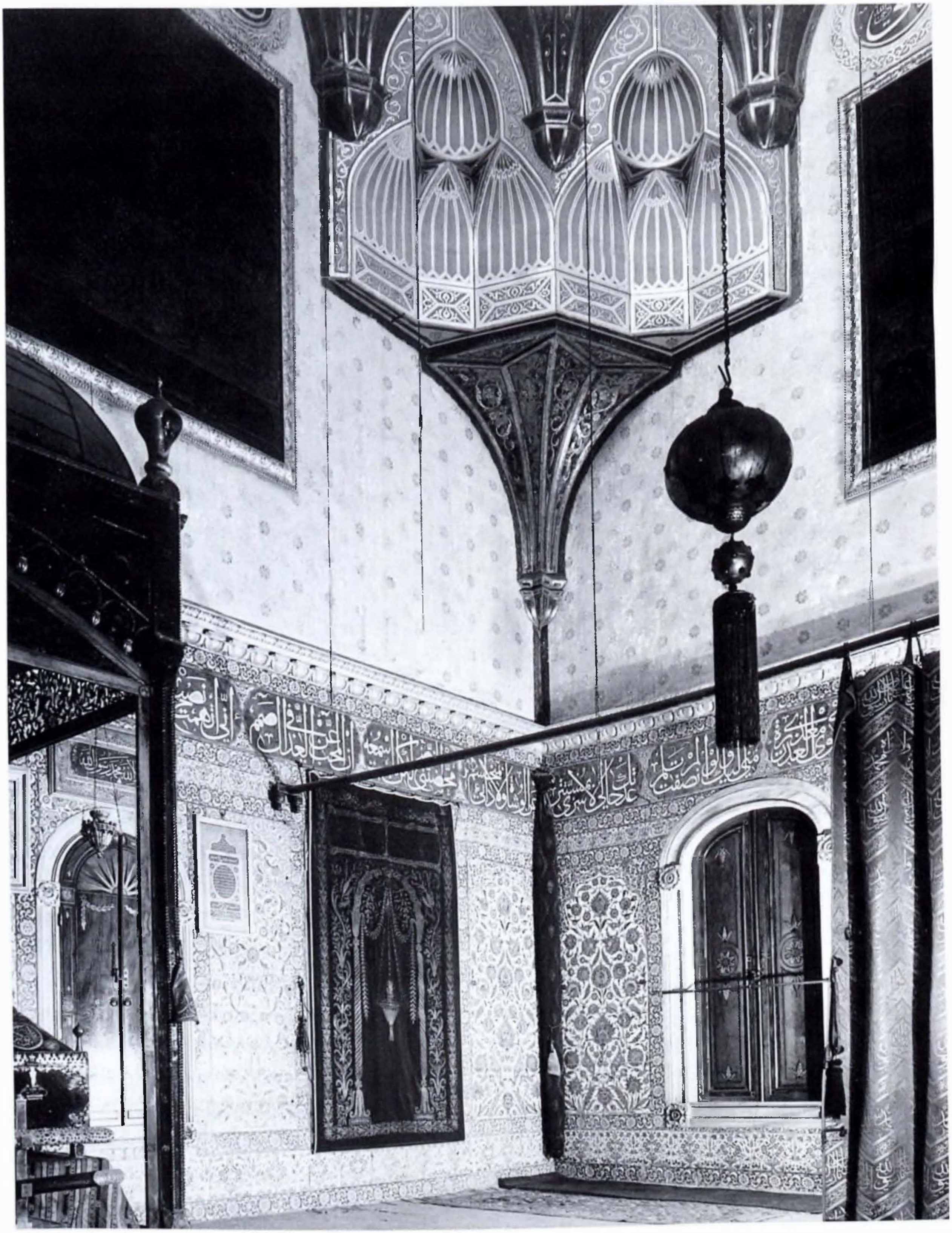
Hünkâr yatak odasının nefis İznik çini panoları, kemerlerle çerçevelenmiş palmet ve çiçek motifleri arasında tavuskuşları betimlemektedirler. Üstlerindeki kartuşlu kitabe şeridi ile rasyonel olarak tasarlanmış bir süsleme programı yansıtan bu çini panoların pencerelerle dönüşümlü olarak sıralanması bir saydamlık yanılsaması yaratır: böylelikle kemerli panolardaki temsilî bahçeler dışarıdaki revaklar arasından görülen gerçek bahçelerin devamı oldukları izlenimini verirler. Beyaz bir zemin üzerinde canlı kırmızı, mavi, turkuaz ve

83. Has Oda birimindeki taht odasına çevrilen hünkâr yatak odasının içi ve güneybatı köşesindeki baldakenli taht. Fotoğraf: Reha Günay.

yeşil renk şemasının kullanıldığı bu çiniler 1550 dolaylarında ortaya çıkmış klasik İznik üslubunun gelişmiş örnekleridir. Altın yaldız motiflerle bezeli 1520'lerin Timurî üslubundaki mavi-beyaz-turkuaz çinilerden farklı bir Osmanlı zevkini yansıtırlar.

Hünkâr odasının içindeki İznik çinilerinin bazıları sonraki onarımlar sırasında değiştirilmiş olmakla birlikte, günümüze ulaşmış haliyle sarayda 16. yüzyıl sonlarında uygulanan özgün tasarımı temsil eden nadir örnekleri oluşturmaktadırlar. 19. yüzyılda neoklasik mermer bir ocakla oval pencere çerçevelerinin eklenmesi ve çini kaplamaların üstündeki duvar nakışlarının yeniden yapılması bu bütünlük etkisini biraz bozmuştur. Yine de, 17. yüzyılda giderek niteliği düşecek olan İznik çini atölyelerinin en iyi dönemlerinin ürünleri olan bu

84. Has Oda'daki taht odasının içi, kuzeybatı köşesi. Fotoğraf: Reha Günay

çini panolar, 16. yüzyılın ikinci yarısında Topkapı Sarayı hünkâr mekânlarının ve bahçe köşklerinin çoğunun ne tür bir anlayışla süslendiği hakkında fikir vermektedir (Res. 83, 84).

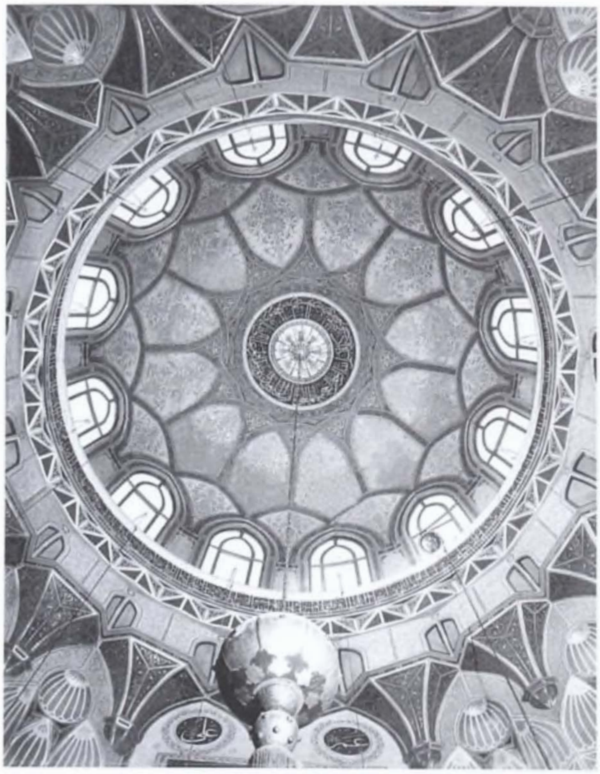
Ottaviano Bon, bostancıbaşıya rüşvet vererek, Sultan Edirne'de avlanırken havuza bakan dış revaka açılan bir pencereden hünkâr yatak odasını bir an için görme fırsatı bulmuştur. Bu gözlemi bize şöyle aktarmaktadır:

> Bu *divano*'daki bir pencereden Majestelerinin orta büyüklükteki yatak odasını da gördüm; duvarları alışılagelmiş taşlarla, yani, çok güzel bir görünüm yaratan değişik renklerle boyanmış desen ve çiçekleri olan en güzel çinilerle kaplanmıştı. Kapılarda, âdet olduğu üzere perdeler vardı ancak [bunlar] altın ve çok sayıda inciyle işlenmiş kırmızı kadife Bursa kumaşından idi. Yatak, yivli gümüş sütunlarıyla, Roma tarzı bir baldakene [*trabacca alla romana*] benziyordu; tokmak yerine kristal aslanları vardı, örtüleri altın ve yeşil, desensiz Bursa kumaşındandı, çok iyi bir biçimde tasarlanmış inci işlemeli değerli süslemeleri vardı. Yatak şilteleri yerden bir el genişliğinden biraz yüksekçeydi, bunlar da yastıklar gibi, altın brokardan yapılmıştı. Bu odanın da ötekilerin de, zeminleri ve üzerinde oturulan bir kolun yarı boyunda yerden yükseltilmiş sedirleri en zengin ipek ve altın İran halıları ile örtülmüştü; oturulacak minder ve yaslanılacak yastıkların hepsi çok şahane altın ve ipek brokardan yapılmıştı.

Bon'un betimlediği, dört aslanın üzerinde durduğuna inanılan Süleyman Peygamber'in tahtını hatırlatan, kristal aslanlı baldaken biçimli yatak-taht, büyük olasılıkla, kendisini çoğu kez "ikinci Süleyman" diye tanımlayan Sultan'ın 1527-28 tarihli masraf defterlerinde adı geçen kerevetli tahttı. Bon, Luigi Bassano'nun daha önce gördüğü, kubbeye asılı turkuaz ve yakutlarla bezeli yaldızlı püskülleri olan, küre şeklindeki büyük kristal fenerden de söz etmektedir.[124] Üsküdarî Has Oda'yı betimlerken altın, kemha ve atlas kumaşlardan minder ve yastıklarla döşenmiş sedirlerden bahsetmektedir.[125] Çağdaşı olan La Croix ise, Has Oda'nın kareli mermer zemininin ve çinili duvarlarının kış aylarında konup yaz geldiğinde kaldırılan altın iplikle işli kadifelerle örtüldüğünü belirtir.[126]

Has Oda birimi yatak odasının işlevleri zaman geçtikçe değişmiştir. II. Mehmed döneminden 16. yüzyılın ikinci yarısına dek Sultanlar bu odada içoğlanlarının eşliğinde uyurdu. Promontorio Sultanın dört gözde oğlanının hünkâr yatağının başında, altın yaldızlı gümüş şamdanlara konmuş büyük mumların ışığında gece boyunca nöbet tuttuklarını belirtmektedir. İçoğlanlarının yatakları, Sultanın iki kişilik yatağını ortaya alacak şekilde odanın dört köşesine konurdu. Sultanın yatağı, üst üste serilmiş ipek İran halıları, altın işlemeli kumaşlar, leopar derileri, ipek yorganlar ve kırmızı Bursa kadifeleri ile örtülürdü.[127] Menavino bu yatağı oldukça ayrıntılı bir biçimde tasvir etmektedir:

> Ulu Türk'ün uyuma vakti geldiğinde sayıları on beşe varan oda hizmetkârları gündüzleri yatağın hazır bulunmadığı Sultanın uyuduğu odaya giderler. Burada bir köşede ikisi pamuk, biri kuş tüyü ile dolu üç kırmızı kadife şilte ile iki kırmızı tafta örtü ve altın bir düğmenin ilişik olduğu bir parça yeşil ipeğin sarktığı birbirine benzer üç yastık vardır. Önce pamuk şilteleri sonra da daha ince olan tüy [dolu] olan şilteyi yerdeki halıların üzerine yayarlar, üçünün yüksekliği bir adamın diz boyuna gelir, oraya yatak çarşaflarıyla örtüleri ve yukarda anılan yastıkları yerleştirirler [ve] yatağı, etrafında dolaşılabilecek şekilde, duvardan uzakta hazırlarlar; yatağın her köşesine beyaz mumlu birer gümüş şamdan koyar, üstüne de ipek ipliklerle, yatağın üzerini kaplayan altın bir baldaken asarlar ve her şeyi düzenledikten sonra mumları yakıp Sultanı çağırmaya giderler.[128]

85. Büyük ölçüde yenilenmiş olan Has Oda biriminin 16. yüzyıl başlarından kalma *mukarnas*'lı kubbesi. Fotoğraf: Reha Günay

Sultan I. Süleyman, dört gözde oğlanının gözcülüğünde ve erkek hizmetkârları tarafından hizmet edilerek bu Has Oda yatak odasında uyurdu.[129] Ondan sonra gelen hükümdarlar ise kadınlar bölümünde uyumayı tercih etmişlerdir; bu tercih III. Murad'ın Harem'de yeni bir Has Oda yaptırmasına neden olmuştur. Bu yeni oda tamamlandığında oğlanlar avlusundaki hünkâr yatak odası, Sultanların giderek artan dindarlıklarını da yansıtacak şekilde kutsal emanetlerin saklandığı bir mekâna dönüşmüştür. Bir vakitler Sultanların başında nöbet tutan oğlanlar da artık emanetleri beklemeye başlamışlardır. Baldakenli yatak-taht ise, Sultanların arada sırada uğradığı bir taht odası olarak kullanılmaya başlayan odanın güneybatı köşesine yerleştirilmiştir (Res. 83).

Bâbü's-sa'âde önünde yer alan cülus törenlerinden önce, yeni Sultanın seçkin devlet adamları ve kişisel maiyeti eşliğinde bu tahta oturması âdet olmuştur. 1574'te Şehzade III. Murad valilik yaptığı Manisa'dan Sultan olmak için geldiğinde önce Has Oda'daki tahta (*ḥarem-i ḫâṣṣa ki taḫt-ı sa'âdet-baḫtdur*) oturmuş, vezir-i azam Sokollu ve gözde içoğlanları tarafından tebrik edilmişti.[130] Şehzadelerin artık eyaletlere gönderilmediği III. Mehmed zamanından sonra yeni Sultan Harem'den çıkarak ilk kez Has Oda tahtına otururdu. Naima I. İbrahim'in 1640'ta nasıl önce Harem'den bu taht odasına getirildiğini, devlet adamlarının kendisine burada halife Ömer'in sarığını giydirerek resmî cülusundan bir gün önce "*taḫt-ı salṭanata*" oturttuklarını anlatır.[131] Bu tören Sultanların kendilerini dinî açıdan meşru kılmaya yarayan sembollere giderek daha fazla önem verdiklerini yansıtmaktadır.

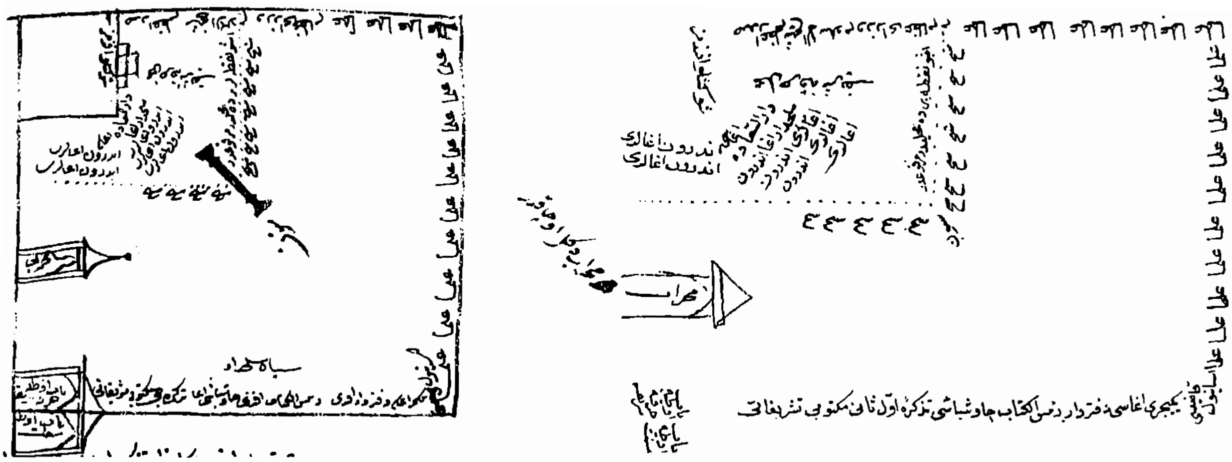
Kubbeye ve çinilere 16. yüzyılın son çeyreğinde eklenmiş olan kitabeler odanın yeni işlevlerini vurgulamaktadır. Çini kitabelerde el-Busirî'nin, Peygamber'in hırkası sayesinde inmesi iyileştikten sonra yazdığı, ünlü "Bürde" kasidesi yazılıdır. Peygamber'in mucizelerini anlatarak onu yücelten dizelerle sona eren bu kaside, Hz. Muhammed'in hırkasının, adları kubbenin altındaki küçük dairelerin içine yazılı ilk dört halifeye ait olduğuna inanılan diğer kutsal emanetlerle birlikte saklandığı taht odası için yerinde bir seçimdi. Kubbenin ortasındaki aydınlık fenerinin çevresine ise aynı şekilde odanın işlevini yansıtan, Hz. Muhammed ile ilgili olan 33. surenin 45-47. ayetleri yazılmıştır: "Ey Peygamber! Şüphe yok ki, biz seni bir şahit ve müjdeci ve bir korkutucu olarak göndermişizdir. Ve Allah'a izni ile bir davet edici ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik. Ve müminlere müjdele, muhakkak ki, onlar için elbette Allah tarafından pek büyük ihsan vardır" (Res. 85). Kubbenin kaidesini çevreleyen kitabede ise Fetih suresi yazılıdır. Tanrı ve elçisi Muhammed'e inananlara savaşta ve cennette zafer sözü veren bu surenin seçimi, Osmanlı fetih-

lerinin kaynağını Peygamber'in kutsal emanetlerine bağlayan inançla ilişkili olmalıdır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethederek son Abbasî halifesini ortadan kaldırması ve Mekke, Medine ve Kudüs gibi İslâmın en önemli üç kutsal yerini Sultanların egemenliğine sokması, Osmanlı hanedanının hilafet iddiasını pekiştirmiştir. Bu odadaki kutsal eşyalar da, bu iddiayı desteklemekteydi. 17. yüzyılın başlarında, Sultan I. Ahmed'in saray imamı Mustafa Sâfî, "*beytü'l-ḫilâfe*" diye de söz ettiği Has Oda'da *ḫâne-i taḫt* içinde saklanan kutsal emanetlerin bilinen en eski betimlemesini yapmıştır. Ayrıca, 1611'de onarılan Mekke ve Medine'den getirilen yeni kutsal eşyanın listesini de vermektedir. Bunlar, altından yapılmış olanıyla değiştirilmiş olan Kâ'be'nin gümüş yağmur oluğu, yine dayanıksızlaştığı için Kâ'be'nin duvarından çıkarılmış bir ahşap parçasından yapılmış bir âsâ, ve Medine'de Hz. Muhammed'in türbesinden yerine büyük bir elmaslı mücevher yerleştirilerek alınan incilerle bezeli bir altın levhadır. I. Ahmed döneminden önce Has Oda biriminin taht odasında korunan kutsal emanetler, altın işlemeli kumaşlara sarılmış ve "*taḫt-ı sa'âdet*"in yanında yüksek bir rafta altın yaldızlı bir kutuya konmuş Peygamber'in hırkası, yine tahtın yakınındaki duvarlara asılı olan sancağı, kılıcı ve yayıyla ilk dört halifenin kılıçlarından oluşuyordu.[132]

Has Oda'nın taht bölümünde sadece Peygamber ve *Hulafâ-yı Râşidîn*'e ait olan kutsal emanetler bulunmaktaydı, İç Hazine'de ayrıca pek çok kutsal eşya yer almaktaydı.[133] Memlûk hazinesinden getirilmiş olanlara sonraki yıllarda başkaları da eklenmiştir. Örneğin, 1574'te, tahta geçtikten iki ay sonra III. Murad'a bir şeyh tarafından Peygamber'in kılıcı verilmiştir.[134] Sancak-ı Şerif ise, ilk kez 1593'te Avusturya Habsburg savaşında ve 1594'te Macaristan seferinde zafere yardım etmesi umuduyla Şam'dan getirtilmişti. Bundan sonra geri yollanmayarak sarayda tutulmuştur. Sancak-ı Şerif ve hırkayla savaşa giden ilk Sultan'ın III. Mehmed olduğunu biliyoruz. 1596 Eğri zaferi ardından Sancak Osmanlı gücünün simgesi olmuş, düzenli olarak seferlere götürülmüş ve devleti tehdit eden ayaklanmalar sırasında başkentin sokaklarında gezdirilmiştir.[135] Nitekim Sultan III. Mehmed bu emanetlerin saklandığı Has Oda'nın taht odasının kalem işlerini ve çinilerini Eğri zaferinin hemen ardından yeniletmiştir.[136]

Hem "kâfirler"e karşı zafer kazanma yeteneğinin, hem de toplumsal kargaşalar üzerinde denetimin kaybına karşı Sancak-ı Şerif'in kullanılması, merkezî yetkenin zayıflama döneminde, Sultanın dinî simgelere yönelmesinin bir diğer örneğini oluşturmaktadır. *Beyt-i Ḫilâfet* çevresinde dinin meşrulaştırıcı rolünü vurgulayan bir dizi tören gelişmişti. Bu törenlerden birine arınma ile bağlantılı başka saray etkinliklerine de verilen bir adla *pârs* denmekteydi. *Pârs*, taht odasının yıllık temizliği dolayısıyla kutsal eşyanın asmabahçedeki köşklerden birine taşınması töreniydi. Bu olay, duvar ve dolapların gülsuyuna batırılmış süngerlerle temizlendiği ve yanan tütsülerin dumanıyla kurutulduğu Ramazan aylarında gerçekleşirdi. İçoğlanları "cevher" denen bu süngerleri biriktirir, topladıkları tozları da saygı ile Has Oda'nın yakındaki bir kuyuya boşaltırdı.[137] Peygamber'in mührünün, taht yakınında bir duvardaki dolapta bulunan abanoz bir kutu içindeki kristal mahfazadan çıkarılarak temizlenmesi bir diğer kutsal törenle olurdu. Bu kutsal görevi üstlenen Hazine oğlanları mührü yanan tütsü üzerinde kuruttuktan sonra kristal mahfazayı saygıyla öperlerdi.[138] İlk kez 17. yüzyılın başlarında Sâfî'nin aktardığı bir diğer tören ise Peygamber'in hırkası suya batırıldıktan sonra tütsüyle kurutulmasıydı. Bu suyun sağaltıcı bir gücü olduğuna inanılırdı. Suyun bir bölümü küçük şişelere doldurularak önemli kişilere armağan edilir, gerisi ise

86a,b Has Oda'yı Hırka-i Şerif ziyareti esnasında betimleyen şematik planlar; 1153 (1740), 1183 (1769), BA, KK Teşrifat 696M, fol. 146. ve 676M, fol. 17.

hastaları sağaltmak amacıyla güzel kaplar içinde sarayda saklanırdı. Atâ bu âdeti Sultan I. Selim dönemine dek geri götürür, ancak hırkanın sağaltıcı gücünün çok eski bir geleneği temsil etmesi, bu inancın Osmanlı öncesi yıllardan itibaren var olduğunu düşündürür.[139]

18. ve 19. yüzyıl teşrifat defterleri, Ramazan ayının 15'inde yüksek rütbeli devlet erkânı ve ulemanın Has Oda dairesinin taht odasına Peygamber'in hırkasını ziyaret etmek üzere davet edildiklerinde yapılan bir törenden söz ederler.[140] Bu defterlerin bazılarında tahtta oturan Sultanın önünde hırkayı öpmek üzere bekleyen kişilerin Has Oda'da dizilmeleri gereken sırayı gösteren çizimler bulunur. Sözgelimi, 18. yüzyılda yapılmış iki örnekte "Hırka-i Şerif Odası" olarak tanımlanmış planlarda köşedeki tahtın görülebildiği kapı, ocak ve noktalı çizgilerle belirtilmiş olarak tahtın önündeki perde yer alır (Res. 86a,b). Ayrıca, törene katılanların durdukları yerler belirtilmiştir.

Hırka-i Şerif kuşkuz çok önemli bir emanetti, nitekim bu değerli emanet için birçok mahfaza-sandık yapılmıştır. 1576'da iki marangoz tarafından küçük bir sandık yapıldığı bilinmektedir,[141] ancak bugüne kalan en eski örnek 1592-93 tarihli Mehmed adlı bir kuyumcunun imzasını taşıyan, altın kilitli, mücevher kakmalı, altın kaplama bir abanoz mahfazadır. Kitabesine göre sandığı III. Mehmed Peygamber'in hırkasına duyduğu saygıyı belirtmek üzere yaptırmıştır.[142] Sâfî ve diğer bazı yazarlar hırkanın tahtın yanındaki mermer bir rafta durduğunu söylerler; diğer yadigârlar tahtın çevresindeki duvarlara asılı idi.[143]

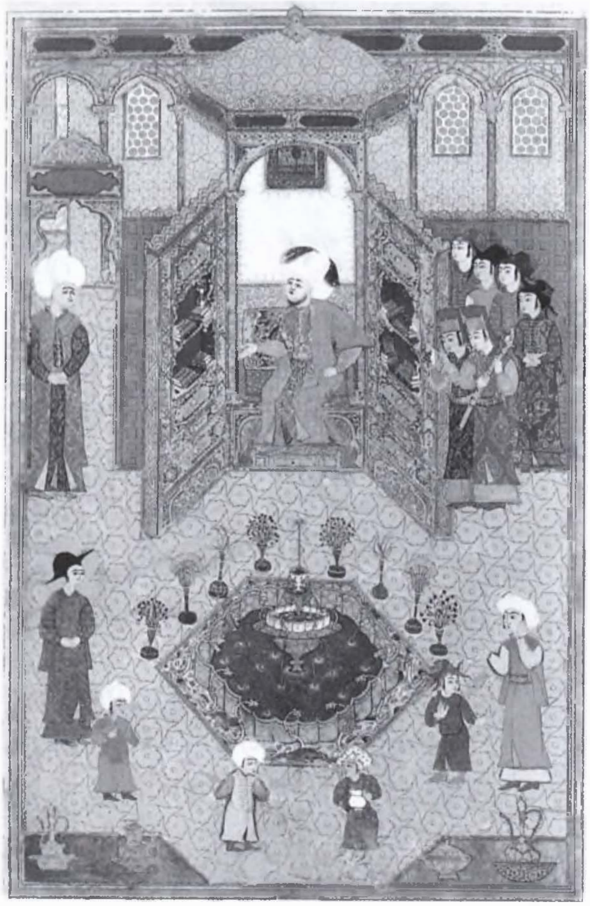
Tavernier baldakenli tahtın inci, yakut ve zümrütlerle süslü ağır kumaş ve yastıklarla kaplı olduğunu belirtmektedir. Sultan kullanacağı zaman bunlar oturulması daha rahat yastıklarla değiştirilmekteydi.[144] Bugün, taht odasının güneybatı köşesinde baldakenli, gümüş kaplamalı ahşap bir taht bulunmaktadır (Res. 83). Evliya Çelebi'nin kuyumcubaşı olan babasının bir öğrencisi tarafından yapılmış olan bu taht İbrahim Cevri Çelebi'nin yazdığı bir kasidede betimlenmiştir; yapım yılını belirtmek üzere düşürülen tarih 1049 (1639-40) yılını verir. Şiirde ünlü "Taḫt-ı Süleymân"a benzetilen tahtın gümüş kaplı baldakenini dört gümüş direk taşımaktadır.[145] Bon'un 1608'de "yatak" diye tanımladığı "Roma tarzı" baldakenli gümüş taht kaldırılarak yerine bu yenisi konmuş olmalıdır.[146]

Diğer Odalar

Sultanın kutsal emanetlerin saklandığı bir taht odasına dönüşen yatak odası dışında Has Oda biriminin merkezinde üç kubbeli oda vardır. Bu mekânların özgün bezeme ve eşyaları bugüne ulaşmamıştır. Taht odasına bitişik olan kuzeydeki mekânın asmabahçeye açılan iki pencere ve bir kapısı bulunur. Burası, Sultanlara verilen yazılı dilekçelerin ve vezir telhislerinin okunduğu *'arż-ḫâne* idi (Lev. 11 [49]). Aynı zamanda, bitişikteki taht odasının bekleme mekânı olarak da kullanılıyordu. Önemli devlet adamları yılda bir yapılan törende burada toplanarak Peygamber'in hırkasını öpmek üzere veya tahta çıkan Sultanları ikinci avludaki genel cülus töreninden önce kutlamak için sıralarını bu bölümde beklerlerdi.[147]

Ortasında bir devşirme antik mermer şadırvan olan kubbeli ikinci oda Arzhane'ye bitişiktir, bir kapıyla üçüncü avluya açılır (Lev. 11 [51]). Fatih'in *all'antica* zevkini yansıtan bu şadırvan, yaklaşık 1511 tarihli su dağıtım belgesinde bahsedilen "*dîvânḫâne altında*"ki şadırvan olabilir. Üstündeki yivli yeşil mermer devşirme kantaradan (Kantharos) fışkıran su, pembe granit çörtenlerle alttaki yuvarlak dilimli beyaz mermer havuza akar. Klasik inci dizisi friz ve istridye motifleriyle süslü bu şadırvan, Has Oda'nın havuzlu mermer sofasındaki renkli mermer şadırvanının tarifini anımsatır. Kaynaklarda "*şâdırvânlı oda*", "*şâdırvânlı ṣoffa*" ya da "*şâdırvânlı ḳubbe*" diye geçen[148] bu bölüm, yükseltilmiş bir platformu ile üç kapısı olan üçüncü oda ile kesintisiz bir mekân oluşturur (Lev. 11 [52]). Üçüncü odanın kapılarından biri taht odasına, diğeri karşısındaki Has Oda oğlanlarının koğuşuna, (Lev. 11 [53]) üçüncüsü ise bir geçitle Harem'e bağlı olan bahçe revaklarına açılır.

Şadırvanın karşısındaki üçüncü odadaki platformun üzerine minder ve yastıklar yerleştiriliyor olmalıydı: Yemek odası olarak kullanıldığı düşünülebilecek olan bu odada aynı zamanda Sultanın özel kütüphanesinin de bulunması mümkündür. III. Murad'ın doktoru Domenico Hierosolimitano kütüphaneyi anlatırken, "Sultanın sıkça okuduğu resimli yazmalardan her zaman iki düzinesi kristal kapaklı iki dolapta" saklanır, "bu dolaplar yerden çok yüksekte değildir, bu nedenle Türk usulünce oturulduğunda dolaptaki kitaplar kolayca görülebilir; böylece sık sık okuma alışkanlığı olan Grand Signor rahatça istediklerini seçebilir" der.[149] 16. yüzyılın sonlarında yapılmış bir minyatür III. Murad'ı iki yanında yaldızlı ahşaptan kitap rafları, önünde de ejder başlı fıskiyeleriyle bir şadırvan olduğu halde baldakenli tahtında otururken betimle-

87. III. Murad özel kütüphanesinin tahtında otururken. Cenâbî, *Cevâhirü'l-Garâ'ib*, 1582, Harvard Üniversitesi Müzeleri (3. Edwin Binney bağışı), Env. No. 1985.219.2, fol. 217a.

mektedir. Has Oda yakınındaki bir şadırvanın benzer fıskiyelerini *(fısḳiyehâ-i ejder ağzı ve lâlehâ-i eğri ve lâlehâ-i ṭoğrı)* yaldızlama masraflarını listeleyen 1639-40 yılına ait bir hesap defteri, Sultanın özel kütüphanesinin bu civarda olduğunu düşündürmektedir. Üslup özellikleri nedeniyle 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olduğu düşünülen Harvard Üniversitesi Edwin Binney kolleksiyonundaki ejder başlı, lale kaideli bronz fıskiye, bu şadırvana ait olmalıdır.[150] II. Mehmed döneminden beri Sultanların, yemeklerini yediği Has Oda'da okuyucular bulundurdukları bilinmektedir. Nitekim Luigi Bassano, Sultan Süleyman'ın kendisine yemek esnasında ya da daha sonra, cüce ve soytarılarla eğlenmediği saatlerde, Osmanlı tarihçilerini, Büyük İskender tarihini ve İbn Sina ve başka Arap filozoflarının yapıtlarını okutturarak dinlediğini söylemektedir (Res. 88).[151]

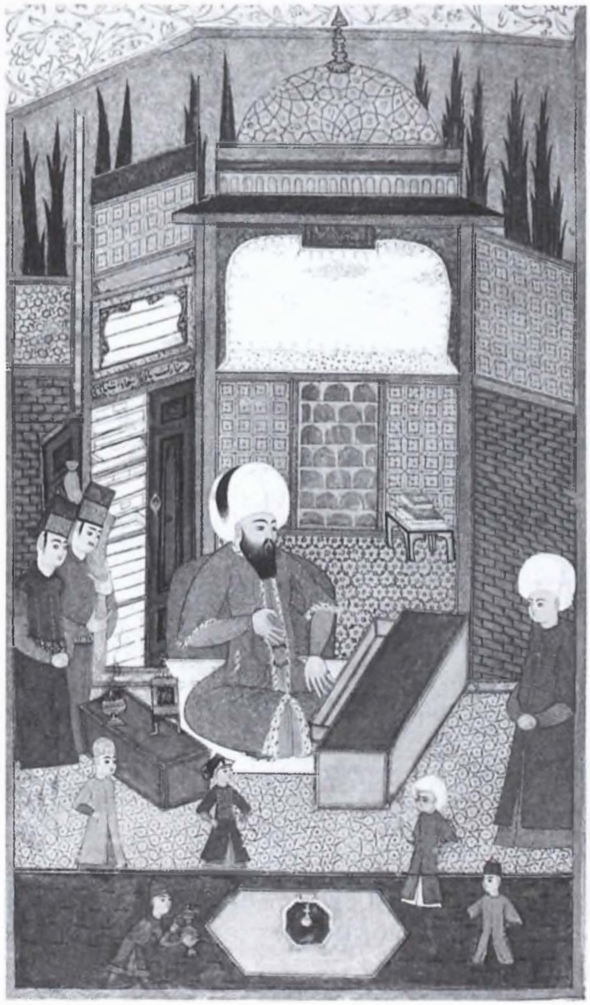
Has Oda dairesinde, kubbeli dört hünkâr odasından ayrı olarak, Sultana yemek vermekle de yükümlü olan içoğlanlarının sorumluluğunda olan ve Sultanın her sabah giyindiği bir hünkâr elbise odası *(guardarobba)* vardı. Menavino Has Oda içoğlanlarının burada uyuduğunu söylemektedir.[152] Atâ ise bunların IV. Murad dönemine dek bodrumda uyuduklarını iddia eder. Ancak Sultanın kişisel hizmetindeki ayrıcalıklı oğlanlar için karanlık bir bodrumun koğuş olarak kullanılması pek akla yatkın gelmemektedir.[153] Bu bodrum büyük bir olasılıkla bir depo alanı olarak ve hâlâ var olan yakındaki rampadan Sultana dış bahçeye çıkış sağlamak için kullanılıyordu.

Üst kattaki dört kubbeli merkezî mekânların güneyinde, mescidin karşısındaki dikdörtgen odanın Has Oda oğlanlarının uyuduğu hünkâr gardrobu olarak kullanılan koğuş olması çok muhtemeldir (Lev. 11 [53]). 1616-17 yılından kalma en eski onarım kitabesinde buraya yatakhane anlamında "*oṭa*" denmekte ve içinde kalanlardan söz edilmektedir. IV. Murad döneminde şair Cevri'nin düştüğü diğer tarihler ise 1637-38 ve 1639-40 yıllarını vermektedir. Bunlardan Has Oda'nın onarıldığı ve silahdar odasına yeni bir kubbe, çiniler ve bir şadırvanın eklendiği anlaşılmaktadır. Has Oda'nın ve silahdarın hamamlarının onarımlarından ve padişahın Has Oda oğlanlarına verdiği hediyelerden söz eden başka kitabeler de günümüze ulaşmıştır. Sultanın günlük etkinliklerini kayda geçiren sır kâtipleri'nin "*ḥücre-i maḫṣûṣa*"larının onarımı hakkındaki bir kitabeden ise, kıdemli içoğlanlarına koğuşta özel mekânlar tahsis edildiği anlaşılmaktadır.[154] Flachat, 1740'ta, İç Hazine'yle Has Oda arasında götürülüp getirilmeleri hem elverişsiz hem de tehlikeli olacağı için, koğuşta Sultanın elbiselerinin, atlarının koşumlarının ve sık kullanılan geçit töreni malzemelerinin saklandığı dolapların bulunduğunu belirtmektedir.[155]

Has Oda biriminin dört kubbeli merkezî mekânının doğusunda diğer bir dikdörtgen oda daha bulunur. Bu, sarmal merdivenli ufak bir kulesi olan daha küçük bir odaya açılır; ikisi birlikte Has Oda hazinesini oluşturur (Lev. 11 [48]). Bu oda 19. yüzyıl ortalarında yapılmış iki planda "*Emânât-ı mübâreke ḫazînesi*" ve "*Silaḥdâr Ağa ḫazînesi*" olarak tanımlanır (Lev. 18). II. Mehmed'in Edirne'deki Has Oda'sının bir seyir köşkü ile taçlanmış, yedi katlı kule biçiminde anıtsal bir hazinesi vardı (Res. 3 [17]). Üst bölümü günümüze ulaşmamış olan Topkapı'daki daha küçük kulenin üstünde de başlangıçta bir Hünkâr Köşkünün bulunduğu düşünülebilir. Dikdörtgen odanın nerdeyse kör kuzey duvarları buranın baştan beri hazine olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. 1475'te Promontorio II. Mehmed'in Has Oda'sında para ve mücevher koyulacak bir yerin bulunduğunu belirtmektedir; buranın anahtarlarını muhtemelen odanın en önemli oğlanı olan silahdâr saklardı.[156]

Bu hazineden bahseden belgelerin en erkeni I. Selim döneminden kalma bir envanterdir. Envan-

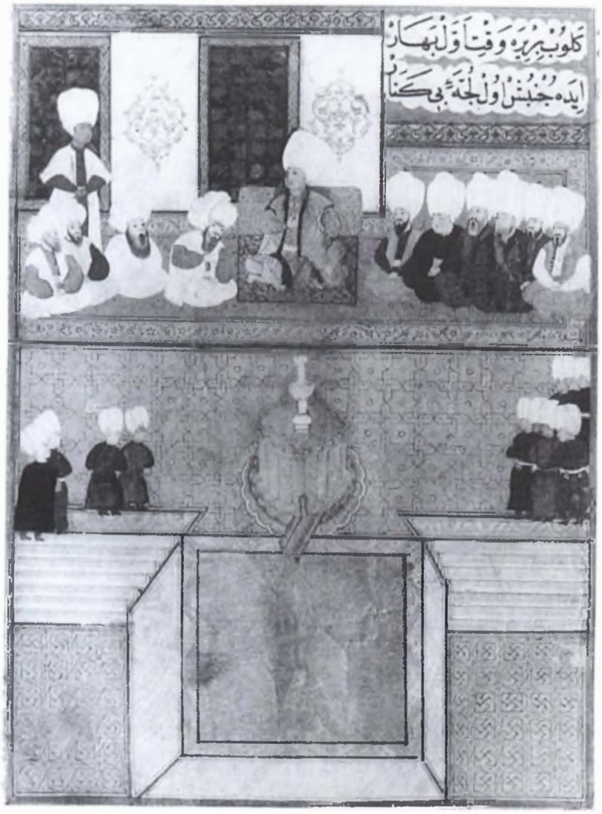
ter "*mevcûdât-ı ḫizâne-i 'âmire-i enderûnî der enderûn-i anbarhâ-i şimşîr der nezd-i oda-i ḫâṣṣa*" arasında çeşitli kılıç, hançer ve kitaplar sayar.[157] III. Murad dönemi belgelerinin bazılarında da "*oda-i ḫâṣṣada olan iç ḫazîne*" ya da "*ḫâne-i ḫâṣṣa ḫazînesi*"nden söz edilmektedir.[158] Bu hazine, İç Hazine ille paylaştığı Mısır'dan gelen yıllık vergilerle bağlantılı olarak sık sık anılmaktadır. III. Murad ve III. Mehmed'in zaman zaman bu hazineyi ziyaret ettikleri ve kendilerine eşlik eden içoğlanlarına bağışta bulundukları bilinmektedir.[159] Daha sonraki yıllarda yazılmış bir kaynağa göre I. Mahmud bu mühürlü hazineyi 1735'te ziyaret etmiş ve Osmanlı Sultanlarının "*yâdigâr-ı teberrük-i ẓafer-şiâr*"ı olan bazı eski koşum takımlarını, süslü eyer örtülerini, kılıç ve silahları onarılmak üzere dışarı çıkartmıştır. Atâ, Silahdâr Ağa Hazinesi'nde 19. yüzyılda hâlâ askerî seferlerden gelen silah ve başka yadigârlar, değerli eşyalar, sikkeler ve kutsal emanetler bulunduğunu söylemektedir.[160] Sultanlar bu hazinede bulunan eşyaları dönem dönem denetler ve fazla kalemlerin esas İç Hazine'ye gönderilmesini buyururlardı.

88. I. Süleyman'ı maiyetiyle birlikte özel kütüphanesinde oğluyla sohbet ederken gösteren bir minyatür. Talikizâde, *Şehnâme*, 1596-1600 yak., TSK, A. 3595, fol. 79a

Dış Revak ve Havuzlu Mermer Sofa

Has Oda biriminin dış yüzünü çevreleyen görkemli çifte revak, havuzlu mermer sofa ve köşkleriyle asmabahçeye açılıyordu; ayrıca Harem'e bir kapı ile bağlantısı vardı. Tonozlu bir bodrum üstünde yükselen mermer sofa Has Oda'nın uzantısı olarak planlanmıştı; havadar yaz köşkleri esas binanın kalın duvarlı kış odalarını tamamlarken, kemerli revakları saray etkinlikleri için açık bir Divanhane olarak kullanılıyordu (Lev. 6, 8; Res. 81, 82a, b). Has Oda'nın, Kahire mermerleri ve sıraltı mavi-beyaz-turkuaz çinilerle kaplı dış duvarlarında, bazılarını Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ın fethi sırasında kullandığı söylenen ok, yay ve başka silahlar asılı idi.[161] Bu silahların bir kısmı ise burada ya da bahçede okçuluk ve diğer saray sporları yapan sonraki hükümdarların güç gösterilerindeki başarılarının anısını yaşatıyordu. Bunlar arasında, IV. Murad'ın "tek parmağıyla, üstündeki bir halkadan tutarak kaldırdığı söylenen ağır bir yuvarlak taş, üst üste konmuş beş kalın kalkanı tek bir atışta deldiği ve hâlâ kalkanlara saplanmış olarak duran ciridi ve demir kapıya yapışıp kalacak kadar şiddetle attığı birkaç gülle" bulunmaktaydı.[162] Has Oda'nın dış revaklara açılan bu demir kapısını IV. Murad'ın 1637-38'de üç yerinden deldiği bugün kaybolan bir gümüş kitabede yazılmıştı.[163]

89. II. Osman'ın 1618'de Has Oda önündeki havuzlu mermer sofada devlet ileri gelenleriyle meşvereti, *Şehnâme-i Nadiri,* TSK, H 1124, fol. 49a.

Has Oda'nın bahçeye bakan revakları aynı zamanda bir eğlence mekânı olarak da kullanılıyordu. Sultanın özel dairesine bir yabancının alınması nadiren görülen bir durum olmasına karşın, 1599'da org ustası Thomas Dallam'ın, Kraliçe Elizabeth'in III. Mehmed'e gönderdiği bir orgu buraya yerleştirmesi istenmişti. Böylelikle bu bölüme girme fırsatını yakalayan İngiliz, Sultanın maiyeti ile beraber mekanik orgu dinlemesini şöyle anlatıyor:

> Grand Signor tahtına oturduktan sonra herkesin susmasını buyurdu. Çevredekiler sessiz ve sakin bir şekilde Grand Signor'u selamlamaya başladılar; ben onun gelmesi için on beş dakika ayırmıştım. Önce saat 22'yi vurdu; sonra 16 çan dört bölümlük bir şarkı çaldı. Bundan sonra [orgun] ikinci katının köşelerinde duran on kişi ellerindeki iki boruyu başlarına kaldırarak bir boru sesi saldılar. Sonra müzik kesildi ve org iki kez arka arkaya 5 bölümlük bir şarkı çaldı. 16 ayak yüksekliğindeki orgun tepesindeki çalılık içindeki siyah kuş müziğin bitiminde ötüşüp kanatlarını çırptı. Grand Signor'un hayret ettiği birçok başka şeyler de oldu.

Dallam bodrum katta bekledikten sonra Sultana org çalmak üzere yukarıya çağrıldı.[164] Org daha sonra, büyük bir olasılıkla kutsal emanetlerin saklandığı Has Oda yakınında mekanik heykelcikler bulundurmak uygunsuz görüldüğü için, saray yalısındaki İncili Köşk denilen bir bahçe köşküne taşınmıştır. İslâm inancındaki tasvir yasağı hakkında daha titiz davranan bir padişah olan I. Ahmed, bahçe köşküne yaptığı bir ziyarette bu orgu paramparça etmiştir.[165]

Dallam orgu kurarken gördüğü Has Oda'nın tonozlu dış revaklarının bilinen en eski betimlemelerinden birini veriyor:

> Hediyeyi ya da enstrümanı kurmak için görevlendirildiğim eve geldiğimde, oturulacak bir evden çok bir kiliseye benzer gibi göründü, doğrusunu söylemek gerekirse, bu, oturulacak bir ev değil bir zevk evi idi.... Bu büyük evin iki sıra mermer sütunu vardı, kaideleri pirinçten yapılmış, çift kat yaldızlanmıştı. Evin üç yanındaki duvarlar [tavanlar] yalnız saçaklara kadar iniyordu; öteki yarısı açıktı, ama bir fırtına ya da büyük bir yağmur olursa, her türlü havayı dışta tutabilecek pamuk [ve] yünden yapılmış perdeleri bu amaçla hemen indirip ve hemen açabiliyorlar. Evin, başka bir eve yakın ve bitişik olan dördüncü tarafındaki duvar porfirden ya da yanında yürürken üzerinde insanın kendisini görebileceği türde bir taştan yapılmış. Sadece bu evde değil sarayda gördüğüm bütün evlerde bir tanesini dört ya da altı kişinin taşıyabileceği kadar ağır ipek halılar üzerinde yürüyorduk. Bu evde tabure, masa ya da koltuk yoktu,

> yalnızca bir hünkâr tahtı vardı. Bir kenarında değişik renklerde balıklarla dolu bir balık havuzu vardı.[166]

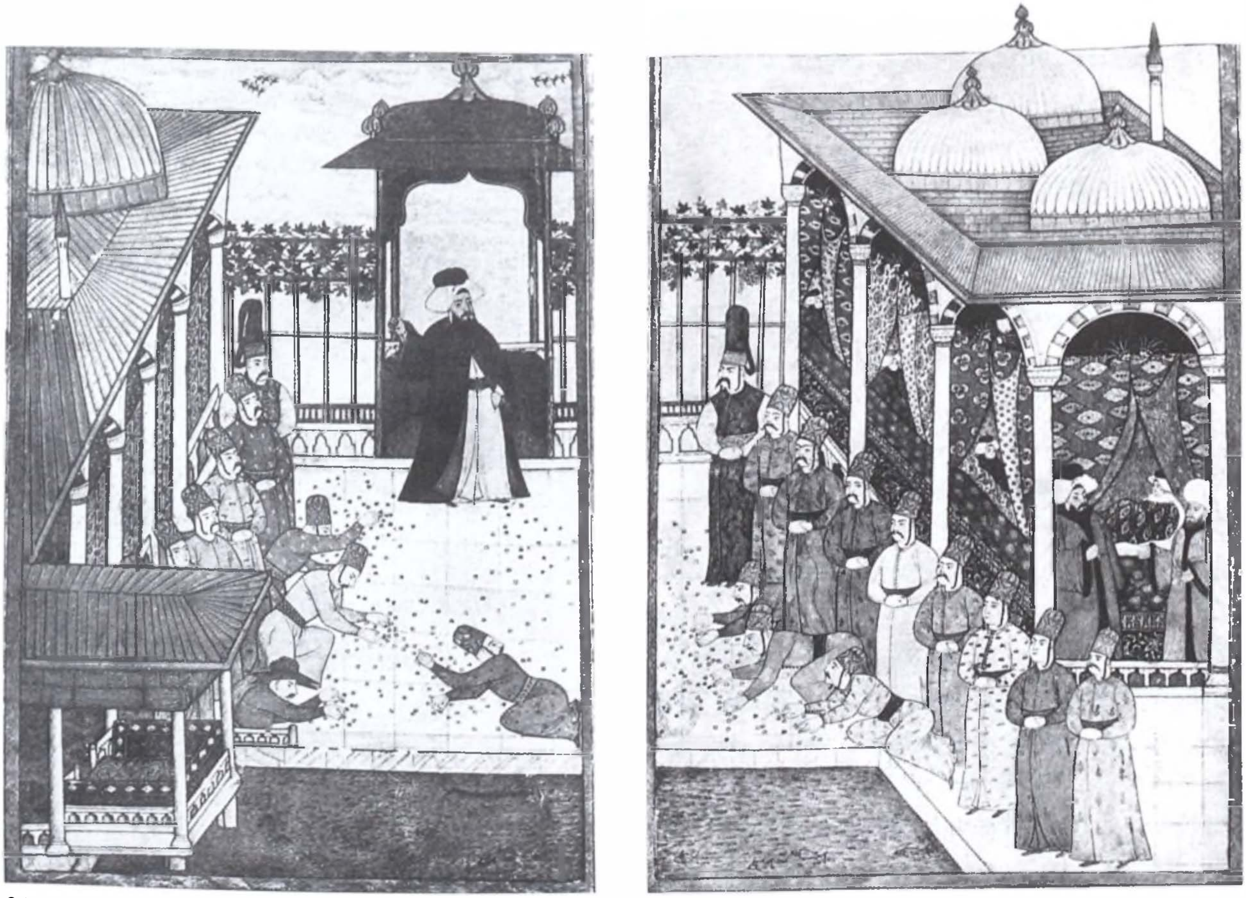
Dallam'ın sözünü ettiği dürülü perdeler daha sonra yapılmış resimlerde görülebildiği gibi, halıların altına konan hasırların masraflarıyla beraber onarım belgelerinde de karşımıza çıkarlar.[167] 1610 civarında aynı revakları Bon *divano* ya da toplantı mekânı olarak betimlemektedir. İçeriye baktığı pencerenin yanında, içmek veya el yıkamak üzere kullanılan küçük bir çeşmeyle turkuaz ve yakut kakmalı altın bir tas vardı. Bu, bugün hâlâ duran renkli mermer kakmalı bir olukla havuza su akıtan 19. yüzyıl duvar çeşmesinden önceki olmalıdır. Bon havuzu karmaşık desenli mermerlerle döşenmiş ve iki kişinin yan yana yürüyebileceği genişlikteki bir yolla çevrilmiş, sevimli küçük bir kare göl olarak betimler. Bu döşenmiş yol boyunca sıralanmış otuz çeşme "durmaksızın hafif şırıltı" ile havuza su akıtıyordu, sular, havuzdan bahçelere dağılıyordu. Havuzda, Sultanın soytarılarıyla sık sık bindiği ufak bir kayık vardı. Onlara kürek çektirir ve eğlenmek için de suya atlamalarını isterdi.[168] Fıskıyelerle çevrili olarak bugün de var olan havuz, mermer sofanın 17. yüzyıl ortalarında yeniden düzenlenmesi sırasında, Bon'un betimlediği havuzun üstüne yapılmıştı. Alttaki daha büyük özgün havuz bugünkünün altında ortaya çıkarılmıştır.[169]

Has Oda'nın bu havuza bakan geniş revakının ara sıra divan odası olarak kullanılması Bon'un bu bölüme neden *divano* dediğini ve Lokman ile Atâ'nın buradan bir *divânḫâne* olarak söz ettiklerini açıklıyor (Res. 81, 82b).[170] Olağandışı divanlar (*meşveret*) Sultan Süleyman zamanına kadar ikinci avlunun Eski Divanhane'sinde kurulurdu fakat Sultanın inzivaya çekilmesi giderek vurgulandığından dolayı Has Oda'nın dış revakının altında, ya da asma-

90. Nakkaş Levnî'nin, oğullarının sünneti sırasında III. Ahmed'i Has Oda önündeki mermer sofanın balıklı havuzuna bakan mermer tahtta otururken gösteren minyatürü. Şehzadeler Sultanın arkasında sünnet edilmeyi beklerken, içoğlanları ve devlet adamları kutlamak üzere revakların altında dizilmişlerdir. Vehbi, *Surnâme*, 1720, TSK, A. 3593, fol. 173b.

bahçenin köşklerinde toplanılmaya başlanmıştır.[171] Bir minyatür (Res. 89) Has Oda'nın bahçeye bakan cephesi olması gereken bir binanın önünde, büyük bir halıda oturan II. Osman'ı, olağandışı bir divan toplantısını yönetirken gösterir. Resimde Sultan 1618'de bir savaş hakkında danışmak üzere davet ettiği devlet adamlarıyla görüşmektedir.[172] Öndeki çeşmenin oluklarından, iki yanında merdivenleri olan, mermer havuza su akar. II. Osman, 1622'de bir ayaklanmayı bastırmak üzere düzenlediği diğer bir olağandışı divanı da burada (*büyük ṣoffa*) yap-

91. Levnî, Havuzlu mermer sofanın altın yaldızlı bronz baldakeninin altında oturmuş III. Ahmed'in içoğlanlarına para atması. Sünnet olmuş şehzadeler Bağdat Köşkü'nde dinlenirler. Vehbî, *Surnâme*, 1720, TSK, A. 3593, fol. 174b-175a.

mış, toplantı esnasında "*kenâr-ı ṣoffada bir kürsî-yi sedefkârî*"de oturmuştu.[173]

Erken tarihli kaynaklarda bu revaklı mermer sofada yapılan törenlerden hemen hemen hiç söz edilmez. Oysa 17. yüzyılın başlarında Sâfî içoğlanlarının dinî bayramlarda Sultanı burada kutlamalarının epeydir bir "*ḳânûn-ı ḳadîm*" olduğunu belirtmektedir. Bu tören için "*ḫâṣṣ oda ḳapusı önünde vâḳi' ṣoffa-i pür ṣafâ üzre taḫt-ı şerîf*" yerleştirilir ve oğlanlar rütbelerine göre sırayla Sultanı tebrik ederlerdi.[174] Has Oda'nın önündeki revakta bugün hâlâ duran mermer havuzun üzerine uzanan baldakenli beyaz mermer taht bu törenlerde kullanılmak üzere 17. yüzyılın ortalarında yapılmıştı. Nakkaş Levnî'nin 18. yüzyılda şehzadelerin sünnet düğününü betimlediği bir minyatürde, devlet büyükleri ve içoğlanları Sultanın elini öpmek için revakların altında beklerler, Sultan da balıklarla dolu havuzun üstündeki bu tahtta oturur (Res. 90). Levnî'nin çift sayfa olarak tasarladığı bir diğer minyatürde ise, sünnet olmuş şehzadeler mermer sofadaki köşklerin birinde (Bağdat Köşkü) istirahat ederken Sultan içoğlanlarına para atmaktadır (Res. 91).

Sultanın genellikle soytarıları ve erkek hizmetkârları tarafından eğlendirildiği havuzlu mermer sofa, bir kapıyla kadınlar bölümüne açıldığı ve erkekler avlusu ile bağlantısı kapatılabildiğinden, zaman zaman harem halkının kullanımına da tahsis edildiği olurdu (Lev. 5-8). I. Ahmed ve hareminin burada sözlü ve sazlı oyunlarla eğlendiği bilinmektedir.[175] Eremya Çelebi'ye göre ise I. İbrahim "küçük bir denizi an-

dıran ve içinde bir sandalın dolaşabileceği kadar geniş havuzda" bir kayıkta oturur suyun kenarında müzik çalan sazendeleri seyreder ve ağlarıyla balık tutan harem kızlarına ödüller dağıtırdı. Bobovi Sultanın ara sıra şeyhülislâm ve vezir-i azamı özel olarak kabul ettiği bu havuzlu sofada müzik ve tiyatro gösterileri tertip edildiğini anlatmaktadır (Lev. 16a,b[40]).[176] Bir diğer 17. yüzyıl yazarı La Croix ise şunları yazmaktadır:

> Padişah yemeğini Has Oda'da yer.... sonra da eğlenmek için av, yürüyüş, oğlanlarla talim ve güreş yapar ve Majestelerinin attığı paraları kapmak için birbirleri ardından Has Oda'nın ortasındaki çeşmenin havuzuna atlayan soytarılar, dilsizler ve cücelerle oyalanır; bazen imparatorluğunun önemli bakanlarını burada kabul eder. ... Komediler, kukla temsilleri ve başka eğlenceler de bu havuzun önünde gerçekleşir. Majesteleri en önemli işler hakkında şeyhülislâm, vezir-i azam ve imparatorluğunun öteki bakanlarıyla da burada görüşür.[177]

17. yüzyıldan sonra kaynaklar sık sık olağandışı toplantılar, vezir-i azam ve şeyhülislâmların görevlerine atanmaları dolayısıyla düzenlenen törenler, okuma seansları, müzik ve tiyatro gösterilerinin, kimi zaman Sultanların yemek de yedikleri revaklı mermer sofada ve aynı yerdeki köşklerde yapıldığını belirtmektedir.[178] Törenlerin burada giderek daha sık yapılması, 17. yüzyıldan sonra Sultanların kendilerini toplumdan soyutlama âdetlerinin zaman içinde azaldığını göstermektedir. Bu tutum devlet adamlarına başka koşullarda giremeyecekleri görkemli hünkâr köşklerini görme fırsatını sağlıyordu.

Notlar

1 "A man destra vi è una bella Colombara, nella quale vi sono colombi assai, et di più sorte, con picagli di perle alli piedi, et questi colombi sono ammaistrati, che con sifoli si levano tutti in aria, et secondo che vi si sifola fanno alcune tombole in aria voltandosi sotto sopra, et poi li fanno poner tutti a baso, cioè in terra, et questo gliole può far fare a sua requisitione, et vi sono alcuni di questi colombi, che nella prima pena fano il scapocio, come quello delli frati," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23-24.

2 I. Ahmed'in binası için bkz. Baykal, s. 26; Atâ, 1:153; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 56; T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 68.

3 Üsküdarî, 1: fol. 254a, 258a. Mücevher donatılı kuşlarla dolaşan saray doğancıları için bkz. Tavernier, s. 200: "Ils marchent tous en bel ordre l'oyseau sur le poing & chaque oyseau portre au col ou un diamant ou une autre pierre de prix avec le chaperon tout brodé de perles; ce qui ne peut estre qu'un tresbeau spectacle." Kaynaklar, 17. yüzyıldan sonra, üçüncü avlunun güneybatı köşesinde bir "*kuşhane*"den söz ediyor; bu, Harem'de kuş ve gözde kumru yemeklerinin hazırlandığı bir mufağa bağlıydı (bkz. Lev 16a-b no. 38).

4 Eldem, *Köşkler*, 1:99-107. Bu köşk için ayrıca bkz. T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 68.

5 TSA, D 2002, fol. 30a.

6 Küçükçelebizâde, s. 128-29, 176-77.

7 18. yüzyılda III. Ahmed'in Seferli Bölüğü odasını yenileştirmesi için bkz. TSA, D 2001, sayı 1-13. 1573 tarihli belge için bkz. not 28.

8 Bkz. 7. not.

9 BA, MM 424, fol. 42.

10 Tavernier, s. 197-98, 201.

11 "Et poi alla detta parte del cortivo, un puoco più avanti, vi è una statua fatta in volto coperta di piombo, et dentro selesata di marmo con fontane fredde et calde con suoi lavelli, et in questo luogo si lava il gran Turco, et poi li suoi cortigiani ogni Venere," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24.

12 Kritovoulos, s. 207; Berkan, "İstanbul saraylarına", s. 210.

13 Menavino, s. 102-3.

14 Cafer Çelebi, s. 73-75.

15 Kazı için bkz. T. Öz, 157-65. Hamamın soyunma odası için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 326; Goodwin, s. 134; Davis, s. 124; Eldem ve Akozan, s. 75-77, Levha 72.

16 Üsküdarî, 1: fol. 258b.

17 Bobovi, *Mémoires*, fol. 108-201. Ayrıca bkz. Evliya, 1:116; Tavernier, s. 117-20.

18 Promontorio, s. 43. Bobovi, *Mémoires*, fol. 77-80, 137-39, 161-92.

19 Ruhî, *Tarih*, fol. 119a. Depremden sonra II. Bayezid için acele olarak ahşap konstrüksyonlu bir "Çatma Saray" yapılmıştı. Ruhî'ye göre bu yapı 1510'da Sultan Edirne'den, iki ay sonra döndüğünde tamamlanmıştı. Has Oda civarındaki "Çatma Saray'ın" su terazisi ve şadırvanı için bkz. TSA, D.10137, fol.1b.

20 Meriç, s. 34-36, 70, sayı: 162, 176, 177. Hamamın hasarları için bkz. Akdağ, s. 134; Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 326. Kemalpaşazâde, hangi yapılar olduğunu

belirtmeden, üçüncü avludaki hasarları anlatıyor, Uğur, s. 38. Yayınlanan başka bir fotoğraf için bkz. Eldem ve Akozan, s. 168.

21 (TSA. E 12307, sayı 2) planı için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Plans and Models", s. 234-35. II. Bayezid'e sunulan arîzadan anlaşıldığına göre sarayın toplam 10 lüle suyundan 3 lülesi hamama harcanıyordu: "şâdırvân-ı ḥammâm, üç ḳıt'a, iki lüle" ve "ḫazine-i hammâm, bir lüle", TSA, D. 10137, fol. 1b.

22 "Ḫarc-ı vasi' kerden-i ḫazîne-i âb-ı ser ve ḥammâm-ı büzürg ve meremmet-i küllḫân ve ḫammâm ... ve oda-ı pîş-i küllḫân ve ḫarc-ı pâk-kerden-i ḳurna", "meremmet-i ḥammâm-büzürg ve küllḫân", BA, KK 7097, fol. 58.

23 "Sâḫten-i döşeme-i ḳaldırım-ı yonma 'an seng-i ḳapaḳ 'an oda-ı ḥażret-i ḫullide mülkuhu ilâ ḥammâm-ı büzürg der sarây-ı cedîd", BA, MM 17884, fol. 53, 69.

24 Bu hafîfçe görülür duvar yazısı için bkz. Akdağ, s. 138; T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları," s. 53. Deprem için bkz. Busbecq 1:200; İnciciyan, s. 89.

25 Âli, *Künh*, fol. 460b.

26 Peçevî, 1:503.

27 Saraydaki söylentiye göre hamam II. Selim'indi, Atâ, 1:198, 312; Şeref, s. 402.

28 "Becihet-i sâḫten-i kâşîhâ ve pervâzhâ-ı enderûn ve câmekân-ı ḥammâm-ı ḫâṣṣâ ve tırâbzonhâ ve oluḳhâ-i şâdırvân-ı ḥammâm-ı mezbûre ve ba'żı tırâbzonhâ-ı köşk-i cedîd-i ḫâṣṣa," BA; KK 7100, fol. 10a.

29 BA, MD 26, sayı 280, 362, 565, 982 (1574) yılı Cemaziyelevvel'inden Cemaziyelahirine kadar pek çok ferman hamamın üstü için gerekli kurşunun gönderilmesini emrediyordu, sayı 590, 591, 596, 606, 607, 736, 737, 746.

30 BA, KK 1769, fol. 83b; KK 1770, fol. 52b. 16. yüzyıl hamam planları sekilere *ṣoffa* dendiğini kanıtlıyor, bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Plans and Models", s. 225/26.

31 Bu çiniler ve kitabeleri hakkında bibliyografya için bkz. Çağman, "Osmanlı Sanatı", s. 201.

32 BA MD 26, sayı 592; R. Anhegger (yayını), sayı 4; A. Refik, "İznik Çinileri", s. 36, sayı 1.

33 Bu çinilerin Harem'deki bir hamamdan geldiği iddiası için bkz. T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 161-62. Goodwin, s. 134, bunları doğru olarak II. Selim'in üçüncü avludaki hamamı ile ilişkilendirmiştir. Yüksek sofa büyük bir olasılıkla sultanın oturduğu kubbeli soyunma odasındakiydi.

34 Evliya, 1:245, 333.

35 Üsküdarî, 1: fol. 254a.

36 Bobovi, *Mémoires*, fol. 166-67.

37 Tavernier, s. fol. 12-26.

38 BA, MM 17884, fol. 69, 53; MM 148, fol. 69a; MM 403, fol. 113; TSA, D 4462; Atâ, 1:198, 312; Üsküdarî, fol. 254a.

39 Beauvau, s. 70-71.

40 Courmenin, s. 154.

41 Bobovi, *Mémoires*, fol. 165-66.

42 agy., fol. 70-80, 137-39, 161-92.

43 Bu olay için bkz. Âli, *Künh*, fol. 460b, Peçevî, 1:503.

44 Emevî hamam ve sarayları için bkz. Ettinghausen and Grabar, *Art and Architecture of Islam*, s. 45-71.

45 Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 324-26, Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 37; Davis, s. 124; Eldem ve Akozan, s. 76; Goodwin, s. 135; Koçu, s. 75; Akdağ, s. 134, 157.

46 I. Selim'in mührü için bkz. Atâ, 1:98, 198, 255; Şeref, s. 401; D'Ohsson, 7:39-43.

47 Promontorio, s. 42; Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 30; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 124; Menavino, s. 94; Spandugino, *Petit Traicté*, s. 65, 119-20.

48 "Da poi ve è un altro Eunuco chiamato Haxenadarbassi, et questo ha in governo le camere et altri luoghi dove sta le Zoglie et lavori d'oro et d'argento, drapi et veste di d'ogni sorte di seta, et assai altre cose appressiate," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 30.

49 "Il loro ufficio è haver buona cura alla camera del thesoro; percioche in quella sono veste di brocatto in varie guise, & vasi di piu sorti d'oro & d'argento & gioie & danari & per questo sono messi à quel servigio: & deono stare preparati per portare queste cose sempre, che'l Gran Turco le domandasse", Menavino, s. 94.

50 Bu plan için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Plans and Models", s. 234-35.

51 Cafer Çelebi, s. 73.

52 Atâ, 1:59-60, 92. Öz hazinenin I. Selim değil de II. Mehmed tarafından kurulduğunu kabul ediyor, T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 87-88.

53 TSA, D 9813, bkz. Sahillioğlu, s. 29-31.

54 TSA, E 12009; D 1085; D 34, fol. 52b, 55b, 47b, 187a. Ayrıca bkz. T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 86-87.

55 Tavernier, s. 130, 148-53. Hazinenin anahtarlarını elinde bulunduran hazinedarbaşı hazineyi ancak kapı ve kasalarını mühürleyen defterdar ve nişancının huzurunda açabilirdi, Menavino, s. 95. Bidlisî'ye göre "*kilid-i maḫâzen-i sulṭânî*" hazinedarbaşına emanet edilirdi, Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 29b.

56 TSA, D 4.

57 910 (1505) yılı hazine envanteri için bkz. T. Öz, *Topkapı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, faksimile sayı 21.

58 *Ehl-i ḥiref* için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 316.

59 Bu görevliler için bkz. Atâ, 1:165-67, 172, 199; D'Ohsson, 7:39-43; Bobovi, *Mémoires*, fol. 201-14; La Croix, *Serrail*, fol. 126; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 315-22; Tavernier, s. 138-40; Üsküdarî, 1: fol. 253a.

60 1430'larda Semerkand'da Uluğ Beg tarafından yaptırılan Çinihane için bkz. Babür, 1:49. Öteki örnekler Erdebil'deki Safevî dergâhı, İsfahan sarayı ve Babürlü saraylarında olanlardır.

61 "Anbâr ve dolâb berây-ı nihâden-i çînîhâ-i ḫâṣṣa der oda-i ḫazîne-i enderûnî," BA, KK 7097, fol. 23. ayrıca bkz. MM 17884, fol. 51, 52.

62 Zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 300.

63 Gentile Bellini'nin bir raporuna dayanarak kimi kaynaklar Sultanın Hıristiyan röliklerine saygı gösterdiğini ve bir Meryem Ana tablosu önünde mum yaktığını söylüyor, Suriano, s. 94-95; Spandugino, "De la Origine", s. 169. Aynı rapor hakkında bkz. Foligno'lu Birader Bartholomew'ın 1482 yılı *Sermonale*'si, Mgr. Faloci, *Miscellanea Francescana*, 3:65-69.

64 Yayınlanmış envanter için, Babinger, "Sultanischer Reliquiensacher", s. 110-13. Babinger, Cuspinianus'un raporuna (1523) dayanarak, Bizans sarayı ve Vaftizci Yahya manas-

tırında bulunan imparatorluk simgelerinin Mehmed'in koleksiyonuna katıldıklarını ileri sürüyor, agy., s. 97-98.

65 Sehî, s. 149-51, zikreden Raby, "Sultan of Paradox", s. 5-6. Raby, Babinger'in Mehmed kutsal eşyayı yalnızca Hıristiyan hükümdarlarla pazarlık edebilmek için topladı savına karşı çıkar, Raby, "Mehmed the Conqueror", s. 23.

66 Caoursin, s. 114-17.

67 TSA, D 3, sayı 2, 12. 12a.

68 Grekçe ve Latince yazmalar için bkz. Raby, "Mehmed the Conqueror" ve Jacobs.

69 Sadeddin, 2:398.

70 TSA, D 4855; D1, fol.1b.

71 "On marche dans cette galerie sur des grands carreaux de marbre, & le plat-fond est un reste d'antiquité, & d'excellentes peintures à la Mosaique qui representent divers personages, & que l'on croit avoir esté faites pour la reception de quelque grand Prince du Temps des Empereurs Grecs," Tavernier, s. 129-30.

72 Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 339; Eldem ve Akozan, s. 76-77, Levha. 75.

73 Benzer motifler 15. yüzyıl sonraları mavi ve beyaz İznik çinileri ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki bir II. Mehmed dönemi albümünde de görünüyor, F 1423; bkz. Ünver, *Fatih Devri Saray*, s. 33-53.

74 Vaftizhane için bkz. Tezcan, "Sur-u Sultanî," s. 79-90.

75 Atâ, 1:55; Şeref, 401.

76 II. Mehmed'in külliyesine Filarete'nin katkıda bulunduğu varsayımı için bkz. Restle, s. 361-67 ve I. bölüm.

77 Kritovoulos, s. 207.

78 Mehmed'in portre ve madalyaları hakkında bkz. Atıl, "Ottoman Miniature Painting", s. 103-20; Andaloro, s. 182-212; Thuasne, s. 46-59; Karabacek, s. 1-16; Raby, "Sultan of Paradox", s. 4-5; "Pride and Prejudice", s. 171-94.

79 Angiolello, *Historia turchesca*, s. 121; Sarre, "Michelangelo", s. 61-66.

80 Revakın Avrupa tarzı bir 18. yüzyıl eklemesi olduğu hakkında inandırıcılıktan yoksun sav için bkz. Gurlitt, *Baukunst*, 1:95; Davis, s. 110. Sultanların İç Hazine'yi seyrek ziyaret ettikleri bir zamanda göz alıcı bir revak eklemek için hiçbir saik olamazdı. Ayverdi'ye göre revak II. Mehmed'in özgün binasınındı, Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 336-39; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, 716; Eldem ve Akozan, s. 75-77.

81 Fotoğraflar için bkz. Eldem ve Akozan, s. 168, üstte, 172, altta.

82 Busbecq, 1:114; Tavernier, s. 143; Ayrıca bkz. Lubenau, 1:162, "In diesem Gewelbe leidt der grose Schatz, der von Rustano mitt seiner Vorsichtikeit dem Sultan oder Keiser gesamlet", Rüstem'in servet biriktirdiğini Navagero da söylüyor, s. 89.

83 III. Murad dönemi öncesinde hazine bolluğu için bkz. Âli, *Künh*, fol. 216b, 241a; Taşköprizâde, s. 68-69. Hazinenin Yedikule'den taşınışı için bkz. Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 2-4, 34-35.

84 P. Contrarini, s. 236; Donà, s. 310-312; Âli, *Künh*, fol. 460b; Bernardo, s. 348.

85 BA KK 7097, fol. 23; MM 17884, fol. 51, 54; Üsküdarî, 1:254a; TSA, D 3, sayı 1. fol. 1a; D4, fol. 1a, D 5, fol. 1b; D 34, fol. 52b, 55b, 186a; Naima, 2:107; Orhonlu, s. 82; Anonim "Risale", fol. 20a; Âli, *Künh*, fol. 460b; Evliya, 1:116.

86 TSA, D 4855, fol. 1b-4b.

87 La Croix, *Mémoires*, s. 140-42; Tavernier, s. 129-53.

88 "Les apartements du Casné sont immenses. Il y a beaucoup de chambres souterrains, qui ne sont éclairées que par des fenêtres que l'on ouvre du côté de la mer. On y enferme tout ce qui ne craint point l'humidité. Dans les chambres qui vont de plain-pied à la cour du serrail, on étale sur des planches à plusieurs étages, ou dans des armoires, des étoffes de toutes les especes, des harnois d'un prix infini, des pierreries de choix brutes ou mises en oeuvre, en un mot tout ce que les Sultan ont de précieux. Le détail seroit immense, & paroîtroit incroyable," Flachat, s. 181. Tahrip edilmiş ahşap galeriler için bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 721; Eldem ve Akozan, s. 76. Tavernier, "des bras qui sortent de la muraille"dan söz ediyor, s. 132.

89 Charrère, 3:896.

90 TSA, D 34, fol. 186a. Ayrıca bkz. Atâ, 1:255-56.

91 TSA, 34, fol. 55b, 187a.

92 Tavernier, s. 152-53.

93 La Croix, *Serrail*, fol. 127-28; La Croix, *Mémoires*, s. 141-42.

94 Naima, 2:107; "Hazîne-i 'âmire zîneti seyr ve temâşâ olundı."

95 Sâfî, fol. 138b-39b. Bu bilgiyi Hezârfen yinelemiştir, *Telhis*, fol. 18b-19b. Zikreden Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Teşkilatı*, s. 320. Donato'da şöyle yazıyor: i muri, quali hanno tele diverse, con quantità di gioie attaccati dall'alto al baso", Donato, 2:91.

96 Sâfî, fol. 138b-39b.

97 TSA, D 10749, fol. 17a.

98 İç Hazine eşyalarının ara sıra Bâb-ı Hümâyûn önünde satılışı için bkz. La Croix, *Serrail*, fol. 127; Atâ, 1:173-74. Hırsızlıklar için bkz. Tavernier, s. 140-42; D'Ohsson, 7:40; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 318-19.

99 "C'est une mer que je puis comparer à la mer Caspienne, où il entre plusieurs rivieres que l'on n'en void point sortir", Tavernier, s. 130.

100 Leysizâde, s. 42. Sonraki kaynaklar ona "ḫâṣṣ oda", "oda-ı ḫâṣṣa" veya "ḫâne-i ḫâṣṣa" diyor, Anonim "Risale" fol. 13a, 20a; Anonim, *Kitâb-ı Müstetab*, s. 6, fol. 13; Evliya, 1:116; Âli, *Künh*, fol. 92a, Üsküdarî, 1: fol. 252a, 254a, Hezârfen, *Telhis*, fol. 18a, Sâfî, fol. 127b; TSA, D 34, fol. 24a, 32b, 187a, 227b.

101 Rûhî, *Tarih*, fol. 119a.

102 "A man sinistra del cortivo vi è il Palazo, dove stanzia il Gran Turco, il qual Palazo la maggior parte è lavorato in volto, et ha molte camare, et stanze de estate, et da inverno. Dalla parte che guarda verso Pera, vi è un portico, il quale è sopra il gran gairdino, et da quello ascendono molti ancipressi, i quali vengono a referire alli balconi del detto portico, et questo portico è edificato sopra due colone, et è fatto tutto in volto, et in mezzo vi è una fonte, la quale spande in un bel lavello lavorato di marmo con profili et colonele di porfido, et serpentina, et in questo lavello vi sono più sorte pessi, et il Gran Turco se ne piglia gran piacere a vederli," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24.

103 Bir lüle su verilen sofa şadırvanı için bkz. TSA, D. 10137, fol. 1b. Bodrumun yapılış tarihini II. Mehmed dönemine ilk koyanlar arasında olan Ayverdi sekiz dokuz kat yüksekliğinde bir kuleyi çekebileceğini söylüyor, Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 300; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 729. Bu erken tarihi başkaları da desteklemiştir: Akdağ, s. 148; Goodwin, s. 183; Davis, s. 97; T. Öz, *Hırka-i Saadet*, s. 5; Eldem ve Akozan, s. 74-75, 77. Has Oda'nın I. Selim tarafından yaptırıldığı savı Atâ'dan çıkıyor, 1:130, 92-93.

104 Bu kapı için bkz. T. Öz, *Hırka-i Saadet*, s. 148; Akdağ, s. 148; Ünver, "Süsleme Sanatı Bakımından", s. 112-113.

105 Cafer Çelebi, s. 71-73.

106 Bidlisî, *Heşt Behişt*, fol. 5.

107 Zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 379; Raby, "*El Gran Turco*", s. 51; ayrıca bkz. 1. bölüm.

108 Kritovoulos, s. 207.

109 "Fece Sulthan Paixit una bella habitatione per la sua persona; dove continuamente dimorava: nel tempo della invernata viene nelle stanze piu basse, & anchora perche sono luoghi assai pui caldi", Menavino, s. 91. Sultanın uyku âdeti için ayrıca bkz. Spandugino, *Petit Traicté*, s. 60.

110 Atâ, 1:30, 92-93, 255.

111 Mermerleri 1524 dolaylarında I. Süleyman'ın taktırdığı iddiası için bkz. Goodwin, 182, 325; Davis, s. 148; Denny, *Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha*, s. 123.

113 Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 155-57.

114 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 219a.

115 Atâ, 1:313; Bon, s. 63-64; "Il divano, cioè la sala aperta dalla parte di levante, posto sopra colonne bellissime che guardava sopra un laghetto."

116 Bir hesap defteri şu tamirler listesini verir: "*anbâr-ı büzürg ve dolâb*" "*şanâdıḳ-ı zergerân ma'a şedef*" "*bâb-ı muḳatta-ı çatma*" "*şanduḳçe-i ḫurde 'an şandal ve abanos berây-ı nihâden-i cevâhir*" "*iskemle ve kerevet ma'a taḫt*" "*piştaḫta*" ve "*piştaḫta ma'a şandûḳ berây-ı nihâden-i kitâbhâ*" "*meremmet-i oda-ı ḥażret ḫullide mülkuhu ma'a meremmet-i naḳş ve sâḫten-i çerçevehâ-i revzen ve döşeme 'an taḫta-i pâzû*" " *meremmet-i bodrum der zîr-i oda-ı ḥażret ḫullide mülkuhu*" BA, MM 17884, fol. 51-54, 69. Başka bir hesap defteri, 935 (1528-29) ise başka tamirler belgeler: "*mermer dolâb-ı münaḳḳâş*" "*dolâb-ı fisoskârî ve cevheri*" "*pîştaḫta-ı zernişân*" "*dolâb-ı taḫta-i cevîz*" "*sandukhâ-ı hâşşa*" "*meremmet-i naḳş be avîḫten ve sâḫten-i 'alem fevḳ-i taht ve kerevet 'an tahta-ı cevîz*" "*sâḫten-i yaşmaḳ-ı âteşdân 'an nüḥâs*" BA, KK 7097, fol. 22-24, 58.

117 Kürkçüoğlu (ed.), *Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 22 ve s. 37-38.

118 Bragadino, "Sommario" *Albèri*'de, 3, s. 106; Bassano, fol. 17a.

119 Melchior Lorichs için bkz. Oberhummer, Lev.. 3. Sultanın yemek yediği ve manzara seyrettiği, artık olmayan bu çatı köşkü için bkz. Bassano, fol. 17a.

120 TSA, D 34, fol. 75b. Sultanın sarayında onarım ve yapımlardan saray ağası sorumluydu.

121 Bu çinilerin III. Murad'a yakıştırılışı için bkz. Davis, s. 148; Goodwin, s. 325; BA, MM 4435, fol. 50, 57.

122 TSA, D 34, fol. 227b.

123 Tavernier, s. 210.

124 Bon, 64.

125 Üsküdarî, 1: fol. 252a-b.

126 "Les murs incrustés de Porcelaine que l'on couvre l'hyver de Tapis de velours brodés d'or qui s'ostent l'été. Les planchers sont carelés de marbre, l'hyver l'on y étand de riches Tapis semblables à ceux dont on orne les murailles," La Croix, *Serrail*, fol. 247. Zengin döşemeler için ayrıca bkz. Bassano, fol. 17a. Damalı mermer döşemeleri Tavernier de anıyor, s. 209-10.

127 "Suo lecto che è picolo da due persone, alto de terra due spanne, formato di lagioni di porceletta, tutti deaurati con tapeti sopra tapeti di seta di Persia dignissimi deaurati et rachamati a leopardi con straponta di bombice, batuto, alto due spanne di camocato cremisi lis [cremisino] de Bursia, qual straponta rimova di 3 in 3 giorni," Promontorio, s. 39-40.

128 Menavino, s. 93-94; yatak üstündeki baldakeni şöyle betimleniyor: "& sopra tirano con cordoni di seta, fatti à posta, un baldachino d'oro, il quale copre il letto."

129 Ramberti, s. 265; Navagero, s. 45; Junis, s. 262; Geuffroy, s. 227-29.

130 Selanikî, *Tarih*, s. 126; ayrıca bkz. Peçevî, 1:27.

131 Naima, 3:452.

132 Safi, fol. 127a-b.

133 Atâ emânât-ı mukaddeseyi I. Selim'in Has Oda ile İç Hazine arasında bölüştürdüğünü söylüyor, Atâ, 1:255-56.

134 Lokman, *Tomar*, fol. 163a-64b.

135 Kutsal sancak için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 248-60; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 73; Safi, fol. 128b-29a; Silahdar, 2:14-15.

136 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında emânât-ı mukaddese süslenmiştir, T. Öz, *Hırka-ı Saadet*, s. 40-45.

137 Atâ, 1:207-8, 215, 288; T. Öz, *Hırka-i Saadet*, s. 9; Salâhî, fol. 44b.

138 Tavernier, s. 211-13.

139 Safi, fol. 128b, Ayrıca bkz. Hezafren, *Telhis*, fol. 17a; Tavernier, s. 213-15; Bobovi, *Mémoires*, fol. 237, La Croix, *Mémoires*, s. 139; Donato, 2:89; Atâ, 1:219.

140 Nailî, fol. 2b-3a; Esad, 14-18.

141 TSA, D 34, fol. 32a.

142 Çağman, "Serzergerân Mehmed Usta ve Eserleri," s. 58-61, 75-77.

143 Sâfî, tahtın yanında süslü bir rafta (*raff-ı mükellef*) hırkanın saklandığı yaldızlı bir kutu olduğunu söylüyor; Peygamber'in sancak, kılıç ve yayıyla ilk halifelerin eşyası *taḫt-ı ḫilâfet raḫt dîvârları*'na asılırdı, Safi, 129a. Kutsal eşya "*taḫt oṭasında rüfûf ve cidârda ta'biye ve ḥıfz olunmuşdur*", Naima, 2:106. Kutsal eşya için ayrıca bkz. T. Öz, *Hırka-i Saadet*; Üsküdarî, 1: fol. 252b; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 18a; Donato, 2:90-91; Tavernier, s. 211-16; Atâ, 1:255-56; Bobovi, *Mémoires*, fol. 236-37.

144 Tavernier, s. 210-11.

145 Evliya, 1:571; Cevri, s. 289.

146 Bon, s. 64.

147 Bu oda için bkz. Atâ, 1:201; TSA, D 448; Bostanzâde, fol. 26a; TSA, E 12359, sayı 1. fol. 1b, D 2233, fol. 3b; D 9917, sayı 10. fol 10a, D 10748, fol. 2a, Salahî, fol. 111a, 162a; Esad, s. 112ff.

148 Bkz. TSA, D. 10137 fol. 1b: "şâdırvân, dîvanḫâne altında", bu şadırvanın Has Oda sofası civarında olduğu belgeden an-

laşılıyor; yarım lüle su verilen bu şadırvan sofadaki şadırvanın yarısı kadar su harcıyordu. Bostanzâde, fol. 23a. Üç katlı şadırvanın betimlenişi için bkz. Tavernier, s. 209-10.

149 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 36-37, 39. Kütüphane için ayrıca bkz. Jakobs, s. 62-74.

150 BA, KK 7104, fol. 10b; Binney, s. 227, sayı 2.

151 II. Mehmed'in okuyucuları için bkz. Pertusi, *Caduta di Costantinopoli*, 2:131-32, Raby, "Mehmed the Conqueror," s. 25. Sonraki sultanların okuyucuları için bkz. Bassano, fol. 20b-21a; Courmenin, s. 173; Ramberti, s. 299; Abdi Paşa, fol. 101a, 106b. Has Oda'da yemek yeme âdeti için bkz. Sâfî, fol. 138a; La Croix, *Mémoires*, s. 376, 383-88; Beauvau, s. 33, 62-63; Bon, s. 63, 67, 93-94.

152 Menavino ona "guardarobba" diyor, Menavino, s. 93-94. Sultanın her sabah giyindiği Has Oda'nın "guardarobba"sı için ayrıca bkz. Geuffroy, s. 228; Junis, s. 262-63, Ramberti, s. 265; Morosini, s. 281-82.

153 Atâ, 1:92-93, 312-13.

154 Bu kitabeler için bkz. Şeref, s. 406-10. Tavernier Has Oda oğlanlarının koğuşlarında çok kitabe bulunduğunu söylüyor, Tavernier, s. 204-6. IV. Murad'ın Has Oda onarımlarını anlaştırmak için düşülen tarihler için bkz. Cevri, s. 286, 290, 302.

155 Flachat, s. 185-86. Özgün koğuşun önünde koğuş olarak kullanılan taş yapı 19. yüzyıl ortasında yapılmıştır, bkz. Atâ, 1:312-13, 30, 90-93.

156 Promontorio, s. 40.

157 TSA, D 3, sayı 2, fol. 14b-15a.

158 TAS, D 34, fol. 24a, 29b, 55b, 187a.

159 agy., fol. 55b, 72a, 187a.

160 Salahî, fol. 5a; Atâ, 1:313, 209-10. Bu hazinenin içeriği için ayrıca bkz. Şeref, 405; T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 86; Silahdar, 2:15.

161 T. Öz, *Hırka-ı Saadet*, s. 9. Atâ özel bir grup oğlanın bu silahları ara sıra temizlemekle yükümlü olduklarını yazıyor, Atâ, 1:195-96.

162 Chishull, s. 46.

163 Atâ, 1:311.

164 Dallam, s. 71-72, 76-90.

165 Sâfî, fol. 39a-b.

166 Dallam, s. 62-63.

167 Mermer sofadaki hasır, halı ve perdeler için bkz. BA, MM 511, fol. 6, 23, 48; MM 861, fol. 106-7; MM 403, fol. 10, 130; MM 1756, fol. 66; MM 858, fol. 70-71.

168 Bon, s. 63-64: "Un laghetto di forma quadra fatto artificiosamente da alcune fontane in no. di 30, tirate e compartito sopra un corridore di pietre di marmo finisimme, che circondava deto lago, si che le fontane gettavano l'acqua da quel corridore nel laga, e l'acqua di esso si scolava poi con serioli in alcuni giardini, che rendevano il luoco deliziosimmo: per il corridore potevano camminare due uomini pari, e girandolo godere di quelle fontane, che facevano un continuo e soave mormorio, e nel lago vi era un brigantino assai piccolo nel quale mi fu detto, che entrava spesso la Maestà Sua con buffoni, per farli volgare a ricreazione, e per far loro qualche burla di sbalzarli nell'acqua, come spessissimo camminando con loro nel corridore gli faceva far tombole per trabalzarli nel lago."

169 Özgün havuz için bkz. Eldem ve Akozan, levha. 77, 85.

170 Bon, s. 63-64; Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 219a; Atâ, 1:313.

171 Koçi Beg Süleyman'ın Eski Divanhane'de danışmaya son verdiğini yazıyor, Koçi Beg, s. 24.

172 Nadirî, fol. 47b-48a.

173 Bostanzâde, fol. 22a.

174 Safî, 1: fol. 138a. Ayrıca bkz. Üsküdarî, 1: fol. 256a; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 32a; Atâ, 1:313; Salahî, fol. 63b; TSA, E 12359, sayı 1, fol. 1a; E 12358, fol. 3a, 6a.

175 Zikreden Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 224.

176 Eremya, s. 11; Bobovi, *Mémoires*, fol. 239, 263. Ayrıca bkz. Tavernier, s. 218-21.

177 La Croix, *Mémoires*, s. 376, 384; ayrıca bkz. La Croix, *Serrail*, fol. 122-23.

178 Bu etkinlikler için bkz. Evliya, 1:245-48; Bobovi, *Mémoires*, fol. 192; Dallam, s. 62-63, 67-73. 18. yüzyılda sarayda musiki icrası için bkz. TSA, E 12358, fol. 1b.

BÖLÜM 8

Üçüncü Avlu: Harem-i Hümâyûn

Harem bütün İslâm dünyasında saray yaşamıyla ilişkili, yerleşik bir kurumdur. Arapça dokunulmaz anlamında, *ḥarîm*'den türeme olan bu terim, bir konutun hem kadınlarına hem de içinde yaşadıkları ayrı bölüme işaret eder. Topkapı Harem'inin diğerlerinden farklı yanı ise sarayın içoğlanları sistemi ile bir bütün oluşturmasıdır. Buraya erkek ziyaretçi giremediğinden, sarayın en az bilinen kesimidir. Hiçbir elçi, devlet adamı ya da tarihçi Harem'e adım atmamıştır. Elimizdeki bilgilerin çoğu, bildiklerini bir zamanlar sarayda yaşamış kişilerden toparlamış meraklı Batılıların düş gücüyle süslenmiş hikâyelerden oluşur. Anlatılarının odak noktasını Sultanın kendisinin oluşturduğu resmî Osmanlı tarihçileri ise gizlilik kavramlarına uyarak, bu konudan genellikle kaçınmışlardır. Metinlerini resimleyen minyatürler de Sultanın ve kapıkullarının üzerinde yoğunlaşır ve çok az istisna ile saray törenlerinde herhangi bir rolü olmayan kadınları içerir (Res. 92a, b).

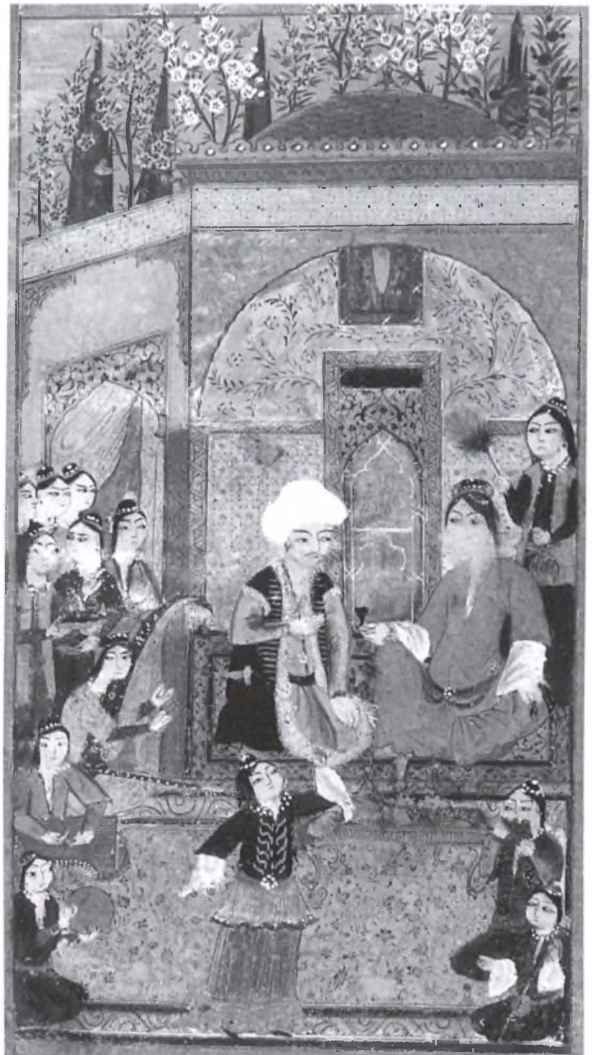
Osmanlı tarihlerinde harem kadınlarından ancak, geleneksel toplum düzenini bozan olumsuz bir güç olarak 16. yüzyılın ikinci yarısında söz edilmeye başlanır. Bu yıllar, Harem'in karmaşık iç mekânlarına çekilerek toplumdan kendini uzaklaştıran Sultanın bu tutumundan yararlanan kadınların ve karaağaların eski zamanlarda görülmeyen bir şekilde siyasette söz sahibi oldukları bir dönemdir. Kötü bir şöhretle de olsa, kadınların aniden bilinmezlikten kurtulmaları, Topkapı Sarayı'nın Harem'inin mimarîsinde etkili olmuştur. Öte yandan, mimarîdeki dönüşüm de bu değişimin oluşumunda rol oynamıştır.

Erken kaynaklarda Harem o denli seyrek anılır ki kimi araştırıcılar II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nda bir harem bulunmadığını düşünürler. Bu varsayım genellikle Evliya Çelebi'nin şu sözleri üzerine kurulur: "*Ammâ bu sarâyda ḥarem bünyâd olmamışdur. Ba'de Süleymân Ḫân 'aṣrında ḥarem bünyâd olunup bir oṭa tevâşî ağalara ve bir oṭa teberdârân ve bir 'adâlet köşki ve bir dîvânḫâne binâ olunup yedi vezîr haftada dört gün dîvân olmaḳ ḳânûn-ı pâdişâhî oldı.*"[1] Bu parça, Eski Saray'ın Harem'inin 1541 yılında yanmasından sonra, arazisinin büyük bir bölümü yeni yapılan Süleymaniye Camii'ne geçtiği için çok daha küçük olarak yeniden inşa edildiği yıllara, hatta III. Murad dönemine dek Topkapı'ya haremin taşınmadığı fikrini doğurmuştur.[2] Ancak bu varsayım doğru görünmemektedir, çünkü arşiv belgeleri I. Süleyman'ın 1526-28 dolaylarında başmimar Alâeddin'in gözetiminde yapılan yenileştirme esnasında, başka binalarla birlikte Topkapı Sarayı'nda eskiden var olan bir Harem'i

de yeniden yaptırdığını açıkça göstermektedir.[3] Dolayısıyla Evliya'nın sözleri bu Sultanın, zülüflü baltacılar ve karaağaların koğuşlarıyla beraber harem ve hizmetlerini geniş kapsamlı olarak geliştirmesiyle ilişkili olmalıdır. Nitekim haremin saygınlığı bundan sonra artmıştır.

15. yüzyıldan bugüne ulaşmış arşiv malzemesinin azlığı nedeniyle Fatih Sultan Mehmed'in sarayında bir haremin bulunduğunu kesin olarak belirlemek kolay değildir, ancak eski kaynaklardaki bazı değinmeler var olduğunu düşündürmektedir. Kritovoulos 1465'te sarayın oğlanlar bölümünü tamamlayan kadın dairelerinin varlığından söz eder.[4] Promontorio, Fatih'in haremindeki 400 kadından sadece 150'sinin Yeni Saray'da kaldığını; geriye kalan 250'sinin ise Eski Saray'da yaşadığını belirtmektedir. Aynı yazara göre Sultanın sarayı için seçilenlerin hepsi kul idi; bazıları inci ve mücevherlerle süslü olan ipekten ve altın ve gümüşle dokunmuş kemha kumaşlardan yapılmış giysiler içinde, dünyada bulunabilecek en güzel ve görkemli kadınlardı. Üç ya da beş kişi, paylaştıkları odalarda ayrı yataklarda yatarlardı. Her odaya yirmi hizmetkâr hizmet ederdi, Harem ise başlarında bir ağa olan yirmi beş hadıma emanet edilmişti. Promontorio'nun "hanımların ikinci sarayı" diye söz ettiği Eski Saray'ın Harem'i de hadımlarca yönetilirdi, ancak ağasının rütbesi Yeni Saray'dakinden daha düşüktü.[5]

Alvise Sagundino 1499'da II. Bayezid'in sarayında on kadının yaşadığını, seksen kadının da saray dışında kaldığını söylüyor. Iacomo Contarini'nin raporu 1507'de Yeni Saray'da kadınların oturmayı sürdürdüklerine dikkat çekiyor: "[Bayezid], aralarında seksen oğlan ve kimilerinin dediğine göre bazı kadınların da olduğu üç yüz kişilik saray halkını ve kendisini korumak için sarayının içinde sürekli olarak dört ağa [ak hadımlar] bulundurur." Contarini, ayrıca Bayezid'in ara sıra Eski Saray'da oturan kadınları ziyaret ettiğini de

92a Haremde cariyeler, müzisyenler ve rakkaseleriyle çevrili bir hükümdara gözdesinin şarap sunması. Bakî, *Dîvân*, 16. yüzyıl, Londra, British Library, Op. 7084, fol. 101b.

söylemektedir.[6] Menavino Bayezid'in sarayında içoğlanı iken Sultan her ziyaretinde Yeni Saray'a dönmeden üç ya da dört gün orada kalırdı. Evliya Çelebi'nin II. Mehmed'in Eski Saray'ı haftada iki kez ziyaret ettiğini, geri kalan zamanında da Yeni Saray'da yaşadığını belirtmesi, Topkapı'nın tam anlamıyla bir konut işlevi görmediğini ve bir yönetim merkezi olduğu fikrini uyandırmıştır.[7]

Eski Saray'ın kalabalık haremiyle Yeni Saray'daki arasında oldukça yoğun bir ilişki vardı. 1481'de Fatih öldüğünde torunları Eski Saray'da

92b 16. yüzyıl sonlarında bir Avusturyalının elinden harem kadınları, Albüm, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8626, fol. 116a.

kalıyorlardı. Sultanın tabutunun taşındığı cenaze alayı saray oğlanlarının ve askerlerin toplandığı Yeni Saray'da başlamış, sonra da yas tutan eşlerinin ve kullarının bir balkondan izledikleri Eski Saray'ın önünden geçmiştir.[8] Angiolello ve Menavino, anneleriyle birlikte sancak beyi olarak gönderilmeden önce, şehzadelerin Eski Saray'da yine anneleri tarafından yetiştirildiğini söylemektedirler.[9] 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarında vâlide Sultan da Yeni Saray'da oturmuyordu; nitekim, II. Bayezid'in annesi yazdığı bir mektupta Sultanı kırk gündür görmediğinden yakınmakta ve ziyaret izni istemektedir.[10]

Bu metinlerin sunduğu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde Topkapı'nın her zaman bir Harem'inin olduğu açıkça görülmektedir; ancak önceleri oldukça küçük olan Harem, hünkâr ailesinin değil, seçkin cariyelerilerin yaşadığı bir mekândı. Haremin kuruluşunu II. Mehmed'e atfeden Atâ içoğlanlarından sorumlu olan ak hadımların 16. yüzyılın ikinci yarısına dek haremi de yönettiklerini söyler. Ak hadımların başı olan ve Bâbü's-sa'âde'de oturan *kapıağası* önceleri sarayın iç halkının tümünden sorumlu idi.[11] Nitekim, Bidlisî'nin bu görevliyi hünkâr sarayının (*devlet-ḫâne-i ḫâṣṣ*) ve kadınların gizli sarayının (*ḥarem-sarây-ı nihân)* kapıağası olarak betimlemesi, bu görüşü desteklemektedir.[12] 16. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen bir kurumsal değişiklik kara hadımağayı (*dârü's-sa'âde ağası*) hünkâr hareminin en önemli görevlisi haline getirmiştir. Kara hadımlar, bu dönemde, haremin gitikçe artan siyasî gücünü kullanarak ak hadımların yetkesini ele geçirirler.[13] Kara hadımların tarihiyle ilgili bir metinden, bu değişikliğin 1574-75'te, III. Murad'ın saltanatının ilk yılında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[14]

II. Mehmed, Yeni Saray'ının Harem'ini, erkeklerle birlikte yaşadığı daha geniş ve merkezî içoğlanları avlusuna küçük bir ek olarak tasarlamıştı. İç sarayın hem erkek hem de kadın bölümlerinden ak hadımların sorumlu olması, iki grubun da aynı ev halkının birer parçası olarak algılandığını göstermektedir. İmparatorluğun her yanından toplanmış, fetihlerde esir edilmiş ya da hediye olarak sunulmuş köle kızlar için Harem, oğlanların saray okuluna benzeyen bir kurumdu. Fiziki güzellikleri yüzünden seçilmiş bu Hıristiyan köleler Müslümanlığı kabul ettikten sonra din ilkeleri, teşrifat kuralları, müzik, nakış, dikiş, raks, şarkı söyleme, hikâye anlatma, okuma ve yazma öğrendikleri sıkı bir disiplin altına sokulurdu. İçoğlanlarının örgütlenmesine benzer bir hiyerarşiyle, rütbelerine göre Sultanın hazinesinden maaş ve giysi sağlanan çeşitli gruplara ayrılmışlardı.[15] Bunlardan sadece birkaç tanesi Sultanın eşi olma ve çocuk doğurma fırsatını elde ederler, diğerleri cariye ya da hizmetkâr olarak yetiştirilirlerdi. İlk Osmanlı Sultanları Müslüman Anadolu beyliklerinin, Hıristiyan Balkan despotlarının ya da Bizans imparatorlarının kızlarıyla evlenirdi. Konstantinopolis'in fethinden sonra içoğlanlarınınkine benzer bir cariye sisteminin yaratılması, bu küçük komşu devletleri yutmuş merkezî bir imparatorluğun kuruluşunu haber vermektedir; komşu ülkelerde konum olarak Sultana eş olabilecek kadar asil bir kız kalmamıştı. Başka bir de-

yişle, artık Osmanlı ailesinin bağ kurmak isteği bir hükümdar kalmamıştı.[16] II. Mehmed döneminden sonra hanedanın soyu sarayda yetişmiş cariyelerin çocuklarıyla sürdürülmüştür. İçoğlanları sistemi gibi bu uygulama da Sultanın soylu ailelerin yerel özerkliklerini engelleyici tutumunu ve otokratik gücünü destekliyordu.

Erkek-egemen bir sosyo-politik düzende, Sultanın kadın kulları ancak onun oğul ya da kızlarının anası olmakla umabilecekleri en yüksek mevkiye çıkabilirdi. Oğlu padişah olan bir kadın, vâlide sultan olarak harem-i hümâyûn hiyerarşisinin en üst noktasına yükselirdi.[17] Bu mevkiye ulaşma umudunu haremdeki her cariye taşıyor olmalıydı; bu umudun gerçekleşmesi ne kadar uzak olursa olsun, büsbütün imkânsız değildi. Sultana ya da hünkâr ailesine sadakatle hizmet etmiş ama çocuğu olmamış cariyeler, çoğu yine sarayda eğitilmiş yüksek devlet görevlileri ile evlendirilirdi. Bu açıdan bakıldığında, haremin, Sultana sadakatle bağlı, ortak eğitimlerinden kazandıkları âdet ve beğenileri paylaşan bir yönetici seçkinler sınıfı yaratmak için tasarlanmış bir kurum olduğu görülmektedir. Bu seçkinler sınıfı Sultanın kul kökenli oğul ve kızlarından oluşan geniş ailesiydi. Sultanın gerçek kızları yine saray okulundan çıkan ve çoğu kez yönetim hiyerarşisinde en yüksek rütbeye ulaşmış vezirler ve sadrazamlarla evlendirilirdi. Bilhassa Kânûnî Süleyman döneminden sonra olgunlaşan bu sistem, hanedan ile yakın evlilik bağları olan bir seçkinler sınıfı yaratılmasını hedefliyordu.

Hem erkek hem de kadın kullarının kalacağı bölümleriyle II. Mehmed'in Yeni Sarayı, Sultan'ın kapıkullarının oluşturduğu merkezî yönetim sisteminin çekirdeği idi. Bir hünkâr hasekisi gebe kalır kalmaz, Sultanın eşleri, çocukları ve annesini de içeren ailesinin yaşadığı Eski Saray'a gönderilirdi. Eğer bir oğlan doğarsa, şehzade bu sarayda yetiştirilir ve eğitiminin bir parçası olarak yönetmek üzere atandığı sancağa annesiyle birlikte giderdi. Sancaktaki annenin en büyük umudu, oğlunun kardeşlerini yenip bir sonraki Sultan olmayı başarması ve kendisinin de ayrıldığı başkente vâlide sultan olarak dönmesiydi. Osmanlı hanedanının veraset geleneğinde ilk-doğmuşluk sistemi yoktu; dolayısıyla değişik annelerden doğma şehzadeler tahtı elde etmek için, becerilerini ve politik sezgilerini kullanarak, kendi aralarında savaşmak zorunda idiler. Ordunun desteğini kazanmayı ve hazinesiyle birlikte Topkapı Sarayı'nı ele geçirmeyi başaran, Bâbü's-sa'âde'de tahta otururdu. Sonra mutlak erkini güvenceye almak için, Fatih *Kânûnnâme*'siyle yasallaşmış hükme göre, bütün erkek kardeşlerini öldürmek zorundaydı.[18] Sultanın annesi olarak yüceleşen rolü dolayısıyla vâlide sultan artık bir daha evlenemezdi; cinselliğini bırakarak, saygın bir anne ve oturduğu Eski Saray'ın hanımı olurdu.

Bu sistem I. Süleyman'ın saltanatının ortalarına dek sürmüştür. Öncelleri gibi Süleyman da, gençliğinde Eski Saray'a düzenli olarak gidip gelirdi.[19] Bu yıllarda yalnız vâlide sultan değil şehzadeler, hanım sultanlar ve anneleri de Eski Saray'da kalırdı. Venedikliler bu sarayı "Sultanın annesinin ve eşlerinin sarayı" olarak nitelemektedirler. Kayıtlar Sultanla haremin sakinleri arasında sık ziyaretleşmelerin olduğuna işaret etmektedir. Süleyman'ın 1532'de bir sefer öncesinde annesini ve eşlerini Eski Saray'da ziyaret ettiği bilinmektedir.[20] 1530 yılında yapılan bir sünnet düğününde, şehzadeler Sultanın elini öpmek üzere, bir muhafız bölüğü eşliğinde Eski Saray'dan Atmeydanı'na götürülmüşlerdi.[21] 1533'te, şehzadelerin en büyüğü olan Mustafa, annesiyle birlikte Manisa'ya gitmeden önce, önde gelen saraylıların eşliğinde Eski Saray'dan Topkapı'ya gitmiş ve babasının elini öpmüştü.[22] Süleyman'ın kızı Mihrimah, kocası Rüstem Paşa'nın evine 1539'da kendi muhafızlarıyla birlik-

te Osmanlı hanedanın rengi olan kırmızı atlas perdeli bir arabayla Eski Saray'dan getirilmişti.[23]

Saltanatının başlarında Süleyman'ın Topkapı'daki kızlar sarayı (*sarây-ı duḫterân*), adından da anlaşıldığı üzere, II. Mehmed dönemindeki gibi genç cariyeler, onların hizmetkârları ve hadımlarla dolu olsa gerektir. Masraf defterlerinden (bak EK A.6) 1527 ile 1529 arasında kızlar sarayının yenilendiği anlaşılmaktadır. Defterler kızlar odasının *(oda-i duḫterân)* yanında yeni bir oda, bir kızlar hamamı, hasbahçe tarafındaki avlu duvarına bir demir kapı, ahşap bir ev (*ḫâne-i çatma*), bir köşk, şadırvan, su yolu ve havuz, kızlar sarayına has ahırlar tarafinda taştan bir merdiven ve yeni bir mutfak için yapılan masrafları kaydeder. Kızların odalarına tahta döşemeler, dolaplar, sundurmalar, iskemleler ve büyük sandıklar yerleştirilmişti. "*Meremmet*" (onarmak) sözcüğünün kullanılması ve kızlar odasının üstündeki çardağın kaldırılmasından (*ḳal' kerden-i çârdâḳ der fevḳ-i oda*) söz edilmesi bu masrafların yeni bir binanın yapımı nedeniyle değil, önceden var olan bir yapının yeniden düzenlenmesi ile ilgili olduğunu kanıtlamaktadır.[24] Yeniden yapılan Harem, Melchior Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında (Lev. 25c, d) Has Ahır ve Has Oda arasında uzanan, binaları ve duvarla çevrili bahçeli avlusu ile görülmektedir.

1533'te Şehzade Mustafa'nın annesi oğluyla Manisa'ya gittikten ve 1534'te Vâlide Sultan öldükten sonra Topkapı'daki Harem'in mutlak denetimini Süleyman'ın gözdesi, Roxelana diye de bilinen, Haseki Hürrem Sultan ele geçirmiştir. Kaynaklar padişahların alışılmış törelerine aykırı olmasına rağmen Hürrem'in Süleyman'ı kendisiyle evlenmeye ikna ettiğinde hemfikirdirler. Evlilik gerçekleştikten sonra, Hürrem çocuklarıyla beraber Eski Saray'dan yenisine taşınır. Tek oğullarıyla atandıkları sancağa gitmek zorunda olan diğer padişah hasekilerinden farklı olarak Hürrem'in birkaç oğlu bir de kızı vardı. Daniello de'Ludovisi'nin Venedik senatosuna verdiği 1534 tarihli rapordan Hürrem'in Topkapı'da kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim raporda, "Grand Signor'un Mustafa adlı, öteki üçünden büyük, on altı yaşlarında bir oğlu var... Sakız adası yakınındaki Manisa'nın valisidir, Arnavut annesi de yanındadır. Grand Signor'un evlenip kendisine eş yaptığı Rus asıllı bir anadan doğma öteki oğulları hâlâ Grand Signor ile birlikte sarayda kalmaktadır" denmektedir.[26] Hürrem ve çocuklarının Topkapı Harem'ine temelli taşınmaları, Sultanların haremin ailevi atmosferinde giderek daha münzevi bir yaşam sürmeye başladıkları Süleyman-sonrası dönemde hünkâr ailesinin Eski Saray'ı bütünüyle terk etme eğiliminin başlangıcını oluşturur.

Hürrem Sultan'ın Harem'deki gösterişli dairelerini Luigi Bassano 1537 dolaylarında şöyle betimlemektedir:

> Sultana'nın sarayı Ulu Türk'ünkiyle aynı [külliyededir], birinden birine gizli odalardan gidilebilir. Sultana'nın sarayına Ulu Türk, hadımlar ve Ulu Türk'ün son derece güvendiği Sultana'nın kethüdası olan diğer bir kişiden başka kimse girmez. Olağanüstü zengin giyimli ve yirmi köle eşliğinde dolaşan kethüda Harem'e istediği zaman gelip gitmektedir. Sultana'nın odaları ibadet mekânları, hamamları, bahçeleri ve diğer rahatlıklarıyla çok görkemlidir.[27]

Bassano'nun yazdığına göre Hürrem Harem'de yüz cariye ile kalıyordu; kendini hiç göstermezdi, dışarıya da yalnızca geceleri, kapalı bir arabayla çıkardı.[28] İki kez (1543-53 ve 1555-61) vezir-i azamlık yapmış Rüstem Paşa ile evli olan kızı Mihrimah sık sık annesini ziyaret ederdi.[29] Bernardo Navagero'nun 1553 tarihli betimlemesinden Hürrem'in dairelerine üçüncü avlunun erkekler bölümündeki Sultanın Has Oda'sının asmabahçesinden gidilebildiği anlaşılmaktadır: "Ortada

odaları ayrı olan Grand Signor ve Hanım Sultana'nın odaları var; birinden ötekine gitmek için, Grand Signor'un duvarla çevrili küçük bahçesinden, yine duvarla çevrili Sultana'nın bahçesine geçmek gerektir" (Lev. 6, 8, 11 [66-70]).[30]

Hürrem, oğlu II. Selim'in tahta çıkışını görecek kadar yaşamamıştır. Onun başlattığı geleneğe uyarak, yeni padişahın Venedikli nikâhlı eşi Nurbanu, en büyük oğulları Murad'ın Manisa'ya gitmesinden sonra, kocasıyla Topkapı'da kalmaya devam etmiştir. Bu dönemde, çeşitli cariyelerden doğma on yaşının altındaki şehzadeler de Topkapı'da yaşıyorlardı. II. Selim döneminin maaş kayıtlarında Yeni ve Eski Saray'ın cariyeleri ayrı gruplar oluşturur.[31] Venedik elçisi Garzoni'ye göre Topkapı'da bu yıllarda (erkekler bölümünü gözeten otuz beş ak hadımdan çok daha az olan) on sekiz kara hadımın koruduğu yüz elli kadar kadar kadın kalmaktaydı. Eski Saray ise bin beş yüz civarında kadın barındırıyordu; bu kalabalık, Topkapı'daki daha küçük ve seçkin harem için çekici kadınların devşirildiği bir tür havuz oluşturuyordu. Selim sarayın erkek bölümünde uyuma âdetini sürdüren babasının tersine gecelerini Harem'de geçirmeyi yeğliyordu. Garzoni onun "her gece zevki için bahçesindeki bir kapıdan bu kadınlar sarayına girdiğini" yazmaktadır.[32]

II. Selim Harem'i daha da büyütmüştür. 27 Ocak 1568 tarihli iki ferman "*dârü's-sa'âdede maṭbaḫ ardında ḳademe ile ve kemer ile yedi sekiz zirâ' bir oda*" yapılmasını buyurur. Odanın çok gösterişli olmamasının belirtilmesi (*ġâyet mükellef olmaya*), Harem mutfağının yanında gerekli bir kullanım mekânı olduğunu göstermektedir.[33] Başmimar Sinan'a hitaben yazılmış 15 Şubat 1568 tarihli başka bir fermanda ise bu odanın çizimi (*resm*) için onay verilerek derhal yapıma başlaması buyurulmaktadır.[34] Masraf defterlerinin çoğunda, örneğin 1572-73'te Şehzade Murad'ın annesi için bir dolap konulması ya da kiler, mutfak ve "*sarây-ı duḫterân*"ı onarmak gibi ufak tefek onarımlardan söz edilir.[35] Öte yandan, "*mu'allimḫâne-i ḥażret-i şehzâdegân der dârü's-sa'âde-i 'âmire*"nin inşaatının masraflarını kaydeden 1574 tarihli bir belge şehzadelerin artık Büyük Oda'da içoğlanlarıyla beraber eğitilmediklerini göstermektedir.[36]

Saltanatı boyunca Harem'in mimarîsinde ve kurumsal örgütlenmesinde çok önemli değişiklikler gerçekleştiren III. Murad, babasının yerine geçmek için 1574'te Manisa'dan geldiğinde vezir-i azamın tebriklerini Has Oda'daki tahtında kabul etmiştir. Sonra, oğlu gelinceye kadar kocasının cesedini gizlice bir buzlukta saklamış olan annesi Nurbanu ile konuşmak için Harem'e gitmiştir. Beş küçük erkek kardeşini, o gece boğdurtarak ertesi günkü cülus töreninden önce ortadan kaldırmıştır.[37]

Yeni Sultan Harem'i yeterli bulmuyordu. Vâlide Sultanın, sayısız hasekilerinin ve artık akağalardan daha yetkili kıldığı karaağaların mekânlarını çoğaltmak üzere Harem'i büyütmeye koyuldu. Murad'ın Harem'deki inşaatlarının annesi için yeni yapılar içerdiği, Vâlide Sultan Hazretleri için yeni bir kiler (*nev-sâḫten-i kilâr-ı cedîd berâ-yı ḥażret-i vâlide sulṭân*) yapımından söz eden 1582-83 tarihli bir hesap defterinde görülüyor. Venedik Doçu ile yazışması doğum yeri ile bağlantısını sürdürdüğünü gösteren, etkili bir kişi olan Nurbanu, kocası II. Selim'in tahta çıktığı 1566 ile oğlu III. Murad'ın Harem'i genişletmesinden hemen önce öldüğü 1583 yılları arasında tartışmasız hanımı olmuştur.[38] Çoğu kez Venedik'e karşı barışçıl tutumu da içinde olmak üzere oğlunun politik kararlarını etkilemek için kullandığı gücünün bilinciyle Avrupalı krallarla mektuplaşmış ve Osmanlı imparatorluk sistemindeki hükmetme dengelerini istekleri doğrultusunda kullanmıştır. Dolaysız bağlantı kurmasının engellendiği dış dünyayla ilişkilerini aracılar yoluyla sürdürmüştür.[39] Böylelikle, politikada önemli bir

rol oynayan ilk vâlide sultanlardan biri oluyordu; bu, 17. yüzyılda "Kadınlar Saltanatı" ile doruğa çıkacak bir eğilimdi. Nurbanu, "Vâlide Sultan" sanını resmî olarak kullanan ilk kadındır,[40] Topkapı Sarayı Harem'indeki yeni daireleri, onun daha önce hiç görülmemiş yetkisini simgeliyordu.

Genişletilen Harem'de III. Murad'ın sayısız hasekilerinin de daireleri bulunuyordu. Sultan başlangıçta tek bir kadına sadık olmuştur ancak, annesi ve vezir-i azam Sokollu Mehmed Paşa ile evli kızkardeşi güzel cariyeler sunarak onu etkileri altına almaya çalıştılar.[41] Saray doktoru Domenico Hierosolimitano Murad'ın Topkapı Sarayı Harem'inde ayrı daireleri bulunan kırk hasekisi olduğunu söylüyor; bu rakamı Âlî'nin yazdıkları da doğrular.[42] Görevleri Sultan ya da ailesi için kimi hizmetlerde bulunmayı da içeren yüksek rütbelere getirilmeden önce genç cariyeler *kâhya kadın* tarafından yönetilen büyük bir koğuşta yaşlı kadınlarca eğitilirlerdi. Bir kız Sultanla yattıktan sonra kendisine özel bir oda, nedimeler, mutfak hizmetçileri, bir hadım ve maaşına zam verilirdi. Gebe kaldığı takdirde maaşı, hizmetçileri ve odalarının sayısı daha da artardı. Sultanın çocuğunu doğuran bir *haseki* özel ayrıcalıklar kazanırdı. Taç giyinir, hünkâr kadınlarının 16. yüzyılın ikinci yarısına dek çocuklarını büyüttükleri Eski Saray'a gönderilmek yerine, kalabalık bir maiyetle daha büyük bir özel daireye taşınırdı. Oğul doğuran ilk kadının ötekilere üstünlüğü olurdu.[43] Oğlu tahta geçerse, Vâlide Sultan rütbesiyle haremin mutlak hanımı olurdu.

III. Murad'ın, şimdi Sultan ailesini barındıran, genişletilmiş Harem'i II. Mehmed'inkinden önemli ölçüde farklı, yeni bir aile ortamı içeriyordu. Fatih'in Harem'i cariyeler için içoğlanlarınınkini tamamlayan bir eğitim alanıydı ve Sultan'ın Eski Saray'da yaşayan çoluk çocuğu, karıları ile annesini dışta tutuyordu. III. Murad'ın Topkapı Harem'inde yaptığı, aslında babası ve dedesi dönemlerinde belirmeye başlayan mimarî ve idarî değişiklikler, enderundaki oğlanlar avlusunun terk edilmesini resmen ilan edecek şekilde kadınlar bölümünde yeni konutlar yaptırmasıyla doruğa çıkmıştır. Haremin aile bağlarını vurgulayan yeni evcilliği *kul* sisteminin zayıfladığına işaret ediyordu. Şimdi iyice yerleşikleşmiş ve seferlere bizzat katılmayan Sultan, Harem'inde büsbütün inzivaya çekiliyor, geride bıraktığı siyasi boşluğu da güçlü kadınlar ve onların dış dünyayla aracılığını yapan kara hadımlar dolduruyordu.

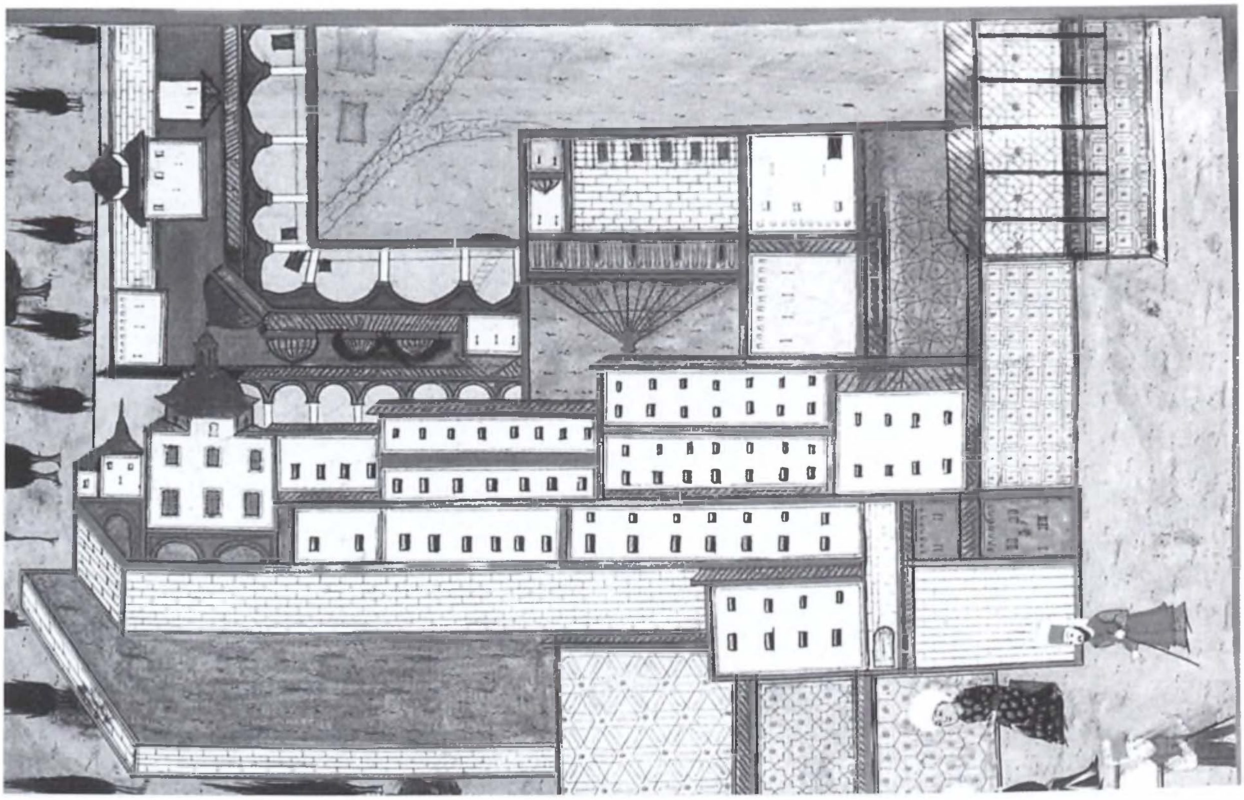
16. Yüzyıl Sonlarında Harem'in Genişletilmesi: Hünkâr Mekânları

Haremin büyütülmesi ile ilgili inşaat seferberliklerinin bazıları o dönemin belgeleri yardımıyla yeniden kurgulanabilmektedir. III. Murad dönemini övücü bir yaklaşımla anlatan Lokman'ın Farsça *Şehinşâhnâme*'sinde "sarayın yenilenmesi" (*tecdîd*) hakkında yazılmış bir bölüm bulunur. Bu bölüme göre, Sultan bir gün Harem'inden ikinci avludaki Divanhane'ye doğru yürürken, atalarınca sağlam temeller üzerine "*ṭarz-ı ḳadîm*" üzre yaptırılan duvar ve kapılara baktığında Harem'in çok küçük olduğu sonucuna varır. Bunun üzerine, Harem'in büyütülmesini ve bir sıra taş, bir sıra da tuğla olmak üzere yeniden yapılmasını buyurur. Eski Saray'a taşınır ve yapım projesini mimara açıklaması için vezir-i azamı çağırır. Sultanın süslü döşemeleri ile eşyaları dışarıya taşınır ve vezir-i azam mimarı Divanhane'ye çağırıp Harem'in yenilenmesiyle görevlendirir.[44] Topkapı'dan ayrılan Sultan Murad o yılı Eski Saray; 1550'lerde I. Süleyman için yapılmış Üsküdar yazlık sarayı;[45] ve Yenikapı'da bir hasbahçede annesinin daha yeni bitmiş sarayında geçirmiştir.[46]

Lokman'ın anlattığına göre, mimar, önce kullanılacak taş ve kireci hazırlamak için uzman ustalar getirtmiş; gerekli malzeme hazırlanınca

93a Harem cephesini, üçüncü avlunun asmabahçesini ve köşkleriyle birlikte dış bahçeyi betimleyen bir minyatür. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1581-82, İÜ, F1404, fol. 118a.

93b İçoğlanları avlusuna bitişik harem ile üçüncü avlunun köşklü asmabahçesini gösteren bir minyatür ayrıntısı. Lokman, *Hünernâme*, 1584-85 yak., TSK, H. 1523, fol. 232a (Res. 56).

inşaata uğurlu bir saatte başlanmış ve eski yapı baştan aşağı hoş bir biçimde değiştirilmiştir. Rolü büyük ölçüde değişen Harem'in eskisinin üç katı büyüklüğe getirilmesi gerekmişti. İnşaat Rebiü'l-evvel 986'da (Mayıs 1578) başlamış ve Receb 987'de (Eylül-Ekim 1579) bitmiştir. 1579'da, yeni Müslüman olmuş iki Gürcü prens sünnet olmak için İstanbul'a geldiklerinde, uzaklardan Harem'in siluetine hükmeden, yenilerde tamamlanmış, kubbenin (*gunbâd-ı ḫâṣṣ-ı şâh*) parlaklığından gözleri kamaşmıştı. Lokman kubbeli odanın bir *şâhnişîn*'i olduğunu ve parlaklıkta güneşle yarışan yaldızlı nakışlarla süslenmiş olduğunu söylemektedir. Yazar hadislerde altın ve gümüş tuğlalarla yapılmış olarak tarif edilen cennet köşkleriyle bu kubbeli odayı ilişkilendirerek, almaşık döşenmiş taş ve tuğlalarının "altın ve gümüş tuğla sıralarını" çağrıştırdığını ve güneşle aya benzediğini; sürekli akan sularıyla cennetteki Kevser'i hatırlatan mermer bir havuza baktığını belirtir. "*Ḳaṣr-ı felek-i ercümend*"e benzeyen yapı bitince Sultan kendi dairesine (*ḫâṣṣa menzil*) taşınmıştır.[47]

Lokman'ın ayrıntılı anlatımını betimleyen 1581-82 civarında yapılmış minyatür, yeni Harem'i, Adalet Köşkü'nün önünde, tonozlu alt yapıların üstüne inşa edilmiş olarak canlandırır (Res. 93a). Minyatürün ortasındaki, almaşık tuğla ve taş sıraları yatay şeritlerle belirtilmiş kubbeli yapı bugün III. Murad odası olarak bilinmektedir. Bu yapı, 1584 dolaylarında yapılan bir *Hünernâme* minyatüründe de görülür (Res. 93b). Her iki minyatürde de Harem'in genişletilen yapısı III. Murad'ın yeni kubbeli odasına bitişik olarak gösterilmiştir. (Lev. 11[69-71], 12 [40, 41]; Res. 94 [1, 2]). Eski yapılardan sadece Altın Yol'a bi-

tişik olanlar ve ahırlar muhafaza edilmiş olmalıdır.[48] III. Murad'ın yatak odası olarak kullanılan kubbeli kasır mimar Sinan tarafından büyük bir havuza bakacak biçimde yapılmıştır; binadaki, birkaç kitabede 986 (1578-79) yılını veren tarih düşürülmüştür.[49] Yapılışı ile ilgili 24 Ocak 1578 tarihli bir fermanda, Sultan Gelibolu ve İnoz kadılarına *"sarây-ı 'âmirem içinde ḫâṣṣa-i hümâyûnum içün binâ olınacaḳ binâ mühimmâtıyçün bennâ ve neccâr"* göndermelerini emretmektedir.[50] 25 Haziran 1578 tarihli diğer bir fermanda ise, Tire kadısına başmimara göre saray-ı 'âmiredeki işlerini bırakıp kaçmış üç mermer kesicisini geri göndermesi buyurulmaktadır.[51]

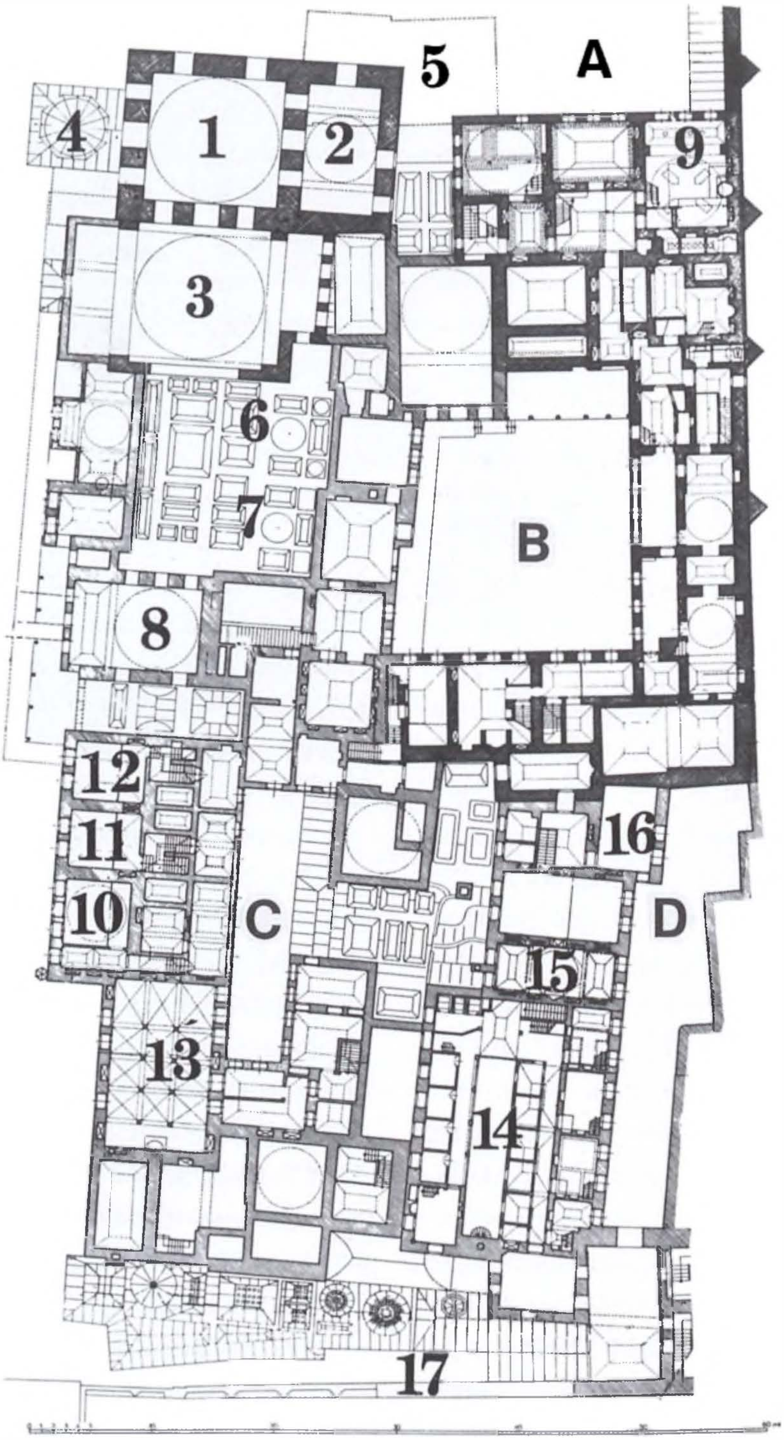
Baylo Nicolò Barbarigo 3 Haziran 1578'de Venedik senatosuna binanın yapımından Osmanlı donanması amirali Kılıç Ali Paşa'nın sorumlu olduğunu ve Sultan inşaatın bir an önce bitirilmesini istediği için bütün gün orada olduğunu yazmaktadır. Yapıda çalışan işçilerin çoğunun onun sorumluluğundaki tersanede çalışan kürek mahkûmlarından olması, bu görevin Kılıç Ali Paşa'ya verilmesinin nedeni olmalıdır. Baylo 24 Ekim 1578'de, bitmesi yaklaşmış yapıyı kaptan-ı deryanın hâlâ denetlediğini bir kez daha yazmaktadır.[52] 1578-79'da İstanbul'dan Fransa sarayına giden raporlar da aynı bilgileri yineler.[53]

Kubbeli kasrın mermer taçkapısındaki kitabe, bu *"ḳaṣr-ı şerîf"*i *"'âdil"* Sultan Murad'a atfeder, esintili arazisini, altında akan çeşmelerini cennettekilere benzetir ve *"Şâh-ı devrâna mübârek ola bu oda müdâm"* ifadesiyle düşülmüş 986 (1578-79) yılını verir. Kubbeli ana odanın önündeki giriş mekânının kapısı üstündeki bir başka kitabede ise Murad'ın *"sarây-ı ḫâṣṣa [içinde] bir ḳaṣr-ı laṭîf-i dilkeş ve bî-hemtâ"* yapılmasını emrettiği belirtilir: *"Çün ḳaṣr-ı cenân oldı sarây-ı a'lâ"* sözleriyle düşülmüş tarihle aynı yıl verilir. Giriş mekânına sonradan eklenmiş bir bölme duvarındaki çini kitabede ise sevinç-arttıran, zevk veren ve coşturan bir binadan söz edilir ve bu evin Sultanın mutlu hanesi olması (*sa'âdetiyle bu me'vâyı eyleye menzil*) dilenir.[54]

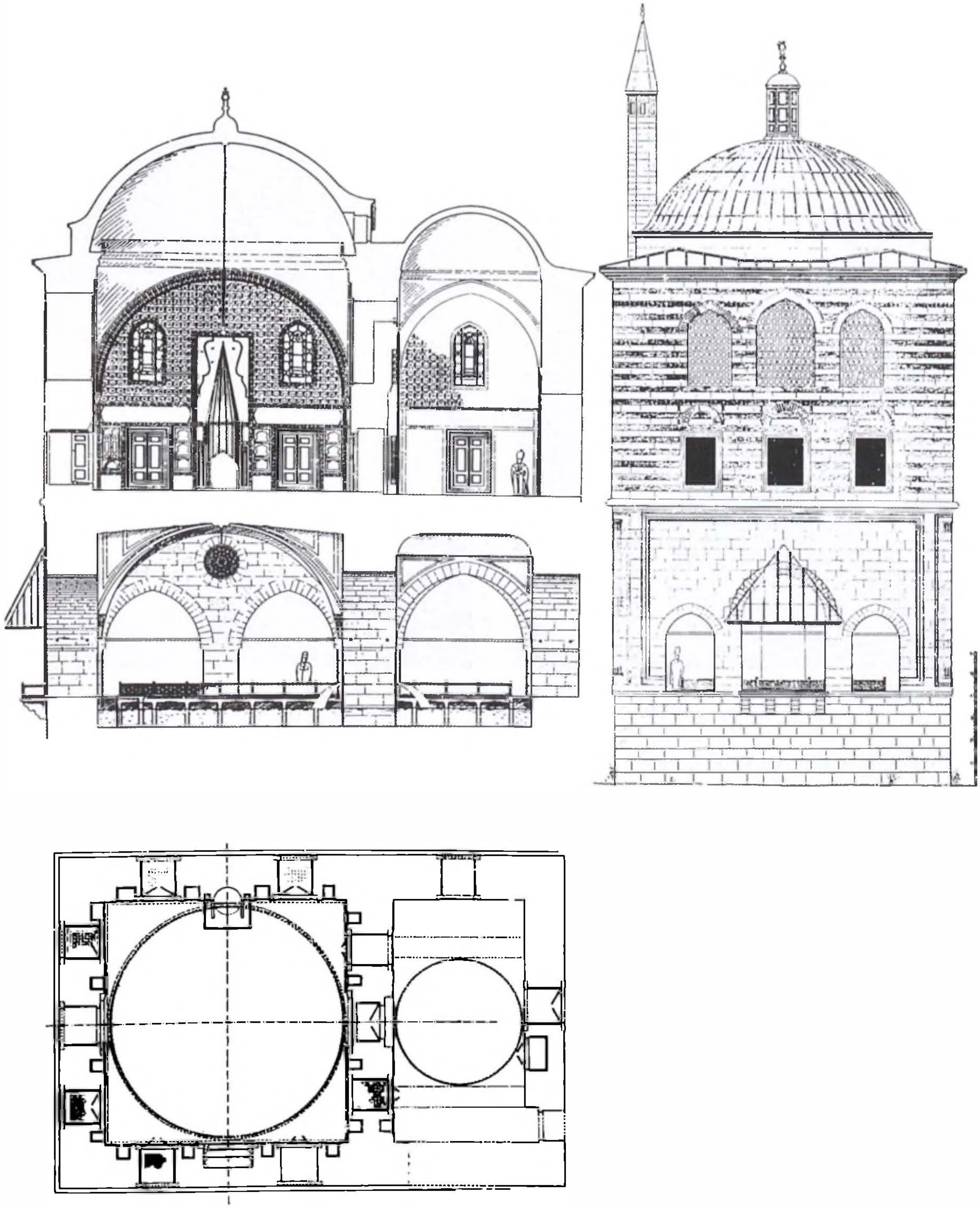
Lokman'ın betimlemesi ile birlikte bu kitabeler Sultanın kendisine yeni yatak odası olarak Sinan'a Harem'in genişletilen eski çekirdeğine kubbeli bir kasır eklettiğini göstermektedir. Bugün hâlâ III. Murad Odası olarak bilinen bu mekân, Harem'de 16. yüzyıldaki özgün İznik çinilerinin korunduğu tek yapıdır (Res. 95, 96a, b). İki katlı, kalın duvarlı yapı, havuzlu, tonozlu bir alt kat, onun üzerindeki kubbeli kare bir oda ve bir giriş mekânından oluşur. Domenico Hierosolimitano'ya göre odanın giriş mekânı, oğlanlar avlusundaki önceki Has Oda gibi, her köşede bir tane olmak üzere dört mumla aydınlatılıyor, ancak şimdi nöbetçiler, her üç saatte bir değişen üç yaşlı kadından oluşuyordu.[55] Erkekler avlusunda Has Odalı oğlanlar tarafından yapılan işleri şimdi kadın görevliler görüyordu.

Hierosolimitano Harem'de uzun bir koridorun, büyük olasılıkla bütün Harem boyunca uzanan Altın Yol'un (Lev. 11 [67], 12 [38]) iki yanında iki sıra halinde duran cariyelerin katıldığı bir törenden de söz etmektedir. Anlattığına göre Sultan, aralarından geçerken ikişer ikişer eğilerek onu selamlayan kızlardan gönlünün çektiğine o akşam onunla yatacağını belirtmek üzere bir mendil atardı. Seçilen kız yıkanır, kokular sürünür ve Sultanın odasına götürülmeden önce kâhya kadın tarafından nasıl davranacağı hakkında bilgilendirilirdi. Kızı oraya bir kadın saz takımı götürür, hünkâr yatak odasının dışında da çalmayı sürdürürdü.[56]

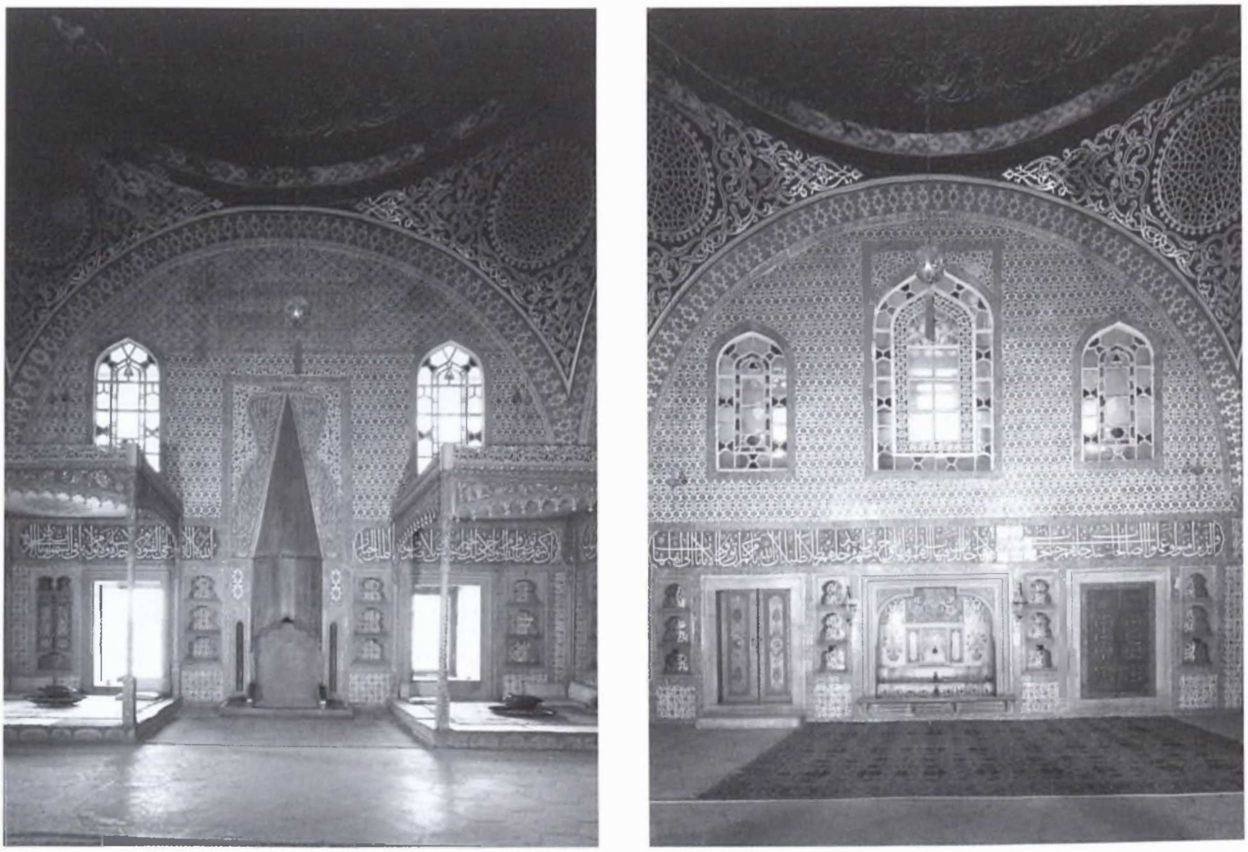
III. Murad Odası'nın duvarları yaldızlı kubbenin eteklerine kadar İznik çinileriyle bezelidir (Res. 95, 96a, b). Özgün durumunda bu kubbenin, erkekler bölümü Has Oda'sındaki kubbede ve çoğu saygın hünkâr köşklerinde olduğu gibi bir aydınlık feneri vardı. Kubbenin tam ortasından ise

94. Haremin üst katının 17. yüzyıl ortalarındaki halini gösteren rekonstrüksiyonu, Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.
A. Havuza bakan mermer sofa; B. Vâlide Sultan Taşlığı; C. Cariyeler Taşlığı; D. Karaağalar Taşlığı; 1. III. Murad Odası; 2. III. Murad Odası'nın girişi; 3. Hünkâr Sofası; 4. I. Ahmed Köşkü; 5. Çifte kasırlar; 6. Hünkâr Hamamı; 7. Vâlide Sultan Hamamı; 8. Vâlide Sultan'ın taht odası; 9. Şehzadeler dairesi; 10. Birinci Hasekinin dairesi; 11, 12. İkinci ve üçüncü Hasekilerin daireleri; 13. Cariyeler Koğuşu; 14. Karaağalar Koğuşu; 15. Şehzadeler okulu; 16. Dârüs-sa'âde Ağasının dairesi; 17. Dış bahçeye inen yokuş.

95. Haremde III. Murad Odası'nın plan ve kesitleri. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

96a,b III. Murad Odası'nın iç görünümleri: a. kuzey duvardaki ocak; b. güney duvardaki çeşme. Fotoğraf: Reha Günay.

Divanhane, Has Oda ve daha sonra sözünü edeceğimiz hünkâr köşklerinde olduğu gibi püsküllü, yaldızlı bir top askı sarkar. Odayı, her birinin iki yanında mermer nişlerin bulunduğu alt pencerelerin üstüne yerleştirilmiş, Ayet el-Kürsî (2: 255) yazılı kesintisiz bir çini kitabe şeridi kuşatır. Ayette, hükümdarların etkinliklerine meşruiyet kazandıran Tanrı'nın yer ve göklerdeki mutlak egemenliğine işaret eden "O'nun izni olmaksızın yanında şefaat edecek olan kimdir?" denmektedir. Odanın kuzey duvarının ortasında zarif erik çiçekleriyle bezeli İznik çinileriyle çevrilmiş altın yaldızlı pirinç bir ocak bulunur, karşısındaki duvara ise üç katlı mermer bir çeşme yerleştirilmiştir. Bu çeşmenin solundaki pencerenin yerine tamamlanmasından birkaç yıl sonra III. Murad'ın yatak odasına kubbeli bir taht odası eklendiğinde bir kapı konmuş ve odanın güney pencerelerinin manzarası kapanmıştır (Lev. 6-9; Res. 9 [4, 5]). Daha sonra, odanın batı cephesinin önüne I. Ahmed için küçük bir köşk yapılmış, girişinin bir bölümü ise Çifte Kasırlar denen başka bir yapı tarafından yutulmuştur (Res. 94 [4,5]). III. Murad'ın bir kasır olarak tasarlanan yatak odası, bu eklemelerden önce, görkemli bir manzaraya hâkim olmalıydı ve hiç kuşkusuz çok daha aydınlıktı. Kalın duvarlarına rağmen zarif oranları, özgün İznik çinileri, kemerli mermer nişleri ve sedef kakmalı pencere kepenkleri ile bezeli iç mekânı ile bu yapı, klasik dönem saray mimarîsinin göz alıcı bir örneğini oluşturmaktadır.

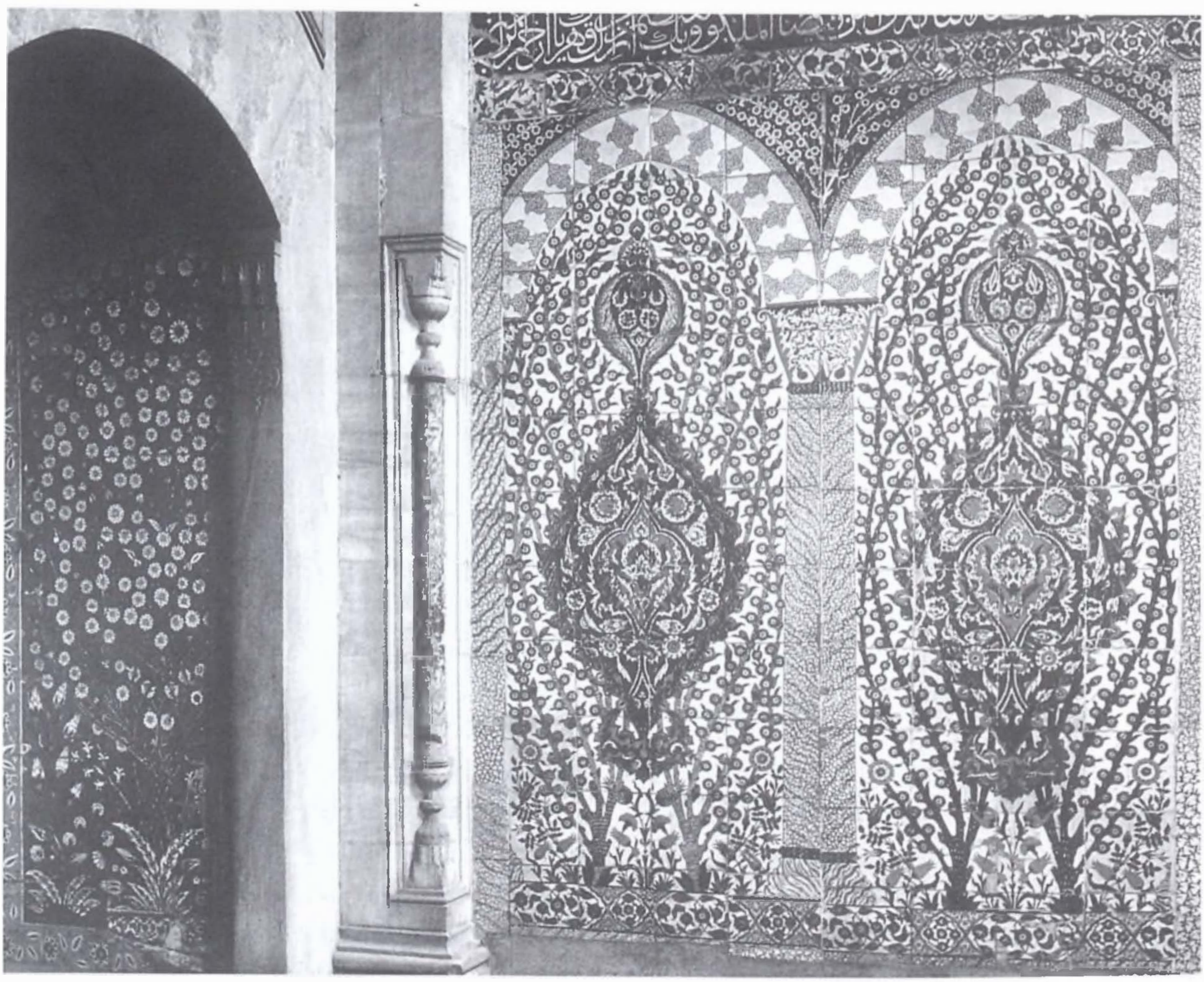
Kasrın bodrumu üst kat düzenini yansıtır, burada çeşmelerden içine suların aktığı, mermer bir parmaklıkla çevrili çeşmeli bir havuz yer alır. Bir vakitler bu kemerli bodrum, yanında Sultanın kayığının durduğu başka bir büyük havuzu olan

Harem bahçesine açılan serin bir yazlık işlevi görmüştür (Lev. 11 [69], 12 [40]). Eskiden saçakla korunan bir hünkâr tahtı bodrumun batı cephesinde yer alıyordu; Lokman bu tahta *"şâhnişîn"* diyor.[57] Sultan, çoğunlukla kadınlar eşliğinde eğlendiği taht-biçimli *şâhnişîn*'den hem Harem'in duvarla çevrili özel bahçesini hem de yatak odasının altındaki havuzu görebiliyordu. Bugün 1590 dolaylarından bir panoramik resimde saçağınının tepesi görülen bu şâhnişînin varlığına tanıklık edecek yalnızca dirsekler kalmıştır. I. Ahmed köşkü yapılırken şâhnişîn yıktırılmıştır; bu köşk III. Murad Odası'nın bodrum katının bahçe manzarasını kapatmıştır.

III. Murad'ın yatak odası, başlangıçta Sultanın üçüncü avludaki asmabahçesinin bölme duvarındaki bir kapıdan odanın kapısına kadar uzanan L-biçiminde mermer sütunlu revakla erkekler bölümündeki Has Oda'ya bağlanıyordu (Lev. 11 [66,67]). Bir kolu Altın Yol ile birleşen bu revakın önüne tonozlu altyapılar üzerine oturtulmuş, hâlâ büyük havuza ve aşağıdaki bugün Şimşirlik diye bilinen bahçeye bakan, mermer zeminli bir sofa yapılmıştır (Lev. 11[68, 69], 12 [39, 40]).[58] Muhtemelen III. Murad Odası'nın doğu cephesini kaplamış İznik çinilerinin kalıntıları şimdi giriş mekânını ikiye bölen Çifte Kasırlar duvarında yer alır (Res. 94 [5]). Bu çiniler bir mermer sütunlu revaktan görülen çiçek açmış bahar ağaçları ile süslüdür. Bunlar, bahçelere bakan ve III. Murad Odası'nın kapısına geçiş sağlayan gerçek L-biçimli güzel bir kapıdan söz eder, bu herhalde iki yanında çini panoların bulunduğu III. Murad Odası'nın kapısıydı. Revak bu kapının karşısında olan diğer bir kapı ile, enderun mescidine pencerelerle açılan hünkâr ibadethanesine de giriş sağlıyordu. Kafesli pencereleri üçüncü avlunun mescidine bakan ibadethanede Sultan ve saray kadınları namaz kılardı (Lev. 12 [17]).

Haremde başka bir proje, –1580'de yapılan yeni bir hamam– III. Murad'ı sarayından bir kez daha geçici olarak atıyordu. Sultan, o yıl Topkapı'ya özel kabuller için ara sıra geliyordu ama elçi Paolo Contarini 2 Temmuz 1580 tarihli bir mektupta "saray Majestelerinin yapılmasını emrettiği ve yakında bitecek olan bir hamamın yapılışıyla kapalı" olduğu için Sultanla görüşmenin zorluğundan yakınıyordu.[59] Bu kez iş yapılırken Sultan annesinin sarayında kalmıştır.[60] 1580 yazı hesap defterleri *"puşîş-i minder-i ḫâṣṣa ki ḫammâm-ı cedîd"*'in masraflarını verir.[61] Başka bir kaynak aynı yaz sonunda *"ḫarem-i ḫâṣṣada bir ḫammâm ve ba'zı yapular binâ olunduḳda"* iki beyaz hadımağasının (hazinedarbaşı ile saray kethüdası) kaftan ve parayla ödüllendirildiğini gösteriyor.[62]

Yine bir başka büyük proje, bu kez Sultanın özel kullanımı için Harem'de yapılan yeni bir hünkâr hamamı, Murad'ı 1583 ve 1585 arası bir kez daha Eski Saray'a gönderiyordu (bak Res. 94[6]). Bu hamamın bitiminden sonra üçüncü avlunun erkekler bölümündeki Büyük Hamam ağalarla oğlanların kullanımına verilmiştir. Haremdeki yeni hamam için gerekli malzeme 1582'de toplanmıştır. O yılın Ekimi'nde bostancıbaşına gönderilen iki ferman kentteki evlerden birtakım mermer sütun ve kaplamaları sökerek sahiplerine bedellerini ödemesini emrediyordu. Bu mermerler daha sonra Marmara Adası'ndan çıkartılan mermerlerle birlikte kullanılmıştır.[63] 5 Mayıs 1583'te Midilli kadısına yollanan diğer bir ferman ona başmimar Sinan'ın istemiş olduğu altı yüz duvarcı ve marangozu göndermesini buyuruyordu; bunlardan kimisi saray-ı 'âmiredeki inşaatta çalıştırılacaktı.[64] 8 Mayıs 1585 tarihli bir diğer ferman ise Efsur kadısına çeşme yapmaya uygun somaki çıkarmasını ve başmimarın arşın olarak belirttiği miktarda mermer göndermesini emrediyordu.[65] 1 Eylül 1585'te Galata kadısına yazılan bir ferman saray-ı hümâyûnda, bu kez

97. III. Murad Odası giriş mekânındaki geç 16. yüzyıl İznik çinisi panolar. Çiniler mermer sütunlu bir revaktan görülen bahar ağaçlarını betimler.

inşaatı yöneten mimar Davud'un yönetiminde yapılmakta olan yeni hamamda çalışmak için kaydolmuş çeşitli usta ve marangozları göndermesini emrediyordu.[66] Davud Harem'deki yeni inşaatı 1584'te Sinan'ın Mekke yolculuğu sırasında üstlenmiş olmalıdır.[67]

29 Nisan 1585'te Fransız sarayına gönderilen bir mektup "kaptan Kılıç Ali, Kara Deniz'den dönüşünün hemen ardından büyük sarayda bir hamam inşaatını yönetmekle görevlendirildi" diyor.[68] Bu, 1578-79'da Harem'de Murad'ın yatak odası yapımını denetleyen amiral idi.

Birkaç ferman yeni hamam-ı 'âmire'nin çinilerinin İznik'ten ısmarlandığını gösteriyor. 30 Nisan 1585 tarihli iki ferman İznik ve Karamürsel kadılarına Sultanın sarayına gereken çinileri toparlamak için İstanbul'dan gönderilen çinicibaşı Silahdar Mehmed'e yardım etmelerini emrediyordu. Hazır çini yoksa hemen yapılıp Karamürsel limanından gemiyle İstanbul'a yollanacaktı.[69] Sultanın Temmuz-Ağustos 1585 tarihli bir fermanıyla İznik kadısına "*hâliyâ sarây-ı 'âmiremde binâ olınan ḥammâm-ı cedîde lâzım*" olan çinilerin (*kâşî*) daha gelmediği bildiriliyor. Ona, siparişler bitirilinceye kadar çinicilere başka müşterilerden sipariş almayı yasaklayarak, çinileri hemen yaptırtmasını emrediyor.[70]

Bir 1585 yılı hesap defteri "*ḥammâm-ı ce-*

dîd-i ḥażret-i pâdişâh-ı 'âlempenâh"a ve "*ṣoffa-i ḥammâm-ı cedîd berây-ı ḥażret-i pâdişâh*"a döşenen halıların masraflarını veriyor. Aynı defter Sultanın "*oda-i cedîd*"inin perde ve tahtının örtülerinden de söz ediyor.[71] Bu, bugün Hünkâr Sofası olarak bilinen, Harem'in Sultan hamamına bitişik, kubbeli taht odası olsa gerektir (Lev. 12 [44, 45]; Res. 94 [3,6]). Bu yapı III. Murad'ın o zamana dek üç yanı açık olan yatak odasının hemen yanına yapılmıştı.

1581-82 dolaylarındaki Harem'i betimleyen *Şehinşâhnâme* (1581-81 civarı, Res. 93a, b) ve *Hünernâme* minyatürü, Hünkâr Sofa'sını da hamamı da daha göstermiyorlar. III. Murad "*saray-ı 'âmirede müceddeden yapılan oda-i ḫâṣṣ ve ḥammâm-ı râḥat-baḫşâ ve ḥavżlar tamâm olmağın teşrîf buyurdılar*" diye yazan tarihçi Selânikî'ye göre ikisi de Eylül 1585'te bitmişti.[72] Bu yapılar üçüncü avludaki Has Oda yakınındaki basamaklı bir duvardan ahır-ı âmireye kadar uzanan III. Murad'ın Harem'ini gösteren 1590 dolaylarına tarihlenebilen bir resimde açıkça görülüyor (Lev 27). Bu resimde kubbeli Hünkâr Sofası önünde kubbeleri daha küçük olan bir mekân yer alır. Hünkâr hamamının kubbeleri, ön cephesinin ortasında çıkıntılı bir şahnişin olan uzun, düz-çatılı kadınlar dairesinin ardında görünür. 1600-1601 tarihli bir onarım belgesinde anılan Vâlide Sultanın şâhnişîninin bu olması mümkündür.[73]

Murad döneminde Harem şimdiye kadar görülmemiş bir ölçekte büyütülmüştü. Rabbi Salomone adlı bir Yahudi doktor, bu Sultan, "sarayın içine kendinden önce gelmiş geçmiş Sultanların hepsinden çok katkıda bulundu; onu Divanhaneler, hamamlar ve çeşmeler, revak ve bahçelerle donatarak yaldız ve şahane bir görkemle süslemiştir" diye yazmıştır.[74] İngiliz seyyah John Sanderson 1594'te aynı gözlemi yapıyordu:

"(Asya ve Avrupa'yı ayıran boğazın ağzında bir noktada) kentin köşelerinden birinde Grand Signor'un II. Mehmed tarafından yaptırılan, bütün ardıllarınca genişletilmiş ve bezenmiş, çok güzel konutu [Topkapı Sarayı] bulunuyor. Güzel saraylar, görkemli bahçeler, mermer havuzlar, hoş çeşmeler ve gösterişli hamamlarla öyle doldurulmuş ki onları betimlemek aptallık olur, özellikle şimdiki Sultan Murad onu böyle bir ihtişamla donatmaya başlamışken; çünkü o tek başına burada bütün öncellerinin hepsinden çok inşaat yaptırmıştır."[75]

Dönemin Osmanlı kaynakları da aynı şeyi söylemektedir. Âli, "*selâṭîn-i selef ve ḫavâḳîn-i ṣâḥib-i şeref zamânlarında bu rüstâḳ ile sarây-ı sâmiye ve bu güne tumturak ile dârü's-sa'âde-i 'âmire görünmüş değül*" diye yazar.[76] Sinan'ın otobiyografileri de "*sarây-ı cedîd-i hümâyûn-ı ḫâṣṣa tecdîden binâ olundı*," ve "*sarây-ı cedîd-i ḫâḳânî, iç sarâyı cümle Sultân Murâd Ḫân binâ itmişdür ve kilâr-i 'âmire ve maṭbaḫı ḫod ba'de'l-iḥrâḳ binâ olınmışdur*" ibareleriyle Harem'in yenileştirilmesinden söz eder.[77] Bu ibarelerden ikincisi kimi araştırıcıları III. Murad döneminden önce sarayda Harem bulunmadığı sonucunu çıkarmaya, başkalarını ise Harem'in yenileşmesini ikinci avlunun mutfaklarını yakan 1574 yangınına bağlamaya itmiştir.[78] Oysa metin böyle bir ilişki kurmuyor; yalnızca Topkapı Sarayı'nda Sinan'ın önemli yapılarını sayıp döküyor. Bunlardan biri 1578-1585 arasında Harem'in büyütülmesi, diğeri ise ikinci avluda 1574'de yanıp yıkılmış mutfakların ve kilerin yeniden yapımı idi.

Haremin ikinci avluya açılan kapısının üstündeki bir kitabe 996 (1587-88) yılını III. Murad'ın yapım etkinliklerinin bitim tarihi olarak verir. Bu kimilerinin sandığı gibi Harem'in temelinin atılması tarihi değildir (Lev. 11 [18], 12 [8]). Kitabenin kendisi Sultanın daha önce var olan bir

yapıyı yenileştirdiğini belirtiyor. Adil Sultanın fetihlerini övdükten sonra önceleri ünden yoksun olan bu kapının önemini III. Murad'ın arttırdığına işaret ediyor. Bu "*bâb-ı dîvân*"ı kara hadımlardan dârü's-sa'âde ağası Mehmed Ağa'nın önerisine uyarak yaptırmış ve ona 996 (1587-88) yılına denk gelen "*Ḥarîm-i cennet-i 'âlîde bâb-ı sulṭânî*" tarihi düşürülmüştür.[79] Zülüflü teberdârân koğuşuna açılan komşu kapıda, aynı sıralarda genişletildiğini gösteren, 995 (1586-87) tarihli bir kitabe vardır (Lev. 11 [16]).[80]

Bütün bu yapı etkinliği, koğuşları bâb-ı dîvân'ın hemen ardında olan kara hadımların ve kadınların yeni politik gücünü belirgin kılıyor ve yüceltiyordu.[82] Sultan III. Murad hünkâr vakıflarının yönetimini ak hadımlardan alıp karalara verdikten sonra dârü's-sa'âde ağaları vakıflarla ilgili sorunlar üstüne bu kapı girişinde toplantı yapmaya başladı.[81] Âli'ye göre vezir-i azamların yetki ve bağımsızlık kaybetmeye başlaması, hadım ve saray kadınlarının padişaha yakınlıkları sayesinde atamaları denetlemeye başladıkları, bu dönemdeydi.[82]

Kamu gözünden saklı olmalarına ve o kadar sıkı kapalı tutulmalarına karşın saray kadınlarının, kara hadımlar ve Yahudi kadınlar aracılığıyla güç kullanmaları gene de olanaklıydı. *Kira* denen Yahudi kadınlar saray dışında yaşıyorlardı, ama harem kadınlarına nakış ya da tıbbî sırlar öğretmek, onlara yeni moda eşyalar satmak ve dış dünyayla ilişkilerinde aracı olmak için saraya girebiliyorlardı. Saray kadınları güçlerini zengin vakıflarla desteklenen anıtsal yapılar sipariş ederek ortaya koyardı ve politik haberlere neredeyse münzevî Sultan kadar vâkıftılar. Bu, Harem'in Divanhane'nin yanında yer almasının önceden görülmeyen bir sonucu idi. Divahane'ye bakan hünkâr kafesine Sultanlar Altın Yol'dan gidebiliyordu. Bu yolun adının tahta geçtikten sonra yolun iki yanında dizili kadınlara Sultanın altın saçtığı bir törenden türediği sanılır.[83] Sultanın kafesinin yukarısındaki, muhtemelen geç 16. yüzyılda açılmış yuvarlak bir delik, Divanhanedeki politik tartışmaları kadın ve siyah hadımların da seyretmesine olanak sağlıyordu.

17. yüzyılda harem kadınlarını etkili bir politik güç yapan başka bir etmen de 16. yüzyılın bitiminden sonra şehzadelerin eğitimi politikasındaki değişiklikti. Artık sancak yönetmeye gönderilmek yerine şehzadeler adeta tutsak gibi, *Kafes* denen bir grup odada tutuluyorlardı; bu hayatlarını bağışlamak için başlatılmış bir uygulama idi. Bu durum onları yanlarında yetiştikleri kadın ve hadımların etkisine daha açık kılmakla kalmayıp, harem mensuplarına ya çocuk olan ya da hükümdarlık etmeye aklen ehil olmayan zayıf Sultanları tahta çıkarma ya da tahttan indirme gücü de veriyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında Sultanlar zamanlarının çoğunu Edirne'de avlanmak ya da, (I. İbrahim ve IV. Mehmed hakkında yazılmış "Babası am delisi/Oğlu av delisi" gibi halkın arasında çok yayılmış dizelerin ortaya çıkmasına neden olan) şehevî tatlar ardında koşmakla geçirirken, politikayı güçlü kadınlar yönetiyordu.[84]

Bütün bu değişimler haremin yapısında ve teşkilatında III. Murad'ın yaptırdığı yeniliklerin doğal sonucuydu. Bu Sultan 1595'te öldüğü zaman arkada yirmi oğul, vezirlerle evli iki kız ve hiç evlenmemiş yirmi yedi kız bırakmıştı; başka pek çok çocuğu da bebekken ölmüştü. Sultanın ardılı III. Mehmed on dokuz erkek-kardeşini hemen boğdurttu, haremin geri kalanını da sürdü. O dönemde yaşamış olan tarihçi Selânikî, yazgılarına hıçkıra hıçkıra ağlayan bu kadınların eşyaları, hizmetçileri ve hadımlarıyla birlikte Eski Saray'a arabalarla nasıl gönderildiklerini çok canlı bir biçimde betimliyor.[85] Bu acınası sahneyi Rabbi Salomone şöyle anlatır:

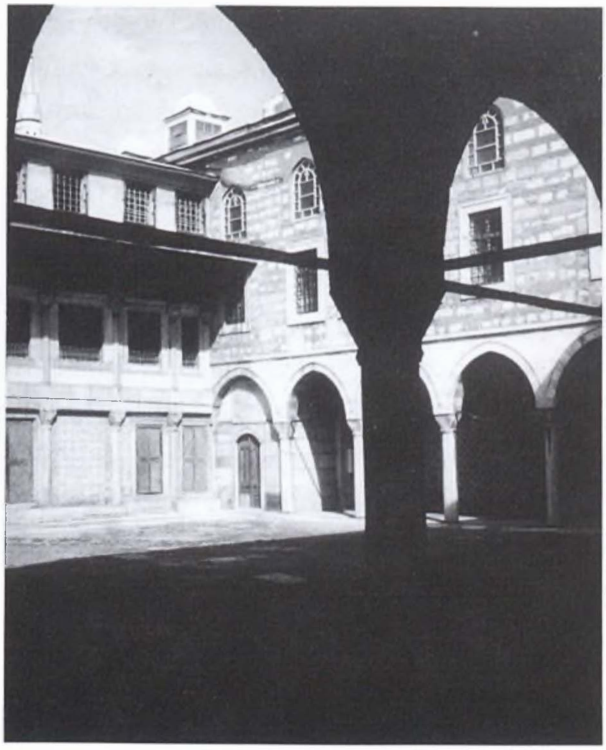
Halkın söylediğine göre eşsiz güzellikteki bu zavallı şehzadeler gömüldükten hemen sonra annelerinin ve hünkârın bütün öteki karılarının çocukları ve eşyalarıyla saraydan gitmelerini görmek için halk kapıda bekleşiyordu. Sarayın bütün arabaları, faytonları, katır ve atları bu iş için kullanılmıştı. Hünkârın karıları ve yirmi yedi kızının yanı sıra hizmetçi ve kölelerden oluşan 200 başka kişi daha vardı, onlar da hünkâr karıları ve kızlarının kendilerini hükümdarlara yakışır biçimde koruyup işlerini gören ağaları, yani hadımlar ile birlikte kaldıkları Eski Saray'a götürüldüler. Orada ölmüş oğulları için istedikleri kadar ağlayabiliyorlar, bu, öteki Büyük Saray'da ölüm cezası ile yasaklanmış bir şeydi; ve gene orada ülkenin törelerine göre sırayla evleneceklerdir. Büyük Saray'da Sultanın ancak çocuk bekleyen karıları kalmıştı, onlar da orada çocukları doğuncaya kadar kalacaklar.

Hünkârın ölü kardeşlerinin bütün mürebbiye ve lalaları, bir yığın hadım ve babasını eğlendirmek üzere orada bulundurulan büyük bir cüce ve dilsiz kalabalığı ile birlikte sürülmüştü.[86]

"Gözyaşı Sarayı" diye adlandırılan Eski Saray dulların ve Sultanın gözünden düşmüş kadınların gönderildiği bir sürgün yeri olarak bilinmeye başladı. Bazen haremde bir kadın çok güçlendiğinde Sultan tarafından, hükümet merkezinden uzak tutmak için, oraya gönderilirdi.[87] Moryson'un 1597'de işaret ettiği gibi ölmüş hükümdar III. Murad'ın cariye ve kızları Eski Saray'da zamanın padişahı III. Mehmed'in pek gözde olmayan cariyeleri ile kalıyordu, "en güzelleri ve en sevdikleri kendi sarayında oturmak üzre alıkonmuştu".[88]

III. Mehmed son biçimini babasının yenilikleriyle almış olan haremin temel düzenini değiştirmiş gibi görünmüyor. Onun tek yapısını Selânikî'nin 1003 yılı Zilka'de ayının başlarında [Temmuz 1595] *"içerü dârü's-sa'âdede vâḳi' olan yeni ḥammâm binâ'sına ḫalel geldi tecdîde muḥtâc oldı"* kaydından öğreniriz.[89] Sultan onarım sırasında Üsküdar'daki yazlık sarayında kalıyor, Arz Odası'ndaki kabuller için ara sıra kayıkla Topkapı'ya geçiyordu. Eylül sonuna doğru, Eski Saray'a geçmiş, *"sarây-ı 'âmirede müceddeden âbâd olınacaḳ ḥammâm ve oṭa-i ḫâṣṣa itmâm bulunca"*ya kadar Topkapı toplantılarına oradan gitmiştir.[90] Sultan ve haremi Topkapı'ya Kasım 1595'te *"sarây-ı 'âmirede müceddeden binâsı fermân olınan mükellef ve müzehhep kâşî oṭa ve ḥammâm-ı laṭîf yapılup itmâm"* olduğu zaman dönmüştür.[91] Mimar Davud tarafından yenileştirilen bu yapılar, ikisi de Sinan Mekke'de iken 1585'te tamamlanan, hünkâr hamamı ile ona bitişik Hünkâr Sofası olmalıdır.[92] Selânikî'nin *"binâ'sına ḫalel geldi"* sözü tonozlu bodrumlar üstüne oturtulan bu binaların temellerinin yetersiz kaldığını akla getiriyor.

Bu yenileştirme projesi için gerekli çiniler yine İznik'ten sağlanmıştır. 13 Eylül 1595 tarihli bir ferman İznik kadısına başmimar Davud'un saray-ı 'âmire ve III. Murad'ın Ayasofya arkasındaki türbesi için derhal istediği çinilerin üretimini yavaşlatmasın diye çinicilerin tabak ve bardak üretmelerini engellemesi emrini veriyordu.[93] İznik işliklerine kil ve öteki kimyevi maddeleri sağlayan Sahib Karahisar ve Lefke kadılarına aynı tarihte gönderilen başka bir ferman kadılara daha çok kâr yapmak için tüccarların bu maddeleri saklamalarını engellemelerini emrediyordu. Malzeme daha fazla gecikmeden İznik'e gönderilmeliydi.[94] Bu İznik çinilerinin bir bölümü, geç 16. yüzyıl kaynaklarında genellikle Harem'deki *oda-ı ḫâṣṣa* diye geçen Hünkâr Sofası'nı tezyin için kullanılmıştır. 17. yüzyıl içoğlanı Bobovi ve La Croix da buraya "hanımların Has Odası" (*khasodah des dames* ya da *l'as-oda des femmes*) adını veriyor.[95] Oda ve bitişiğindeki hamam 1655'teki bir yangından sonra kapsamlı olarak onarılmıştı. Hünkâr Sofası içinde üzerinde Ayet el-Kürsî'nin

98 Haremde Vâlide Sultan Taşlığı.

(2: 255) bulunduğu kitabeli bir çini kuşağı kalıntısı 1077 (1666-67) tarihini taşıyor. Aynı yangından sonra Harem'deki tamirler için tutulan masraf defteri "*ḳubbe-i ḥammâmân ve oda-i ḫâṣṣ-ı enderûn-ı sarây-ı 'âmire*"yi onaran işçilere yapılan ödemelerin listesini veriyor.[96]

Bugün Hünkâr Sofası'nda önüne tonozlu bir alt yapıyla desteklenen mermer döşeli bir asmabahçe eklendiğinde 1754 ve 1757 arasında yapılan III. Osman'ın tamirlerinden kalma Avrupa tarzı süsleme ve kitabeler vardır (11 [72], 12 [44]; Res. 94 [3]). Hünkâr Sof'ası, bahçe terasına bakan batı pencerelerinin önünde bir seki ve üzerinde sazendeler galerisi olan, kubbeli, geniş bir mekândır. Sekinin hemen yanında, Sultanın yastık döşeli, Arz Odası ve asıl Has Oda'da olduğu gibi bir köşeye konmuş, gölgelikli tahtı yer alır. Odanın üç duvar çeşmesi ve hünkâr hamamına açılan bir kapısı vardır (Btz. Res. 94 [6]). İznik çinileri yerine bugün hamamda beyaz mermer kaplamalar ve barok süslemeler görülür. Öteki kapılar, III. Murad'ın yatak odasına ve çeşmeli bir sofaya açılır (Res. 98, Res. 94 [B]). Yakın zamanlarda Hünkâr Sofası'nın Haliç'e bakan dış cephesinde üç kemerle bağlanan dört mermer sütunun ortaya çıkarılması, başlangıçta bu kubbeli binanın önünde orta kemerden taşan bir şâhnişîni olan üç kubbeli açık bir revak bulunduğunu düşündürür (Lev. 29, 30a, 32a,c).[97]

Hünkâr Sof'ası, tahta oturan Sultanın huzurunda resmî tören ve bayram kutlamalarının yer aldığı, Harem'in toplantı mekânı olarak kullanılıyordu. Sultan bayramlarda, içoğlanlarıyla eski Has Oda'da bayramlaştıktan sonra, kadınlarla burada buluşurdu. La Croix bu töreni şöyle betimler: "Sultan kadınlar Has Odası sofasının köşesine konmuş küçük bir tahtta oturur, o güzel tutsakların hepsi ona saygı göstermek için kendilerini tanıştıran Vâlide Sultanın maiyetinde oraya giderdi."[98] Aynı törenin daha eski bir biçimi Domenico Hierosolimitano tarafından ayrıntılı anlatılıyor:

> Sonra Grand Signor kalkar ve büyük bir odada toplanmış, kendisini bekleyen hanım sultanlarla bayramlaşmaya gider. [Sultanın] gelmesi üzerine hepsi kalkar ve hafifçe eğilir; onu neşeli sözlerle selamlayarak bayramını kutlarlar, o da hiç yanıt vermeden onlara gülümseyerek bakar ve olan kadınların sayısı kadar, bir biri aynı yapılmış mücevherler taşıyan bir hadıma döner ve kendi elleriyle, her birine eşit olarak, bir torba altın parayla birlikte birer tane mücevher verir, onların da böylece kölelerine verecek parası olur.[99]

Hünkâr Sofası, Sultanların kadın hanendeler ve sazendeleri dinlediği ve eğlendirildiği haremin *Festhalle*'si idi.[100] 1608'de Bon, bir Sultan cariyelerin raks etmesini ya da çalgı çalmasını istediğinde onları buraya getirmesi için haremin kâhya kadınına haber salındığını yazar. Bazen kadınlar

da varken şarkı söylemek ve çalgı çalmak için hareme hadımlar tarafından, gözleri kapalı halde, içoğlanları getirilirdi.[101] 18. yüzyıl Fransız tüccarı Flachat saraylılar yokken görmüş olduğu bu mekândan Harem'in "toplantı odası" olarak söz eder. Buraya bütün kadınların Sultana kur yapmak için geldiğini ve dehalarının bitmez tükenmez doğurganlığının her zaman bir yenilik havası verdiği, bin türlü eğlenceyle onu memnun etmeye çalıştıklarını anlatır.[102]

Ne yazık ki bu dehanın kendisini nasıl gösterdiğini çok az biliyoruz, çünkü Osmanlı edep kuralları, tanımadığımız bu kadınların çok yaratıcı ve eğlenceli olması gereken gösterilerinin yazılı ya da görsel herhangi bir betimlemesini yasaklamıştır. Bu tür eğlenceler üstüne 19. yüzyılda yazılmış kaynaklar Sultanın tahtında, gözdelerinin ise sazendeler galerisinin altındaki sekide konumlarına bağlı olarak ona yakın ya da uzak, oturduklarını, haremin daha alt rütbeli mensuplarının da bütün gösteri boyunca ayakta ve kımıldamadan durduklarını anlatır. Bir kara hadımın anlattığına göre sevilen oyunlardan biri, Sultanın tahtı önünde kubbeden sarkan top askıyı yakalamak için kızların havaya sıçramasından ibaret idi. Aşağı inerlerken etekleri paraşüt gibi açılırdı.[103]

Vâlide Sultan, Cariyeler ve Karaağaların Avluları

Sultanınkilerden sonra Harem'in en göz alıcı odaları Vâlide Sultanınkiler idi. Oğlu gibi o da yatak odası, taht odası ve hamamdan oluşan bir dairede kalırdı. Maiyetinin odaları, bir fırın, kiler ve mutfaklar Harem'in en büyük avlusu olan, Vâlide Sultan Taşlığı çevresinde düzenlenmişti (Res. 94 [B, 7, 8]). Vâlide Sultanın kubbeli taht odasına açılan hamamını III. Murad, Hünkâr Sofası'nın bitişiğindeki kendi hamamının yanına yaptırmıştı. 17. yüzyıl kaynakları Vâlide Sultan hamamında çini kaplamalar bulunduğunu söylüyorsa da bugün duvarlarında hiçbir süsleme yoktur.[104]

Bu iki bitişik hamamın batısında dar bir koridor, Hünkâr Sofası ve yanındaki öteki hünkâr odalarını Vâlide Sultanın taht odasına bağlar. Bu, bir ocağı, batı tarafında bir sekisi ve Haliç cephesinde şâhnişîni olan kubbeli bir oda idi. Bitişiğinde 17. yüzyıl çinileriyle kaplı küçük bir yatak odası ve özel mescidi vardır. Kitabelere göre bu mekânların hepsi 1665 yangınından sonra 1666-1668 yıllarında yeniden yapılmış ve 18. ve 19. yüzyılda Avrupa tarzında bezenmiştir.[105]

Kimisi 17. yüzyıl çinileri ve mermer nişlerle süslü, ocaklı ve kubbeli birkaç odadan oluşan şehzadeler dairesi, Vâlide Sultan Taşlığı'nın kuzeybatı köşesinde yer alır. III. Murad'ın yatak odasına giden revakın üst tarafında inşa edilmiş olup Şimşirlik denen bahçeye bakarlar (Res. 94 [9]).[106] Bu odalar merdivenlerle hem (Sultanla paylaştıkları küçük bir avlu olan) ve Şimşirlike bakan mermer sofaya, hem de okullarının olduğu Altın Yol'a bağlanır (Res. 94 [15]). 17. yüzyılın artık sancaklara gönderilmeyen şehzadelerine kendi cariye ve hizmetkârlarını tutma izni verilirdi; yıllarını, kendilerinin padişah olma sırasının gelebileceğini umarak, kafesli pencereli bu odaların içinde dünyadan kopuk geçirirlerdi. Haremin, halk arasında kafes olarak bilinen bu bölümü kadınlar bölümünün sınırına konmuştu; pencereleri cinsiyet sınırlarını korumak için Vâlide Sultan Taşlığı'nda başka bir yöne bakıyordu.

Topkapı'nın Harem dairesinde devamlı yaşayan ilk Vâlide Sultan III. Mehmed'in annesi, güçlü Safiye idi. O oğlunun kararlarını kendilerinden yana etkileyeceğini uman Avrupa kral ve kraliçelerinin hediyelerini Harem'deki taht odasında kabul ederdi. Muhtemelen onun etkili bir sırdaşı olmuş ama asker maaşının değerini düşüren tağşişteki

99. Harem, Cariyeler Taşlığı.

rolünden ötürü azgın bir kalabalığın elinde boğularak can vermekten kurtulamamış –Harem'e özgürce girebilen Yahudi kadınlardan biri– Esther Kira ile de bu odada görüşürdü.[107] 17. yüzyıl ortalarında La Croix Sultanın her sabah annesini orada ziyaret ederek saygılarını sunduğunu ve günlük programı hakkında bilgi verdiğini söyler.[108] Sultan cariyelerini genellikle Vâlide Sultan'ın kulları arasından seçerdi, "Çünkü oğlunun aşklarına yüreğinde ilgi duyan yalnız oydu. Her zaman ona sunulacak güzel kız arar durur, ayrıca, hem kendine hem de oğluna olan sadakatlerini daha kolay sağlardı. Dolayısıyla oğlunun zevklerinin baş yöneticisi o idi."[109] Sultan gittikten sonra Vâlide Sultan kendi ticarî işlerini idare eden dârü's-sa'âde ağasını kabul ederdi. Öğle yemeği ardından (hazinedâr, muhasebeci, okuyucu, kilerci, çamaşırcı, hamamcı, ateşçi, kahveci ve ibrikçi de içinde olmak üzere) kalabalık bir kadınlar topluluğunun eşliğinde soytarı, rakkase ve şarkıcılar tarafından eğlendirilirdi. Sonra bir kadın Kur'an'dan bir sure ya da bir tarih kitabından bölümler okurdu. Bazen Sultanın karıları da vâlide sultanları aynı kabul odasında ziyaret ederlerdi.[110]

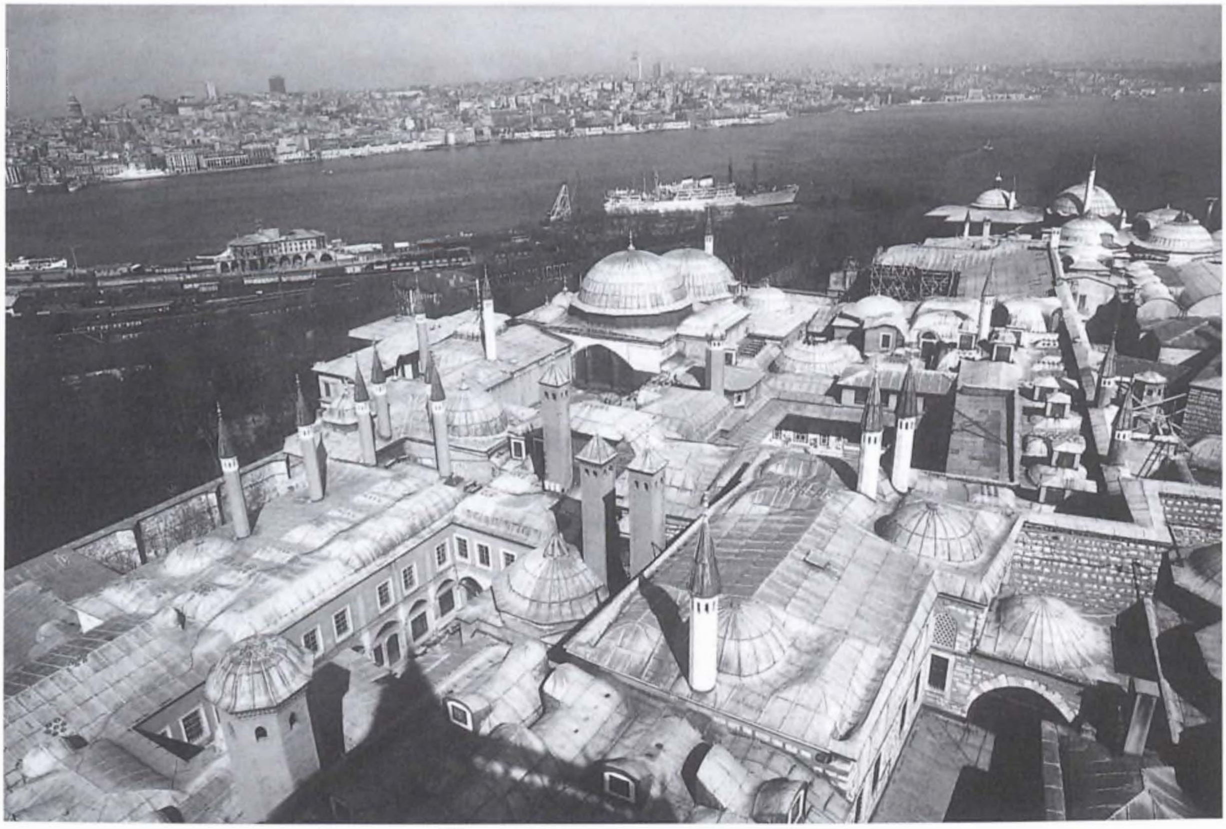
Vâlide Sultandan sonra ikinci sırada büyük nedimeler grubu tarafından hizmet verilen Sultanın ilk karısı (*başhaseki* ya da *başkadın*) gelirdi. Onun dairesi, Vâlide Sultanınkinin yanında, bugün *Cariyeler Taşlığı* ya da *Kızlar Taşlığı* (Res. 99, Res. 94 [C]) olarak bilinen ayrı bir avluda idi.[111] Aşağı doğru ikinci haseki ve üçüncü haseki olarak sıralanan diğer kadınların aynı avluda daha gösterişsiz daireleri vardı.[112] 1665 yangınından sonra kapsamlı olarak yeniden yapılan Cariyeler Taşlığı üç yanından revaklar, haseki daireleri, cariyeler koğuşu, çamaşırhane, mutfak, ki-

ler, abdest çeşmeler, hamam ve helalarla çevrilidir. Cariyeler Taşlığı'nın Haliç cephesinde bugün görülen üç ayrı daire her halde Sultanın hasekilerinin odalarıydı (Res. 94 [10-12]). Bunların her birinin bahçeye bakan ocaklı büyük birer odaları ve bir yanında tuvalet öbür yanında hizmetçiler için bir mekân ve bir galeriye çıkan merdivenleri olan, avludan girilen birer ön odaları vardır. Avlunun bahçe cephesinin ortasında olan daire en büyüktür. Bunun daha fazla ek odası vardır ve Vâlide Sultan dairesinden sonra kubbeli bir odası olan tek daire budur. Herhalde Sultanın başhasekisi burada kalıyordu (Res. 94[10]).

Bahçeye inen dik bir merdiven, bu üç birimi, genç cariyelerin iki katlı geniş koğuşundan ayırır (Res. 94 [13]). Sultan Süleyman'ın 1528-29 yıllarındaki masraf defterlerinde sözü edilen ahırların yakınındaki, kızlar sarayının taş merdiveni herhalde budur. Cariyeler koğuşu içoğlanlarınınkini çağrıştırır; kızlar her onluk grubun arasına yerleştirilmiş ihtiyar bir kadınla, sevicilik ilişkilerini önlemek için bütün gece yanan lambalar altında uyurlardı. Gündüzleri ihtiyar kadınlardan Türkçe konuşma, okuma, dikiş ve musikî öğrenirlerdi.[113] Saraya Kraliçe Elizabeth'in orgunu yerleştirirken 1599'da top oynamalarını gizlice seyreden İngiliz Thomas Dallam'a göre oğlanlarınkine benzeyen giysiler giyer ve hemen hemen oğlanlardan ayırt edilmez idiler:

> Mermer döşeli küçük bir dört köşe avludan geçerken [oğlanlardan biri] bana bir duvardaki ızgaralı aralığa gitmemi, fakat kendisinin gidemeyeceğini işaretlerle anlattı. Izgaralı yere gelince duvarın çok kalın olduğunu gördüm, iki taraftan da çok sağlam demir ızgaralar konmuştu; fakat bu aralıktan Grand Sinyor'un, bir başka avluda top oynayan otuz cariyesini gördüm. İlk bakışta onları genç adamlar sandım ancak başlarındaki, alt ucunda sarkan küçük bir inci püskülü ile örülmüş, saçlarının sırtlarından aşağı döküldüğünü gördüğümde kadın, ve gerçekten de çok güzellerinden, olduklarını anladım.
>
> Başlarına, başlarının ancak tepesini örten küçük altın işlemeli kumaş takkeden başka bir şey giymiyorlardı. Boyunlarında hiçbir halka falan yoktu, göğüslerinden sarkan inci dizileri ve bir mücevherden başka bir şey yoktu, kulaklarında da küpeler vardı; kıyafetleri bir askerin feracesi *(a souldier's mandilyon)* gibi kimisi kırmızı kimisi mavi satenden kimisi de başka renktendi ve zıt renkli bir şerit ile kuşatılı idi. Pamuktan yapma güzel bir kumaş olan, kar kadar beyaz ve tül kadar ince *scamatie*'den donlar giyiyorlardı, baldırlarının derisini görebiliyordum. Bu donlar bacaklarının ortasına kadar geliyordu; bazıları güzel deri çizmeler giyiyor, bazılarının bacakları çıplak, ayak bilekleri altın halhallıydı; kimisinin ayağında 4, 5 inç yüksekliğinde kadife terlikler vardı. O kadar uzun süre bakakalmışım ki bütün bu güzellikleri bana gösteren çocuk bana çok kızmaya başlamıştı. Ağzını buruşturarak seyri bırakmam için ayağını yere tepti; ama hiç bırakmak istemiyordum, çünkü bu manzara beni harikulade memnun etmişti.[114]

Bu, 16. yüzyıl haremi cariyelerinin bilinen, belki de, tek betimlenmesidir. Giydikleri erkeksi giysileri daha sonraları bunları sofalarda ve havuz kenarlarında çıplak sere serpe uzanmış düşleyen o ünlü Oriyantalist ressamları kesin düş kırıklığına uğratırdı doğrusu. Dallam'ın betimlediği sahne haremin Avrupa düş-gücünün ürünü olan bir "bordello"dan (genelev) çok bir genç kız manastırına benzediğini gösteriyor. İçoğlanları avlusunda olduğu gibi burada da sessizlik hüküm sürerdi. Sultan, Harem'in sessiz koridorlarında yürürken gümüş kabara çakılı ayakkabıları mermerde tak tak ederek kadınları yolundan çekilmesi için uyarırdı. Bilmeyerek onunla yüz yüze gelmek utandırıcı bir rastlantı olup, buna harem sakinlerinin argosuyla *"hünkâra çatmak"* denirdi.[115]

100. Haremin kuşbakışı görünüşü, içoğlanları avlusundan bir duvarla ayrılmıştır ve alt sağ köşede Dış Hazine yer alır.

Harem kadınlarının ancak birkaçı Sultanın yatak eşi idi; gerisi, Sultan ya da ailesine hizmete başlamadan önce bütün gün eğitim gören onlu yaşlarında genç kızlardı. Köle kızlar için, küçük bir konut olmaktan, Sultanın başhasekisince yönetilen bir konuta, sonunda da Vâlide Sultanca denetlenen geniş bir aile konutuna dönüşen Topkapı Sarayı hareminde kadın rollerini tanımlamakta hanedanın üremesi, cinsellikten önce gelirdi. Çok-eşli bir toplumda Sultanların birçok haseki ve cariyesinin olması beklenirdi, ama III. Murad dışında çoğu birkaç hasekiye sadık kalmayı yeğ tutmuştur – İslâm hukuku onlara dört yasal eş iznini veriyordu. Yabancı ülkelerden gelmiş güzel bir bakireler topluluğunu elde tutmak ve yönetmek, özenle oluşturulmuş bir yönetim yapısı gerektiriyordu, bu bir güç, saygınlık ve zenginlik simgesi idi.

Kara hadımların daireleri ikinci avludaki Divanhane ile Cariyeler Taşlığı arasında bir avluda yer alır (Res. 100; Res. 94 [D]). Bunlar, Harem'in güney ucundaki ikinci avluya açılan bir kapıdan, Vâlide Sultan Taşlığı civarında kuzeyde, başka bir kapıya kadar uzanır. İkinci avludan dairenin kubbeli girişine açılan bir kapıdan girilir (Lev. 11 [18]). Büyük dolaplarla çevrili bu odada dârü's-sa'âde ağalarının yönettiği hanedan vakıflarıyla ilgili belgelerin saklanmış olduğu sanılıyor. Adalet Köşkü arkasındaki ikinci bir giriş, oğlanlar avlusundaki Sultan Has Odası'na kadar uzanan Altın Yol'a giden dar bir açık avluya açılır. Bu ufacık avlunun sol yanında bir mescit, cariyelerinkine çok benzeyen uzun bir üç katlı koğuş, helalar, dârü's-sa'âde ağasının özel hamamlı ve helalı dairesi ve şehzadeler okulu vardır. Şehzadelerin öğretmenleri, hiçbir kadına gözleri

ilişmesin diye, bu okula her gün kara hadımlarca götürülürdü.[116] Şimdi, 17. yüzyıl çinileri ve yaldızlı barok ahşap panolarla donatılı olan üst kattaki kubbeli ders odası bazen gizli toplantılar için kullanılırdı. Örneğin III. Mehmed, 1600 yılında Şeyhülislâm Sunullah Efendi ile orada buluşarak, Vâlide Sultan bir perde arkasında dinlerken, Yahudi Esther Kira'nın hayatına mal olan askerî ayaklanmanın neden olduğu kargaşayı tartışmıştır.[117] Okulun karşısında, dar avlunun sağ yanında, cücelere ait olduğu sanılan küçük odalar vardır. Hadımlar hamamı dış bahçeye inen dik bir yokuşta yer alır. Bitişindeki revaklı köşkün işlevi belirsizdir; Sultanlar dış bahçeye giderken buraya uğramış olabilirler. Bu yapıların çoğunun 17. yüzyıl çinileriyle kaplı ve 1667-69 tarihli kitabeler taşıyor olması, yangından sonra onların da kapsamlı olarak yeniden yapıldığını gösterir.[118]

Harem'in Hiyerarşik Yapısı

Bugün dört avlu –Sultanınki, Vâlide Sultanınki, cariyelerinki ve siyah hadımlarınki– hâlâ tanınabiliyorsa da Harem'de her odanın işlevini belirlemek artık olanaklı değildir (Res. 94, 100). Siyah hadımlar ve cariyelerin bölümlerinden III. Murad'ın yatak odasına dek yayılan büyük bir felaket olan 1665 yangınından sonra hasarlı Harem'i IV. Mehmed önceki özgün düzenine göre çabucak yeniden yaptırttı. Bu yeniden yapımda ahşap ayrıntılar yerine taş ve tuğla konmuş ama eski duvarların büyük bir bölümü korunmuştu.[119] Bu kapsamlı onarımlar için alınan taş, mermer, sütun, tuğla, demir ve kurşun miktarları, yapı işçilerinin ücretlerini de veren 1665-66 yılının bir hesap defterinde kayıtlıdır.[120]

Bu acele onarımlardan sonra, özgün süslemelerini koruyan III. Murad'ın yatak odası dışında, Harem duvarlarının çoğu 17. yüzyıl çinileriyle kaplanmıştır. Haremin duvar dokusu, karmaşık yapım tarihini çözümlemek için gerekli ipuçlarını gizleyen boya ve çini tabakalarıyla tamamen örtülmüştür. Haremin sonuçta büründüğü, sıkışık ve çarpık düzen, kendi eklentili gelişiminin olduğu kadar eğik arsasının dayattığı kısıtlamaların da bir sonucu idi. Hareme, bu kadar çok büyüyeceği önceden tahmin edilmediğinden, ancak dar bir alan ayrılmıştı. Altın Yol'a bitişik en eski yapılardan anlaşıldığı gibi başlangıçta görece düzgün bir düzeni olmuş olması gerekir.[121]

Haremin özgün bahçe duvarı Sultanın asmabahçesinin duvarıyla birleşene kadar, büyük bir olasılıkla, ahırın dış cephesiyle kesintisiz bir çizgi oluşturuyordu. 16. yüzyıla gelindiğinde bu bölüm çoktan dolmuş ve yapıma uygun alan sınırlarına ulaşılmıştı. Harem batıda dış bahçeye doğru genişlerken önüne ahırların ekseni ötesine taşan yeni bir bahçe duvarı yapılmıştır. Yeni yapılar dik araziye uyum sağlamak için tonozlu yüksek alt yapılar üzerine oturtulmak zorunda idi ve eklenen her yapı öncekilerin manzarasını kapatıyordu (Lev. 5-9).

Harem, değişen moda ve gereklere göre sürekli olarak biçim değiştiriyor ve nüfus arttıkça büyük mekânlar biçimsiz küçük odalara bölünüyordu. Sarayın geniş tören avluları ve açık bahçeler çevresinde düzenlenmiş öteki yerlerinin tersine Harem yüksek duvarlarla sarılı ve bir yığın ardışık kapılarla geçidi kapanık bir mekânlar dizisinden oluşuyordu. Batılılar haremi yoksunluk ve kösnül başıboşluğun yan yana yaşadığı entrikalar için tasarlanmış hapishane benzeri, dolambaçlı bir mekâna benzetirler. Kapalı Harem'in Avrupa'da uyandırdığı merak Oriyantalist resim ve tiyatro eserlerinde yansımıştır.

Bugün ziyaretçiler dış bahçeler, Haliç ve kentin görkemli manzaralarına bakan en saygın hünkâr odalarına varmadan önce loş geçit ve koridorlardan geçmek zorundadırlar (Res. 100). Ta-

vandan açılan pencereler ile aydınlanan karanlık mekânlarla, havuzlu bahçelere bakan ve revaklı avlulara açılan güneşli hünkâr odaları arasındaki karşıtlık yüzyıllar boyunca inşa edilmiş bu yapılar topluluğunda değişmez bir temadır. Haremde bahçeli iç avluların olmayışını dengelemek istercesine hünkâr odalarına birçok çeşme konmuş ve hepsi sürekli çiçek açan bahçeleri temsil eden İznik çinisi panolarla kaplanmıştır.

Harem, yani "*dârü's-sa'âde*", en büyük zevki yalnız tek bir kişiye, kadir-i mutlak Sultana, tattırmak amacıyla tasarlanmıştı. Onun tat alabildiği zevk ve ayrıcalıklardan, başka herkes derece derece yoksundu. Çok yakından korunan ve kesin çizgilerle ayrılan kadın ve erkek mekânlarında ancak o ve hadımlar gidip gelebilirdi. İç sarayın hiyerarşik düzeni, ancak Sultanın aşabildiği sınırlama, zıt türleri ayırma ve rütbeleri tasnif etme saplantısını yansıtıyordu.

Sultanın kendisi, fenerli kubbeleri Harem'in siluetinde vurgulanan en büyük odaları işgal ediyordu (Res. 94 [1-6]). Bunlar, zengin yapı malzemeleri ve gösterişli süslemeleri, döşemeleri, tahtları, ocakları ve çeşmeleriyle öteki odalardan ayrılıyordu; bir de en güzel manzaralı konumlarıyla. İçerilere ışık saçan büyük pencerelere ve manzaralı şâhnişînlere verilen önem, III. Murad'ın yatak odasının batısında I. Ahmed'in yaptırdığı köşkün kitabelerinde vurgulanmıştır. Bu küçük, kare, kubbeli odanın birçok penceresinin her ikisi arasında, pencerelere ışık ve parlaklığın kaynağı olarak övgüler düzen altın yazılı iki dize vardır (Res. 94[4]). Öteki dizeler Sultana bu güzel kasırda zevk ve sefa sürmesi dileğinde bulunuyor.[122] Hafif esintilere açık ve *"kevser-i zemzem"* ile donatılı bu çini kaplı köşk, hadım ve cariyelerin tevazu ve itaat öğretildiği karanlık, penceresiz, içe-dönük ve süslemesiz odalarıyla kesin bir zıtlık oluşturur.

Önemlilik bakımından hünkâr odalarının ardından, annelik rolünden ötürü (dolayısıyla da hanedanın sürekliliğini sağlayan doğurganlığından ötürü) yüceltilen, dul vâlide sultanınkiler geliyordu (Res. 94[7,8]). Daha alçak, fenersiz bir kubbeyle vurgulanan bu daireler Sultanınkilerden daha küçük ve daha az göz alıcı idi. Ayrı bir avlusu olmayan fakat kadın dairelerinin kıyısında, Sultan ve Vâlide Sultanınkiler arasına yerleştirilmiş şehzade dairelerinin kubbeleri varsa da konumları sakinlerinin ikincil rollerini yansıtıyordu (Res. 94[9]). Şehzade anneleri daha da küçük odalarda kalıyordu; yalnız birinci hasekinin dairelerinin bir fenersiz kubbesi vardı, ama Vâlide Sultanınkinden daha küçüktü (Res. 94 [10-12]). Haremin en güney ucunda, âhır-ı âmireye bitişik uzun, düz-damlı cariyeler koğuşu yer alıyordu (Res. 94[13]). Haremin kesintisiz dış cephesinin mimarîsi sakinlerinin statü hiyerarşilerini dile getiriyor ve uzaktan bir anlatı gibi okunabiliyordu, tıpkı Harem'in yatay planı gibi (Lev. 29, 30a, 32a,b].

Sultanın etkileyici kubbeleri, Harem'in kuzey ucunda erkekler avlusundaki eski Has Oda ve asmabahçenin kubbeli köşkleriyle bir kabarcık salkımı oluşturuyordu (bak Res. 100). Vâlide Sultanın daireleri, Harem cephesinin orta bölümünü işgal ediyor, hünkâr dairelerine yakınlığıyla Vâlide Sultanın itibarını dile getiriyordu. Hünkâr daireleri gibi onunkilerin de, çıkıntılı bir şâhnişîni vardı. Hasekilerin dairelerinin düz cepheleri ve cariyelerin özelliksiz koğuş yığını Harem'in güney ucunda yer alıyordu. Haremin kapıcıları olan siyah hadımların dairelerinin bahçelere bakacak hiçbir yeri yoktu. Dârü's-sa'âde ağası ne denli etkili olursa olsun dairesi, Harem'in ana kapısına bitişikti.

Haremin sıkışık mekânlarının, oturanlarının ara sıra eğlenmek için ziyaret ettiği, dış bahçelere birkaç çıkışı vardı. *Halvet* denen bu gezintiler sırasında, oğlanlar ve bostancılar bahçeleri boşaltmak zorundaydı, sonunda Sultan ve siyah ha-

dımlardan başka görünürde erkek kalmazdı. Siyah hadımların dairesini dış bahçelere bir yokuş bağlar; bunun kapısı bir vakitler birçok köşkle dolu bir meydana açılıyordu, bunlardan yalnız Çinili Köşk kalmıştır (Lev. 11[76, 77]; Res. 94[17]. Altın Yol'un bitiminde diğer bir kapı, Harem'i erkekler avlusundaki Has Oda önündeki köşklü asmabahçeye bağlar (Lev. 11[66]). Duvarla çevrili bu hünkâr bahçesi, birkaç kapının kapatılmasıyla, üçüncü avlunun erkekler bölümünden tamamen ayrılabiliyor ve kadınların ara sıra kullanabileceği başka bir bahçeli ortam oluşturuyordu. Cariyeler bu asmabahçede oynar ya da havuzda yüzerken Sultan gözdesi ile köşklerden birine çekilirdi. Genç kızlar bu gezintilerde etrafta koşarak oynar ve hadımların kavuklarını devirmek, onları suya itmek, ya da karınları üstünde yürümek gibi muzip oyunlarla Sultanı eğlendirirdi.[123] Demek ki bahçeler ve köşkler genç ruhlara görece bir özgürlük duygusu, Harem'in kısıtlayıcı mekânlarından ve dayattığı sıkı disiplinden bir kaçış sunuyordu.

Notlar

1 Evliya, 1:116; II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nın yalnızca resmî bir yönetim merkezi olduğu varsayımı için bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 25; Goodwin, s. 132; Akdağ, s. 23; Davis, s. 7, Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde", s. 26-27; Tansuğ, s. 149; Durukan, s. 7; Kuran, "Palace of the Sultans", s. 115. Kimileri II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yazlık bir konut olarak yaptırdığını ve saray mensuplarının çoğunu Eski Saray'da bıraktığını ileri sürmüştür; Atâ, 1:156; D'Ohsson, 7:3; Baykal, 45; Babinger, *Mehmed*, s. 245.

2 Haremi Topkapı'ya Süleyman'ın taşıdığı savı için bkz. Evliya, 1:116; D'Ohsson, 7:3; Atâ, 1:56-57; Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 86-90; Penzer, s. 134; Alpay ve Schneider, s. 44; Durukan, s. 7/9; Koçu, s. 236. Başkaları, III. Murad döneminde başka bir taşınma tarihi öneriyor, Örs, "History of the Topkapı Place", s. 9; Davis, s. 207; Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde", s. 23-27; Atasoy, "Matrakçı's Representation," s. 96; Tansuğ, s. 149; Erkins, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 43; Çığ, "Fatih Topkapı", s. 26-27.

3 BA, MM 17884, fol. 53-54, 69, 71; KK 7097, fol. 22, 24, 58; bkz. Ek A 6.

4 Kritovoulos, s. 207; zikreden, haremin II. Mehmed döneminde var olduğuna inanan Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 683. Tursun, Yeni Saray'ın tamamlanmasından sonra "eskimiş" olan eskisinin kadınların kullanımına bırakıldığını yazıyor, Tursun, metin fol. 59b. Âli, II. Mehmed'in Eski Saray'ı kötürümler, kadınlar, hizmetçiler ve emekli olmuş personele bıraktığını söylüyor, Âli, *Künh*, fol. 84b.

5 Promontorio Yeni Saray'daki hareme "Serraglio di damiselle del Signore, tutte schiave propinquo a dicto serraglio del Signore"; Eski Saray'dakine de "Secondo Sarraglio di Damiselle" diyor, Promontorio, s. 44-45.

6 Sagundino, s. 600; I. Contarini, s. 7-8.

7 Menavino, s. 135-36; Evliya, 1:118. Ayrıca bkz. Atâ, 1:72-73, 137. D'Ohsson II. Mehmed'in Yeni Saray'da ancak birkaç seçme erkek maiyetle kaldığını, haremi ile nedimlerinin geri kalanını Eski Saray'da bıraktığını yazıyor, D'Ohsson, 7:3.

8 Mehmed'in, Eski Saray'da kalan erkek torunları için bkz. Sehî, s. 107; alay için bkz. Anonim, "Testament," s. 17.

9 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 33; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 128; Menavino, s. 134-35.

10 Vâlide sultanın mektubu için bkz. Uluçay, *Haremden Mektuplar*, s. 18-20.

11 Atâ, 1:62, 159-60; Şeref, s. 394-95.

12 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 261a, 262a.

13 İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 86.

14 Ahmed bin İbrahim, fol. 3b.

15 Promontorio, s. 44-45. Kadınlar için bkz. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 33; Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 128; Menavino, s. 134-35.

16 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 146-47.

17 İnalcık, *Ottoman Empire*, s. 86.

18 Leysizâde, s. 46.

19 "Lui va spesse fiate al seraglio delle donne," Minio, "Relazione [1521]", s. 22; Minio, Relazione [1522]", s. 78; Postel, s. 31-32.

20 "Seraio di la madre del Signor", "Seraio da la madre et moier del Signor" için bkz. Sanuto, 41:526, 473; 56;883; Anonim, *Coppia de una lettera*, s. 2a.

21 Sanuto, 53:446; Celâlzâde, *Tabakat*, fol. 199sol; Âli, *Künh*, fol. 314a.

22 Sanuto, 57:632.

23 Selanikî, *Tarih*, s. 205-9; Donini, s. 184.

24 BA, MM 17884, fol. 53-54, 69, 71; KK 7097, fol. 22, 24, 58. Kızlar Sarayı (*sarây-ı duhterân*) ibaresi II. Mehmed'in Yeni Sarayı'ndaki mutfaklarının hesap defterlerinde de göze çarpıyor. Bu defterlere göre mutfaklar harem halkına (*cema'ât-i dârüs-sa'âde*) yalnız iki bayram sırasında yemek verirdi, kilerden Kızlar Sarayı'na (*ez kilâr ilâ sarây-ı duhterân*) birtakım eşya ve kap kacağın taşınması haremin kendi mutfağının olduğuna işaret ediyor; Barkan "İstanbul Saraylarına", s. 99, 194, 196, 226, 229.

25 Düğün için bkz. Ludovisi, s. 29; Navagero, s. 74-75; Bassano, fol. 18a-b; Dernschwamm, s. 136-37.

26 Ludovisi, 28-29. Topkapı'da kalan şehzadeler için bkz. Bassano, fol. 18b; Trevisano, s. 117; Navagero, s. 75. Osmanlı üreme politikası için bkz. Leslie Peirce, Doktora Tezi, Princeton University, 1988.

27 Bassano, fol. 17b.
28 Ibid, fol. 17b.
29 Navagero, s. 90.
30 İbid, s. 52-53. Hürrem'in Topkapı'da kaldığını öteki kaynaklar da teyit ediyor, bkz. Chesneau, s. 40; C. Zeno, s. 28; Nicolay, s. 67. Ancak 1558'de öldüğü zaman Eski Saray'da kalıyordu, Dernschwam, s. 36, 136-38; Kâmil, s. 72, 78. Hürrem Eski Saray'a, muhtemelen, Topkapı'da o zaman kadın hastanesi olmadığından taşınmıştı. Eski Saray dul sultanlar, sultanın evlenmemiş akrabaları, soyluların çocukları ve cariyeler için bir konuta dönmüştü, bkz. Ludovisi, s. 13; Bassano, fol. 18a; C. Zeno, s. 28; Nicolay, s. 67; Âli, *Künh*, fol. 85b.
31 Cariyelere 1569-70'te "cevârî-i sarây-ı cedîd", "cevârî-i sarây-ı atîk" deniyor BA, KK 1767, fol. 72a. 1572-73 yılından bir maaş defteri "cemâ'at-i dârüs-sa'âde-i âtiḳ" ve "dârü's-sa'âde-i cedîd" diyen iki ayrı kadın grubu veriyor BA, KK 7100, fol. 4b.
32 Garzoni, s. 403, 395. Ayrıca bkz. Badoaro, s. 359-62.
33 "Dârü's-sa'âdede maṭbaḫ ardında ḳademe ile ve kemer ile yedi sekiz zirâ bir oda yapılmaḳ lâzım olub ... ġayet mükellef olmaya," BA, MD 7, sayı 758, 759.
34 Ibid, sayı 878; (yayınlayan) A. Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 3, sayı 6.
35 BA, KK 7100, fol. 10a.
36 BA, KK 1769, fol. 83a.
37 Peçevî, 1:27; Selanikî, *Tarih*, s. 124, 126; Hezârfen, *Tenkih*, fol. 134b.
38 BA, MM 48. Haremin yeniden yapımı tamamlanmadan önce Vâlide Sultanın her ay yaldızlı bir arabayla kendi sarayından Topkapı'ya gidişi için bkz. Heberer, s. 287; Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 63.
39 Nurbanu'nun Venedik mektupları için bkz. Skilliter, s. 515-36.
40 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 154.
41 Âli, *Künh*, fol. 497b-498a; Morosini, s. 283-84; Moro, s. 328; Peçevî, 2:4-5; Salomone, s. 20, 27-28; Bernardo, s. 352.
42 Hierosolimitano, *Relatione*, fol. 111b-111a; Âli, *Künh*, fol. 460a.
43 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 33-34.
44 Lokman, *Şahanşâhnâme*, 1: fol. 66b-67a.
45 Lokman, *Tomar*, fol. 179b-81b; Lokman, *Silsilenâme*, fol. 105a-106b; Breuning, s. 56-57; Charière, 3:809-11; TSA, D 34, fol. 93a-40b.
46 Yenikapı'daki bahçe, kent surundaki Topkapı ve Edirnekapı kapıları arasında idi; Lokman, *Silsilenâme*, fol. 105a-7a, 111a-12b; Lokman, *Tomar*, fol. 180a, 189b, 208a, 212a.
47 Lokman, *Şahanşâhnâme*, 1: fol. 67b, 117b-18a. Gürcü prenslerin gelişi için ayrıca bkz. Schweigger, s. 82; Lokman, *Tomar*, fol. 185b-86a.
48 Kubbeli yapı için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:124-42.
49 Kitabeler için bkz. Şeref, s. 651-52.
50 BA, MD 33, sayı 655.
51 BA, MD 335, sayı 145.
52 ASV, Dispaccio al Senato, Secrata, Constatinopoli, Filza 12, fol. 108b, 289a. Barbarigo yapıya "una fabrica che fu nel seraglio." diyor ve "Il Capitano del Mare ... per lo piu sia nel serraglio del Signore soprastante à quella fabrica, la qual però per quanto si dice presto sarà finita," diye yazıyor.
53 3 Haziran 1578 tarihli bir mektupta şunları okuyoruz: "Aussy qu'il se faict une nouvelle fabrique au Grand Serrail, de laquelle ledit cappitaine est surintendant et n'en bouge ordinairement depuys le matin jusques au soir, faisant faire une merveilleuse diligence à ceux qui y travaillent, de sorte qu'on a dit au seigneur que s'il manquoit de là elle ne s'acheveroit de cest esté, comme il désire qu'elle fasse, s'estant cependant retiré avec toutes ses femmes à Scutary, où il ne veult demeurer l'hyver," Charrière, 3:743-44. 18 Ağustos 1579 tarihli bir başka mektupta şu sözler var, "Le G. S. est toujours au sarrail de sa mère, où il se trouve si bien (pource qu'il est en bel ayr et commode pour monter à cheval et aller chasser ou se promener hors la ville, comme il faict quasi tous les jours sans estre veu, d'aultant qu'il est près l'une des portes de la ville) qu'on dit qu'il ne passera à Scutary comme il pensoit faire, ainsi achèvera là cest esté, et puys se retirer à son grand serrail et logis ordinaire où se tient le divan, estant presque achevés quelques nouveaulx édifices qu'il ya a faictz fair pour la comodité de sez femmes," Ibid., 3:810.
54 Bu kitabeler için bkz. Şeref, s. 651-52.
55 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 59. Dönemin kaynakları III. Murad'ın her zaman Harem'de uyuduğunu teyit ediyor, Morosini, s. 282. 17. yüzyıl kaynakları Sultanın yatak odasının erkekler bölümü Has Odası ile kadınlar bölümü Has Odası arasında olduğunu yazıyor, Bobovi, *Mémoires*, fol. 240-42; La Croix, *Memoires*, s. 376.
56 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 56-58. Mendil töreni için ayrıca bkz. Menavino, s. 35; Bobovi, *Mémoires*, fol. 243-45; La Croix, *Mémoires*, s. 376.
57 Lokman, *Şahanşâhnâme*, 1: fol. 117b.
58 L-biçimi revakın bir rekonstrüksiyonu için bkz. Eldem ve Akozan, Lev. 109.
59 "Il seraglio era impedito per certa fabrica d'un bagno che faceva far sua Mta, la qual seria finita presto," ASV, Dispacci al Senato, Secreta, Costantinopoli, Filza 14, fol. 155a. I. Süleyman mimar Sinan'a sarayda yalnız üç hamam yapma görevi vermişti, Sa'i, *Mimar Sinan*, s. 45, 124; Sa'i, *Tezkiretü'l-bünyan*, s. 43-44.
60 Haziran 1580 tarihli bir mektupta şöyle yazılıdır: "Il loge à present avec la royne sa mere hors son serrail ordinaire, où il fait bastir, près la porte d'Adrinople," Charrière, 3:915, ayrıca bkz. 922.
61 BA, KK 682, fol. 63.
62 Receb 988 (Ağustos-Eylül 1580) TSA, D 34, fol. 52a.
63 BA, MD 48, sayı 318, 371. Sultanın oğlanlar avlusundaki hamamı terki hakkında bkz. Beauvau, s. 70; Courmenin, s. 154.
64 Yayınlayan A. Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 29, sayı 28.
65 BA, MD 58, sayı 172.
66 "*Sarây-ı cedîd-i 'âmiremde müceddeden binâ' olınan ḥammâma ḫidmet içün*," BA MD 58, sayı 633.
67 16 Safer 992 (24 Şubat 1584) tarihli bir ferman mimarbaşı Sinan'ın Mekke'ye gitmekte olduğunu gösteriyor, BA, MD 52, sayı 714.
68 Le cappitaine Oluchaly, sitost après son retour de la mer

"Noyre, a esté employé à l'intendance de la fabrique d'un baing au grand serrail de ce seigneur," Charrière, 4:381.

69 Bir yapı belirtmeyen bu fermanlar yalnızca "*Ḥâṣṣa-ı hümâyûnum mühimmi için kâşî lâzım olmağın*" diyor, BA, MD 58, sayı 117, 119. Yayın: A. Refik, "İznik Çinileri", s. 39, sayı 5, 7; çeviri: R: Anghegger, sayı 8, 9.

70 "*Hâliyâ sarây-ı 'âmiremde binâ' olınan ḥammâm-ı cedîde lâzım kâşî,*" BA, MD 58, sayı 393. Yayın: A. Refik. "İznik Çinileri", s. 39-40, sayı 8; çeviri: R. Anhegger, sayı 10.

71 "*Niḥâlî-i ḥammâm-ı cedîd-i ḥażret-i pâdişâhı 'alempenâh*"; "*niḥâlî-i ṣoffa-i hammâm-ı cedîd berây-ı ḥażret-i pâdişâh*" "*perde-i oda-i cedîd der sarây-ı cedîd saḫte*" "*perde-i pencere-i oda-i cedîd-i ḥażret-i padişâh-i 'alempenâh*" "*niḥâlî-i taḫt-ı ḥazret-i pâdişâh-ı 'alempenâh*" BA, KK 2284, fol. 42b, 43b, 49b.

72 Selanikî, *Tarih*, s. 193.

73 BA, MM 5633, fol. 65.

74 Salomone, s. 4 (İtalyanca metin), s. 22 (İngilizce çeviri).

75 Sanderson, s. 72.

76 Âli, *Counsel*, 1:59.

77 Sa'i, *Mimar Sinan*, s. 40, 117.

78 Davis, s. 59-60; Örs, "Haremin muamması", 2-12; Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde", s. 23—36.

79 Bu kapı (*Araba Ḳapusı*) (*Ḳızlar Ḳapusı*) ve (*Ḥaren Ḳapusı* ya da *Ḥarem-i Hümâyûn Ḳapusı*) olarak da bilinir, Âtâ, 1:311; Esad, s. 66-67, 115, 121: Nailî, fol. 99b; Hezârfen, *Telhîs*, fol.16a. Kitabe için bkz. Şeref, s. 458. 996 (1587-88) tarihli bu kitabenin bir varyantı için bkz. Atâ, 4:136/37.

80 Zülüflü Teberdaran koğuşu kapısındaki kitabe için bkz. 3. bölüm.

81 Ahmed bin İbrahim, fol. 3b-4a.

82 Âli, *Künh*, fol. 501b. Vakıflar yönetiminin, 16. yüzyıl sonunda akağalardan karaağalara geçişi için bkz. Selanikî, *Tarih*. MS. Gökbilgin, fol. 114b; Şeref, s. 342-43.

83 Altın saçılışı için bkz. Durukan, s. 92; Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 61. Hierosolimitano (s. 32-33) sultanın karılarının ayrı dairelerini gizli yoldan giderek görülmeksizin ziyaret edebileceğini belirterek Altın Yolu şöyle anlatıyor: "Da una parte di detto Giordino vi sono le stanze del Gran Signore quando stà con le donne, dove si và per corridori alti, con chiave alle porte, che solo egli tiene, o il capo di Eunuchi, che assiste alla custodia della porta di esse donne." Altın Yol ya da Altın Sokak adı için bkz. TSA. D 474, fol. 2b; D 2233, fol. 2b, 9b; D 9916 (sayı 26), fol. 5b; D 9916 (sayı 1), fol. 2a; D 9916 (sayı 56), fol. 5b; D 9916 (sayı 1), fol. 2a; D 9916 (sayı 19), fol. 3b. Kimi belgelerde "Uzun Yol" (*râh-ı dırâz, râh-ı tavîl*) ya da "Padişah Yolu" (*râh-ı pâdişâhî, ṣoḳâḳ-ı ḥażret-i pâdişâh*) deniyor. BA; MM 403, fol. 51, 96, 100, 103, 130; KK 7104, fol. 20b, 22b; MM 861, fol 89, 107; MM 1947, fol. 15; MM 2126, fl. 118; MM 1501, fol. 21; TSA, D 4467, fol. 3a.

84 Bobovi, *Mémoires*, fol. 120.

85 Selanikî, *Tarih*, MS. Gökbilgin, fol. 53a. Ayrıca bkz. Âli, *Künh*, fol. 497b.

86 Salomone, s. 28-29.

87 Bon, s. 101-2; Sandys, s. 74; P. Della Valle, s. 37; Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 28; Courmenin, s. 114-15. Kadınların sürülüşü için bkz. La Croix, *Serrail*, fol. 187; Bon, s. 102; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 43-44, 48, 49.

88 Moryson, s. 99.

89 Selanikî, *Tarih*, MS. Gökbilgin, fol. 74b.

90 Sultanın Üsküdar'da kalışı için bkz. Selanikî MS Gökbilgin, fol. 77b-79b. Eski Saray'da kalışı için bkz. agy., fol. 88a, 190a. Hamam ve Has Oda tamamlanışı için bkz. fol. 93a-b.

91 Selanikî, aynı eser, fol. 74b.

92 Mimar Davud'un bu yapısının yanlış olarak Sinan'a yakıştırılışı hakkında bkz. Akdağ, s. 164; Köseoğlu, s. 13; Erkins, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 58; T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 162. Kuran, bu binayı I. Süleyman'a, ona bitişik hünkâr hamamını da II. Selim'e atfediyor; Kuran, "Palace of the Sultans", s. 115.

93 BA, MD 73, sayı 118.

94 BA, MD 73, sayı 117.

95 Selanikî, *Tarih*. MS. Gökbilgin, fol. 88a; Selanikî, *Tarih*, s. 193; Bobovi, *Mémoires*, fol. 240; La Croix, *Serrail*, fol. 316.

96 Onarım kitabeleri için bkz. Şeref, s. 585-86. "Ḳubbe-i ḥammâmân ve oda-ı ḫâṣṣa-ı enderûn-ı sarây-ı âmire", BA, MM 908, fol. 45.

97 Eldem ve Akozan, s. 67-68, Lev. 107, 124-30.

98 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 76. Bu tören için ayrıca bkz. Üsküdarî, 1 fol. 256a; TKS, E 12358, fol. 3a.

100 Âli, *Künh*, fol. 497b; Peçevî, 2:22-25.

101 Bon, s. 71; gözleri kapatılarak hareme sokulan içoğlanları için bkz. Bobovi, *Mémoires*, fol. 192.

102 Flachat, s. 199-200.

103 Haremdeki sevilen oyunların betimlenişi için bkz. Uluçay, *Harem II*, s. 154-157; Şeref, s. 585; Durukan, s. 58-60.

104 BA, MM 1947, fol. 23; MM 7370, fol. 9, 14.

105 Kitabeler için bkz. Şeref, s. 723.

106 Şehzadeler altı yaşına kadar anneleriyle kalırdı; sonra ayrı dairelere konur ve özel öğretmenlere verilirdi: "Attacato all'appartamento dele donne vi sono le stanza, dove si allevano li figliuoli del Gran Signore cioè li maschi, perche la femine stanno con le madri, & li maschi, quando sono in età di sei anni, si levano de le madri, & si mettono all'altre stanze loro deputate, co'loro maestri, che li insegnano," Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 33-34. Bon şehzadelerin beş altı yaşlarına kadar anneleriyle kaldığını, sonra da kendilerine bir öğretmen atandığını ve öğretmenin her gün bir kara hadımağası tarafından Harem'e getirildiğini söylüyor, Bon, s. 92.

107 Sarayla bağlantılı Yahudi kadınlar için bkz. Bon, s. 76; La Croix, *Mémoires*, s. 358-9.

108 La Croix, *Mémoires*, s. 356-57, 360-62.

109 Bobovi'den alıntı, çeviren Fisher, s. 73.

110 La Croix, *Mémoires*, s. 356-57, 360-62.

111 Bkz. Eldem ve Akozan, Levha 145-46.

112 Haseki daireleri için bkz. Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 59-60; La Croix, *Serrail*, fol. 180, 193; Bobovi, *Mémoires*, fol. 245, 273, 37.

113 "Hanno li suoi refettori e dormitoj lunghissimi, che capirebbono fino al numero di cento di esse; dormono sopra li sofà posti al lunga della stanza dall'une e l'altra parte, si che resta in esse una capacissima strada nel mezzo da poter camminare; li loro letti sono di schiavine e filzade, e per ogni dieci di giovani, dorme una vecchia; nella stanza vi stanno la notte di-

versi fanali accesi, pendenti dal cielo di essa, e cosi compartiti, che dappertutto si può comodamente vedere, e cio per divertire il male, e per il bisogno che potesse occorrere; appresso detti domritorj vi sono li bagni, le cucine, l'uso per la necessità, con abbondanza di fontane per il bisogno della acque, e diverse stanze sopra essi dormitorj, dove si riducono a cucire e ove tengono li forzieri per custodire li loro vestimenti. Mangiano poi a camerata nelli refettorj sopra il piano delli sofà, e sopra corami di bulgaro, che servono per mantili, e vengono servite de altre donne seconde il loro bisogno, si che non restano in mancemento di cosa alcuna; hanno il loro luochi, da ridursi alle scuole per imparare a leggere ed a parlare turco, ed a cucire, a sonare, e con le loro maestre che sono donne di età vivono e stanno tutte il giorno con qualche ora di ricreazione, perchè non mancano gardini e piaceri quanti ne vogliono fra di esse," Bon, s. 71. Harem koğuşları için ayrıca bkz. La Croix, *Serrail*, fol. 180-84; La Croix, *Mémoires*, 354-55; Tavernier, s. 253; Bobovi, *Mémoires*, fol. 264ff.

114 Dallam, s. 74-75.

115 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 149.

116 Bon, s. 92.

117 Selanikî'de (İpşirli ed.) s. 410, "dârü's-sa'âde ḳapusı" yanındaki "şehzâdeler mu'allimḫânesi" olarak anılıyor.

118 Kitabeler için bkz. Şeref, s. 461-63, 465-78, 481. Bu yapıtlar için bkz. Eldem ve Akozan, s. 83, Lev. 100-104, 149-55.

119 Yangın sonrası Harem'deki onarım kitabeleri için bkz. Şeref, s. 461-65, 478, 481, 523, 593, 723. Yangın ve ahşap yapıların yeniden taş olarak yapılışı için bkz. Silahdar, 1:384, 390; Hezârfen, *Telhis*, fol. 14b-15a; La Croix, *Serrail*, fol. 17.

120 BA, MM 908.

121 Bunlar genellikle Harem'deki en eski yapılar olarak kabul ediliyor; Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 301; Goodwin, s. 135; Eldem ve Akozan, s. 81-82, Lev. 19-21; Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde", s. 26-27.

122 Haremdeki hünkâr odalarının manzaraya hâkim oluşlarını vurgulayan kitabeler için bkz. Şeref, s. 592-93, 655-56. I. Ahmed köşkünün kitabeleri için Rogers, *Topkapı Saray Museum*, s. 33-34.

123 La Croix, *Serrail*, s. 184-87.

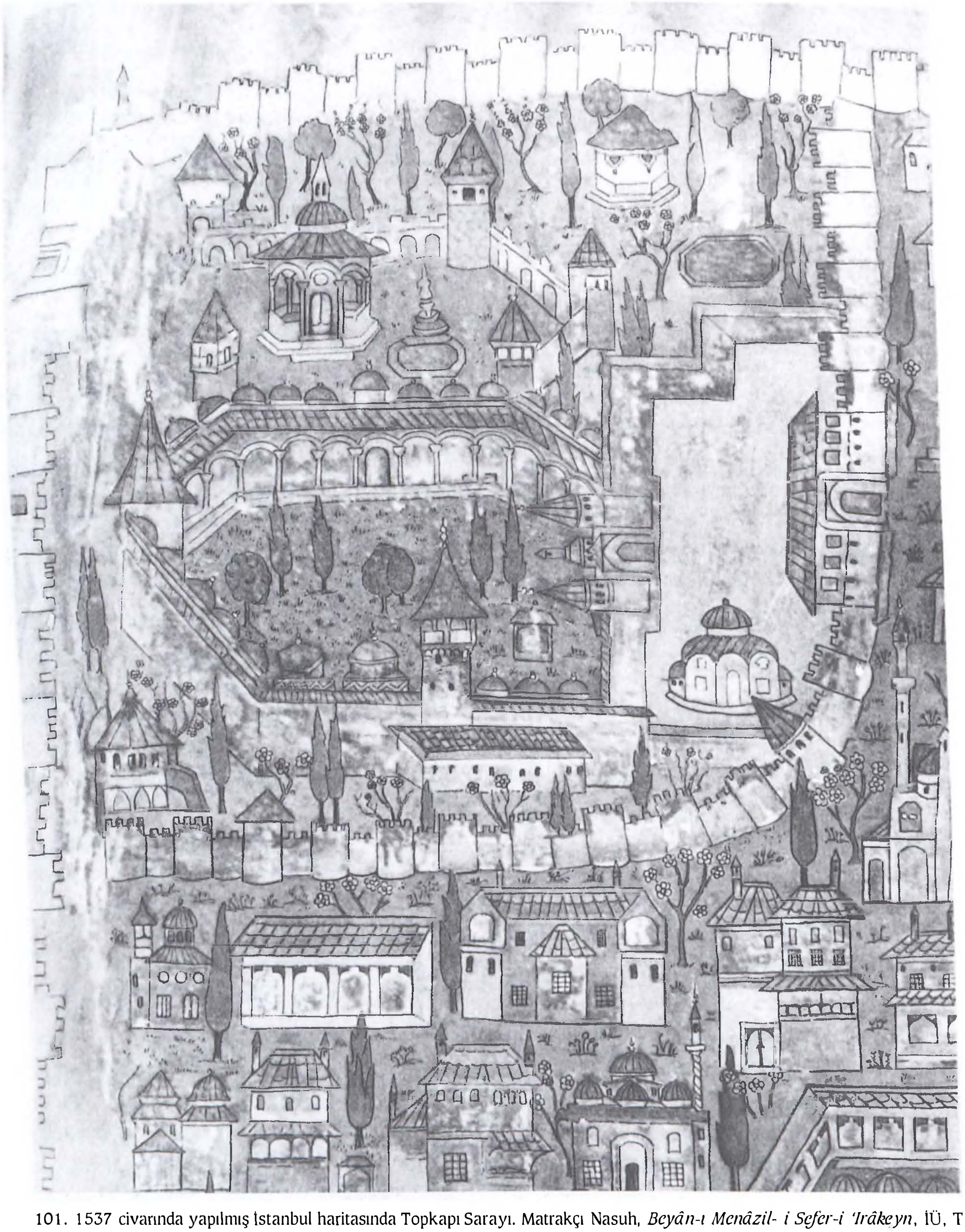
BÖLÜM 9

Üçüncü Avlunun Asmabahçesi, Köşkleri ve Dış Bahçe

Saray külliyesinin birbirini izleyen üç avlusu genelden daha özel alanlara doğru ilerleyerek seyir kuleleri, köşkler, kasırlar, havuzlar, çeşmeler ve terasların bulunduğu ve Haliç, Boğaz, Marmara Denizi ile başkentin Avrupa ve Asya kıyılarının soluk kesen görünümüne hâkim, duvarla çevrili bir asmabahçe avlusuyla son buluyordu (Lev. 4-9, 11 [D], 12 [D]). Bugün "dördüncü avlu" olarak bilinen bu bahçe aslında üçüncü avlunun bir bölümü olarak tasarlanmıştır. Nitekim Has Oda ve Harem ile bağlantılı olduğu gibi ayrıca iki geçitle oğlanlar avlusunun kuzey kanadına açılır. Bu geçitlerden ilki Has Oda'nın yanındadır, tonozlu bir altyapının üstüne oturtulmuş ve eskiden kule köşklerle bezeli, mazgallı bir duvarla çevrelenen bir üst bahçeye çıkar (Lev. 11 [56, 59]). Bu bahçenin, Has Oda'nın önünde uzanan ve iki merdivenle ulaşılan, havuzlu ve mermer döşeli yüksek bir sofası vardır (Lev. 11 [54, 55]). İkinci geçit ise Hazine ile Kiler koğuşu arasından geçen ve daha aşağıda bir bahçeye çıkan tonozlu tüneldir (Lev. 11 [57]). III. Murad'ın doktoru Domenico Hierosolimitano bu geçidi çiçek bahçesi olan bir avluya ulaştıran "dar bir koridor" olarak betimler.[1] Buradaki alt bahçe terası eskiden, dış bahçeye açılan bir kapısı olan mazgallı bir duvarla çevrili idi (Lev. 11 [62], 12 [37], 27, 29, 30a, c; Bak Res. 93a, b). İlk günden itibaren var oldukları anlaşılan iki geçit 1584 tarihli *Hünernâme* minyatüründe üçüncü avlunun kuzey revakında görünmektedirler (Res. 56).

Birkaç katlı asmabahçe ile üzerindeki köşkler sarayın üç avlusuyla dış bahçe arasında bir geçiş alanı oluşturuyordu. Sultan, egemenliği altındaki geniş coğrafyayı buradan izleyebiliyordu. Osmanlı kaynakları, II. Mehmed'in buradan görebildiklerini ayrıntılarıyla betimleyerek, panoramik manzaraların simgesel önemine işaret ederler. Örneğin Bidlisî Sultan konutunun Karadeniz'in Akdeniz'le buluştuğu Boğaz'a, Haliç'e ve İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar'dan oluşan başkentin dört semtine birden hâkim olduğunu yazmaktadır.[2]

Oğlanlar avlusuyla neredeyse aynı büyüklükteki asmabahçe, ikinci ve üçüncü avlulardaki bahçelerden daha büyük bir özenle düzenlenmişti. Büyük olasılıkla 1460'larda iç sarayın diğer bölümleriyle birlikte yapılmıştı. Pienza'da II. Pius'un Piccolomini sarayı (1459-62) ya da Urbino'da Federico da Montefeltro'nun dükalık sarayı (1468 yak.) gibi o çağın İtalyan saraylarındaki antik kaynaklardan esinlenen asmabahçeleri (*giardino pensile*) anımsatıyordu. Yeryüzün-

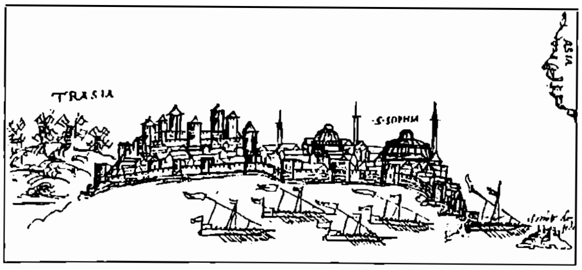

101. 1537 civarında yapılmış İstanbul haritasında Topkapı Sarayı. Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil- i Sefer-i 'Irâkeyn*, İÜ, T 5964, fol. 8b.

de cenneti temsil eden ve hükümdarlık gücü ile ilintili görülen bu Rönesans saray bahçeleri Süleyman Peygamber'in Kudüs tapınağı yanındaki efsanevî sarayı ve Babil'in ünlü asmabahçelerinden ilham alarak yaratılmıştı.

Fatih'in asmabahçesinin tasarımı, sınırsız bir doğa manzarası ile duvarlarla sınırlanmış gizli bir iç bahçenin sakin ve düşüncelere dalmaya uygun havasını birleştiriyordu. Bahçe, Osmanlı divan şiirinde genellikle, kişi doğasının toplum içinde bastırdığı özel, duygusal yanını özgürce ortaya çıkarabildiği güvenli bir iç mekân için mecaz olarak kullanılır. Kânûnî Sultan Süleyman'ın, politik yaşamdan ayrılarak Dimetoka'daki çiftliğine çekilen ma'zul vezir-i azamı Lütfi Paşa devlet yönetimi üzerine yazdığı *Asafnâme* adlı risalede "*Devlet-i dünyâ fânî ve serî'ü'z-zevâl ve ḳesîrü'l-irtiḥâldür; 'âḳil u ġayr-ı 'âḳil istirâḥati köşe-i ferâġda ve seyr-i bâġ u râġda bulmaḳ gerekdür*" diyordu.[3] Lütfi'nin tefekkürle geçirilen bir yaşamı övmesi eski Romalıların *otium* ve *negotium* arasında yaptığı ayrımı anımsatmaktadır.

Bahçeye çekilerek keyif ve düşünceler içinde zaman geçirmek Osmanlı şiirinde günlük yaşamın sıradan dertlerinden arınmış bir mabede sığınmaya benzetilerek idealleştirilmiştir.[4] Güvenli duvarlarla çevrili Topkapı Sarayı'nın asmabahçesi dinlenmek, düşünmek ve yaşamın tadını çıkarmak için böyle özel bir mekân oluşturuyordu. Resmî görevlerinden arta kalan saatleri Sultanlar, erkek ya da kadın gözdeleriyle birlikte bu bahçenin köşklerinde geçirirdi. Çoğu kez bir gözde ile bu köşklerden birine çekilip orada yemek yer, okur, yazar (kütüphane-i 'âmirenin bir bölümü, IV. Murad için yapılan Revan Köşkü'nde tutulurdu), müzik dinler ve revaklarda yapılmış taht biçimli oturma yerlerinden aşağı bahçelerdeki cirit, okçuluk, güreş gibi spor gösterilerini seyrederlerdi. Dinlenmek için ideal yerler

102. Jérôme Maurand'ın 1544'te yaptığı İstanbul çizimi. Maurand, *Itinéraire d'Antibes à Constatinople*'dan.

olan bahçe köşklerinden kaynaklarda çoğunlukla *teferrücgâh*, yani bir dinlenme, gezinti yeri olarak söz edilmektedir. Kimi zaman asmabahçedeki spor etkinliklerine Sultanların kendileri de katılırlardı; aşağı bahçedeki taş bir tahtın 1636 tarihli kitabesinde IV. Murad'ın süvari okçuluğunda ve cirit atmada kırdığı rekorlar övülmektedir.[5]

II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nın aslında, yedi kuleli bir iç kalesi de bulunan bir kale olduğu tartışmalarında bu bahçede bulunmuş kule kalıntıları, Matrakçı Nasuh'un (Res. 101) 1537 dolaylarında yapılmış minyatüründeki kule betimlemeleri ve Jérôme Maurand'ın (Res. 102) 1544 tarihli bir çizimi kanıt olarak gösterilmiştir. Bunlardan son ikisi sağlam kanıtlar oluşturmamaktadır. Maurand'ın çizimi Topkapı Sarayı'nı değil, Yedikule'yi gösterir. Kuleli kalenin yanındaki yel değirmenleriyle Trakya betimlenirken, sağ üstte, sarayın üçgen burnunun karşısında, Ayasofya'nın önünde ise Asya yer almaktadır. Yedi kuleli yapının Topkapı olması için çizimdeki *Trasia* ve *Asia* yazılarının yer değiştirmesi gerekir.[6]

Varsayımı desteklemek için kullanılan diğer kanıtı oluşturan Matrakçı'nın Topkapı minyatüründe ise, saray külliyesi tek bir bakış açısından görülen bir bütün olarak betimlenmemiş, seçilmiş yapı gruplarının farklı bakış açılarından yapılmış görünümleri yan yana yerleştirilerek gösterilmiştir (Res. 101). Matrakçı ayrıntıları ayıklayarak sarayda çağdaşlarının kolayca tanıyabile-

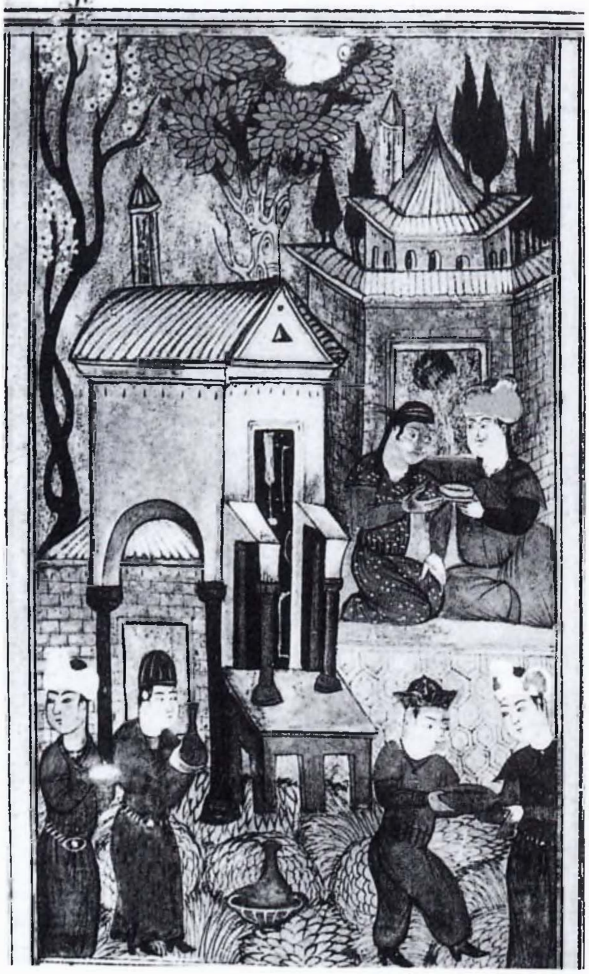
103. Üçüncü avlu asmabahçesini çeviren duvarının kalan bölümü ve Hekimbaşı Kulesi. Fotoğraf: Reha Günay.

104. Aşağı bahçeden Hekimbaşı Kulesi'nin görünümü.

ceği bazı yapıları betimlemiştir. Avluların farklı cephelerini eşzamanlı olarak göstermek için nerdeyse Kübist bir tutumla mekânı parçalaması sonucunda dikdörtgen ikinci avlu altıgene dönüşmüştür. İlk iki avlu açıkça tanınabilirken üçüncü avlu olması gereken ve sorunlu kuleleri barındıran avluda önemli yapılardan hiçbiri betimlenmemiştir. Kuleler arasındaki mazgallı duvarlar üzerinde kırmızı demir kafesli kemerli pencereler gösterilmiştir. Tuğla düzenlemelerle bezenmiş kuleler seyir köşkleriyle taçlanmıştır. Bu duvarlar üçüncü avludaki bir savunma kalesinin surlarını değil, ortasında kubbeli bir köşk olan havuzlu asmabahçesinin çevresindeki duvarları betimlemektedir. Demir kafesli kemerli pencerelerle dış manzaraya açılmış, bir bölümü hâlâ duran bu 15. yüzyıl bahçe duvarı, müstahkem, mazgallı bir sur olmaktan çok uzaktır. Başlala Kulesi ya da Hekimbaşı Kulesi diye bilinen, günümüze ulaşmış tek kulesinin üstünde bir zamanlar konik külâhla örtülü bir seyir mekânı bulunuyordu; ince duvarları ve iç sarayı çevredeki manzaraya bağlamak amacıyla tasarlanmış geniş, kafesli pencereleri ise hâlâ durmaktadır (Lev. 11[59], 12 [33]; Res. 103, 104).[7] 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı sarayında yapılan kimi minyatürlerde buna benzer kemerli kuleler betimlenmiştir. Bu resimlerde aynı zamanda kulemsi köşkler ve demir kafesli pencerelerle dışa açılan duvarlarla çevrili bahçelerde yapılmış kubbeli köşkler de yer alır; bunlar pekâlâ Topkapı Sarayı'nın kendisinden esinlenmiş olabilir (Res. 105a, b, 106a, b).

Matrakçı'nın minyatürü üçüncü avlunun yaşama mekânları yerine duvarla çevrilmiş özel asmabahçesi çevresindeki tuğla bezemeli beş seyir köşkünü betimlemekle yetinmiştir. Minyatür, ikinci avluda Adalet Köşkü'nü ve İkinci Kapının yanlarındaki iki kuleyi göstermektedir, böylece toplam kule sayısı yedi değil, sekiz olmaktadır.[8] Bu kuleler düzenli bir iç kale oluşturmaz. Nitekim minyatür Sultanın yatak odasının yanındaki asmabahçe, ikinci avlunun Divanhanesi ve kuleli ortakapı gibi saray külliyesinin sadece bazı bölümlerini belirtir. Matrakçı'nın yedi kuleli bir ka-

106a Behram-ı Gur Kırmızı Köşk'te. Emir Hüsrev Dehlevî, *Hamse*, 1498, TSK, H 799, fol. 172.

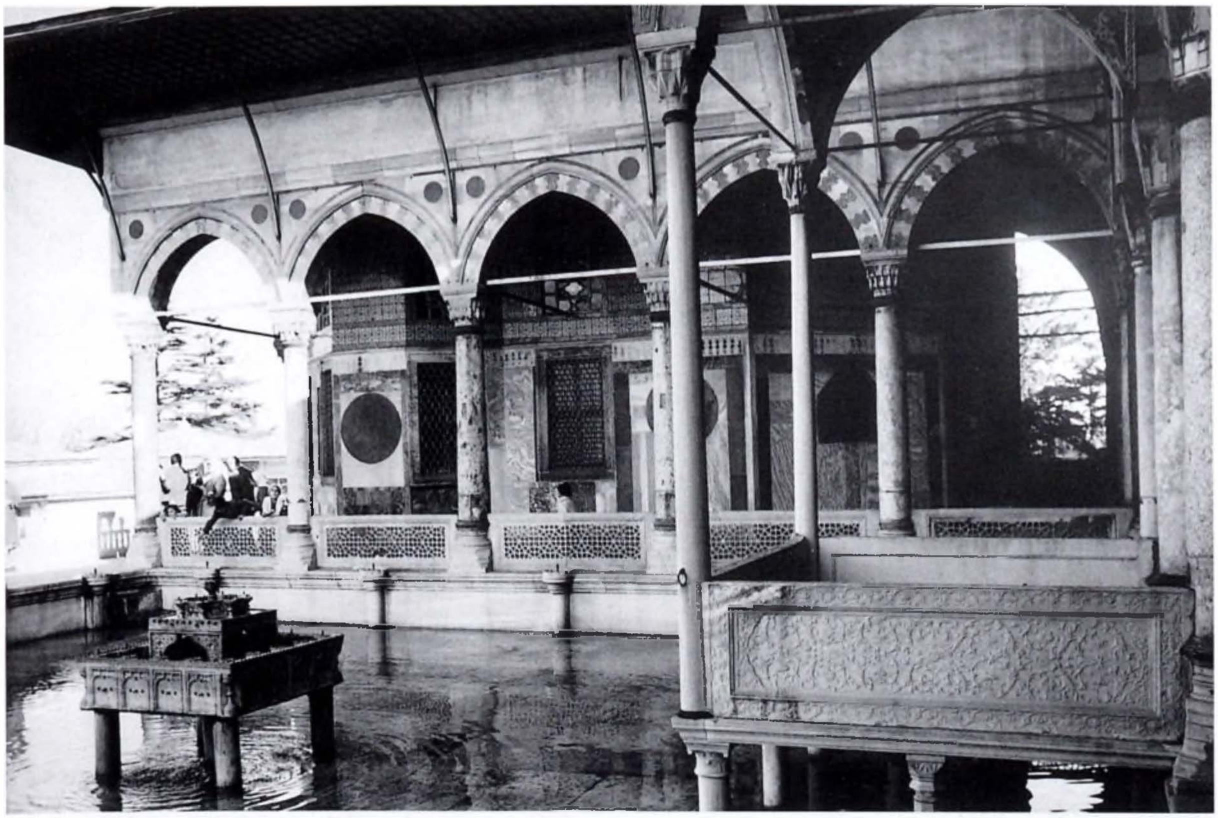

106b Behram-ı Gur Siyah Köşk'te. Emir Hüsrev Dehlevî, *Hamse*, 1498, TSK, H 799, 182.

Asmabahçenin Köşkleri

Yukarıda sözü edilen köşklerin en gösterişlileri, Has Oda önündeki asmabahçenin yükseltilmiş mermer sofasında yapılmıştı. Kânûnî Sultan Süleyman, ilk kez Angiolello'nun bahsettiği sofayla balıklı havuzunu yeniden yaptırmıştır.[12] Süleyman döneminin 1527-29 tarihli defterleri, (Bkz. Ek. A. 7) Has Oda civarında, zemini mermer döşemeli yeni bir sofanın ve buradaki su yolunun inşaatı için yapılan masrafların listesini verir. Bu sofanın üzerinde kubbeli yeni bir köşk (*köşk-i cedîd*) ve küçük bir hamamın yanında yeni bir oda (*oda-i cedîd)* inşa edilmiş, Has Oda revakının tavanları *(tavan-ı ṣofffa-i mermer)* onarılmış ve boyalı nakışları yeniden yapılmıştır. Defterler yeni köşkün nakış ve çini (*kâşihâ-i mütennevi'a*) masraflarını da verir.[13]

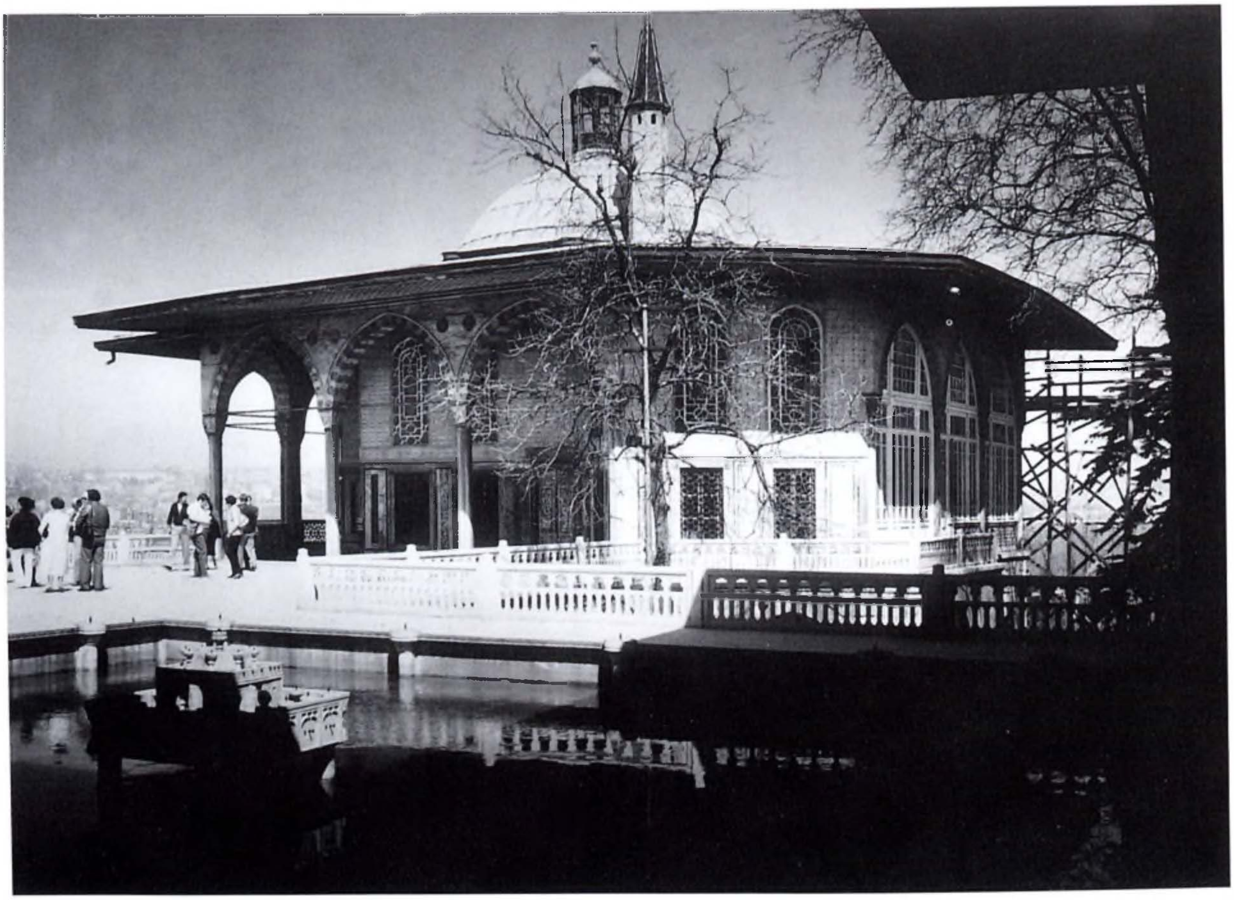
1584 tarihli *Hünernâme* minyatüründe Has Oda yanındaki mermer sofada üç köşk görülür (Res. 56, 93b).[14] Bunların yerine bugünkü Sünnet Odası ile Bağdat ve Revan köşkleri yapılmış olmalıdır (Lev. 11 [63-65, 12 [29-31]; Res. 90, 91). Bu köşklerin üçü de, 1633'te burayı hasara uğratan bir yangından sonra havuzlu sofa ile birlikte yeniden inşa edilmişti. Aynı yıl tutulmuş bir defter yanmış bir kasrın yeniden inşası (*nev-sâḫten-i ḳaṣr-ı muḫteriḳ*) sırasında yapılan masraf-

107 Revan Köşkü, Havuzlu Sofa ve üzerine uzanan baldakenli mermer taht.

ların listesini verir.[15] Bağdat ve Revan köşkleri, IV. Murad doğuda seferlerde iken 1635 ve 1638 arasında, adını taşıdıkları kentlerin fethedilmesinin anısını yaşatmak üzere yapılmışlardı (Res. 107-109).[16] İkisinin arasında yer alan dört direğe dayanan yaldızlı bronz baldakenin gölgelediği mermer taht, kitabesinde Ramazan'da iftarın yapıldığı "*ḳaṣr-ı ifṭārîye*" olarak tanıtılır ve 1640'ta İbrahim tarafından eklenmiş olduğu belirtilir (Lev. 8; Res. 90, 91).[17] Aynı padişah eski bir köşkü de şimdiki Sünnet Odası'na dönüştürmüştür; kitabesine düşülen tarih 1051 (1641-42) yılını verir.[18] Aynı yıl mermer döşeli sofa bir kez daha değiştirilmiş ve altta kalan daha büyük eski havuzun üzerine bugünkü havuz yapılmıştır.[19] 1699'da, Sultanın bostancıbaşına bakan bir Rum cerrah sayesinde, İngiliz din adamı Edmund Chishull ve bir tüccar arkadaşına bu alanı görme izni verilmişti. Chishull'un betimlemesi 1699'da mermer sofa ve köşklerinin bugünkü biçimlerinde olduğunu göstermektedir:

> Bir Korint sütununun yakınındaki bir kapıdan [dış bahçeye açılan asmabahçe kapısının önündeki Gotlar Sütunu, Bkz. Lev. 10 (24, 26)] ... yeşil bir avluya ve sonra nispeten düzenli tutulan bir bahçeye girdik. Buradan birkaç basamakla iki zengin *köşk* [Bağdat ve Revan köşkleri], bir balık havuzu, zemini döşeli bir yol ve açık bir galerinin bulunduğu *Grand Signior*'un bir dairesine çıktık. ... Yukarıda anılan galeri [Has Oda revakı] zengin ve görkemli, değişik yaldızlı çiçek işleriyle süslü ve güzel mermer sütunlarla destekleniyor. Köşklerden birinin cephesinde üç yuvarlak somaki taşı vardır, mucizevî bir biçimde parlatılmış olan ortadaki, sarayın ve civarındaki şehrin manzarasını bir ayna gibi yansıtır.[20]

108. Bağdat Köşkü ve Havuzlu Sofa

17. yüzyıl örnekleri bize yerine yapıldıkları eski köşklerin neye benzedikleri konusunda fikir vermektedir. Hepsinin bir helası ve abdesthanesi olan daha küçük odalara açılan, kubbeli ve ocaklı bir taht odası vardır. Zarafetle döşenmiş, bol pencereli ve güzel bir manzaraya hâkim olan bu köşkler kaynaklarda çoğunlukla *"oda"* olarak anılmaktadır. En önemlileri üçüncü avlunun hem erkek hem de kadın bölümlerindeki hünkâr odalarının ayırıcı bir özelliği olan, ortasından değerli bir top askının sarktığı fenerli kurşun kubbelerle örtülüydü.

Zengin dokumaları, halıları, çinileri, nişlerde sergilenen sanat eserleri, bronz ocakları, sedef kakmalı tahta kepenkleri, kapıları ve bol yaldızlı boyalı nakışları olan ahşap tavanlarıyla bu köşkler, zamanın süsleme sanatlarının sergilendiği birer vitrin gibiydiler. Üzerine uzanıp yatmış bir kişinin çevredeki manzarayı rahatça seyredebileceği alçak sekilerin yerleştirildiği çıkıntıları vardı ve taş tahtlar bulunan mermer sütunlu kemerlerle kuşatılmışlardı. Dış duvarları belirli bir seviyeye kadar mermerle, üst kısmı ise değerli çinilerle kaplanmıştı. İç duvarlar ise baştan başa çiçekli bahçeler betimleyen çini panolarla bezenmişti; bu düzenleme iç ile dış mekânın ve doğa ile sanatın arasındaki ayrımı görünmez kılıyordu. İç ve dış mekânların buluştuğu bu ışıklı ve çeşmeli odalarda su kullanımının da çok önemli bir rolü vardı. Genel izlenimi Bobovi şöyle betimlemektedir:

> Size bu köşklerin Türklerin en zevkli binaları olduğunu anlatacağım. Bunlar bazen birkaç sütun üzerinde yükseltilmişlerdir; sekizgen ya da onikigen biçimlidirler ve tüm yanları açıktır. Yazın serin olması için, gü-

> neşin parlak olduğu günlerde yanlardaki makaralarla indirilen büyük çadır bezleri ile kapatılırlar. Zemin genellikle mermer olup ortasındaki ve köşelerindeki çeşmelerden akan su bir dizi küçük kanallarla odayı dolaşır. Odanın kenarları boyunca uzanan, rahatça oturmak için en güzel İran ve Venedik dokumalarıyla yapılmış büyük yastıklar ve zengin halılarla örtülü, yükseltilmiş bir seki vardır. ... Genellikle yerden beş altı basamak yüksek olan bu salonlar her zaman serin olur. İmparatorluktaki zengin ailelerin hepsinin bahçelerinde, öğle yemeği sonrasında uyudukları ya da boş vakitlerinde dostlarını ağırladıkları köşkleri vardır.[21]

Has Oda'nın yanındaki en erken tarihli yapılardan biri, ilk kez 1504 ve 1515 arasında sarayda yaşamış olan Cenevizli içoğlanı Menavino'nun betimlediği kubbeli bir kristal köşktü:

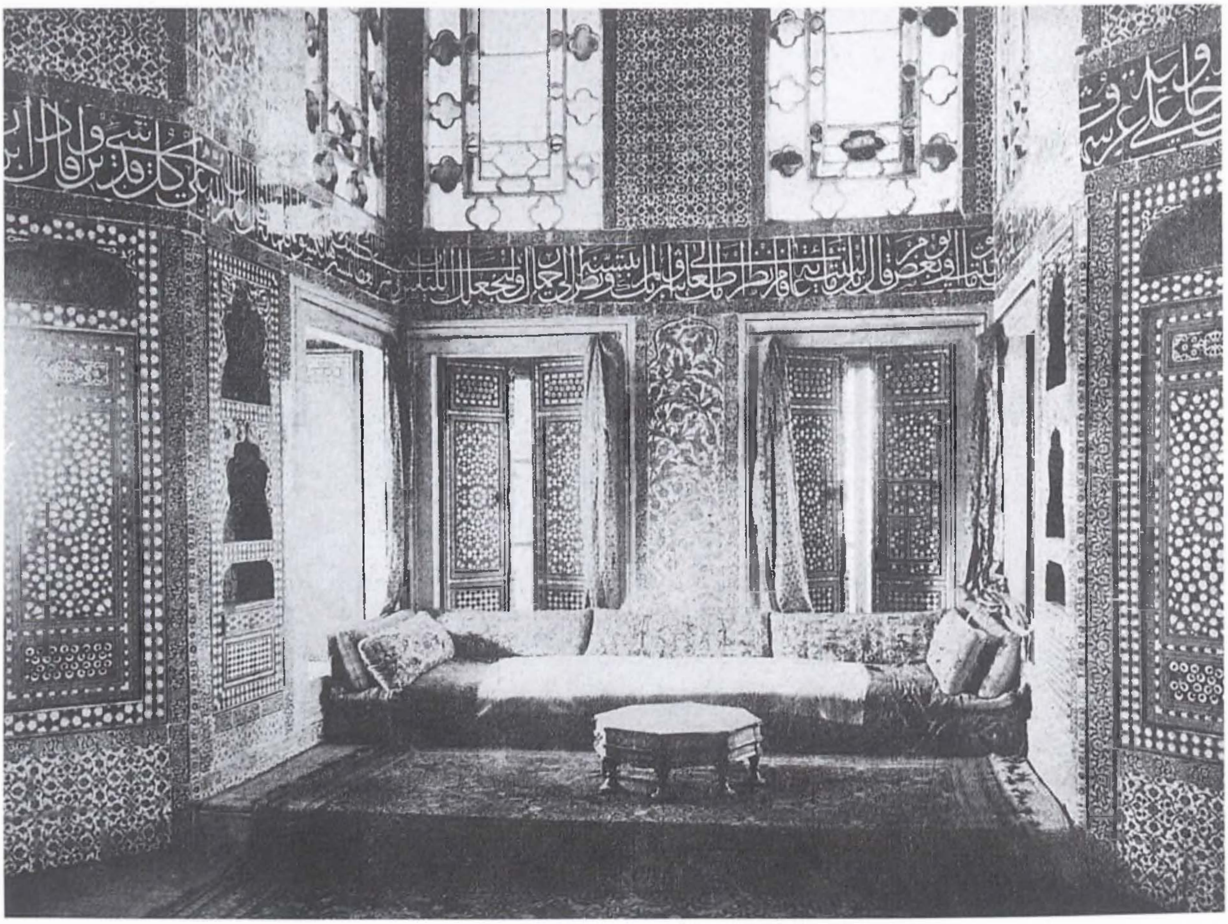
> Bu sarayda metal çubuklarla birbirine bağlanıp tutturulmuş tümüyle saydam cam karolardan yapılmış bir oda var, belli bir uzaklıktan bakıldığında gerilmiş bir çadıra benzeyen yuvarlak bir kubbe görünümündedir. Geçmişte şaşırtıcı bir düzenekle kubbesinden aşağı su akarak bahçeye dağılırdı. Hünkâr yazın oraya sık sık giderek suyun serin ve tatlı şırıltısında gündüz uykusuna yatardı.[22]

Menavino gördüğünde, yani II. Bayezid döneminde, su olukları artık çalışmadığına göre, kristal köşk II. Mehmed tarafından yaptırılmış olmalıdır.[23] 1587'de saray bahçelerinde başka bir köşkün yapımında çalışan kürek mahkûmu Michael Heberer von Bretten aynı "saydam kristal *rotondo*"yu betimlemektedir.[24] Domenico Hierosolimitano ise bu kristal yapının kurşun kaplı fenerli kubbesinin içindeki yaldızlı gümüş kaplamalardan söz eder ve onu altı sütunlu altıgen bir köşk olarak betimler. Sütunların arasındaki açıklıklara yekpare görünecek biçimde ustaca bitiştirilmiş necef taşları yerleştirilmişti; kristal sütunçeler üzerinde duran kubbe feneri ise gün ışığında göz kamaştıran, birleştirilmiş mercan parçalarından yapılmıştı.[25]

Deshayes de Courmenin 1621'de, aynı köşkü kesin olarak Has Oda'nın mermer havuzunun yanına yerleştiren biraz değişik bir betimleme yapmaktadır. Ona göre bu köşk altı yerine sekiz sütunlu, sekizgen bir yapıdır:

> [Köşklerden] biri küçük bir havuzun kenarına yapılmıştır; tonozlar üzerinde yükselen zemini rengârenk mermer mozaikle kaplanmıştır. Üst kısmında tavanı sekiz mermer sütun üzerinde duran bir oda vardır; gerisi, çok ince kristal panolarla kapatılmış olduğundan, gün ışığına bütünüyle açıktır. Odanın çevresinde, beş ayak genişliğinde ve mermer korkuluklarla bezeli büyük bir koridor vardır, buradaki otuz iki fıskiyeden berrak suyun, tatlı bir şırıltıyla havuza döküldüğü görülebilir. Bu odanın ahşap tavanı sedef ve kıymetli taşlarla süslüdür: tepesi yaldızlı gümüş levhalarla kaplı ve turkuaz, yakut ve başka değerli taşlarla öylesine doludur ki kimse daha göz kamaştırıcı bir şey görmüş değildir.[26]

Tonozlu bir sofa üzerinde yükselen, fıskiyelerle çevrilmiş havuz, Bon'un daha önceki yıllarda yaptığı Has Oda betimlemesini anımsatır.[27] Kristal köşk, Sultanın yaz öğleden sonralarında uyumak için kullanması nedeniyle, hünkâr yatak odasına yakın olmalıydı. Büyük bir olasılıkla da Angiolello'nun havuzlu Has Oda'ya dahil ettiği kubbeli yazlık odalardan biriydi.[28] Belki de havuzun kenarında bugün Revan Köşkü'nün olduğu yerdeydi (Lev. 11 [64], 12 [30]). Bu *tempietto* tarzı kristal köşk, Has Oda'nın mermer sofasındaki ve içindeki renkli mermer şadırvanlar ile birlikte Fatih'in Rönesans İtalya'sından esinlenen *all'antica* zevkini yansıtıyordu. Vezir-i azam Sokollu Mehmed Paşa'nın Üsküdar'daki sarayında bu köşkün bir benzeri yapıldığına göre, 16. yüz-

109. Bağdat Köşkü'nün içini gösteren eski bir fotoğraf. Eldem, *Köşkler*'den.

yılda beğeni ve ilgi konusu olmuş olması gerekir. 1573'te, Du Fresne-Canaye vezir-i azamın köşkünü, bir padişah kızı olan eşinin görünmeden dışarıyı izleyebilmesi için, tamamen camdan bir fanus biçiminde yapılmış, havuz kenarında küçük bir oda olarak betimlemektedir.[29] Örnek aldığı modeli gibi iç ve dış mekânlar arasındaki sınır bu köşkte de belirsizleşmişti; duvarlarla kapanmamış kubbeli cam odanın içinden çevredeki manzara görülebiliyordu.

Kitabelerinin birinde "[I. İbrahim] *Emr ḳıldı yapıla bir ḳaṣr-ı 'âlî ve bülend/Tâze bir ṭarz-ı müferrih olmaya ṭarz-ı ḳadîm*" beyti okunan şimdiki Sünnet Odası'nın yerinde de eski bir köşk vardı. Bu "neşeli, yeni tarz" köşkün tamamlanması üzerine yazılmış birkaç methiyede 1051(1641-42) yılını veren tarihler düşürülmektedir. Yenilenmiş (*tecdîd*) köşkün iki yanında çifter çeşme olan pencerelerinden Sultanın aşağı bahçede içoğlanları arasındaki cirit yarışmalarını seyredebileceği bir yapı olarak bahsedilmektedir (Lev. 6, 8, 11, [63], 12 [29]).[30]

Sultan İbrahim'in var olan bir yapıyı yenilediği fikrine Sedat H. Eldem de katılmaktadır. Sünnet Odası'nın eski bir fotoğrafında pencerelerin üstündeki ve bahçe cephesindeki duvar dokusunun yapının geri kalan kısmından değişik olduğu görülmektedir. Bu fotoğraf özgün yapının tamamen yıkılmadan büyütüldüğünü kanıtlamaktadır (Res. 110). Almaşık duvarlı özgün yapı dikdörtgendi; binanın iki küçük odası, ocaklı bir taht odası ve bahçe tarafında iki sütunun taşıdığı bir

cumbası vardı. İbrahim duvarları yükseltmiş, bahçe cephesini genişletmek için de cumbayı yıktırmıştır.[31] Yeni yapı önceki köşkün planını korumuştur; bu plan, iki küçük odaya açılan bir taht odası, bir hela ve küçük bir abdesthanesi olan I. Süleyman'ın 1526-28'de yaptırdığı Arz Odası'nınkine benziyordu. Has Oda karşısındaki Sünnet Odası'nın küçük hamamı Sultanlar tarafından abdest almak ve tıraş olmak için kullanılır, kimi zaman da burada şehzadeler sünnet edilirdi.[32]

Eldem ilk köşkün, yanındaki Has Oda'nın yenilenmesi sırasında I. Selim için yapıldığını düşünmektedir. Bu düşüncesini de, yapının içinde kuzey pencereleri üzerindeki, özgün yapıya ait olan ve İstanbul'daki I. Selim Camii'ndekilere benzeyen renkli sır tekniğinde yapılmış iki çini kemer alınlığının varlığıyla desteklemektedir. Ancak çağdaş kaynaklar I. Selim'in adını taşıyan bu camiyi oğlu I. Süleyman'ın 1521-27 arasında yaptırarak babasının anısına adadığını açıkça belirtirler.[33] Dolayısıyla mavi, turkuaz, yeşil ve sarı renklerdeki sırlarla bezeli ve İran geleneğini yansıtan bu çini alınlıklar, Süleyman'ın saltanatının başlarında, 1525 ve 1529 arasında mimar Alâaddin'in denetiminde yapılan ve bütün sarayın yenilendiği yıllara ait olmalıdır.

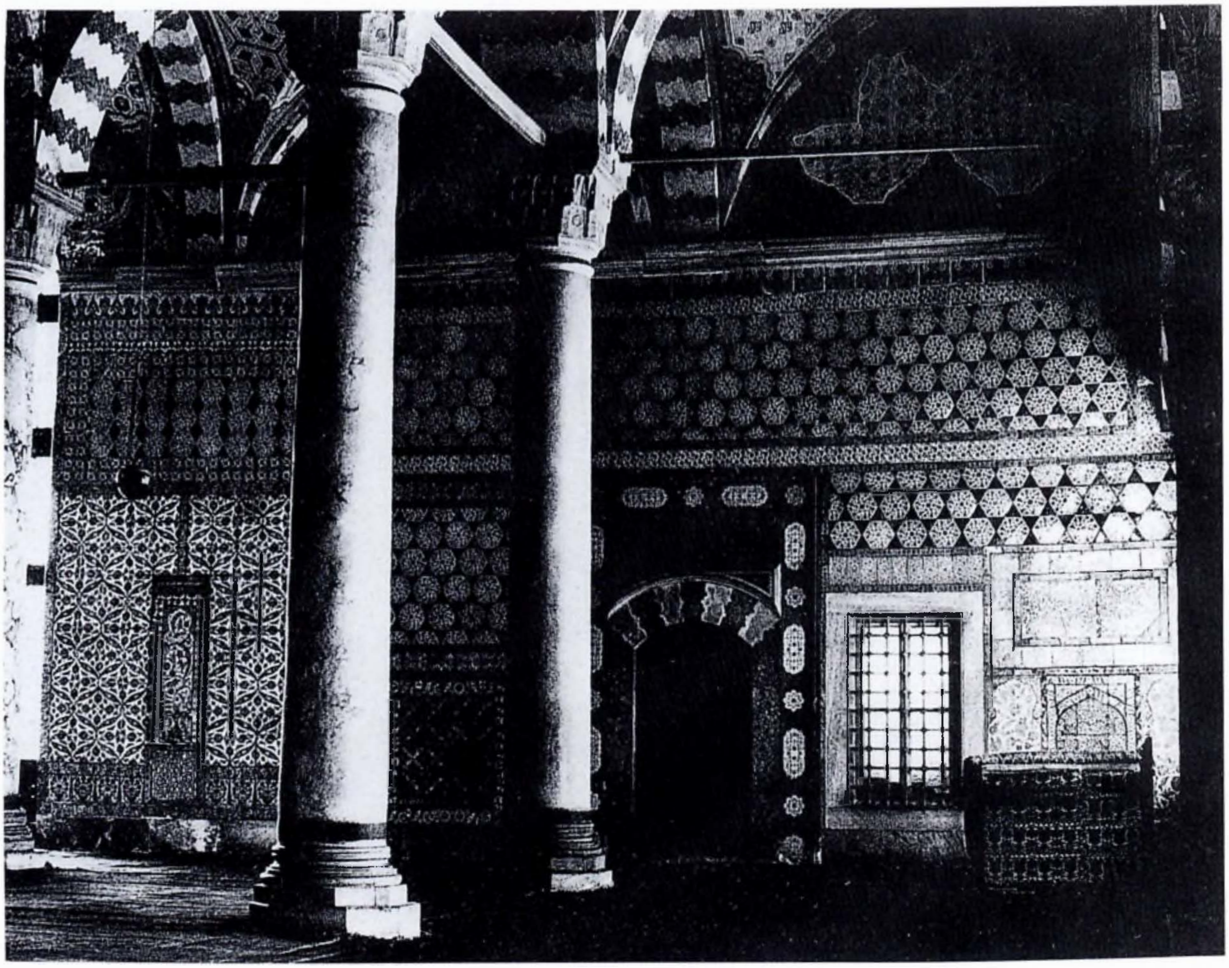
Sünnet Odası'nın yerindeki yapının, Süleyman'ın 1527-28 yılı masraf defterlerinde adı geçen, Has Oda'nın (*oda-i ḥażret- i hüdâvendigâr*) yanındaki mermer sofa (*ṣoffa-i mermer*) üzerine yapılmış yeni oda (*oda-i cedîd*) olması çok muhtemeldir. Masraflar arasında boyalı nakışlar, yeni odadan bitişikteki Harem'in kızlar bahçesine kadar uzanan bir su yolu (*râh-ı âb*), ve yeni odanın yakınındaki küçük hamam (*ḥammâm-ı küçek*) için yapılan ödemeler bulunmaktadır (Bkz. ek A. 7). Melchior Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında Sünnet Odası'nın yerinde Has Oda revakının solunda, Galata'ya bakan konik külâhlı, büyük pencereli, kulemsi bir köşk bulunur

110. Sünnet Odası'nın 16. yüzyıldaki özgün cephesinin farklı taş işçiliğini gösteren eski bir fotoğrafı. Eldem, *Köşkler*'den.

(Lev. 25c). Aynı yapı, 1590 dolaylarından kalma bir resimde de, konik çatısını belirginleştiren yüksek bacası ve bahçe tarafında sütunlarla desteklenen cumbasıyla aynı yerde görünüyor (Lev. 27). Bu resimdeki veriler, Eldem'in varsayımsal rekonstrüksiyonunu tamamen doğrular. Kânûnî Süleyman'ın kulemsi yeni odasının II. Mehmed'in seyir kulelerinden birinin yerine yapılmış olması mümkündür. Ana mekânın altındaki bodrum yıkık bir kulenin kaidesi olabilir. 1590 tarihli resimde bu yapıyla şimdiki Bağdat Köşkü'nün yerindeki başka bir köşk arasında uzanan mazgallı bir duvar betimlenmiştir (Lev. 27). Bu duvar, 17. yüzyılın ortalarında mermer sofa Sünnet Odası'nın bahçe cephesine kadar uzatıldığı sırada yıktırılmış olmalıdır. Has Oda'yı Harem'e bağlayan kapının bitişiğindeki bir diğer komşu kulenin yerine ise 18. yüzyılda I. Abdülhamid'in Mabeyn Köşkü yapılmıştır (Lev. 11 [66]).[34]

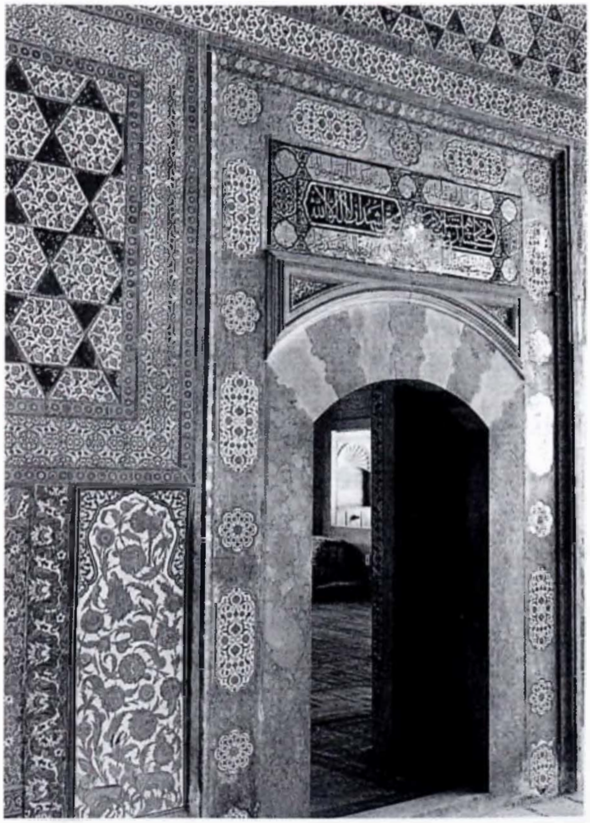
1599'da mekanik saatli orgu kurmakla görevlendirilen Dallam, Sünnet Odası'nın yerindeki köşkü Has Oda revakının yanına yapılmış "kü-

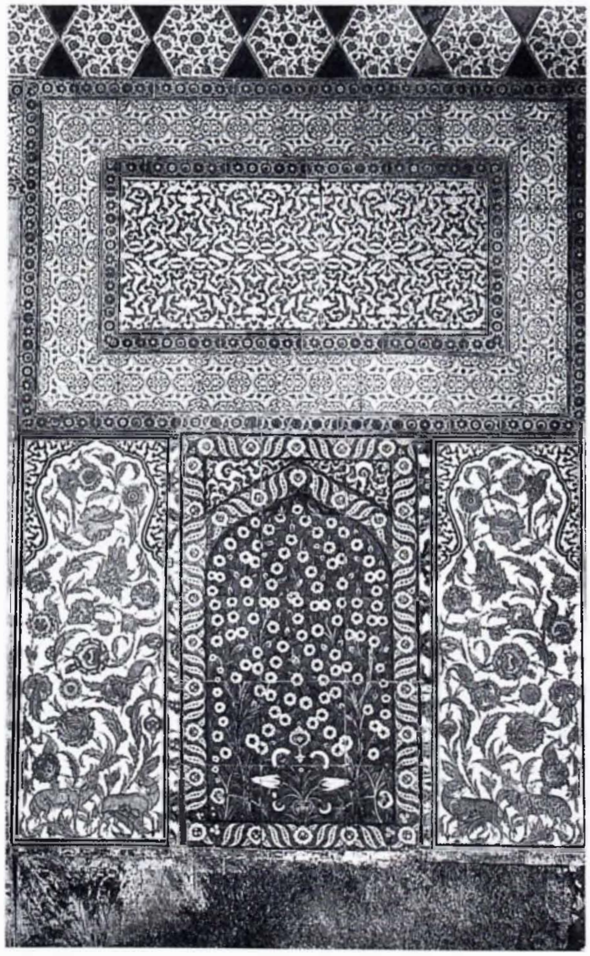

111. Sünnet Odası'nın devşirme çinilerle bezeli cephesi.

çük bir ev" diye betimler: "içi de dışı da; oyma, yaldızlama, iyi renkler ve cila açısından çok ilginç, bunun benzerini görmüş değilim. Ben oradayken saltanat süren hünkâr bu küçük evde on dokuz erkek kardeşini öldürttü, çünkü burası her Sultanın kardeşlerini boğdurtmasından başka birşey için yapılmış değildi" (Res. 81, 82a, b).[35] Çağdaş bir rapora göre, III. Mehmed, on dokuz küçük kardeşini Harem'den getirtmiş, onlar da hemen onun elini öpmüş, sünnet edilmişler, sonra da bir yana çekilerek mendille ustaca boğulmuşlardır. Dallam şehzadelerin öldürülmesinin Sünnet Odası'nın yerindeki yapıda gerçekleştirildiğini belirtir, ancak köşkün yegâne işlevinin bu olduğunu söylerken yanılmaktadır.[36]

Sultan Süleyman'ın yaptırdığı yeni odanın içindeki renkli sır tekniğindeki çini alınlıkları Has Oda'ya bakan ana cephesindeki sıraltı mavi, beyaz ve turkuaz çinilerle aynı beğeniyi yansıtmaz (Res. 111-13). Çeşitli çinilerin sonraki bir tarihte yeni bir düzenlemeyle bu cephede yeniden kullanılmış olduğu açıktır. Öte yandan, kapıyı çevreleyen mermer çerçeve içine kartuşlar halinde kakılmış sıraltı çiniler özgün süsleme programının parçası olmalıdır. Bu durum bize Süleyman dönemi köşklerinde farklı tekniklerde ve farklı renk şemalarıyla bezenmiş çinilerin birlikte kullanılabildiğini göstermektedir. Havuzlu mermer sofa çevresinde toplanmış yapıların dış cephelerinin mavi, beyaz ve turkuaz sıraltı çiniler ve mermer kaplamalarla oluşturulan

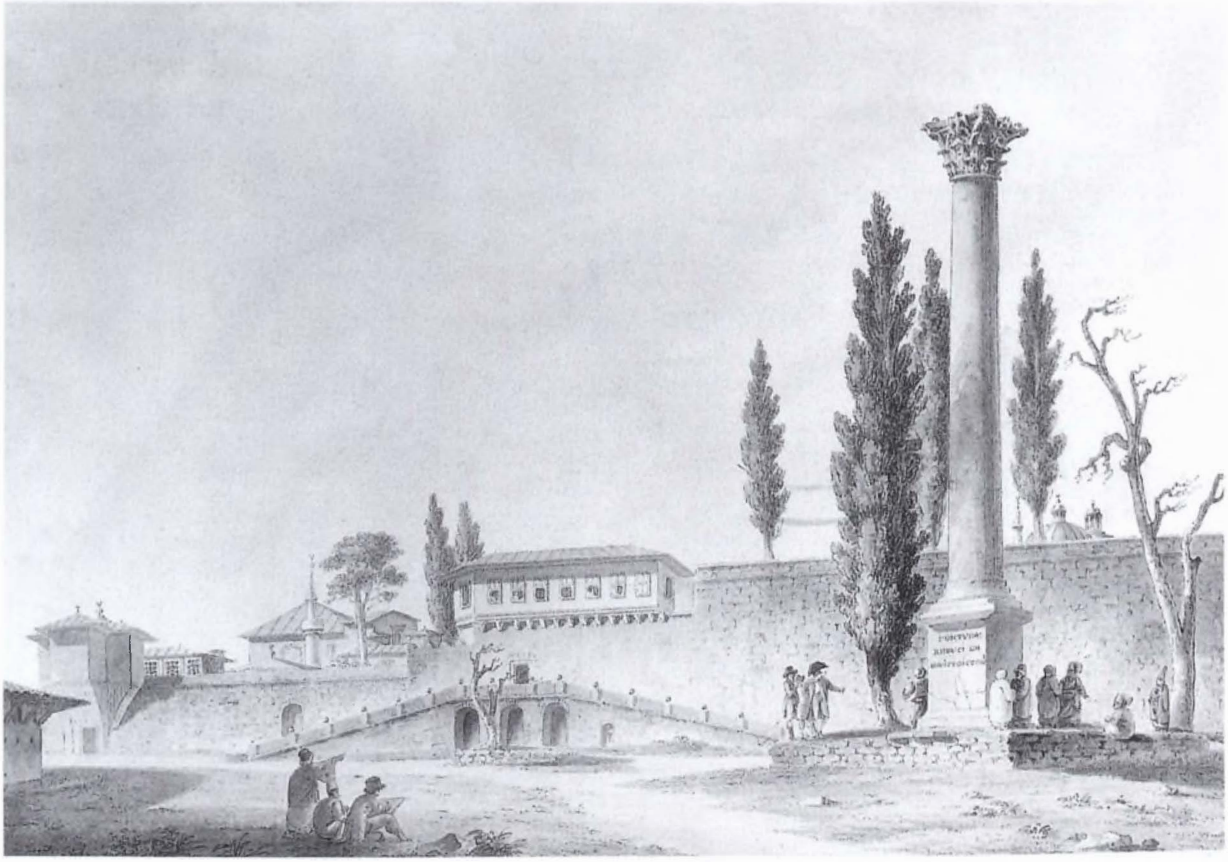

112. Sünnet Odası'nın giriş cephesi ve özgün kapısı.
113. Sünnet Odası'nın giriş cephesindeki devşirme çinilerden bir bölüm.

ortak bir bezeme programı yansıttığı ve bu programın Has Oda'nın süslemeleriyle uyum içinde tasarlandığı açıktır (Res. 82a, b).[37]

1527-28 yılı masraf defterleri Sultan Süleyman'ın, Has Oda'nın mermer sofasında yeni bir köşk (*köşk-i cedîd*) de yaptırtmış olduğunu göstermektedir. Bu köşk için yapılan masrafların arasında, köşkün tonozlu bodrumunun altından geçen bir su kanalı, boyalı nakışlar, nakışlı asma top, türlü çiniler, önündeki mermer döşemeler ve kubbesinin fenerinin camları ve diğer pencere camları için yapılan ödemeler sayılmaktadır (Bkz. Ek A. 7). Bu köşkün, Matrakçı Nasuh'un minyatüründe şadırvanlı bir havuzun yanına yapılmış fenerli bir kubbesi olan sekiz sütunlu yapı olması çok muhtemeldir (Res. 101). Aynı köşk Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında (Lev. 25c) ve 1584 tarihli *Hünernâme* minyatüründe (Res. 56), Bağdat Köşkü'nün yerinde görülebilmektedir. Büyük bir olasılıkla bu köşk de II. Mehmed'in özgün kulelerinden birinin temeli üzerine inşa edilmişti; nitekim Eldem, Bağdat Köşkü'nün altında bir kulenin temelinin kalıntıları olduğunu belirtmektedir.[38]

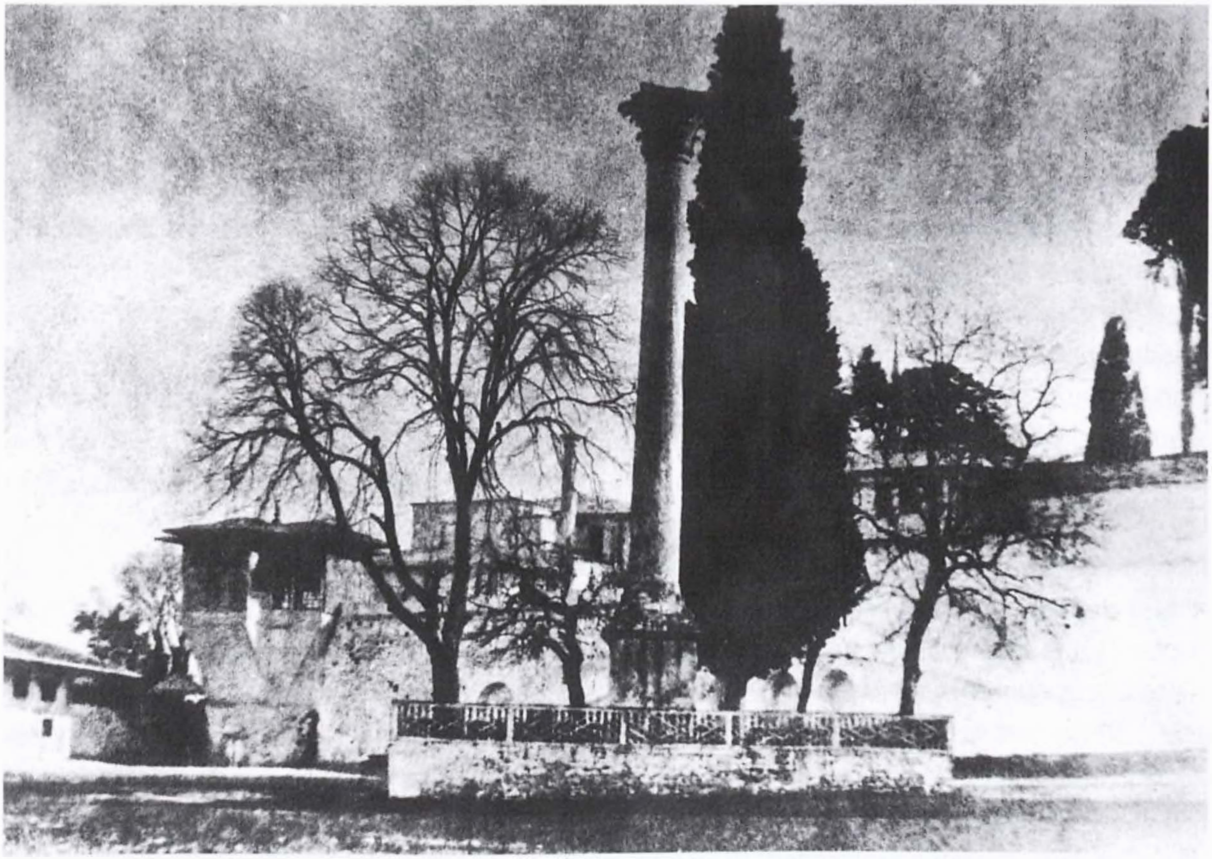
Bugün Sünnet Odası'nın cephesinde, kemerlerle çevrili ve beyaz zemin üzerine mavi ve turkuazla olağanüstü bir ustalıkla tezyin edilmiş beş büyük çini pano bulunmaktadır. Bu çiniler, muhtemelen Süleyman'ın "*köşk-i cedîd*"i için yapılmıştı (Res. 111-13). Bunların dördü saz yaprak-

114a Michel-François Préaulx, Avrupalı ziyaretçilerin Gotlar Sütunu'nu seyrettikleri sarayın dış bahçesi ve arka planda görünen asmabahçe ile köşkleri, 1800-20 yak., (Briony Llewellyn, *The Orient Observed: Images of the Middle East from the Searight Collection*. Londra, Victoria and Albert Museum, 1989, s. 21).

ları ve hatayî çiçekleri arasındaki kuş ve *ch'ilin'*-lerle (Çin mitolojisinin hayali yaratıkları) bezelidir. Beşinci panoda ise bir vazodan fışkıran, üzerlerine kuşlar konmuş saz yaprakları vardır. Sultan Süleyman'ın 1633 yangınında hasar görmüş olan kubbeli köşkünün plan ve süsleme programını yineleyen Bağdat Köşkü'ndeki 17. yüzyıl çinilerinin bezemesinde de, çok başarılı olamamakla birlikte, bu örneklere öykünüldüğü görülmektedir. Yakın zamana kadar Sünnet Odası cephesinde bulunan çinilerin genellikle 16. yüzyıl ortalarında yapıldığı düşünülürken, Banu Mahir, araştırmaları sonucu eserler için 1530-40 dolaylarında bir tarih önermiştir. Mahir, köklerini 15. yüzyıl Tebriz ve Herat atölyelerine indirdiği ve Türkmen geleneğine bağladığı *Saz* üslubu örneklerini 1526 yılının bir maaş bordrosunda Süleyman'ın en yüksek maaş alan saray nakkaşı olarak karşımıza çıkan Tebrizli Şahkulu'na atfetmektedir.[39] Bu atıf belgelerle ispatlanamamakla birlikte, çinilerin bezemeleriyle Şahkulu'nun *kalem-i siyahi* tekniğiyle yaptığı saz üslubundaki albüm resimleri arasındaki benzerlik çok açıktır. Bu eşsiz panoların mutlaka saray nakkaşlarıyla çini ustalarının işbirliğinin sonucu ortaya çıkmış olması gerektir.

Bu işbirliğinin var olduğu, çinilerin 1527-28'de sarayın yenilenmesi sırasında, İstanbul'da, çinicibaşı Ali Usta'nın gözetimindeki çini işliğinde (*kâşîḫâne-i ḫâṣṣa*) saray nakkaşlarının yardımıyla yapıldığını gösteren masraf defterleriyle belgelenmektedir. Bu işlik, I. Selim'in 1514'te Tebriz'i fethinden sonra İstanbul'a getirilen usta-

114b Üçüncü avlunun asmabahçesini, bugün yok olmuş kimi köşkleri ve önündeki Gotlar Sütunu ile birlikte gösteren 1852 tarihli fotoğraf; sol alt köşede Sultanın özel ahırı görülmektedir (Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan).

lar arasında bulunan Habib adlı Tebrizli bir çinici tarafından kurulmuştu. Süleyman dönemindeki yenileştirmelerde sarayının çini bezemelerinden sorumlu olan Ali Usta, 1526 yılı maaş defterlerinde Habib'in en yüksek maaşlı yardımcısı olarak görülmektedir.[40]

Süleyman'ın köşkü için yapılan beş dikdörtgen çini pano, Tebriz'de yetişmiş çinicilerle saray nakkaşları arasındaki işbirliğinin ürünüdürler ve Timurî beğenisini izleyen bir İran estetiğini örneklerler. Panolar bu nitelikleriyle 1540 ve 1550'lerden sonra İznik'te yapılan klasik Osmanlı üslubunu yansıtan çinilerden farklıdırlar. Şeffaf sır altında mavi, beyaz ve turkuazla bezenmiş bu çinilerin değişik bir renk şeması yansıtan sırlı çinilerle yan yana kullanılmasının saraya yabancı olmadığı, Bağdat Köşkü nişlerine 1520'li yıllara kadar götürülebilen eski *renkli sır* çinilerinin yerleştirilmesinde izlenebilmektedir. Aynı tutum, Edirne Muradiye Camii'nde (1436) kullanılan renkli sır ve sıraltı çinilerde de görülmektedir. Acem Ali lakabıyla tanınan başmimar Alâeddin'in yaptığı ve Tebriz geleneğinde ustalaşmış çinici ve nakkaşların bezediği Süleyman'ın yeni köşkü, 1520 ve 1530'lu yıllarda Osmanlı sarayında beğeni toplayan Timurî-Türkmen zevkinin doruğunu temsil ediyordu.[41] İran beğenisinin etkisini yansıtan bu estetiğin serpilip gelişmesi 16. yüzyıl ortalarında klasik Osmanlı üslubu biçimlenene dek sürmüştür. Bundan sonra Sinan'ın yapılarında, mavi-beyaz-turkuaz renklerle bezeli duvar çinilerinin modası geçmiş, İznik'te gelişmiş olan, daha canlı, zıt renklere da-

yalı çarpıcı bir çiçek üslubu hâkim olmuştur. Değerli mavi-beyaz Çin seramiklerinin etkisindeki eski sınırlı renk paletine kırmızı ve yeşil eklenmiştir.

Asmabahçenin alt teraslarına da köşkler inşa edilmişti; ne yazık ki bunların 15. ve 16. yüzyıllarda yapılmış örnekleri günümüze ulaşmamıştır. Eskiden iki yanında kuleler olan bir kapı, en alt terasla duvarla çevrili üst bölümü bağlamaktadır; bugün kapının üstünde 17. yüzyıl vezir-i azamlarından Kara Mustafa Paşa'nın adını taşıyan ahşap bir köşk bulunur. Bu köşk, hem üst hem de alt bahçelere bakan yüksek pencereleriyle duvarları neredeyse saydamlaştırılmış, rokoko süslemeli bir 18. yüzyıl yapısıdır: 1704-05 tarihli onarım kitabesinde adı *Ṣoffa Köşkü* olarak geçer (Lev. 11[58], 12[34]).[42]

Alt bahçenin doğu kenarında II. Mehmed'e atfedilen, birer sıra tuğla ve taştan oluşan almaşık teknikle inşa edilmiş bir 15. yüzyıl köşkünün alt katı bulunmaktadır. Üstüne 19. yüzyılda Neoklasik üsluptaki Mecidiye Köşkü yapılmıştır (Lev. 11 [60], 12 [36]). Özgün köşkün bugüne ulaşmış bodrum katı bahçe terasının altında kalmıştır. Marmara Denizi'ne bakan cephesi ortada yuvarlak kemerli büyük bir diktörtgen pencere ve iki yanında aynı biçimde daha küçük iki pencere ile simetrik olarak düzenlenmiştir. Bu düzenleme, bir zamanlar Bâb-ı Hümâyûn'un üstünde olduğu bilinen II. Mehmed döneminde yapılmış köşkün cephesini çağrıştırmaktadır (Res. 23). İçeride, bahçeye ve ötesindeki denize bakan pencereleri olan dar bir mekânın arkasında tonozla örtülü, çeşmeli, dikdörtgen bir oda vardır. Daireyi arkadaki birkaç küçük oda ile bir zamanlar üst kata çıkan bir merdivenin yıkıntıları tamamlamaktadır. Zemin, yıldızlar oluşturacak şekilde düzenlenmiş altıgen tuğla ve üçgen mermerlerle kaplanmıştır. Duvarların, hâlâ var olan Bursa kemerli mermer nişlerine uygun olarak, eskiden 15. yüzyıl Bursa üslubunda zengin alçı oymalarla bezeli olduğu söylenmektedir. Alt bahçe terasına açılan özgün üst kat hakkında çok şey bilinmemekle birlikte olasılıkla alt kat planını yansıtıyordu.[43]

Bu yapı, yuvarlak kemerli alınlıklarla biten beş dikdörtgen pencereli cephesinin gözüktüğü, Melchior Lorichs'in panoramasında asmabahçenin doğu yanını kaplayan uzun köşktür (Lev. 25c). Zemin katı yazlık olarak kullanılmış olmalıdır; üst katı ise görkemli bir manzaraya bakar. Yeri özenle seçilmiş olan bu köşk, büyük bir olasılıkla Yeni Saray'ın özgün çekirdeği ile birlikte, 1460'lı yıllarda yapılmıştı. Hazine-Hamam biriminin kemerli balkonunun tam önüne konmuş ve manzaradan yararlanmak üzere tasarlanmıştı. Bu özellikleri, II. Mehmed'in sarayının içe dönük bir kurgusu ya da müstahkem bir kale olduğu fikrinin yanlışlığını bir kez daha kanıtlamaktadır (Lev. 4). Bahçe köşkünün almaşık tuğla ve taş cephesi ile hemen arkasındaki Hazine-Hamam biriminin kesme taş cephesinin uyumuna özen gösterilmediği açıkça görülmektedir. Bizans tarzındaki dış cephesi ile tipik Osmanlı tarzı iç süslemeleri bir araya getiren bu yapı bir kez daha Fatih sarayının eklektik mimarîsine tanıklık etmektedir.

Bugün Mecidiye Köşkü yanında 19. yüzyılda yapılmış küçük bir mescit vardır; aynı yerde 1740'ta bir başka mescit olduğunu Flachat'dan öğreniyoruz (Lev. 12 [35]). Atâ yapıyı "*Ṣoffa câmi'i*" olarak tanımlar ve asmabahçeden sorumlu bostancıların koğuşuyla (*ṣoffa ocağı*) birlikte Kânûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığını söyler.[44] 1564-65 tarihli bir hesap defterinden Süleyman'ın asmabahçesinde portakal ve karanfil bahçeleri ve saksılara ekilmiş yaseminler olduğunu biliyoruz.[45] 1580 tarihli bir hesap defterinde ise sofa (*ṣoffa*) yakınındaki yasemin çardaklarının yenilenmesinde (*nev-sâḫten-i çârtâḳhâ-i bahâr-i yâsemenlik)* yapılan masraflar sayılmaktadır.[46] 1621-22 tarihli bir diğer defterde de, Hasbahçe'deki ve Has Oda önündeki portakal ve limon ağaçla-

rının örtülmesinden (*puşîden-i şecere-i ṭurunc ve limon*) bahsedilmektedir.[47] Belgeler asma çardaklarından (*çârṭâḳhâ-i aşmahâ* veya *çârṭâḳhâ-i bağ-ı engür*) da söz etmektedir.[48] Nitekim 1599'da Dallam, Has Oda revakının altına orgu yerleştirirken burada yetişen üzümlerden yediğini belirtmektedir. "Dünyada bu denli iyi bakılan hiç bir bahçe yoktur" diye yazıyordu. "Her *ode* [oda] ya da köşenin güzel bir meyve ağacı ya da ağaçları var; bir de pek tatlı üzüm bolluğu var; burada insan yılın her günü üzüm toplayabilir. Kasım ayında yemekte otururken asmalardan üzüm topladıklarını gördüm ve yemem için bana getirdiler. Bir ay boyunca her gün sarayda yemek yedim ve her gün yemek sonunda üzüm yerdik; kesinlikle, buradaki üzümler sürekli büyüyorlar."[49]

Ekili tarhları gören Flachat, "yukarı bahçelerden portakal tarhlarına akan su, büyük ve hayranlık verici kabartmalarla süslü antik bir mermer yalakta toplanır," diye yazıyordu.[50] Bu yalak, Fatih'in bahçelere yerleştirdiği çok sayıdaki eski lahitlerden biri olmalıdır. Fatih, asmabahçe ile girişi nispeten serbest olan dış bahçe arasındaki kapının önündeki antik Gotlar Sütunu'nu da muhafaza etmiştir (Lev. 10 [26]). Sofa ocağı koğuşu iki bahçe arasındaki sınırı belirleyen bu kapının üstüne inşa edilmişti (Lev. 10 [24], 25c, 31a; Res. 114a, b).[51]

Dış Bahçenin Mikrokozmik Düzeni ve Kurumsal Örgütlenmesi

Sarayın yapıldığı üçgen alanın her iki kıyısı boyunca uzanan dış bahçe (Lev. 3, 10), çeşitli kapılarla birinci avlu, üçüncü avlunun duvarla çevrili asmabahçesi ve Harem'in bahçesine bağlanıyordu. Tavernier sarayın üçgen arazisini betimler: "Bu üçgen, eşkenar değildir ve sekiz bölüme ayrılmıştır; üçü [üç ana avlu] kara tarafında, öteki beşi de iki deniz kıyısı boyuncadır."[52] 19. yüzyıl tarihçisi Abdurrahman Şeref, ana sarayı kuşatan dış bahçenin beş bölümünü "*Yâlı Köşkü*", "*Sarây Burnu*", "*Ḫâṣṣ Bâğçe*", "*Gülḫâne*" ve "*Cebeḫâne*" olarak belirlemektedir. Yazık ki bu bölümlerin özgün adı bugün bilinmemektedir (Lev. 13).[53] Bu bölümleri ayıran duvarlar ve tahta perdeler 16. yüzyıl minyatürlerinde ve 19. yüzyıl planlarında görülebilmektedir (Lev. 13, 14, 20 a,b, 21a, b; Res. 56).

Bizans kent surları dış bahçeyi dar bir rıhtımdan ayırıyordu. II. Bayezid bu surları 1509 depreminden sonra onartmış ve bahçeden kıyıya geçişi sağlamak için çeşitli kapılar açtırtmıştı. II. Mehmed döneminde çift kuleli anıtsal Santa Barbara Kapısı'nın önüne, Sarayburnu denen burnun ucuna savunma topları yerleştirilmiş ve bu kapıya *Ṭop Ḳapu* ya da *Top Kapusı* adı verilmiştir. Bu isim önce 19. yüzyılda buraya yapılan bir kıyı sarayı, sonra da bütün saray için kullanılmıştır (Lev. 10 [48], 25-32).[54] Menavino bu kapıyı "deniz kıyısında... büyük ve küçük toplarla donatılı" iki kule olarak betimler, "bunların ortasında da hükümdarın özel kapısı vardır, kapının önündeki beş altı adım genişliğinde ve otuz adım uzunluğunda bir alanda, ateşlendiğinde denizi tarayan, kırktan çok top bulunur; Ulu Türk deniz gezisine çıkmak isterse bu kapıya iki kayık (*brigantine*) gelir; birine hünkâr biner, diğeri gerekebilir düşüncesiyle hünkârı yakından takip eder".[55] Buondelmonti haritasında görülen toplar civarında, Marmara kıyısındaki sur önünde betimlenen hünkâr tersanesi (*darsinale regium*) 1509 zelzelesinden sonra ortadan kalkmış olabilir. Yerini Melchior Lorichs panoramasında (1559) sarayın Haliç kıyısında görülen kayıkhane almıştır (Lev. 24a, 25). Başlangıçta savunma amacıyla yapılmış olsalar bile, 16. yüzyılda toplar dinî bayramları, Sultan ailesindeki doğumları, donanmanın denize açılışını ve Sultanların kayık alaylarını ilan etmek için kullanılıyordu. Üçüncü avlunun duvarlı

asmabahçesinde izlemeye başladığımız tutumun sonucu olarak, Bizans deniz surlarının yerlerini de yavaş yavaş seyir köşkleri almıştı.

Deniz suru ve sahil köşkleri bugün neredeyse tümüyle ortadan kalkmış durumdadır; çoğu yıkılmış olan dış bahçeden bir demiryolu ile bir otoyol geçmektedir (Lev. 2). Özgün halinde bu bahçe bazıları Bizans akropolünün yıkıntılarını da içine alan tonozlu altyapıların desteklediği basamaklı teras dizilerinden oluşuyordu. Vavassore haritasında tepesine sarayın yerleştirildiği çok katlı bir tümseğe benzemektedir (Lev. 23, Res. 6). Dilich'in kuşbakışı çiziminde de, kat kat kıyıya inen bu teraslarla, ızgara biçiminde düzenlenmiş kare yataklarla ekili bahçelerin bazıları görülebilmektedir (Lev. 26b). Sultanın üçüncü avluya bitişik asmabahçesi, duvarlarının ötesinde karşılaşılacak olan dış bahçelere bir hazırlık oluşturuyordu.

Dış teraslardaki asmabahçeler, doğa ve mimarînin iç içe girdiği Yeni Saray'ın tasarımında hep karşımıza çıkan, insanın doğaya egemen olması temasını yansıtıyordu. Tepenin doruğundaki Sultan sarayı, adeta, dış bahçede bütün imparatorluktan derlenerek yetiştirilen çiçeklerle, meyvalarla, sebzelerle, hayvanlarla, ve depolanan ham madenlerle temsil edilen bitki, hayvan ve maden âlemlerine, yani doğaya hükmetmekteydi. Bir araya getirilmiş bütün bu öğeler, tepenin doruğundaki Sultanın konutuna bağımlı bir şekilde konumlanmışlardı. Bidlisî doğanın bu üç âleminin (*mevâlîd-i selâse*) Sultanın sarayının çevresinde bir kale oluşturduklarını yazar.[56] 16. yüzyıl başlarının şairi Cafer Çelebi, dış bahçedeki düzenle sıralanmış selvi ve meyva ağaçlarını Sultana hizmet için sarayının çevresinde saf saf ve kat kat dizilmiş itaatkâr uşaklara benzetir; aynı ağaçlar Bidlisî'ye Sultanın önünden törenle geçen askerleri hatırlatır.[57] Sarayın üç ana avlusunun mimarî yapı ve teşrifatında kodlandığını izleyebildiğimiz Sultanla tebaası, devlet adamları ve elçiler arasındaki efendi-köle ilişkisi dış bahçenin planında da kendini gösteriyordu. İslâm kültürünün devraldığı eski Orta Doğu prototiplerinden kaynaklanan güç ve denetim sembolizmi, hasbahçede hükümdarın dârü's-sa'âdesini barındıran bir yeryüzü cenneti çağrışımıyla zenginleşiyordu. İlahî bir kutla kutsanmış evrensel hükümdarın sarayına layık bir fon olarak yapılmış bahçenin tanımında, cennet, keyif ve güç temaları birbirlerini tamamlayacak şekilde kullanılmıştı.

Bu temalar Yeni Saray'ın dış bahçesinin Osmanlılar tarafından yapılmış betimlemelerinde sık sık ortaya çıkar. Bidlisî, denize doğru kat kat inen çeşme, bağ ve köşklerle dolu "cennet benzeri" teraslı bahçeyi övgülerle anlatır. Sultan bu ilahî bahçeyi cennetin her zaman genç kalan gılmân ve hurilerini çağrıştıran yakışıklı oğlan ve güzel cariyeleriyle ziyaret ettiğinde cennet bahçesinin yeryüzündeki yansısı tamamlanırdı.[58] Tursun Bey ise, köşkler, çeşmeler ve Kevser suyuna benzeyen havuzlarla dolu, içinde gül, lale, nergis, nesrin, yasemin ve çeşitli otların büyüdüğü ve yetiştirildiği bahçeyi, altından ırmaklar akan cennetteki *Adn* bahçelerine (Kur'an 20: 76) ve efsanevî İrem bahçesine benzetiyor.[59] Kemalpaşazâde cennettekileri hatırlatan özenli çeşmelerini ve yuvarlak mermer havuzlarını övüyor. Cafer Çelebi bu ayna gibi havuzlarda kendi yansımalarını hayran hayran seyreden gül, lale ve reyhanları betimliyor. II. Mehmed'in saray şairi Hâmidî selvi ve çam ağaçlarını cennetin yakuttan ve inciden meyvaları, zümrütten yaprakları olan efsanevî ağaçlarına, dekoratif tarhlarla düzenlenmiş çimenliklerini ise desenli kumaşlara *(dîbâ)* benzetmektedir.[60]

Kritovoulos 1465'te dış bahçeyi şöyle betimler:

> Sarayın çevresinde çok güzel meyvalar veren çeşitli bitki ve ağaçlarla dolup taşan çok büyük ve güzel bahçeler yapılmıştı. Her tarafta akan serin, berrak ve içilebilir sular, gösterişli ve güzel ağaçlıklar ve çimenlikler vardı. Ayrıca her yanda ötüşen, cıvıldayan hem

> evcil hem ötücü kuş sürüleri ve burada beslenen, bazıları evcil, bazıları yabanî olan çeşitli hayvanlar yaşıyordu. Bunlara ek olarak, [II. Mehmed'in] güzellik, zevk, mutluluk ve neşe getireceğini düşündüğü birçok süsler ve çeşitli bezemeler de yapılmıştı.[61]

Angiolello'nun 10 yıl sonra yaptığı betimlemede de dış bahçe bir tür bitki ve hayvan bahçesi olarak anlatılmaktadır:

> Ve bu bahçede düzenli dikilmiş çok çeşitli meyva ağaçları ve yine düzen içinde çeşitli türlerde asma çardakları, güller, leylaklar, safran ve her tür çiçeklerle her yerde çok güzel bir su bolluğu yani çeşme ve havuzlar vardır. Ayrıca bu bahçede geyik, ceylan, karaca, tilki, tavşan, koyun, keçi ve bizimkilerden çok daha büyük olan Hint inekleri gibi pek çok tür hayvanın beslendiği birtakım ayrı bölümler bulunur. Bu bahçede çok çeşitli kuşlar yaşar, bahar gelince ötüşlerini dinlemek bir zevktir, sayısız yaban ördeklerinin ve kazların mekân tuttuğu kamış ekili bataklığa benzeyen bir de göl vardır. Ulu Türk burada silahıyla avlanmaktan zevk alır.[62]

1499'da "içinde pek çok nadir ağacın ve meyvanın yetiştiği ender bulunan vahşi hayvanlann özgürce koşuşturduğu" bahçeyi Arnold von Harff da görmüştü.[63] Menavino, Fatih *Kânûnnâme*'sinde anılan bostancıların "bahçede büyüyen ayrık otlarını çekip çıkarmak ve bahçeyi sulamak, süpürmek, bitki ve otların ekilmesi ve güzelliği için gerekli bütün işlerden sorumlu 15-16 yaşlarında *bostancı* denen iki yüz çocuk"tan oluştuğunu belirtmektedir. Bostancılar, her biri belirli renkte bir kuşakla diğerinden ayrılan, dokuz gruba ayrılmıştı; her grubun kendisine özgü koğuş, hamam ve mutfaklan sarayın dış duvarı boyunca serpiştirilmişti.[64]

16. yüzyılda saray bahçeleri için imparatorluğun her yanından büyük miktarlarda çiçek ve ağaç siparişleri yapılmıştır. Sultan I. Süleyman döneminde tutulmuş 1527-28 tarihli bir defterde "*bâğçe-i 'âmire*"nin masrafları arasında Trablus ve başka yerlerden çiçek getirmek üzere gönderilmiş görevlilerin yol ve yiyecek masrafları ve Kefe'den (Kırım) lale soğanı taşıma ücretleri kaydedilmiştir. 1528-29 yılından bir belgede de yine Kefe'den lale ve başka yerlerden çeşitli çiçekler getirmek için yapılan yolculuk masrafları belirtilir.[65] Sultan Süleyman'ın Halep ve Diyarbakır'dan nar ağaçları getirterek deniz kıyısı boyunca diktirdiği de bilinmektedir.[66] III. Murad, 1577 yılında Kefe valisine yolladığı bir fermanla üç yüz bin lale soğanı göndermesini emretmektedir.[67] 1576 tarihli bir başka ferman Edirne kadısına ve bostancıbaşısına yirmi yük gül fidanını keçelere sararak göndermeleri buyruğunu verir;[68] 1593'te ise dört yüz kantar kırmızı gül, üç yüz kantar da başka renklerde gül fidanı isteniyordu.[69] Üzeyr Beyi'nin 1579'da sağladığı beş yüz bin sümbül soğanının bedeli Halep defterdarı tarafından ödenirken, 1593'te Maraş Beyi'nin elli bin beyaz ve elli bin mavi sümbül göndermekle yükümlü tutulduğu anlaşılmaktadır.[71]

Genellikle kare tarhlara ekilen çiçekler köşklerin çevrelerinde bulunurdu; ızgara biçimli bu tarhlar Dilich'in kuşbakışı çiziminde görülebilmektedir (Lev. 26 b). 17. yüzyılın ortalarında yazan La Croix bu tarhlara "*quelques carrez de fleurs*" (birkaç çiçek karosu) demektedir. Kırmızıya boyalı tahta çitlerle (*dizme*) kuşatılmış bu çiçekliklerin çoğunun ahşap çardakları vardı.[72] 16. yüzyıl ortalannda Osmanlı sarayının süsleme sanatlarında ortaya çıkan özgün çiçek beğenisine ilham vermiş olması gereken bu tarhlardaki karışık çiçek gruplannı 1573'te Du Fresne-Canaye şöyle betimlemektedir:

> Türklerin çiçekleri ne kadar çok sevdiklerine, nasıl her zaman ellerinde, sarıklarında taşıdıklarına ve kutsal bir şey gibi değer verdiklerine inanmak zordur. Ulu Bey herhangi bir ağacı diğerlerinden daha

> çok severse gölgesine her tür ve kokuda sayısız çiçekler ekerdi. Bütün bahçelerinde her türden o denli çok çeşitte çiçekler vardır ki sadece bir el uzatmakla düşleyebileceğiniz her rengi barındıran, karışık ve çeşitli bir demet koparabilirsiniz. Yollarda öyle uzun sıra selviler dizilidir ki görünümleri hayranlık uyandırır; ancak, bu yollar dardır, çünkü Ulu Bey her zaman yalnız başına yürür.[73]

Yirmi yıl kadar sonra Baron Wenceslas Wratislaw Topkapı'nın dış bahçesi hakkında şöyle yazıyordu:

> Burada çok güzel yerler, çok çeşitli çiçekler, çok zevkli çiçek tarhları ve çimenlikler, sevimli vadiler, akan sular ve insan eliyle değil de, kendiliğinden doğal olarak yetişen ağaçlık bolluğu gördük. Burada önceleri tanrıçalar oturmuş; esin perileri burayı mekân tutmuşlar; bilge kişiler kendi başlarına kalıp düşünme yeri olarak burayı seçmişler. Sonuç olarak, her şeye baştan sona baktıktan ve tutam tutam mis kokulu çiçekler derdikten sonra bu en güzel yerin ve bu tatlı yörenin tümünün Türklerin egemenliğinde kalacak olmasına yürekten üzüldük.[74]

İngiliz gezgini George Sandys 1610'da bu bahçenin "çam ağaçlarıyla karışık hoş selvi koruları, narin bahçeler, çeşmeler, her çeşit meyva ağaçları ve daha ne görülmedik nadide şeyler" içerdiğini gözlemiştir.[75] Bazı Avrupalı yazarların saray bahçelerinde sebze, hıyar ve kavun karpuz yetiştirildiğini tasvip etmemelerine rağmen bunlar önemli bir gelir kaynağı oluşturur ve verimli bir ziraat doğasını temsil ederdi.[76] Osmanlı hanedanının eski bir töresine göre, Boğaz ve Haliç boyunca olan hasbahçeler de içinde olmak üzere, saray bahçelerinde yetişen ürünün satışından elde edilen gelirin Sultan sofrasının masraflarını karşılaması gerekiyordu. Menavino ürünü bostancıbaşının Bâb-ı Hümâyûn önündeki meydanda sattığını söylemektedir: "Meyva mevsimi geldiğinde [bostancıbaşı] onları toplattırır ve saray dışındaki meydanda satar, toplanan bütün parayı Ulu Türk'e verirdi; o da bunun yoksul halkın terinden değil de hakça kazanılmış para olduğunu söyleyip bunları kendi boğazı için harcardı." 1505'te yapılmış bir İç Hazine envanterinde biri 150,000 akçelik diğeri 100.000 akçelik iki sandığın *bâğçe-i 'âmire'*nin geliri olduğu belirtilmektedir.[77]

Dış bahçede tarla, bağ, otlak, koruluk ve çiçek tarhlarından başka yaban ve evcil hayvanlarla dolu olan çok sayıda ağıl ve avlak da vardı.[78] Sultanın Atmeydanı'ndaki arslanhanesinden başka dış bahçenin, Marmara Denizi kıyısındaki Gülhane yakınında çevresi duvarlı bir avluda diğer bir arslanhanesi vardı (Lev. 10 [36]). 1564-65 yılında tutulmuş bir masraf defterinde *ṭokaṭ ḥavlısı* olarak geçen bu hayvan ağılı olasılıkla II. Mehmed zamanında yapılmıştı.[79] Fatih'in Eski Saray'ında ve kendisinin ve ardıllarının avlanmaya gittiği Boğaz'daki Tokat Bahçesi'nde de bu tür ağıllar bulunurdu.[80] II. Bayezid'i Tunus hükümdarının gönderdiği bir aslanla bir suaygırının boğuşmasını izlerken gösteren bir minyatürde Sultanın ardındaki bina, 17. yüzyıl kaynaklarında sözü edilen geniş saçaklı ve ahşap direkli, *Köşk-i Ṭoḳat* ya da *Ṭoḳat Ḳaṣrı* olabilir.[81] Resmin canlandırdığı metin Sultanın "böyle olaylar için ayrılmış *teferrüc-gâh*'ta" oturtuğunu belirtmektedir (Res. 115).[82]

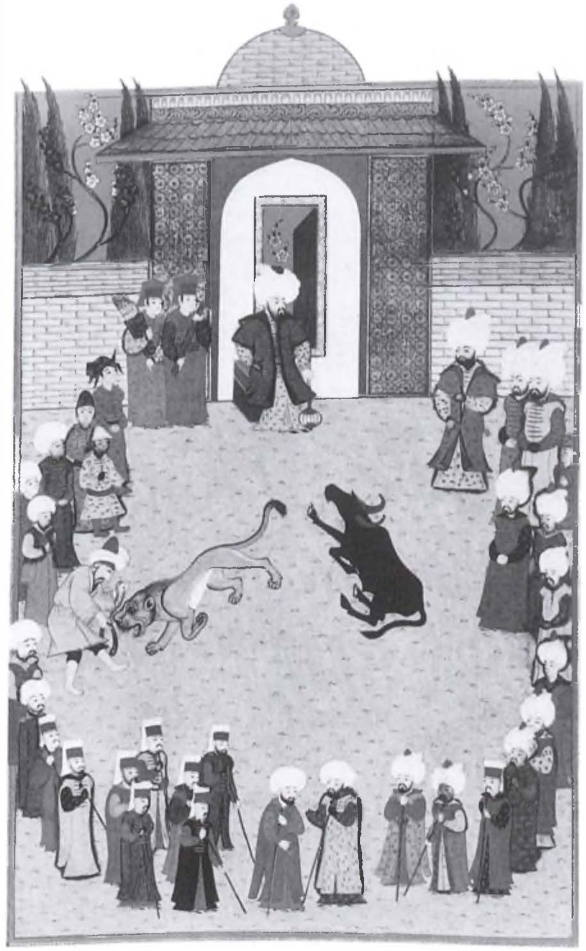
Hayvan döğüşleri ve av partileri yapılması Topkapı'nın dış bahçesinde ve Eski Saray'da bütün 16. yüzyıl boyunca sürmüştür (Res. 116). Lorenzo Bernardo, III. Murad için, "yalnız geyik ve keçilerle değil, aynı zamanda yabandomuzu ve aslanlarla doldurduktan sonra düzenlediği avlarda bir pencerede durarak acemi oğlanlann avlamasını seyreder. Ayrıca buraya her türlü kuş getirtmiştir, kimi zaman ata binerek kuşların uçmalarını seyreder; kısacası, diğer hükümdarların kırlardaki av eğlencelerinin tümünü kendi sarayında gerçekleştirir, canı istedikçe bunun tadını çıkarır" demektedir.[83]

Belirgin politik anlamları olan bu avları 1621'de Deshayes de Courmenin şöyle betimlemiştir:

> [Sultan] kimi zaman sarayında çok zevkli küçük av partileri düzenlerdi. Yakalattığı birçok canlı yabandomuzunu burada çadır bezi perdelerle çevrili bir yere getirtir. En çok sevdiği hanım sultanları, hadımları ve diğer kişileri eğlendirmek istediği zaman buraya çağırır. Her yabandomuzuna İspanya Senyörü dediği İspanya kralı, Floransa Dükü ve Malta [Şövalyelerinin] Büyük Beyi gibi düşmanlarından birinin adını verir.[84]

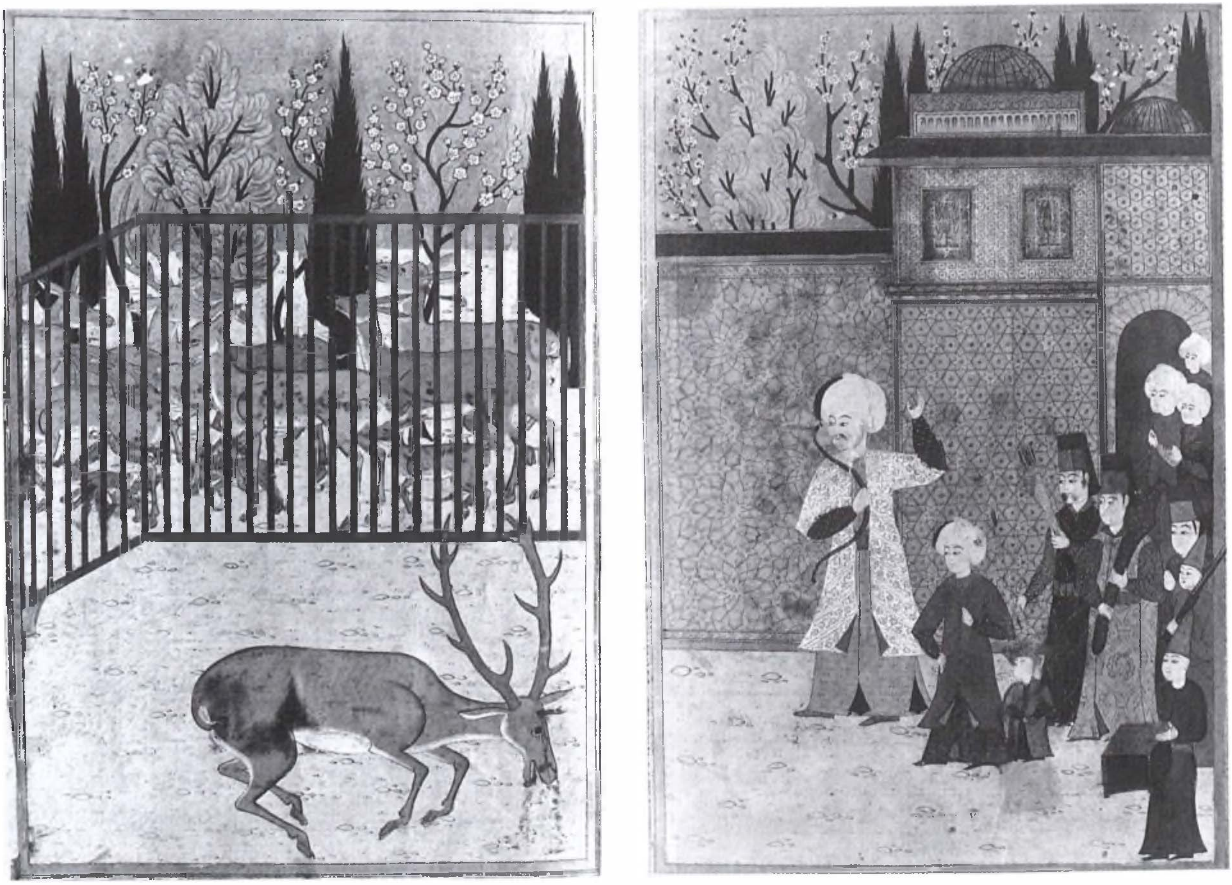
Abdurrahman Şeref'in haritasına göre burası 19. yüzyılda hâlâ bir *"arslanḫâne"* idi (Lev. 13). Arslanhane'nin yakınına bayramlarda kurban edilecek koyunlara bakan bir bostancı bölüğü yerleştirilmişti.[85] Bir taş atımı uzakta Marmara kıyısında deniz ve kara surlarının birleştiği bir noktada *"ḳuşḫane ocağı"* vardı (Lev. 10 [37]).[86] Atâ hünkâr oklarında kullanılan tüylerin Ahır Kapı bitişiğindeki kuşhane ocağına bağlı bostancıların beslediği kuğulardan sağlandığını söylemektedir (Lev. 10 [3, 37]).[87] Schedel'in 1493'te yayınladığı bir tahtabaskı resimden burada "S. Georgius" olarak tanımlanmış kubbeli bir Bizans kilisesi bulunduğu anlaşılmaktadır (Lev. 24). Aynı yapı Buondelmonti haritasında (yak. 1481) "S. Maria" olarak tanımlanmıştır (Levha 24a), ve sarayın daha sonraki tasvirlerinde de görülmektedir (Lev. 22b, 31b).

Angiolello, II. Mehmed'in Atmeydanı yakınındaki bazı kiliseleri bir arslanhane ve filhaneye çevirdiğini söylemektedir.[88] Saray bahçesindeki bu kiliseyi de bir kuşhaneye onun çevirmiş olması çok muhtemeldir. 17. yüzyıl ortalarının Ermeni yazarı Eremya Çelebi'ye göre kuşhane sarayın kara surundaki Ahır Kapı ile Marmara deniz surundaki Balıkhane Kapısı arasındadır: "Ahırkapı'yı geçelim. Cenuba doğru, surun yanında bulunan muhteşem Rum kilisesini temaşa et. Bu, vaktiyle Aya Yani kilisesi idi; fakat şimdi kuşhaneye çevrilmiştir ve burada türlü türlü kuşlar beslenir." Eremya devamla kilisede birinin Aziz Minas olduğunu belirttiği üç azizin gömülü olduğunu söyler.[89] Diğer iki azizin adını ise aynı kuşhaneyi 18. yüzyılda betimleyen İnciciyan'dan öğreniyoruz: "Saraya ait kuşlarının barındırıldığı bu bina, Vaftizci Ioannes'in adını taşıyan bir kilise ve aynı zamanda Aziz Minas, Ermokine ve Krapus'un merkadleri idi." Değişik adlarla anılan bu yapının hangi kilise olduğu tespit edilememiştir.[90]

115. II. Bayezid'in Topkapı Sarayı'ndaki bir köşkün önünde hayvan dövüşü seyretmesi. Lokman, *Hünernâme*, 1584-85 yak., TSK, H 1523, fol. 189a.

Edmund Chishull 1699'da, "saray bahçesinin en ucunda eski bir Hıristiyan kilisesinin bütün duvarlarını ve yakınlarındaki *Grand Signior*'un kuş-

116. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Eski Saray avlağında avlanması. Lokman, *Hünernâme*, 1587-88 yak., TSK, H 1524, fol. 87b-88a.

hanesini," gördüm der. Buradaki tavuskuşlarını "Kahire horozları" (hens of Grand Cairo) diye adlandırır.[91] Masraf defterleri kuşhane yakınlarında birkaç havuzdan söz etmektedir. Bunlardan birinin Angiolello'nun II. Mehmed'in nişancılık talimi yaptığını belirttiği yaban kaz ve ördekleriyle dolu, sazlıklarla çevrelenmiş göl olması mümkündür.[92] Matrakçı'nın minyatüründe de Abdurrahman Şeref'in haritasında da burada geniş bir havuz görülmektedir (Lev. 13; Res. 101).

Marmara'ya bakan Bizans deniz surlarının, kuşhaneden sonraki kulelerinden birine havuzlarda ve denizdeki balıklara bakan balıkçılar ocağı yerleştirilmişti. Balıkçılar, güçlü akıntılardan korunaklı küçük bir koyda kurulmuş bir dalyandan sorumlu idiler (Lev. 10 [38], 13, 14). 1550'lerde Gyllius burayı şöyle anlatmaktadır: "Yalnızca çatılı olsa da bir odanın inşa edildiği beşinci bir kapı vardır, buradan balıkların yakalanışını seyretme eğlencesine katılabilirsiniz; burası aynı zamanda *Grand Seignor*'un balıkçılarının takımlarını koyduğu bir depodur."[93] 1580 tarihli bir masraf defterinden ise "*balıḳḫâne-i ṭalyân-ı mîrî*"nin onarıldığını [ve] kulesinin merdiveninin (*nerdübân-ı ḳulle*) ve padişah iskelesinin (*iskele-i pâdişâh*) yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.[94] Bu kulenin üstüne 1610'da yeni bir ahşap köşk yapılmıştır.[95]

Scarella'nın 1686'da yaptığı bir çizimde, denizin ortasında direkler üzerine oturtulmuş bir dalyan, bir iskele ve kıyıda konik külâhlı iki kulenin önünde bazı işlevsel basit yapılar görünmektedir (Lev. 31b). Eremya Çelebi aşağı yukarı aynı yıllarda burayı şöyle betimler: "Sahilden biraz ileride, denizin içinde balıkçıbaşının köşkü vardır. Gerilmiş

ağların karşısında gözcüler dalyanda otururlar. Bu mevkide padişah için nefis balıklar avlanır."[96] Scarella'nın çiziminde görülen cumbalı yüksek kule *Ḳaṣr-ı Balıḳḫâne* ya da *Balıḳḫâne Ḳaṣrı* diye bilinen küçük köşk olmalıdır. Zaman zaman Sultanlar bu köşke gelerek balıkçıların ağlarını atışını seyrederlerdi.[97] Azledilen devlet adamları buraya getirilerek, kendilerini sürgüne götürecek gemiyi beklerlerdi.[98] 19. yüzyılda bu mekândaki eşyalarla ilgili bir envanter kaydında bir "*sed üzeri taḫt-ı hümâyûn*", bir "*abdest odası*", bir "*ḳaṣra muttaṣıl ṣaġîr oṭa*" ve gözden düşmüş devlet adamlarının onları götürecek gemiler gelinceye kadar bekledikleri "*paşa odası*" zikredilmektedir.[99] Hünkâr sofrası için balık tutmanın yanı sıra bu köşkü ve geçici tutsaklarını korumak da balıkçılar ocağının göreviydi.[100]

Dış bahçe avdan başka sporlar için de kullanılıyordu. Biri Marmara Denizi'ne bakan tarafta mutfakların altında, diğeri Haliç'e bakan ahırların önünde iki büyük oyun meydanı vardı. *Hünernâme* minyatüründe birinci meydanda Sultan ve maiyetinin ok atma taliminde kullandıkları kabak-biçimi bir hedefin asılı olduğu direk yer alır (Lev. 10 [32]; Res. 56). Bu alan 16. yüzyılda *Meydân-ı Ḳabaḳ* ya da *Ḳabaḳ Meydânı* diye bilinmektedir.[101] 909 (1503-4) tarihli kitabeli bir nişan taşında Şehzade Ahmed'in topuz fırlatma yeteneği övülmektedir.[102] 17. yüzyıl kaynakları burayı *Meydân-ı Cündiyan, Meydân-ı Cirid* ya da *Cirid Meydânı* olarak anmaktadır.[104] Tavernier ise burada devlet büyüklerinin arasında Cuma namazlarından sonra at üstünde cirit atma yarışları yapıldığını belirtmektedir.[105] Buraya bakan bostancılar meydanın köşklerini korur, ufak bahçelerini de ekerlerdi.[106]

Çinili Köşk'ün önünde, devasa tonozlar üzerine yapılmış ikinci büyük meydanda ise bayramlarda Sultanın huzurunda güreşçiler ve aslan terbiyecileri gösteri yapardı (Lev. 10 [41]). Has ahırların bir kapıyla bu meydana bağlı olması, Sultanın atlarını da burada teftiş ettiğini düşündürmektedir (Res. 46). 18. yüzyıl kaynaklarında içoğlanlarının bu meydanı kartopu dövüşleri yapmak veya aslan seyretmek gibi eğlenceler için kullandıkları ve burada çevgan oyunları yapıldığı belirtilmektedir.[108] Kum kaplı bu oyun alanı *Ḳum Meydânı* diye de bilinirdi.[109]

En önemli hünkâr köşkleri ile en özenli hasbahçeler Haliç'e bakardı. 16. yüzyıl minyatürleri mutfakların altındaki çayır, bağ ve sebze bahçeleriyle kaplı Marmara'ya bakan yanından farklı olarak, dış bahçenin bu bölümüne sıra sıra selviler dikildiğini gösteriyor (Lev. 20b, 21b; Res. 56). Marmara tarafındaki çayırın civarına yerleştirilmiş olan bostancılar arasında asma aşıcıları, Ahır Kapı yanında samanlık ocağı ve ekim işiyle uğraşmadıkları zamanlarda meydanda atçılık talimi yapan ve Bizans'ın Mavi ve Yeşil hiziplerinden esinlenilerek kurulduğu sanılan iki rakip grup olan Bamyacı ve Lahanacı ocakları bulunuyordu. Bu yöre ağıllara, kuşhaneye ve saray mutfaklarına balık sağlayan balıkhaneye bakan çeşitli bostancı bölüklerini barındırıyordu.[110] Bu alanda birçok Bizans sarnıcı ve Sinan'ın yaptığı mahzenler bulunuyordu. Mahzenlerde buz, yemek kaplarını kalaylamak için kalay, top dökmekte ve para basmakta kullanılan bakır saklanıyordu.[111] Çöpçüler ocağı da Balıkhane ile Sarayburnu'ndaki Top Kapısı arasında, Bizans deniz surlarının kulelerinden birinde barınırdı. Eremya Çelebi bu alanı şu sözlerle anlatır: "Biraz ilerde, surun altından pis sular denize akar. Bunun yakınında açılmış olan bir delikten mutfağın ve diğer saray dairelerinin süprüntüleri dışarı atılır. Buralarda dolaşan *arayıcılar* bazı şeyler bulmak ümidiyle süprüntüleri karıştırırlar. ... Burada hamam [Büyük Hamam] sularının getirdiği altın ve gümüş parçaları ile küpe, yüzük ve kıymetli taşlara tesadüf etmek mümkündür. *Arayıcılar*, senenin üç mevsiminde, iyi bir talihe rastlamak ümidiyle denize girerler ve kumu kalburdan geçirirler."[112] Evliya Çelebi bu define avcılarına "*arayıcıyân eṣnâfı*" derken, Flachat ise bunların ba-

zılannın saray çöplüğünden büyük servetler elde ettiğini iddia etmektedir.[113]

Biraz ileride, Marmara sahili boyunda Top Kapısı yakınlarında değirmen ocağı vardı. Bunların koğuşu, un öğüten bir yel değirmeni, un ve buğday anbarları, bir gülsuyu damıtma evi (*gülḫâne*), bostancılar için bir hastane, ve Hastane ya da Bostancılar Hastanesi Mescidi (*Tabḫâne Mescidi* veya *Bostancılar Tabḫânesi Mescidi*; 10[29,30]) denen küçük bir mescit Scarella'nın 1686 tarihli çiziminde deniz suru dışındaki üçgen duvarla çevrili bir avluda betimlenmiştir (Lev. 31b). Bu iş yapılarıyla tek minareli ve kırma çatılı mescidi çevreleyen duvar 19. yüzyıl fotoğraf ve planlarında da görülmektedir (Lev. 13, 14; Res. 73). Mescidin kırma çatısı ve minaresi Top Kapısı yakınında aynı yerde Matrakçı Nasuh'un minyatüründe de görünmektedir (Res. 101).[114] Hafız Hüseyin Ayvansarayi'ye göre Sultan I. Süleyman'ın yaptırdığı bu küçük mescit Marmara tarafındaki bahçelerde görevli bütün bostancılar için ortak bir ibadet mekânı idi.[115]

Haliç tarafındaki ikinci bir mescit diğer yarıya bakan bostancılar içindi. Yeşil Kiremitli Mescit olarak tanınan bu yapı bostancılar koğuşunun yakınındadır. Ayvansarayi'nin yapılışını I. Süleyman'a atfettiği bu mescit adını günümüze ulaşmamış yeşil sırlı çini (*çînî kiremid*) çatısından almaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında yeniden yapılan mescidin bugün kurşun kaplı bir kubbesi vardır.[116] Yanındaki koğuşta hünkâr köşklerine bağlı çiçek bahçelerine bakan "*bostâncılar ocağı*" üyeleri kalıyordu. *Hünernâme* minyatüründe iç avlulu manastır benzeri bir yapı olarak betimlenmiş olan bu koğuş, "*bostancılar odası*" olarak tanımlanmaktadır (Lev. 10[47]; Res. 56). Aynı yapıyı 16. yüzyıl sonunda yapılmış birçok minyatürde de görebiliyoruz (Lev. 20b, 21b; Res. 93a).

Duvar çevrili bu kuleli avlu Melchior Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında (Lev. 25d) ve 1590 yılında bir Avusturyalının yaptığı bir diğer panoramik resimde de (Lev. 27) görülmektedir. İki resimde de duvarla çevrili bir avluya bitişik, bostancıbaşının konutu olması muhtemel yüksek bir kule köşkü yer alır. Bostancıbaşının güvenlik görevi de vardı ve inşaatlarda çalıştırmak için getirtilen mahkûmlar için kullanılan bir hapishane konutunun civarında idi. Koğuş Yeşil Kiremidli Mescid'in yanı sıra bir mutfak, fırın ve hamam içeriyordu.[117] II. Mehmed zamanında inşa edilmiş olan bu yapı topluluğu 19. yüzyılda yerine bir tıp okulu yapılana dek varlığını sürdürmüştür. Hamamın yıkıntıları ve yeniden yapılmış mescit hâlâ bu civardadır (Lev. 13).[118]

1681'de bostancılar koğuşunu görmüş olan Giovanni Battista Donato şöyle yazmaktadır: "Orada tonozlarındaki mozaiklerin hâlâ görülebildiği hemen hemen yıkık bir kilise de vardır, burası şimdi yukarıda anılan bostancıların konutu olarak kullanılıyor."[119] Flachat ise 1740'ta Çinili Köşk'ün yanındaki meydana açılan Harem kapısından ulaşılabilecek çeşitli yapılar arasında bostancıbaşının konutu ile Bizans mozaikleriyle süslü, revaklı bir "eski saray" olduğunu söylemektedir: "Oradan, değişik yollarla bostancıbaşının dairesine.... güzel bir revak ve mozaiklerle süslü eski saraya gidiliyor. Bazı kişiler bunun Konstantin'in sarayı olduğunu iddia eder; bazıları ise, olasılıkla, Bizans imparatorlarının özel bir koruma ile onurlandırdıkları ünlü bir okul olduğunu söylerler."[120] Bu betimlemelerin tümü bir arada değerlendirildiğinde bostancılar koğuşunun bir Bizans yapısından çevrilmiş olduğu kesinlik kazanmaktadır. Bu yapı, büyük bir olasılıkla Sarayburnu yakınındaki, Palaelogoslar döneminde özenle bezenmiş olan Aziz Demetrius kilise ve manastırıdır.

Kubbeli kilise Buondelmonti haritasında "*S. Demetri[us]*" olarak belirtilmiştir. Aynı harita biraz ileride, Marmara sahil suru kenarında "*S. Georgius*" kilisesini gösteriyor. Bir zamanlar moza-

iklerle bezeli olduğu bilinen bu kubbeli yapının kalıntıları Manganlar bölgesinde yapılan kazılarla tespit edilmiştir (Lev. 24a); haritada bu civarda gösterilen hünkâr tersanesi 16. yüzyılda Haliç kıyısına aktarılmıştır.

Dış bahçenin görevlileri arasında en çok saygı görenler Fatih *Kânûnnâme*'sinde de adları geçen[121] saltanat kayığının kürekçileriydi. I. Süleyman dönemi masraf defterlerinde *"ḳâyıḳḫâne"* ya da *"ḳâyıḳḫâne-i ḫâṣṣa"* olarak belirtilen tersane Haliç kıyısındaki Yeşil Kiremitli Mescit'in önünde idi. Kırmızı boyalı hünkâr kayıkları burada yapılır ve barındırılırdı.[122] 1559'da Lorichs'in panoramasında deniz kıyısında uzun bir ahşap yapı olarak betimlenmiş ve "Sultanın gezintiye çıktığı kalyonların evi" olarak tanımlanmıştır (Lev. 25d). Kürekçilere ait koğuş, hamam ve mutfak kayıkhane yakınlarındaydı (Lev. 19 [46], 27-30a, 31a, 32a,c).[123] Abdurrahman Şeref'in haritasında da civarda birçok işlik ve depo görülmektedir (Lev. 13).[124] 1527-28 tarihli masraf defterinde sahilde bir depodan (*anbâr-ı yâlı*) söz edilir. Sinan burada daha sonra bir *anbâr-ı 'âmire* inşa etmiştir.[125] Bu depolarda tekne yapmakta ve başka inşaatlarda kullanılan malzemeler saklanıyor olmalıydı. 1681-82 yılında tutulmuş bir masraf defterinde *"sarây-ı cedîd-i 'âmirede deryâ kenârında vâḳi' ḳayıḳḫâneler ḳurbinde bıçḳıḫâne ve meremmâtçılar ve naḳḳâşlar ve zevraḳçılar kârhâneleri*"nden söz edilmektedir. Ayvansarayi sıvacıların, bıçkıcıların, ok ve yay ustalarının da burada çalıştıklarını söylemektedir.[126] Eremya Çelebi ise Yalı Köşkü civarındaki bu yöre hakkında şunları yazmaktadır:

> Daha ileride, Bostancıbaşı'nın kayıkhanesi ve *meremmetçibaşı* ile adamlarının oturdukları odalar vardır. Sarayın tamiri için lazım olan her cins levazım burada mahfuzdur. Usta işçiler, sarayın her türlü tamirine derhal yetişmek üzere daima hazır vaziyette dururlar. Öte-de, Sarayın *kireççibaşı*'sının meskeni ile inşaat amelesi olarak alıkonulan *payzen*'lerin odaları vardır. Bunun yanında *payzenleri* sıkı bir muhafaza altında bulundurulan *hapishane* görülür. Bostancıbaşı, karşı gelenlere burada dayak attırarak onları cezalandırır.[127]

Bütün bu anbarlar ve inşaatla ilişkili işlikler, birinci avlunun batı yakasındaki anbar-ı 'âmireye bağlı olanlarla birlikte tepenin doruğundan sahile kadar kara duvarı boyunca kesintisiz uzanan bir alana yayılmışlardı.[128]

Kayıkhanenin ötesinde Sarayburnu'nda Top Kapısı ocağı diye bilinen bir grup bostancı yerleştirilmişti (Lev. 10 [48]). Bunların koğuşu, çift kuleli girişin içindeydi. Kapı önüne konmuş topları beklemenin yanı sıra bir tür kıyı koruması olarak da görev yapıyorlardı. Görevlerinden biri de kıyıdaki hünkâr köşklerine çok yaklaşmış kayıklara taş atarak uzaklaştırmaktı. Du Fresne-Canaye 1573'te saray yakınında kayıkla kıyı boyunca dolaşırken II. Selim'i iki-üç içoğlanı, birkaç dilsiz ve iki cüce eşliğinde ata binerken görür. Sultan atından indikten sonra Sarayburnu yakınında üstü halı örtülü bir kürsüye oturur ve bostancıbaşı kendisine bir demet çiçek sunar. Fransız bundan sonra bir şey görmemiş, çok yaklaştığı için bostancılar kayığını taşlamaya başlamışlar (Res. 128).[129] Topçular ocağı Sarayburnu'nun hızlı akıntılarına kayıklarından düşenleri kancalarla, güçlü akıntıya kapılmış gemileri ise ip ve bocurgat kullanarak kurtarırdı.[130]

Hünernâme minyatüründe toplar Top Kapısı önündeki ahşap sundurmaların altında gösterilmiştir. Kapıda uzun boylu bir adam iskeleti, büyük bir balık omurgası ve bir hayvan başı asılıdır (Res. 56, 126). Eremya Çelebi bu nesneleri "büyük bir kaplumbağa kabuğu ve eğri olarak, iki insan boyunda bir de amud-ı fıkarî [omurga]" olarak tanımlamaktadır.[131] Büyük, taş bir top ve taş atan bir devin bacak kemikleri olduğu söylenen benzer nesneler Ayasofya'nın alt tarafında, Bi-

zans deniz surundaki diğer bir kapıda da asılıydı.[132] Bunlar muhtemelen içeri sızmak isteyenlere karşı kapıları koruyan tılsımlardı.

Görüldüğü gibi, sarayı kuşatan geniş bahçede birinci ve ikinci avlularda gerçekleştirilen dış hizmetleri tamamlayan karmaşık ve kalabalık bir örgütlenme bulunuyordu. Çeşitli eyaletlerden toplanan çiçek, tarım ürünleri, hayvanlar, maden ve yapı malzemelerinin bir araya getirildiği, tasnif edildiği, saklandığı ve kullanıldığı bu mikrokozmik bahçe, tepenin doruğundaki sarayın egemenliği altındaydı. Sultanın iyi vakit geçirmesine imkân tanıyacak güzel bir yer olmanın ötesinde, bitki ve hayvanların yetiştirilmesinin esas nedeni hünkâr sofrasına yiyecek sağlamaktı. Bahçenin işlevsel içerikleri, aynı zamanda, güçlü Sultanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin ve egemen olduğu ülkelerin kaynaklarını da simgeliyordu. Anbar ve sarnıçlarda saklanan hammaddeler çeşitli sanatları temsil eden işliklerde tüketiliyordu; dolayısıyla çalışma ve keyif kavranılan bahçeyi adeta paylaşmışlardı. Dış bahçe, Adrianus'un Tivoli'deki villasında simgeleşmiş Roma geleneğinde olduğu gibi, keyif ve ekonomik etkinlikleri kaynaştırıyordu.

Dış bahçede, güç ve zaferin diğer simgeleri olarak antik eserler de sergilenirdi (yeni işlevlere kavuşturulmuş mozaiklerle bezeli kiliseler bunların bir örneğidir). Bu antik eserler arasında, Bizans imparatorlarının pek çoğunun gömülü olduğu ve Fatih külliyesine yer açmak için yıkılan Kutsal Havariler Kilisesi'nden devşirilmiş olması gereken lahitler, vaftiz tekneleri ve hâlâ üçüncü avlunun asmabahçesi önünde duran Gotlar Sütunu da bulunur (Lev. 10 [26]; Res. 114a, b). Özgün halinde üzerinde antik Bizans'ın kurucusu Bizas'ın bir heykeli bulunan bu sütunun kitabesindeki FORTUNAE/REDUCİ OB/ DEVICTOS GOTHOS/ IC XC NIKA sözleri Got'lara karşı kazanılan zaferin anısına yapıldığını göstermektedir. Sütun aynı zamanda Fatih Mehmed'in sarayını eskiden Bizans'ın duvarlarla çevrilmiş akropolü üzerine yaptığını hatırlatacak bir zafer anıtı olarak muhafaza edilmiştir.[133] Çeşme yalağı olarak kullanılan çok sayıdaki Bizans lahitlerinden üzerinde defne çelengi tutan iki melek kabartması bulunan bir örnek 17. yüzyılın ortasında hâlâ Gotlar Sütunu'nun yanında görülebiliyordu.[134] Bu lahitlerin çoğu sarayın dış bahçesinde, Çinili Köşk'ün karşısındaki modern bir yapı olan Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür. II. Mehmed'in dış bahçede yaptırdığı köşkler gibi, bu eski kültür yapıtları da tutarlı bir güç mesajı ileterek bahçenin doğal koleksiyonunu tamamlıyordu.

Notlar

1 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 32.

2 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 52b.

3 Zikreden Andrews, s. 150-58.

4 Osmanlı şiirinde bahçe hakkında bir yorum için bkz. Andrews.

5 Sultan Süleyman bir galeriden oğlanların talimlerine bakardı, "par queques galleries les peut voir sans etre veu," Postel, 3. böl, s. 10-11. Aşağı bahçede spor etkinlerini yüksek köşklerden seyreden sonraki sultanlar için bkz. Courmenin, s. 172; Cevrî, s. 290-92. Taş tahttaki kitabe için bkz. Şeref, s. 420. Bir 1089 (1678-79) tarihli onarım belgesi "Bağdâd ḳaṣrı muḳâbelesinde güreş meydânı"ndan söz ediyor, BA, fol. 39.

6 Yedi kuleli varsayımsal iç kale için bkz. Atasoy, "Matrakçı's Representation", s. 93-101; Örs, "History of the Topkapı Palace", s. 6-18; Davis, s. 4; Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde", s. 27-28; Tansuğ, s. 135-69, Raby "*El Gran Turco*", s. 300-301; Çığ, "Fatih Topkapı", s. 17-27. Kemal Çığ, Topkapı Sarayı ile Yedikule hisarını karıştırarak, II. Mehmed'in yaptırdığı müstahkem kuleleri olan bir kale (*aḥmedek*) zikreden Tursun Bey tarihine göndermede bulunuyor. Bu kale Yeni Saray'ı anlatan bölümde anılmıyor bile; bu ancak, tarihçi Kemalpaşazâde'nin bir *aḥmedek* olarak belirttiği, Yedikule olabilirdi, (Çığ, "Fatih Topkapı", s. 24; Tursun, metin fol. 60b; Kemalpaşazâde, 1:99, 2:101).

7 Bu kuleli avlunun varsayımsal bir rekonstrüksiyonu için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 296, 300; Eldem ve Akozan, s. 78-79, Lev. 91. Ayverdi 1953'te bu mazgallı duvarın Hekimbaşı Kulesi'nde güneye döndüğünü ileri sürdüyse de 1974 yılı varsayımsal planı bu duvarın kulenin ötesine, Mecidiye Köşkü'ne dek uzanıp burada güneye dönerek İç Hazine ile birleştiğini gösteriyor, Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 727. Sonraları eczane olarak kullanılan, sultan hastaysa hekimbaşının kaldığı bu güne kalan tek kule için bkz. Atâ, 1:174ff, 193-94; T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 124; Davis, s. 174.

8 Atasoy, Matrakçı'nın minyatüründe yedi kule saymıştır, Atasoy, "Matrakçı's Representation", s. 93-101. Bu kulelerin önceden durduğu yerlerin olası listesi bir plan üzerine çizildiğin-

28 Sultanın siestaları için bkz. Menavino, s. 91. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 23-24: "Il Palazo, dove stanzia il Gran Turco [yani, Has Oda], il qual Palazo la maggior parte è lavorato in volto, et ha molte camere, et stanze de estate, et da inverno."

29 "Dans le jardin est un vivier et une chambrette faite en forme de lanterne, tout en verre; quand la sultane s'y tient, elle voit par tout le jardin sans être vue de personne," Fresne-Canaye, s. 90.

30 Zikreden Şeref, s. 415-16. Şiirler ve düşürülen tarihler için bkz. Cevrî, s. 290-91, 293-96; zikreden Evliya, 1:268.

31 Eldem, *Köşkler*, 1:319-28.

32 İki yardımcı oda, bir onarım belgesinde, "*sünnet odası ḥammâmı*" "*ḫitân oṭası ḥammâmı*" ve "*ḫitân odası helâsı*" olarak belirtiliyor, TSA, D 9916, sayı 6, fol. 2b; E 12359, sayı 2, fol. 20a; D 9916, sayı 46, fol. 2a; D 9916, sayı 50, fol. 4b; D 9916, sayı 54, fol. 6a. Geç dönem kaynaklarına göre Sünnet Odası hamamında sultanlar abdest alıp, tıraş olurlardı, TSA D 10749 fol. 8b, 31b, E. 12359, sayı 2, fol 2a, E 12359 sayı 4, fol. 35a; D 10749 fol. Sb, 26a, 32b; Salahî, fol. 13b.

33 I. Selim Camii'nin tarihinin 927-33 (1521-27) olduğu için bkz. Bostan, fol. 13b, 99b; Mehmed Aşık, fol. 365a.

34 Mermer sofanın 17. yüzyılda yeniden yapılışı için bkz. Eldem ve Akozan, s. 78, 77-79, 85-86. Yerini I. Abdülhamid'in köşkünün aldığı kule için bkz. aynı eser, s. 81.

35 Dallam, s. 62-63.

36 Rosedale'de yayınlanmıştır, s. 27.

37 Denny, *Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha*, s. 112-28. Sünnet Odası çinileri için bkz. Erdmann, s. 144-53.

38 Eldem ve Akozan, s. 67, 78.

39 Mahir, s. 113-31. Bu çiniler için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "From international Timurid to Ottoman". Denny, *Ch'ilin* çinilerinin ilk kez I. Süleyman'ın Arz Odası için 1550 veya 1560'larda yapıldığına inanıyor, ancak önce de gördüğümüz gibi bu yapının çinileri 1527-28'de üretilmişti, Denny, *Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha*, s. 122, 125, 139-42.

40 BA, KK 7097, fol. 33. Ali Usta 932 (1525-26) yılının iki ücret bordrosunda kâşicibaşı Tebrizli Habib'in en yüksek ücretli yardımcısı olarak görünüyor; Habib'in yardımcıları Bosna, Trabzon, Üsküp, Presba, Nevrekop ve Varna'dan derlenmişti. TSA, D 9076, sayı 2, D 9076, sayı 5. Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'a getirttiği İranlı sanatçılarla ilgili kaynaklar ve ücret defterlerinden birinin Almanca çevirisi için bkz. R. Anhegger, s. 180-85. I. Süleyman'ın 1527-28 yılı hesap defterleri saray ve öteki yapılar için çinilerinin yapıldığı İstanbul'da bulunan bir çini işliğinde yapılan onarımdan söz ediyor, BA, MM 17884, fol. 61, 70; KK 7097, fol. 58. İstanbul su yollarının 976'da (1568-68) yapılan bir envanteri "*kâşiḫâne*"nin Tekfursaray'da olduğunu gösteriyor, bkz. Çeçen, s. 104. Bu işlikte üretilen çiniler için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "From International Timurid to Ottaman".

41 *Cuerda seca* çinilerinin (sırlı çini) kullanıldığı çağdaş yapılar, İstanbul'da, I. Selim camii ile türbesi (1521-27), Bozüyük'te Kasım Paşa Camii (1528-29) ile I. Süleyman'ın 1526 ve 1528 arasındaki restorasyonları tarihinde üretilen Sünnet Odası, Arz Odası ile Bağdat ve Revan köşklerindeki dağınık örneklerdir. Has Oda ve Sünnet Odası'nın cephelerindekilere benzeyen mavi beyaz ve turkuaz çiniler Gebze'de I. Süleyman'ın veziri Çoban Mustafa Paşa'nın türbesinde de görülür (öl. yaklaşık 1528-29). Süleyman'ın İstanbul'daki çini işliğine yakıştırılabilir çiniler hakkında daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "From International Timurid to Ottaman".

42 Kitabe için bkz. Şeref, s. 419; Davis, s. 177-79.

43 Bu yapı için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:88-89, 92. Bu kaynaklarda geçen "çadır köşkü" (*çadır köşki, çadır ḳaṣrı, ḳaṣr-ı ḫayme*) olabilir, BA, MM 17887, fol. 5b; TSA, Arşivi, E 12359, sayı Fol. 2a, 6b; D2233, fol. 11a; D 9916, sayı 42, fol. 4b, D 9916, sayı, 45, fol. 3b; D 10749, fol. 37a; D 2157, fol. 4a; Bostanzâde, fol. 25b-26a. IV. Murad'ın 1048'de (1638-39) (*ḳaṣr-ı çadır, ḳaṣr-ı ḫayme*'de) yaptırdığı kapsamlı onarımlar kayda geçmiştir, BA, KK 7104, fol. 20a-21b. Scarella'nın 1686 çiziminde (31b. Levha) kubbeli bir köşk Hazîne-Hamam biriminin tam önünde görülüyor; ayrıca bkz. Res. 114a,b. Şekiller.

44 Atâ, 1:313, 298-99; Flachat, s. 182-83. Bostancılar ocağı için ayrıca bkz. T. Öz, *Guide to the Museum*, s. 19-20.

45 TSA, D 9636, fol. 1b.

46 BA, MM 511, fol. 3, 26.

47 BA, MM 672, fol. 71. Portakallar için ayrıca bkz. MM 511, fol. 5, 20, 52.

48 BA, MM 383, fol. 73; MM 945, fol. 36; MM 443, fol. 44; MM 424, fol. 39; MM 2126, fol. 105.

49 Dallam, s. 62.

50 Flachat, s. 183-84.

51 Flachat, s. 182-83.

52 Tavernier, s. 57.

53 Şeref, s. 285.

54 Toplar için bkz. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 29. Malipiero'nun vekayinâmesine göre 1473'te yirmi adım uzunluğunda bir duvar dikilmiş ve II. Mehmed doğuda savaşırken bir Venedik deniz saldırısı beklenildiği için (o zaman Aya Dimitri denilen) Sarayburnu'nda on dört topla donatılmıştır; bkz. Malipiero, s. 87; zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 317-18.

55 Menavino, s. 91-92.

56 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 53b.

57 Cafer Çelebi, s. 75, Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 53b.

58 Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol 52b-53b.

59 Tursun, metin fol. 58b-59a.

60 Kemalpaşazâde, 1:103; 2:104; Cafer Çelebi, s. 75; Hamidî, s. 130. Benzer bir cennet imgesi için bkz. Kabulî, s. 51-55.

61 Kritovoulos, s. 208.

62 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24-25.

63 Harff, *Pilgerfahrt*, s. 241; Harff, *Pilgrimage*, s. 206.

64 Menavino, s. 97-98. Dokuz bostancı grubu için bkz. La Croix, *Mémoires*, s. 146; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 25a. Bostancıbaşının konutuna bitişik ana bostancılar koğuşundan başka, dış sur duvarları boyunca birçok küçükleri vardı; "Le stanze, li bagni, e le cucine loro, sono intorno le mura del serraglio compartite a camerate", Bon, 79.

65 BA, MM 17884, fol. 38; KK 7097, fol. 38.

66 Lokman, *Hünernâme*, 2: fol. 149b-50a.

67 BA, MD 30, sayı 52.

68 BA, MD 28, sayı 1028.

69 Yayınlanmıştır, A. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 9, sayı 17.

70 BA, MD 69, sayı 177; yayınlanmıştır, A. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 6, sayı 14.

71 BA, MD 69, sayı 177; yayınlanmıştır, A. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 3 sayı 6.

72 La Croix, *Mémoires*, s. 146. Parmaklık ve kameriyelerin kırmı-

zı boyasının dönem dönem yenilenişi için bkz. BA, MM 753, fol 12; KK 7104, fol. 21a; KK 7097, fol. 24; MM 511, fol. 29; MM 3780 fol. 100, 103, 125, 147; MM 403, fol, 58, 61; MM 1250, fol 16; MM 424, fol. 40.

73 Fresne-Canaye, s. 87-88.

74 Wratislaw, s. 74-75.

75 Sandys, s. 113.

76 Tavernier (s. 263-67) çeşitli bölümleri çiçek ekili küçük bahçenin yanı sıra bahçenin geri kalanının da sebze ekili olduğunu bildiriyor. Ayrıca bkz. Courmenin s. 167.

77 Menavino, s. 98. 910 (1505) envanteri için bkz. T. Öz, *Topkapı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, faksimile, sayı 21. fol. 16.

78 Hayvan ağılları için bkz. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24-25.

79 TSA, D 9636. Şu belgelerde de geçiyor: BA, MM 424, fol. 41; MM 699, fol. 15; MM 2126, fol. 105, 110; KK 7104, fol. 23a; MM 403, fol. 121; KK 7097, fol. 34, 100; MM 17884, fol. 54-56.

80 Boğaz içindeki Tokat Bahçesi için bkz. Evliya, 1:464; Eremya, s. 51. Eski Saray'ın avlaklarını Angiolello zikrediyor, *Inedito manoscritto*, s. 25.

81 BA, MM 672, fol. 72; MM 424, fol. 41.

82 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 188b-89a.

83 Bernardo, s. 352.

84 Courmenin, s. 175.

85 Şeref, s. 291; Atâ, 1:303.

86 Kuşhane kaynaklarda "*ḳuşḫâne, ḳuşḫâne-i mîrî, ḳuşḫâne der bâġçe-i ḫâṣṣa, murġḫâne, murġḫâne-i mîrî, murġḫâne der bâġçe-i ḫâṣṣa*" olarak geçiyor bkz. TSA, D 9636; D 9916, sayı 46, fol. 3b; D 9916, sayı 53, fol. 1b; BA, MM 51, fol. 4-5, 21, 34, 47; MM 487, fol. 63; KK 7097, fol. 100; MM 17884, fol. 55; MM 5549, fol. 9; MM 1947, fol. 27; Üsküdarî, 2: fol. 123a.

87 Atâ, 1:304-5.

88 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 21.

89 Eremya, s. 5. Bizans akropolü yakınındaki yıkılmış St. Menas Kilisesi için bkz. Müller-Wiener, s. 495.

90 İnciciyan, s. 58.

91 Chishull, s. 46.

92 "*ḥavżhâ-ı ḳuşḫâne*" BA, MM 5549, fol. 9; MM, 1947, fol. 27. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24-25.

93 Gyllius, s. 40.

94 "Meremmet-kerden-i balıḳḫâne-i ṭalyân-ı mîrî ve nev-sâḫten-i nerdübân-ı ḳulle-i mezbûre ve iskele-i pâdişâh," BA, MM 511, fol. 4, 40. Ayrıca bkz. MM 17884, fol. 55; Üsküdarî, 2: fol. 123a.

95 Yeni köşk "*ḳaṣr-ı cedîd der nezdî ṭalyân-ı bâġçe-i ḫâṣṣa*" olarak geçiyor, BA, MM 397, fol. 42.

96 Eremya, s. 5.

97 BA, MM 5549, fol. 7-8; MM 1947, fol. 27; Cevdet 2636; TSA, D 5400; E 12359, sayı 1, fol 7b; D 9916, sayı 16, fol. 3a; D 9916, sayı 43, fol. 2b; Salahî, fol. 115b; Atâ, 1:314.

98 Şeref, s. 297. Flachat (s. 171): "On apperçoit un peu plus bas, dans la même prairie, la porte qui conduit à une tour de bois bâtie dans la mer. C'est là qu'on enferme les visirs lorsqu'on les dépose, jusqu'au moment qu'ils partent pour se rendre au lieu de leur exil" diye yazıyor.

99 "Sedd üzri taḫt-ı hümâyûn", "abdest odası", "ḳaṣra muttaṣıl ṣaġîr ṣoffa", "balıḳḫânede vâḳî paşa odası" TSA, D 5400.

100 Atâ, 1:305.

101 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 230b; Selanikî, *Tarih*, s. 289, 291.

102 Kitâbe için Şeref, s. 296. Bu alan için bkz. Demangel ve Mamboury; Atâ, 1:314; Şeref, s. 291-99.

103 BA, MM 373, fol. 53.

104 BA, MM 424, fol. 40; MM 699, fol. 15.

105 Tavernier, s. 69.

106 Bu yöredeki köşkler için bkz. Şeref, s. 291; Atâ, 1:303. IV. Murad adına yapılmış bir köşk 1050 (1640-41) yılının bir hesap defterinde (*ḳaṣr-ı cedîd der meydân-ı cündiyân*) olarak anılıyor. Gülhane Kasrı diye bilinen bir başka yapı 18. ve 19. yüzyıl kaynaklarında pek sık geçiyor. Bir 1215 (1800) yılı hesap defteri, meydan yakınlarında aşağıdaki köşkleri sayıyor: Gülhane, Murâdiye, İncüli ve İshâkiye, BA, MM 373, fol. 53; TSA, D 1098, fol. 50b-51a; D 10749, fol. 14b; D 9916, sayı 4, fol. 2b; D 5400; D 9916, sayı 4, 16.

107 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 230b.

108 Cirit (polo) oyunları için bkz. Flachat, 1:210-12. Çeşitli etkinlikler için bkz. Ömer Efendi, fol. 2a, 4b, 5b, 6a, 7a, 9b, 10b, 11b, 12b, 13b, 15a; Salahî, fol. 15a, 22a, 34b, 43b, 53b, 67a.

109 "Kum Meydanı" ibaresi için bkz. TSA, D 9916, sayı 4, fol. 2a. Kaynaklar bahçe yolları ve iki meydana dökülen 995'ten 1200'e varan gemi yükü kumun masraflarını gösteriyor, BA, Cevdet 3323, 4175, 4193, 7473, 7885.

110 "Çayır" terimi için bkz. BA, MM 511, fol. 4, 43. Bu alanı Flachat "vastes prairies, & des jardins immenses remplis d'arbres & de fleurs" olarak betimliyor, s. 170-71. Bu alana hizmet veren bostancılar için bkz. Atâ, 1:302-5. Atâ Bamya ve Lâhana ocaklarının Timur'un Osmanlıları yenmesinden sonra Bizans'ın mavi ve yeşil hizipleri örneğine göre kurulduğunu yazıyor; 1:31, 304.

111 988 (1580) yılından bir hesap defteri "*bakırḫâne-i mîrî der bâġçe-i ḫâṣṣa*"dan söz ediyor. 1095 (1683-84) tarihli bir onarım belgesi bu bakır mahzeninin birinci avludan Marmara kıyısına inen yokuş boyunda olduğunu belirtiyor, BA, MM 511, fol. 4, 38; MM 699, fol. 15. Üsküdarî bu mahzenin Kastomunu'dan gelen bakırının top dökümü ve para basımında kullanıldığını yazıyor. "Ḳadîmü'l- eyyâmda binâ olınmuş bakır mahzeni"nin yerinin İncili Köşk'ten sonra "*ḳuşḫâne*" ve "*ṭalyân-ı mâhî-i ḫâṣṣa ḳurbinde*" olduğunu söylüyor, Üsküdarî, 2: fol. 123a-b. Fırın ve saray su kulesi yakınlarında, birinci avlunun doğu yanındaki kalay işlikleri için bkz. Tezcan ve Şeker. Fırının yakınlarındaki buzhane ocağı için bkz. Eremya, s. 14; BA, Cevdet, 2026. Saray mutfak ve kilerinin Sinan tarafından yapılan mahzenleri için bkz. Sa'i, *Mimar Sinan*, s. 48, 123.

112 Eremya, s. 7-8. Kule "ḳulle-i mezbeleciyân", "ḳulle-i mezbelekeşân" olarak anılıyor BA, MM 403, fol. 105. Ayrıca bkz. Atâ, 1:303; Şeref, s. 293.

113 Evliya, 1:514. Flachat (s. 172) şöyle yazıyor: "C'est à peu près dans le meme endroit [yani balıkhane] qu'est l'egoût d'ou l'on jette dans la mer toutes les balayures du serrail. On ne s'attendroit pas que ce lieu fût affermé: il rend néanmoins 700 écus. Les immondices glissent rapidement sur des longs plateaux de bois biens unis, sans qu'il soit possible qu'elles puissent se disperser. De pêcheurs se mettent tous les jours dans l'eau; ils remplissent de ces immondices des especes de bassins de bois assez grands & profonds: à force de les mouvoir, il n'y reste plus que les choses de poids. Il leur arrive souvent d'y

trouver pierreries, des perles, de l'or & de l'argent, & mille petites bijouteries précieuses. Plusieurs de ces pêcheurs se sont promptement enrichis à ce métier pénible & difficile en hiver. Les Bostanchis les méprisent, & se contentent de l'affermer."

114 Bu yapılar için bkz. Atâ, 1:62; Şeref, s. 293; Demangel ve Mamboury, s. 8-10. Bostancılar hastanesi 988 (1580) yılının bir hesap defterinde "bîmârḫâne-i ġılmânân-ı bostâniyân, bîmârḫâne-i bostâniyân" diye geçiyor BA, MM 511, fol. 3, 30. Bu hastanenin önündeki deniz surunun kapısına İnciciyan "*Hastalar Kapısı*" diyor, İnciciyan, s. 27. 16. yüzyıl hesap defterleri "*ḥammam-ı bostâniyân-ı bimârḫâne, ḥâmmâm-ı bîmârḫane-i bostâniyân*"dan söz ediyor, BA, MM 511, fol. 4, 42. 18. yüzyıldan bir onarım belgesi, hastanede hamam, mutfak ve çamışırhane gibi çeşitli odaların bulunduğunu gösteriyor. Yandaki Değirmen ocağında büyük bir koğuş, bir değirmenci odası, bir değirmen, un ve buğday anbarları, bir mutfak ve ahırlar vardı, TSA, E 385, sayı 7; D 9916, sayı 22; D 2956; BA, Cevdet 648. Gülsuyu yapımevi "*gülâbḫâne*", "*gülâbḫâne-i ḫâṣṣa*", "*gülâbḫâne-i mîrî*" ve "*furun-ı gülḫâne*" ya da "*furun-ı gülâbḫâne*" için bkz. TSA, D 9636; BA, KK 7100, fol. 18a; MM 511, fol. 4, 21, 33.

115 Ayvansarayi, 1:242; ayrıca bkz. Atâ, 1:314.

116 Ayvansarayi (1:241) yapıdan "*yeşil kiremidli mescîd der ḳurb-i ocâḳ-ı bostâniyân*" diye söz ediyor. Sonraki kaynaklarda *yeşil kirimidli mescîd* ya da "*yeşil kiremidli cāmi'-i şerîf*" olarak sık sık geçen bu yapı için bkz. Tezcan, "Sur-u Sultanî," s. 395; T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", s. 61; T. Öz, *İstanbul Camileri*, 1:156; Atâ, 1:125; TSA, D 9916, sayı 16, fol. 2b.

117 "*Bostâncılar odaları*", "*odahâ-ı bostâniyân*", "*odahâ-ı ġılmân-ı bostân*" diye sözü edilen koğuş için bkz. Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 230b; TSA, D 9636; MM 511, fol. 3; BA, KK 7097, fol. 100. Onun bitişiğinde bostancıbaşının odası (*oda-ı ser bostân, bostâncıbaşı ḥażretleriyle bostân oğlanlarının odaları*) vardı, BA, KK 7097, fol. 100. Hamamından sık sık (*bostancılar ḥammâmı, ḥammâmı bostâncıyân, ḥammâm-ı odahâ-i bostâniyân-ı ḫâṣṣa*) olarak söz ediliyor. Atâ, 1:61, 293-94, 314; TSA, D 9636; BA, MM 5633, fol. 79; MM 648, fol. 87; MM 511, fol. 4, 40; MM 487, fol. 63. Kaynaklar, bostancılar mutfağı "*maṭbâḫ-ı bostâniyân*" ve "*furun-ı bostâncıyân*" ya da "*furun-ı bostâniyân-ı ḫâṣṣa*"dan da söz ediyor, BA, MM 648, fol. 88; MM 511, fol. 4, 32; BA, MM 858, fol. 74. Hapishane için bkz. Flachat, s. 211. D'Ohsson'a göre fırının yanındaki bu hapishaneye "fırın" (*fouroun*) deniyordu, Ohsson, d:15-16. Eremya Çelebi ve Abdi Paşa "*bostâncıbaşı çârdâğı*"nda bir vezirin hapsedildiğini yazıyor. 1034-35 (1624-25) yılından bir hesap defteri de hapishaneden "*çârṭâḳ-i ağa-ı bostâniyân*" diye söz ediyor, Eremya, s. 12, 56; Abdi Paşa, fol. 7b; BA, MM 648, fol. 88.

118 15. yüzyıl bostancıbaşı ve bostancıları için bkz. Leysizâde, s. 43; Menavino, s. 97-98.

119 "Vi si osserva di più una quasi diroccata fabrica di Chiesa, ne' volti della quale vi si vede ancora del Musaico, e serve al presente per habitatione de'sudetti Bustangi," Donato, 2:94.

120 "De là [Harem kapısı] on va par différentes alées aux appartements du Bostanchi Bachi ... à la Casoda [Has Oda], au vieux serrail, qui est décoré d'une belle collonade & d'une mosaique. Les uns prétendent que c'étoit le palais de Constantin; d'autres assurent avec assez de vraisemblance, que c'étoit un college fameux que les Empereurs honoroient d'une protection spéciale," Flachat, s. 210. Kilise ve St. Demetrius manastırı için bkz. Millingen, s. 249; Müller-Wiener, s. 40, 495.

121 Leysizâde, s. 43. Kürekçiler için ayrıca bkz. Atâ, 1:308; Hezârfen, *Telhîs*, fol. 24b-25b.

122 TSA, D 9636; BA, MM 17884, fol. 56. Venedik elçisi Pietro Bragadino, Haziran 1525 tarihli bir mektupta I. Süleyman için güzel bir kadırga yapılmakta olduğunu yazıyor, Bragadino, "Sommario" Sanuto'da s. 268. Selanikî Süleyman'ın, sarayının kıyısında bir kayıkhanede, kızıl bir kadırga yaptırdığını doğruluyor ve onun örneğine II. Selim ve III. Murad'ın da uyduklarını söylüyor, *Tarih*, fol. 24b-25a.

123 Melchior Lorichs için bkz. Oberhummer, Lev. 4. Kayıkhane için ayrıca bkz. Geuffroy, s. 231; Gyllius, s. 40.

124 Şeref, s. 286. Şeref kayıkhane ocağında hamam, mutfak ve kapısında II. Selim'in annesinin yaptırdığı onarımları anılaştıran şimdi yitik bir kitabeyi kaydediyor.

125 BA, MM 17884, fol. 31. Sinan'ın saray bahçesinde kıyıda yaptığı mahzen-i âmire (*ḫâṣṣ bâğaçde yâluda binâ olan anbâr-ı 'âmire maḫzeni, ḫâṣṣ bâğçe yâlusında anbârı 'âmire*) için bkz. Sa'i, *Mimar Sinan*, s. 48, 122; Sa'i, *Tezkiretü'l-bünyân*, s. 43.

126 BA, MM 1947, fol. 44. Ayvansarayî (1:242) bu işliklerin kıyı boyunda, Yeşil Kiremitli Cami'nin hemen aşağısında olduğunu söylüyor.

127 Eremya, s. 12. Atâ "Ta'mîrât Anbârı Takımı"nın, ikisi de işliklerine yakın olan, Yalı Köşkü ile Sepetçiler Kasrı'nda buluştuklarını yazıyor. Hassa Mimarları ocağını oluşturan bu grubun üyeleri arasında *şehr emini, mi'mâr ağa, sunâzın, istanbul ağası, kireççibaşı, anbâr müdîri, anbâr birinci kâtibi, sermi'mâr, mi'mâr-ı sânî ve ta'mîrât müdîri*'ni sayıyor, Atâ, 1:290. Hassa Mimarları ocağı için bkz. Turan, s. 157-202.

128 Birinci avlunun anbâr-ı 'âmiresi için bkz. 2. bölüm.

129 Fresne-Canaye, s. 129.

130 Eremya, s. 8-9; Atâ, 1:304; Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 48.

131 Eremya, s. 9. Ayrıca bkz. İnciciyan, s. 28.

132 Maurand, s. 249.

133 Kemalpaşazâde (1:475, 2:430-31) çeşme ve tek parça mermerlerden oyma şurada burada bahçeleri süsleyen yuvarlak havuzlara (*müdevver ḥavżlar*) övgüler düzüyor. Saray bahçesinde II. Mehmed döneminden günümüze kalan çeşmeler için bkz. Bilge, 218-22. 15. yüzyıl tarihçisi Kıvamî "çeşme" olarak kullanılan "tabutlar"dan söz ediyor, Kıvamî, s. 23. Gotlar Sütunu için bkz. Müller-Wiener, s. 53. Başka bir sütun, yani Theodosius Sütunu, II. Mehmed tarafından Eski Saray'ın bahçesinde korunmuştu; sütun Vavassore haritasında gösterilmiş, Angiolello tarafından da betimlenmiştir, bkz. Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 25. Bu sütun için ayrıca bkz. Becatti, s. 83-150 ve Res. 4.

134 La Croix, *Serrail*, fol. 37; Donato, 2:95: "In uno stradone subito sopra la colonna trovasi una cassa grande di pietra, che mostra esser servita per gorna d'acque, in cui è scolpito un segno circolare, con tre segni incrociati nel mezzo, che formano come i razzi di una ruota dentro al vacuo, in cima biforcati, e un'Angelo da una parte, che lo sostiene, non potendosi però sapere di chi fosse memoria."

BÖLÜM 10

Dış Bahçenin Köşk ve Kasırları

15. Yüzyıl Kasırları: Evrensel İmparatorluk Simgeleri

Yeni Saray'ın ana yapıları tamamlandığında, Fatih Sultan Mehmed dış bahçede dünya imparatorluğuna kattığı ülkeleri temsil etmek üzere değişik mimarî üsluplarda üç kasır yapılmasını emreder. 1630'lu yıllarda IV. Murad, Bağdat ve Revan köşklerini bu iki kentin fethedilmesi anısına yaptırdığında, aynı temayı yeniden ele almıştır. Vavassore'nin haritasında görülebilen Mehmed'in üç kasrını (Lev. 23; bak Res. 6), Angiolello şu sözlerle betimlemektedir:

> Sarayın çevresinde yukarda anılan her üç avluyu da kuşatan bir bahçe vardır. ... Bu bahçede tonozlu birkaç küçük kilise bulunur, *Büyük Türk* bunlardan mozaiklerle süslenmiş bir tanesini onartmıştır. Ve bu bahçede birbirinden bir taş atımı uzaklıkta üç kasır (*Palazzi*) vardır, bunlar değişik tarzlarda yapılmıştır. Biri Acem tarzında [*alla Persiana*] yapılmış, Karaman ülkesinin tarzında süslenmiş, kerpiçle örtülmüştür; ikincisi Türk tarzında [*alla Turchesca*] yapılmıştır; kurşun örtülü üçüncüsü ise Grek tarzındadır [*alla Greca*].[1]

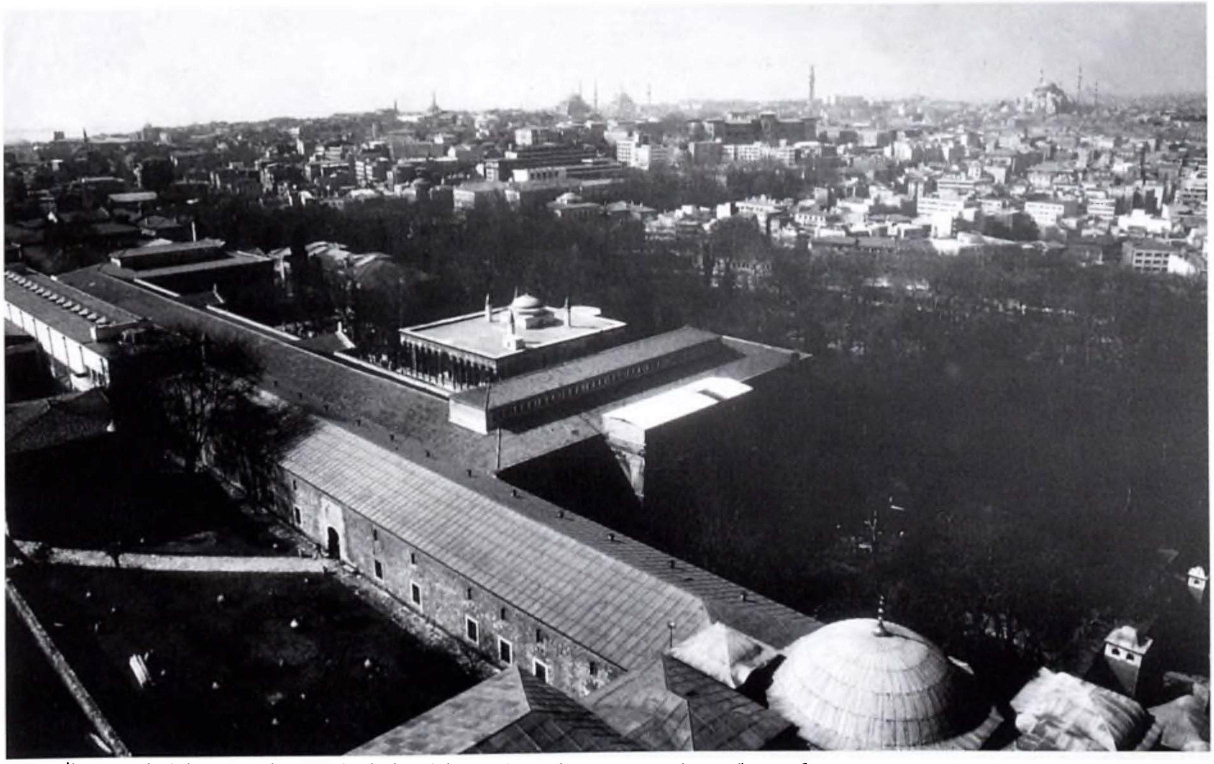
Tursun Bey de, dış bahçeyi betimlerken II. Mehmed için değişik üslupta yapılmış birbirine yakın iki kasırdan söz eder. Bunlardan biri İran şahlarının üslubunda (*ṭavr-ı ekâsire*) yapılmış bir "*şırça sarây*" idi ve aklın idrak edemeyeceği *'acâ'ib* ve *ġarâ'ib* sanatlar içeriyordu. Karşısındaki (*muḳâbilinde*) diğeri ise Osmanlı tarzında (*ṭavr-ı 'Oṣmânî*) yapılmış bir kasır idi. Bu ikincisi zamanın harikası (*'acâ'ib-i 'aṣrdan*) idi ve geometri bilimini yansıtıyordu (*fenn-i hendeseyi câmi'*).[2]

Mehmed'in üç kasrı, kendi madalya ve portrelerindeki Bizans, Trabzon ve Asya (Karaman) imparatorluklarına karşı zaferlerini simgeleyen üç tacın mimarî karşılıkları olarak görülebilir [Res. 8].[3] 1480 kışında Sultanın Venedikli bir yapı ustası ile Floransalı ahşap süsleme ustalarını (*maestri d'intaglio e di legname, e di tarsie*) davet etmesi, sarayda yapılacak olan "teknik ve bezemeler açısından"[4] İtalyanvârî (*alla Franca*) bir kasır projesiyle bağlantılı olabilir. Sarayın kimi odalarını süslediği söylenen Gentile Bellini'nin bu yılı sarayda geçirmesi de bu düşünceyi olası kılıyor. Mehmed'in varsayımsal İtalyan tarzı kasrının aynı yılın yazında (Ağustos 1480) Otranto'nun fethinden hemen önce planlanmış olması çok muhtemeldir.[5] İtalyan yarımadasının geri kalanını almak ve Roma'yı fethederek Doğu ile Batı Roma imparatorluklarını birleştirmek Sultanın büyük projesini oluşturuyordu, ancak bunu başaramadan 1481'de öldü.

Mehmed'in üç kasrından sadece Çinili Köşk olarak bilinen İran tarzındaki yapı günümüze ulaşabilmiştir (Lev. 10 [41]; Res. 6).[6] Kaynaklarda Sırça Saray olarak tanımlanan bu yapı, yüksek tonozlarla desteklenen bir meydanın kenarından Haliç'e bakmaktadır. *Hünernâme* minyatüründe görüldüğü gibi (Res. 56), meydanın altındaki büyük havuzda kasrın batı cephesi yansımaktaydı. Çinili Köşk'ün doğu cephesinin baktığı meydana birinci avludan, ikinci avlunun has ahırlarından ve Harem'in Altın Yolu'ndan erişilebiliyordu. Özel bir bostancı ocağının korumasına teslim edilmiş olan meydan, bir yokuş ve kapıyla bağlandığı birinci avlunun batı tarafına paralel olarak alçak bir platform oluşturmaktaydı (Res. 46, 117). Mehmed hem manzarası nedeniyle, hem de çöpleri Marmara Denizi'ne dökülen mutfaklardan uzak olduğu için bahçenin bu bölümünü tercih etmiş olmalıdır. Çinili Köşk'ün meydanından, Fatih'in Has Odası önündeki, duvar çevrili ve yine bir havuzda yansıyan köşklerin bulunduğu mermer sofayla hemen hemen aynı manzara görünüyordu.

Hünernâme minyatüründe gördüğümüz büyük havuza bakan iki kasırdan birinin Tursun Bey'in dış bahçede Sırça Saray'ın "*mukâbilinde*" olduğunu söylediği Osmanlı tarzı kasır olması çok muhtemeldir. Aynı meydanın yüksek istinat duvarının üzerinde yükselen bu iki komşu yapı, Avrupalıların yaptığı panoramik resimlerde (Lev. 25d, e 26-28, 30a) ve 16. yüzyıl minyatürlerinde (Lev. 20b, 21b; Res. 93a, b) karşımıza çıkmaktadır. Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında, batı cephesindeki cumbasıyla Çinili Köşk kolayca tanınabilmektedir. Sağında, Aya İrini Kilisesi'nin altındaki piramidal kırma çatılı yapının Osmanlı üslubundaki kasır olması mümkündür (Lev. 25d, e). Buna benzer bir yapı Vavassore'nin haritasında (Lev. 23.; Res. 6) aynı yerde, Çinili Köşk'ün güneyinde, muhtemelen de eski bir yapının yerine yapılmış olan (Lev. 10 [39]) bugünkü Eski Şark Eserleri Müzesi'nin kapladığı alanda betimlenmiştir. Buradaki eski yapı Dilich'in kuşbakışı çiziminde (Lev. 26b) ve anonim bir 19. yüzyıl resminde (Res. 118) meydanın güneybatı köşesinde, Çinili Köşk'ün güneyinde yer almaktadır.

Buondelmonti haritasında dış bahçenin Haliç'e bakan kısmında gösterilen "S. Paulus" Kilisesi ve yakınındaki kule köşkü belki de Fatih'in Grek tarzı kasrına ait yapılardı (Lev. 24a). Çinili Köşk ile sahil surları arasında olduğu sanılan S. Paulus Kilisesi Bizans devrinde bir yüksek öğretim kurumu olarak işlev görmekteydi. Flachat'ın bu civarda 1740'ta gördüğü "eski saray" (*vieux serrail*) sütunlu güzel bir revak ve mozaikli süslemeler içeriyordu: kimilerine göre Constantinus devrinden kalmış bir saray, diğerlerine göre de Bizans imparatorlarının özel himayesinde gelişmiş bir yüksek öğretim kurumu idi. Muhtemelen Fatih'in *alla greca* kasrı bu Bizans yapısının kalıntılarını kullanarak inşa edilmişti. Vavassore haritasında kubbeli Çinili Köşk'ün sağ tarafında, sahil suru yanında gösterilen manastır tarzında inşa edilmiş yapı grubu yine aynı kasrı betimlemektedir (Res. 6).[7] Ne yazık ki bu kasrın görünümünü yeniden kurgulamamızı sağlayabilecek yazılı veya arkeolojik verilerden yoksunuz. Menavino, St. Demetrius Burnu (Sarayburnu) yakınlarında bir zamanlar Ayasofya papazlarına ait olan ve II. Mehmed'in yazlık konuta dönüştürdüğü bir manastırdan söz etmektedir. Bunun "iki yüzden fazla odalı antik bir revakı" vardı. Angiolello'nun Fatih'in üç kasrını (*Palazzi*) dış bahçedeki Bizans kiliselerinden (*Chiesiole*) açıkça ayırması, Grek tarzı kasrın II. Mehmed'in yenmiş olduğu Bizans İmparatorluğu'nun mimarî üslubunda yapılan yeni bir bina olduğunu düşündürmektedir. Yaklaşık 1511 tarihli su dağıtım belgesinde birbiri yakınında inşa edilmiş üç kasrın çeşmelerine verilen su peş peşe belirtilmiştir: "*çeşme-i sırça sa-*

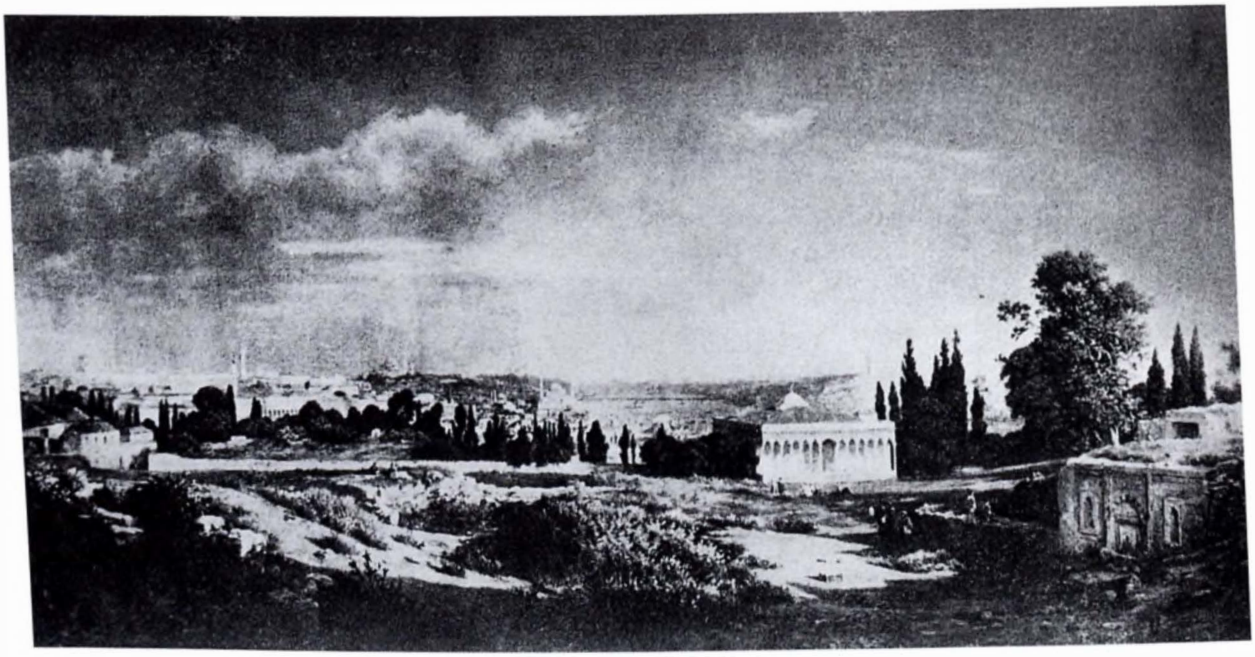
117. İkinci avludaki Has Ahırı ve dış bahçedeki Çinili Köşk'ü gösteren hava fotoğrafı

rây (1/4 lüle)", "*çeşme-i sırça sarâyın yanında olan köşk* (1/4 lüle)" ve "*çeşme-i maḥall* (1/4 lüle)". Saray anlamına gelen "maḥall" Grek tarzındaki kasır olmalıdır.[8] Osmanlı ve İran-Karaman tarzında yapılmış diğer iki kasrın civarındaki bu yapı, Fatih'in evrensel imparatorluğunun çok uluslu niteliğini yansıtan bir zafer iddiasını iletiyor olmalıydı. Komşu kasırlar tek bir imparatorluk altında birleştirilen Osmanlı, Karaman ve Bizans ülkelerini temsil ediyordu.

Çinili Köşk

Çinili Köşk, Angiolello'nun Karaman yöresi üslubunda yapıldığını söylediği, İran tarzı bir yapıdır (Lev. 10 [41]; Res. 119-21). Tursun Bey'in "*sırça sarây*" olarak adlandırdığı bu yapıya Menavino "*Sercessarai*" demektedir.[9] Yazılı Osmanlı kaynaklarında 19. yüzyıla kadar kullanılmış olan aynı isim 16. yüzyıl sonlarında kasrın içine ilave edilen bir çeşmenin kitabesinde de okunmaktadır.[10] Çinili Köşk, Osmanlı mimarî geleneğine yabancı bir tarz olan, İran ve Turan'ın (Orta Asya) Timurî üslubunda yapılmıştır. Modern tarihçi Franz Babinger bu kasrın, Karamanlı hanedanının yenilgisinden sonra Sultanın buyruğuyla 1465-66'da İstanbul'a yerleştirilen Konya ve Larendeli ustaların eseri olduğunu ileri sürmekte ve mimar Kemaleddin'in Çinili Köşk'te çalışmaya aynı yıl içinde başlamasının bir rastlantı olamayacağını düşünmektedir. Giriş kapısındaki Farsça kitabeden öğrendiğimize göre yapı Eylül-Ekim 1472'de tamamlanmıştır. Babinger temel atma tarihini ve mimarın adını, bugün kayıp olan, ancak Barnette Miller'in 870 (1465-66) ve 877 (1472-73) tarihlerini taşıdığını kabul ettiği bir kitabeden çıkarmış olmalıdır.[11]

Karaman'da sancakbeyi olan Şehzade Mustafa'nın maiyetinde Konya'da üç yıl (1471-74)

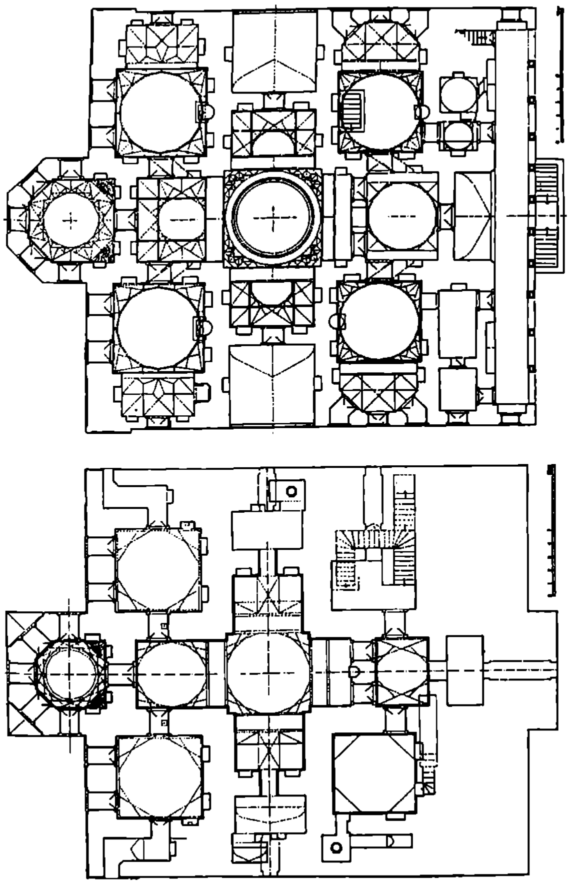

118. Çinili Köşk'ü ve önündeki meydanda artık yıkılmış olan binaları gösteren anonim bir resim. T. Öz, *Guide to the Museum*.

yaşayan ve yöre mimarîsini tanımış olması gereken Angiolello'nun bu yapıyı İran üslubunda yapılmış (*fatto*) ve Karamanlı üslubunda bezenmiş ya da çalışılmış (*lavorato*) diye betimlemesi dikkat çekicidir.[12] Çinili Köşk, merkezî planı, yapı sistemi ve süslemesi bakımından tipik bir Timurî yapısıdır. Bu nedenle de Timurî dünyasıyla yakın kültürel bağları olan bir Türkmen hanedanının yönettiği Karaman Beyliği'nden gelme bir mimar grubu tarafından yapılmış olması mümkündür. Kasrın özgün adında, İran'da çini için kullanılan *kâşî* yerine, Konya yöresinde çini-işi demek olan *sırça* sözünün kullanılması, yine Karaman'ı akla getiriyor. Ne yazık ki, Orta Anadolu, İran ya da Orta Asya'da, Çinili Köşk'le karşılaştırabileceğimiz, aynı tarihten merkezî planlı bir yapı günümüze ulaşmamıştır. O dönemde yaşamış olan tarihçi Şikârî, Osmanlı ordularının Larende'deki çini süslemeli Karaman saraylarını sistemli bir şekilde yok ederek rakip hanedanın sonunun geldiğini ilan ettiklerini belirtmektedir.[13]

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın, II. Mehmed'in Çinili Köşk'üyle yaklaşık aynı zamanda yapılmış, Tebriz'deki ünlü Heşt Behişt (sekiz cennet) Kasrı, aynı Timurî plan tipinin İran'daki Türkmen saraylarında beğeni topladığını göstermektedir.[14] Tursun Bey, II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nı yapmak için *'Acem*'den ustalar getirtildiğini belirtir. Dolayısıyla Çinili Köşk'ün çini ve sırlı tuğla bezemeleri, belki de daha önce Karaman'da çalışmış, İranlı bir gezgin ustalar grubu tarafından yapılmış olabilir. Nitekim, Mehmed'e sunulan tarihsiz Farsça bir dilekçe bu olasılığı desteklemektedir. Dilekçede Horasanlı çini kesiciler (*kâşî-tarâşân-ı Ḫurâsân*), Sultanın sarayındaki kasrı bitirmiş olduklarından, kendilerine yeni bir iş verilmesini rica etmektedirler.[16] Horasan, yani doğu İran'daki Timurî ülkesinden gelen bu çinici ustaları büyük olasılıkla Çinili Köşk'ü bezemişlerdi.

Karamanlı hanedanının yenilgisinin hemen ardından başlanarak, Fatih'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı zaferinden bir yıl önce bitirilmiş olan Çinili Köşk'ün yapımı, Timurî sanat geleneğini izlemeyi benimsemiş Türkmen beylik-

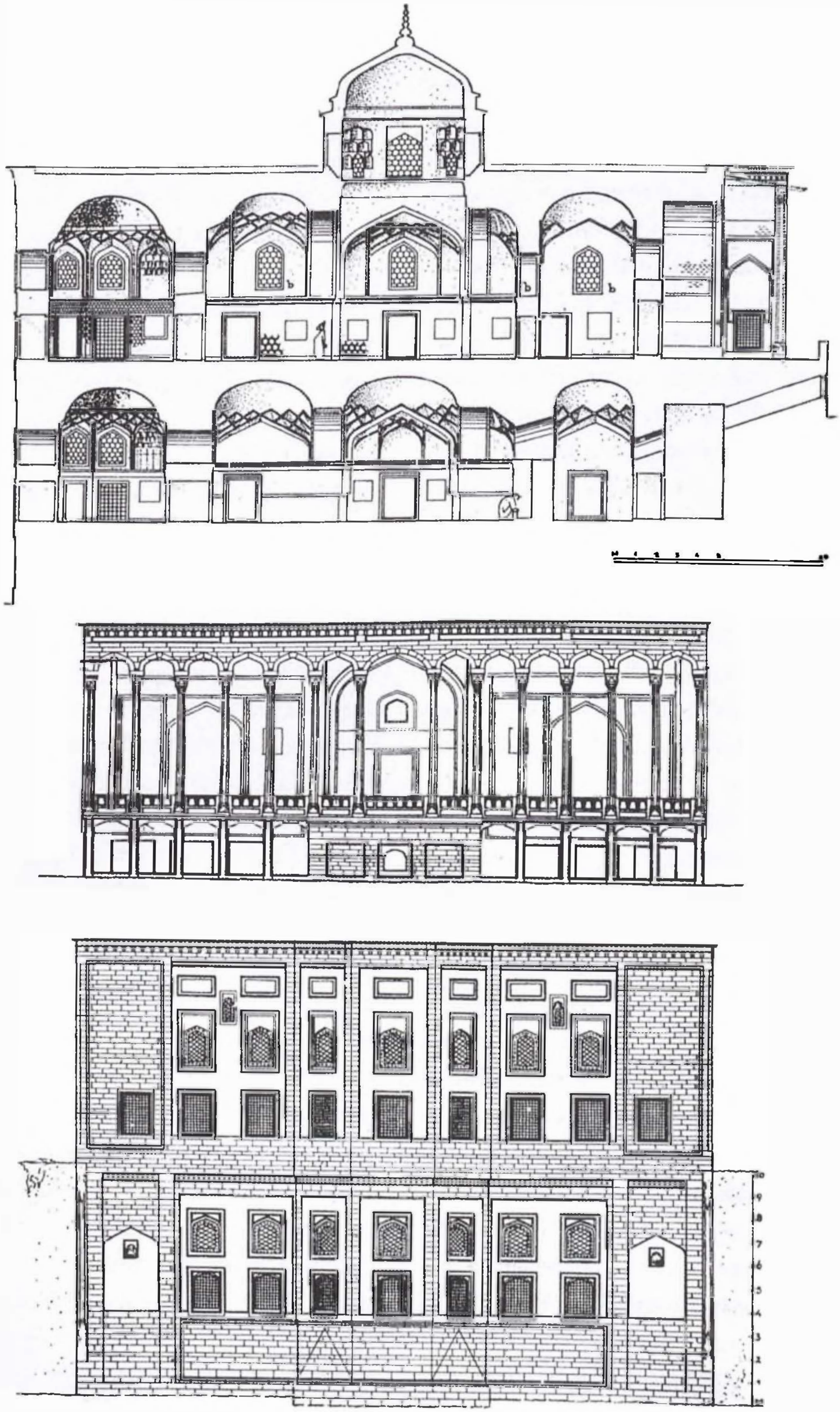

120. Çinili Köşk'ün bodrum (*altta*) ve üst kat (tepede) planları. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

1473'te Karamanlıların koruyucusu Uzun Hasan'a karşı açılan savaşın da akla getirdiği gibi, bu yapı Fatih'in İran üzerinde egemenlik kurma hayalini yansıtıyordu. İki katlı yapı Heşt Behişt plan tipinde yapılmış sonraları Safevî ve Babürlü saraylarında görülen merkezî şemayı yansıtmaktadır. Yüksek bir istinat duvarına dayandığından ilk katının bir bölümü toprak altında kalmıştır (Res. 119-21). İki katlı bir cumbası olan batı cephesi Haliç'e ve bir zamanlar burada bulunan havuza bakmaktaydı. 1584 tarihli *Hünernâme* minyatüründe duvarlarında izlenebilen çatlaklar havuzun onarılması gerektiğini gösterir (Res. 56). 1590-91'de III. Murad'ın kasrın içine yaptırdığı çeşmenin kitabesinde su sisteminin o yıl onarıldığı belirtilmektedir; bir 19. yüzyıl belgesinde de "*şırça sarây ḳurbında ḥavż*"ın tamirinden söz edilmektedir.[19] Abdurrahman Şeref'in haritasında havuzun yanında bir sudolabı görülmektedir (Lev. 13). Doğudaki meydana bakan tek katlı ana cephenin başlangıçta ahşap bir revakı (tipik bir İran *talâr*'ı) vardı; şimdiki taş revak 18. yüzyılda bir yangın sonrasında yapılmıştır.[20] Yan cepheler ise, Osmanlı mimarîsinde pek karşılaşmadığımız eyvanlarla çevredeki bahçeye açılır.

Merkezde iki kat yüksekliğinde bir kubbeyle örtülü olan, İsfahan'daki 17. yüzyıl Safevî sarayının Heşt Behişt adlı kasrından farklı olarak Çinili Köşk'te, ortada, birbiri üstüne oturtulmuş iki merkezî kubbe vardır. (Hindistan'ın Ahmetnigâr şehrindeki 16. yüzyıl Faria Bağ kasrında olduğu gibi.) Merkezî planlı yapı ortada haçvârî bir kubbeli mekân ve köşelerde yerleştirilen dört kubbeli odadan oluşur.[21] Çinili Köşk'ün üst katının ortasında teras biçimli damın üzerinde yükselen bir kubbesi bulunmaktadır. Merkezdeki haçvarî mekân, kuzey-güney ekseni boyunca iki yan eyvana açılır. Doğu-batı ekseninde ise bir revak ve sekizgen kasnağa oturmuş bir kubbeyle örtülü cumba yer alır. Köşelerde her biri ocaklı olan kubbeli dört oda vardır. Alt katta, aşırı sıcak İran ve Orta Asya yazlarında serin bir sığınak olarak kullanılan, ama İstanbul'da pek de gerekli olmayan *serdâb*'da, eyvanlar ve revak dışında aynı plan bazı farklılıklarla yinelenir (Res. 120).

Yapının kemer ve tonoz şekilleri Osmanlı mimarîsine yabancı olan tipik Timurî öğelerdir (Res. 121). İçerde belirli bir yüksekliğe kadar kare nişli duvarlar çoğunlukla altıgen ve üçgenlerden oluşan lacivert, turkuaz ve kimisi altın varaklarla bezenmiş çinilerle kaplıdır. Yontma taş ve tuğla sıralarından oluşan almaşık teknikle yapılan Osmanlı yapılarından farklı olarak dış duvarlar tuğla ile örülmüş olup, pencereler ve eyvanlar kesme taş çerçevelerle ve bordürlerle panolara bölünmüştür. Doğu ve batı cepheler sırlı tuğlalarla Timurî *bennâ'î* tek-

121. Çinili Köşk'ün kesit ve cephe çizimleri. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

niğiyle bezenmiştir. Meydana bakan doğu cephedeki kemerli pencerelerin alınlıkları ve Farsça yapım kitabesi şeridi çini mozaik tekniğiyle yapılmıştır. Revaklı bu ana cephe, belirli bir seviyeye kadar mermer kaplamaları ve daha özenli bezemesiyle diğer cephelerden farklı kılınmıştır. Vavassore haritasında görüldüğü gibi, Çinili Köşk'ün çatısı özgün halinde düz bir terastı; ortasından merkezdeki kubbe yükselirdi (Lev. 23; Res. 6). 16. yüzyılda yapılmış saray betimlemelerinde Çinili Köşk kurşun kaplı piramidal çatıyla gösterilmektedir (Lev. 20a, 21a, 25d, 27, 30a; Res. 93a).[22] Bu kurşun çatı, İran ve Turan'da yaygınlıkla kullanılan kerpiç ve saman karışımıyla sıvalı özgün teraslı kubbeyi İstanbul'un yağışlı iklimine uygun olmadığı için örtmüştür. 1737'deki büyük bir yangında, ahşap revak ve çatı harap olduğunda üst örtü özgün haline uygun olarak yeniden yapılmıştır. 17 Şubat 1739 tarihli bir belge kasrın üst örtüsünün "*vaz'-ı ḳadîmi üzre*" yeniden yapıldığını, fakat kerpiç yerine kurşunla kaplandığını gösterir (Res. 46, 117).[23]

Şimdi de var olan Farsça yapım kitabesinde Çinili Köşk'ün yıldızlarla bezeli zümrüt kubbesi (*ḳubbe-i zümürrüdîn*) gök kubbeye, yapının kendisi de "*ḳaṣr-ı felek*"e benzetilir.[24] Kasrı methetmek üzere yazılan Farsça ve Türkçe şiirlerin sayısının çokluğu yapının ne denli beğenildiğini gösterdiği gibi, bu şiirlerde sık sık gökyüzüyle karşılaştırılması Heşt Behişt plan tipinin bir yorumu olarak yapılan Çinili Köşk'ün göksel çağrışımlarının çağdaşlarınca benimsendiğini ortaya koymaktadır. Bunlar arasında, yüce kasrın kemerleri ve kubbeleriyle göğün yapısını yeryüzünde bir kez daha yarattığını söyleyen Veliyüddin Ahmed Paşa'nın uzun kasidesini sayabiliriz. Yaldızlı çinileri ay ve güneşe, duvarlarındaki selvi tasvirleri cennetteki Tuba ağacına benziyor ve Sultanın tahtında oturduğu cumba biçimindeki *şâhnişîn* bir havuzuyla sudolabı olan cennet bahçelerine bakıyordu.[25] Cafer Çelebi'nin bir şiirinde *şırça sarây*'ın baş tarafındaki hünkâr şâhnişînindeki tahttan *(şadrda şâhâne bir taẖt)* ve önünde akan şadırvandan söz edilir. Aynı taht, 17. yüzyılda tutulmuş bir onarım belgesinde de "*taẖt-ı şerîf der ḳaṣr-ı şırça*" olarak geçer.[26]

Cafer, kasrın kemerlerinin büyüleyici tasvirlerle dolu duvarları daha yakından seyretmek için eğildiklerini söyler: "*Der ü dıvarı pür naḳş-ı dilârâ / Eğilmiş ṭâḳlar ki ide temâşâ*".[27] Alt katın bir kubbesindeki zarif malakârî alçı oyma bezemeden başka Çinili Köşk'ün kalemişlerinden bugüne ulaşmış örnek yoktur. Ancak Timurî saraylarında genellikle, kabul törenleri, av ve savaş sahnelerinden erotik temalara kadar uzanan farklı konuları canlandıran duvar resimlerinin olduğu bilinmektedir. Metinlerde Timur'un Semerkand'daki saraylarının figürlü duvar resimleri zikredilmektedir. Uzun Hasan'ın Tebriz'deki Heşt Behişt sarayı, yaldızlı lacivert çiniler ve Farsça kitabelerle konuları açıklanmış savaş, av betimlemeleri ve Osmanlı elçilerinin kabulü gibi sahnelerle tezyin edilmişti. 1474'te Osmanlı sarayına sığınan bu Akkoyunlu hükümdarının oğlu Uğurlu Mehmed Mirza'nın İsfahan'daki sarayında ise, önemli bir devlet adamının başının vurulmasını da içeren, tarihî sahnelerin betimlendiği duvar resimleri bulunmaktaydı.[28] Çinili Köşk'ün de bu türden resimlerle donatılmış olması mümkündür, ancak şiirlerde sadece cenneti çağrıştıran çiçek ve selviler anlatılmaktadır.

Çinili Köşk'ün saray teşrifat avlularının sınırları ötesinde bulunması, esas olarak bir eğlence kasrı olduğunu düşündürmektedir, ancak zaman zaman, hiç değilse II. Mehmed döneminin son yıllarında *Kânûnnâme* derlenmeden önce padişah kabulleri için kullanılmış olabilir. Şairler Sultanın müzik eşliğinde ve gecenin yıldızlı gökleri altında içoğlanlarıyla şarap içtiği gece eğlencelerinden (*bezm*) bahsederler. Sultan burada cennet hurileriyle de *teferrüc* ederdi.[29]

İshakiye Köşkü

Fatih önemli dış bahçe kasırlarının çoğunu Haliç'e hâkim biçimde yaptırdığı halde bunlann en azından biri Marmara Denizi'ne bakıyordu. Abdurrahman Şeref'in planında Kabak Meydanı yanında gösterilen İshakiye Köşkü (İshak Paşa'nın Köşkü) kaynaklarda genellikle Fatih Sultan Mehmed Köşkü olarak geçmektedir (Lev. 10 [28], 13). İshak Paşa, 1450'li yıllardaki ilk vezir-i azamlığından sonra, 1470 ve 1472 arasında ikinci kez vezir-i azamlık yapmıştır; dolayısıyla köşkün Çinili Köşk'le aynı zamanda onun denetimi altında yapılmış olması olasıdır. Yapıdan hiç iz kalmamış olmakla birlikte, Kabak Meydanı yakınındaki kitabeli nişan taşları bize okçuluk talimlerinin *Ḳaṣr-ı İsḥâḳiye* civarında yapıldığını göstermektedir.[30]

Matrakçı'nın minyatüründe (Res. 101) dış bahçede Marmara'ya bakan, bu köşk olabilecek, konik kurşun çatılı, revaklı küçük bir yapı betimlenmiştir. Arşivlerden de kimi veriler elde edebiliyoruz: 1682 tarihli bir belgede, bu yapıya "*Ebû'l Fetḥ Meḥmed Ḫân Ḥazretleri Ḳaṣrı*" denmektedir ve daha sonra Marmara surları üstünde III. Murad için inşa edilen "Çayır Ḳaṣrı" (İncili Köşk) civarında olduğu belirtilmektedir (Lev. 10 [31]).[31] Belge Fatih'in kasrının ahşap çatısı, kurşun kaplı saçakları, pervazları, mermer sütunları ve başlıkları, kırmızı ve yeşile boyalı ahşap tahtı ile mermer çeşmesinin onarıldığını gösterir. "*Kârgir dolma divâr*" ile inşa edilmiş yapının kırmızı ve yeşile boyanmış birçok ahşap öğeleri vardı. 19. yüzyıldan bir belgede revaklarını koruyan on bir adet kırmızı astarlı yeşil çadır bezinden perdelerinin değiştirildiğinin belirtilmesi revakın on iki sütunu olduğunu düşündürmektedir.[32] Bir 18. yüzyıl onarım belgesinde ise, saçaklarının boyalarının yenilenmesinden, çatısının kurşun kaplamalarının değiştirilmesinden ve çinilerinin (*kâşîler*) sağlamlaştırılmasından söz edilmektedir.[33] 1710 yılında sayılan "*Ebû'l Fetḥ Sulṭân Meḥmed Ḳaṣrı*" içindeki eşyaların, uzun bir şiltesi ve arkaya dayanan dört yastığı olan bir "*taḫt-ı hümâyûn*" ve eski bir Uşak halısından ibaret olması,[34] oldukça küçük bir yapı olduğunu düşündürür. 19. yüzyılın ikinci yarısında komşuları ile birlikte yıkılan köşkün koruması, İshakiye ocağı denen bir bölük bostancıya emanet edilmişti.[35]

16. Yüzyıl Yalı Köşkleri: Evrensel İmparatorluk Düşünün Sonu

16. yüzyılda sarayın deniz kıyısındaki surlarının üzerine ve dışına dört yeni köşk daha yapılmıştır (Lev. 10 [31, 44, 45, 49]). Birincisini I. Selim, diğer üçünü aynı yüzyılın son çeyreği boyunca vezir-i azam Sinan Paşa III. Murad için yaptırmıştır. Yemen fatihi Sinan Paşa, vezir-i azamlığa atanmadan önce çeşitli savaşlarda büyük bir servet biriktirmişti; masrafını ödediği köşklerle vezir-i azamların sık sık düşmesine yol açan mali bunalımlar sırasında Sultanın gözüne girmeyi umuyor olsa gerekti. Nitekim Sinan Paşa da beş kez sadrazamlıktan azledilip yeniden atanmıştır. Bu yalı köşkleri, güven içindeki imparatorluğun artık saraya bir ortaçağ görünümü veren müstahkem surların simgesel korumasına gereksinimi kalmadığını sergiliyordu. Avrupa'da Yüksek Rönesans villalarının gelişimiyle çağdaş olan bu dönemde münzevî Sultanın tepenin doruğundaki özel konutu kıyıya doğru genişlemiştir. Bizans deniz surundan dışa doğru uzanan bu yeni köşkler görkemli bir manzaraya hâkimdi. Domenico Hierosolimitano bunlar hakkında şöyle yazıyor:

> Deniz boyunca uzayıp giden duvarın çevresinde hizmetkârların kaldığı ve Türk dilinde, sundurma [*gabbie*] anlamına gelen köşk [*chiostri*] denen,

122. Sultan I. Süleyman'ın Harem önündeki kubbeli köşkte bir şeyhle görüşmesi. Lokman, *Hünernâme*, 1587-88 yak., TSK, H 1524, fol. 232b.

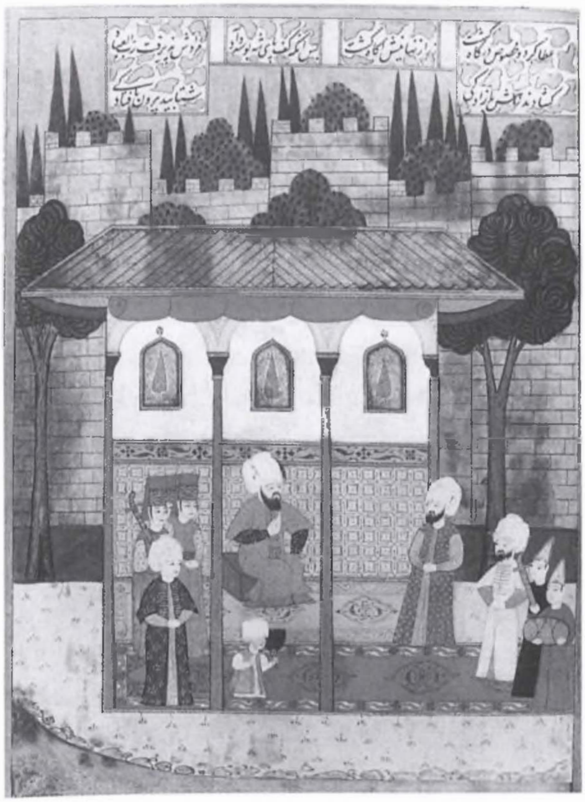

123. Sultan I. Süleyman'ın dış bahçede bir yalı köşkünün önünde namaz kılması. Lokman, *Hünernâme*, 1587-88 civ, TSK, H 1524, fol. 212a.

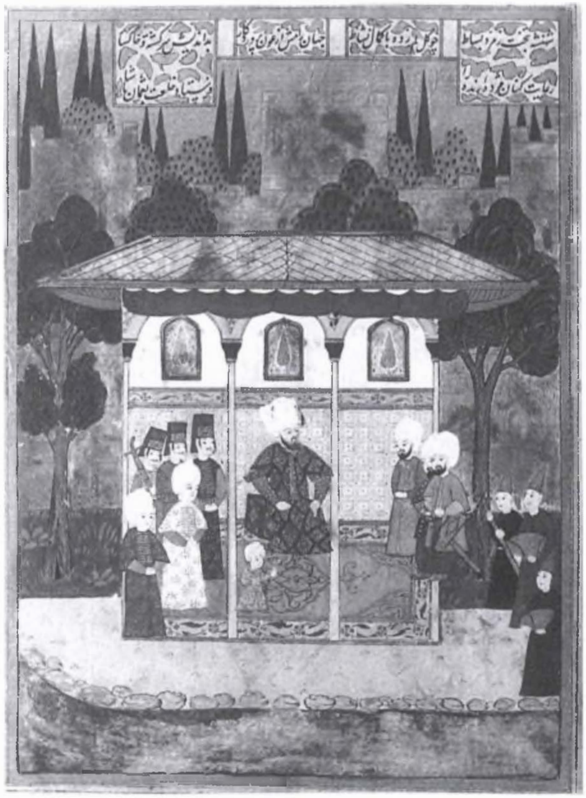
> *Grand Signor*'un denizi seyretmek için sık gittiği, dört oda [*stanze*] vardır, bunlardan birini (çok değerli olan birçok başkalarının yanı sıra) Sultan III. Murad zamanında Sinan Paşa yüz elli bin [Venedik] altınına yaptırmıştır.[36]

Sultanlar bu köşklere genellikle erkek veya kadın gözdeleri eşliğinde gider, zaman zaman önemli bir devlet adamı ya da bilgini çağırarak felsefe, politika ya da din üstüne söyleşirlerdi. Bir minyatür Harem'in önündeki kubbeli bir köşkte halı üstünde oturmuş Sultan Süleyman ile bir şeyhi, gözde Has Oda oğlanları, cüceler, sivri külâhlar giymiş bostancılar ve bostancıbaşıyla birlikte betimler (Res. 122). Başka bir minyatür ise, (Res. 123) aynı Sultanı dış bahçede deniz kıyısında sol alt köşede yer alan bir yalı köşkü yanındaki seccade örtülmüş çimen sofada namaz kılarken gösterir; arkasında Has Oda oğlanları, ağalardan biri ve bir hoca saygıyla ellerini kavuşturmuş olarak ayakta beklerler. Gerideki yüksek yapı, şâhnişîni ve çifte kemerli balkonu ile, üçüncü avlunun İç Hazine'sine benzemektedir (Res. 72).

16. yüzyıl minyatürleri tahtta oturan Sultanları köşklerde oğlanlar, cüceler, soytarılar ve bostancılar eşliğinde eğlenirken canlandırdığı gibi, (Res. 56) kimi örneklerde de bazı ayrıcalıklı konukların kabul edildiği, Arz Odası'ndakilere ben-

124a Sultan III. Murad'ın veziri Osman Paşa'yı Yalı Köşkü'nde sorgulaması. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1592, TSK, B 200, fol. 156b.

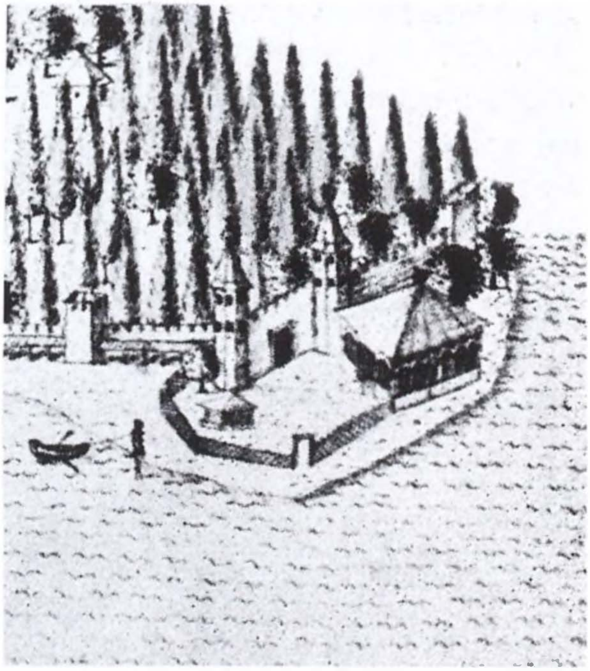

124b Sultan III. Murad'ın Yalı Köşkü'nde vezir Osman Paşa'ya asi Kırım Hanı'nı yenmesi nedeniyle bir hil'at vermesi. Lokman, *Şehinşehnâme*, 1592, TSK, B 200, fol. 149a.

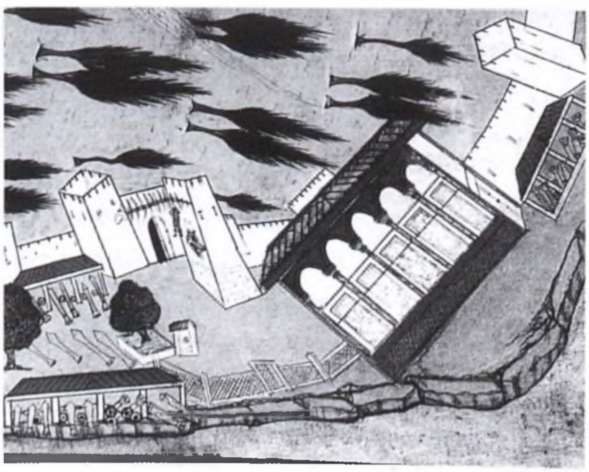
zer, olağanüstü toplantılar betimlenmiştir (Res. 124a, b). Sultan bir köşke gitmek istediğinde oraya giden, yanlarında selviler dikili yollar temizlenir, köşkün çeşmelerinin suları açılırdı.[37] Kadınlar da katıldığında bu gezintilere "*ḥalvet*" denir ve dürbünlü karaağaların sıkı gözetimine giren bahçeden bütün bostancılar boşaltılırdı. Bu durumlarda bostancılar deniz surları dışındaki rıhtımda bekletilirdi.[38] Çevredeki camilerin müezzinleri bile minarelere çıkartılmazdı. Kadınlar, kayıkla öteki hasbahçelere gidecekleri zaman ise bostancıların iki yanda tuttukları bezden duvarlarla Harem'den kıyıya kadar geçici bir geçit yapılırdı.[39]

II. Mehmed için yapılan bahçe kasırları gibi, I. Selim'in Sarayburnu'ndaki Mermer Köşkü bu Sultanın yakın zamanda fethettiği ülkelerin mimarî üsluplarından bazı öğeler içererek hızla büyüyen imparatorluğun evrenselliğini vurguluyordu. Ancak mimar Davud'un III. Murad için yaptığı yalı köşklerinde artık fethedilmiş ülkelerin mimarî anlayışlarından izler görülmez, aksine, İznik çinileriyle bezenmiş bu yapılar klasik Osmanlı mimarî üslubunun tam anlamıyla gelişip yerleştiğinin habercisidirler. Artık imparatorluğun yükselme döneminin yayılmacı tutumu yavaşlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, şimdi, hâkim olduğu toprakları tanımlanmış bir bütündü ve kimliğini de kendi özgün mimarî üslubuyla dile getirmeliydi.

Angiolello'nun *Palazzi* (saraylar) dediği II. Mehmed'in anıtsal, çok odalı bahçe kasırlarından farklı olarak, klasik Osmanlı tarzında yapılanlar, nispeten küçük yapılar idi. Bunlara Domenico Hierosolimitano çok yerinde olarak Osmanlıcada köşk yerine de kullanılan "oda"nın İtalyancası,

125. Top Kapısı önündeki Mermer Köşk, Lev. 31b'den ayrıntı.

126. Top Kapısı önündeki Mermer Köşk, Res. 56'dan ayrıntı.

stanze adını verir. Sultan Süleyman'ın, üçüncü avludaki asmabahçesindeki mermer sofa köşkleri gibi mimar Davud'un yaptığı yalı köşkleri de, çevredeki manzarayı olabildiğince içine alan, mermer sütunlu revaklarla çevrili, şâhnişînli ve kubbeli odalardı. Padişahların giderek artan inzivaya çekilme âdetleri, Timurîlerin ve onları izleyen Safevî ve Babürlülerin kamuya açık teşrifat geleneğine uygun olan Çinili Köşk gibi anıtsal boyutlu kasırları gereksiz kılıyordu. Münzevî Sultan, bahçe köşklerini kalabalık şölen ve eğlentilerde kullanmıyordu. Ona gereken, sadece birkaç kişi eşliğinde ziyaret edebileceği küçük boyutlu köşklerdi. Bu mermer sütunlu revaklarla çevrili yapılarda sayılı konuklarıyla yaptığı seyrek görüşmeler bile tamamen mahrem, özel toplantılardan oluşuyordu. Osmanlı teşrifatının bu ayırıcı özelliği, Arz Odası'nı andıran içi kubbeli ve ocaklı bir taht odası ile birkaç yan mekânı olan ufakça köşklerin tercih edilmesine yol açmıştı.

Mermer Köşk

Lokman, I. Selim'in sarayın yalısındaki Top Kapısı önünde yaptırdığı yalı köşkü hakkında şunları yazar: "*Mıṣır'dan gönderilen mermer direkler ve elvân ruḫâmlar ile bostân-ı dilgüşâya ḳarîb leb-i deryâya mülâṣıḳ sarây-ı 'âmire bâġçesinüñ ṭop ḳapusı pîşgâhında bir köşk-i lâ-naẓîr yapdırup ve sarây-ı 'âmire dîvânḫânesinde [Has Oda] daḫi ba'żı eyvânlar ta'mîri 'ahd-ı hümâyûnlarında vâḳi' oldı.*" (Lev. 10 [49]; Res. 125, 126).[41] Her iki projede de 1517'de Memlûk Sultanlığının ortadan kaldırıldığı Mısır seferinde ele geçen renkli mermer panolar ve sütunlar zafer simgesi olarak kullanılmıştır (Res. 82a,b).

Babası I. Selim'in gözde içoğlanlarından biri olan 16. yüzyıl sonlarında yazan tarihçi Hoca Sadeddin'e göre 1518'de Edirne'de veba görülmesi üzerine Sultan İstanbul'a döner. Bu esnada, Mısır'dan getirtilen Yahudi kökenli harc-ı hassa emini (saray harcamaları vekilharcı) Abdüsselâm yalıdaki köşkün yapımını denetlemektedir. Sultan köşkün yüksek maliyetinden şikâyet ettiğinde Abdüsselâm parayı kendisinin ödediğini söyler. Buna pek sevinen I. Selim bu hizmetinden dolayı ona üç hil'atla İzmit yakınlarında bir miktar top-

rak verir.[42] Başka bir 16. yüzyıl tarihçisi olan Lütfi Paşa'dan da bu yapıya "Mermer Köşk" dendiğini ve Yavuz Sultan Selim'in köşk tamamlanmadan önce Edirne'ye dönerken, 1520'de yolda öldüğünü öğreniyoruz.[43]

Lütfi'nin söyledikleri köşkün I. Süleyman döneminin başlarında tamamlanmış olabileceğine işaret etmektedir, nitekim bazı 18. yüzyıl Avrupa kaynakları köşkün yapımını bu Sultana atfeder.[44] Ancak Lokman köşkün 1519'da bitirildiğini belirtmektedir.[45] Osmanlı kaynakları da bu yapıdan genellikle "*Sulṭân Selîm Ḫân köşki*" ya da "*ḳaṣr-ı Sulṭân Selîm Ḫân der ḳurb-i bâb-i ṭop*" olarak bahsederler.[46]

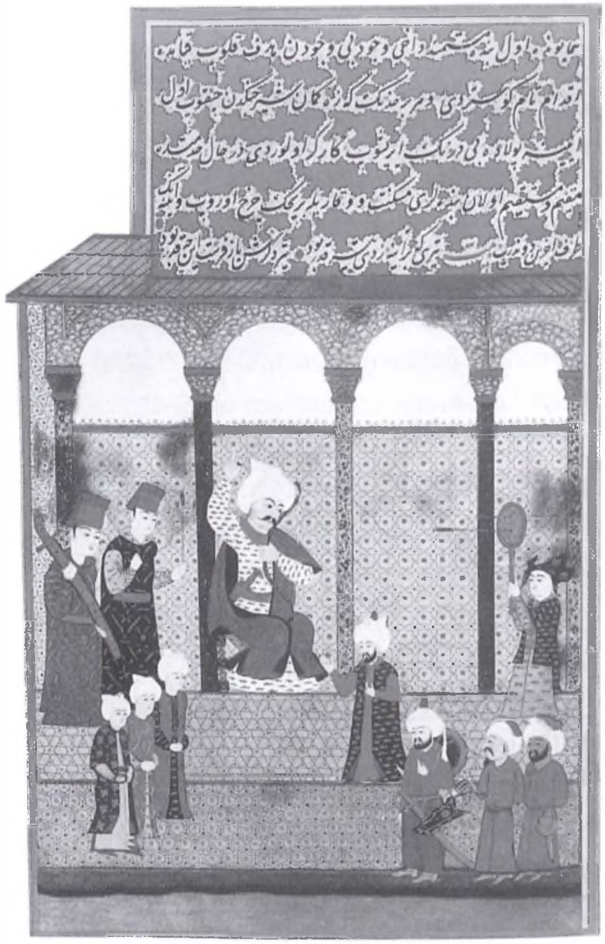
16. ve 17. yüzyılda yapılmış resimlerde Mermer Köşk, Top Kapısı yanında deniz suruna bitişik konumda, üç yandan on iki mermer sütunlu bir revakla kuşatılmış, piramidal kurşun çatıyla örtülü, tek katlı bir yapı olarak betimlenmiştir (Lev. 25a, 27, 31b, 32a; Res. 125, 126). 18. yüzyılda Mermer Köşk'ün yerine yapılan iki katlı bir köşkte yeniden kullanılan değerli mermer sütunları Avrupalı gezginler çok övmüşlerdir. 19. yüzyıl gezgini Edward Daniel Clarke'a göre bu on iki yeşil sütun "İtalyanların *il verdo antico"* dediği o güzel ve ender *breccia'*dan, yani Pliny'nin *viride Lacedoemonium* diye adlandırdığı mermerden idi. Bu sütunlar şimdiye dek görülmüş en iyi kalitededir; bunların her biri yekparedir. İçerideki sütunlardan ikisi, türün var olan bütün örneklerinden daha güzel, yeşil Mısır *breccia'*sından idi."[47]

Scarella'nın resminde bu sütunlardan altısının köşkün ön cephesinde kullanıldığı görülmektedir; daha dar olan yan cephelerde ise ikişer sütun bulunmaktadır (Res. 125). Mermer Köşk, büyük bir olasılıkla içten ahşap bir kubbeyle örtülü ana mekân ve hela gibi küçük odalardan oluşuyordu.[48] Bir *Hünernâme* minyatürü revakın Memlûk tipi "çubuklu" kemerlerden oluştuğunu gösterir (Res. 127a). Mısır'dan getirilmiş olan yeşil sütunlara ek olarak, revak duvarlan belirli bir yüksekliğe kadar ince panolar halinde düzenlenmiş mermer levhalarla kaplanmıştı (Res. 126). Bu Memlûk üslubundaki süsleme anlayışının benzerleri I. Selim'e atfedilen Has Oda revaklarında görülmektedir. Ayrıca bugüne ulaşmamamış olmakla birlikte Sultan Süleyman dönemi Arz Odası'nın ve ikinci avlu Divanhane'sinin renkli mermer kaplamalarında da (Res. 82a, b, 126) aynı üslubun uygulandığı belirtilmişti. Mermer Köşkün duvar kaplamaları 1681 tarihli bir belgede "*döşeme-i mermer-i ṣomâḳî der dîvâr-ı ḳaṣr-ı mezbûr*" olarak geçer. Aynı belgede "*tebdîl-i ḳurşun der fevḳ-i ḳaṣr-ı mezbûr*", "*tecdîd-i başlıḳ-ı ḳorḳuluḳ-ı mermer der mâbeyn-i sütun-ı ḳaṣr-ı mezbûr*" ve "*meremmât-ı ḳol-ı iskemle-i ḥażret-i hüdâvendigâr*"dan da söz edilir.[49] 17. yüzyıl hesap defterleri içerdeki tahtın tamir masraflannı verirler: "*meremmet-kerden-i taḫt-ı şerîf der enderûn-ı ḳaṣr-ı Sulṭân Selîm 'an bîrûn-ı bâb-ı ṭop.*"[50] *Hünernâme* minyatürlerinden birinde (Res. 126) ve bazı Avrupa resimlerinde (Res. 125, 128) köşkün etrafındaki alanın kırmızı boyalı ahşap kafeslerle sınırlandırılarak mahremiyetinin belirlendiği gözlenmektedir. Masraf defterleri Top Kapısı yakınındaki "*kafes*"lerin zaman zaman kırmızı aşıboyalarının yenilendiğini gösterir.[51]

İstanbul'a 1531'de gelen Venedik elçiliğinin sekreteri Francesco della Valle Mermer Köşk'ün ihtişamına hayran kalmıştır: "Bu burnun [Sarayburnu] üstünde Süleyman'ın, oyalanmak için sık sık geldiği, olağanüstü bir ustalıkla parlayan sütunlar üzerinde yükselen tam anlamıyla güzel bir locası olan sarayı vardır ve bu loca onun devletine layık bir ihtişam ve görkemdedir."[52] Ufacık bir köşkün Süleyman'ın dünya imparatorluğunun temsilcisi olarak algılanması bugün tuhaf görünebilir ama bu yargı, iki deniz ve iki kıtanın birleştiği Sarayburnu'ndaki yerinin simgesel anlamı ile,

127a Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın (ölm. 1536) tabutunun Mermer Köşk'ün yanındaki Top Kapısı'ndan çıkarılması. Lokman, *Hünernâme*, 1587-88 yak., TSK, H 1524, fol. 165b.

127b I. Selim'in Mermer Köşk'te okçuluk talimi yapması. Lokman, *Hünernâme*, 1584-85 yak., TSK, H 1523, fol. 217a.

bol yaldızlı bezemeleri ve fetih ganimeti olan değerli mermerlerinden kaynaklanıyordu. Ancak, 1579'da Venedik senatosuna yazılmış anonim bir raporda köşkten aynı heyecanla söz edilmemektedir: "Sarayın limanının yanında hakkında büyük şeyler söyledikleri bir loca vardır: fakat birkaç sütunundan başka hiçbir şeyi yoktur."[53] Pierre Gilles aynı köşkü şöyle tarif eder:

> Pek büyüktür, önünde tonozlu çatısı olan bir revakı vardır, yaldızlıdır ve şaşırtıcı bir biçimde İran resimleriyle süslüdür, *Ophitick* mermerinden sütunlara dayanmaktadır ve Boğaziçi'ne bakmaktadır. Denize doğru uzanan ve benim de gözlediğim gibi Boğaziçini bölen bu burundan [Sarayburnu] Sultan [Süleyman] eğer sarayının bir manzarasını görmek isterse, bütün haşmetiyle büyük mermer sütunlarla desteklenmiş ve hafif, tazeleyici esintilerle serinlenen bu yapının küçük ahşap kafesleri arkasında bir diğer *Gyges* [yüzüğü kendisine görünmezlik gücü veren efsanevi Lidya kralı] gibi, kendisi kimseye görünmeden yanından geçen bütün yelkenlileri seyrederdi.[54]

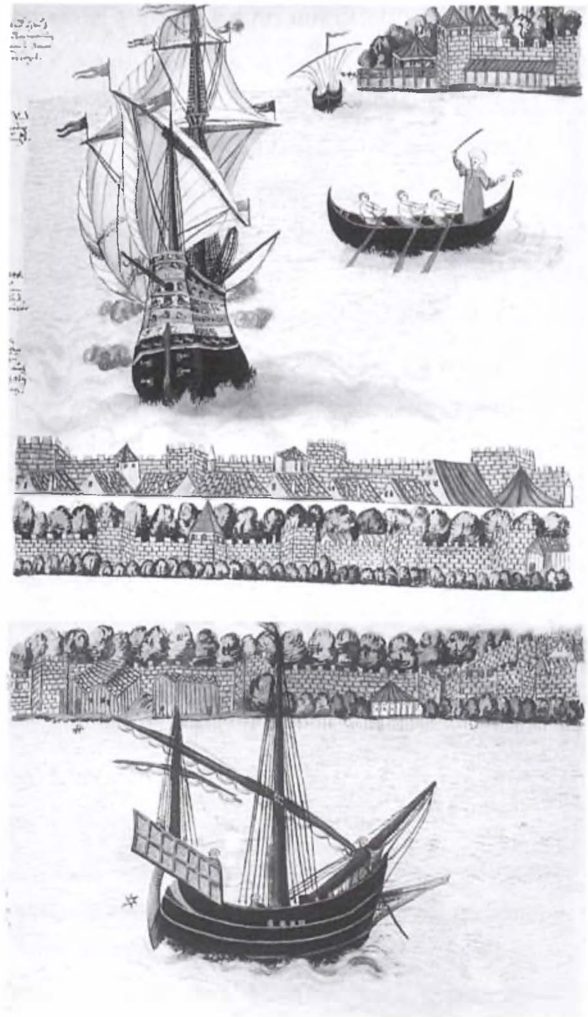
Bu betimleme Mermer Köşk'ün yapıldığı yerin simgesel anlamının yabancılara bile ulaştığını kanıtlamaktadır. 1607'de Thomas Gainsford köşkü (*Caska*) "baştan sona sedef, yakut, opal ve zümrüt kakmalı, zarif orantılarla birleştirilmiş ince me-

tal levhalarla kaplanmış, küçük ama zengin bir oda, yani" "narin bir şölen evi" (*banquetting-house*) olarak betimliyordu.[55] Üçüncü avludaki Has Oda ve Arz Odası gibi bu köşkün de mücevher kakmalı, altın yaldızlı gümüş levhalarla bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bütün bu yapılar 1520 ve 30'lu yıllarda hâkim olan mücevherli estetiğin yaratıcısı mimar Alâeddin'in eseridir.[56]

Gilles'in sözünü ettiği "İran resimleri" başka gezginlerin ve Hoca Sadeddin Efendi'nin de dikkatini çekmiştir.[57] Hoca Sadeddin, bu nakışlarla ilgili şunları anlatmaktadır:

> *Bir gün deryâ kenârında Sultân Selîm Köşki dimekle meşhûr olan köşki binâ iderler iken [I. Selim] bâğçeye inüp ḳaṣrı seyre buyurdılar. Meğer naḳḳâşlar naḳşa meşgûl idiler. Bir muṣavvir merḥûm Sulṭân Meḥmed ḥażretlerinüñ şekl-i mevzûnlarını taṣvîr itmiş. Dilsiz görüp alup maḥżar-ı pâdişâhîye götürdi. ... Dilsiz taṣvîri naẓar-ı pâdişâhîye 'arż idicek fi'l-ḥâl merḥûm Sulṭân Meḥmed ḥażretlerini taṣvîr itmek istemiş ammâ ancaḳ benzedememiş. Merḥûm bizi ḥâl-i ṭufûliyyetimizde mübârek dizleri üstine almışlardur. Ṣûret-i şerîfeleri ḫayâlümdedür. Ṭogan burunlı idiler. Bu naḳḳâş tamâmca benzedememiş.*[58]

Hoca'nın bu sözleri köşkün duvarlarına tarihî sahneler resimlendiğini düşündürmektedir. Yavuz'un köşkünde duvar resimleri bulunması çok olanaksız değildir. 1 Nisan 1519'da Tommaso di Tolfo Edirne'den Michelangelo'ya yazdığı bir mektupta, I. Selim'in babası II. Bayezid'in tersine resim ve heykel sanatlarına karşı olmadığı belirtir ve sanatçıyı Osmanlı sarayına gelmesi için teşvik eder.[59] I. Selim'in figürlü resim sevdiği, Boğaziçi'nde yaptırdığı başka bir köşkün duvarlarında var olduğunu yabancı gözlemcilerden öğrendiğimiz tarihî konulu resimlerden de anlaşılmaktadır. Busbecq şöyle yazar: "Gerçekten, [Boğaz boyunca] çok zevkli bir gezinti yaptık, bazı hünkâr

128. Topkapı Sarayı'nın Haliç'e bakan sahilinde Yalı Köşkü ve kayıkhaneler (*altta*); Mermer Köşk'e çok yaklaşan kayıklara taş atan bostancılar (*üstte*), Lewenklau Albümü, 1586 yak., Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8615, fol. 122b, 123a.

köşklerine girmeme izin verildi. Bu saraylardan birinin kapılarında Selim ve İran şahı İsmail arasındaki ünlü savaşın [Safevîlerin yenildiği 1514 Çaldıran savaşı] ustaca ahşap mozaik tekniğinde yapılmış bir resmini gördüm." 1587'de Lubenau bu köşkte aynı zaferi canlandıran sanatkârâne bir resim (*kuntsliche Tafel*) gördüğünü yazar.[60] Bu, Beşiktaş yakınlarında olan, Karabali Bahçesi'nde I. Selim için yaptırılan köşk olmalıdır. Schweigger'in 1578-81 yıllarında gördüğü köşk tipik İran tarzında bir çahâr-bağ (dört bölümlü bahçe) için-

de yer alıyordu; bahçenin ortada kesişen iki anayolunda ağaç dikili olup dört bölümünde kare çiçek tarhları ve ağaçlar vardı (Res. 129).

Mermer Köşk de I. Selim'in 1514'te Tebriz'i fethettiğinde görmüş olması gereken İran bahçe saraylarına benzer şekilde tarihî konulu duvar resimleriyle bezenmiş olmalıydı. Uzun Hasan'ın Tebriz'deki Heşt Behişt sarayını çok beğenmiş ve buradan İstanbul'a İranlı sanatçılar getirtmişti.[62] Mermer Köşk'ün duvar resimlerini yapanlar büyük bir olasılıkla bu ustalardı. İran tarzı resimler ve Mısır mermerleri, yapıyı I. Selim'in 1514'te Safevîlere, 1517'de ise Memlûklere karşı kazandığı zaferlerinin hatıralarıyla dolduruyordu.

İki denizin birleştiği Sarayburnu'nda yapılan Mermer Köşk, Melchoir Lorichs'in ve Dilich'in panoramalarının birbirinin aynı olan açıklamalarının da işaret ettiği gibi bir seyir mekânı olarak kullanılıyordu:

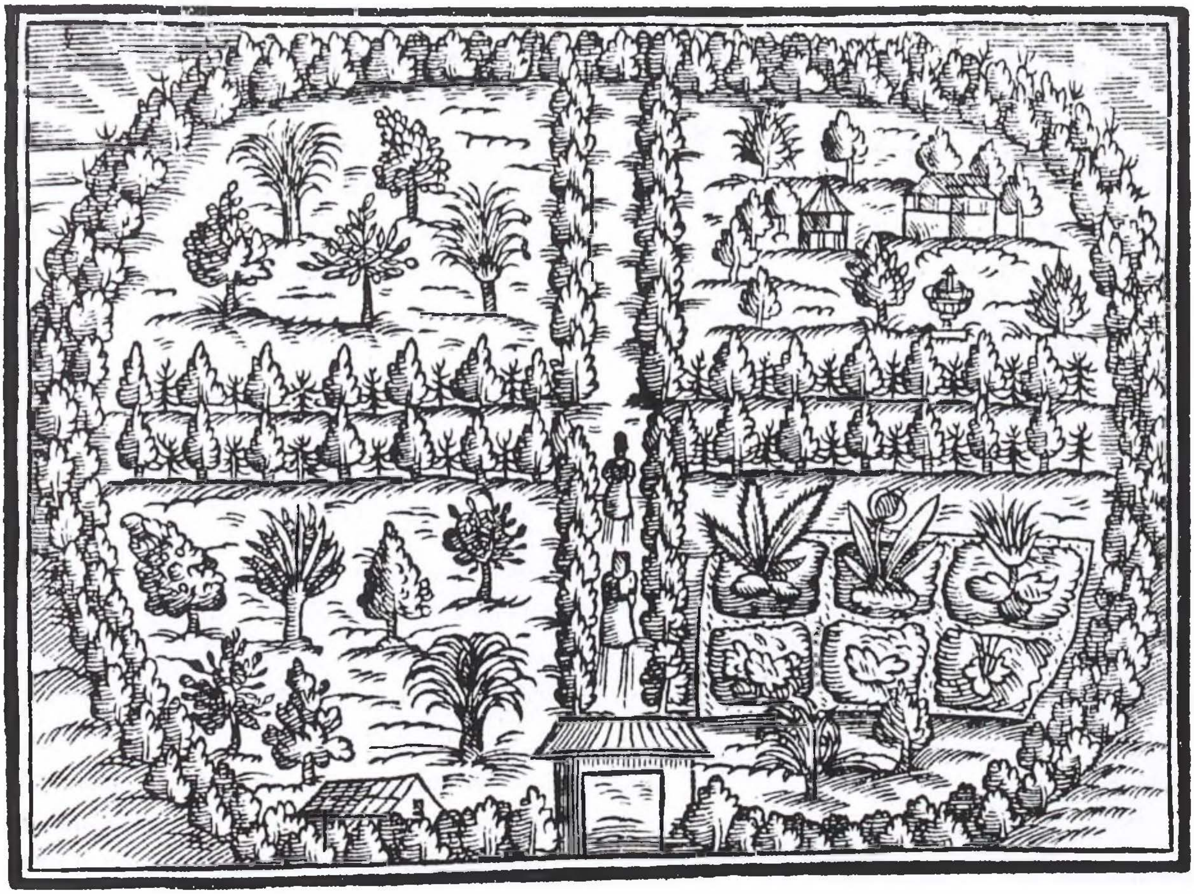
> Sultan Selim, ara sıra eğlenmek ve her yerden gelen gemileri izleyebilmek için [Top] kapı yanında güzel bir mermer bina yaptırmıştı. Sağında, İspanya, Venedik, Cenova, İzmit, Arabistan, Mısır, Suriye ve başka yerlerden [gemilerle] Hıristiyanların geldiği, şimdi genellikle Marmara adı verilen Ak Deniz ya da Propontis yer alır. Solunda ise Kara Deniz yani Euxine vardır . ... buradan da Tuna ve başka nehirler yoluyla Asya ve Avrupa'nın çeşitli dinsiz halkları gelir.[63]

Lokman I. Selim'in sık sık Mermer Köşk'te bir iskemlede oturarak imparatorluğunun değişik bölgelerinden gelen haberleri dinlediğini söyler. Sultana Kızılbaş Celâl adlı Rafızî bir asinin başını getiren Şehsüvaroğlu Ali Bey'in habercileri burada ödüllendirilmişti. Sultan, Mehdî olduğunu iddia eden bu zındığa niçin katıldığını anlamak için asinin yandaşlarından birini sorguya çektiğinde, adam Celâl'in okçuluktaki ustalığından ötürü onun insanüstü gücüne inandığını söylemişti. Bu olayı canlandıran minyatürde, kıyı köşkünde bir iskemlede oturan Selim'in okçulukta kendisinin de o zındık kadar usta olduğunu kanıtlamak için bir hedefe ok atışı, ve bu denli usta olmasına rağmen Tanrı'nın sadık kulu olarak kaldığı betimlenmektedir (Res. 127b). Sultanın bu gösterisini seyrettikten sonra asinin yandaşı yanlışını kabul etmiş, Sultan da onu ölüm yerine hapisle cezalandırmaya karar vermiştir.[64] Lokman bu hikâyeyi Sultanın adaletinin bir örneği olarak anlatır; demek ki, hiç değilse bu olay sırasında Mermer Köşk bir çeşit mahkeme olarak kullanılmıştır. Köşk, saray duvarlarının dışında, münzevî hükümdarı dış dünyayla temasa geçiren bir mekân olarak tasarlanmıştı. Nitekim bazı onarım etkinliklerini emretmek üzere yazılmış 1683 tarihli bir belge yapıyı "*Ṭop Ḳapusında olan ʿadl köşki*" olarak adlandırıyor.[65]

17. yüzyıl hükümdarları bazen eş, cariye ve sazendeleriyle birlikte Mermer Köşk'ü ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretler sırasında siyah hadımlar Sultanın orada olduğunu bildirmek için mendil sallar, yakından geçen kayıklara da büyük taşlar atarak Top Kapısı'nı koruyan bostancılara yardım ederdi.[66] Fransız oryantalisti Antoine Galland, Vâlide Sultan bir Fransız gemisinin limana gelişini seyretmek için bu köşke geldiğinde mahremiyetine tecavüz eden aşırı meraklılara taş atan bostancılardan söz eder.[67] III. Murad sahilde daha anıtsal köşkler yaptırana kadar Mermer Köşk hünkâr gezintileri için en sevilen yer olarak kalmıştır. Köşkün yerini, en sonunda, 18. ve 19. yüzyılda yapılarak 1862-63 yılında bir yangında yok olan Topkapı olarak tanınan anıtsal bir yazlık saray almıştır.[68]

İncili Köşk

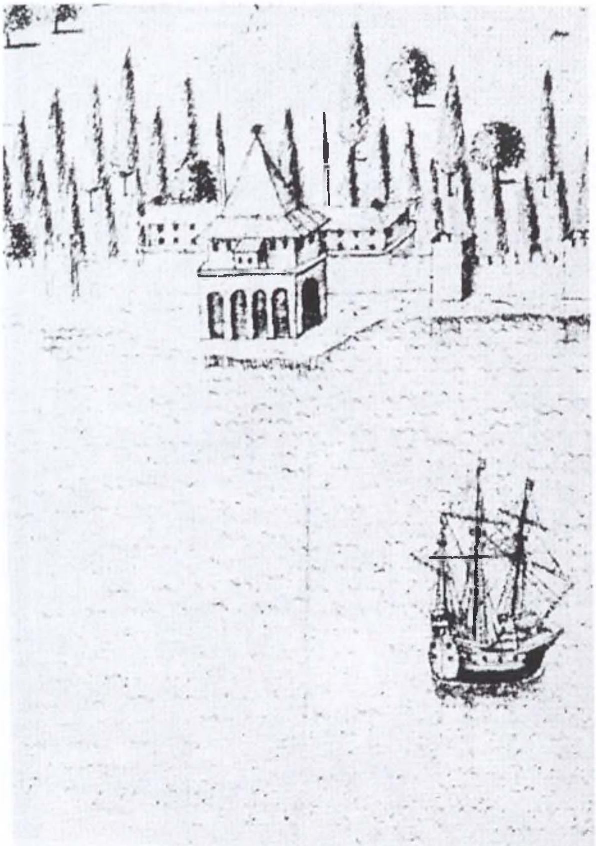
İncili Köşk'ü 1588-99 ve 1591 yılları arasında III. Murad için Yemen fatihi Koca Sinan Paşa

129. Boğaz'daki Karabali Bahçesi'nin çizimi. Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*'den.

yaptırmıştır. Köşk, değirmen ve balıkhane ocakları arasında, Marmara'ya bakan Bizans deniz surlarındaki bir burç tepesindeydi (Lev. 10 [31], 13, 14). İnci dizili püskül salkımlarıyla kubbesine asılı çok güzel toplardan ötürü *İncili Köşk*[69] ya da *İncili Ḳaṣr*[70] diye tanınırdı. III. Murad döneminde çok yaygın bir inci modası vardı; bu yıllarda Bağdat, Basra ve Bahreyn valilerinden iri inciler isteyen birçok padişah fermanı çıkarılmıştır.[71] İncili Köşk'e kimi zaman banisinin adıyla Sinan Paşa Köşkü[72], Sinan Paşa Kasrı[73] veya bulunduğu yerin adıyla Çayır Kasrı (*ḳaṣr-ı çayır* ya da *çayır köşkü*) denirdi.[74] Köşkü betimleyen bir 16. yüzyıl minyatürü bilinmemektedir, ama 17. yüzyıldan başlayarak çizimlerde göze çarpar (Lev. 31b; Res. 130, 131). 1871'de yönetimin, terk edilmiş sarayın dış bahçesi boyunca geçecek şekilde, bir Batılılaşma simgesi olarak döşediği demiryoluna yer açmak için yıkılmıştır.

Bugün yalnız kesme taştan yapılmış kemerli kaidesiyle, bu kaideye bitişik bir çeşmesi kalmıştır. Çeşmenin taşa oyulmuş Türkçe kitabesinde Sinan Paşa'nın "*bu ḳaṣr-ı bî-mişâl*"i Sultanın buyruğu üzerine yaptırdığı ve yapıyı güzel bir sanat eserine dönüştürmek için mimar Davud'un bütün yeteneklerini seferber ettiği söylenir. Çeşmeden su içenlerin Sultana dua etmeleri istenir ve "*mâ-i cân-bahş*" sözleriyle düşürülen tarihi 997 (1588-89) yılını verir.[75] Ancak bu tarih kaide ile birlikte yapılmış olması gereken çeşmeye aittir, yapımı iki yıl daha süren köşkün tamamlandığı yılı vermez. Nitekim 1590 yılı Nisan ve Mayıs'ı arasında İznik

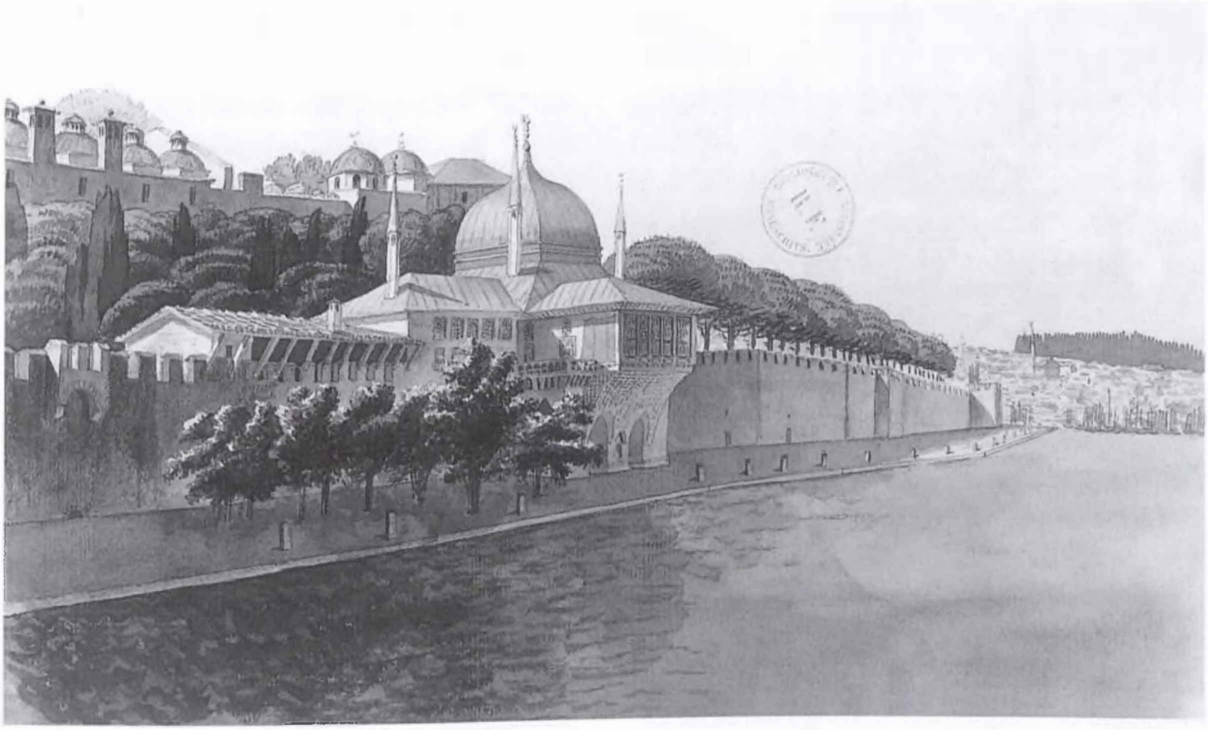
130 İncili Köşk. Lev. 31b'den ayrıntı.

kadısına gönderilen bir fermanda "*sarây-ı 'âmiremde müceddeden binâ olınan ḳaṣr içün ... lâzım*" olan çinilerin üretimini denetlemesi emredilmektedir. İznik'e on beş bin akçe ve bir "numûne" çinilerin bu örnek üzerine üretilmesi amacıyla bir saray bostancısı ile gönderilmiştir.[76] Eylül 1590 tarihli başka bir ferman ise Karahisar kadısına saray-ı 'âmire için yapılmakta olan çiniler için İznik'e hammadde göndermesini buyurur.[77]

Lokman, Sinan Paşa'nın Sultan için kendi parasıyla yaptırdığı köşkün 1591'de bittiğini yazmaktadır. Yapı bir deniz suru kulesi üzerinde çok sağlam olarak duruyor ve tatlı suları, esintisi ve bir taraftan bahçeye, diğer taraftan da denize bakan pencereleriyle cennet köşküne benziyordu. Göklere erişen yüksek kurşun kubbesi ve yaldızlı süslemeleriyle köşk, Lahmî hükümdar Numân'ın (ölm. 418 yak.) Sasanî şahı için yaptırdığı ve kubbeleriyle göklerin yapısını yansıtan efsanevî bir Orta Doğu sarayı olan Havernak'a benziyordu.[78] "*Ḳaṣr-ı mu'allâ"yı* o dönemde yaşamış başka bir tarihçi olan Selânikî ise şöyle betimler:

> Bundan aḳdem sa'âdetlü pâdişâh-ı 'âlem-penâh – eyyede'llâhu ta'âlâ ve ḳavvâhû – ḥażretleri sene 998'de [Kasım-Ocak 1589-90] sarây-ı 'âmirenüñ Aḫur Ḳapusı iskelesi ḳurbında ḳaṣr-ı bî-mânend bünyâd olunmaḳ murâd idinmişler idi ki leb-i deryâda İstanbul ḳal'ası dıvarında olup sarây-ı 'âmirenüñ dâḫilinde silaḥşorlara Ḳabaḳ meydânı ve deryâ seyri ola. Ṣadra'zam Sinan Paşa – edâme'llâhu ta'âlâ iclâlehû— ḥażretleri mühendis-i ruzgâr ser-mi'mârân-ı 'âlem olan Dâvud Ağa'yı getürdüp fermân-ı 'âlîşân üzre ḳaṣrun bünyâdına ve binâsına lâzım olan mühimmâtı tedârük itmek içün kendi mâlından müstevfâ aḳçalar çıḳarup niçe eyyâm u şühûr çalışup bî-misl ü mânend bir müşeyyed ḳaṣr-ı 'âlî yapdurdılar, numûne-i devrân oldı. Sene 999 Şa'bânü'l-mu'aẓẓamında [Mayıs, Haziran 1591] ḳaṣr-ı bî-şebîh ü naẓîr üstâdân elinde zîb ü zîver ile itmâm ve tekmîl buldı. Ṭaşrasınun muṭallâ 'alemleri dikilüp şa'şa'asına tâb-ı naẓar ṭâḳat getürmeğe elden meded umup ve bir vechile leṭâfet bağlayup mergûb olmışdur ki diller şerḥ u beyânında 'âcizdür. Ve içerüsü *kâşî-kârî* muḳarnaṣ ve *ḥâl-kârî zer-endûd nuḳûş* ile ârâste olup ḥarîr ḳaliçeler ve duḫte nihâlîler ve zer-ender-zer bâlînler ve muraṣṣa' ve mücevher zî-ḳıymet cevâhir ve lü'lü' ile ṭop âyîneler ve âvîzeler ile pîrâste ve tezyîn ol[unmuştu].[79]

17. yüzyıl tarihçisi Hasanbeyzâde'ye göre "*ḳaṣr-ı bülend*", "*encüm-i bî-pâyân*"la doluydu ve rengârenk resimler ile parlak taşlarla süslenmiş bir kubbesi vardı. Dönen gök kubbeyi temsil eden bu kubbeden inci dizili püsküllerle ve mücevherle süslü, yaldızlı, avize toplar asılı idi. Revaklar, kapılar, pencereler ve dehliz korkulukları

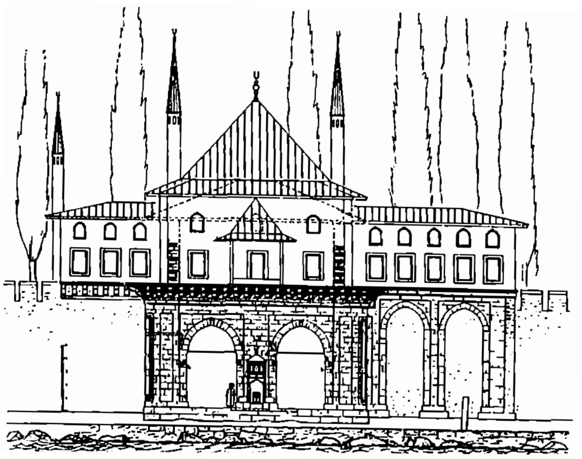

131. İncili Köşk'ün suluboya resmi. Arkada mutfak ve Hazine-Hamam birimi görünmektedir. J.N. Huyot, *Croquis de voyages*, 1817-20, Paris, Bibliothèque Nationale, Fr. Nouv Acq. 5080, Lev. 7.

beyaz mermerdendi. Pencere "*kitâbelerine nice ḳaṣâ'îd-i ḳaṣriyye* [kasrı öven kasideler] *ve tevârîḫ-i zîbâ* [güzel tarihler]" yazılmıştı. Sinan Paşa tamamlanan binayı zerbaft ve serâser nihâlîler, ipekli Acem halıları, zerdûzî ve serâser minderlerle döşemişti. Köşkün açılışı için vezir-i azamın düzenlediği bir hafta süren şenliklerde konserler, spor etkinlikleri, kayık yarışları yapılmış ve havai fişekleri atılmıştı.[80]

Selânikî Sultanın köşke, atının iki yanında saray ağaları, önünde de bir asa taşıyan vezir-i azamla birlikte, at üzerinde gittiğini söyler. Yazara göre Sultan Sinan Paşa'nın hediyesini öylesine beğenir ki "*N'olaydı sarây-ı 'âmire dâḫilinde yapılmış olaydı*" diye hayıflanır. Sonra da vezir-i azama üç hil'at ile bir kürk verir. Yapımı denetleyen kaptan-ı derya iki; başmimar, müteferrikalar kâtibi, şehremini, vezir-i azam ile kaptan-ı deryanın adamları ve kürek mahkûmlarının yöneticisi olan vardiyanbaşı birer hil'at alırlar. Altın ve gümüş tepsilerden paralar saçılır; sonra müzik eşliğinde bir ziyafet verilir. Köşkün içinde içoğlanlarının hizmet ettiği Sultan altın sahanlardan tek başına yerken; konuklar ise yerde ya da çadırlarda serili değerli halılarda oturarak dışarda yerler. Ertesi gün kimi devlet büyüklerinin kayıkları arasında yapılan yarışı hünkâr yeni köşkten izler. Birincilik ödülünü vezir-i azamın kayığı kazanır. Üçüncü gün atlılar Kabak Meydanı'nda yiğitliklerini sergilerler ve bir kayık yarışı daha olur. Dördüncü gün bahçe perdeyle çevrilerek harem kadınlarına bir ziyafet verilir ve köşk gezdirilir.[81]

17. yüzyıl çizimlerinde İncili Köşk sivri piramidal bir çatıyla örtülü olarak gösterilir (Lev. 22b, 31b; Res. 130) ancak bu üst örtü yerine sonradan kubbemsi bir tekne tonoz yapılmıştır (Res. 131). 17. yüzyıl ortalarında sarayda içoğlanı olan Üsküdarî köşkün "*çâr külâh ḳurşun örtülü*" olduğunu söyler.[82] Aynı şekilde 1681 Mart ve Nisan ayları arasındaki onarımları kaydeden bir belgede de

132. İncili Köşk'ün varsayımsal rekonstrüksiyonu. Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

geniş saçaklarla çevrili sivri külâhtan söz edilir, ancak bir fermanla yıkılıp "*cedîd tekne ḳubbe*"ye çevrildiği belirtilir.[83] 16. yüzyıl kaynaklarında anılan kubbe, köşke deniz suru üstündeki bir kule görünümü veren özgün piramidal çatının altında bulunan bir ahşap kubbe olmalıdır. Kraliçe Elizabeth'in armağanı olan orgu İncili Köşk'e yerleştiren Dallam 1599'da yapının ayrıntılı bir betimlemesini yapmıştır:

> Çok yakışır ve seçkin bir düzenle bir yığın selvi ve birçok başka iyi meyva ağaçlarının yetiştiği bahçelerden geçen yol çok keyif verici idi. Bahçeleri geçince güzel bir çayıra girdik, buradaki çayır ya da düzlüğün doğu tarafında, saray suru civarında ata binen birkaç tane yakışıklı Türkle karşılaştık. Denize yakın bir yerde bir şölen evi olarak yapılmış *(bancketinge house)* Cuske [köşk] dedikleri çok hoş küçük bir yapı duruyor; fakat bu, benim anladığım kadarıyla, Grand Signor'un haftada iki kez cariyeleriyle buluştuğu bir yerdir. Kurşunla güzelce örtülmüş, üstü kare şeklinde yapılmıştır; ortada piramit benzeri çok yüksek dört köşeli küçük bir kule, onun üstünde de iyi yaldızlanmış küçük bir alem vardır. Deniz yakası tarafında birçok adamın durabileceği oldukça geniş bir galeri var, buradan Marmara ve karşıdaki Asya'ya hem aşağı, hem yukarı doğru bakabilirler. Çayıra doğru öteki üç yanda güzel mermer sütunlarla desteklenen çok büyük revaklar vardır, yerler çok güzel halılarla döşenmiş, revak tavanları altınla ve renklerle çok ilginç işlenmiştir. İçine girildiğinde harikadır, tam olarak betimleyemeyeceğim, ama tavan dairevi bir kubbedir *(a round hollo)*.[84]

Ne yazık ki Dallam'ın günlüğünün köşkün içini tasvir ettiği bir sonraki sayfa kaybolmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda R. Demangel ve E. Mamboury'nin köşk yakınlarındaki Bizans Mangana Sarayı kalıntılarını araştıran kazılarında çok sayıda İznik çinisi ortaya çıkarılmıştır. S. H. Eldem, 1964'te yaptığı kısmî kazının sonuçlarını görsel ve yazılı kaynaklarla birlikte ele alarak köşkün bir rekonstrüksiyonunu yapmıştır (Res. 132).[85] Taş kemerli, anıtsal bir kaide üzerinde yapılmış köşkün merkezinde sivri bir külâhla örtülü, yaklaşık on bir metre genişliğinde bir Divanhane ve iki yan kanat bulunur. Joseph Pitton de Tournefort 17. yüzyıl ortasında "yaldızlı kubbelerle örtülü üç oda kemerli bir altyapı üzerinde inşa edilmiştir" diye yazar.[86] 19. yüzyıl çizimlerinde görülebilen minare-benzeri üç baca, ahşap iç kubbeyle örtülü yapının üç tane ocağı olduğunu göstermektedir. Hasanbeyzâde deniz cephesinde mermer korkuluklu bir dehlizden söz eder. Eldem büyük taş konsollara dayanan bu teras ya da verandanın kalıntılarını bulmuştur; bütün deniz cephesi boyunca kesintisiz uzanan teras geniş taş levhalarla döşenmişti.[87] Scarella'nın çiziminde köşkün deniz cephesinin ortasında görülen küçük cumbanın yerine, 19. yüzyıl çizimlerinden anlaşıldığına göre sonradan daha büyük bir çıkma yapılmıştır (Res. 130, 131).

Eldem'in yaptığı kazı, bahçe cephesinin görünümüyle ilgili yeterli bilgi sağlamamıştır. Köşkün 19. yüzyıl başlarında Melling tarafından çizilen haç biçimi planı (Lev. 14) merkezî kubbeyi çeviren dört çıkma gösterir. 18. yüzyıl Ermeni yazarı İnciciyan ise yapıyı beş kubbeli olarak tas-

vir eder. Bu tasvirden orta kubbe etrafında bahçeye, denize ve iki yana bakan dört çıkmanın iç kubbelerle örtülü olduğu anlaşılmaktadır.[88] Deniz suru üstünde yükselen merkezî planlı yapı bütün yönlerin izlenebildiği ideal bir seyir köşkü idi. Yapının güneyinde, surun hemen yanında yer alan sade, kiremit çatılı alçak bina, köşkte hizmet eden bostancıların koğuşu olabilir. Mimar Davud 1580'lerde Topkapı Harem'ini yenilerken, yüksek kemerli tonozlar üstüne inşa etmiş olduğu yapılardan edindiği tecrübe ile İncili Köşk'ü benzer kemerli bir kaide üstünde, olgun oranlar kullanarak yapmıştır (Lev. 30a, 32a, c).

İncili Köşk'ün, merkezî taht odasının yanı sıra, yan kanatlarda sağda ve solda ayrı odalar vardı. 1704'te yapılmış bir mefruşat envanteri gözde kadınlar, kethüda kadın, ağalar, darü's-sa'âde ağası için odalar, helalar, küçük bir hamam ve bir namaz odası *(çilhâne)* sayar.[89] Aynı belgeden öğrendiğimize göre, ortadaki mekânda "*deryâya nâẓır taḫt-ı hümâyûn*" olarak anılan cumba yanlarında ve çayıra bakan köşk kapısının yanlarında ikişer taht (yani sedir) uzanıyordu. Ayrıca kapının dışındaki revakta "*çayıra nâẓır iki taḫt-ı hümâyûn*" ve bunların ortasında "*çayıra nâẓır ayaḳlı taḫt-ı hümâyûn*" yer alıyordu.[90] 1763 tarihli bir saray kaydında "*ṭaşra meydân ṭarafında olan sîm taḫt-ı hümâyûn*" olarak betimlenen buradaki gümüş taht, 1747'de yeni bir taht ile değiştirilmiştir.[91]

18. yüzyılda taht odasının kubbeli merkezî mekânı yastıklar, büyük Uşak ve İran halıları ve dört gümüş topun (*sîm ṭop-ı taḫt*) asılı olduğu küçük bir de kubbesi bulunan bir taht-ı hümâyûn ile donanmıştı. Duvar nişlerinde gümüş ve Çin porseleni eşyalar vardı; dört büyük, üç de küçük gümüş tası olan çeşmenin fıskiyesinde aynalı bakır toplar zıplaşıyordu. Çeşme, büyük bir olasılıkla, odanın ortasında, dokuz tane "*incü püsküllü âvîze ṭop*" asılı olan kubbenin altında idi.[92] Bu top askıların göğün dokuz katının sayısını yinelemesi köşkün kubbesiyle gök kubbeyi bağlayan betimlemelerin sadece klişeleşmiş bir mecaz olmadığına işaret etmektedir. Hadislerde cennetin, incili kubbeleri olan, su kenarına yapılmış köşklerinin betimlemeleri, İncili Köşk'ün kasideli kitabelerinin de vurgulamış olabileceği cennet çağrışımlarını güçlendiriyordu.

Mihraplı ayrı namaz mekânının (*çilḫâne*) da kubbesinde başka bir "*inci püsküllü âvîze ṭop*" asılı olup, yerde ise Acem halıları ve Uşak seccadeleri yayılıydı.[93] I. Ahmed'in, mekanik figürleri olan Dallam'ın orgunu tahrip etmesinin nedeni köşkte bir namaz odasının varlığı olmalıdır. Sultanın imamı Mustafa Sâfî bu tür figürlü tasvirleri olan bir orgun "*maḥall-i 'ibâdet ve menzîl-i ḫilâfetde durmak câ'iz*" olmadığını yazmaktadır.[94]

İngiliz elçisi Edward Barton 1593-94'te III. Murad'ın köşkü namaz kılmak ve gemileri seyretmek için haftada birkaç kez ziyaret ettiğini anlatır:

> Kılavuz burada Ascension'un kaptanına uygun bir rüzgâr ve şans gemiyi Grand Signor'un *moskyta*sı [mescit] ya da kilisesinde selamlayacak kadar saray yakınına getirene dek gemide kalmasını emretti. Anlayacağınız gibi deniz kıyısındaki duvarın bitişiğindeki sarayının yakınlarına bir [mescit] yaptırmıştı; oraya haftada iki üç kez yasalarının gerektirdiği dinî ayinleri yapmaya gelirdi: o oraya geldikten bir iki gün sonra bayrak, flama ve türlü renkte ipek sancaklar [asılmış] gemimiz, bütün tayfalar ve elçilik görevlilerinin çoğu ile birlikte, yola koyuldu ve uygun rüzgâr olduğundan bu mescidin iki yüz kulaç yakınına geldi, (böylesine cesur olan gemiye o da gayet memnun bakıyordu), burada önce iki küçük atış yaptılar sonra da büyük düzenle iki kez daha ateş ettiler, gemide yirmi yedi ya da yirmi sekiz parça [top] vardı.[95]

Buna benzer bir gösteri 1599'da, Thomas Glover adlı başka bir İngiliz elçisi Hector adlı bir gemiyle

İstanbul'a geldiğinde de yapılmıştı. III. Mehmed'in geminin gelişini İncili Köşk'ten nasıl seyrettiğini Dallam anlatıyor:

> *Grande Sinyor* denen Büyük Türk'ü (*Great Turke*), denize yakın olan duvarın üstündeki Cuske'sinde [köşk] olduğundan, gemimiz Heckter burada, sarayın kuzey yakasında, selamladı.
>
> Bu selam Büyük Türk'ün ve bütün diğer Türklerin gözünde çok garip ve harikaydı ... topçularımız ateş etti ve sekiz büyük atış yaptı; her büyük atışın arasında küçük bir atış yaparak; herşey büyük bir adaba uygunluk ve doğru zamanlama ile yapıldı. ...
>
> İkinci gün gemimizi daha iyi görmek isteyen *Grande Sinyor* altın kayığı ile denize açıldı ve geminin çevresinde dolandı; ancak öyle apansız gelmişti ki orada olduğu 2 ya da 3 saat sonrasına dek bilinemedi.
>
> Ondan bir saat sonra, aynı biçimde, annesi Sultana geldi. ...[96]

Dallam III. Mehmed'in İncili Köşk'ü haftada iki kez ziyaret ettiğini belirttikten sonra bir gün kendisi buraya orgu yerleştirirken Sultanın nasıl aniden çıkıp geldiğini şöyle anlatır:

> Bir gün tesadüfen *dragomanımı* [tercüman] çağırıp kaçmalarının nedenini sordum; *Grand Sinyor* ile cariyelerinin gelmekte olduğunu, kaçmamız gerektiğini yoksa öleceğimizi söyledi; ama hepsi kaçıp beni arkada bıraktı, ben daha evden çıkmadan kapının dışındaki çayırda koşuyorlardı; bacaklarımın beni götürebildikleri kadar hızlı koşuyordum, dört zenci ya da kara Arap kılıçları çekilmiş koşarak bana doğru geliyordu; beni yakalayabilselerdi, palalarıyla paramparça edeceklerdi. ... İşte canımı kurtarmak için koşarken kısaca gösterişli bir manzara gördüm, at üstünde *Grand Sinyor*'un kendisi ve pek çok cariyesi, kimi atlı, kimisi yaya ve ırklarının yakışıklısı hadım edilmiş ağalar ve cariye bekçileri; kömür gibi kapkara ama çok yakışıklı zenciler; yanlarında büyük palalar [vardı]; kılıç kınlarının hepsi altına benziyordu.[97]

Sultanlar, 18. yüzyılda meydandaki cirit oyunlarını seyretmek, küçük mescitte namaz kılmak ya da yalnızca manzaranın tadını çıkarmak ve limandaki gemileri izlemek için kadınlar ve oğlanlarla köşkü sık sık ziyaret ederdi. Tahtlardan birinde oturur, müzik dinlerken kahve yudumlardı.[98] Yanlarındakilere altın dağıtıp kahve içtikten sonra ikindi namazını kılar, bir başka köşkü ziyaret etmek üzere buradan ayrılırlardı.[99]

Sultanların İncili Köşk'ten seyretmeyi sevdikleri bir diğer olay da, Hıristiyan hacılarının, Tecelli Yortusunda (6 Ağustos), buradaki sağaltıcı gücüne inandıkları mucizevî çeşmeyi (*ayazma*) ziyaret etmeleriydi. Bunun kaynağı, bugün deniz surunda hâlâ görünen, saray bahçesindeki yıkık Tu Soteros Kilisesi'nin yanındaki bir kuyu idi. Chevalier Laurent d'Arvieux 17. yüzyıl ortasında şunları yazıyordu:

> Bu yerde daha önce, bazı haç kalıntılarının hâlâ görülebildiği bir duvarının korunduğu bir kilise vardı. Çok yakınında Rumların Tecelli (Transfiguration) gününde gittiği bir çeşme var; bu onların tapınmalarından biri, o kadar çok karnavala benziyor ki *Grand Seigneur*'u ve kimi saraylılarını eğlendiriyor. Rumlar bu çeşmenin suyunun mucizevî olduğuna inanıyorlar; hastalarına ondan içiriyor, kuma derin çukurlar kazdıktan sonra onları boyunlarına kadar gömüyorlar, birçoğunun orada sağlıklarını yeniden kazandığı söyleniyor.[100]

Eremya Çelebi hastaların kendilerini İncili Köşk önündeki kumluk rıhtıma (*kumluca*) nasıl gömdüklerini ve Rumlarla Ermenilerin davul ve borazan çaldıklarını anlatıyor. Onlar yiyip içerek ve

yüzerek eğlenirken Sultan IV. Murad, gayri Müslim tebasına karşı bir cömertlik ve hoşgörü gösterisi olarak, görünmeden, pencere kepenklerinin arkasından para atardı.[101]

17. yüzyıldan itibaren hükümdarların ara sıra devlet erkânını kabul ettikleri bir yer olmasına rağmen, İncili Köşk, aslında mahrem bir mekân olarak yapılmıştı.[102] 1595 yılında bir gün III. Murad köşke gittiğinde sazende ve hanendelerine bir şarkı icra etmelerini emreder; şarkıda hastalıktan yakınılmakta, kadere seslenilip o gece canın alınması rica edilmektedir. Şarkı söylenirken limana gelen bazı İskenderiye gemileri âdet üzere toplarını ateşleyerek Sultanı selamlarlar. Zaten hasta olan Sultan, top seslerinin çok güçlü olması nedeniyle köşkün pencerelerinin kırılmasını ve tüm yapının sallanmasını bir uğursuzluk işareti olarak görür. Nitekim, aynı gece vefat eder.[103]

Yalı Köşkü

III. Murad İncili Köşk'ü o denli sever ki vezir-i azam Sinan Paşa'dan, Galata karşısında daha önce II. Bayezid adına yapılmış bir yalı köşkünü, aynı tarzla yeniden yapmasını ister (Lev. 10 [44]). Bu köşk kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa tarafından daha önce tümüyle yenilenmişti ama Sultan sonucu *muḥaḳḳar* bulmuştu.[104] Bunun üzerine mimar olarak yine Davud atanmış, çalışmalar Haziran 1591'de başlamıştı. Tarihçi Selânikî şunları yazıyor:

> *Ve bu zîbâ ḳaṣra [İncili Köşk] mu'âdil u mânend, merḥûm Sulṭân Bâyezid'in — 'aleyhi'r-raḥmetü ve'l-ġufrân – köşki ki merḥûm Ḳapudân Ḳılıç 'Alî Paşa esâsından tecdîd eylemişdi, hedmolunup, yerine bir ondan a'lâ ḳaṣr-ı mu'allâ binâ olunmaḳ fermân olundı. Mühendis-i 'âlem Mi'mâr-başı Dâvud Ağa'ya te'kîd ü tenbîh buyuruldı ki 'leb-i deryâdur, kemâl mertebe istiḥkâm ile müstaḥkem olmaḳ bâbında onat muḳayyed olup, bünyâdında iḳdâm u ihtimâm eyleyesin' diyü fermân-ı 'âlî ṣâdır oldı. Ve mühimmât u levâzım u maṣârif kezâlik Ṣadrıa'ẓam ḥażretleri mâlından olmaḳ üzere şurû' olundı. Fî evâḫir-i ṣa'bâni'l-mu'aẓẓam, sene 999* [Haziran 1591].[105]

Yıktırılan özgün köşk 16. yüzyıl kaynaklarında Sultan Bayezid Köşkü olarak anılır.[106] Çeşitli çizimlerde bu dörtgen köşk, denize taşkın muntazam taş bir rıhtım üzerine oturtulmuş olarak gösterilmiştir (Lev. 25c; Res. 101, 128). Muhtemelen ahşap bir iç kubbenin üzerine yapılmış kurşun kaplı sivri çatısı desteklere dayanan geniş saçaklarla çevriliydi. Lorichs'in panoramasında yapı "kral'ın küçük eğlence evi" diye tanımlanmıştır.[107] 1572-73 yılından bir onarım belgesinde zemin döşemelerinin ve korkuluklarının yenilenmesi ve duvar ile tavanlarının sıvanması için yapılan masraflar belirtilmektedir.[108] Ahşap öğeleriyle görece sade bir yapı olan, Kılıç Ali Paşa'nın 1583'te yenilediği bu köşk III. Murad'a çok mütevazi görünmüş olsa gerekti. Tarihçilerin kullandığı "*esâsından tecdîd*" terimi baştan aşağı yenilendiğini gösterir.[109] Sonucu 1584 tarihli *Hünernâme* minyatüründe ve 1590 civarında yapılan panoramik bir resimde izleyebiliyoruz (Lev. 27; bak Res. 56). Yenilenen köşk, geniş saçaklı ahşap bir revakla çevriliydi, üstünde ise altın yaldızlı bir alemle süslü, fenerli, piramit biçimli bir çatı vardı. Eski yapıdan esas farkı orta kısmının çatıyı fener şeklinde aşmasıydı. 17. yüzyılda yapılmış iki haritada görülen Üsküdar yaz sarayındaki birkaç köşk gibi, bu yapının da pagodaya benzer bir görünümü vardı (Lev. 22b, 30b). O günlerde yeni tamamlanmış görkemli İncili Köşk'ün yanında o denli sönük kalıyordu ki yıktırılıp 1591'de yeniden yapılmıştı.

Eskisinin yerine yapılan yeni yapı, ilk kez 1610'da George Sandys'in yayımladığı panora-

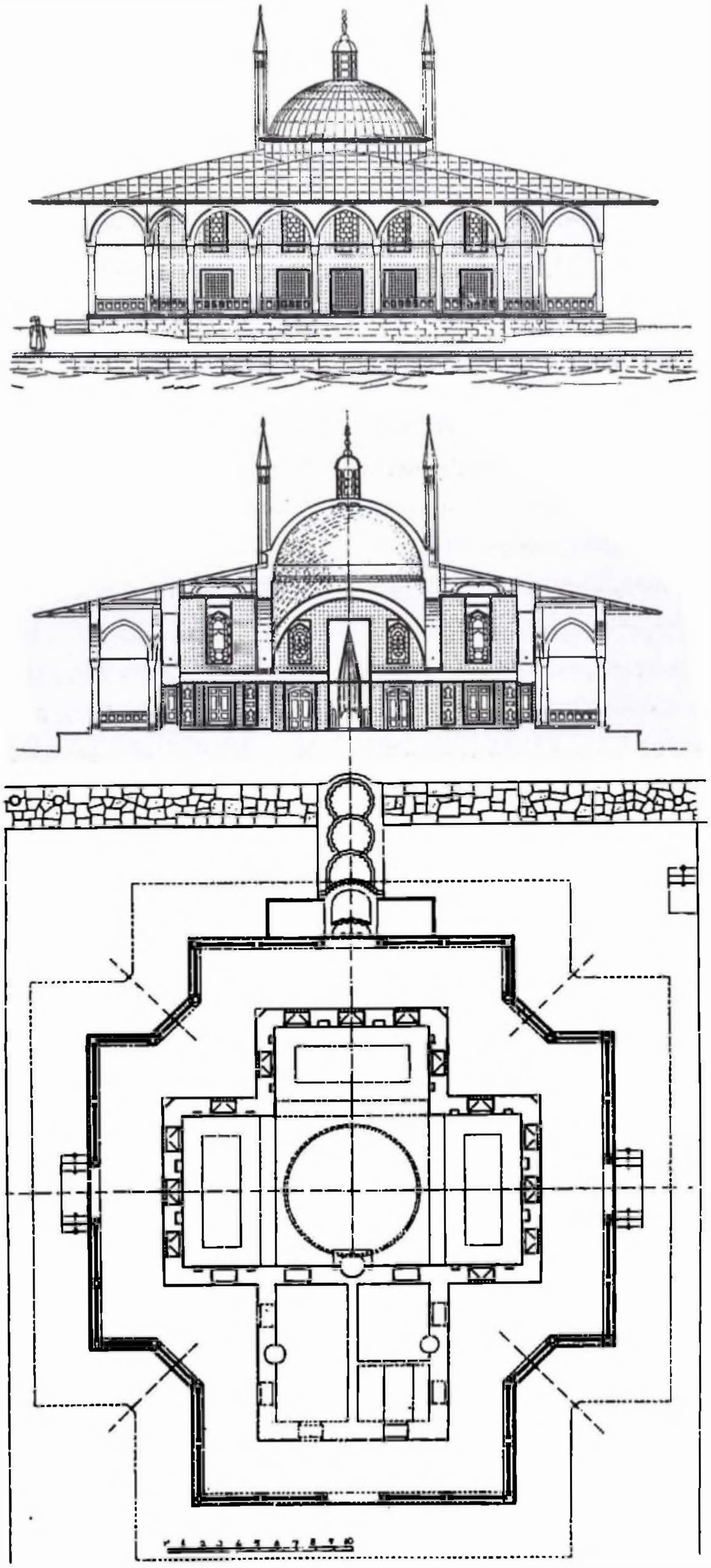
mik çizimde görülen (Lev. 28), fenerli bir kubbeyle örtülmüş, geniş saçaklı bir köşktür. 17. yüzyıldan itibaren yapılmış panoramik resimlerde de betimlenmiştir (Lev. 10 [44], 22b, 29, 30a, 32a, c). Denize uzanmış olan iki öncülünden farklı olarak önüne, kazıklı bir rıhtım yapılmıştı.[110]

Selânikî Sultan Bayezid Köşkü'nün yerinde yeniden yapılması emredilen "*ḳaṣr-ı 'âlî*"nin 4 Şevvâl 1001'de (4 Temmuz 1593) tamamlandığını ve yapımına mimarbaşı Davud'un Sinan Paşa'nın vezir-i azamlığı sırasında (23 Haziran 1591-2 Ağustos 1591) başladığını belirtmektedir. Sinan Paşa'nın azlinden sonra vezir-i azam olan Ferhad Paşa (3 Ağustos 1591-5 Nisan 1592) ve onun yerine geçen Siyavuş Paşa (6 Nisan 1592-29 Ocak 1593) da yapı için büyük para ve emek sarf etmişlerdir. Köşk Sinan Paşa yeniden iktidara getirildikten sonra (1 Şubat 1593) bitirilmiştir. *Yalı Köşkü* ve *Yalı Ḳaṣrı* olarak bilinen yapıya *Sinan Paşa Köşkü* veya *Sultan Bayezid Köşkü* de denirdi. Açılış törenine ulema ve şeyhler çağrılmıştı. Sultan gelince kurbanlar kesilmiş ve yoksullara sadaka dağıtılmıştı.[111] Vezir-i azam Sinan Paşa, mimarbaşı Davud ve diğer görevlilere ihsanlar 17 Temmuz 1593'te verilmişti.[112]

Köşkün inşaatının hikâyesini, malzeme ve ücret olarak günlük maliyetinin kaydedildiği bir masraf defterinden ayrıntılı olarak izleyebiliyoruz. Bu defterden bazı bölümler yayımlanmıştır; ancak iki yüze yakın yaprağı bulunan belgenin tümü incelenmeye değer bilgiler içerir. Defter, 1 Ramazan 999 (23 Haziran 1591) ve 25 Cemaziyelahir 1000 (8 Nisan 1592) arasında Sinan ve Ferhat paşaların yaptığı masrafları kapsamaktadır. Daha önce yapılmış harcamaları belirlemek amacıyla Siyavuş Paşa'nın kâhyası Kethüda Mustafa Bey tarafından tutulmuş olan defterde Siyavuş Paşa ile Sinan Paşa'nın ikinci vezir-i azamlığı sırasında gerçekleştirilen inşaatın masrafları yer almaz.[113] Defterde, aslında eşzamanlı olarak yapılan iki komşu köşkün (Arapçada *iki kasır* demek olan *ḳaṣreyn)* masrafları kaydedilmiştir. İkincisi, eskiden şimdiki Sepetçiler Kasrı'nın yerinde bulunan, Yalı Köşkü'nün hemen arkasındaki bir kule köşküydü. Belgede Yalı Köşkü'nden "*ḳaṣr-ı 'âlî*", "*ḳaṣr-ı cedîd 'an bâb-ı yalı,*" "*yalı ḳapusında vâḳi'olan ḳaṣr-ı hümâyûn*" olarak bahsedilmektedir (Lev. 10 [45]).[115]

Her zaman olduğu gibi yapı malzemelerinin çoğunun uzaklardan getirilmesi gerekmişti. Demir kiriş ve çiviler Samakov'dan; beyaz ve kırmızı mermerler Marmara adaları, Darıca ve Rodoscuk'tan (Tekirdağ); çiniler İznik'ten, kurşun ise Sidrekapsi, Karaferye ve Selânik'ten gelmişti. "Sultan Bayezid'in yıkılmış olan eski köşkünün [*ḳaṣr-ı 'atîk*]" kurşunları da yeniden kullanılmıştı.[116] 23 Haziran 1591 tarihli bir fermân Selânik ve Sidrekapsi kadılarına gemiyle üç bin kantar kurşun yollamalarını buyurmuştu.[117] 6 Ocak 1592 tarihli bir ferman ise İznik kadısına, başmimar Davud devlet yapıları (*mîrî binâlar*) için ısmarlanan çinilerin (*mîrî kâşîler*) gönderilmesini geciktirdiğinden şikâyet etmesi nedeniyle, Serkâşî Osman'ı tüccarlar için yaptırılan üretimi durdurması için uyarmasını emrediyordu.[118] Aynı tarihte çıkarılmış başka bir ferman, Gelibolu kadısına, "*ḥâliyâ binâ olınan ḳaṣr-ı hümâyûnum*"da çalışmak için adları Davud tarafından belirtilen on üç deneyimli gayri Müslim marangozun gönderilmesini buyurmaktadır.[119] 14 Şubat 1592 tarihinde yazılmış benzer bir fermanda ise İstanbul kadısı ile mimarbaşına "*yalıda müceddeden binâ'sı fermân olınan ḳaṣr-ı hümâyûn*" için gereken marangoz ve duvarcıları toplamaları emredilmektedir. Kadı ve mimar, İstanbul'daki her semtin imamlarının yardımıyla çeşitli mahallelerdeki yapılarda çalışan ustaları kasr-ı hümâyûnda görevlendireceklerdi.[120]

Eksik masraf defterinin son bulduğu noktada Yalı Köşkü'nün ana yapısının çoğu bitirilmişti;

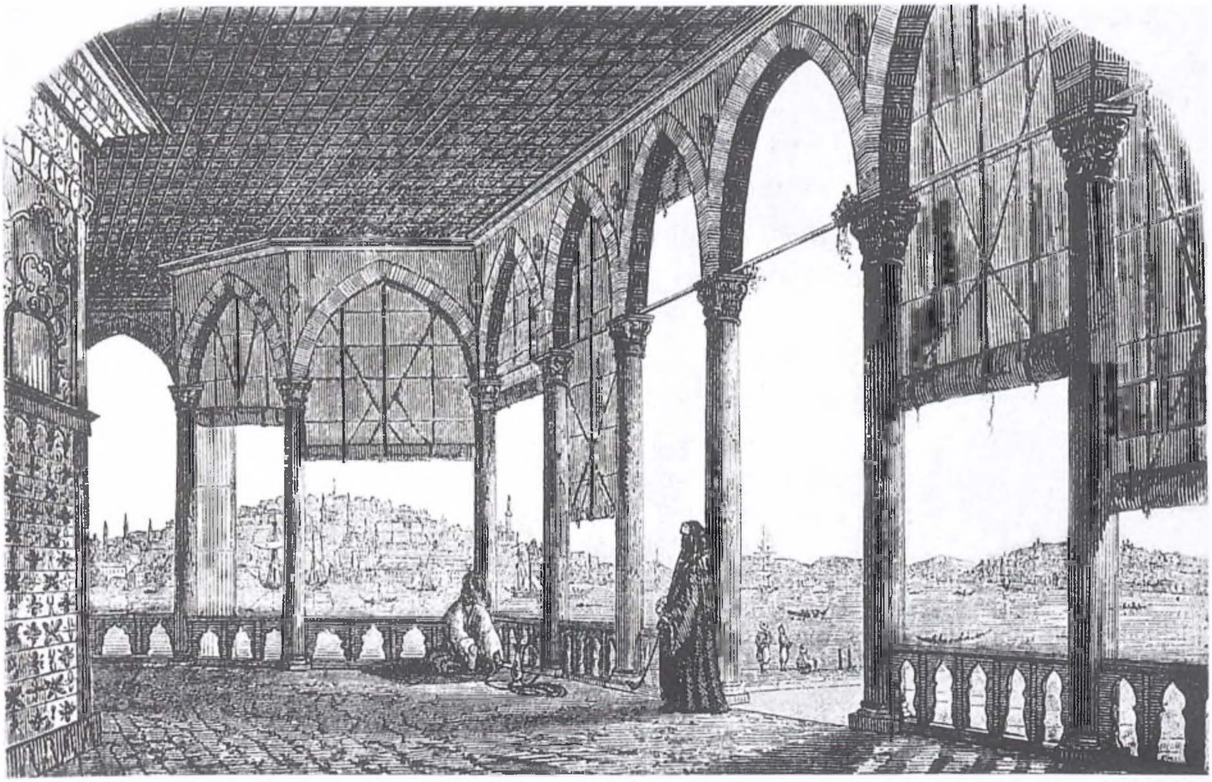
133 Yalı Köşkü'nün varsayımsal plan ve kesitleri, Eldem ve Akozan, *Topkapı*'dan.

kaydedilen son tarih 25 Cemaziyelahir 1000'dir (8 Nisan 1592). Sinan Paşa'nın kişisel arşivine ait, köşkün *emîn-i bînâ*'sı Yusuf Ağa'nın derlediği yayımlanmamış ikinci bir masraf defteri, 15 Cemaziyelevvel 1001 (17 Şubat 1593) ile 7 Recep 1001 (7 Temmuz 1593) arasındaki son harcamaları kapsar. Defter köşkün yapımını başlatan Sinan Paşa tarafından Şevval 1001'de (Temmuz 1593) tamamlandığını doğrulamaktadır.[121] Birlikte ele alındığında bu iki hesap defteri bütün yapıyı yeniden kurgulamamızı olanaklı kılmaktadır. Eldem, sadece birinci defterdeki bilgileri kullanarak merkezî kubbeli köşkün dört çıkmalı haçvârî bir planı olduğunu ve otuz dört beyaz mermer sütunlu bir revakla (*dihlîz*) çevrildiğini göstermiştir (Res. 133).

Bu revakın dönüşümlü olarak yerleştirilmiş kırmızı ve beyaz mermerden kemer taşları (*ḳâlıb-ı kemerhâ*), otuz tane beyaz mermerden düz sütun başlığı (*ser-sütun-ı sâde*) ve dört tane de daha değerli mukarnaslı başlığı (*ser-sütun-ı muḳarnaṣ*) vardı.[122] Taht odası (*oda-ı ḫâṣṣ*), merkezdeki kubbeli bir odadan (*ṣoffa-ı kebîr*) dışa çıkıntılı ve denize bakan üç "şâhnişîn"den oluşuyordu.[123] Arkadaki dördüncü çıkıntılı mekân bir namaz odası (*ḫâne-i 'ibâdetḫâne*), bir küçük oda (*ḫâne-i küçük* ya da *ḫâne-i sagîr*) ve aralarında bir abdesthane ve helanın da olduğu ikincil odalar içeriyordu.[124] T biçimli merkezî odanın çevresinde, iki tarafında mukarnaslı beyaz mermer çeşmeler bulunan on bir pencere yer alıyordu. Doğu duvarında büyük bir beyaz mermer dolap vardı. Yan taraflarda revaka açılan iki büyük mermer kapı bulunuyordu; yüksek bir platforma oturtulmuş olan köşke, bu iki kapıya çıkan mermer merdivenlerle ulaşılıyordu. Masraf defterlerinden birincisinde çeşmesiz yalın mermerden pencereler, kapılar ve küçük yan odalardaki dolaplardan bahsedilmektedir.[125] Ayrıca, *Ḫitâyî* ve *Rûmî* motifler, üzümler, laleler ve mermer desenleriyle bezeli 5887 çininin ayrıntılı bir envanteri verilmiştir. Bu çinilerin hepsi 10 Kasım 1591 ile 14 Şubat 1592 arasında İznik'te yapılmış ve bostancı Hasan Çavuş tarafından İstanbul'a getirilmişti.[126] Bu ilk hesap defterinde ocaklar ya da geniş saçaklarla çevrili fenerli kubbeden söz edilmemesi, köşkün henüz bitmemiş olduğunu düşündürmektedir.

İkinci hesap defteri, ocakların yaldızlanması, büyük kubbeye asılacak yedi pirinç zincir, küçük kubbe için otuz altı pirinç zincir, ahşap işleri, kapı, pencere, dolap ve korkuluklar için kullanılan mermerler de içinde olmak üzere, süsleme masraflarını içermektedir.[128] Aynı belgede merkezî kubbeli odada bir şadırvan, kapıcıbaşının odasında (*oda-i ağa-yi der-i sa'âdet*) bir çeşme, bir abdesthane, ana kubbe için büyük bir altın yaldızlı top askı ve öteki oda için küçük bir toptan da söz edilir.[128] *Yalı Köşkü ocağı* diye bilinen özel bostancı grubu tarafından korunan köşkün ayrıca moloz taştan bir mutfağı vardı.[129] Belgede kimlikleri belirtilmemiş saray nakkaşlarının köşkü donatmak için kullandıkları malzemenin masraf listesi de verilmiştir. Bu malzeme sünger, beyaz ve kırmızı kurşun, İstanbul kâğıdı tabakaları, lacivert, kırmızı boya için sülüğen ve zincifre, yeşil boya için bakır pası, terebentin, makaslar, şişeler, çanaklar, astar, tutkal ve bol miktarda altın varak içeriyordu.[130]

Bu ikinci hesap defterinin en büyük bölümünü, başkentten gönderilme modeller kullanılarak 1593'ün Şubat ve Haziran ayları arasında yapılmış İznik çinilerinin masrafları oluşturmaktadır. Saray bostancısı Hasan Çavuş onları İstanbul'a birkaç seferde getirmiştir. Çinicibaşı (*ser-kâşîciyân*) Osman'a "*ḳaṣr-ı hümâyûn*" çinileri için 23 Şubat ile 4 Mart 1593 arasında ödemeler yapılmıştır. Aynı zamanda Bâlî adında gayri Müslim bir kumaş ustası (*Bâlî ẕimmî eş-şehîr be-kemḫâcı*) çiniler için çizdiği desenlerin (*resm-i kâşî*) pa-

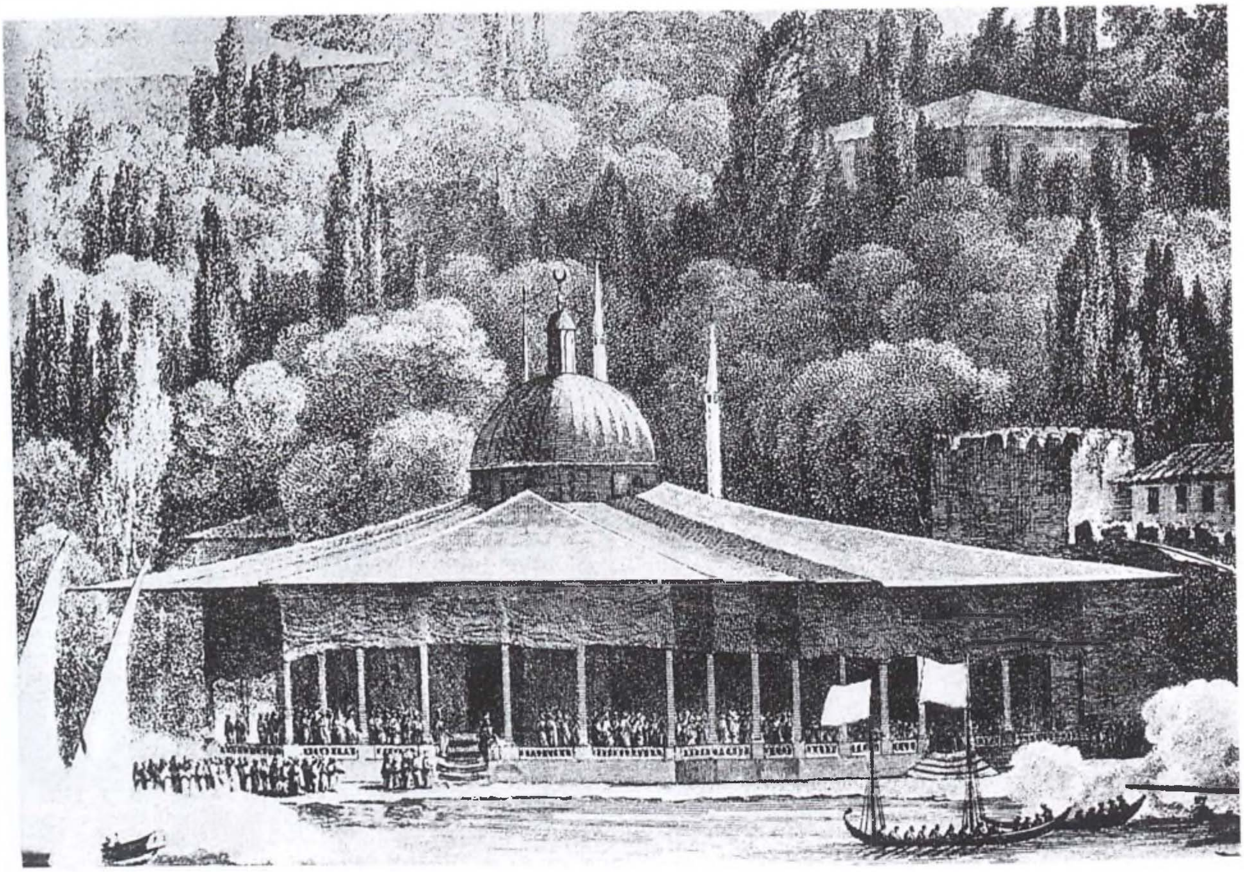
134. Adalbert de Beaumont, Yalı Köşkü'nü kuşatan mermer sütunlu revakın 19. yüzyıl ortasında yapılmış gravürü. Eldem, *Köşkler*'den.

rasını almıştır. Bir ay sonra ise, "*Meḥmed Çelebi ressâm*"a çinilerin kitabeleri için hazırladığı (*resm-i ḫuṭûṭ-ı kâşî*) kırk dokuz çizimin (*rüsûm*) bedeli ödenmiştir.[131] Başka bir deyişle, bu köşkün çinileri bir bütün olarak tasarlanmış bir program dahilinde hazırlanmıştı, yenilenen Harem için aceleyle satın alınmış çini kaplamalarının bazıları gibi seri imalat ürünü değil, hesaplanmış boyutlara göre yapılmışlardı. Bezemelerine bir kumaş sanatçısının katkıda bulunmuş olması klasik İznik çinileriyle Osmanlı dokumaları arasındaki yakın desen benzerliklerine ışık tutmaktadır.

Çiniler çeşitli kriterlere göre sınıflanarak kaydedilmiştir: kitabe çinisi, bordür çinisi, üzümlü, laleli, rûmîli ve mermer motifli çiniler, mukarnas çinisi, taç çinisi, etek çinisi, çifte kesimli köşe çinileri, küçük ya da büyük yuvarlak çiniler, pencere kemerleri için eğri kesimli çiniler gibi. Ayrıca, bir çeşme, kapıcıbaşının odasındaki ocak ve büyük kubbeli odanın ocağı gibi köşkün belirli yerleri için de çini kaplamalar yaptırılmıştır.[132] Köşkün çinilerinin, olağanüstü bir ustalık sergileyen kemerli çini panoları ve özgün üzüm motifleriyle ün kazanmış İstanbul Takkeci İbrahim Çavuş Camii'nde (1592 yak.) bulunan örneklere benzediği düşünülebilir. Adalbert de Beaumont'un 19. yüzyılda yaptığı bir gravürde köşkün dış duvarlarının da belirli bir seviyeye kadar çinilerle kaplı olduğu görülmektedir (Res. 134), nitekim 1813 tarihli bir onarım belgesinde bu çinilere "*ḫâric kâşîler*" denmektedir.[133]

Antoine Galland (1672-73) Yalı Köşkü'nü oldukça ayrıntılı betimlemiştir:

> Kurşun çatısının ortasında küçük bir kubbenin olduğu, dıştan kare bir yapıdır. İçeride, odaya girmeden önce iç mekânın çevresinde dolanan bir galeriyle karşılaşılır; bu galeri on ayak genişliğindedir, etrafı açık-

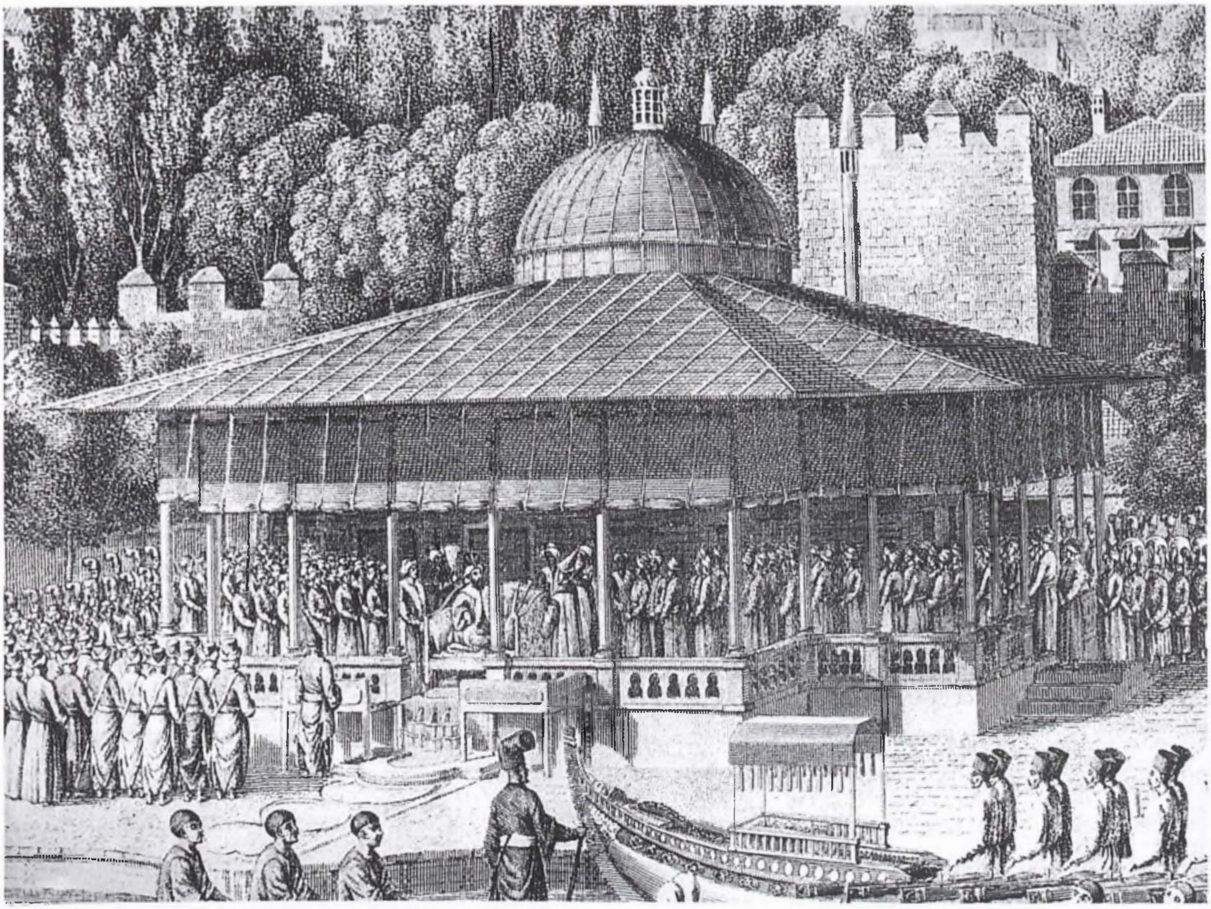

135. Yalı Köşkü'nü gösteren bir gravür. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque*'den.

tır ve mermer sütunlarla desteklenir. Oradan, deniz tarafında ve yanlarında ayrıca iki çıkması daha bulunan büyük bir odaya girilir, [denize bakan çıkmanın] karşısında baştan aşağı bronz levhalarla kaplı bir yaşmağı olan bir ocak bulunur. *Çıkma*lara yerleştirilmemiş olan yastık ve döşeklerin hepsi, bir köşede üst üste yığılı duruyordu. Her *çıkma*nın tavanı altın ve renkli arabesklerle süslü küçük bir kubbeden oluşuyordu ve bu üçü [*kubbeler*] köşkün ortasında yükselen ve aynı resimlerle süslenmiş çok daha büyük bir başkasına eşlik ediyordu. Duvarlarda görülenlerin gerisi, beyaz mermer ya da dal ve arabesk kitabelerle süslü, bizim kullandığımız goblenlerin yerini alan çinilerdi. Üç ya da dört yerde, Ekselansları orada olduğunda çalıştırılan bir tür çağlayanlı fıskiyeler de vardı. ... Sonra elçiye ocağın yanındaki bir kapıdan, Grand Seigneur'ün oturması için yapılmış yaldızlı ahşap üç büyük iskemlenin durduğu bir odaya girme izni verildi. ... Oradan, önünde türlü eşyayla dolu bir dolabın bulunduğu, kapının karşısındaki özel bir mekâna gidiliyordu.[134]

O dönemdeki başka bir Fransız ziyaretçi, "Dünyada daha uyumlu bir şey yoktur: Mermerler, sütunlar, yapma fıskiyeler, güzel halılar, her yana uzanan galeriler, dışarda her yandan görünen büyüleyici manzara ve gayet zengin yaldızlı, oyma ahşap işleri bu köşkü büyüleyici bir mekân haline getiriyor," diye yazıyordu.[135]

Boyalı nakışlarını korumak için revak perdeleri indirildiğinde köşk bir otağ-ı hümâyûna benziyordu (Res. 135, 136). Fenerli kubbe, aralarında oğlanlar avlusundaki Has Oda, III. Murad'ın Harem'deki yatak odası ve 16. yüzyılda Bağdat

136. Yalı Köşkü'nde bir kabul törenini gösteren gravür. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*'dan.

Köşkü'nün yerinde bulunan Sultan Süleyman Köşkü de olmak üzere, saraydaki önemli hünkâr mekânlarının ortak bir özelliği idi (Lev. 8; Res. 81, 95, 108, 109). Has Oda önündeki mermer sofa-nın köşesindeki haçvârî planlı, (içi dışı çini kaplı) Bağdat Köşkü'nün fenerli bir kubbeyle örtülü merkezî odası ve etrafındaki dört çıkması, Yalı Köşkü'nün plan ve bezemelerini yeniden kurgulamamıza yardımcı olmaktadır. Bağdat Köşkü tipinde eski örneklerden biri, Sultan Süleyman'ın Topkapı Sarayı'nı yenilemesi sırasında, 16. yüzyıl başlarında Boğaz'da yapılmış olan Sultaniye Köşkü'dür. Bu çini kaplı köşkü Cornelius Loos'un yaptığı çizimlerden tanıyoruz (Res. 137, 138).

18. ve 19. yüzyılda hazırlanmiş mefruşat envanterleri ve onarım belgelerinde, Yalı Köşkü'nün merkezî hünkâr odası "*ḳış odası*", minderlerle döşeli çıkmaları ise üç "*taḫt-ı hümâyûn*" veya "*maḳṣûra*" olarak tanımlanmaktadır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre yapının ahşap kubbesinde ve tavanlarında rengârenk ve yaldızlı nakışlar, duvarlarında içlerinde altın, gümüş eşyalar ve Çin porselenlerinin sergilendiği nişler vardı; yerlere de İran ve Uşak halıları serilmişti. Fenerli kubbesinden yaldızlı bir top askı sarkıyordu. Gümüş kaplı ahşap tahtının küçük kubbesine dört gümüş yaldızlı top asılı idi. Abdesthane ve helada, dârüs-sa'âde ağasının ve silahdarın küçük odalarında ise daha sade eşyalar kullanılmıştı.[136]

Kubbeli oda kışları taht odası olarak kullanılırdı; yazın ise köşkü çeviren geniş revaktaki taştan yapılmış tahtlar kullanılıyordu. 1704 tarihli bir

137 a, b Cornelius Loos, 1710-11, Boğaz'daki Sultaniye Köşkü'nün çizimleri, Stockholm, Ulusal Müze. Alfred Westholm, *Cornelius Loos*'dan.

mefruşat envanterinde İncili Köşk'ün çayır revakındakilere benzer üç tahttan söz edilir: "*ḳaṣr-ı mezbûrun bîrûnında deryâya nâẓır ayaḳlı taḫt-ı hümâyûn*" ve "*ḳaṣr-ı mezbûrun bîrûnında iki taş taḫt-ı hümâyûn*".[137] D'Ohsson'un 19. yüzyılın başlarında yayınladığı bir baskı resimde, Sultan denize bakan cephenin ortasındaki ayaklı tahtta oturur; bu tahtın önünde iki yanda birer taş tahtın daha olduğu görülür ve aralarında çağlayan bir selsebil yer alır (Res. 136). 17. yüzyıl resimlerinde çağlayanın yukarısında görülen V biçimli kırık saçak daha sonra yapılmış manzaralarda yok olur ve yerini kesintisiz bir saçak alır.[138]

II. Bayezid Köşkü ve Yalı Köşkü, öncelikle Osmanlı donanmasının denize açılış törenini izlemek için yapılmıştı. Birçok yabancı ziyaretçinin seyrettiği bu törenler, Osmanlı teşrifat defterleri ve saray günlüklerinde de betimlenmiştir. Tahtta oturan Sultan kaptan-ı derya ve denizcileri burada kabul eder ve diğer devlet büyüklerinin de katıldığı bir törenle onlara hil'at verirdi. Sonra donanma denize açılırken, Sarayburnu'nda Top Kapısı önündeki toplarla selamlanırdı. Donanmanın dönüşünde de benzer bir tören yapılırdı.[139]

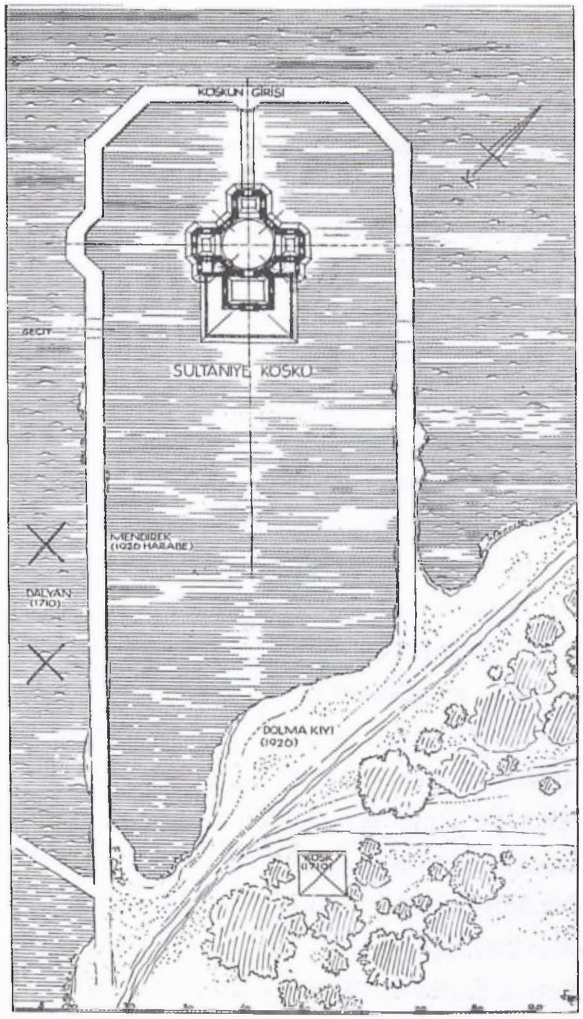
İnciciyan Sultanların her bayramın ilk gününde de Yalı Köşkü'ne geldiğini belirtmektedir. I. Ahmed'in saray imamı Sâfî ikinci ve üçüncü avlulardaki resmî bayram kutlamalarının ardından Sultanın içoğlanlarıyla Sultan Bayezid'in yaptırdığı ve Sultan Murad'ın özenle yenilettiği köşke nasıl geldiğini anlatıyor. Gümüş bir tahtta oturarak, gemi inşaat ustaları, güreşçiler ve topçular arasındaki yarışmaları seyreder, kazananlara ödül dağıtırdı. Sonra helvacılar mutfağından sahanlarla helva gönderilirdi; bunun bir bölümü bohçalara sarılarak önemli devlet adamlarına yollanırdı.[140] Bu töreni anlatan metinlerde güreşçi, cambaz, mehter ve gösteri atlarından, Sultanın bostancıbaşı ile bostancıların bayram tebriklerini kabul ettiğinden de söz edilir.[141] Bu kutlamalardan birini 19. yüzyılda, Edward Daniel Clarke şöyle anlatır:

> Tören tamamlandığında *Grand Signior* Sarayburnu'nda bir köşk ya da çadırda gümüş bir sofada oturarak kendini göstermeye gitti. Buraya yakın duran bir kayıktan bu eşşiz gösteriyi seyredebildik; Sultan çekildikten sonra da tören için çıkarılmış muhteşem tahtı incelememize izin verildi. Bu, kalın gümüş levhalarla kaplı çok parlak, çok büyük bir tahta sedirdi.[142]

Yalı Köşkü zaman zaman bir kabul odası olarak da kullanılıyordu. I. Selim'in Mermer Köşk'te yaptığı gibi, II. Bayezid Yalı Köşkü'nde zaman zaman

adalet uygulamıştı, çünkü bu yapı da inzivaya çekilmiş hükümdarı dış dünyayla temasa getiriyordu. Örneğin, Sultan bir gün burada otururken denizde bir tabut içinde yüzen bir kadın cesedi görür. Bir araştırma yapılmasını, suç işlenmişse, suçlunun kendi adaletiyle cezalandırılmasını emreder. Önce kadının kocasından kuşkulanılır, sonra da kadının zehirli bir yılanın çöreklendiği bir küpten bal yediği için öldüğü ortaya çıkar; kocanın suçsuzluğu kanıtlanınca Sultanın gazabından kurtulur.[143] III. Murad 1591'de nevruzu kutlamak için bu köşke geldiğinde kayıklarıyla karşısına çıkan Galata ahalisi bağıra çağıra Galata kadısının zulmünden yakınırlar. Kadı hemen azledilir.[144] Bu örnekten Yalı Köşkü'nün halka padişaha dilekçe vermek için nadir fırsatlardan birini oluşturduğu çıkarsanabilir; neredeyse biricik diğer fırsat ise Sultanın Cuma namazı için camiye gidişi idi (Res. 14).

Sultanlar köşkü zaman zaman özel kabuller için de kullanmışlardır. 1571 İnebahtı yenilgisinden sonra II. Selim Mekke şerifinin temsilcisi olan Nakibüleşrafı buraya çağırarak öğüt ve tesellilerini dinlemiştir.[145] Bir şeyhin Vâlide Sultana verdiği dilekçeden, III. Murad'ın, onu oraya çağırarak tasavvuf konusunda karmaşık sorular sorduğunu anlıyoruz. III. Murad'ı vezir Özdemiroğlu Osman Paşa ile özel bir görüşme sırasında bu köşkte betimleyen iki minyatürden (Res. 124a, b) birinde asi Kırım Hanı'nın ölüm haberini gertirmesi dolayısıyla vezire bir hil'at verilmektedir. İkincisi ise Sultanı imparatorluğun doğu sınırlarındaki durumla ilgili olarak vezire sorular sorarken canlandırır. Kırma çatılı köşk yukarı toplanmış kırmızı koruyucu perdeleri bulunan kırmızı ahşap revakla, yeniden yapılmadan önceki haliyle betimlenmiştir. İçeride, üst bölümünde selvi motifli renkli cam pencereler bulunan duvarların alt kısmı çinilerle kaplıdır. Önde gelen Has Oda oğlanları, hadımağalar ve bir cücenin eşlik ettiği Sultan, altın-

138. Sultaniye Köşkü'nün varsayımsal plan rekonstrüksiyonu. Eldem, *Türk Bahçeleri*'nden.

da madalyonlu bir Uşak halısının serili olduğu alçak bir tahtta oturmaktadır. Sivri külâhlı bostancıların eşlik ettiği vezir Arz Odası'ndakine benzer bir teşrifatla sorgulanır.[146]

III. Mehmed'in de vezir-i azamı, şeyhülislâmı, kaptan-ı deryayı Yalı Köşkü'nde özel olarak huzuruna kabul ettiği bilinmektedir.[147] Öte yandan, vezir-i azam Mehmed Paşa, Arz Odası'ndaki resmî toplantıdan sonra burada özel bir görüşme için I. Ahmed'e birkaç kez yalvarmış, fakat Sultan genellikle reddetmiştir.[148] 17. yüzyılda bazı yabancı elçilerin, üçüncü avludaki resmî görüşmeden önce gizlice burada kabul edilmiş olması Fatih

Kanunâmesi buyruklarının artık eskisi kadar sıkı bir şekilde izlenmediğini göstermektedir. Sözgelimi, 1655'te IV. Mehmed, resmî kabul töreninden önce burada Babürlü elçisini kabul ederek İran'a karşı yapılacak ortaklaşa bir saldırı üzerinde görüşmüştür. Sultan, 1681'de, Rus çarı III. Feodor ve XIV. Louis'nin elçilerini de bu köşkte kabul etmiştir.[149] Önde gelen devlet adamlarının çağrıldığı kimi olağanüstü danışma toplantıları da (*meclis-i meşveret*) Yalı Köşkü'nde olurdu. Bu olaylar, 17. yüzyıldan sonra Sultanların inziva âdetinin getirdiği kısıtlamalardan kurtulma eğilimlerinin giderek arttığının birer işaretidir.[150]

Bütün bu resmî etkinlikler hem alay kasrı hem arz odası olarak kullanılan Yalı Köşkü'nü III. Murad'ın neden daha görkemli bir biçimde yeniden yaptırmaya karar verdiğini açıklığa kavuşturmaktadır. Ancak yine de bu köşkün temel işlevi Sultanın gemilere bakabileceği ya da diğer has-bahçelere gitmek için kayığa binebileceği, özel bir mekân olmasıydı. Bu nedenle Lokman köşkü Sultanın halvet mekânı (*ḫalvetgâh-ı ḫâṣṣa*) olarak nitelemektedir.[151] Nitekim bir *Hünernâme* minyatüründe III. Murad, gözde oğlanları, cüceler, doğancılar ve bostancılar eşliğinde, Kılıç Ali Paşa tarafından yapılan yenilemeden sonraki haliyle betimlenmiş köşkün önünde böyle bir halvet sırasında tahtta otururken gösterilmiştir (Res. 56). Yalı Köşkü, bakımı çok pahalı olduğundan, 19. yüzyılın ikinci yarısında, diğer köşklerle birlikte yıkılana dek, hem özel hem de resmî işlevlerini sürdürmeye devam etmiştir.

Sepetçiler Köşkü

Yalı Köşkü'ne ait 1591 ve 1592 arasında derlenen ilk masraf defterinde "*ḳaṣr-ı cedîd-i fevḳ-i ḳulle-i ḥisâr,*" "*ḳaṣr-ı cedîd-i 'âlî der ḳulle*" ve "*ḳaṣr-ı ḳulle*" gibi değişik adlar verilen ikinci bir yapının masraflarının da zikredildiği belirtilmişti.[152] Bu yapı, Yalı Köşkü'nün kuzeyinde, deniz surlarında bir kulenin üzerine yapılmıştı. Yerine günümüze ulaşan tek sahil köşkü olan Sepetçiler Kasrı'nın yapıldığı 1643'te, bu küçük kule köşkünün "*esâsından tevsî' ve binâ olınma*"sı emredilmişti (Lev. 10 [45]). Eski kule köşkü, Sandys'in 1610 tarihli panoramasında, kayıkhane ocağı ve Yalı Köşkü arasında sivri külâhlı kare gövdeli sade bir yapı olarak görülmektedir (Lev. 28). 17. yüzyıl tarihçisi Naima bu yapıdan "*sâḥil-i baḥrda Sinân Paşa ḳaṣrına* [yani, Yalı Köşkü] *havâle bir burç üzrine Sepet Köşki dimekle ma'rûf ḳaṣr-ı ṣağîr*" diye söz eder.[153] "*Ḳaṣr-ı sepetçiler*" ve "*ḳasr-ı yâlî*"nın su yollarının masraflarını kaydeden 1629-30 tarihli bir defterden ilk kule köşküyle yerine yapılan daha büyük ikincisinin aynı adı paylaştıkları anlaşılmaktadır.[154]

Bazı araştırmacıların II. Bayezid'in aynı yerde bir kule köşkü yaptırdığını öne sürmelerine rağmen, kaynaklar bundan söz etmemektedir.[155] Yapı, Sinan Paşa'nın Yalı Köşkü'nü yaptırmasından önce Avusturyalıların elinden çıkan iki çizimde ve *Hünernâme* minyatüründe betimlenmemiştir (Lev. 27; Res. 56, 128). Sepetçiler Köşkü ocağı III. Murad tarafından kurulmuştur; bu nedenle, hizmet ettikleri köşkün kendilerinden önce var olması mümkün değildir.[156] Bu ocak köşkün civarında ekili meyve ağaçlarının gövdelerinin etrafına koruyucu sepet ören özel bir bostancı grubundan oluşuyordu.[157] Kule köşkü, ocağın barınması için yapılan bir köşk değildir, sadece adını onlardan almıştır. Kendisini yanındaki Yalı Köşkü'yle birlikte yaptıran vezir-i azamın adından hareketle, yapı Sinan Paşa Köşkü olarak da bilinmekteydi. Tıpkı Yalı Köşkü'nün ilk banisi II. Bayezid'ın adıyla anılmaya devam etmesi gibi, ikinci Sepetçiler Kasrı'na da zaman zaman Sinan Paşa Köşkü denirdi (Lev. 30a).[158]

1591-92 tarihli masraf defteri mimar Davud'un yaptığı kule köşkü hakkında bize pek fazla bilgi sağlamaz. Hesaplar derlendiğinde yapı çoktan bitmiş olmalıdır. Yapı kurşun kaplı piramidal bir külâh ile örtülü ve muhtemelen de tek odalıydı; masraflar arasında içine yapılan yeni bir merdivenden söz edilmektedir.[159] Duvarları saray başnakkaşı Lütfi Ağa'nın denetimi altında çalışan seçkin bir nakkaş grubu tarafından bezenmiştir. On dört nakkaş, kule kasrının yukarısındaki yeni köşkü resimlemek için toplam 1042 işgünü çalışmıştır. Her birine günde altı akçe ödenmiş; *ser-naḳḳâşîn* Lütfi Ağa, başyardımcısı (*ḫalîfe-i naḳḳâşîn*) Ali Çelebi ve Osman, Ali Bey, İbrahim ve Ayas adlı sanatçıların her biri 86 gün çalışmıştır. Grubun diğer nakkaşları, Sefer, Hamdi, Ümmi, Mehmed, Frenk, Acem Yusuf, Tiflisi ve Divane Ahmed aynı paraya 55'le 70 arasında değişen işgünü boyunca çalışmışlardır. Kullanılan malzemeler arasında ise, kırmızı boya için sülüğen ve zincifre, lacivert ve sarı boya, aşıboyası, çivit, zamk, sandarak reçinesi, fırça, arapzamkı, astar ve terebentin sayılmaktadır.[160] Bol miktarda altın varak kullanılan ve zengin bir çini programı içeren Yalı Köşkü'nden farklı olarak kule köşkü, daha önemsiz bir yapı olduğundan sadece temel renklerle nakışlanmıştı.

İlk kule köşkünün işlevleri kesin bilinmiyorsa da, resmî bir işlevi olduğu söylenemez. Harem kadınları tarafından donanmanın gelip gitmesini seyretmek amacıyla kullanılması olanaklıdır. Bu tür bir amaç, Sultanların aynı töreni seyrettikleri Yalı Köşkü'ne yakınlığını anlaşılır kılar. Nitekim ikinci Sepetçiler Kasrı, harem halkının donanma çıkışındaki törenleri seyrettiği bir mekândı.[161]

Kendisinden önce yapılmış üç 16. yüzyıl yalı köşküyle birlikte yeni Sepetçiler Kasrı, özellikle Osmanlı saray teşrifat kuralları ve İstanbul topografyası için tasarlanmış, özgün bir köşk tipini örnekliyordu.[162] 16. yüzyıl sahil köşkleri, görünmek istemeyen Sultan için, kafesli pencerelerin ardından hem bahçeleri hem de denizi izleyebileceği, ideal özel mekânlar oluşturuyordu. İran ve Turan'ın, büyük topluluklara açık saray şölenlerini barındırmak üzere tuğladan yapılmış, Çinili Köşk tarzında anıtsal kasırları yerine, taş yapılı bu küçük yalı köşkleri aslında Sultan için mahrem mekânlar olarak tasarlanmış, İznik çinileri, mermer panolar, sedef kakmalı ahşap kepenkler, yaldızlı ahşap tavanlar ve oyunbaz çeşmelerle donatılmış, çoğu kez çıkmaları, cumbaları ve mermer sütunlu revakları olan kubbeli taht odalarıydı.

Notlar

1 "Et attorno il detto Palazo vi è un giardino, il quale vien abrasciar tutti tre li cortivi sopradetti da una parte et dall'altra tanto quanto tien lo predetto castello. In Questo giardino vi sono alcune Chiesiole fatte in volto, et lo Gran Turco ne fece racconsciar una, la quale è lavorato di musaico, et in questo giardino vi sono tre Palazzi lontani un dall'altro circa un trar di mano, et sono fatti in diversi modi. Uno è fatto alla Persiana, lavorato al modo del paese Caraman, et è coperto di batudo; il seconde è fatto alla Turchesca; il terzo alla Greca, coperto di piombo," Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24.

2 Tursun, metin fol. 59a-b. Bu kasırlar "*ḳal'anun sûrı ile sarây dîvânınun arası... bu bâğçe içinde,*" yani dış bahçede yer alıyordu. Ayverdi ve Akdağ Osmanlı tarzı kasrı Has Oda olarak yorumlamışlardır, bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 324; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 715-16; Akdağ, s. 134; Örs, "History of the Topkapı Palace", s. 7; Eldem ve Akozan, s. 74. Tursun Bey'in metni oysa bu yapının üçüncü avluda değil, dış bahçede olduğunu söyler.

3 Mehmed'in porte ve madalyaları için bkz. Thuasne, s. 46, 52, 57-59; Karabacek, s. 1-64; Andaloro, s. 185-212; Raby, "Sultan of Paradox", s. 4-5; Raby, "Pride and Prejudice".

4 Raby, "*El Gran Turco*", s. 298; Raby, "Sultan of Paradox", s. 4-5. Çağrılar için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 386-87; Dei, s. 176.

5 Kimi odaların nakışlanmasında Bellini'nin rolü iddiası hakkında bkz. 1. ve 2. bölümler. Otranto'nun işgali için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 390-92, 394-95.

6 Çinili Köşk için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:61-79; Goodwin, s. 137-38; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, s. 736-55; Akdağ, s. 56-63.

7 Flachat, s. 210: alıntı için bkz. not 120, bölüm 9. Vavassore haritasında manastır tarzındaki yapı "*Tennu*" yani hapishane olarak tanımlanmıştır. Bu civarda "bostancıbaşı çardağı" olarak bilinen hapishane için bkz. not 117, bölüm 9.

8 TSA, D. 10137, fol. 1b. Menavino, s. 90-91; Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24. Kimi araştırmacılar yanlış olarak,

Menavino'nun sözünü ettiği manastırın 16. yüzyılda bir ahıra çevrilmiş olduğunu ileri sürmüştür, Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 40-42, 201; Raby, "*El Gran Turco,*" s. 297. 1547'den 1553'e dek Osmanlı sarayında Fransız elçisi olan D'Aramon, Ayasofya'nın eski müştemilatından birinin yerini bir ahırın aldığını söylüyor ama bu saray duvarlarının dışındaki bir manastırdaydı: "D'une partie de despendances de cet ediffice, le Grand Seigneur a fait estables pour ses escuries, pour ce qu'il est fort voisin et prèz de son son serrail, et de ladicte eglise," Chesneau, s. 27. Bu ahır (*stabula*) Schedel'in 1493 tarihli tahta-baskı resminde (24. levha) Ahırkapı karşısında görülüyor; Menavino'nun dediği manastır Sarayburnu yakınında idi.

9 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24; Tursun, metin fol. 58a-59a-b; Menavino, s. 90.

10 Çeşme kitabesi için bkz. Şeref, s. 284. Kimi onarım belgeleri köşke "*şırça sarây*" diyor, BA, MM 5633, fol. 79; Cevdet 7105, fol. 1sol; TSA, D 8583, sayı 1, fol. 1sol. *Sarây-ı sırça*, BA, MM 6019, fol. 100; MM 858, fol. 72; ya da "*ḳaṣr-ı şırça*" adı da veriliyordu, BA, MM 3780, fol. 189.

11 Babinger, *Mehmed*, s. 246, 467. Konyalı ve Larendeli sanatçıların İstanbul'a yerleştirilmeleri hakkında bkz. Sadeddin, 1:512. Eldem bu köşkün yapılmasından ve süslenmesinden yalnız bir tek yabancı mimar değil büyük bir yabancı ustalar grubunun sorumlu olduğunu yazıyor, Eldem, *Köşkler*, 1:69. Kayıp kitabe için bkz. Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 33. Bitim tarihini veren hâlâ var olan Farsça kitabe için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 362-64. Düşülen tarihler 1. bölümde tartışılmıştır.

12 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24. Angiolello'nun Karaman yöresinde geçirdiği yıllar için bkz. Angiolello, *Historia Turchesca*, s. 40-42, 62-66; Olivato, s. 144; Babinger, *Mehmed*, s. 329-31.

13 Şikarî, s. 197-98.

14 Uzun Hasan kasrının Josafa Barbaro (1474) tarafından betimlemesi için bkz. G. Barbaro ve A. Contarini, s. 52-55; 1507'de bilinmeyen bir tüccarın betimlemesi için bkz. C. Grey, *Travels*, s. 173-77. Kimi kaynaklar Heşt Behişt saray külliyesini Uzun Hasan'ın oğlu Ya'kub'a yakıştırdıklarına göre yapımını o bitirmiş olabilir.

15 Tursun, metin fol. 58a.

16 Bu Topkapı Sarayı Arşiv belgesi (E 3152) yayınlanmıştır bkz. Kırımlı, s. 96-97, 106. Meinecke, Anadolu Selçuklu örneklerinden değişik olan çinilerin Türkistanlı ya da Tebrizli ustalarca yapılmaları gerektiğini ileri sürüyor, bkz. Meinececke, *Fayencedekorationen*, 1:114-20. Eldem köşkün Anadolu Selçuklu tarzı ile çok az ortak yanı olduğuna dikkat çekerek etkinin Orta Asya'dan geldiğini ileri sürüyor, Eldem, *Köşkler*, 1:62, 68-69. Goodwin de Orta Asyalı Timurî bir etki görüyor, Goodwin, s. 137-38. Raby, bir Karaman bağlantısından dolayı, köşkün köklerinin Orta Asya'dan çok Anadolu'da olabileceğini ileri sürüyor ama Karaman uluslararası Timurî üslubunun uygulandığı bir yöre idi.

17 Ali Kuşçî için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 491-92.

18 II. Mehmed'in Cami'yi daveti için bkz. Babinger, *Mehmed*, s. 471-72. Turan elçiliği heyeti için bkz. Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 14b-15a.

19 Kitabe için bkz. Şeref, s. 284. Havuz için bkz. BA, MM 511, fol. 4, 5, 36, 48; MM 424, fol. 43. 1008-9 (1600-1601) yılından bir hesap defteri "*şırça sarây*"ın ocak, duvar nakışları, tuğla döşemeleri, su tesisatı ve çeşmelerinin kapsamlı bir renovasyondan geçirildiğini yazıyor, BA, MM 5633, fol. 79.

20 "*Şırça sarây*"da 26 Receb 1150'de (20 Kasım 1737) çıkan yangın kayda geçmiştir, Salahî, fol. 157a.

21 Planlarının bir karşılaştırması için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:68-70.

22 Özgün çatı için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:74, 79. Çatıyı örten maddeye Angiolello kerpiç "*batudo*" diyor, *Inedito manoscritto*, s. 24.

23 Yangın için bkz. Salahî, fol. 157a. 1739 yılı onarım belgesi (BA, Cevdet 7105) "sırça sarây" çatısının eski hali üzre yeniden yapıldığını (*va'ż'-ı ḳadîmi üzre saḳfi müceddeden binâ*) söylüyor.

24 Kitabe için bkz. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 362-64.

25 Ahmet Paşa, s. 32-32. Öteki şiirler için bkz. Kabulî, s. 51-54, Hamidî, s. 247-49 (zikreden Atâ, 5:188-89); Hamidî, s. 130; Tacizâde, s. 58.

26 Cafer Çelebi, s. 76; ayrıca bkz. BA, MM 3780, fol. 189, "*taḫt-ı şerîf der ḳaṣr-ı şırça*".

27 Cafer Çelebi, s. 76.

28 İran ve Orta Asya duvar resmi geleneği için bkz. Babür, 1:48; B. Gray, "Tradition of Wall Painting", s. 313-29. Tebriz'de Uzun Hasan köşkünün resimleri bilinmeyen bir tüccar tarafından 1507 tarihli bir metinde betimlenmiştir, bkz. C. Grey, *Travels*, s. 174-75. Uğurlu Mehmed'in İsfahan'daki sarayının Ambrogio Contarini tarafından betimlemesi için bkz. G. Barbaro ve A. Contarini, s. 131.

29 Ahmed Paşa, s. 25; Kabulî, s. 52; Hamidî, s. 131, 247-48.

30 Kimi yazarlar İshak Paşa'nın ikinci vezir-i azamlığı döneminde II. Bayezid adına yapıldığnı yazar; Atâ, 1:303; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 2:83; Şeref, s. 291, 294-95. Ancak İshak Paşa'nın ikinci vezir-i azamlığı II. Mehmed dönemine düşüyor. Eldem'e göre bu köşk hem "Sultan Mehmed Köşkü" hem de "Ishakiye Köşkü" diye bilinir, bkz. Eldem, *Köşkler*, 2:226.

31 "*Ebû'l-Fetḥ Meḥmed Ḫân Ḥażretleri ḳaṣrı ... çayır ḳaṣr-ı hümâyûnu ḳurbinde,*" BA, MM 1947, fol. 26-27.

32 TSA, D 9916, sayı 16, fol. 2b.

33 BA, Cevdet Saray 2184, fol. 1b. Bu belge "*Sulṭân Meḥmed ḳaṣrı*"nın "*İncüli Ḳaṣr*" yanında olduğunu pekiştiriyor.

34 Köşk "*Ebû'l-Fetḥ Sulṭân Meḥmed ḳaṣrı*" olarak anılıyor, BA, KK 7125, fol. 8.

35 Bu köşklerin yıkılışları için bkz. Atâ, 1:393; Şeref, s. 291.

36 Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 41.

37 "Quand on sçait que G.S. doit venir se promener, un grand nombre de Bostangis nettoyent promptement les âllés où il passe d'ordinaire ... Toutes les fontaines des jardins ont leurs bassins de marbre de differentes couleurs. Proche de chacune il y a un petit échauffaut environné de balustres que l'on couvre de riches tapis & de carreaux de brocart quand le Sultan s'y vient promener, & ce n'est qu'alors qu'on on fait joüer les eaux dont il donne souvent le plaisir aux Princesses qui luy tiennent compagnie," Tavernier, s. 262-67.

38 "Quondo la Maestà Sua vuol star nelli giardini con le donne, per piacere, escono fuori delle porte del serraglio a marina dove vi sono alcuni andj e spazj di terreno, come una fonda-

menta larga sopra il mare; nè entrano, fino che non sia partita, perchè con le donne mai vi stanno altri uomini, che la persona reale e gli eunuchi negri: anzi, che se per qualche verso alcuno del serraglio facesse qualche prova in alcuna parte per voler veder le donne e che fosse scoperto o accusato, immediate sarebbe forse fatto morire: però quando si sà che il re sta con le donne nelli giardini, ogn'uno fugge più lontano che può, per stare in sicuro da ogni sospetto," Bon, s. 79-80.

39 La Croix, *Serrail,* fol. 184-87.

40 Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 24; Hierosolimitano, *Vera relatione*, s. 41.

41 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 219a.

42 Zikreden Hammer, *Geschichte*, 2:531-32; Gurlitt, *Baukunst*, 1:45. 1517 tarihli bir vakfiye Abdüsselâm Beg'den "*emîn-i iḫrâcât-ı sulṭâniye be-Ḳostantiniyye*," diye söz ediyor, Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, 1:139.

43 Lütfi, *Tarih*, s. 284.

44 Mottraye, 1:168; Saumery, 1:92. Mottraye'a göre bu I. Süleyman için bir Cenevizli dönme tarafından yapılmıştı: "Onun yapılmasını emreden ve bina tamamlandıktan sonra *Renegado*'ya, bu çatı senin babanın şapkasına benziyor ama ben sevdim diyen İmparator (yanılmıyorsam) Muhteşem Süleyman idi."

45 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 216a.

46 "Sulṭân Selîm ḫân köşki," TSA, D 9636; Selanikî, *Tarih*, s. 299; "ḳaṣr-ı Sulṭân Selîm ḫân der ḳurb-i bâb-ı ṭop, BA, KK 7104, fol. 15a, 19a, 37b; MM 316, fol. 19; MM 7370, fol. 18; "ḳaṣr-ı Sulṭân Selîm 'an bîrûn-ı bâb-ı ṭop," BA, MM 1947, fol. 13; MM 7370, fol. 18; MM 316, fol. 19.

47 Clarke, s. 14. On iki sütun için ayrıca bkz. Du Loir (İtalyanca çeviri), s. 37; Tournefort, 2:214. Choiseul-Gouffier'in iki çizimi iki katlı yapıda yeniden kullanılan sütunları gösteriyor, bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:61, 62 şekiller, s. 96-97.

48 Bu yapının varsayımsal bir rekonstrüksiyonu için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:93-98.

49 BA, MM 1947, fol. 13.

50 "*meremmet-karden-i taḫt-ı şerîf der enderûni ḳaṣr-ı Sultân Selîm an bîrûn-ı bâbı ṭop*" BA, KK 7104, fol. 15b; MM 7370, fol. 18.

51 BA, MM 17884, fol. 69; MM 3780, fol. 53, 150; MM 403, fol. 64; KK 7100, fol. 18a; KK 7104, fol. 19b.

52 F. Della Valle, s. 17.

53 Anonim, "Relazione anonima", s. 467. Badoaro'da da betimlenmiştir, s. 352.

54 Gyllius, s. 39-41.

55 Gainsford, s. 36.

56 Süleyman döneminin ilk yıllarındaki altın ve mücevher tüketimi için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "Süleyman the Magnificent", s. 401-27. Artan bir din sofuluğu bağlamında 1550'lerde gelişen değişik zevk için bkz. Necipoğlu-Kafadar "Süleymaniye Complex in Istanbul", s. 92-118.

57 Du Loir, zikreden Eldem, *Köşkler*, 1:94, Du Loir (İtalyanca çeviri) s. 37; Motraye, 1:168.

58 Zikreden Karabacek, s. 62; Hammer, *Geschichte*, 2:531; Gurlitt, *Baukunst*, 1:45.

59 Zikreden Sarre, "Michelangelo", s. 61-66.

60 Busbecq, 1:129; Lubenau, 2:3, 8.

61 Schweigger, s. 126-27. Karabali Bahçesi için ayrıca bkz. Ayvansarayi, 2:89.

62 Şükrü Bidlisî, fol. 143a. Tebriz'den İstanbul'a getirilen sanatçılar için bkz. R. Anhegger, s. 180-84.

63 Lorichs panoramasının (Melchoir Lorichs, Lev. 1, Oberhummer'de) kısmen silinmiş yazıları Dilich'te harfi harfine yinelenmiştir (s. 16-17). Köşk, Dilich'in panoramasında "Marmorn gebew am thor des Keisers sich darvon aufs Meer umzusehen" olarak tanımlanıyor.

64 Lokman, *Hünernâme*, f: fol. 216a-17b.

65 TSA, E 8731.

66 Eremya, s. 9.

67 Galland, 1:60-61.

68 Bu kıyı sarayı için bkz. Şeref, s. 266; Atâ, 1:59; Flachat, s. 204-5; Inciciyan, s. 31; Clarke, s. 7-15.

69 Eldem, *Köşkler*, 1:143-47; Eremya, s. 5; Inciciyan, s. 27.

70 TSA, D 1098, fol. 59a; D 5400; Atâ, 1:302, 169; BA, Cevdet 2184, fol. 1b.

71 Askılar için bkz. Eremya, s. 5. İnci ithali için bkz. BA, MD 52, sayı 550, sayı 1001; MD 68, sayı 400.

72 Karaçelebizâde, s. 471.

73 Atâ, 1:304; Şeref, s. 293.

74 BA KK 7125, fol. 4; KK 7104, fol. 22a; MM 373, fol. 44; MM 1947 fol. 16, 24-26; MM 699, fol. 15; MM 753, fol. 12; MM 2126, fol. 105; MM 424, fol. 40; Abdi Paşa, fol. 42b, 194a.

75 Şeref, s. 293.

76 BA, MD 66, sayı 152, yayınlayan, A. Refik, "İznik Çinileri", s. 40, sayı 10. Cumaziyessani 997 yanlış tarihi ile de yayınlanmıştır, A. Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 13, sayı 32; R. Anhegger, sayı 11.

77 "*Sarây-ı âmiremde müceddeden olan binâ'lar içün nefs-i İzniḳde işlenicek kâşîler*," A. Refik, "Iznik Çinileri", s. 40, sayı 9; R. Anhegger, sayı 12.

78 Lokman, *Hünernâme*, fol. 17b-77b.

79 Selanikî, *Tarih*, s. 289-91; zikreden Eldem, *Köşkler*, 1:145.

80 "Vaṣat-ı ḳubbe-i felek-üslûbda ta'lîḳ olınan mücevher ü muraṣṣa ṭop-ı gerdûn-maşḥûb avîzeleri cümle lü'lü'-i şehvâr ile riştelere manẓûm," Hasanbeyzâde, s. 136-37. Ayrıca bkz. Karaçelebizâde, 470-71.

81 Selanikî, *Tarih*, s. 289-91.

82 Köşke "*Ḳoca Sinân Paşa Ḳaṣrı*", üstyapısına da "çâr külâh kurşun örtüli ḳaṣr" diyor, Üsküdarî, 2: fol. 123.

83 "Çayır ḳaṣrı fevkinde olan külâh," "külâh-ı mezbûrun eṭrâf saçaḳları," "ḳaṣr-ı mezbûruñ külâhı hedm olınub cedîd tekne ḳubbe olup, ve etrâf saçaḳlarında olan 'atîḳ ḳurşunları bi'l-külliye tebdîl", BA, MM 1947, fol. 25. Özgün çatının yerini alan tekne kubbe "una cupola di figura tetragona" diye anılıyor bkz. Carbognano, s. 25.

84 Dallam, s. 78-79.

85 Bkz. Demangel ve Mamboury; Eldem, *Köşkler*, 1:153-68.

86 "Il est bâti sur des arcades qui soutiennent trois salons terminez par des domes dorez," Tournefort, 2:114.

87 Hasanbeyzâde, s. 136-37; Eldem, *Köşkler*, 1:163.

88 Inciciyan, s. 31.

89 18. yüzyıl eşya envanterleri için bkz. TSA, D 1098, fol. 59a; D 5400; Ba, KK 7125, fol. 5-7. Eldem 1710 yılından başka bir envanter yayınlamıştır, Eldem, *Köşkler*, 161-64.

90 TSA, D 1098, fol. 50a; D 5400.

91 TSA, E 12359, sayı 4, fol. 35a. Hammer'e göre bu gümüş taht 1160'da (1747) konmuştu, zikreden Miller, *Beyond the Sublime Porte*, s. 149.

92 BA, KK 7125, fol. 5.

93 BA, KK 7125, fol. 5. "Câmi'-i şerîf" ve "*çayır ḳaṣrında*" [ki] mihrap için bkz. BA, MM 2126, fol. 110; Atâ, 1:169.

94 Safi, 1: fol. 39a.

95 Rosedale, s. 8-9.

96 Dallam, s. 58-60.

97 Dallam, s. 79-80.

98 Salahî, fol. 3b-4b, 16b, 39a, 42b, 57a, 81a; Ömer Efendi, fol. 4b-5a, Flachat, s. 170.

99 TSA, E 12359, sayı 4.

100 Arvieux, 4:474. Ayrıca bkz. Thévenot, s. 65, Tournefort, 2:215; Flachat, s. 170; Donato, 2:79-80. İncili Köşk yapılmadan önce Gilles şöyle yazar: "Dördüncü Kapı güneydoğuda bir *Hıristiyan* kilisesinin yanındadır, bunun kimi kalıntıları hâlâ bir duvarda duruyor, *Rumlar* pek sık ziyaretleri ile ona bir tür dini saygı göstermeyi bugüne dek sürdürmektedir", Gyllius, s. 40.

101 Eremya, s. 5-6.

102 Abdi Paşa, fol. 42b, 194a.

103 Âli, *Künh*, (MS. Nuruosmaniye 3409), fol. 418b-19a. Bu müessif olay dolayısıyla Âli İncili Köşk için "*Sinân Paşa iḥdâş itdügi ḳaṣr-ı şom*" diyor.

104 Kaptan-ı Deryânın "*esâsından tecdîd*" ettirdiği "*Sulṭân Bâyezîd Köşkü*", "*muḥaḳḳar*" bulunarak "*müceddeden ebnâ*"sı emredilmiştir; Karaçelebizâde, fol. 252b.

105 Selanikî, *Tarih*, s. 291-92.

106 TSA, D 9636; D 34, fol. 33a; BA, KK 7100, fol. 18a; MM 511, fol. 3, 6, 29.

107 Melchoir Lorichs, Lev. 3, Obenhummer'de.

108 BA, KK 7100, fol. 18a.

109 Karaçelebizâde, fol. 252b; Selanikî, *Tarih*, s. 291-92. Lokman 16-25. Kasım 1583 olayları arasında Kaptan-ı Deryâya Beyazid Han'ın, deniz kıyısındaki köşkünün yenileştirilmesi emrinin verildiğini yazar, Lokman, *Silsilenâme*, fol. 112b-13a.

110 Evliya (1:67-68) "Sarây Burnunda Selîmiye Köşki"nden "Sinân Paşa Ḳaṣrı"na [yani, Yalı Köşkü] dek rıhtıma antik sütunlar dikildiğini yazıyor.

111 Köşkten "*Sulṭân Bâyezîd Ḫân Köşki maḥalline müceddeden binâ'sı fermân olınan ḳaṣr-ı âlî*," diye söz ediyor, Selanikî, *Tarih*, MS. Gökbilgin, fol. 8b. Aynı bilgiyi Karaçelebizâde de veriyor, s. 473.

112 "*Sulṭân Bâyezîd köşki yeniden binâ olundıḳda*" ödüllerin dağıtılışı için 18 Şevvâl 1001 tarihi veriliyor, TSA D 34, fol. 172a.

113 BA, MM 750. Seçmeler Barkan, *Süleymaniye*, 2:266-75 ve Eldem, *Köşkler*, 1:183-203.

114 BA, MM 750 fol. 130-36.

115 BA MM 750 fol. 1-7, 18, 32, 88, 101, 112, 133-36, 148-56, 182, 194.

116 BA MM 750. Bu malzemeye ve kaynaklarına göndermeler sırasıyla şöyledir: Fol. 1, 112; fol. 5, 100, 134; fol. 100, 110, 112-13, 138, 182; fol. 2, 11-13, 182.

117 Kurşun, "*binâ'sı fermân olınan köşk içün*" idi, BA, MD 67, sayı 359.

118 BA, MD 69, sayı 332; yayın: A. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 2, sayı 3, yanlış 1001 tarihi verilmiştir.

119 MD 69, sayı 360; yayın: A. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 5-6, sayı 10, yanlış 1001 tarihi verilmiştir.

120 MD 69, sayı 69; yayın: A. Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 2, sayı 3, yanlış 1001 tarihi verilmiştir.

121 TSA, SP 77.

122 Eldem, *Köşkler*, 1:173-207; BA, MM 750, fol. 5, 7, 88-9, 91-95.

123 BA, MM 750, fol. 93-96, 196.

124 agy., fol. 96, 196-97.

125 Pencereler "*pencere-i mermer-i beyâż-ı muḳarnes ve çeşmelü*", dolap "*ṭolâb-ı kebîr 'an mermer-i beyâż 'an cânib-i garb der enderûn*", kapı "*bâb-ı kebîr-i mermer-i beyâż*", merdivenler de "*derece-i kebîr-i mermer-i beyâż*" olarak geçiyor, agy., fol. 06, 196.

126 Çiniler için bkz. BA, MM 750, fol. 3, 113, 138, 182; kimi bölümlerini Barkan yayınlamıştır, *Süleymaniye*, 2:275. Çini biçim ve örnekleri terminolojisi için bkz. Necipoğlu-Kafadar, "From International Timurid to Ottoman".

127 TSA, SP 77, fol. 2b, 12a-13b, 18b-19a.

128 Kubbenin topundan "*ḳaṣr-ı hümâyûnun orta ḳubbesine işlenen şeşḫâne müzehheb ṭop-ı kebîre*" ve diğer odadakinden "*küçük ṭop*" diye söz ediliyor TKSA SP 77, fol. 18b-19a, ek kâğıt, sayı 1a.

129 "*Matbâḫ-ı ḳaṣr-ı âlî*" için bkz. TKSA SP 77, fol. 19a. Buradaki bostancılar ocağı için bkz. Atâ, 1:303-4.

130 "*Naḳḳâşḫâne*" masrafları için bkz. TSA, SP 77, fol. 3a-b.

131 Çizimler "*kâşî-i muḫaṭṭâṭ*" yani kitabeli çinilerin yazılarını da içeriyordu, agy., fol. 17a-18b, 19a, 50b.

132 TSA, SP 77, fol. 48b-50b. Bu belgede değişik çini örnekleri için kullanılan terminoloji Necipoğlu-Kafadar "From International Timurid to Ottaman"da kısaca derlenmiştir.

133 "Ḫâric Kâşîler", TSA, E 105, sayı 16. Asma-yaprağı motifli çinileri 17. yüzyıl ortaları gezgini Michele Benvenga görmüştür "...hà molti Chiostri [yani, Köşkler] ... una dei quali pompeggia fuori del recinto soperbamente, e per li marmi esteriori, e per le loggie attorno constrati di Persia, e per le miniature di Turchino, che sortiscono dalle maioliche del muro in viti, vue, & altri capricci. Nemen ricca de'fregi è la vaghezza di dentro. Ai colori sudetti s'aggiunge l'adulatione dell'acque, che vi garriscono de leggiadrissimi fonti. Apre sopra la rivo uno sfondo, ch'è tutto magnificenza, quando particolarmente tra cuscini di broccato, e di gemme vi scerne il Soldano," Benvenga, s. 120-21.

134 Galland, 1:186-88. Köşk için ayrıca bkz. Chishull, s. 45.

135 Grelot, s. 87. Donato köşkü şöyle betimliyor: "loggia fabricata in spiaggia del gran Serraglio di Costantinopoli, che riguarda su'l Porto. Dietro questo si passa per un eminente porta in un magnifico Camerone, ò Sala all'uso turchesco costrutta, ove è situato il gran Sophà, il qual con alcuni finestroni domina il Porto, e la spiaggia, e sopra di essi una maestosa Cupola tutta dorata con lavorio Arabo, & alla minutissima Zemina. Corrispondono su lo stesso Sophà alcune cadutine d'Acqua, che scendono sopra un marmo, attacati a lastre nel muro, indi grondando per scaglie di Pesce poste al roverscio, fanno dolcissimo fragore, e con galantissima spruzzaglia somministrano il lavacro per l'ablutione," Donato, s. 71-72.

136 TSA, E 105, sayı 16; BA, KK 7125, fol. 14; TSA, D 1098, fol. 53a; ayrıca bkz. D 5400 ve Eldem, *Köşkler*, 1:204-5.

137 Tahtlar için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:204; BA, KK 7125, fol. 3.

138 1747'de I. Mahmut köşkü kapsamlı olarak yenileştirmiştir, Eldem, *Köşkler*, 1:170.

139 D'Ohsson, 7:426; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 437; Donato, 2:73; Charriére, s. 739; Flachat, s. 139; La Croix, *Serrail*, fol. 20-21; Benvenga, s. 120; Nailî, fol. 55a-56b; Esad, s. 97-110; Ömer Efendi, fol. 5a.

140 İnciciyan, s. 31; Safi, 1: fol. 138a. ayrıca bkz. Hezârfen, *Telhîs*, fol. 32b; Atâ, 1:231.

141 Naima, 3:445; Selanikî (İpşirli ed.), s. 165; Ömer Efendi, fol. 9b, 14a; Salahî, fol. 49a, 63b; TSA, E 12358, fol. 3a; D 10749, fol. 6a.

142 Clarke, s. 19. 17. yüzyıl başlarında Sâfî'nin andığı gümüş taht 1162'de (1749) tamir edilmiştir; Yalı Köşkü için yapılmış yeni bir gümüş tahtın masraf defteri için bkz. BA, Cevdet 6336.

143 Lokman, *Hünernâme*, 1: fol. 190b-91b.

144 Selanikî, *Tarih*, s. 282.

145 İbid, s. 112-14.

146 Orhonlu, s. 10-12, sayı 11; Lokman, *Şahanşâhnâme* 1, fol. 149a, 156b.

147 Selanikî (İpşirli ed.), s. 239, 252, 376.

148 Orhonlu, s. 101, sayı 107, 117, 128, 147.

149 Thévenot, s. 226, 232; Donato, 2:76-78.

150 Abdi Paşa, fol. 32a, 189b, 198a; Naima, 5:215.

151 Lokman, *Şahanşâhnâme*, 1, fol. 149a, 156a. Thévenot şunları yazıyor: "Le Grand Seigneur vient souvent prendre l'air, il s'embarque en cet endroit dans sa galiote lorsqu'il veut promener sur la mer," Thévenot, s. 65. Sandys (s. 114) köşkü şöyle tarif ediyor: "Sultan's Cabinet, in the forme of a sumptuous Sommer House ... where he solaceth himselfe, with the various objects of the Haven, and from thence takes Barge to passe unto the delightful places of the adjoyning Asia."

152 BA, MM 750, fol. 7, 100-101, 130-36, 191, 197.

153 Naima, 4:35. Naima küçük köşk hakkında Şa'bân 1053'te "esâsından tevsî ve binâ olınmak" emri verildiğini söylüyor. Ayrıca bkz. Karaçelebizâde, s. 616. İkinci Sepetçiler Kasrının günümüzde de var olan kitabesi 1053'te (1643) I. İbrahim için yapıldığını gösteriyor.

154 BA, MM 1756, fol. 81.

155 II. Bayezid'in varsayımlı kule köşkünü zikredenler şunlardır: Akdağ, s. 218; T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", s. 7-8; Emler, "Topkapı Sarayı", s. 211. 16. yüzyıl sarayının Akdağ tarafından yapılan varsayımlı rekonstrüksiyonuna alınmış, Tansuğ (s. 162) yeniden kullanmıştır.

156 Bu ocak için bkz. Atâ 1:303.

157 III. Murad'ın 991 (1583) tarihli bir fermanı Edirne Sarayı bostancıbaşına saray bahçesinin meyva ağaçlarının çevrelerine örülecek "sepetler" için söğüt "çubukları" göndermesini emrediyor, bkz. BA, MD 49, sayı 393. Aynı adlı başka bir bostancılar grubu, Kabak Meydanı yakınında bulunurdu ama bunlar sonradan "Sepetçiler-i Atîk" ya da "Eski Sepetçiler" diye bilinmeye başlamıştır, bkz. BA, MM 2126, fol. 105; TSA, D 9916, sayı 26, fol. 4a; E 385, sayı 20, fol. 3a; D 1098, fol. 51a-b; E 12359, sayı 1, fol. 7a-b; E 12359, sayı 2, fol. 11a.

158 Sepetçiler Kasrı'nı "Sinan Kioskiu" olarak gören bir 18. yüzyıl gezgini onu şöyle betimliyor: "A rincontro di Galata, fabbricota sopra otto archi, e guarnito d'una cupola; è riconosce per fondare *Sinan-Pascia*, da cui ne trae il nome" Carbognano, s. 25. Grelot'nun 17. yüzyıl panoraması büyütülmüş Sepetçiler Kasrı'nı "Sinan Kiosc" olarak tanımlıyor. Sekiz kemerli bir temel üzerinde yükselen bu köşke "Sinan Paşa Köşkü" diyen İnciciyan'a da bkz. İnciciyan, s. 31. Eremya iki komşu köşkten "Sinan Paşa Kâhı" ve "Yalı Köşkü" diye söz ediyor, Eremya, s. 12.

159 "*Binâ'-ı cedîd-i nerdübân-ı ḳaṣr-ı ḳulle der enderûn*", BA, MM 750, fol. 197, 101.

160 "*Naḳş-kerden be-ḳaṣr-ı cedîd-i fevḳ-i ḳulle-i ḥisâr*," MM 750, fol. 3, 7, 100, 116, 194. Barkan süsleme masraflarını, yapıları belirtmeksizin yayınlamıştır, *Süleymaniye*, 2:270, 274.

161 Grelot (s. 86-87) yeniden yapılan köşkün kadınlar tarafından Osmanlı donanmasının gelişi ve gidişi ile ilgili törenleri seyir etmek için kullanıldığını yazıyor. Sonraki Sultanların gemilere Sepetçiler Kasrı'ndan bakmaları hakkında, bkz. Ömer Efendi, fol. 4a-5b, 7b-8b, 11a-b, 12a-15b.

162 Bugün görülen Sepetçiler Kasrı için bkz. Eldem, *Köşkler*, 1:335-57.

BÖLÜM 11

Sonuç: Diğer Saray Gelenekleri Bağlamında Topkapı

II. Mehmed Yeni Saray'ı, görkemli resmî teşrifat alanlarıyla boş zamanını geçirebileceği dinlenme ve eğlenme alanlarını yapısında birleştiren (*otium* ve *negotium*), bir hükümdar konutu ve hükümet merkezi olarak yaptırmıştır. 1459 ve 1478 arasında süren yapımı, hâkimiyet coğrafyasının genişlemesi ve devlet gücünün merkezîleşmesi nedeniyle Osmanlı imparatorluk imgesinin yeniden tanımlandığı bir döneme rastlar. Banisinin tasarladığı bu Yeni Saray, biçim ve içerik açısından kendinden önce yapılmış tüm Osmanlı saraylarından daha parlak olma iddiasını taşımaktadır. Bu saray sadece Osmanlı devletinin mutlak gücünü yansıtan bir mekân değildir, mimarî yapısıyla imparatorluğun söylem ve kavramsal yorumuna kuşaklar boyunca yön vermiştir.

Doğa tarafından bir dünya impataroluğunun merkezi olmak için yaratılmışa benzeyen kat kat piramit gibi yükselen tepenin doruğunda, metropolden surlarla ayrılan sarayın ana çekirdeği büyük bir görkemle Bizans akropolü üzerinde yükseliyordu. Başka bir deyişle, yeni imparatorluk düzeni eskisinin üzerine hâkim olmuştu. Yapıların birbirleriyle ilişkileri, ayrı işlevler gören çadırların belirli bir plana göre dizildiği Osmanlı ordugâhının saray örgütlenmesinde de izlenen geleneksel düzeni yansıtıyordu. İki yapılanma arasındaki benzerlikler bir tesadüf değildi; Sultanın hem ordugâhı, hem de sarayı, imparatorluk gücünün simgeleri olarak algılanırdı. Nitekim anonim bir risaleye göre *"oṭâḳ-ı pâdişâhî, sarâya naẓîrdür"*.[1] Saray yapıları, çadır biçimlerinin bire bir kopyaları değildir kuşkusuz, ancak bu yapıların ölçekleri, tek kat halinde avlular etrafında tasarlanmaları ve çok az mobilya içermeleri iki mimarî kurgunun akrabalığından kaynaklanmaktadır. Saray külliyesi, tek bir anıtsal yapıda bütünleşmeye direnen, ordugâh-ı hümâyûnun çadırlarından pek de değişik olmayan, belirli işlevlere ayrılmış modüler yapılardan oluşuyordu. Oryantalist gezginlerin Topkapı Sarayı'nı heybetten yoksun, doğa sevgisiyle güzel manzara tutkusunu yansıtan ve ataların eski mirasını yaşatan bir çadırlar topluluğu olarak algılamaları o kadar da isabetsiz değildir.

Akropol'ün tepesine yerleştirilmiş üç avlunun ana cepheleri dışa dönüktü. Kurşun kubbeler ve yaldızlı alemlerle taçlanan, baca ve kulelerle belirginleşen bu son derece görkemli cepheler, çok katlı pencereleri, şâhnişîn ve revaklarıyla dış dünyaya sarayın içinde görülmeyen bir anıtsallık sergiliyordu. Topkapı'nın belli bir uzaklıktan izleyenleri etkisi altına alan yekpare kütlesi ve panoramik manzarasının büyülü etkisi, ziyaretçi avlu-

larına girer girmez kayboluyordu. Çok katlı çağdaşı Avrupa saray kalelerinin tersine II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nın iç avluları tek katlı yapılarla çevriliydi. Üçgen Sarayburnu'nun topografyası yapı topluluğunun büyük bir bölümünün teraslar ve tonozlu altyapılar üzerine yapılmasını gerekli kılmıştı; bu zorunluluk, sarayın dış görünümünün aldatıcı bir biçimde anıtsallaşmasına yol açmıştı. Görkemli bir bütün oluşturan dış cephelerin tersine, belirli tefrişat kurallarına göre zaman içinde ilerleyerek, sıra ile algılanan iç mekânlar, alçak yapılardan oluşuyordu. 18. yüzyılda John Richards adlı bir İngiliz gezgini Topkapı'nın uzaktan "mükemmel bir görünüm" sunduğunu, ancak içinin ziyaretçileri düş kırıklığına uğrattığını şu sözlerle dile getiriyordu: "Uzaktan görünenle aynı yer olduğuna adeta inanmak zordur." 17. yüzyıl ortalarında, Sir George Wheeler ve Dr. Jacob Spon da, belli bir mesafeden gördüklerinde çok daha güzel bir yer olduğunu umdukları sarayın içine girince Richards gibi hayal kırıklığına uğramışlardı.[2]

Saray dıştan bakınca çok geniş bir araziye yayılmış görünüyordu ama bu arazinin büyük bir bölümünü açık avlu ve bahçeler kaplıyordu. Yapılar, sur duvarlarının çevirdiği bu büyük alanın sadece küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Kubbeler, kuleler ve bezemelerle önemleri vurgulanmış ve işlevlerine göre değişik avlularda gruplaşmış modüler kare ya da dikdörtgen yapıların önünde genellikle revak bulunmasına rağmen, her avluyu bir bütün olarak dolaşan revaklar yoktu. Topkapı'nın dış dünyaya –özellikle denizden gelenlere ya da kentin karşı kıyılarından bakanlara– sunduğu göz kamaştırıcı görünüm, sadece belirli bir uzaklıktan izlenebiliyordu. Kentin dokusu içinde estetik bir eleman olarak algılanmak ve çevrenin görkemli manzarasına hâkim olmak sarayın tasarımındaki iki ana tema idi.

Topkapı'nın içi ve dış görümü arasındaki karşıtlık, Üçüncü Kapının eşiğinden öteye adım atamayacağını bilen ziyaretçiye iç sarayın gizini hissettirerek büyük bir merak uyandırıyordu. 19. yüzyılda İstanbul'a gelmiş olan Edward Clarke'ın yazdığına göre, "Galata, Pera ve Konstantinopolis'in kulelerinden bakarak dolaşan göz Konstantinopolis'in en güzel bölgesine ayırıcı özelliğini veren selvi ve kubbelerin yoğun karanlığını delmeye boşuna çabalar. Düş gücü, bilinmeyen şeyleri büyütür: gizliliğin uyardığı merakın üstüne bir de Sultanın sarayının arsasında eski Bizans'ın olduğu fikri akla gelince öğrenme isteği o oranda artar".[3] Ziyaretçileri hayran bırakmak üzere zenginlik ve görkem dolu dairelerini sergileyen birçok sarayın aksine, Topkapı Sarayı'ndaki görülemeyen hünkâr mekânlarının ihtişamının algılanması tamamen ziyaretçinin kendi düş gücüne bağlıydı.

Arazisinin doğal topografyasına ustaca uydurulmuş Yeni Saray'da, aynı yıllarda yapılan Fatih külliyesinin tasarımına hâkim olan, geometrik planlama ilkelerine yer verilmemiştir (Res. 9, 10). Demek ki simetrik tasarım, saray mimarîsinde ihtişam sağlayan temel öğe olarak algılanmamıştır. Osmanlı dünyasında sarayın anıtsallığı (Ayasofya'yı örnek alan selâtin camilerinde görülen) dik eksende gelişen bir hâkimiyet sembolizmiyle değil, ziyaretçinin derinlere çekilmiş olan Sultana yaklaşabilmek için boydan boya geçmek zorunda olduğu, geniş yatay alanlarla temsil ediliyordu. Törensel bir ilerleme esnasında teşrifat kurallarının düzeni içinde algılanan bu alanların zaman içinde oluşan bir etkisi vardı: ilk bakışta tutarsız gibi görünen birimler, mimarînin anlatımcı-öykücü boyutunu vurgulayan değişmez bir teşrifat sayesinde anlam bütünlüğüne kavuşuyordu. Roma zafer taklarının uzak anısını taşıyan kapılar her avlunun en anıtsal öğelerini oluşturuyordu. Bu kapılar avluların sınırlarını belirleyip birleştiriyor ve teşrifat alayını, giderek kü-

çülen boyutları olan üç avlu aracılığı ile sanki bir huni gibi sarayın odak noktasındaki hükümdara doğru yönlendiriyordu.

Üzerine inşa edildiği arazinin genişliği ve sayısız yapısıyla saray, kurumsal örgütlenmesinin karmaşıklığını ve mekânların işlevlerinin çeşitliliğini yansıtıyordu. Bu mimarî geleneğin kökleri uzak geçmişte kalmış Roma uygarlığına kadar gider. Piazza Armerina'da, Neron'un Domus Aurea'sında ve Tivoli'deki Hadrianus'un villasında olduğu gibi Roma imparatorluk villalarının hepsi avlu, bahçe ve havuz çevrelerine gelişigüzel dizilmiş yapı ve köşk topluluklarıydı. Roma imparatorluk geleneği İslâm uygarlığının oluşumu döneminde devralınmış ve benzer Orta Doğu kavramlarıyla birleştirilmişti. Dolayısıyla Topkapı, tipoloji bakımından hem erken İslâm geleneklerine, hem de Konstantinopolis Büyük Sarayı'nda korunmuş Roma-Bizans mirasına bağlıdır (Res. 2). Yayıldığı çok geniş arazisiyle etkileyici olan Bizans Büyük Sarayı kent içinde bir kentti; 490 yılında çıkarılan bir yasa bu kadar geniş alanlar üzerinde ancak imparatorluk yetkesinin hak iddia edebileceğini ve kamuya kapatabileceğini söylüyordu.[4] Komşu Ayasofya'nın dikey kütlesiyle keskin bir karşıtlık oluşturan Büyük Saray'ın yatay vurgusu Topkapı'nın düzeniyle çarpıcı bir benzerlik oluşturuyordu.

Topkapı Sarayı yapılarının bilinçli olarak asimetrik ve eksensiz örgütlenişi, mimarîyi duyarlı bir şekilde doğayla iç içe geçirerek barıştıran bir tür "pitoresk" planlama örneği sergiliyordu. Revak, balkon, şâhnişîn ve köşkler, bahçe, su, ışık ve geniş manzaralarla birlikte tasarlanmıştı. Tek bir eksenin oluşturacağı katılık doğa ve mimarî arasındaki alışverişle yumuşatılmıştı.

Mimarîyle doğanın birbirine kaynaşması ve egemen manzaraların vurgulanması sadece estetik tercihlerin sonucu değildi, aynı zamanda güç ikonografisinin temel öğelerini oluşturuyordu. Saraya simgesel bir kale görünümü veren surlar ve ilk iki teşrifat avlusunun gerisinde seyir kuleleri, havadar sofalar, revaklar, büyük pencereler ve köşkleriyle bir asmabahçeye ve etrafındaki dış bahçelere açılan hükümdarın özel konutu uzanıyordu. İç saraydaki diğer yapılardan top askıların sarktığı fenerli yüksek kubbeleriyle farklılaştırılmış sultanî yapılar, "İki Kıta ve İki Deniz'in Hükümdarı"nın yetkesini simgeleyen ideal coğrafi konumun tüm imkânlarından yararlanıyordu. Görünmeyen ama her şeyi gören Sultan bu noktadan hükmettiği evreni hem gerçek anlamda, hem de mecazî olarak izliyor ve denetliyordu. Bahçelerde ya da deniz kıyısında manzaraya hâkim teraslar üzerinde yükselen hünkâr köşkleri; sur duvarlarının, Adalet Kulesi'nin, üçüncü avlunun asmabahçesinin kapı ve kulelerini taçlandıran seyir mekânları, görülmeden görebilme gücünü vurgulayan kafesli pencereler arkasına gizlenmiş Sultanın her şeyi bilen kimliğini simgeliyordu. İkonlaşmış Sultanın, mütehakkim bakışını çerçeveleyen kafesli pencereler, özne ile nesne, ya da yöneten ile yönetilen arasındaki mekânsal ve sosyo-politik uzaklığı vurguluyordu. Maddî varlığı görülemeyen Sultanı doğrudan algılamak mümkün olmasa bile, gizli gücü, etkileriyle dolaylı olarak kendini belli ediyordu. Sultanın ayrıcalıklı izleme gücü sarayın mimarî söyleminde öylesine somutlaşmıştı ki, gözlerden uzak hükümdarı kısaca görebilmek teşrifat kurgusunun itici gücünü oluşturuyordu.

Saray ilk yapıldığı dönemlerde II. Mehmed'in imparatorluk projesinin evrenselliğini yansıtan farklı üsluplar içeren birimler topluluğundan oluşuyordu. Kendine özgü mimarî programında bilinçli bir şekilde çeşitlilik bütünlüğe yeğlenmişti. İmparatorlukta var olan bütün mimarî ve dekoratif üslupların bir kataloğunu oluşturan bu eklektik dağarcık, tutarlı bir estetik program geliştirememe olarak yorumlanmamalıdır. Çeşitlilik, plan-

lanmamış organik gelişimin tesadüfi sonucu değildi, aksine, özgün yapım programının ana teması idi. Üçüncü avlunun birbirinden farklı yapıları gibi Mehmed'in bahçe kasırları da fethedilmiş ülkelerin mimarî üsluplarında yapılmış ve Osmanlı tarzında bir kasırla yan yana konmuştu. Bu yapılar hızla yayılmakta olan çok uluslu bir imparatorluğa hükmeden Sultanın çoğulcu bakış açısını yansıtıyordu. Çağdaşlarının bu saray kasırlarını otağ-ı hümâyûn çadırlarına benzetmeleri, simgesel göndermelerinin izleyenlere ulaştığını düşündürür. Geleneksel olarak, yenik hükümdarların ele geçirilen çadırları güç ve utku simgeleri olarak görülürdü. Bu anlayışı ifade etmek için, gözden düşmüş bir vezir ya da yenik bir hükümdarın çadırının ipleri kesilirdi. Bu eski uygulamanın kökleri hükümdar çadırının çöküşünü ya da ele geçirilişini uğursuzluk işareti olarak gören Türk-Moğol geleneğine kadar iner. 1524'te İbrahim Paşa'nın düğününde ve 1530'da I. Süleyman'ın oğullarının sünnet düğünlerinde, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Safevî hükümdarı Şah İsmail ve Memlûk Sultanı Kansu Gavri gibi Osmanlılar'a yenik düşmüş hükümdarların ele geçirilen kubbeli çadırları zafer ganimetleri olarak, Atmeydanı'nda, Sultanın Osmanlı tarzındaki otağ-ı hümâyûnu yanında gururla sergilenmişti.[5]

II. Mehmed'in bahçe kasırları hiç kuşkusuz aynı mesajı taşıyordu. İmparatorluğun çeşitli yörelerinden derlenmiş bitkilerin, vahşi ve evcil hayvanların ve hammaddelerle dolu anbarların arasında eski Bizans yapıtlarının da sergilendiği sarayın teraslandırılmış dış bahçelerine yapılmış bu kasırlar Mehmed'in mikrokozmik imparatorluk düşünü yansıtıyordu. Topkapı'nın dış bahçesinde somutlaşan bu sembolizm Roma saray geleneğinin bir uzantısı olarak da görülebilir. Neron'un Domus Aurea'sının bahçeleriyle çarpıcı koşutluğu tesadüfî olmamalıdır. Bu bahçeler Suetonius'un ünlü anlatımında şöyle betimlenmektedir: "Kentleri temsil eden yapılarla çevrilmiş deniz gibi bir havuzun yanı sıra, sürülmüş tarlalar, bağlar ve sayısız vahşi ve evcil hayvanla dolu otlak ve korular vardı." II. Mehmed'in, hükümranlığı altında birleşmiş Bizans, Karaman ve Osmanlı devletlerini temsil eden üç kasrı, çeşitli kentleri temsil eden Neron'un yapıları gibi, büyük bir havuzun etrafında toplanmıştı ve değişik tür bitkiler ve hayvanlar ile çevrili idi. Dış bahçede hünkârın zevki ile sofrasının pratik ihtiyaçlarının birleşmesinin kökeni Plinius'un betimlediği bir Roma geleneğine dek gitmektedir. Ancak Mehmed'in sarayında, Neron'unkinden farklı olarak, dönen gök kubbe gibi aldatıcı mekanik düzenekler olmadığı gibi, Bizans, Abbasî ve öteki eski İslâm saraylarının ziyaretçilerini şaşkına çeviren kükreyen aslan heykelleri ya da üzerindeki mekanik kuşların ötüştüğü altın ağaçlar da yoktu. Yine de Topkapı'nın kubbeli köşkleri, klasik Akdeniz ve eski Orta Doğu saray geleneklerine kadar geri götürülebilecek bir kavram olan, hükümdarlığın kozmik doğasını dile getiren göksel çağrışımları taşımayı sürdürmüştür. Bu evrensel hükümdarlık gelenekleri, İslâm mimarîsinin oluşum döneminde Şam, Bağdat, Kordoba ve Kahire gibi merkezlerde sentezlenmiş, nihayet 14. yüzyılda Granada'da Elhamra Sarayı'nda gelişmiş bir örneğini vermiştir. Örneğin, 11. yüzyıl gezgini Nasır-ı Hüsrev'e göre Kahire'deki Fatımî sarayının on iki kare biçimli bahçe köşkünün düzeninde net bir şekilde gök kubbeye ve burçlara göndermeler vardı. İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Sultaniye'deki sarayında da, mermer döşeli bir avlunun ortasındaki büyük müstakil bir sarayın on iki köşkle kuşatıldığı benzer bir düzenleme uygulanmıştı.[6]

Topkapı Sarayı'nın hasbahçeleri, havuz, çeşme ve köşkleriyle, 15. ve 16. yüzyılda, Osmanlı tarihçilerinin ve şairlerinin dilinde ve kitabelerde sürekli olarak cennet bahçelerine ve cennet köşk-

lerine benzetilmiştir. İslâm mimarîsinde çok yaygın olan bu benzetmeleri basit klişeler olarak görmek yanlış olacaktır; kubbeli köşk ve hünkâr odalarının mimarî biçimleri ve bezemeleri, çağdaşlarının kolaylıkla okuyabildiği cennet ve gök imaları ile doluydu. Zengin döşemeleri, yaldızlı duvarları, değerli taşlar ve incilerle ya da küre biçimli askılarla bezeli kubbeleri, inananlara cennette vaat edilmiş mücevherlerle donatılı altın ve gümüşten yapılmış konforlu köşkleri hatırlatıyordu. Deniz kıyısında veya fıskiyeli havuzların çevresinde konumları; içlerindeki çağlayarak akan çeşmeleri; ve kemerle çevrili bahçeleri tasvir eden 16. yüzyıl İznik çinileri dönemin gözlemcilerini her zaman heyecanlandıran çağrışımlarla yüklü özelliklerdi. Bu köşkler Sultanın oğlan ve kızlardan oluşan maiyetinin temsil ettiği daima genç kalan *gılman* ve *hurilerle* dolu cennet saraylarının bir örneklemesi gibiydi.

Kozmik temalar, II. Mehmed'in Yeni Sarayı'nı Sasanî hükümdarı Behram Gur için göklerin imgesinde yapılmış efsanevi bir saray olan Heft Peyker'e benzeten Hamidî gibi saray şairlerince tekrar tekrar vurgulanmıştır (Res. 105a, 106a, b). İran şairi Nizamî ve içlerinde Emir Hüsrev Dehlevî, Câmî ve Nevaî'nin de bulunduğu diğer şairlerin betimlediği biçimiyle bu sarayın, her biri değişik bir renge boyanmış ve haftanın yedi gününe ve yedi gezegene karşılık olan ve dünyanın yedi ülkesini yöneten yedi hükümdarın yedi güzel kızının oturduğu kubbeli yedi köşkü vardı. Behram Gur haftanın her günü bu köşklerden birini, köşkle aynı renkte bir kıyafetle ziyaret ederdi. Evrensel egemenlik ve kozmik temalarıyla Heft Peyker benzetmesi Mehmed'in Yeni Sarayı için özellikle uygun idi. Sarayının mimarî programını tasarlarken Sultanın bu türden efsanevî saraylardan esinlenmiş olması mümkündür. Gerçekten de bir esinlenme söz konusu ise, II. Mehmed bu tutumu yansıtan tek Müslüman hükümdar değildi. Örneğin Babürlü hükümdarı Hümâyûn (sal. 1530-40, 1555-56) Delhi yakınında Dinpenah'da yedi kubbeli bir saray yaptırırken Heft Peyker modelini çok daha yakından izlemiştir. Hümâyûn da Behram Gur gibi haftanın her günü ayrı bir odada, o odanın süslemesine uygun renkte bir elbise giyerek divan toplantılarına katılıyordu.[7]

II. Mehmed'in, Has Odası'nın mermer sofalı havuzu yanındaki bugüne ulaşmamış kubbeli kristal köşkünün esin kaynağı da Keykavus'un Elburuz Dağı'nda yaptırdığı akik kubbeli kristal köşkü ya da Büyük İskender'in gezilerinde karşılaştığı ortası çeşmeli başka bir kristal saray gibi *Şehnâme*'de anlatılan efsanevî saraylar olabilir. Fatih'in sarayı, Toledo'nun Tâ'ife meliki Yahya el-Me'mûn'un (sal. 1043-75) sarayında bir havuz ortasındaki, altında bir fıskiyeli şadırvanın şarıldadığı kubbesinden dökülen sularda parlak ışınların kırılmasıyla dinamik ışık ve ses oyunları yaratan, kubbeli kristal köşk gibi bugün artık bulunmayan İslâm saraylarının doğrudan mirasçısı da olabilir. Buna benzer kubbeli bir kristal köşk örneği de bir zamanlar Granada'da bir havuzun ortasına yapılmıştır. Mehmed'in köşkünün bir diğer modeli ise Süleyman Peygamber'in efsanevî kristal köşkü olabilir.[8]

Süleyman Peygamber'in efsanevî sarayı, Yeni Saray betimlemelerinde çok sık karşılaşılan bir imgedir. Örneğin, Bidlisî devlet adaletinin uygulandığı Topkapı'nın ikinci avlusunda gördüğü vahşi hayvanlardan söz ederken adaleti ve hayvanlar âlemine egemenliği ile ünlü Süleyman Peygamber'in sarayını hatırlatmaktadır.[9] Tursun Bey ise Çinili Köşk'ün (*sırça sarây*) pırıl pırıl yer döşemelerini Süleyman'ın Seba Melikesi için yaptırdığı kristal sarayın, suya çok benzediği için üzerinden geçerken melikenin eteklerini kaldırmasına yol açan cam zeminine benzetir. Ayrıca, Mehmed'in sarayının, bir vakitler Süleyman Pey-

gamber'in yaptırdığı bir köşkün bulunduğuna inanılan arazisi de yine bir başka Süleyman anlatısıyla süsleniyordu.[10]

II. Mehmed'in gördüğü ya da dinledikleri aracılığıyla tanımış olabileceği sarayların ne yazık ki çok azı günümüze kaldığı için, somut tarihî esinlerin izini sürmek zordur. Herat ve Semerkand'daki o dönemdeki Timurî sarayları ve Sultanın rakibi Uzun Hasan'ın Tebriz'de yaptırdığı Heşt Behişt (sekiz cennet), Kahire Kalesi'nde Memlûk sultanlarının sarayı ya da yenik düşmüş Anadolu Selçuklu ve Karaman beyliklerinin Konya'daki sarayları üstüne çok az şey bilinmektedir. Granada'daki Elhamra geç ortaçağdan kalan önemli tek İslâm sarayıdır; Topkapı gibi o da hâkim bir tepenin doruğuna yapılmış ve seyir kuleleriyle dolu bir kale duvarı içindeki geniş bahçelerle kuşatılmıştı. Elhamra'nın kökeni, Klasik Akdeniz ve Orta Doğu saray geleneklerinin Müslümanlaştırılmış bir sentezi olarak yapılmış Suriye ve Filistin'deki Emevî çöl şatoları ile Şam, Bağdat, Samarra, Kahire ve Kordoba'nın ortaçağ saraylarına bağlıdır.[11]

Bahçelerle çevrili Elhamra, kamusal alanlardan, iç mekânların giderek artan konforuyla tanımlanan özel alanlara doğru tasarlanışı yönünden Topkapı sarayıyla akrabadır. Topkapı gibi Elhamra'nın avlularında da, göksel ve kozmik temaların hâkimiyetinde, Sultanların zevkine hizmet etmek üzere göz kamaştırıcı bir ortam oluşturan hamam, şadırvan, havuz, bahçe köşkleri ve yüksek kuleler bulunur. Elhamra'nın, bahçeleri ve aşağıdaki kenti gören yükseltilmiş seyir köşkleri ya da *mirador*'ları ve Kahire Kalesi'nde yaklaşık aynı yıllarda yapılmış ve bazı bölümleri günümüze ulaşmış olan Memlûk sarayı, güç ikonografisinin önemli bir öğesi olan hükümdarın egemen bakışını temsil ediyorlardı. Kahire Kalesi'nin bugün artık var olmayan yapıları da kentin panoramik manzarasına kafesli teşrifat pencereleriyle açılarak, Memlûk Sultanının uyruklarının üzerindeki denetiminin ve gücünün aktarımında önemli bir rol oynuyordu. Bu özellik, 8. yüzyılda Halife Mansûr'un, Abbasî İmparatorluğu'nun dört yanını izleyebildiği yuvarlak planlı Bağdat şehrindeki kubbeli seyir köşkleri ve Dicle boyunca panoramik manzaralara hâkim olan 9. yüzyıl Samarra sarayları gibi erken örneklere kadar geri götürülebilir. Hükümdarın ülkesine her zaman hâkim olan bakışını simgeleyen bu tür seyir köşkleri beğenisi Abbasî merkezlerinden Afganistan'da Leşker-i Bazar, kuzey Afrika'da Benî Hammad ve Kordoba yakınında Medînetü'z-zehrâ gibi uzak saraylara dek yayılmıştır. Özellikle Medînetü'z-zehrâ, en yüksek noktası manzaralı sultanî köşklere ayrılmış teraslı bir tepedeki konumuyla, Elhamra'nın bir öncüsüydü.

Elhamra ve Topkapı aynı köklere bağlı olmakla birlikte, iki saray taban tabana zıt estetik deneyimleri temsil eder. Elhamra'nın kesintisiz oda ve ön odaları simetrik planlı kapalı avluların çevresinde gruplanmıştır ve bu niteliğiyle asimetrik bir biçimde sıralanmış, modüler mimarî birimleri olan Topkapı'dan farklıdır. Elhamra'nın neredeyse büyüleyici ihtişamı, değişik bir beğeniyi temsil eder. Doğu İslâm dünyasının yeni estetik gelişmelerinden kopuk olan İspanya'da, giderek küçülmekte olan Nasirî hanedanınca yaptırılan bu saray, erken Ortaçağ İslâm mimarîsinin hem geçmişe özlem duyan bir dirilişi, hem de doruğu idi. Oleg Grabar'ın da işaret ettiği gibi 14. yüzyıl Anadolu, İran ve nispeten daha yakın olduğu Mısır ve Suriye mimarîsiyle karşıtlığı, "Elhamra'nın tarihî bir gelişmenin sonunda bulunduğunu ve bütün mükemmelliğine karşın, biçimsel açıdan bir çıkmaz yol olduğunu" göstermektedir.[12]

Hızla büyümekte olan Osmanlı İmparatorluğu adına yapılan Topkapı Sarayı, İslâm dünyasının 13. yüzyıl ortalarında Abbasî halifeliğinin düşüşüyle birlikte tanıdığı Türk-Moğol saray gele-

neğine daha yakından bağlıdır. Kökenleri göçebe yurtlarına uzanan, Çin'deki Moğol saraylarıyla yakın ilişkisi bulunan Tebriz ve öteki İran kentlerinde yapılmış olan İlhanlı saraylarının bugüne ulaşmış örneklerini tanımıyoruz. İlhanlı hanı Abaka'nın 1270'li yıllarda yaptırdığı bir saray külliyesi olan Taht-ı Süleyman'daki Alman kazılarında, geniş bir merkezî kare avlu ortasındaki göl etrafında serptirilmiş dikdörtgen odalar, haç planlı kasırlar ve eyvanlı köşkler bulunmuştur. Gazan Han'ın 1302'de Tebriz yakınlarındaki Ucan'da yapılmış hasbahçesini veziri Reşideddin, etrafı duvarla çevrilmiş, akarsuları ve havuzları olan kare bir bahçe (*bağ*) olarak betimliyor. Bahçenin ortasında "köşkler, kuleler, hamam ve yüksek bir bina yapılmış ve bu bağın orta yerinde kabul odası (*bârgâh*) ile kendisine yakışacak nitelikte gölgeliklerle birlikte bir altın çadır kurulabiliyordu." Bu ordugâh-sarayın ana yapısını hakanın kabullerini yaptığı altın tahtlı altın bir çadır oluşturuyordu. İlhanlıların bir bahçe ortamında çadırdan oluşan geçici yapılar kullanması doğrudan doğruya Çin etkili Moğol saraylarıyla bağlantılı idi. Örneğin Kubilay Han'ın (1215-94) Şangdu'da yaptırdığı sarayı, esas olarak Çinli usta ve ressamların denetiminde yapılmış bir duvarla çevrili kare bir avludan oluşuyordu. İçinde bir avlak, birkaç ayrı oda ve kolayca sökülebilir geçici, taşınabilir yapılar vardı. Marco Polo bu sarayı şöyle betimler: "Bir duvarla kuşatılı olan bu parkın ortasında çok güzel bir koru vardı, Ulu Kağan kendi konutu olan saray ya da locayı yaldızlanmış ve cilalanmış güzel direkler üstünde, tamamen kamıştan yaptırmıştır, her direğin üzerinde baştan sona yaldızla kaplı büyük bir ejder vardır. ... Bu sarayın çatısı da yaldızlı ve cilalı kamışlardan yapılmıştır. ... Ayrıca Ulu Kağan [sarayı] öyle düzenlemiştir ki kolayca söktürüp kurdurabilmektedir. ... kaldırıp dikildiğinde iki yüzün üstünde ipek urgan onu bir çadır gibi dik tutar."[13]

Kubilay Han için 1267'de yapılmış başka bir saray olan Dadu da, 1325 ve 1328 arasında Pordenone'li Fransisken papaz Odoric'in tarifine göre, içinde bir eksen boyunca dizili anıtsal kapılar, kabul odaları, yaşama mekânları ve suni bir tepe olan, duvarlarla çevrili bir külliye idi:

> Ve büyük sarayın duvarları içinde bir tepe kondurulmuş, üstüne de, dünyanın en güzeli, başka bir saray yapılmıştı. Ve bu tepe baştan aşağı ağaç dikili olduğundan Yeşil Tepe adını almıştı. Bu tepenin yanında da [çevresi bir milden geniş] bir göl ve üstüne çok güzel bir köprü yapılmıştı. Ve bu gölde o kadar çok yabani kaz, ördek ve kuğu vardır ki şaşılacak bir şeydir.

Üzerine saray yapıları yapılmış bu tepe ve kaz sürülerinin dolaştığı göl, sadece Topkapı'yı değil, Timur'un Semerkand'da yaptırdığı bir bahçe sarayı da anımsatmaktadır. Bu sarayı 1404'te İspanyol elçisi Ruy Gonzalez de Clavijo, meyva ağaçları dikili ve altı hazneden beslenen kanallarla sulanan suni bir bayırın tepesinde sarayların yapılmış olduğu duvar çevrili bir külliye olarak betimlemektedir:

> Tam ortada, buraya elle getirilen killi toprakla yapılmış bir tepe vardır: [tepe] çok yüksektir, doruğu tahta kazıklardan bir çitle çevrili küçük bir düzlük alandır. Bu avlu içinde her biri altın sarısı ve mavi renklerle görkemle süslenmiş ek odalarıyla çok güzel birkaç saray yapılmış, duvarlar bu [altın sarısı ve mavi] ya da başka renkte çini panolarla kaplanmıştır. Sarayların yapıldığı bu tepe aşağıda su dolu hendeklerle kuşatılmıştır.... Bu tepeye, sarayların seviyesine çıkmak için iki köprü yapmışlardır. ... Timur'un buraya getirttiği pek çok geyik bulunur, burada çok sayıda sülün de vardır.

İran ve Orta Asya'da Moğol geleneğini geliştirerek İslâm geleneklerine uyarlanan Timurî saray-

ları da büyük ölçüde yok olmuşlardır, ancak yazılı ve görsel tasvirleri bu sarayların duvarla çevrili geniş bahçelere yapılmış, anıtsal kapılardan girilen, ancak Topkapı'daki yapıları birer cüceye dönüştürecek denli dev ölçülerle tasarlanmış bir dizi çini kubbeli köşkten oluştuğunu göstermektedir. Yarı göçebe Timurî hükümdarlarının bahar ve yaz boyunca çadırda kalmayı yeğlemeleri, saraylarının da çadır topluluklarını çağrıştırdığını düşündürmektedir. Nitekim, kabul törenleri ve şölenlerin genellikle rengârenk kubbeli çadırların kurulduğu, kumaştan duvarlarla çevrilmiş çayırlarda yapıldığını biliyoruz.[14]

Topkapı Sarayı'nın Osmanlı ordugâhının örgütlenmesini yansıtan düzeni kısmen bu Türk-Moğol saray geleneğinden çıkmış, Anadolu'da karşılaşılan Osmanlı öncesi İslâm modelleri ve Konstantinopolis'ten alınmış Roma-Bizans öğeleriyle birleştirilerek yorumlanmıştır. Saray Türk, İslâm ve Roma geleneklerini birleştirerek Osmanlı devletinin artık Moğollar ya da Timurîler gibi göçebe boylar birliği olmadığını ve boy bağlarının yerine kullardan oluşan merkezî bir bürokrasinin geçtiği yerleşik bir imparatorluğa dönüştüğünü ifade ediyordu. Bu açıdan, Abbasî halifeliğini hatırlatan kul sisteminin son kalesi olan, başkent Kahire'deki yerleşik Memlûk Sultanlığını anımsatıyordu. Timur'un gittiği her yere götürdüğü ve çok seyrek olarak başkent Semerkand'da kalan saray ve hareminin tersine Osmanlı sarayı, Sultanın kısa bir süre için ayrıldığı savaşlar sırasında haremini bıraktığı İstanbul'u devamlı bir üs haline dönüştürmüştür.

II. Mehmed'in fetihler sırasında Konstantinopolis, Trabzon ve Mistra (Mezistire) gibi merkezlerde karşılaştığı Bizans saraylarından esinlenmiş olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Topkapı gibi bir dizi avlu, anıtsal kapı, revak ve çeşitli üsluplarda yapılarla şapellerden oluşan Bizans saraylarının mimarîsi de belirgin bir eksen etrafında tasarlanmamıştı. II. Mehmed'in fethettiği Trabzon'da, yine bir akropolün tepesine kurulmuş saray, Kardinal Bessarion tarafından "çeşitlilik, büyüklük ve güzellikleriyle" dikkat çeken kalın duvarlı giriş mekânları ve her yöne açılan balkonlu yapıların oluşturduğu bir külliye olarak tasvir edilmektedir.[15] Bu tasvir ile, Kritovoulos'un "çeşitlilik, büyüklük ve görkem göz önünde tutularak" yapılmış diye betimlediği Topkapı'nın genel tasarım ilkeleri arasındaki yakınlık dikkat çekicidir.

Mehmed'in sarayı ile Konstantin'in Atmeydanı bitişiğinde yaptırdığı, ardılları tarafından sürekli olarak değiştirilen Büyük Saray arasında da çarpıcı koşutluklar vardır (Res. 2). Sultan Yeni Saray'ını Atmeydanı ve Ayasofya yakınına yaptırırken, cami ve türbesinin bulunduğu külliyesini, Constantinus ve onu izleyen Bizans imparatorlarının gömüldüğü Kutsal Havariler Kilisesi'nin yerine inşa ettirmişti (Res. 9, 10). Bu iki anıtsal yapı topluluğunun yapımına eşzamanlı olarak başlanmasının, İslâm kentinin kurucusunun Hıristiyan kentin kurucusunun yerini aldığını ifade etmek amacını güttüğü düşünülebilir. Hiç kuşkusuz Sultan, Konstantin'in izinden giderek, Roma imparatorlarının yasal mirasçısı olduğunu göstermek istiyordu. Fatih'in kendisine yakıştırdığı unvanlar arasında Doğu ile Batı'yı birleştirerek Roma İmparatorluğu'nu diriltmek hedefini yansıtan Roma Kayzeri (*ḳayser-i rûm*) unvanının da bulunması bu anlayışın bir göstergesidir. Mehmed kendisine örnek olarak yenilgiye uğrattığı zayıf düşmüş geç dönem Bizans İmparatorluğu'nu değil, Konstantin ve Jüstinyen'in altın çağının Doğu Roma İmparatorluğu'nu alıyordu. Nitekim bu imparatorların anıtlarını ya yeni işlevlere uyarlamış ya da yeniden yaptırmıştır. Biri Grekçe, diğeri Latince okuyabilen iki okutmandan her gün İskender, Anibal ve Sezar'ın yaşamöykülerini dinlemesi, bütün Akdeniz havza-

sını tek bir hükümdar ve tek bir din altında toplayacak bir *renovatio imperii* rüyasına ilham kaynağı olmuştu.

Bu büyük hayal, yeni bir ad verilmeyip devlet belgelerinde ve sikkelerde *Ḳonṣtanṭiyye* olarak anılmaya devam eden, yıkıntıya dönmüş kenti eski görkemine yeniden kavuşturmakla kısmen gerçekleşecekti. Kritovoulos, Sultanın "görülmeye değer ve geçmişin en büyük ve iyileriyle her bakımdan yarışabilecek büyük mimarî eserler yaptırdığını" yazmaktadır.[16] Yeni Saray'ı tarif ederken ise, "manzara ve zevk açısından olduğu gibi yapısı ve hoş görünümüyle de eskinin ünlü muhteşem binaları ile karşılaştırıldığında hiçbir bakımdan eksiği yoktu" ifadesini kullanır.[17] Yeni Saray'ın anlamlı bir biçimde yanında yükseldiği Bizans Büyük Sarayı'nın yıkıntıları, eski mimarî yapıtlarla yarışmak amacını güden Sultan tarafından göz ardı edilemezdi.

Yerine müstahkem surlarla çevrilmiş Blachernai Sarayı yapılıncaya dek Bizans imparatorluk konutu olmayı sürdüren ve Split'teki Diocletian Sarayı ile bazı ortak özellikleri olduğu sanılan Büyük Saray'ın biçimi tam olarak bilinmemektedir (Res. 2). Bu sarayın da avluları kamusal alanlardan özel mekânlara doğru ilerliyordu. Marmara Denizi'ne doğru kat kat inen teraslı dış bahçelerinde, tıpkı Topkapı'da olduğu gibi, kasırlar ve yalı sarayları vardı.[18] Bunlardan biri olan Moukhroutas kasrı 12. yüzyılda mukarnaslı bir çatıyla örtülü olarak yapılmıştı. Adı herhalde bu mukarnaslı (*maḫrût*) örtüden türetilen yapının tavanı altın yaldızlı süsler ve İranlı figürleriyle (herhalde Selçuklular) bezenmişti. Bu yapının örtüsü, 12. yüzyıl Norman kralı II. Roger'in Palermo'da yaptırdığı, bezemelerinde İslâm ve Bizans öğelerinin yan yana kullanıldığı Capella Palatina'nın mukarnaslı tonozuna benziyor olmalıydı. Bizans imparatorlarının ve Roger'in değişik mimarî gelenekleri birarada kullanması, Fatih'in evrensel imparatorluk temasını yansıtan çok üsluplu sarayının tasarımına koşut bir tutumu yansıtıyordu.[19] Sultan da mirasını devraldığı çeşitli devletlerin geleneklerini birleştiren bir imparatorluğun çoksesliliğini biçimsel olarak dışa vuracak bir mimarî sentez yaratmaya çalışıyordu.

Hızla büyümekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Mehmed'in yarattığı, geniş ölçüde Hıristiyan uyruklarla dolu İstanbul'da Müslümanlar hâlâ bir azınlık idiler. Sultan başkentini, fethedilen her kentin oturanlarını yerleştirerek ve her birine özgün kentlerinin adının verildiği ayrı bir semt vererek, evrensel imparatorluğunun bir mikrokozmosuna döndürmüştü. Moğol ve İlhanlıların da uyguladığı bu zorla yerleştirme (sürgün) politikasını, mahallelerine Şam, Bağdat, Sultaniye, Şiraz ve Kahire gibi büyük İslâm kentlerinin adları verilen Semerkand'ı bir imparatorluk başkenti olarak geliştirmek için, Timur da kullanmıştı. II. Mehmed'in değişik yörelerden mimar ve sanatçı toplamasını daha önce sergileyen Timur Azerbaycan, İran, Irak, Mısır, Suriye ve Hindistanlı ustaları Semerkand'da toplamıştı. Onun bu kentteki sarayları, Topkapı gibi çeşitli üsluplar sergiliyordu; bunlardan biri Fars ve Irak-ı Acemli çinicilerin yardım ettiği Mısır ve Suriyeli taşçılar tarafından yapılmıştı. Daha önce Moğol hükümdarı Mengü (Möngke) Han'ın (1251-58) Karakurum'da Çinli (Hıtaylı) ve Müslüman karışımı bir usta grubuna yaptırttığı sarayında da bu üslup derlemeciliğinin örnekleri vardı. Değişik mimarî ve bezeme tarzlarının yan yana sergilenmesiyle, bu saraylarda da evrensel imparatorluk teması vurgulanıyordu.[20]

Kritovoulos Mehmed'in "Asya ve Avrupa'nın bütün bölgeleri" ve "bütün kavimlerden" insanları kendi başkentinde nasıl topladığını anlatır. Angiolello ise, fethedilen kentlerin adını taşıyan her bir semtin kendi anadilini konuştuğunu, kendi törelerini koruduğunu ve kendi üslu-

bunda yapılmış hamam, cami ve çarşılarının olduğunu belirtir; Rum, Ermeni, Avrupalı ve Yahudi topluluklarının ise kendilerine ait kilise ve havraları vardı.[21] Mehmed'in yarattığı kozmopolit başkent Osmanlı devletinin dünya imparatorluğu imgesine biçim veren anıt ve törenlerin sergilendiği bir sahne oluyordu. Yeni Saray ise Mehmed'in bu düşünü dile getiren mikrokozmik kent içinde bir mikrokozmos idi. Saray külliyesi işgal edilen ülkelerde tutsak edilmiş ya da cömert davetlerle Osmanlı sarayına çekilmiş yerli ve yabancı ustalar tarafından yapılmıştı. Hicivli bir şiir Sultanın yabancı yetenek tercihine gücenmişliği dile getirir ve sarayında iş bulmak için Acem, Yahudi veya "Frenk" (Avrupalı) olmak gerektiğinden yakınır.[22]

Sultan Mehmed'in farklı uluslardan gelen sanatçılara iş vererek yabancı üslupları İstanbul'da birleştirme girişimi Osmanlı mimarîsinin gelecekteki gelişiminde çok etkisi olmayan bir deneyim olarak kalmaya mahkûmdu. Çeşitli üslupları bünyesinde barındıran Yeni Saray, Bizans'ın yıkıntıları üzerinde gelişen imparatorluğun kozmopolit niteliğini yansıtıyordu (bkz. Harita I). Saray, eski Osmanlı uçbeyliğinin törelerinden son derece değişik olan yeni teşrifat kurallarıyla, yeni bir imparatorluk çağının başlangıcını belirliyordu. Mehmed'in yarattığı saltanat imgesi, kuşaklar boyunca, Osmanlı hanedan kimliğinin temeli olmayı sürdürmüştür. Yeni Saray, Sultanın *Kânûnnâme*'sinde kuralları ve kodları belirlenmiş bu imgeye mimarî çerçeve olmak üzere yapılmıştır.

Sultanın otoritesini temsil eden bir tiyatro sahnesi gibi tasarlanmış sarayın planı, onun mutlak gücünün yayıldığı ve toplandığı bir odak noktası oluşturuyordu. Bu mekân, güç ve erkin mekânıydı. Mimarî ve teşrifat, birlikte, egemen imparatorluk ideolojisini görselleştirerek görünür kılıyorlardı. Devlet erkânı, bu ideal monarşik düzen içindeki rollerini, bireyleri ve mekânı efendi-kul ilişkisi içinde örgütleyen ve böylelikle saltanatın yetkesini genişleten teşrifat kurallarında betimlendiği biçimiyle oynuyordu. Siyasi düzen, iç sarayın çekirdeğinde Sultanın işgal ettiği simgesel odak merkezi etrafında kurulmuştu; yönetim hiyerarşisinde yükselindikçe, statü kaynağı olan bu güç odağına yakınlaşılırdı. Dolayısıyla, rütbe bireyin mekân içindeki konumuyla belirlenmiş ve tanımlanmıştı; haremin özel alanına itilmiş saray kadınları, erkek egemen bir düzene göre tasarlanmış esas teşrifat avlularından dışlanmışlardı.

Saray teşrifatı merkezî idarî yapıyı biçimlendiren efendi-kul ilişkisini yansıtıyordu. Marshall Hodgson'un belirttiği gibi "Osmanlı mutlakçılığı, bütün yönetim dallarıyla birlikte merkezî gücün tek bir büyük ordu olarak algılanması ve bu ordunun Sultanın kişisel hizmetinde olduğunun kabulü geleneği üstüne kurulmuştur. ... Sağlam dayanaklar üzerindeki hanedan, İstanbul'da köklü bir biçimde yerleştiğinde, Bizans siyasi düşüncesinin bazı öğeleri yeniden sahneye çıktı: aynı stratejik fırsatlar ve sorunlar yeniden üretiliyordu. Ancak bu siyasi düşünce, tamamen İslâmî bir anlayışa dönüştürülmüştü".[24]

Fatih *Kânûnnâmesi* ile kurallaşmış saray teşrifatı, bir dereceye kadar, kodlaştırılmış Bizans teşrifat kitaplarından ilham almış olsa gerektir. Ancak bu model, Türk-Moğol ve klasik İslâm geleneği ile birlikte yorumlanmıştır. Örnek alınan en prestijli İslâm modelleri arasında, Osmanlıların kimi öğelerini Anadolu Selçukluları ve komşu Memlûk Sultanlığı'ndan devşirerek aldıkları, ancak tarihî metinlerden çok iyi tanıdıkları Abbasî saray teşrifatı vardır. Bağdat'ta, sadece halifenin ata binebildiği Es-Selâm Meydanı'nın iki yanına sıralanmış, çıt çıkarmayan Abbasî kapıkullarının etkileyici safları; vezirlerin adalet divanını bir perde ardından izleme âdeti; "uçan ya da bağıran her kargayı engellemek ve vurmak" için ok ve yayla donatılmış görevlilerin sağladığı sessizliğin önemi

gibi temel özelliklerin hepsini Osmanlı teşrifatında da buluyoruz. Abbasî halifelerinin 10. yüzyılda iyice geliştirilmiş inziva uygulamasının Fatımî ve Bizans saraylarıyla yakın paralellikleri olması, Roma-sonrası Akdeniz dünyasında dinî kimliklerin üzerinde, ortak bir imparatorluk dilinin varlığını göstermektedir. Başkenti Konstantinopolis'i Roma ile birleştirerek Roma İmparatorluğu'nu diriltmeyi düşleyen II. Mehmed, var olan Osmanlı hanedan uygulamalarına göre yeniden tanımlanmış bu geleneğin vârisi oluyordu. Du Fresne-Canaye 1573'te "Osmanlı sarayını (*Porte*) Bizans imparator saraylarının bir kopyası olarak tahayyül edenlerin açıkça yanıldığını" söylerken keskin bir gözlemci olduğunu ortaya koymaktadır. Bizans teşrifat kitaplarının da hiyeratik durgunluk, ağırbaşlılık, gizlilik ve sessizliğin dikkatli kullanımı ile imparatorluk heybetini öne çıkardıkları kuşkusuzdur, ancak Sultan Mehmed'in benimsediği imge, zaman zaman İsa rolüne soyunan Basileus'unkinden farklı olarak din dışı bir imge idi. Bizans ritüellerinde imparator ile İsa arasındaki bağ açıkça vurgulanmıştır. Devlet törenleri arasında saray içinde bulunan şapellerin ya da kent içindeki kiliselerin sık sık ziyaret edilmesi gibi etkinliklerin inkâr edilemez dinî nitelikleri vardır. Doğrudan Hıristiyan takvimiyle kaynaşmış olan bu törenler, kutsal ve dünyevî bağlamlar arasında sürekli bir gidiş gelişe yol açıyordu.[24]

Fatih *Kânûnnâme*'sinde Sultanın sarayın ikinci avlusunda topluluğun önüne çıktığı bayram törenleriyle ve Cuma günlerinde selâtin camilerine gidişiyle ilgili olarak kimi kurallar belirlenmiş olmakla beraber, saray teşrifatının büyük bir bölümü din dışı etkinlikleri kapsıyordu. 16. yüzyılda ikinci avludaki Eski Divanhane mescide çevrilmeden önce burada bir dinî yapı yoktu. Sarayda gerçekleştirilen kamusal törenlerin hiçbirinde cami mekânı vurgulanmıyordu; Sultanın üçüncü avludaki enderun mescidi ise, özel ibadet için yapılmış, diğer saray yapılarının gölgesinde kalan, mütevazi bir yapı idi. İslâmın Hıristiyan dünyası sınırlarındaki koruyucusu olan Osmanlı Sultanı, 16. yüzyıldan itibaren halife unvanını kullanmasına rağmen, görece dünyevî bir imparatorluk imgesini benimsemiştir. Muzaffer ve adil hükümdar olarak İslâma hizmet eden Sultan, Peygamber'in hırkasını Abbasî halifeleri gibi devlet törenlerinde gururla giymek yerine bir hizmetkâr gibi yıkamayı tercih eden "Hadim ül-Haremeyn" idi. 10. yüzyıl Büveyhi kâtibi Hilal es-Sabi', *Abbasî Sarayının Kural ve Tüzükleri* adlı teşrifat risalesinde halifeyi şöyle anlatır: "Tanrı rahmet eylesin halifenin önünde [Hz. Osman'ın istinsah ettiği] Kur'an vardı. Sırtında [Peygamber'in] hırka[sı], elinde de [Peygamber'in] Asa[sı] vardı. Tanrı kutsasın, Tanrı Elçisinin kılıcını kuşanmıştı."[25] İmparatorun İsa ile eşitliğini ima eden Bizans geleneğine benzer bir uygulamayla eşyalarını taşıyarak nerdeyse Peygamber'in kimliğine bürünen Abbasî halifesinden farklı olarak Osmanlı Sultanı törenlerde kutsallık simgeleri sergilememektedir. Peygamber'in ailesiyle akrabalık bağları bulunan Abbasî halifelerinden farklı olarak Osmanlı Sultanı, sadece askerî gücü ve idarî adaletiyle Sünnî İslâmın sadık koruyucusu olma iddiasında bulunabilirdi. 16. yüzyıldan itibaren Topkapı'da özenle korunan ve Osmanlı devlet adamlarıyla ulemasının yılda bir kez ziyaret etmesine izin verilen *hırka-i sa'adet* ve diğer kutsal emanetler, İslâmın bekçisi olan Sultanın meşruluğunu vurguluyordu.

Fatih *Kânûnnâme*'sindeki özgün erken modern mutlakçı monarşi kavramı, Batı'da 16. yüzyılda gelişen mutlak monarşilerin ön örneğini oluşturuyordu. Yazılışından yüzyıl kadar sonra, 1547'de İvan Peresvetov'un genç çar Korkunç İvan için yazdığı sanılan "Sultan Mehmed'in Yaşam Öyküsü"nde Fatih ideal bir hükümdar olarak sunuluyordu. İvan'ı, toprak sahibi boyarların yer-

lerine Osmanlılarınki gibi maaşlı bir merkezî ordu yaratarak onların gücünü kesmeye ve çürümüş aristokrasinin yerini alacak bir meritokrasi yaratmaya teşvik eden kitapta son Bizans hükümdarı Konstantin'in düşmesinden yozlaşmış aristokrasi ve adaletsizliği sorumlu tutulur. Konstantin'in aksine, bilgeliğini Yunan klasiklerine borçlu filozof hükümdar Mehmed, kusursuz adaleti ve sistematik yasa hükümleri koyması nedeniyle övülür. Yazar İvan'ı Sultanın imparatorluğuna öykünerek bu imparatorluğu Hıristiyan diniyle daha da geliştirmeye teşvik etmektedir. Böylece gelecekte Moskova'yı "Üçüncü Roma"ya dönüştürmesi istenen Bizans imparatorluk geleneğinin vârisine izleyebileceği bir örnek olarak Osmanlı sistemi önerilmektedir. Aşağı yukarı Topkapı ile aynı zamanda, yine İtalya'dan getirilmiş mimarların katkısıyla yapılmış saray-kale Kremlin, Bizans geçmişinde güçlü kökleri olan başka bir mutlakçı monarşinin merkezi olacaktı. Gözetleme kulelerinin bezediği mazgallı bir dış duvarın ardından yükselen kubbeler takımı ve Bizans ön örneklerinden geliştirilmiş katı teşrifat kuralları Kremlin'in Topkapı ile karşılaştırılabilmesini sağlıyor. Ancak, çok kubbeli kiliselerin başat olduğu mimarîsi, Osmanlı sarayının kubbeleri altında yapılan devlet törenlerinden çok, Bizans imparatorlarının uygulamalarıyla yakınlık gösteren dinî törenler için uygun bir çerçeve oluşturmaktadır. Kırım hanlarının Osmanlı Sultanına tabi olduktan sonra yaptırdıkları dönemin bir diğer saray külliyesi, Bahçe Saray ise hem mimarî, hem de teşrifat bakımından örnek aldığı Topkapı ile daha doğrudan benzerlikler taşımaktadır.[26]

Osmanlı İmparatorluğu, yalnız Avrupa'da değil İslâm dünyasında da, 15. yüzyıl sonunda Timurî İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra kurulan ilk mutlak monarşilerden biri idi. Fernand Braudel'in belirlediği gibi, kent devletlerinin ağırlıkta olduğu 15. yüzyıl Akdeniz dünyasına uygun olarak diğer İslâm devletlerinin ellerinde görece küçük topraklar bulunuyordu. 15. yüzyılın sonlarına ve 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bu küçük boyutlu kent devletleri gerilemeye başlıyor, 1453'te Konstantinopolis, 1472'de Barselona, 1492'de Granada, 1517'de de Kahire düşüyordu. Mehmed'in merkezî imparatorluğu (bkz. Harita I), 16. yüzyılda Hıristiyan Batı'da ve Müslüman Doğu'da (İran'da Safevîler, Hindistan'da da Babürlüler) geniş kara imparatorluklarının boy göstermesiyle sonuçlanan bir gelişmenin başlangıcını temsil etmektedir.[27] 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu da egemenliğini doğu Avrupa, batı İran, Azerbaycan, Mezopotamya, Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika'ya genişletmeyi sürdürerek Akdeniz havzasının önde gelen dünya güçlerinden biri olmuştu (bkz. Harita II). Egemenliği altındaki topraklarla Osmanlı ülkesi, İtalya ve İspanya dışında, Roma İmparatorluğu'nun genişliğine yaklaşıyordu. Mekke, Medine ve Kudüs'e hakim olmaları Sultanları İslâmın en kutsal mabetlerinin koruyucusu haline getirmişti. Çoğunluğu Hıristiyan ülkelerde Osmanlıların artık bir Müslüman azınlık olmadıkları bu yeni durum, İslâmî imparatorluk geleneğinin takviyesini gerektiriyordu. 16. yüzyılın ortalarında imparatorluğun doğu ve batı sınırları neredeyse sabitleşmişti ve artık Roma'yı da içine alan bir dünya imparatorluğu yaratma umudu solmaya başlamıştı. Osmanlılar evrensel iddiaların ardından etkin olarak koşmayı bırakmış, güçlerini coğrafî sınırları tanımlanmış devletlerinin pekiştirilmesi üzerinde topluyorlardı.

Kendilerini halifelerin devamı olarak görmeye başlayan Sultanlar II. Mehmed'in sarayını bu yeni bağlama uyarlamışlardır. Sarayın İslâmî Osmanlı kimliği ön plana çıktıkça Bizans'tan devralınan ya da Rönesans İtalyası ve Timurî dünyasından ithal edilen yabancı mimarî öğeler, birer egzotik alıntıya dönüşüyordu. Bizans, İtalyan ve İran kültürlerine ve beğenilerine açık tutumuna

karşın, Mehmed'in sarayının egemenlik mesajı esas olarak Osmanlı İslâm geleneklerine dayanıyordu. Böyle olmasaydı, ardılları tarafından değişen koşul ve modalara uyarlanan özgün mimarîsi ve teşrifat kurallarının ana çizgileri korunamazdı. 16. yüzyıl Sultanları sarayın özünü koruyup yaşatarak, ataları II. Mehmed'in yarattığı hanedanlarının sürekliliğini temsil eden ve meşru kılan imparatorluk geleneğini pekiştirmişlerdi.

Mimarî özellikleri açısından çeşitliliği benimseyen 15. yüzyıl yapılarından farklı olarak, Topkapı Sarayı'na 16. yüzyılda Alâeddin, Sinan ve Davud'un eklediği binalar, genellikle rengârenk ahşap ayrıntılarla bezeli, anıtsallıktan yoksun yapıların yerini almış ve saraya klasik Osmanlı mimarî üslubunun bütünleyici damgasını vurmuşlardı. Mimar Alâeddin'in, bezemeleri Timurî-Türkmen estetiğinin yoğun izlerini taşıyan ve I. Selim'in fethettiği Memlûk ve Safevî ülkelerinden alınan yabancı öğeleri öğütmeye devam eden yapıları, aslında bir geçiş dönemini temsil ediyordu. Genellikle mavi-beyaz-turkuaz çiniler, altın yıldızlar, mücevher kakmalı altın ve gümüş levhalar ve Memlûk mermerleriyle bezenen bu yapılar 1520'lerde Süleyman'ın sarayını yenilemişti.

Uluslararası Timurî üslubunun kuvvetli Çin etkisi yansıtan öğelerinden esinlenmiş bu süslemeler, Herat'ta 16. yüzyıl Gâzurgâh türbesindeki, açık, koyu mavi ve altın varak ile sıva üzerinde yapılmış nakışlarla bezenmiş olan Zernigarhane (altın yaldızlı oda) gibi doğu örneklerini hatırlatıyordu. Semerkand'da 15. yüzyıl sonunda yapılmış İşrethane ve Ak Saray türbelerinde de korunmuş olan bu türden nakışlar kuşkusuz bugün var olmayan Timurî saraylarında çok yaygındı. Tebriz'de Uzun Hasan'ın Heşt Behişt sarayını; çeşitli anlatıları canlandıran duvar resimlerinin yanında, tıpkı Uluğ Beg'in 15. yüzyıl başlarında Semerkand'da yaptırdığı bir bahçe köşkü olan Çinihane'dekiler gibi, mavi ve altın yaldızın hâkim olduğu çiniler ve kalemişi nakışlar beziyordu. Çinihane'nin duvarları, Çin'den ithal edildiği sanılan, beyaz zemin üzerine kobalt mavisi bezemeleri bulunan altıgen porselen çinilerle kaplıydı. Bu köşkün duvarlarında, Timurî Herat'ı yanında, Safevî ve Babürlü merkezlerinde de gördüğümüz Çinihane denilen birçok başka yapıda olduğu gibi, hükümdarın değerli Çin porseleni koleksiyonunun sergilendiği nişler olsa gerektir.

Alâeddin'in 1525 ile 1529 arasında Topkapı Sarayı'na eklediği yapılarda yine Timurî beğenisinin etkisini yansıtan, sıraltı mavi-beyaz-turkuaz ve çeşitli biçimlerde kesilmiş koyu mavi sırlı, altın yaldız bezemeli çinilerle yan yana kullanılan koyu mavi, turkuaz, yeşil ve sarı renkte sırlarla bezenmiş renkli sır tekniğinde çiniler bulunuyordu. Bu yapılar aynı zamanda Memlûk tarzını yansıtan ve Kahire'den getirtilen renkli mermer panolarla bezenmişti. Alâeddin'in inşa ettiği bu yapıların bezemeleri I. Selim'in Tebriz'den getirtmiş olduğu ustaların yönettiği İstanbul'daki nakkaş, çinici ve kuyumcu işliklerinde yaratılmıştı. II. Mehmed'in mimarî beğenisinden farklı olarak bu örnekler Osmanlı üslubunu yansıtan taş yapılardı; öte yandan yerel mimarî üslupla uyum içinde kullanılan değişik bezeme tarzları, topraklarına hâlâ yeni ülkeler katmaya ve hızla genişlemeye devam eden bir imparatorluğun estetik çoğulculuğunu yansıtıyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında Sinan ve Davud'un saraydaki yapıları, artık yabancı üsluplara açık olmayan güvenli bir dünya imparatorluğunun özgün kimliğini yansıtan klasik Osmanlı sentezinin oluştuğunu gösterir. Bu yapılar daha anıtsal ölçülerle tasarlanmıştı, ancak yine de 16. yüzyıl Avrupası'nda yapılan muhteşem merdivenli çok katlı sarayların etkileyici boyutlarını taşımıyordu. Mermer kaplamalar, değerli sütunlar, yeni bir renk anlayışı ve bezeme dağarcığı olan klasik İznik çinileri ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinden getirtil-

miş yapı malzemeleriyle bu yapılar merkezîleşmiş, olgun bir inşaat endüstrisinin ürünleriydi.

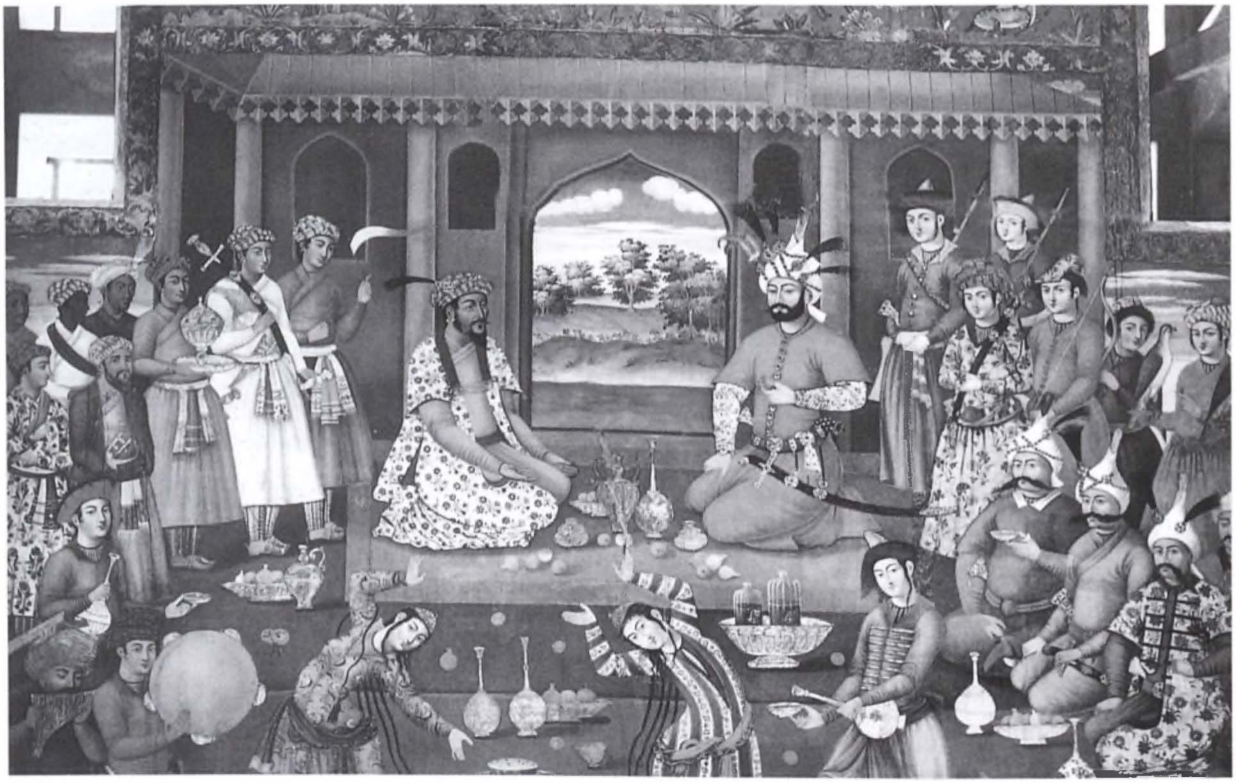
15. yüzyıl sonlarıyla 16. yüzyıl başlarında Osmanlı hassa mimarları teşkilatı hâlâ yabancı mimarları barındırıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise sarayda yetiştirilmiş, çoğunlukla devşirme kökenli Osmanlı mimarlarının örgütlenmesi çok sıkı bir biçimde merkezîleşmişti; bu mimarların eserleri Sinan döneminde oluşturulan mimarî üslubun damgasını taşıyordu. 1540 ve 1550'lerde mimarîde klasik bir Osmanlı sentezinin oluşumuna koşut bir gelişim de ehl-i hiref ustalarının yarattığı yeni süsleme üslubuydu. Topkapı, sadece Osmanlı sanatının gelişimini yönlendiren bir himaye sağlamıyor, aynı zamanda saray işliklerinde üretilen sanat eserlerinin en güzellerinin sergilendiği bir vitrin de oluşturuyordu. Bu *objets de luxe*, üretildikleri bağlamı oluşturan saray ve saray teşrifat kurallarından ayrı olarak anlaşılamaz. 16. yüzyıl ikinci yarısından itibaren, saray nakkaşhanelerinde yan-doğacı, çiçek motiflerinin başat olduğu özgün bir Osmanlı süsleme beğenisi formulleştirilmiş ve uluslararası Timurî estetik anlayışının özenle uygulanan karmaşık desenleri ve Çin kökenli motiflerinin yerine geçmişti.

Bu yeni Osmanlı süsleme dili hemen hemen her tür malzeme üzerinde, özellikle saray dokumaları ve saray mekânlarında yaygınlıkla kullanılan, beyaz zemin üzerine, iki mavi tonu, turkuaz, yeşil ve kırmızıdan oluşan çok renkli bir şema yansıtan İznik çinilerinde gelişip serpilmişti. Bu kendine özgü Osmanlı zevki, artık İranlı sanatçıların değil, sarayın maaşlı görevlileri olarak başkentte yetiştirilen devşirme kulların hakim olduğu merkezîleştirilmiş saray işliklerinin ürünü idi. Bu zevk, saraydan yollanan yöneticilerin imparatorluğun dört bucağına yaydığı, ortak bir görsel dili temsil ediyordu. Topkapı Sarayı, başkent ve taşradaki devlet adamlarının konutlarına model oluştururken, bir yandan da yönetici seçkinlerin beğenisini belirliyordu. Topkapı'da yaratılan modalar, merkezden Osmanlı dünyasının tüm köşelerine yayılıyordu.

Topkapı Sarayı ve teşrifatı Osmanlı hanedanını yalnız 15. yüzyılın Müslüman hanedanlarından değil, Safevî ve Babürlüler gibi Timurî-sonrası imparatorluklardan da farklı kılıyordu. 16. yüzyılın sonunda inziva ilkesi, Sultanın nerdeyse bakılamayacak denli kutsal, dilsiz ve hareketsiz bir "puta" dönüşmesiyle, en uç uygulamasına ulaşmıştı. Bireyselliği yok edilmiş Sultan, imparatorluğunun simgesel göbeğini oluşturan sarayının en iç merkezindeki Dârüs-sa'âde'de, arı gücün görünmez imleyicisi haline gelmişti. 16. yüzyıl sonlarında yazan tarihçi 'Âli, haremine kapanmış münzevî Sultanı bir istiridye kabuğu içinde gizlenmiş inciye benzeterek İran, Orta Asya ve Hindistan'ın Müslüman hükümdarlarının, daha çok Tanrıya yakışan nitelikler olan bu türden uzaklık ve gururu hiç önemsemedikleri gözleminde bulunmaktadır.[28]

Venedik elçisi Giacomo Soranzo da aynı tarihlerde Osmanlı Sultanının inziva geleneğinin İran'ın Safevî hükümdarlarının törelerinden tamamen farklı olduğunu yazar. Türk Sultanı "hiç kimseyle konuşmuyor ve çok seyrek görülüyordu", İran hükümdarı ise "sürekli olarak halk arasındaydı" ve haftada üç kez divan toplantıları yapıyordu.[29] Kânûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid Safevî hükümdarı Şah Tahmasp'ın sarayına sığındığında Osmanlı hanedanının konuşmama kuralına uyarak sessiz durması öylesine alışılmamış bir davranıştı ki kibirlilik olarak algılanmıştı. Safevî tarihçisi İskender Münşî şöyle yazıyor:

> Bununla birlikte Bayezid kibirli, suskun ve soğuk tabiatlı bir adamdı. Tebriz ve Kazvin'deki kabul törenlerinde usta sanatçıların bütün gösterilerine, şenlik kalabalığına ve olağanüstü konukseverliğe karşın,

139. Bir Safevî kabul töreni. Duvar resmi, İsfahan, Çihil Sütun Sarayı.

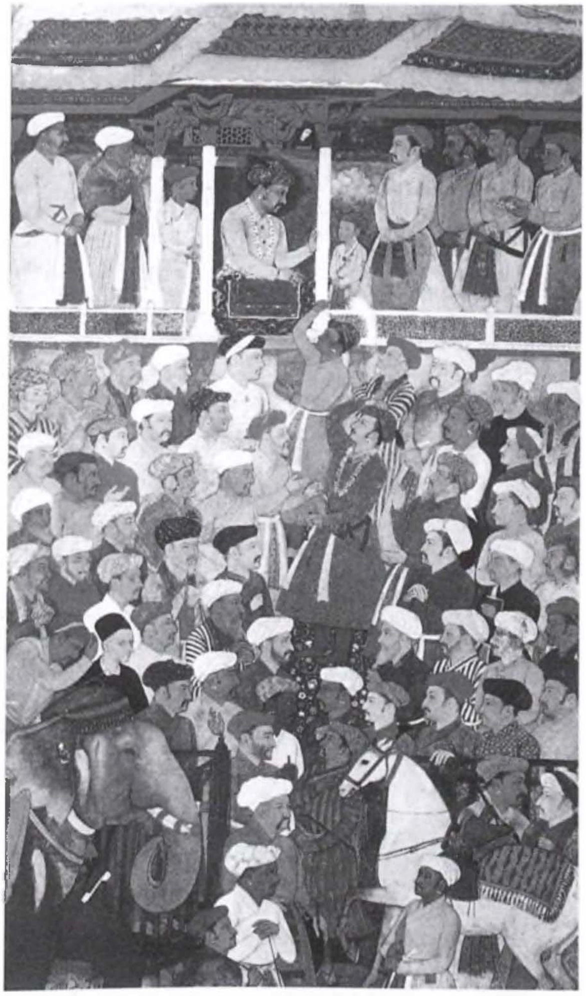
> atında giderken ne sağa ne de sola bakmadığı, atının kulakları arasından dosdoğru ileriye baktığı, çeşitli kaynaklardan bana ulaşmıştır. ... Kabul yerine ulaştığında atından indi. Şah Tahmasp da birkaç adım ilerleyip elini sıktı ve onu gayet sıcak ve sevgiyle selamladı, büyük dostluk gösterdi. Ancak Bayezid kibirli ve gururlu tutumunu bırakmadı. Tek bir kelime etmedi, bu türden durumlarda gereken incelikli söyleşilere katılmadı.[30]

Hemen hemen görünmez olan Osmanlı Sultanlarının tersine Safevî ve Babürlü hükümdarları, soylu devlet adamları ile birlikte, düzenli olarak kabul törenlerine ve şenliklere katılırlardı. İsfahan Çihil Sütun Sarayı'ndaki 17. yüzyıl duvar resimlerinde elçiler ve diğer devlet adamlarıyla oturan Safevî hükümdarlarının, ellerinde şarap kadehleriyle, önlerinde dans eden rakkaseleri seyrederek eğlendikleri bu saray şölenlerinden bazıları betimlenmiştir (Res. 139). Babürlü hükümdarları da buna benzer şölenler verdikleri gibi, her gün *derbâr* denen resmî kabul törenleri (Res. 140) düzenler, ayrıca da saray surları dışında toplanmış devlet adamları, halk ve filleri *jharoka* denen tören pencerelerinden izlerlerdi. Safevî ve Babürlü saraylarında düzenlenen törenlerin ortak kökleri, şarap, müzik, dans ve şiirler eşliğindeki zengin ziyafetleriyle *Şehnâme*'deki hükümdarlık anlayışını izleyen ünlü Timurî meclislerindedir. Osmanlı sarayında bu türden, ağırbaşlılıktan uzak törenlerle karşılaşmıyoruz.

Topkapı'nın kendine has tören geleneği, Osmanlı devlet sisteminin Türk-Moğol göçebe mirasını paylaştığı Timurî ve Timurî-sonrası imparatorluklardan farkını vurguluyordu. II. Mehmed'in geliştirdiği merkezî Osmanlı sistemi artık göçebe boyların ve toprak sahibi yerel beylerin sadakatine bağımlı değildi. Osmanlı devletini aristokratik

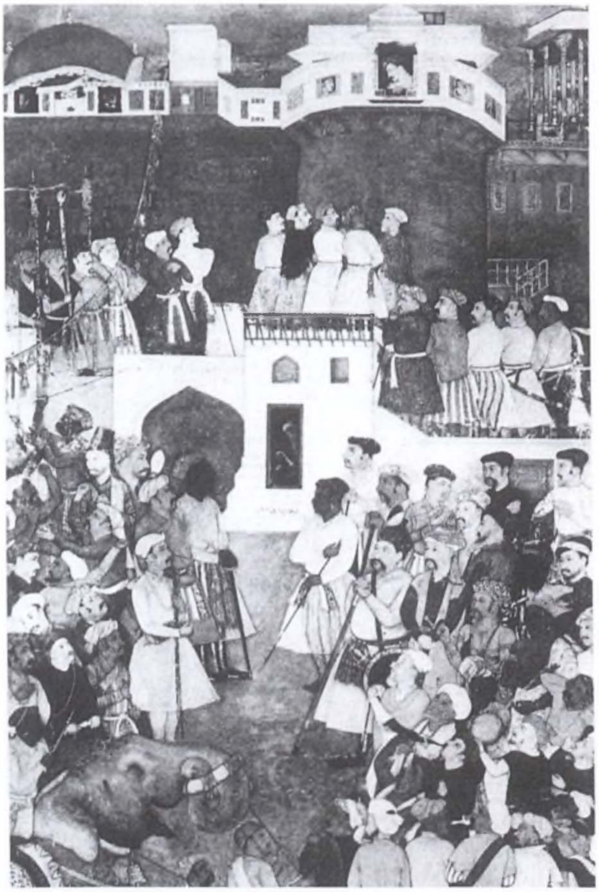
Fransız sisteminin aksine kul sistemine dayalı bir mutlakçı monarşi olarak tanımlayan Machiavelli'nin de belirttiği gibi, Sultan, asil beylerin yerine seçkin bir kul sınıfı koymuş ve ulemayı merkezî devletin maaşlı görevlilerine dönüştürmüştü. Böylece imparatorluğunun güç temelinde kökten bir değişiklik yapmıştı. Machiavelli, "Bütün Türk monarşisini tek bir efendi yönetiyor; geri kalanı ise onun kullarıdır. ... Fransa kıralı ise kendini, uyrukları tarafından tanınan ve sevilen sayısız beyin ortasında bulur," diye yazıyordu. Güçleri, sarayda ağırlanmaları gereken topraklı soylular, yerel beyler, ulema ve tarikat şeyhlerinin değişken bağlılıklarına dayanan Timurî sonrası dönemin diğer hükümdarlarının tersine Osmanlı Sultanın çevresindeki devlet adamlarıyla ilişkisi, bir efendinin kullarına olan ilişkisi gibiydi. Bütün ülkesi içinde Sultanın bir şölene davet edeceği, hatta konuşabileceği tek bir dengi yoktu; o, herhangi bir karşılıklı ilişkinin ötesindeydi. Osmanlı sarayındaki törenler efendi ile kul arasındaki kapanmaz mesafeyi vurguluyordu; törenler soyluları değil, kapıkulları ve belirli görevlere merkezden atanan bağımlı ulemayı hedefliyordu. 16. yüzyılın son çeyreğinde Giacomo Soranzo, danışmanları *Sultan* denen etkili toprak ağaları olan Safevî şahının hükümeti ile kul kökenli Osmanlı sistemi arasındaki bu önemli ayrılığı Venedik senatosuna bildiriyordu.[31] Bu ayrılık Safevî ve Babürlü hükümdarların neden Osmanlı devleti türünde bir merkeziyetçi sistemi benimsemediğini açıklar.

Timurî örnekleri üzerine geliştirilmiş olan Safevî ve Babürlü sarayları, genel ve özel kabul salonları, genel alanlardan özel alanlara doğru sırayla dizilmiş, yüksek duvarlarla çevrilmiş, içlerine köşkler yapılmış bahçelerle son bulan birbirini izleyen avluları ve anıtsal kapıları ile Topkapı Sarayı'na benzerler. Ancak Topkapı'da iç saray sadece Sultana ve enderun halkına açık olmasına karşın, Safevî ve Babürlü saraylarındaki hünkâr

140. Babürlü hükümdarı Cihângîr kabul töreninde (*derbâr*). *Tüzük-i Cihângîrî*, 1620 yak., Boston, Museum of Fine Arts, Francis Bartlett Donation of 1912 and Picture Fund, 14.654. Welch, *India*'dan.

yapıları, Batı'daki örneklere benzer şekilde hükümdarın sürekli konuklarını ağırladığı, çok daha ulaşılabilir nitelikte mekânlardı. Osmanlı teşrifat kurallarının tersine, Safevî ve Babürlü devlet adamları ve elçiler hükümdar ile görkemli özel konutunda serbestçe buluşup konuşabiliyorlardı. Oysa ayrıcalıklı bir devlet adamının Topkapı'nın özel alanlarına girmesi kuralların ciddi olarak ihlal edilmesi anlamına gelebiliyordu. Örneğin, Sultan Süleyman'ın, gözde başveziri İbrahim Paşa'nın üçüncü avluya girip çıkmasına ve uyuyabilmesine izin vermesi, kabul edilmiş kuralların

141. Babürlü imparatoru Cihângîr'in *jharoka* penceresinden aşağıda toplanan kişilere kendini göstermesi. *Tüzük-i Cihângîrî*, 1620 yak., Cenevre, Sadreddin Ağa Han koleksiyonu. Welch, *India*'dan.

ihlali olarak görülmüş ve güceniklik yaratmıştı. 1553'te damadı vezir-i azam Rüstem Paşa'nın resmî kabuller dışında üçüncü avluya girmesi yasaklandığı zaman, eşi Hürrem ve kızı Mihrimah araya girmek istemiş, Sultan bu türden bir yanlışın bir kez daha tekrarlanmaması gerektiğini söyleyerek isteklerini geri çevirmişti.[32]

Topkapı'da uygulanan tören geleneği Avrupa saraylarından da farklıydı. Osmanlı sarayının teşrifatında eski Şark geleneklerinin varlığına değinen pek çok Avrupalı gibi Pierre Gilles münzevî Sultanı yüzüğü kendisine görünmezlik gücü veren efsanevî Lidya kralı Gyges'e benzetmiştir. Flachat Osmanlı Sultanlarının, tebaasında korku uyandırmak üzere uyguladığı görünmezlikle tebaası tarafından sevilmek isteyen Fransız krallarının teşhirciliğini karşılaştırarak; Versailles'a "yumuşak" bir "saygı" ile girildiğini, Topkapı'ya ise "korkulan bir efendinin yüreklerde yaratacağı ürperti" olmadan yaklaşmaya bile cesaret edilemeyeceğini belirtmektedir.[33] Ancak Osmanlı tebaası bu ürpertiyi bütünüyle duymazlardı; onların korkusu, hükümdarlarına karşı sıcak ve sevgi dolu bir saygı ile karışıktı. Flachat ile aynı zamanda yazan vakanüvis Naima, bu yüzden, Sultanlara uzakta, saygı ve kutsallık perdesi ardında kalma öğüdü veriyordu, çünkü halkla aşırı temas heybet ve vekarlarını azaltırdı.[34]

Topkapı Sarayı'nın mimarî, kurumsal ve törensel örgütlenmesi Osmanlıların merkeziyetçi imparatorluk sistemini yansıtmakla kalmıyor, aynı zamanda bu sistemin sürekliliğini de sağlıyordu. Sarayın yapısı ve teşrifat kuralları hükümet sisteminin algılanmasını kuşaklar boyunca etkilemiştir. Merkezî imparatorluk gücünün doruğunda iken yaratılmış saray, Sultanların zamanlarının çoğunu Edirne'de geçirmeye başladıkları 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar pek değişmemiştir. Avcı lakabıyla tanınan ve sarayını avcılık için daha uygun olan Edirne'ye taşıyan IV. Mehmed (sal. 1648-87) döneminde artık kuloğlanları sistemi bozulmuştu. Eskiden kapıkulları hiyerarşisinin doruğunu işgal eden vezir-i azamın gücüne harem hizipleri meydan okuyor, Sultan da artık inziva kuralına eskisi kadar sıkı uymuyordu. 16. yüzyıl sonlarında beliren bu değişiklikler, klasik Osmanlı düzenini tehdit eden merkezîlik karşıtı eğilimlerin habercisiydi.

Halkın başkaldırısı nedeniyle, sarayın Edirne'den İstanbul'a geri gelmek zorunda kaldığı 18. yüzyıl başlarında Topkapı geniş kapsamlı bir değişiklik geçirmiş, yapıları yeni bir dekoratif kabuğa kavuşmuştur. Ancak birkaç örnek dışında, bunlar yapısal olmaktan çok yüzeysel değişikliklerdi.[35] 18. yüzyıl, Sultanların inziva ilkesinden giderek kopmasına, teşrifat kurallarının iyice gev-

şemesine ve bu eğilimin Haliç ve Boğaz'da yapılan sahil saraylarında doruğa ulaşmasına tanıklık ediyordu. Sultanlar, teşrifat kuralları artık bir "deli gömleğine" dönüşmüş olan Topkapı'nın resmîyetine dayanamayarak münzevî yaşamdan çıkmış ve zamanlarının çoğunu bu görece teklifsiz yalılarda geçirmeye başlamışlardı. Artık Topkapı'ya sadece devlet törenleri için gidiyorlardı. Sultan III. Ahmed (sal. 1703-30) vezir-i azama yazdığı bir mektupta Topkapı'da kalırken sıkıntısını çektiği katı kurallardan yakınıyordu. Odalardan birine girdiğinde kırk Has Oda oğlanı sıra sıra diziliyor ve donunu bile rahatça giyemiyordu; silahdar onları kovmak zorunda kalıyor ve sadece üç dört dişinin kalmasına izin veriyordu.[36]

Topkapı Sarayı'nın mimarî ve teşrifatında belirginleşen mutlak güç kavramı zaman içinde değişiklik geçirirken, ardında zamanın gerisinde kalmış tören geleneklerinin izlerini bırakmıştı. 18. yüzyılda yapılan ve mevsimlere göre ziyaret edilen İstanbul sahil sarayları, temsil ettiği hükümet sistemi ve yaşam biçimi ile birlikte Topkapı'nın kaçınılmaz olarak terk edilerek 1853 yılında Neoklasik sahil sarayı Dolmabahçe'ye geçişin başlangıcını oluşturuyorlardı. Bu gelişim, 1839 yılında, Tanzimat diye bilinen fermân-ı hümâyûnun ilan edilmesiyle başlayan Batılılaşma reformlarının sonucudur. 19. yüzyılın reformcu Sultanları "Avrupa'nın hasta adamı" olarak görülen Osmanlı devletini sağaltmak için uğraşırlarken değişik bir imgeyle yapılmış saraylara gereksinim duyuyorlardı. II. Mahmud'un (1808-38) saray mimarı onu Avrupa'da hiçbir sarayın görkem açısından Topkapı ile yarışamayacağına ikna etmeye çalıştığında, Sultan önündeki Avrupa saraylarının planlarını göstererek hiddetle bağırmış: "Bir sahtekâr ya da deliden başka kimse, gün ışığına çıkacak yüreği yokmuşçasına yüksek duvarlar ve gölgeli ağaçlar altında saklanan şu sarayı. ...özgür hava ve göğün saf ışığına açık bu gülümseyen saraylarla aynı kefeye koyamaz. Benimkini böyle isterim, böyle de olacak."[37] Bu Topkapı eleştirisi, 17. yüzyılda sarayı doğu despotluğunun bir simgesi olarak görmeye başlamış olan Avrupalıların görüşlerini yansıtıyordu; örneğin Tavernier onu Fransız ve İtalyan saraylarının neşeli havasından yoksun bir hapishaneye benzetmiş, Benvenga ise güneşin gerçekliğinden kaçan gölgeliklerini Sultanın zulmünün bir işareti olarak yorumlamıştı.[38]

Batılılaşma yolunda geleneklerinden korkusuzca kopmaya giderek daha da hazır olan yeni yöneticiler bu tür görüşlerden etkilenmekte ve yeni düzen içinde Topkapı'nın rolünün kalmadığını anlamakta gecikmediler. Tam imparatorluğun çökme sınırında olduğu bir dönemde anıtsal Avrupa saraylarını örnek alan muhteşem planlı yapıları tercih etmiş olmaları oldukça ironiktir. Öte yandan, terk edilmiş olmakla birlikte Topkapı Sarayı Osmanlı hanedanının eski ihtişamının hatırasını yaşatan bir anıt olarak korunmuştur. İmparatorluğun çöküşüne dek, cülus törenleri, bayram kutlamaları, Peygamber'in hırkasının ziyareti gibi dinî törenlere mekân olan saray, hanedanın meşruluğunu sağlamaktaki rolünü sürdürmüştür.

Eski halinin acıklı bir gölgesi olan saray külliyesinin iç nüvesi bugün Osmanlıların biriktirdiği hazinelerin yer aldığı bir müzedir. Özgün bezemelerinin çoğunu yitirmiş, sergileme alanları olarak kullanılan yapıları, bir zamanlar hizmet ettikleri işlevsel ve törensel kullanımlar hakkında çok az fikir vermektedir. Öte yandan, bugünkü işlevinin sarayın kültürel mirasını tümüyle yok ettiği söylenemez. Özgün haliyle de Topkapı Sarayı, hazineleri, kütüphaneleri, arşivleri ve değişik dönemlerden, değişik üsluplardan mimarî örnekleriyle bir bakıma bir müze, içinde Osmanlı hanedanının tüm belleğinin yüceltilerek saklandığı bir *lieu de mémoire* idi.

Notlar

1 Promontorio, s. 45-48. Gene böyle, Spandugino, *Petit Traictê*, s. 156-57; Mihailoviç, s. 157. Ordugâh ve sarayın özdeş düzenleri, Dış Hazine çadırının dış Divanhane çadırı yanına konmasıyla da belli olur, bkz. Lütfi, *Asafname*, s. 26, 31, ve bölüm 2-4. Alıntı için bkz. Anonim "Risale" fol. 39b.

2 Richards, fol. 56b; Wheeler, s. 180.

3 Clarke, s. 6.

4 Bkz. Mango, *Byzantine architecture*, s. 28.

5 Bidlisî Yeni Saray'ın yapılışını otağ-ı hümâyûnun kuruluşuna benzetiyor, Bidlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 53a. Ahmet Paşa, Çinili Köşkü bir "yüksek çadır"a "*ḫayme-i vâlâ*"ya benzetiyor, Ahmet Paşa, s. 27. II. Mehmed vezir-i azamı Mahmud Paşa'nın çadırının iplerinin kesilmesini emretmiştir; çadır birdenbire başına yıkılarak gözden düştüğünü ve sürüldüğünü bildirmişti, bkz. Babinger, *Mehmet*, s. 272. I. Selim İstanbul Edirne yolculuğunda öldüğünde askerleri onun otağ-ı hümâyûnunun iplerini keserek yas tutmuşlardı, Celâlzâde, *Selimnâme*, fol. 196b. Eski Türk-Moğol geleneklerine göre bir hükümdar çadırının yıkılması uğursuzluk sayılırdı, Taneri, s. 6, 104, 110, 217. İbrahim Paşa'nın düğününde utku simgesi olarak sergilenen çadırlar için bkz. Sanuto, 53:447.

6 Suetonius, MacDonald'da zikrediliyor, s. 31. Nasır-ı Hüsrev 1049'da ziyaret ettiği Kahire köşklerinin her birini yüz zira olarak betimliyor "birbiri yanına yapılmış, biri ötekinden daha göz kamaştırıcı on iki dört köşe yapı", Nâser-i Khosraw, s. 56-57.

7 Hamidî'nin şiiri, zikreden Atâ, 5:194; Örs, "History of the Topkapı Palace", s. 6; Raby, "Sultan of Paradox", s. 8. Heft Peyker şiiri için bkz. Nizami. Babür'ün Delhi sarayı için bkz. Khwandamir s. 28-32, 51, 62.

8 Firdevsî, 2:101-2; 6:166. İspanya kristal sarayları için bkz. Rubiera, s. 88-90; Hazret-i Süleyman'ın kristal sarayını betimleyen kaynaklar için, Rubiera, s. 49-52.

9 Bidlisî, *Heşt Behişt*, fol. 72a.

10 Tursun, metin fol. 59b. Hazret-i Süleyman'ın sarayı için bkz. Yerasimos, 225-26. Elhamra Sarayı'ndaki Süleyman göndermeleri için bkz. Grabar, *Alhambra*, s. 128. Süleyman'ın sarayına atıfta bulunan metinler üzerinde tartışmalar için bkz. Rubiera, s. 49-52.

11 Grabar, *Alhambra*, s. 103, 199. İlk İslâm sarayları için bkz. Grabar, *Formation of Islamic Art*, s. 139-79.

12 Grabar, *Alhambra*, s. 181-82.

13 Taht-ı Süleyman için bkz. Kleiss, s. 665-70; Naumann, s. 35-65. Ucan'daki bahçe için bkz. Golombek ve Wilber, s. 181-82; Şangdu Sarayı Steinhardt'ta betimleniyor, s. 150-54.

14 Dadu için bkz. Steinhardt, s. 154-60. Clavijo'yu zikreden Wilber, *Persian Gardens*, s. 28. Timurî saraylar için bkz. agy., s. 23-37; Golembek ve Wilber, s. 174-83. Herat Timurî bahçeleri için bkz. Allen, *Catalogue* ve *Timurid Herat*. Tebriz'de muhafızların ve önemli kişilerin atları için bir ön-avludan sonra adaşık avlulardan oluşan Heşt Behişt Sarayı'nın bir betimlemesi için bkz. C. Grey, *Travels*, s. 174-75.

15 Bessarion, s. 252-53; Kritovoulos, s. 207.

16 Kritovoulos, s. 207-8.

18 Büyük Saray bibliografyası için bkz. Eyice, s. 3-36; Müller-Wiener, s. 225-36.

19 Bizans Büyük Sarayı'ndaki mukarnaslı yapı için bkz. Hunt, 8. bölüm; Capella Palatina, Çurçiç'te inceleniyor, s. 125-44.

20 Semerkand mahalleleri için bkz. İbn 'Arabşah, s. 309-10; Lentz ve Lowry, s. 42. Timur'un Semerkand sarayını betimleyen Farsça kaynak İngilizceye çevrilmiştir, Thackston, s. 90. Karakurum sarayları betimlemeleri için bkz. Juwaynî, 1:236-39; Steinhardt, s. 148-50.

21 Kritovoulos, s. 105, ayrıca bkz. s. 119, 139, 140, 148; Angiolello, *Inedito manoscritto*, s. 18, 28. II. Mehmed'in İstanbul'a yeni nüfus yerleştirmesi için bkz. İnalcık, "Policy of Mehmet II." 231-49; Babinger, *Mehmed*, s. 103-4, 354.

22 Zikreden Babinger, *Mehmed*, s. 472.

23 Hodgson, 3:99-100.

24 Fresne-Canaye, s. 130-31. Osmanlı teşrifatı kaynakları üzerine bir inceleme için bkz. Dilger; Köprülü, s. 165-313. Abbasî teşrifatı için bkz. Sourdel, "Question de cérémonial" ve Hilâl es-Sâbi'. Bizans teşrifatı için bkz. Porphyrogénète, Kodinos, ve Caméron; s. 101-118. Fatımî ve Bizans teşrifatları karşılaştırılması için bkz. Canard, s. 355-420.

25 Hilâl es-Sâbi, s. 65.

26 İvan Peresvetov metninin Türkçe bir çevirisi için bkz. Aykut, s. 861-82. Bu metnin tarihi hâlâ tartışmalıdır; kimi yazarlar metnin 17. yüzyılda düzmece bir Peresvetov tarafından başka bir Rus hükümdarı için yazıldığına inanıyor. Bahçe Saray için bkz. Aslanapa, *Kırım ve Kuzey*, s. 25-33.

27 16. yüzyılda Akdeniz kent-devletlerinin çöküp imparatorlukların çıkışı için bkz. Braudel, 1:312-52, 2:657-81.

28 Âli, *Counsel*, s. 38; Âli, *Mevaid*, s. 136-39. Peter Brown'a, Shelly Errington'un, yapıtı *Meaning and Power in a Southeast Asian Realm*'i benim bilgime sunduğu için teşekkür ederim, bkz. Errington.

29 ASV, Busta 5, sayı 13, fol. 7a; Busta, sayı 15, fol. 22a.

30 Iskandar Munshi, 1:168-69.

31 Machiavelli, s. 10-11. Soranzo'nun raporu için bkz. ASV, Busta 5, sayı 13, fol. 7a; Busta sayı 15, fol. 22a.

32 İbrahim Paşa'nın Sultanın Has Odası'nda yeme ve yatma ayrıclığı için bkz. Sanuto, 34:359; 35:259; 41:526-27, 535. Navagero, İbrahim'den farklı olarak, Rüstem'in özel saraya sokulmadığını bildiriyor, Navagero, s. 89. Aynı bilgiyi A. Barbarigo da veriyor, s. 156.

33 Gyllius, s. 41. "La politique de nos Rois est bien différente de celle des Sultans. Nous entrons dans le château de Versailles avec ce respect tendre qu'inspirent à leurs sujets des Princes qui veulent être aimés, & que l'on aime. On n'ose approcher du serrail qu'avec le saisisement que produit dans tous les coeurs un maître que l'on redoute, & qui se plait à voir tout le monde s'anéantir en sa présence. Nos Rois se montrent avec plaisir à leur sujets: il sembe meme qu'ils gémissent de la pompe majesteuse qui les accompagne. Les Sultans seroient volontiers invisibles, s'il étoit possible de l'être & de régner," Flachat, s. 177.

34 Naima, 1:54-55.

35 18. yüzyılın ilk yarısında Topkapı Sarayı'nın kapsamlı olarak yenilenmesi için bkz. BA, BNE 15900, 15901, 15899; ve TSA, D 2001, 2002, 8583, sayı 1-2, 4462.

36 Artan, s. 45'te zikrediliyor.

37 Pardoe, s. 18-19.

38 Tavernier, s. 60; Benvenga, s. 120. Despotluk yönetiminin kalbi olarak sarayın yorumu için bkz. Grosrichard.

Ekler

A Eki:

Başbakanlık Arşivindeki I. Süleyman'ın yaptığı renovasyonların kayıtlı olduğu iki hesap defterinden (Harc-ı Hassa) parçalar, MM 17884, 934-35 (1527-29) ve KK 8097, 935 (1528-29)

1 Orta Kapı

MM 17884, 54, 69. Yapraklar:

"Saray-ı 'Âmire Orta Kapı'sının tavan saçaklarının süslemelerini tamamlamak için ve tavan ve kenarlarını yapmak için ve saçaklarının konmasına iskele yapmak için. [*Tetimme-i naḳş kerden-i pîşḫûnhâ-ı tavan-ı bâb-ı miyâne der sarây-ı 'âmire ki saḫten-i tavan ve ḥâşîyehâ ve sâḫten-i iskele-i nihâden-i pîşḫûnhâ*]."

"Orta Kapıdaki kapıcılar odasının onarımı için [*Becihet-i meremmet-i oda-ı bevvâbân-ı bâb-ı miyâne*]."

KK 7079, 23, 33, 99. Yapraklar:

"Orta Kapı'nın tavan saçaklarının konmasına iskele yapmak için ve onun nakışlarında birtakım onarımlar yapmak nedeniyle [*Becihet-i sâḫten-i iskele berây-ı nihaden-i pîşhûnhâ-i tavan-ı bâb-ı miyâne ve ba'z-ı meremmet-i naḳş-ı o*]."

"Orta Kapı saçaklarının süslenmeleri için saray nakkaşhanesinin harcamalarına [*Becihet-i ḫarc-ı naḳḳâşḫâne-i ḫâṣṣa berây-ı nuḳûş-ı pîşḫûn-ı bâb-ı miyâne]*."

"Saray-ı 'Âmire'deki Orta Kapı kapıcılarının odalarının ve helalarının onarımı için [B*ecihet-i meremmet-i odahâ ve ḥelâhâ-ı bevvâbân-ı bâb-ı miyâne der sarây-ı 'âmire*]."

2 Yeni Divanhane (Divanhane)

MM 17884, 52. Yaprak:

"Dış Divanhane'ye demir kafesler yapmak için [*Becihet-i sâḫten-i ḳafeshâ-ı âhen berây-ı dîvânhâne-i bîrûnî*]."

"Söz konusu sarayın Dış Divanhane'sinin kubbesine asılacak altın yaldızlı bir top yapmak için [*Becihet-i sâḫten-i ṭop-ı müzehheb berây-ı âvîḫten-i ḳubbe-i dîvânḫâne-i bîrûnî der sarâyü'l-mezbûr*]."

"Divan-ı Hümayun'daki ulu paşaların aşlarını koyacak masa ve iskemle yapılması için [*Becihet-i sâḫten-i pîştaḫta ve iskemle berây-ı nihâden-i ṭa'âm-ı ḥażret-i paşayân-ı 'iẓâm der dîvân-ı hümâyûn*]."

KK 7097, 23-24. Yapraklar:

"Dış Divanhane'nin ahşap işlerini yapmak için [*Becihet-i sâḫten-i necrân berây-ı dîvânḫâne-i bîrûnî*]."

"Dış Divanhane'nin tamiri ve sıvası için [*Becihet-i meremmet-i dîvânḫâne-i bîrûnî ve baṭana-kerden-i o*]."

3 Adalet Köşkü

KK 7097, 99. Yaprak:

"Köşk-i 'Adl'i tamir etmek ve onun saçaklannın konmasına iskele yapmak ve süslemek için [*Becihet-i meremmet-i köşk-i 'adl ve sâḫten-i iskele berâ-yı nihâden-i pîşḫûnhâ-i o ve naḳş-kerden*]."

MM 17884, 69. Yaprak:

"Köşk-i 'Adl'in tavan ve pencere çerçeveleri ve batı kapılarıyla kafeslerini yapmak ve [köşkü] süslemek için [*Becihet-i sâhten-i tavan ve zâr ve bâbhâ-ı ġarbî ve ḳafeshâ ve naḳş kerden-i köşk-i 'adl*]."

4 Dış Hazine (Hazine)

MM 17884, 51, 69. Yapraklar:

"İskemleler ve büyük dolaplar ve camlar yapmak ve Dış Hazine'yi sıvamak ve adı geçen sarayda mührün saklanması için batı kapısını yapmak ve demir kapıyı onarmak cihetiyle [*Becihet-i sâhten-i iskemlehâ ve dolâbhâ-ı büzürg ve câmhâ ve ṣıva der ḫazîne-i bîrûnî ve bâb-ı ġarbî berây-i ḥıfẓ-kerden-i mühr ve meremmet-i bâb-ı âhen der sarâyül'-mezbûr*]."

"Dış Hazine'de oyuk bir sofanın yapımı için gerekli malzemeyi hazırlamak cihetiyle [*Becihet-i müheyyâ-kerden-i esbâb berây-ı sâhten-i ṣoffa-i mücevvef der ḫazîne-i bîrûnî*]."

5 Arz Odası

MM 17884, 53, 69. Yapraklar:

"Yüce İç Divanhane için türlü malzemenin hazırlanması için [*Becihet-i iḥżâr-kerden-i esbâbhâ-i mütenevvi'e berây-ı dîvânḫâne-i 'âli der enderûn*] (366,920 [akçe])."

"İç Divanhane'ye gerekli olan demir kirişlerin yapımı için *[Becihet–i sâḫten–i kirişhâ-ı âhen berây-ı mühimmât-ı dîvânḫâne-i enderûn]* (23,747 [akçe])."

"İç Divanhane ocağı için bir yaşmak dökmek için [*Becihet-i rîḫten-i yaşmaḳ-ı âteşdân berây-ı dîvânḫâne-i enderûn*] (27,239 [akçel])."

"Bâbüs-sa'âde ve İç Divanhane arasında bir tavan yapmak için [Becihet-i sâḫten-i tavan-ı mâbeyn-i bâbü's-sa'âde ve dîvânḫâne-i enderûnî] (8,060 [akçe])."

KK 7097, 58. Yaprak:

"Sarây-ı 'Âmire İç Divanhane'sinin onarımı ve mermer sütun başlıklarının metal çemberlerini yaldızlama masrafları için [*Becihet-i ḫarc-ı ta'mîr kerden-i dîvânḫâne-i enderûnî der sarây-ı 'âmire ma'a ṭilâ-kerden-i perâzvânehâ-i ser-i sütûn-ı mermer*] (435,894 [akçe])."

"Sarây-ı 'Âmire'nin İç Divanhane'si için ocağın gümüş yaşmağını ve kafes-işini, düzenini yapmak, yaldızlamak ve minelemek ve nakış resmi, korniş kalıbı ve masa ve başka şeyler yapmak için *[Becihet-i sâḫten-i yaşmaḳ-ı âteşdân-ı sîm ve müşebbeḳ-kerden ve guzâr ve ṭilâ ve mînâ ve resm-i naḳş ve ḳâlıb-ı gilvi ve pîştaḫta ve ġayri berây-ı dîvânḫâne-i enderûn der sarây-ı 'âmire]* (129,246 [akçe])."

"Sarây-ı 'Âmire'deki İç Divanhane tavanını ve [duvar] kenarlarını ve pencere çerçevelerini ve kafeslerini ve çepeçevre saçaklarını süslemek ve demir penceresini altın yaldızlamak ve demir kirişlerini boyamak için [*Becihet-i naḳş-kerden-i tavan ve ḥâşiyehâ ve zârhâ ve ḳafeshâ ve ṭurre-i eṭrâf ve zer mühre-i âhen-i pencere ve renk-kerden-i kirişhâ-ı âhen berây-ı dîvânḫâne-i enderûnî der sarây-ı 'âmire*] (330,778 [akçe])."

"Sarây-ı 'Âmire'deki İç Divanhane için çeşitli çinilerin yapım masrafları için [*Becihet-i ḫarc-ı sâḫten-i kâşîhâ-ı mütenevvi'e berây-ı dîvânḫâne-i enderûnî der sarây-ı âmire*] (63,363 [akçe])."

"Sarây-ı 'Âmire İç Divanhane'sinin çeşmesinin su yolunun yapılması için [*Becihet-i sâḫten-i râh-ı âb-ı çeşme-i dîvânhâne-i enderûnî der sarây-ı 'âmire*] (3,178 [akçe])."

"Sarây-ı 'Âmire İç Divanhane'si için İstanbul [ocaklarından] mermer çıkarmak için [*Becihet-i iḫrâc-kerden-i mermer der İstanbul berây-ı dîvânḫâne-i enderûnî der sarây-ı 'âmire*] (3,856 [akçe])."

"İç Divanhane'nin toplam masrafı [*Yekûn-ı dîvânḫâne-i enderûnî*] (966,314 [akçe])."

6 Harem

MM 17884, 53-54, 69, 71. Yapraklar:

"Kızlar Odası yanındaki yeni odanın onarımı için [*Becihet-i meremmet-i oda-ı cedîd der nezd-i oda-ı duḫterân*]."

"Saray-ı 'Âmire'deki Kızlar Hamamı'nın onarımı için [*Becihet-i meremmet-i ḥammâm-ı duḫterân der sarây-ı âmire*]."

"Bahçe-i 'Âmire tarafında Kızlar Sarayı yakınında avlu duvarı yapmak, bir çatma ev ve köşk ve şadırvan ve şadırvanın su haznesine bir su yolu yapmak için [*Becihet-i*

sâḫten-i dîvâr-ı ḥavlı ve sâḫten-i ḫâne-i çatma ve köşk ve şâdırvân ve râh-ı âb-ı şâdırvân-ı âbḫâne der nezd-i sarây-ı duḫterân 'an ṭaraf-ı bağçe-i âmire]."

"Bahçe-i 'âmire tarafındaki Kızlar Sarayı yakınındaki avlu duvarına demir kapı yapılması için [*Becihet-i sâḫten-i bâb-ı âhen berây-ı dîvâr-ı ḥavlı der nezd-i sarây-ı duḫterân be-ṭaraf-ı bağçe-i 'âmire*].)"

"Kızların odalarını onarma ve yerlere tahta döşemek, dolap, iskemle ve sandık ve ocak tahtası ve çerçeve ve ahşap işleri yapmak ve Saray-ı 'Amire'deki Kızlar Odası üstündeki çardağı kaldırmak için [*Becihet-i ta'mîr-kerden-i odahâ-i duḫterân ve döşeme-i taḫta-i pazu ve sâḫten-i dolap ve iskemlehâ ve anbâr ve taḫta-ı âteşdân ve çerçeve ve necrân ve ḳal' kerden-i çârdâḳ der fevḳ-i oda-ı duḫterân der sarây-ı 'âmire*]."

KK 7097, 22, 24, 58. Yapraklar:

"Ahır-ı Hassa tarafında Kızlar Sarayı'nın yakınında bir taş merdiven yapılması için [*Becihet-i sâḫten-i nerdübân-ı seng der nezd-i sarây-ı duḫterân der ṭaraf-ı âḫûr-ı ḫâṣṣa*]."

"Bâhçe-i 'Âmire tarafında Kızlar Sarayı yakınındaki havuz ve su yolunun etrafında bir avlu duvarı yapılması için [*Becihet-i sâḫten-i dîvâr-ı ḥavlı der eṭrâf-ı ḥavż ve râh-ı âb-ı o der nezd-i sarây-ı duḫterân der ṭaraf-ı bağçe-i âmire*]."

"Kızlar Sarayı'nın odalarını ve hamamını onarmak ve bir sundurma ve sundurmanın tavanını yapmak için [*Becihet-i meremmet-i odahâ-ı sarây-ı duḫterân ve ḥammâm-ı o ve sâḫten-i ṣundurma ma'a tavân-ı ṣundurma*]."

"Kızlar Sarayı yanındaki yeni odanın onarımı için [*Becihet-i meremmet-i oda-ı cedîd der nezd-i sarây-ı duḫterân*]."

"Kızlar Sarayı'nda yeni bir mutfak ve taş duvarın kapıları ve su haznesi ve avlu duvarı ve taş merdiven yapımının masrafları için [*Becihet-i ḫarc-ı sâḫten-i maṭbaḫ-ı cedîd ve bâbhâ-ı dîvâr-ı kârgîr ve âbḫâne-i o ve dîvâr-ı ḥavlı ve nerdübân-ı seng der sarây-ı duḫterân*]."

"Kızlar Sarayı'nın yakınında hasbahçenin terasını onarmak için [*Becihet-i meremmet-i sedd der bağçe-i ḫâṣṣ der sarây-ı duḫterân*]."

7 Üçüncü Avlunun Asmabahçesi (Mermer Sofa)

MM 17884, 52-53. Yapraklar:

"Sözü edilen sarayda yeni odanın yanından kızlar bahçesine kadar yeni bir su yolu ve küçük bir hamam yapılması için [*Becihet-i râh-ı âb-ı cedîd ve ḥammâm-ı kuçek der nezd-i oda-i cedîd ilâ bâğçe-i duḫterân der sarâyül-mezbûr*]."

"Yeni köşkün önündeki mermer döşemeyi onarmak ve onu [köşkü] süslemek ve kubbenin üst camları [yani fener] için [*Becihet-i meremmet-i döşeme-i ferş-i mermer der pîş-i köşk-i cedîd ma'a naḳş-i o ve câmhâ-i ser-i ḳubbe-i köşk*]."

"Anılan bahçenin sofasını yapmak için [*Becihet-i sâḫten-i ṣoffa der bağçe ül-mebzür*]."

KK 7097, 58, 59. Yapraklar:

"Hasbahçe'deki yeni köşkü ve mermer sofayı ve adı geçen köşkün altında tonozlu su yolu ve –mülkü bengi olsun– Hazret-i Hüdâvendigâr odası [yani, Has Oda] yanında yeni bir oda yapma masrafları için [*Becihet-i ḫarc-ı sâḫten-i köşk-i cedîd ve ṣoffa-ı mermer ve kârîz-i toloz der taḥt-ı köşkü'l-mezbûr ve oda-ı cedîd der nezd-i oda-ı ḥażret-i hüdâvendigâr ḫullide mülkuhu der bağçe-i ḫâṣṣa*]."

"Hasbahçe'nin mermer sofasının demir kirişlerinin yapım masrafı için [*Becihet-i ḫarc-ı sâhten-i kirişhâ-ı âhen berây-ı ṣoffa-ı mermer der bâğçe-i ḫâṣṣ*]."

"–Mülkü bengi olsun– Padişah Hazretlerinin odası [yani, Has Oda] önündeki yeni köşkün camlarını dökmek için [*Becihet-i rîḫten-i câmhâ-ı köşk-i cedîd der pîş-i oda-ı ḥażret ḫullide mülkuhu*]."

"Hasbahçe'deki mermer sofanın [revak] tavanlarının, köşk ve yeni odanın süsleme masrafları için [*Becihet-i ḫarc-ı naḳş-kerden-i tavan-ı ṣoffa-ı mermer ve köşk ve oda-ı cedîd der bâğçe-i ḫâṣṣ*]."

"Mermer sofanın yakınındaki hasbahçenin yeni köşküne çeşitli çiniler yapmak için [*Becihet-i sâḫten-i kâşîhâ-ı mütenevvi'e berây-ı köşk-i cedîd der bağçe-i ḫâṣṣa der nezd-i ṣoffa-ı mermer*]."

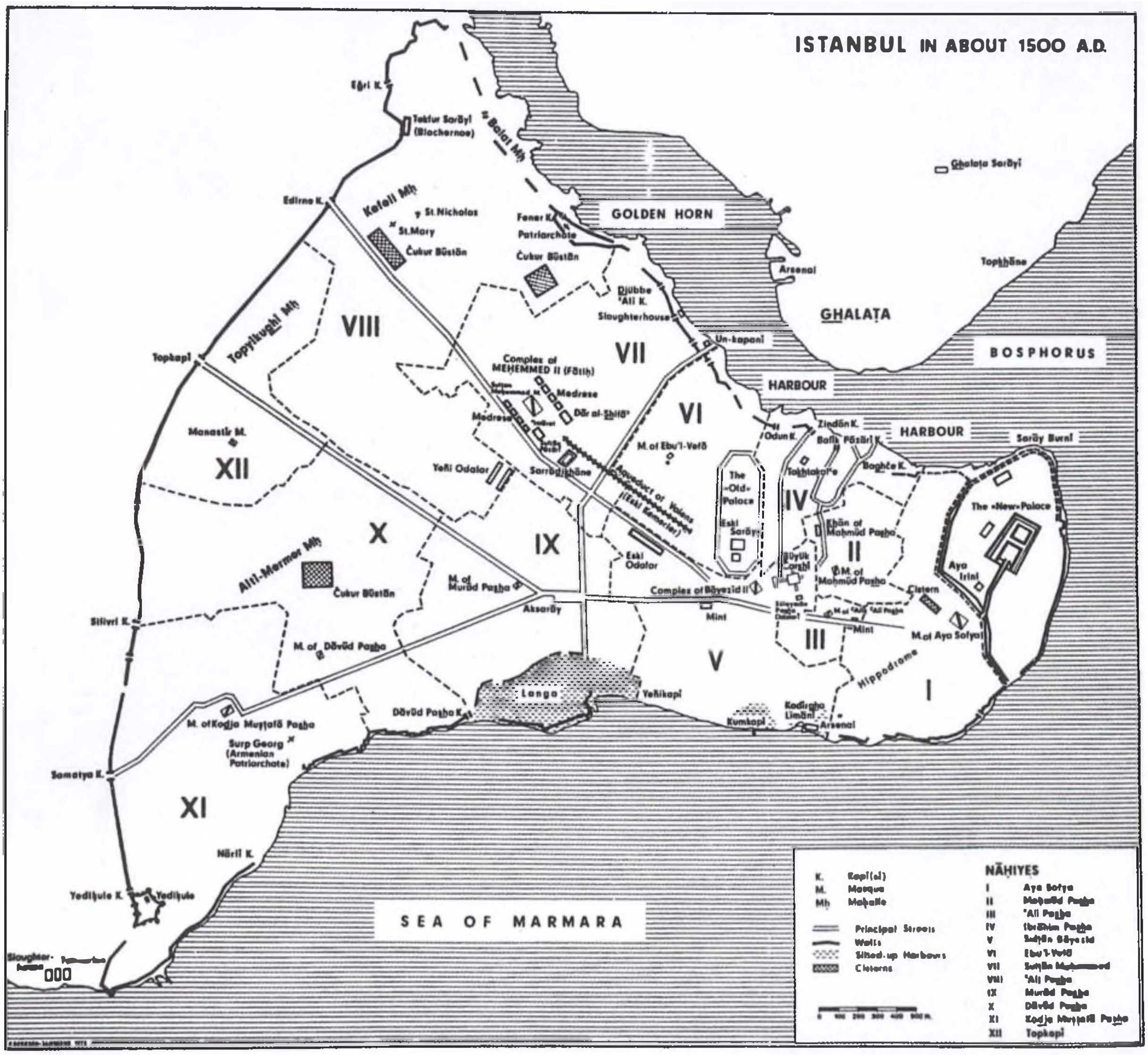
"Bahçe-i Âmire'deki yeni odaya gereken su yolunun yapımı için [*Becihet-i sâḫten-i râh-ı âb berây-ı mühimmât-ı oda-ı cedîd der bâğçe-i 'âmire*]."

"Bahçe-i 'Âmire'deki yeni köşkte asılacak süslü topların masrafı için [*Becihet-i ḫarc-ı ṭophâ-i münaḳḳâş kim âvîḫten-i ḳaṣr-ı cedîd der bâğçe-i 'âmire*]."

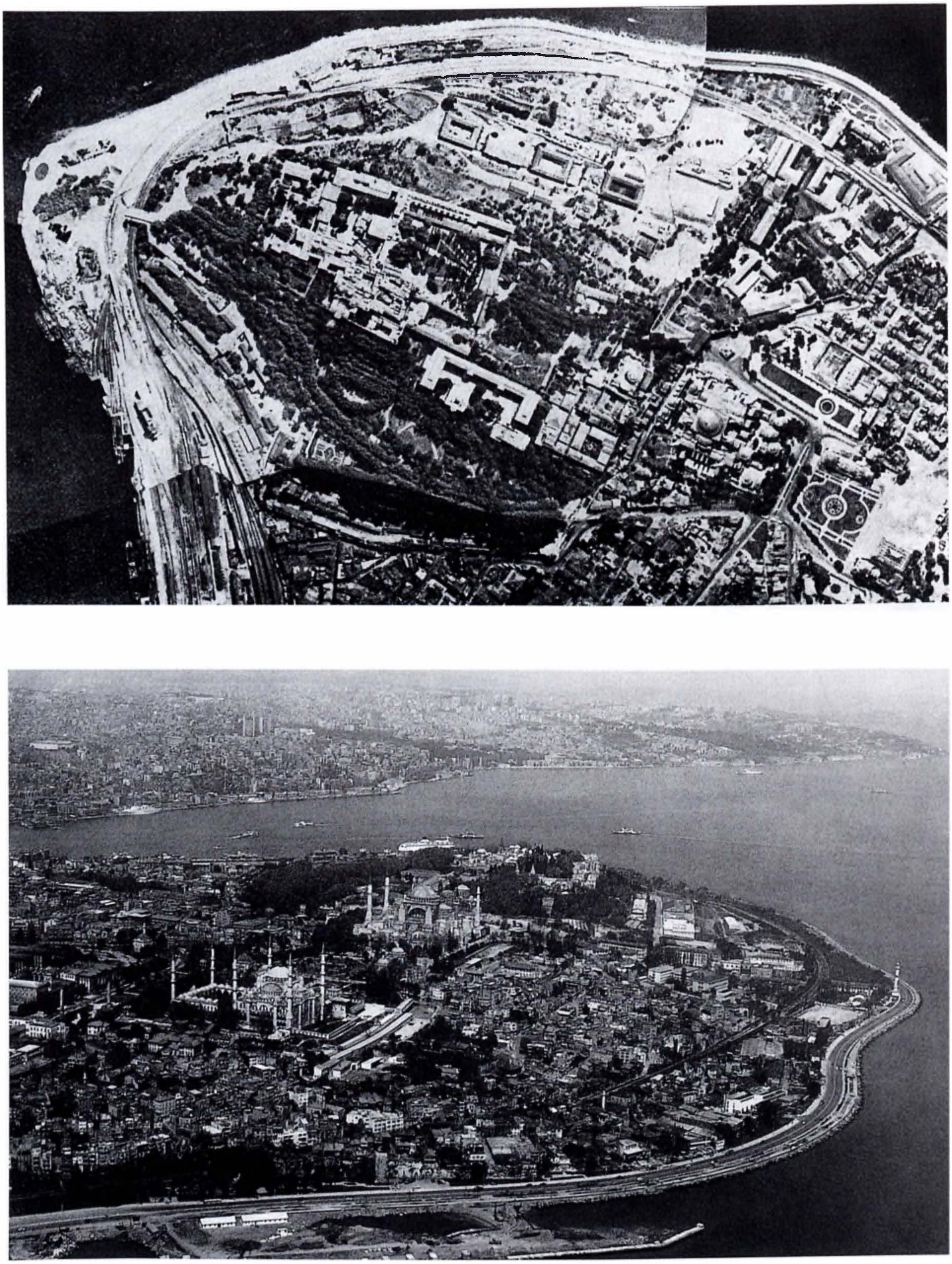
B Eki:
Osmanlı Sultanlarının Saltanat Dönemlerinin Kronolojik Tablosu (1281-1924)

I. Osman (1281-1324)
Orhan (1324-60)
I. Murad (1360-89)
I. Bayezid (1389-1401)
Fetret (1402-13)
I. Mehmed (1413-21)
II. Murad (1421-44/1446-51)
II. Mehmed (1444-46/1451-81)
II. Bayezid (1481-1512)
I. Selim (1512-20)
I. Süleyman (1520-66)
II. Selim (1566-74)
III. Murad (1574-95)
III. Mehmed (1595-1603)
I. Ahmed (1603-17)
I. Mustafa (1617-18/1622-23)
II. Osman (1618-22)
IV. Murad (1623-40)
İbrahim (1640-48)
IV. Mehmed (1648-87)
II. Süleyman (1687-91)
II. Ahmed (1691-95)
II. Mustafa (1695-1703)
III. Ahmed (1703-30)
I. Mahmud (1730-54)
III. Osman (1754-57)
III. Mustafa (1757-74)
I. Abdülhamid (1774-89)
III. Selim (1789-1807)
IV. Mustafa (1807-8)
II. Mahmud (1808-39)
I. Abdülmecid (1839-61)
Abdülaziz (1861-76)
V. Murad (1876)
II. Abdülhamid (1876-1909)
V. Mehmed (1909-18)
VI. Mehmed (1918-22)
II. Abdülmecid (Halife, 1922-24)

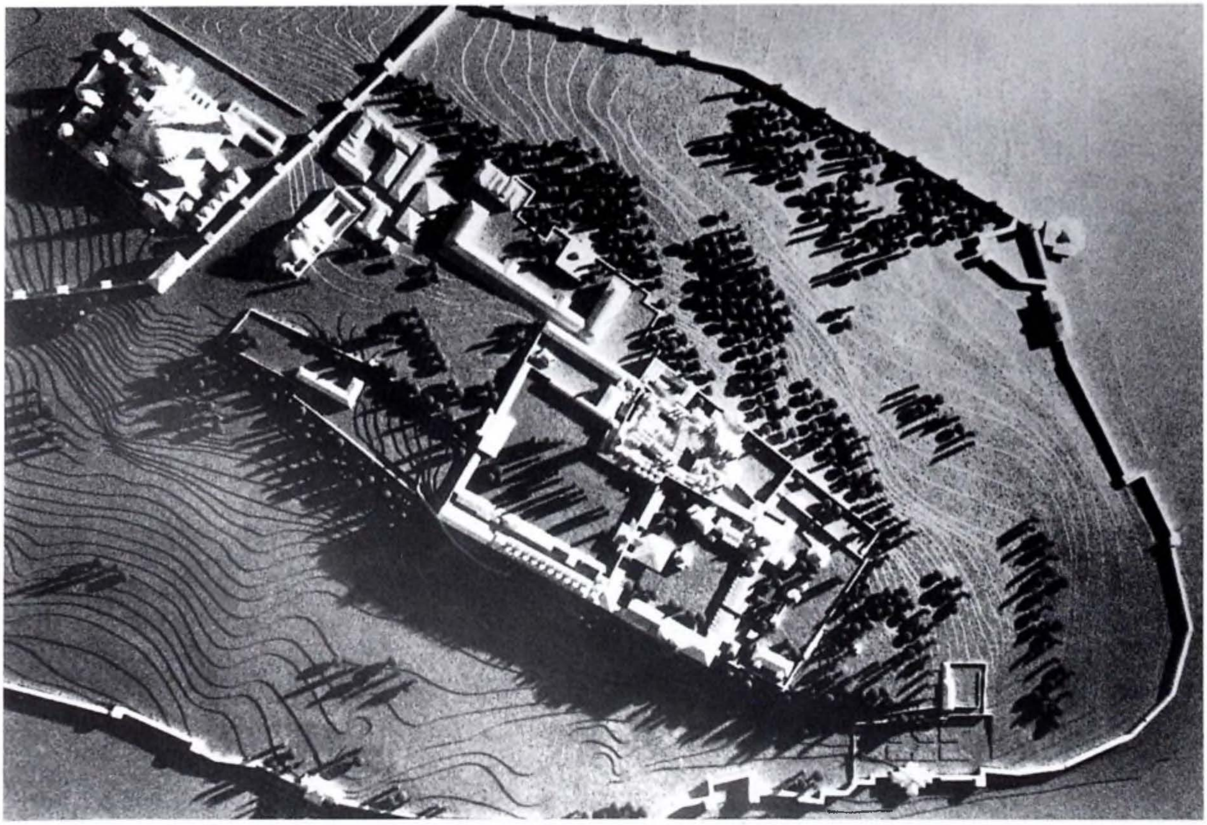
Levhalar

I. Levha İstanbul haritası, İnalcık, "İstanbul", EI 2, 4. cilt, s. 232 karşısı.

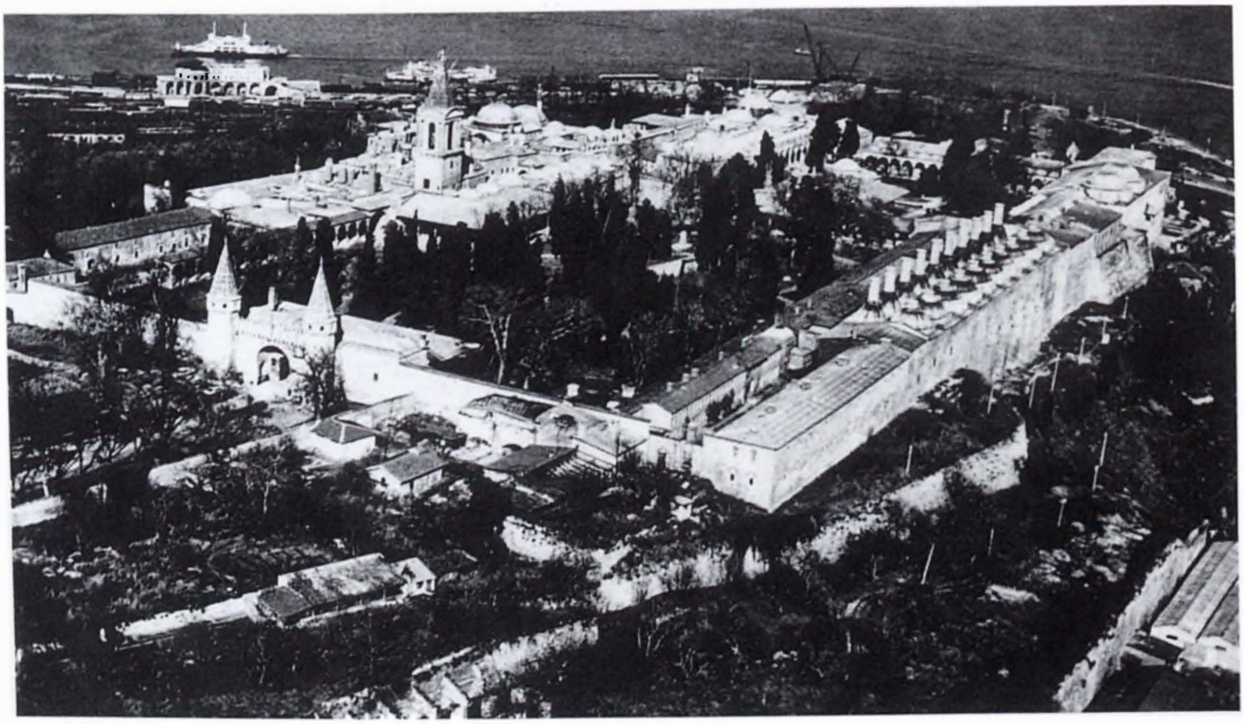
2a,b Levha Topkapı Sarayı'nın havadan görünümleri, Ayasofya ve Atmeydanı.

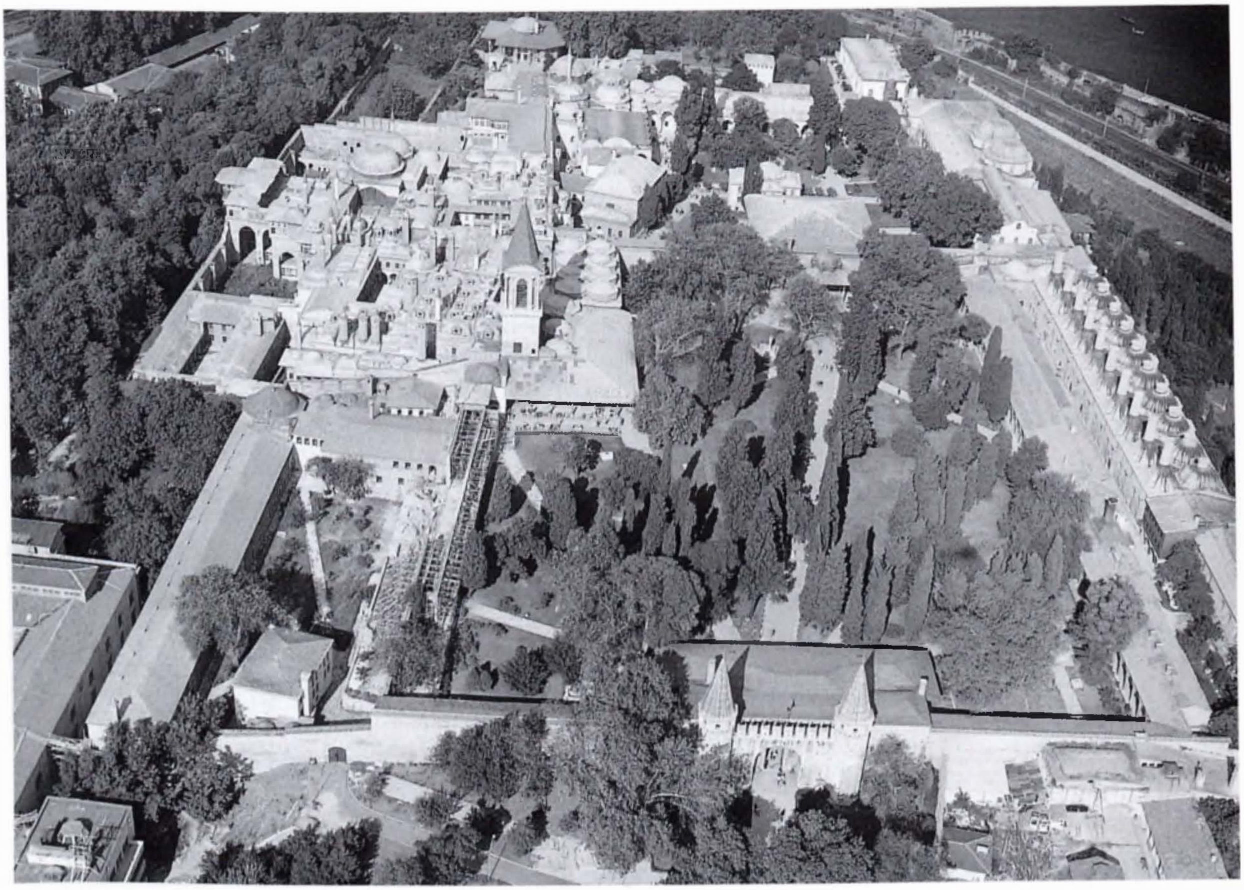

3. Levha Ayasofya ve Topkapı Sarayı modeli. *Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit,* Museum für Kunsthandwer, Frankfurt, 1985 sergi kataloğundan.

4. Levha Topkapı Sarayı'nın arkada Ayasofya ile birlikte kuşbakışı görünümü. Fotoğraf: Reha Günay.

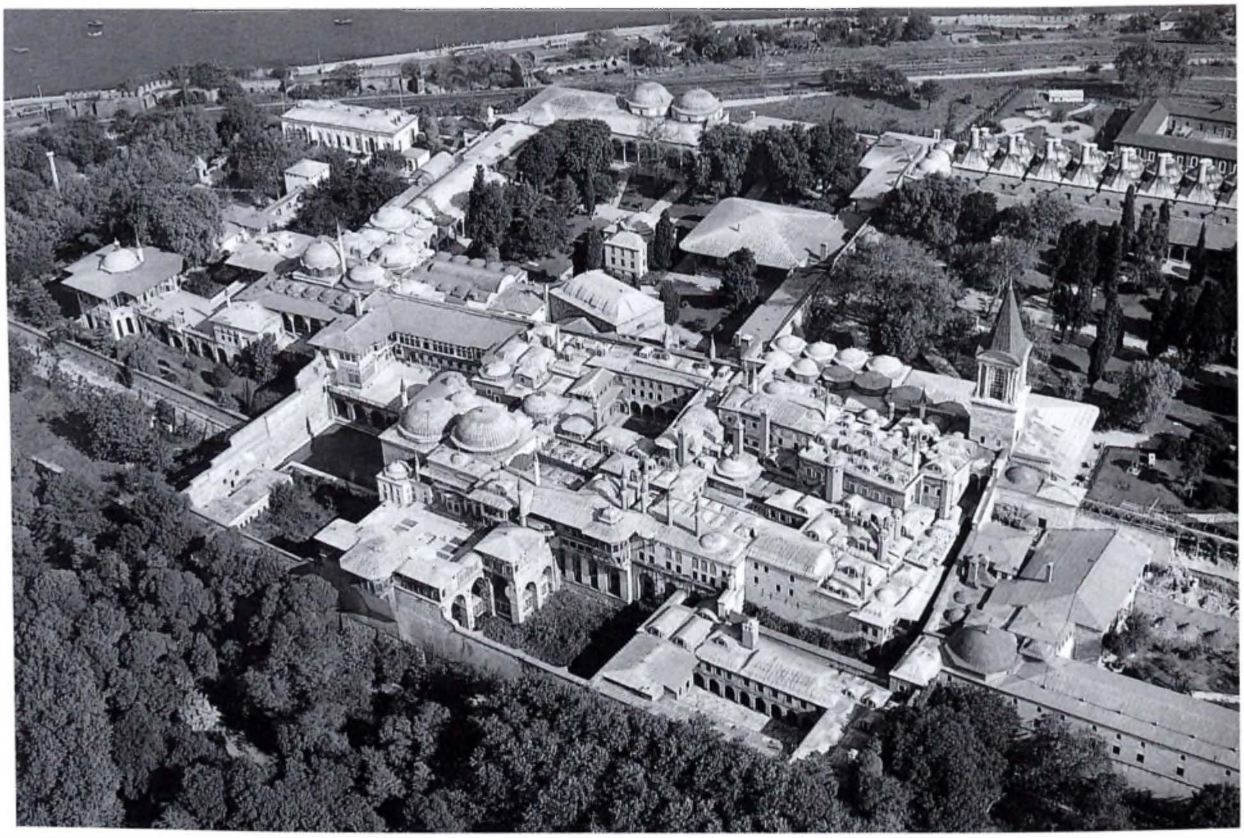
5a,b Levha Topkapı Sarayı'nın ana bölümünün kuşbakışı görünümü: ikinci ve üçüncü avlular ile duvarla çevrili asmabahçe. Fotoğraf: Reha Günay.

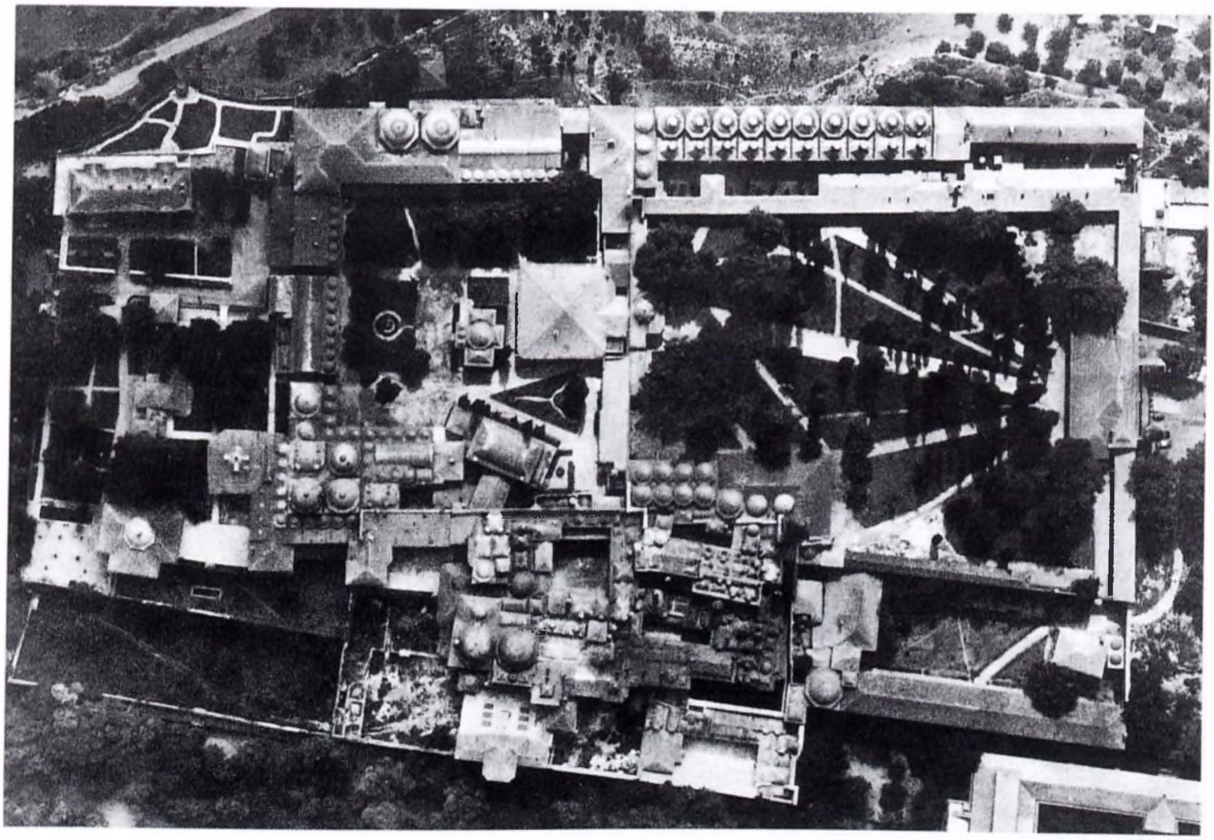
6. **Levha** Topkapı Sarayı üçüncü avlusunun kuşbakışı görünümü, Harem'in Haliç cephesini gösterir. Fotoğraf: Reha Günay.

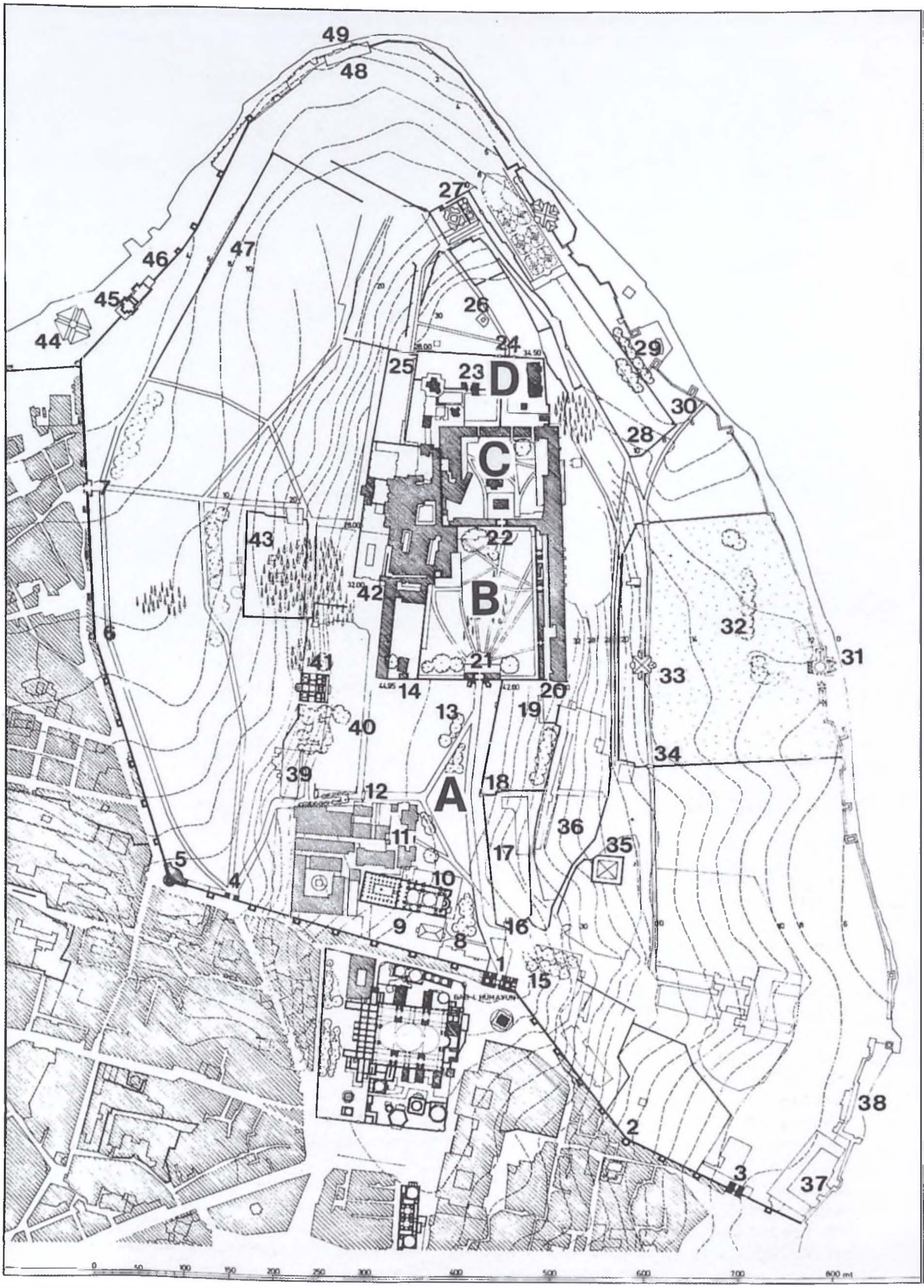
7. **Levha** Topkapı Sarayı'nın Haliç'ten genel görünümü. Fotoğraf: Reha Günay.

8. Levha Topkapı Sarayı üçüncü avlusunun kuşbakışı görünümü: içoğlanları avlusu, Harem ve hünkâr köşkleriyle asmabahçe bölümleri. Fotoğraf: Reha Günay.

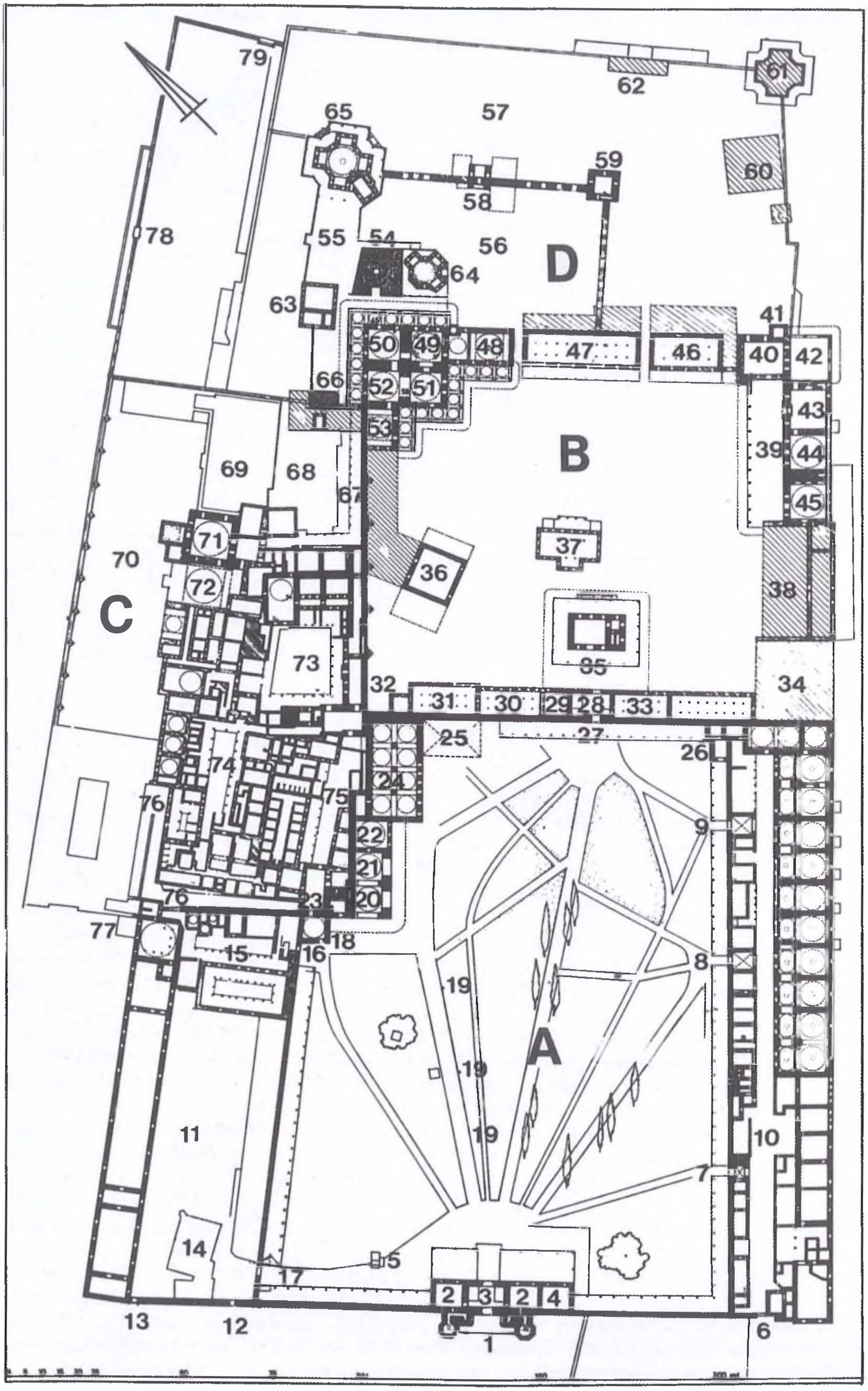

9. **Levha** Topkapı Sarayı'nın ana bölümünün kuşbakışı görünümü. Eldem ve Akozan, *Topkapı*.

A
B
C
D
1
2
3
4
5
6
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
BAB-I HÜMAYUN
0
50
100
150
200
250
300
400
500
600
700
800 m

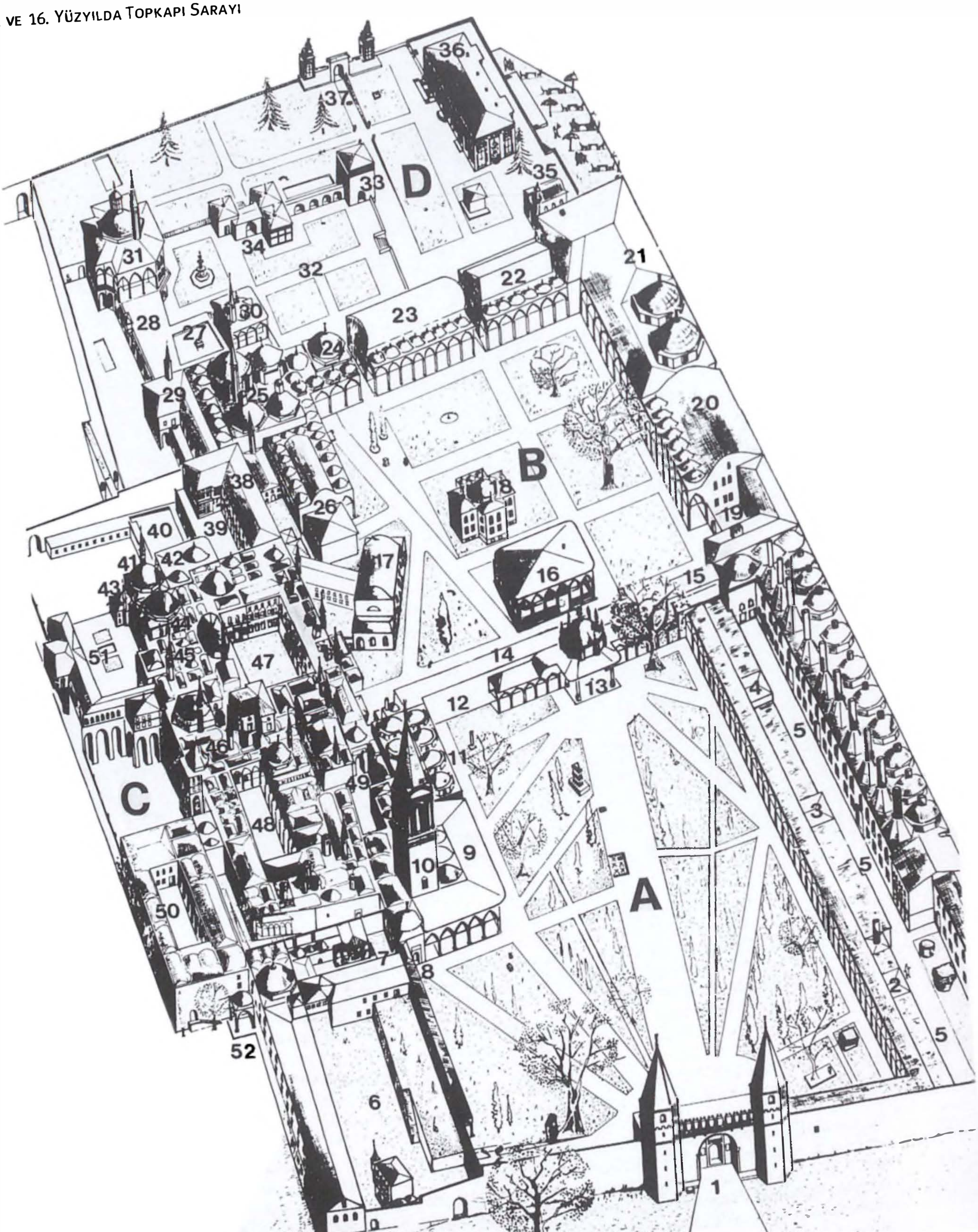
10. Levha Açıklama

19. yüzyılda Topkapı Sarayı'nın varsayımsal rekonstrüksiyonu. Çizim, Eldem ve Akozan, *Topkapı*.
A. birinci avlu; B. ikinci avlu; C. üçüncü avlu; D. Teraslı asmabahçe; 1. birinci kapı, ya da Bâb-ı Hümâyûn; 2. sekizgen kule; 3. Ahır Kapı ya da Samanlık Kapısı; 4. Soğuk Çeşme Kapısı, birinci avluya çıkan bir yokuşa açılır; 5. üstünde Alay Köşkü olan onikigen kule; 6. Sekizgen Nevbethane Kulesi; 7. Demir Kapı; 8 acemi oğlanlar koğuşunun yeri; 9. odun anbarı ve hasırcılar işliğinin yeri; 10. Aya İrini ya da saray cebehanesi; 11. anbâr-ı 'âmire, darphane ve nakkaşhanenin yeri Soğuk Çeşme Kapısı'na kadar iner; 12. birinci avluyu dış bahçeler ve Çinili Köşk meydanına bağlayan kapı; 13. kâğıt emini kulesinin yeri; 14. ahır kapıları; 15. oğlan hastanesi ve çamaşırcılar ile kara duvarı boyunca Ahır Kapı'ya (Samanlık Kapısı) kadar uzanan çeşitli işliklerin yeri; 16. birinci avluyu dış bahçeye bağlayan kapı; 17. saray fırınları; 18. su kulesi; 19. dolap ocağı ve işlik; 20. birinci avluyu mutfaklara bağlayan kapı; 21. İkinci Kapı ya da Orta Kapı; 22. Üçüncü Kapı ya da Bâbüs-sa'âde; 23. Sultanın asmabahçesinden aşağı bahçe terasına çıkan kapı; 24. üçüncü avlunun asmabahçesini dış bahçeye bağlayan kapı; 25. dış bahçeye açılan kapı; 26 Gotlar Sütunu; 27. 18. ve 19. yüzyıl yaz sarayının yeri; 28. Sultan II. Mehmed veya İshak Paşa Köşkü'nün yeri; 29. değirmen ocağı, fırın, bostancılar hastanesi ve bostancılar mescidinin yeri; 30. Değirmeni Kapısı; 31. İncili Köşk ve *Christos Sotiros Ayazması* denen kutsal çeşme; 32. Kabak Meydanı'nın yeri; 33. Gülhane Köşkü; 34. Gülhane Kapısı; 35. cephanelik olarak kullanılan eski sarnıç; 36. aslanhane; 37. saray kuşhanesine döndürülen Bizans şapelinin yeri; 38. balıkhane ocağı; 39. Eski Şark Eserleri Müzesi'nin şimdiki yeri; 40. Arkeoloji Müzesi'nin şimdiki yeri; 41. Çinili Köşk; 42. Çinili Köşk meydanına açılan Harem kapısı; 43. bahçe terası (*çemen sofa*); 44. Yalı Köşkü; 45. Sepetçiler Kasrı; 46. kürekçiler ocağı, kayıkhaneler, inşaatla ilgili anbar ve işliklerin yeri; 47. (yerini bir tıp okulunun aldığı) bostancılar koğuşunun ve Yeşil Kiremitli Mescit'in yeri; 48. Top Kapısı'nın yeri; 49. Mermer Köşk'ün yeri.

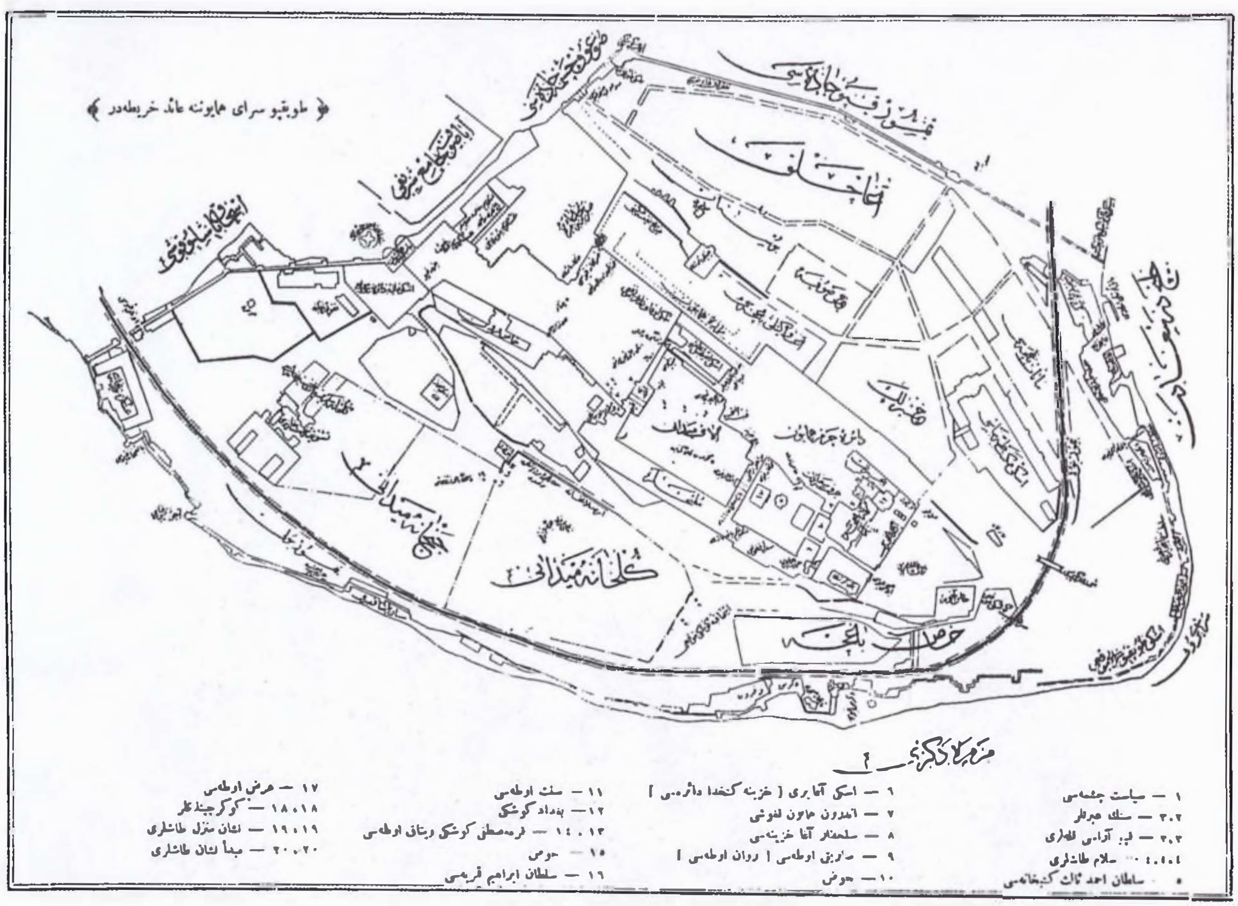

79
61
62
65
57
59
60
58
78
55
54
56
D
64
63
41
50
49
48
47
46
40
42
66
52
51
53
43
B
39
44
69
68
67
45
71
37
70
36
72
38
C
73
85
32
34
31
30
29
28
33
25
27
26
74
24
76
75
9
22
21
23
20
76
77
18
15
16
8
19
A
19
19
11
10
7
14
5
17
2
3
2
4
13
12
1
6

11. Levha 18. yüzyıl Topkapı Sarayı'nın ana bölümünün varsayımsal rekonstrüksiyonu. Çizim, Eldem ve Akozan, *Topkapı*.

Açıklama A. ikinci avlu; B. üçüncü avlu (içoğlanları avlusu); C. Harem; D. üçüncü avlunun teraslı asmabahçesi; 1. İkinci Kapı ya da Orta Kapı; 2. kapıcı koğuşları; 3. kubbeli giriş; 4. cellatlar hapishanesi; 5. cellat çeşmesi; 6. mutfakları birinci avluya bağlayan kapı; 7. Kiler-i 'Âmire kapısı; 8. Matbah-ı 'Âmire kapısı; 9. Helvacılar kapısı; 10. mutfaklar avlusu; 11. has ahır avlusu; 12. has ahırı birinci avluya bağlayan kapı; 13. has ahırı Çinili Köşk meydanına bağlayan kapı; 14. has ahır mescidi ve hamamı; 15. Zülüflü baltacılar koğuşu; 16. Zülüflü baltacılar koğuşunu ikinci avluya bağlayan kapı; 17. Ahır Kapı; 18. Harem'i ikinci avluya bağlayan kapı; 19. Orta Kapı'yı Divanhane'ye bağlayan yoldaki üç selam taşı; 20. kafesli Sultan penceresi olan vezir-i azam Divanhanesi; 21 Defterhane; 22. arşivler; 23; Adalet Köşkü; 24. Dış Hazine; 25. Eski Divanhane; 26. misafirhane ve su taksim haznesi; 27. Üçüncü Kapı ya da Bâbü's-sa'âde; 28; Üçüncü Kapının kubbeli girişi; 29. Kapıcıbaşının odası; 30. Küçük Oda; 32. Eski Divanhane'ye bakan kafes-pencereli hünkâr odasının varsayımsal konumu; 32. Harem'le üçüncü avluyu bağlayan kapı; 33. Büyük Oda; 34. Büyük Hamam külhanının küçük avlusu, 15. yüzyıl kuşhanesinin varsayımsal yeri; 35. Arz Odası; 36. Enderun Mescidi; 37. Havuz Köşkü'nün yaklaşık yerinde III. Ahmed için yapılan erken 18. yüzyıl kütüphanesi; 38. Büyük Hamam'ın yeri, sonradan Seferli Bölüğü Odasınca işgal edilmiştir; 39. Hazine-Hamam biriminin İonik revakı; 40. İç Hazine'nin ilk odası; 41. çıkıntılı hela; 42. şadırvanlı ve kemerli balkon; 43. İç Hazine'nin ikinci odası (kütüphane-i 'âmirenin bulunduğu taht odası); 44. İç Hazine'nin üçüncü odası; 45. İç Hazine'nin dördüncü odası, başlangıçta Büyük Hamam'ın soyunma odası; 46. Kiler Oğlanları Odası; 47. Hazine Oğlanları Odası; 48. Silahdar Hazinesi ve bir vakitler bir çatı köşküne çıkan sarmal merdivenli küçük oda; 49. Has Oda'nın arz odası; 50. Has Oda'nın taht odası; 51. şadırvanlı oda; 52. şadırvanlı odanın uzantısı olan kubbeli mekân; 53. Has Oda oğlanları koğuşu; 54. mermer havuz; 55. mermer sofa; 56. asmabahçe; 57. Aşağı bahçe platformu; 58. asmabahçe ile aşağı bahçe platformunu bağlayan kapı; 59. Hekimbaşı Kulesi ve asmabahçe duvarının kalıntıları; 60. yerini Mecidiye Köşkü'nün aldığı bir 15. yüzyıl köşkünün yeri; 61. haç-biçimli bir köşkün yeri; 62. üçüncü avlunun asmabahçesini dış bahçeye bağlayan kapı, başlangıçta üstünde sofa ocağı bostancılarının koğuşu vardı; 63. Sünnet Odası; 64. Revan Köşkü; 65. Bağdat Köşkü; 66. Has Oda ile Harem'i bağlayan bir kapısı olan eski bir kulenin yeri; 67. Altın Yol; 68. Mermer Sofa; 69. Şimşirlik Bahçesine bakan büyük havuz; 70. Harem bahçesi; 71. III. Murad Odası; 72. Hünkâr Sofası; 73. Vâlide Sultan Taşlığı; 74. Cariyeler Taşlığı; 75. Karaağalar Taşlığı; 76. dış bahçelere inen yokuş; 77. Çinili Köşk Meydanına açılan Harem kapısı; 78. bahçe kapısı; 79. bahçe kapısı.

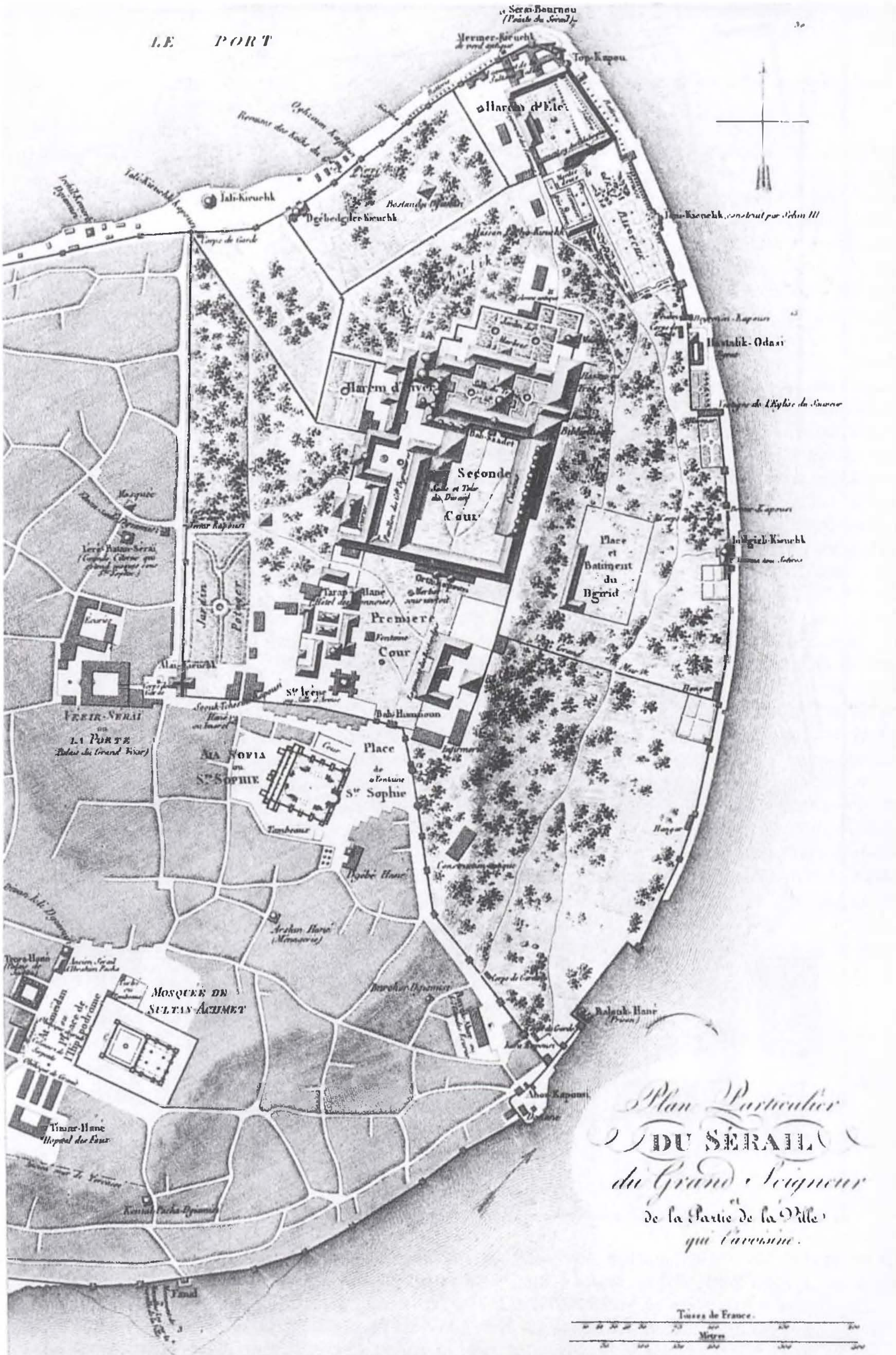

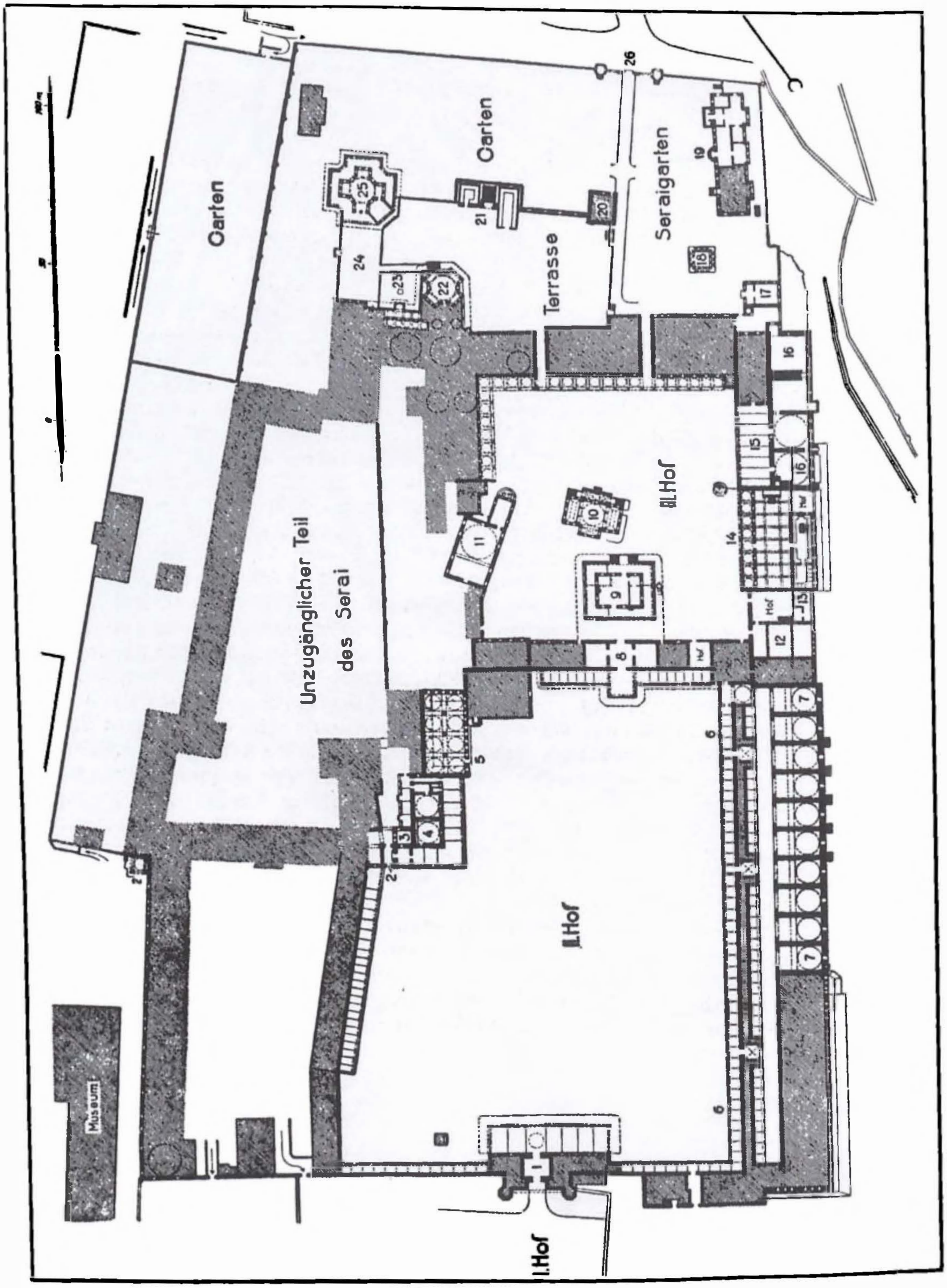
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
A
B
C
D

13. Levha 1910 dolaylarında Topkapı Sarayı'nın şematik planı. Abdurrahman Şeref, *Topkapu*.

14. Levha Topkapı Sarayı'nın 19. yüzyıl başlarındaki planı. Melling, *Voyage pittoresque*. ▶

Plan Particulier
DU SÉRAIL
du Grand Seigneur
et
de la Partie de la Ville
qui l'avoisine.
LE PORT
Top-Kapou
Seconde Cour
Premiere Cour
Place et Batiment du Djerid
Harem d'hiver
Ste. Irène
AIA SOFIA ou STE. SOPHIE
Place de la Fontaine Ste. Sophie
VEZIR-SERAI ou LA PORTE (Palais du Grand Vizir)
MOSQUÉE DE SULTAN-ACHMET
Ahor-Kapoussi
Toises de France.
Mètres

15. Levha 1910'da Topkapı Sarayı'nın ana bölümünün planı. Gurlitt, *Baukunst*.

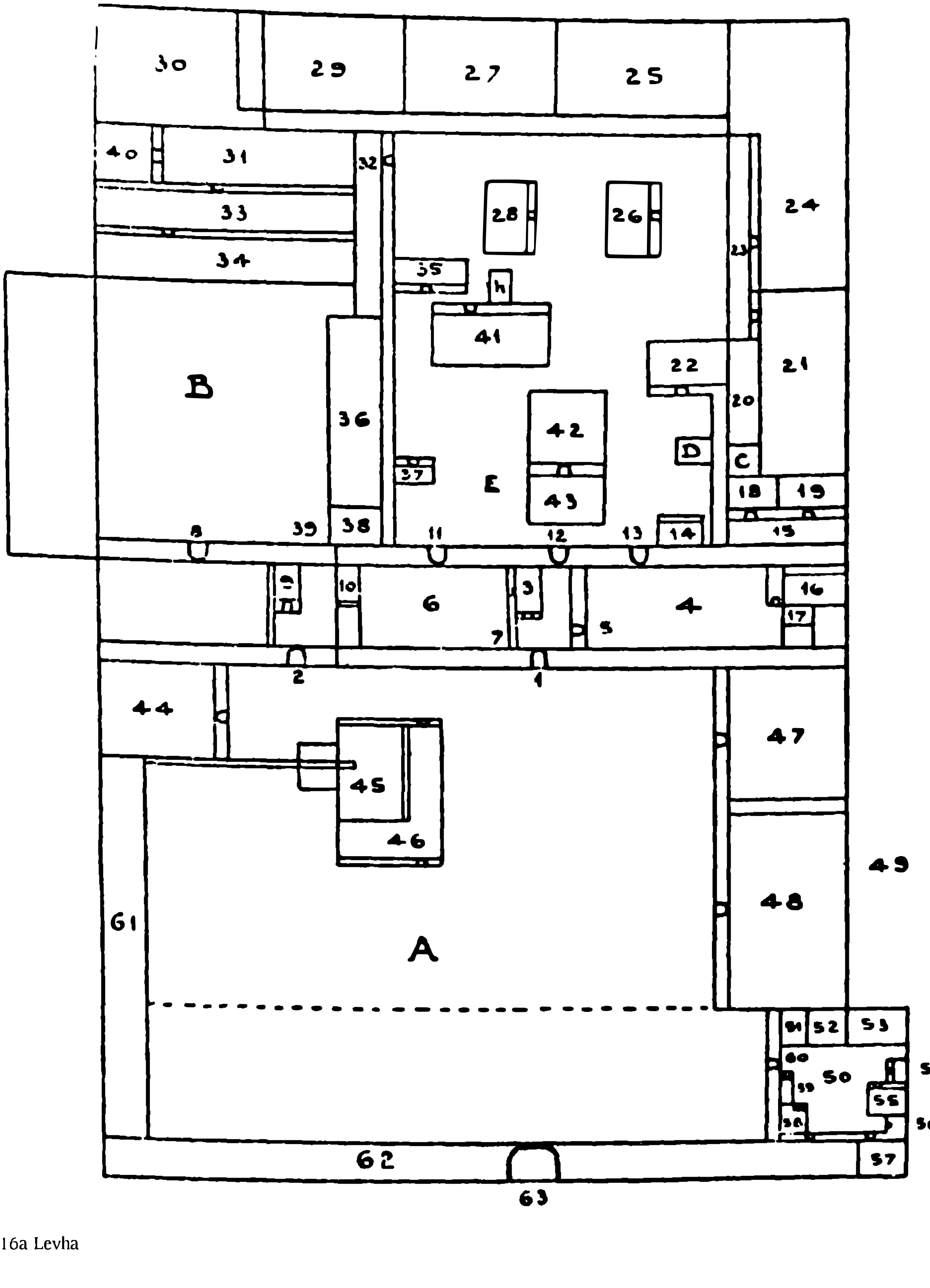
Açıklama 1. İkinci Kapı; 2. Harem kapısı; 3. kule; 4. divan; 5. eski kütüphane; 6. Yeniçeri koğuşları; 7. mutfaklar; 8. Üçüncü Kapı; 9. taht odası; 10. yeni kütüphane; 11. mescit, 12. hadımlar koğuşu; 13. eczane; 14. hadımlar koğuşu; 15. Hazine girişi; 16. Hazine; 17. mescit; 18. köşk; 19. Mecidiye Köşkü; 20. yazlık ev; 21. köşkler; 22. Hırka-ı Şerif Odası; 23. Sultan odası önündeki havuz; 24. sofa; 25. Bağdat Köşkü; 26. bahçe kapısı; 27. Gotlar Sütunu.

16a Levha Topkapı Sarayı'nın ana bölümünün şematik planı, Albert Bobovi, *Mémoires sur les Turcs*, 1666, elyazması, Harvard University, Houghton Library, French 103.

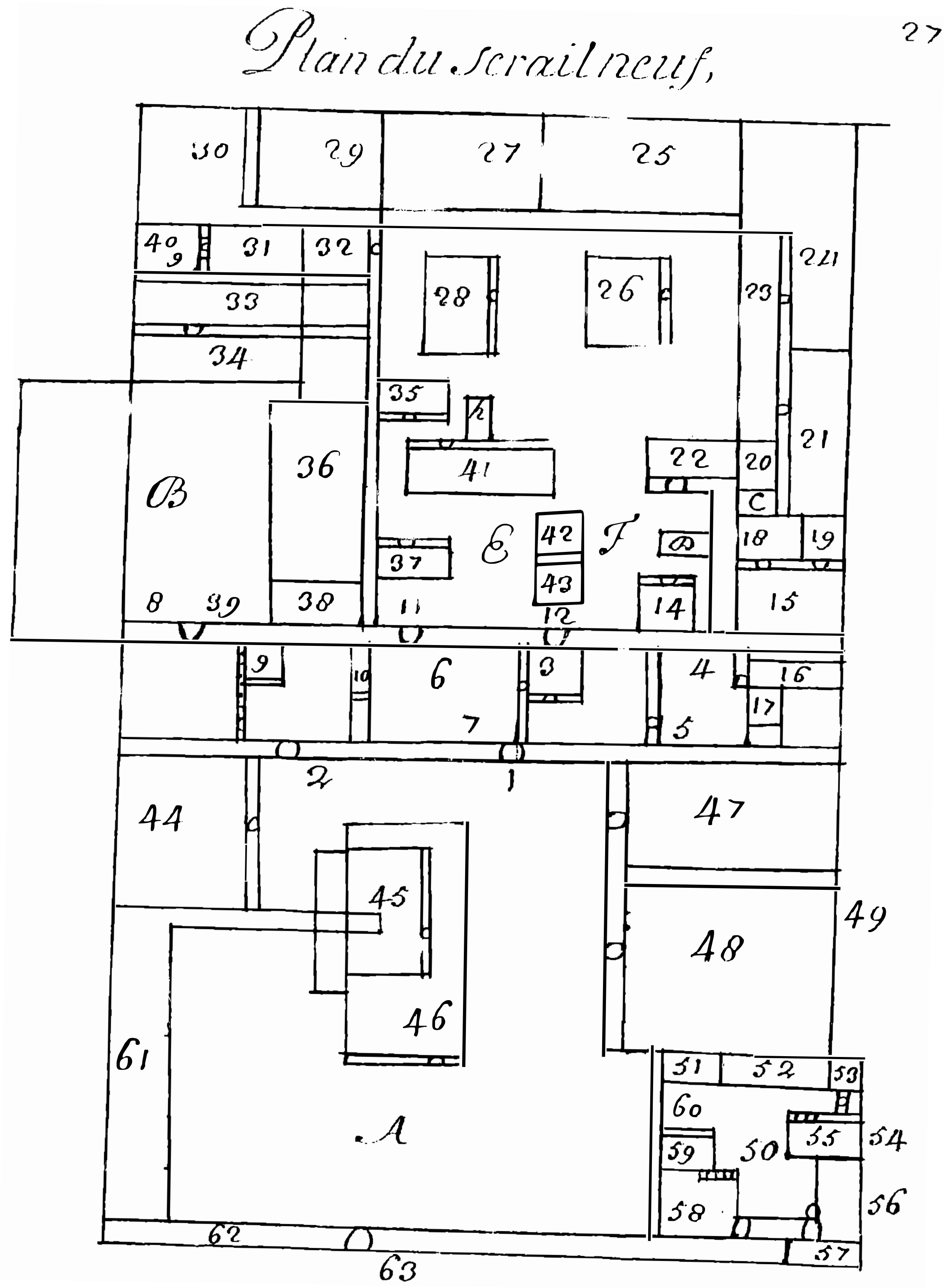
16b Levha Topkapı Sarayı'nın ana bölümünün şematik planı, Albert Bobovi, *Description du Serail du Grand Seigneur,* 1666, elyazması, Paris, Bibliothèque Nationale, Nouv. Acq. 4997.

Açıklama Bobovi'nin planı için (Bobovi'nin daha uzun metninden özet):

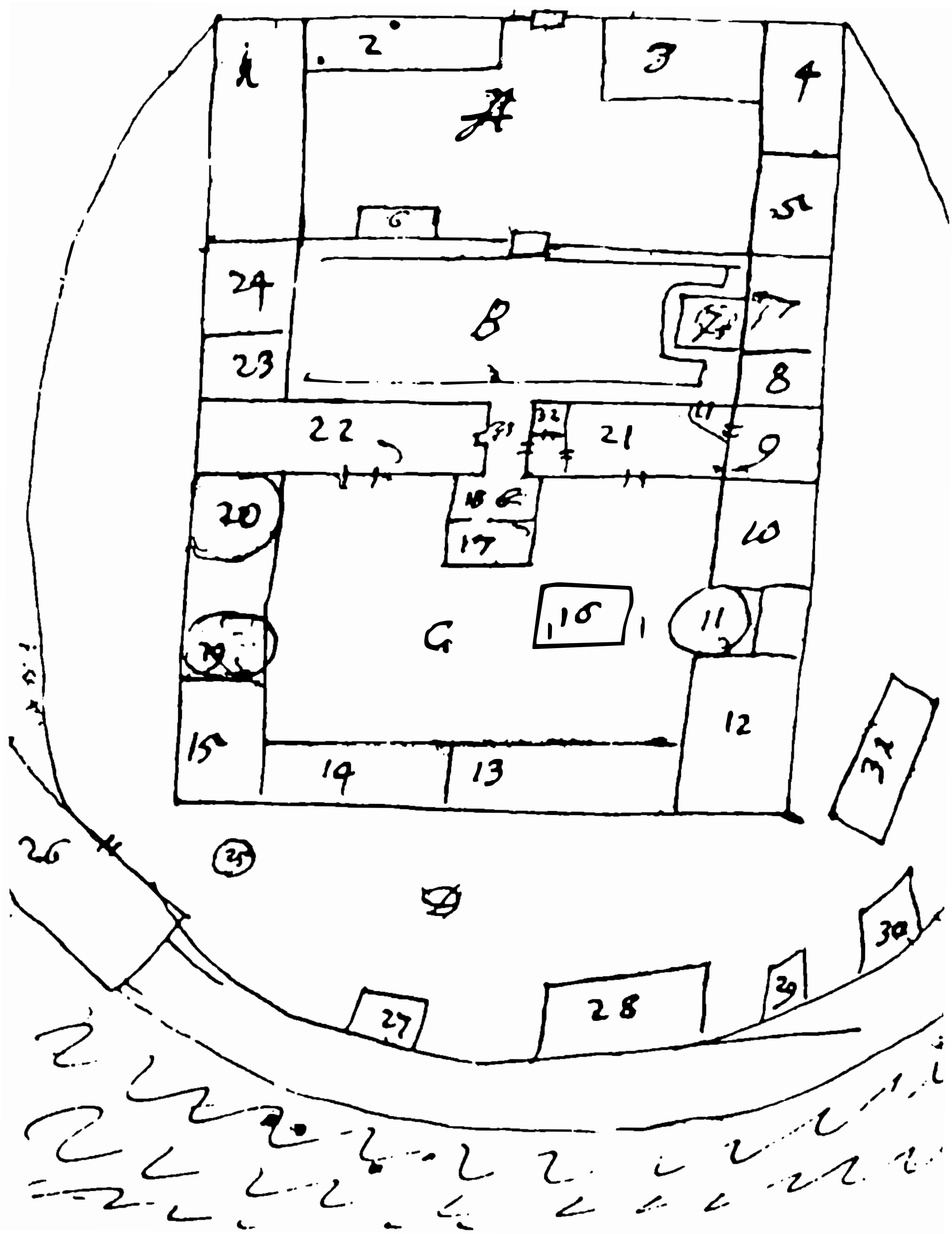
A. A harfi ikinci avluyu temsil eder (iç saray üzerinde yoğunlaşmak için birinci avluyla dış bahçeler göz önünde bulundurulmamıştır); B. kadınların çamaşırlarını astığı Harem avlusu; C. Büyük Oda oğlanlarının, günde dört kez namaz kıldıkları, küçük mescit; D. dilsizlerin işaret dili öğrendikleri, gündüzün bulundukları yerleri; E,F. Üçüncü avlu; G. Sultanın özel divanları seyrettiği kafesli pencere; H. doğancıbaşının küçük gündüz odası; 1. Bâb-ı Hümâyûn; 2. kara hadımağasının kapısı; 3. kapıcıbaşının yattığı, yediği ve kapıyı beklediği odası; 4. Büyük Oda oğlanlarının odası; 5. Büyük Oda'nın, "Kum Kapısı" adlı, yalnız geceleri açılan ve o kapının iki oğlanınca korunan arka kapısı; 6. Büyük Oda oğlanlarından farklı olarak mensupları Sultan mescidinde namaz kılan Küçük Oda; 7. Kum Kapısı gibi yalnız geceleri açılan Küçük Oda arka kapısı; 8. Harem Büyük Odasının kapısı, B avlusuna açılır; 9. baş kara hadımağasının, yattığı ve yediği odası; 10. oğlan ve hadımların [gusul] abdest[i] aldıkları hamam; 11. E işaretli üçüncü avluya bağlantılı Küçük Oda'nın, gündüz açık gece kapalı tutulan, kapısı; 12. Bâb-ı Hümâyûn'un iç kapısı; 13. F işaretli üçüncü avluya bağlantılı Büyük Oda'nın, gündüz açık gece kapalı tutulan kapısı; 14. saray ağasının odası, bütün oğlan ve hadımlar her üç ayda bir maaşlarını buradan alır; 15. çanak çömlek yıkandığı ve hamam külhancılarının askerî talim yaptığı açık avlu; 16. Bobovi'nin metninde yapılmış bir açıklama yok; 17. Bobovi'nin metninde açıklama yok; 18. hadımlar ve (Sultana yazılı dilekçe vermeye izinli) dokuz arz ağasının dinlenme odası; 19. hamam külhanı ve hamam külhancılarının odası; 20. Seferli Bölüğü Odası, bunun oğlanları sefer sırasında Sultanın çamaşırlarını yıkamak ve her Salı sarığını sarmakla görevli idiler; 21. haftanın her günü değişik bir odanın oğlanlarının kullanımına ayrılmış hamam; 22. Meşkhane (Müzik Odası); 23. İç Hazine önündeki revak, altın ve gümüş burada tartılır; 24. İç Hazine; 25. Hazine oğlanları odası [*sic.* kiler oğlanları odası]; 26. hazinedarbaşı yardımcısının gündüz ofisi, ustalar, altın ve gümüş eriterek sikke basmaları istendiğinde onu buraya gelerek bulurdu; 27. Kiler oğlanları odası [*sic.* Hazine Oğlanları Odası]; 28. kilercibaşı yardımcısının gündüz ofisi, kilere getirilen malları burada teslim alırdı; 29. tatlı, koku, mum, ve ilaçların saklandığı kiler anbarı; 30. Köşk Bekçisi (*Kioschk Bektschysy*) denen bostancılarca korunan bir köşk, buradan bahçeye inilir; 31. Has Oda oğlanlarının kaldığı oda; 32. Has Oda önündeki revak; 33. oğlanlar Has Odası (*Khasodah des Pages*) ile kadınlar Has Odası (*Khasodah des Dames*) arasından olup çok bol süslenmiş odalardan oluşan Hünkâr Odası (*Khunkiar Odahsy*); 34. *haseki* denen hünkâr gözdelerinin kaldığı Uzun Oda (*Ouzounodah*); 35. silahdarın gündüz odası, ziyaretçileri burada kabul eder; 36. Sultan, annesi, kadınlar ve siyah hadımların bütün sarayla birlikte namaz kıldıkları mescit; 37. Sultan giyimleri sorumlusunun gündüz odası; 38. küçük kuşların beslendiği kuşhane, oğlanlar avlusunu Harem'e bağlayan bir kapısı vardır; 39. Harem'in iç kapısı; 40. Has Oda'daki büyük havuz, burada Sultanı eğlendirmek için müzik ve temsiller icra edilir, Sultan bazen müftü ve vezir-i azamı burada kabul eder (g); 41. Doğancılar Odası (h); 42. Sultanın elçileri kabul ettiği oda; 43. adı geçen odanın önündeki revak; 44. Zülüflü Baltacılar Odası; 45. Divanhane; 46. Divanhane revakı, alt rütbeli görevliler ve davacılar içindir; 47. helvahane mutfağı; 48. mutfaklar; 49. hasbahçenin bir bölümü; 50. içoğlanı hastanesi; 51. hastaneden sorumlu hadımağasının odası; 52. "anne" (analar) sanlı hastaneye bağlı ve içoğlanlarının çamaşırlarını yıkayan ihtiyar köle çamaşırcıların odaları; 53. Has Oda oğlanları ve arz ağaları hastanesi; 54. Hazine ve Kiler oğlanlarının hastanesi; 55. Büyük Oda oğlanları hastanesi; 56. Seferli Bölüğü oğlanlarının hastanesi; 57. Küçük Oda oğlanları hastanesi; 58; hastalar hamamı; 59. hadımlar hamamı; 60. hastane kapısı; 61. eskiden sipahiler odası olarak kullanılan hastane; 62. acemi oğlanlar odası; 63. sarayın birinci kapısı.

30
29
27
25
40
31
32
33
24
28
26
23
34
35
h
41
22
21
B
36
20
42
D
C
37
E
18
19
43
8
39
38
11
12
13
14
15
9
10
6
3
4
16
17
7
5
2
1
44
47
45
46
49
48
61
A
51
52
53
60
50
54
59
55
58
56
62
57
63

16a Levha

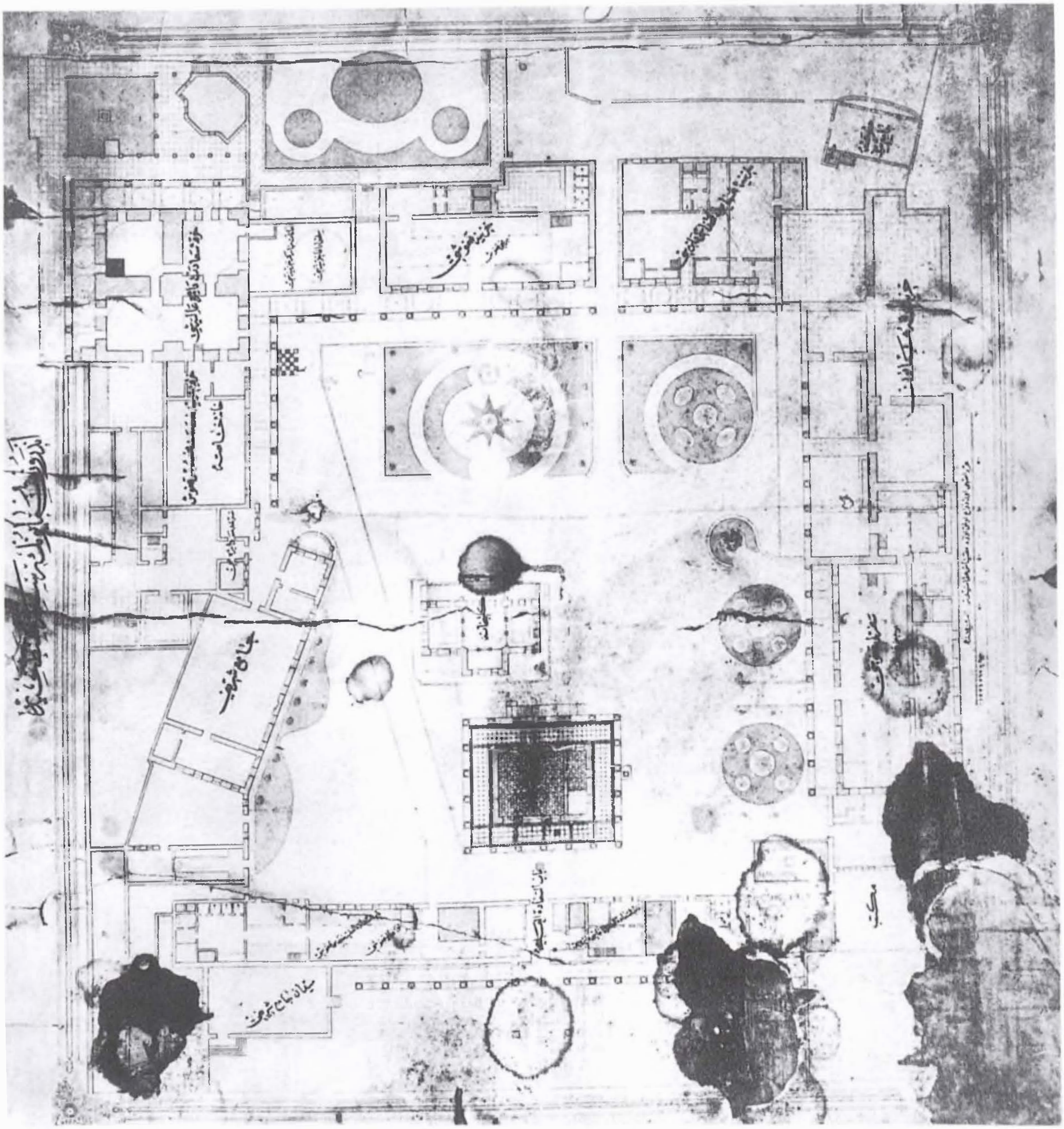

Plan du serail neuf,
27
30
29
27
25
40
31
32
33
34
28
26
23
221
35
36
41
22
20
21
B
E
42
43
F
37
38
8
39
11
12
14
15
18
19
9
10
6
3
4
16
7
5
17
2
1
44
47
45
49
48
46
61
51
52
53
60
A
55
54
59
50
58
56
62
63
57

16b Levha

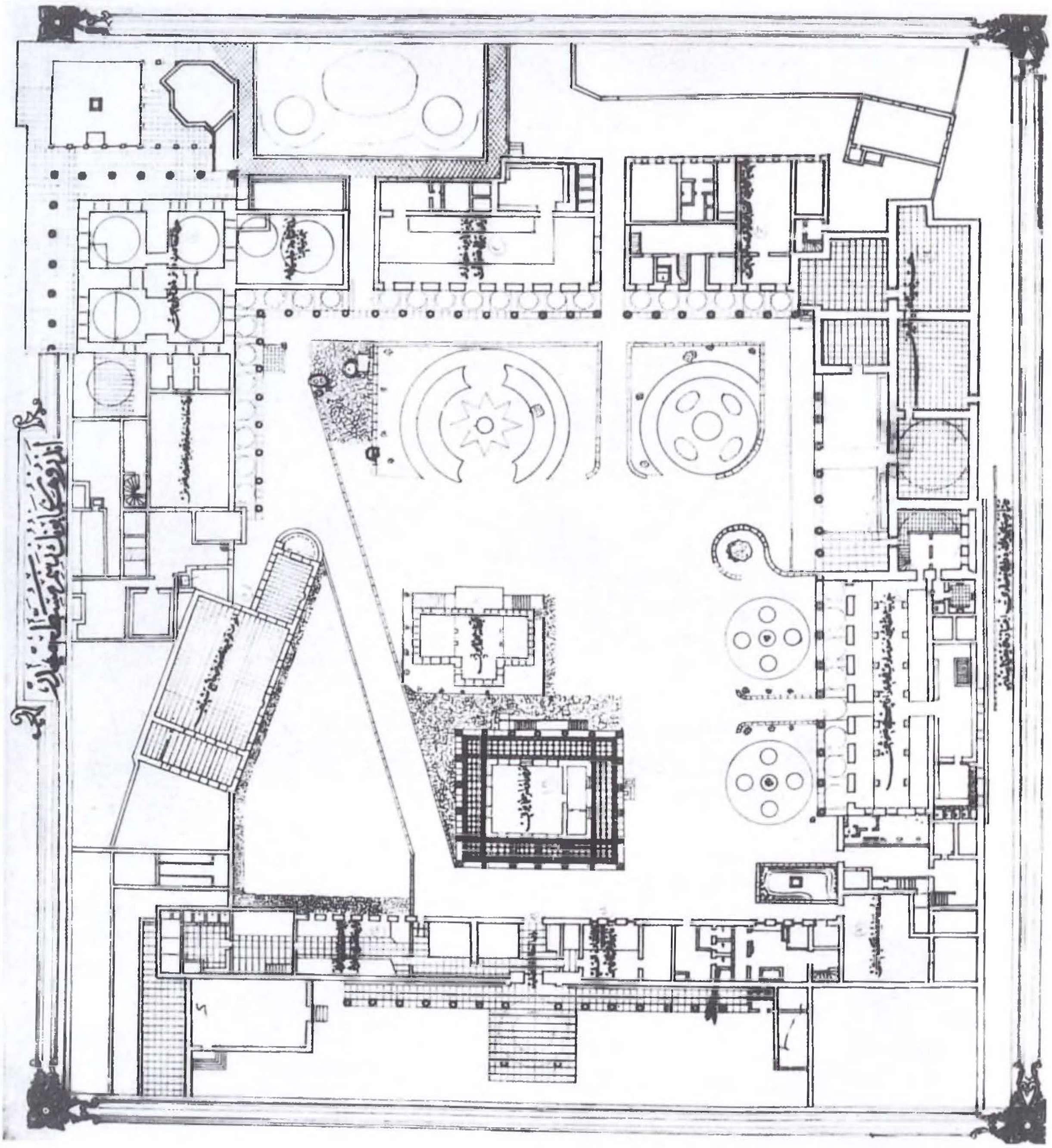

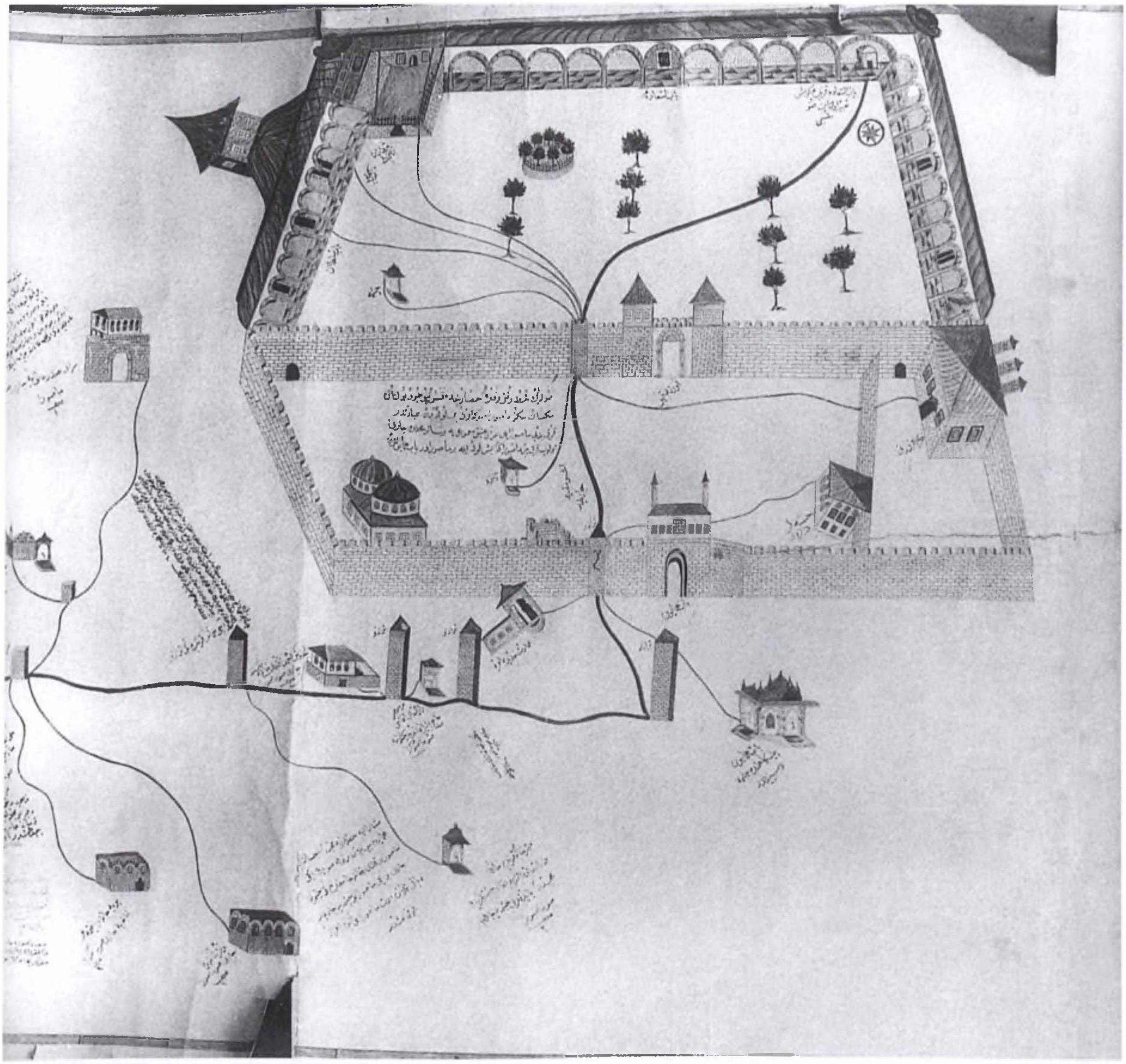

17. Levha Bobovi planının değişik bir biçimi, Claes Ralamb, *Diarium ... 1657-58.*

Açıklama A birinci avlu; B. orta avlu; C. iç üçüncü avlu; D. Bahçe; 1. hastane; 2. odun anbarı; 3. cebehane; 4. koğuş; 5. değirmen ve fırın; 6. attan inme yeri; 7. Divanhane ve Defterhane; 8. Baltacılar; 9. kara hadımlar ve ağaları; 10. Harem; 11. Sultan mescidi; 12. Sultanın Has Odası; 13. hazinedarbaşı; 14. kiler koğuşu; 15. Sultanın hazine odası; 16. doğanlar; 17. arz divanı; 18. çeşmeli küçük ön-avlu; 19. II. Selim'in hamamı; 20. oğlanlar mescidi; 21. oğlanların Küçük Odası; 22. oğlanların Büyük Odası; 23. helvahane; 24. mutfak; 25. Sinan Paşa mescidi (yıkık); 26. büyük ahır; 27. Erivan (yani, Revan) Köşkü; 28. bostancıbaşının evi; 29, 39. özel kabul köşkleri: Sinan Paşa Köşkü ve Mustafa Paşa Köşkü; 31. küçük ahır; 32. kapıcıbaşı ve beyaz hadımlar; 33. kabul odası geçidi, Bâbü's-sa'âde; 34. (B'nin yanında, hayvan ağılı)

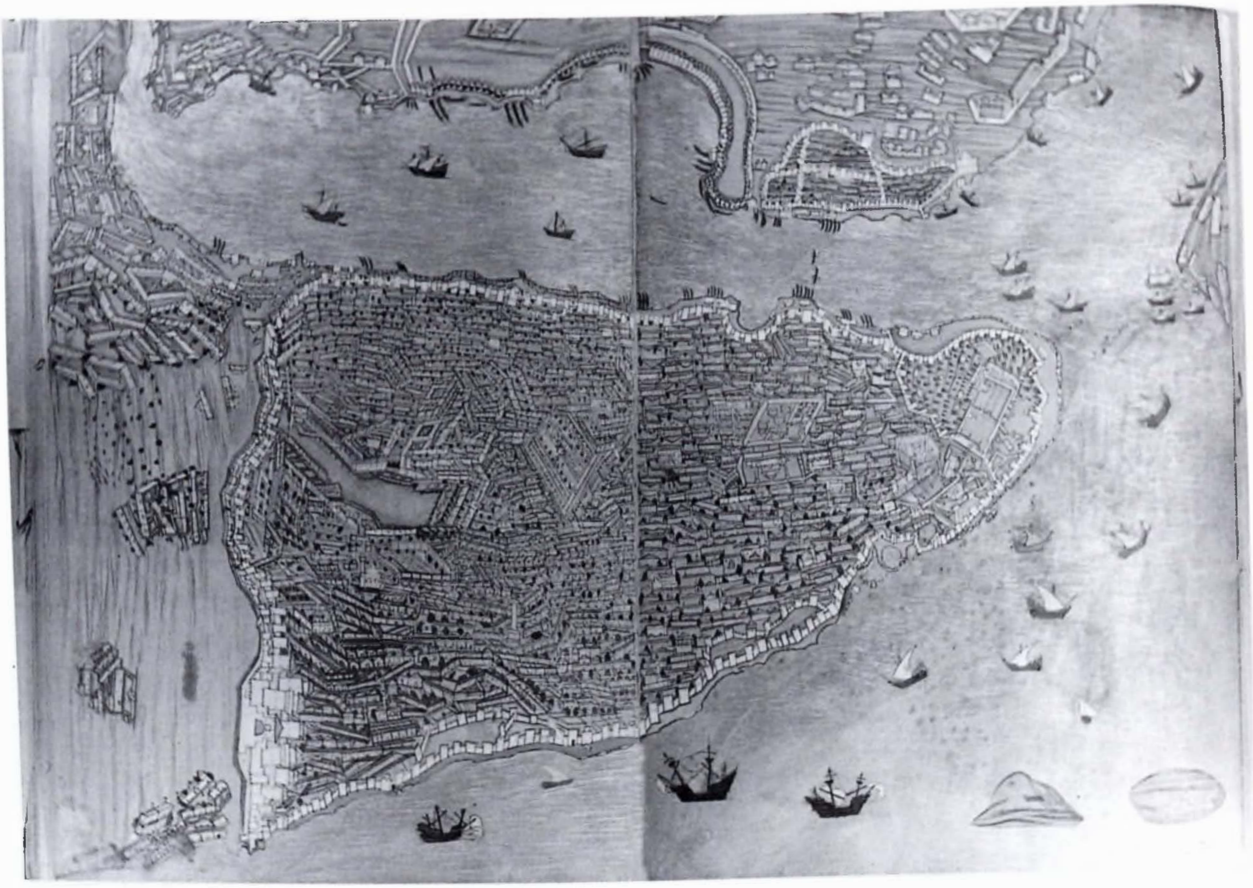

18. Levha (yukarda ve arkada) Topkapı Sarayı arşivlerinden üçüncü avlunun önemli bir yenileme projesini kaydeden, iki plan, 19. yüzyıl-ortası. Eldem ve Akozan, *Topkapı*.

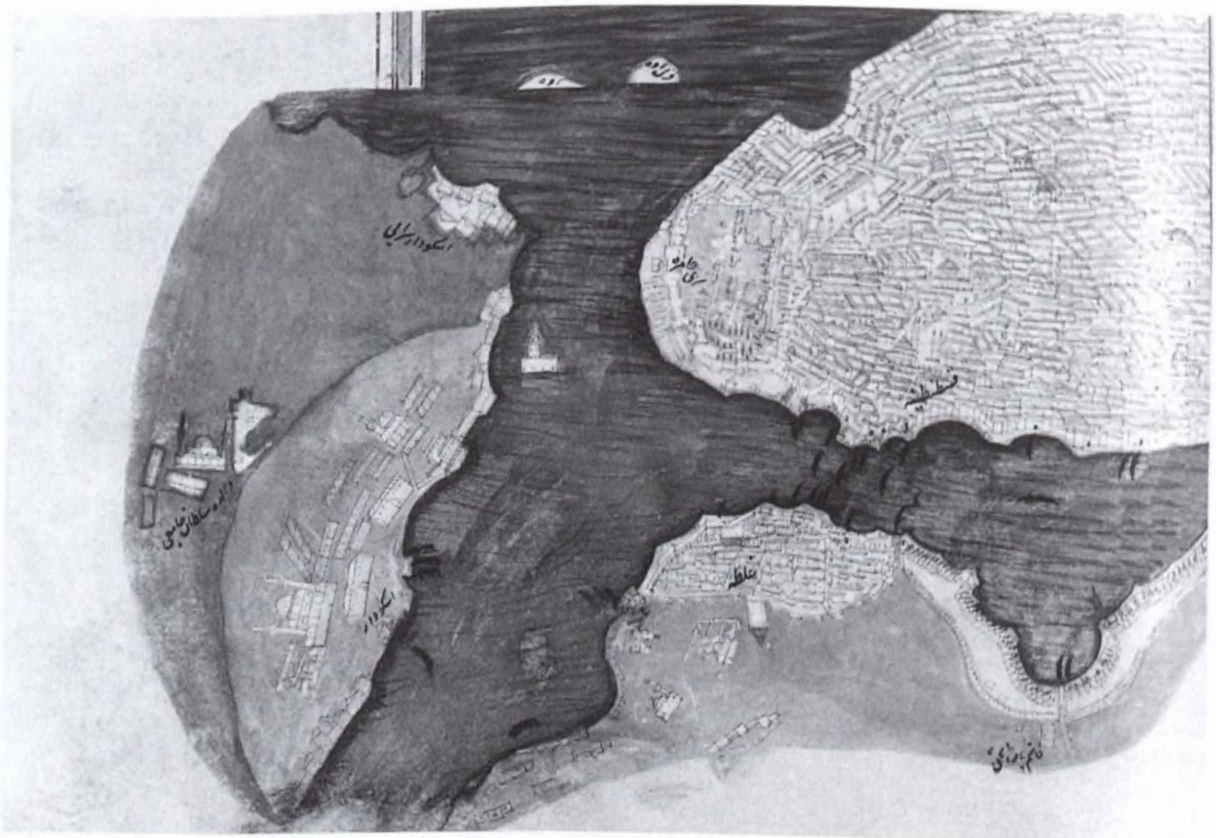
19. Levha Topkapı Sarayı su yolları planı, 1161 (1748) tarihli, TSK, H 1815.

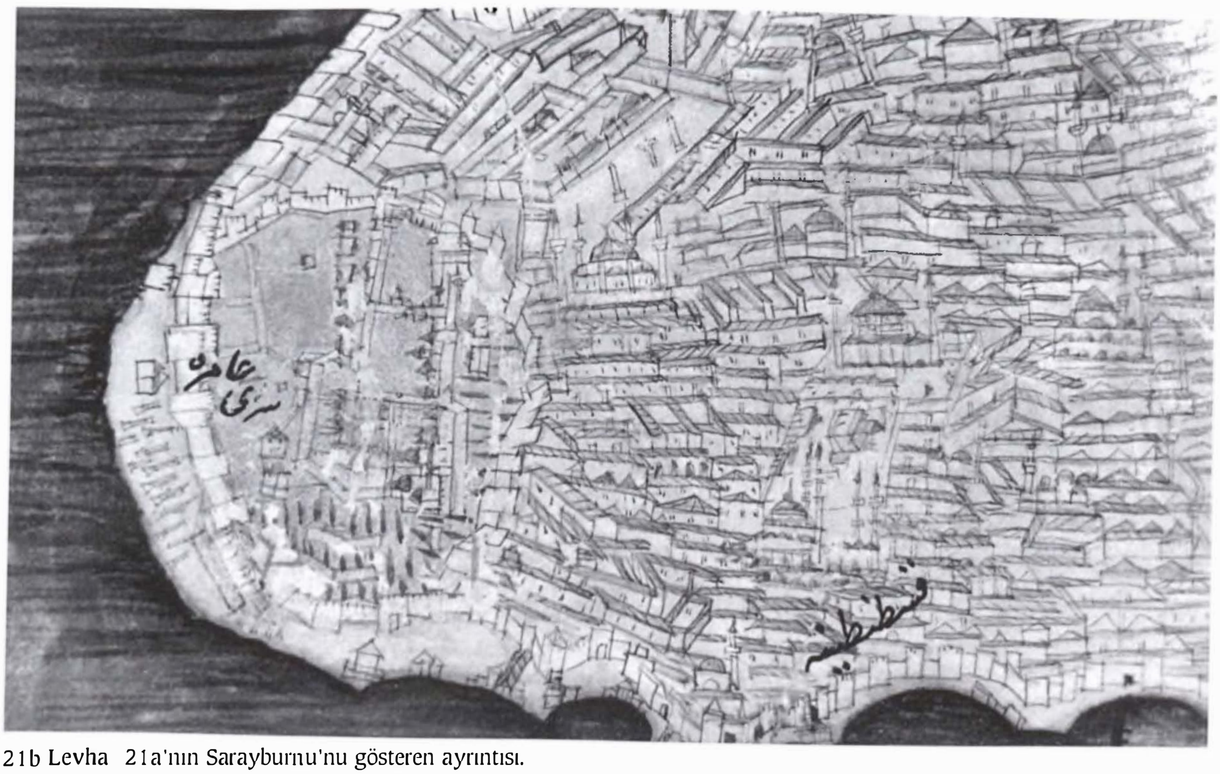
20a Levha İstanbul haritası, yaklaşık 1584-85, Lokman, *Hünernâme*, TSK, H 1523, fol. 158b, 159a.

20b Levha 20a'dan ayrıntı, Sarayburnu ve Atmeydanı.

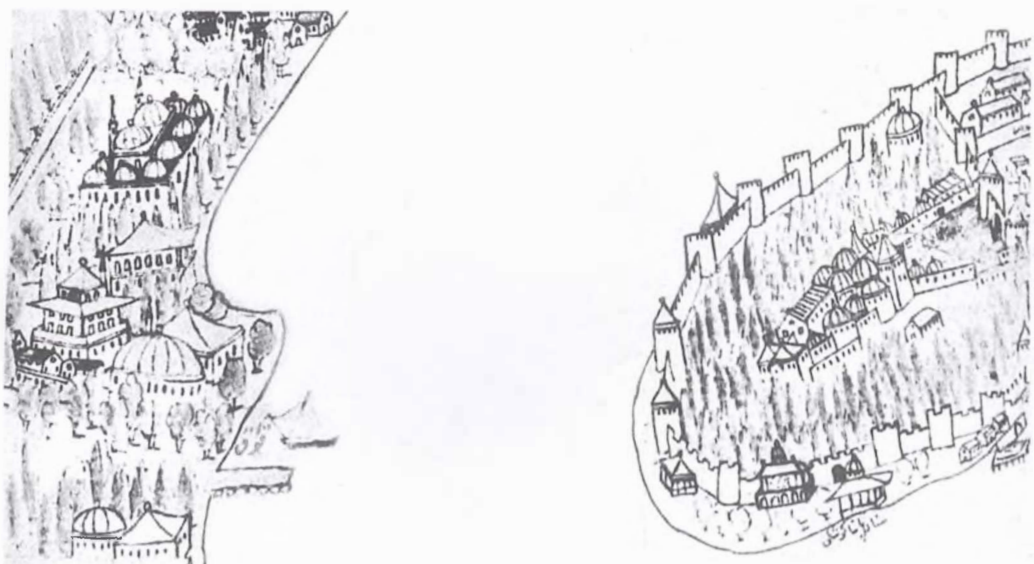
21a Levha İstanbul haritası, 1582-82, Lokman, *Şehinşehnâme*, İÜ, F. 1404, fol. 58a.

21b Levha 21a'nın Sarayburnu'nu gösteren ayrıntısı.

22a Levha 17. yüzyıl İstanbul haritası. Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, elyazması, Berlin Königliche Bibliothek.

22b Levha 22a'nın, Sarayburnu ve karşısındaki Üsküdar yazlık sarayını gösteren ayrıntısı.

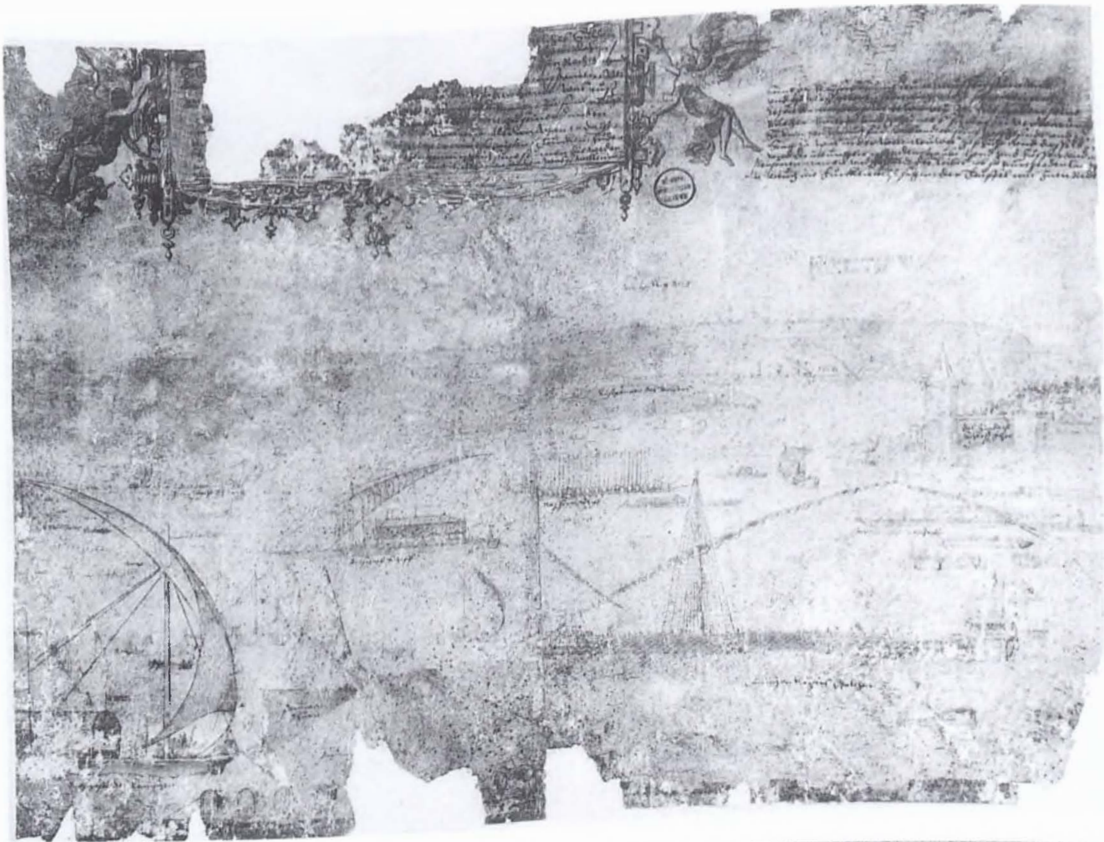

23. Levha Giovanni Andrea Vavassore'nin yaklaşık 1479 tarihli kayıp bir çizime dayanarak 1520'de yayınladığı İstanbul haritası. 1. *Seraglio Vecchio* (Eski Saray); 2. *Castel novo dove sta el tesoro del Gran Turcho* (Yedi Kule); 3. *Seraglio novo dove habita El Gran Turcho* (Yeni Saray).

24. Levha Hartmann Schedel'in 1493'te yayınlanmış *Nuremberg Chronicle*'inde bir tahtabaskı resim; Güngörmez Kilisesi'nin 1490'da yıldırımla tahribiyle Atmeydanı ve Ayasofya bitişiğindeki Topkapı Sarayı'nın bir bölümünü betimliyor.

24a Levha Cristoforo Buondelmonti'nin İstanbul haritası (yaklaşık 1481 tarihli), *Liber Insularum Archipelagi,* Universitäts-und Landsbibliothek, Düsseldorf, MS. G. 13, fol. 54a.

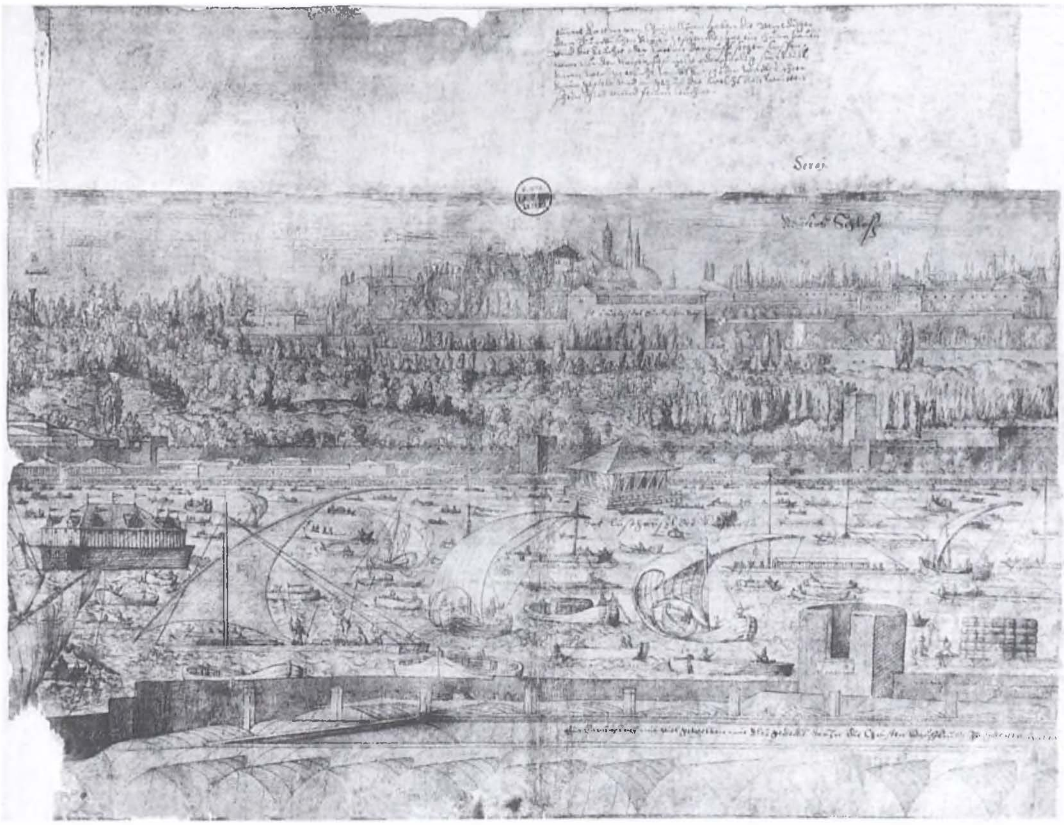

25a

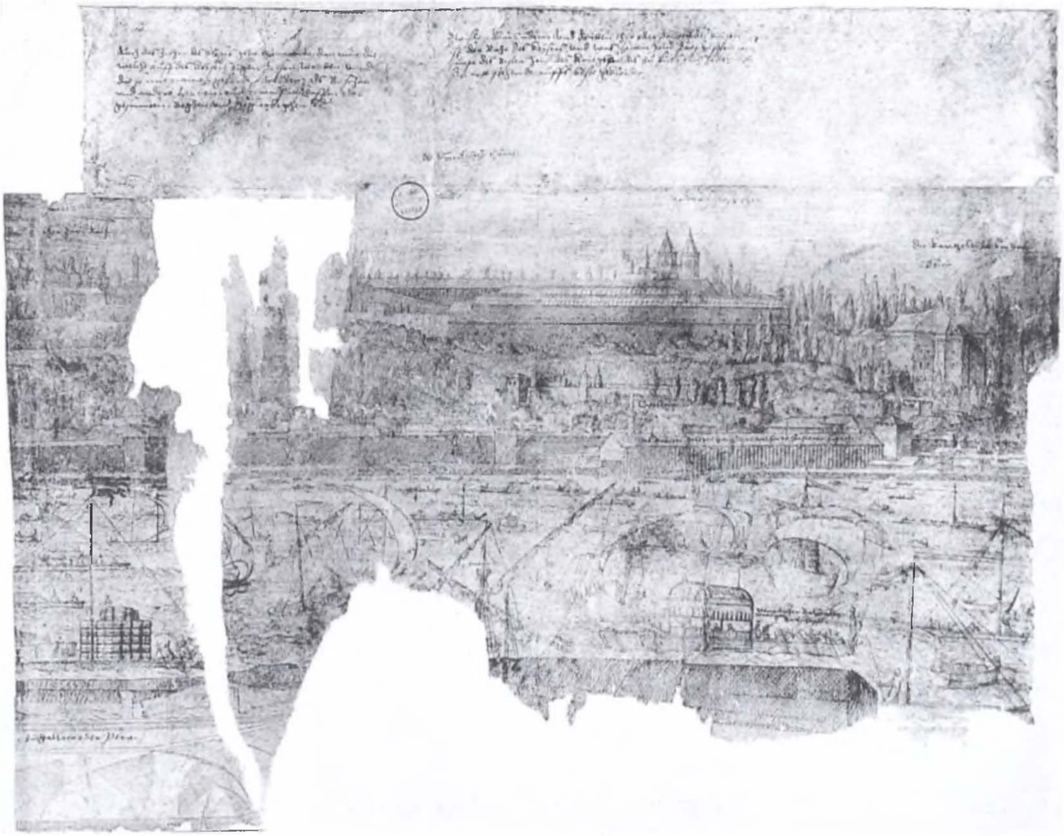

25b

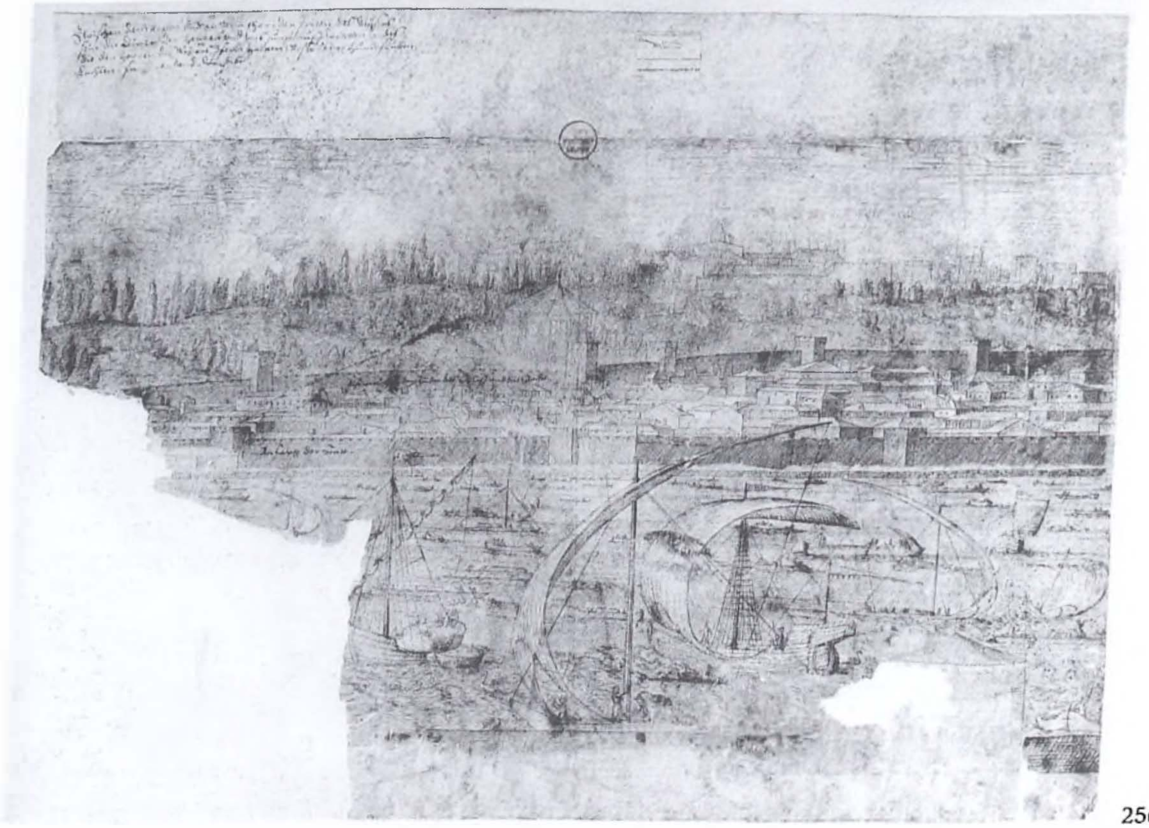
25a-f Levha Melchior Lorichs'in İstanbul panoramasında Topkapı Sarayı, 1559, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Cod. 1758, Oberhummer, *Konstantinopel*.

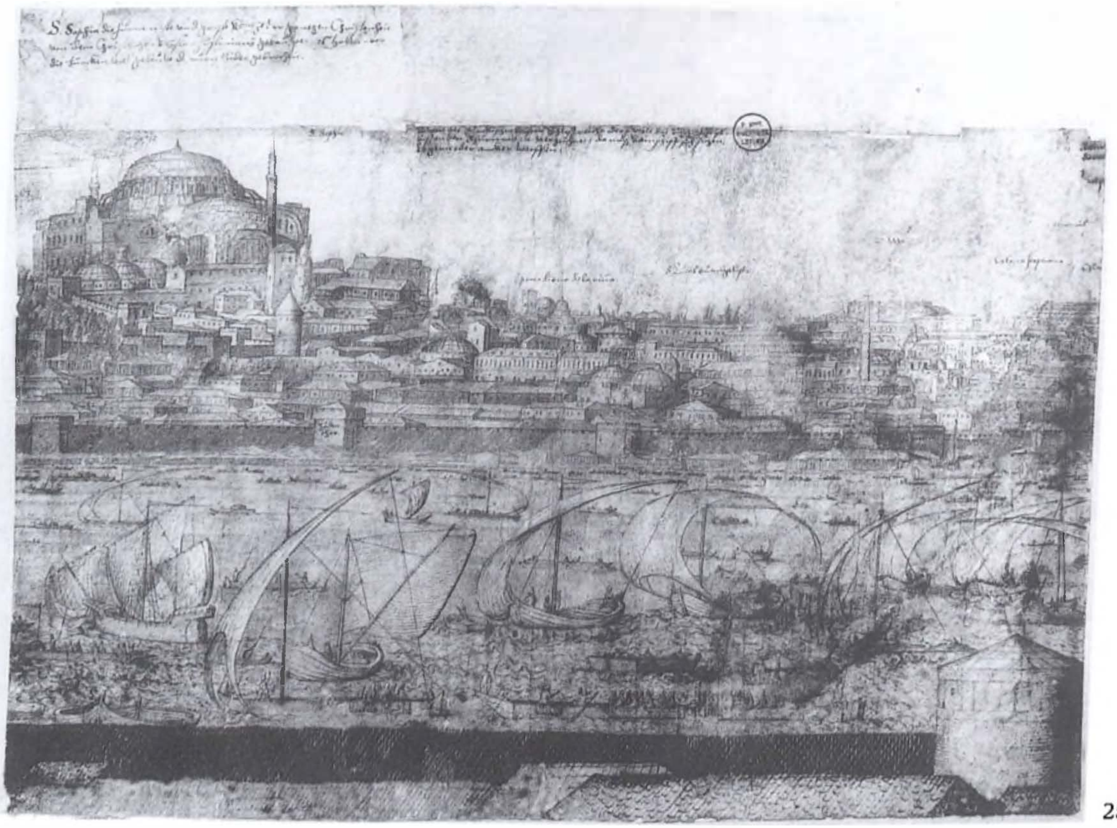
25c

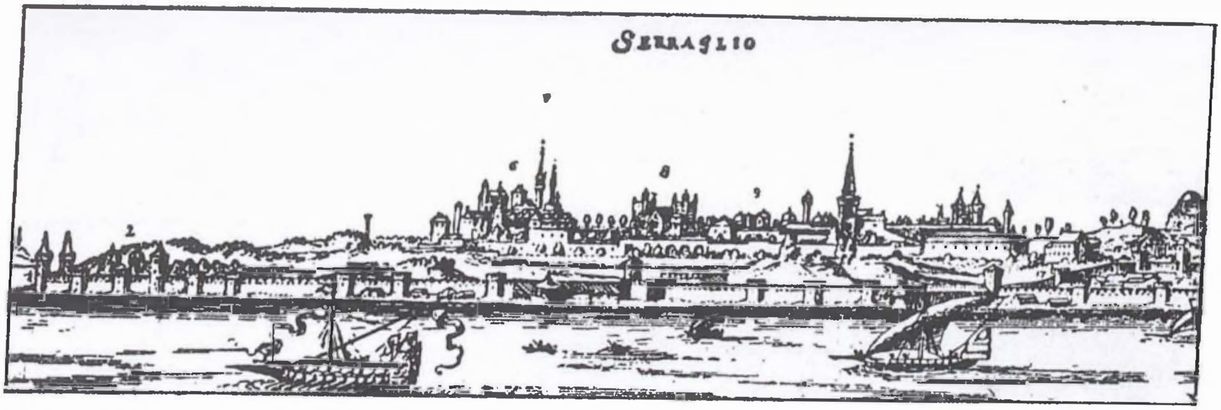
25d

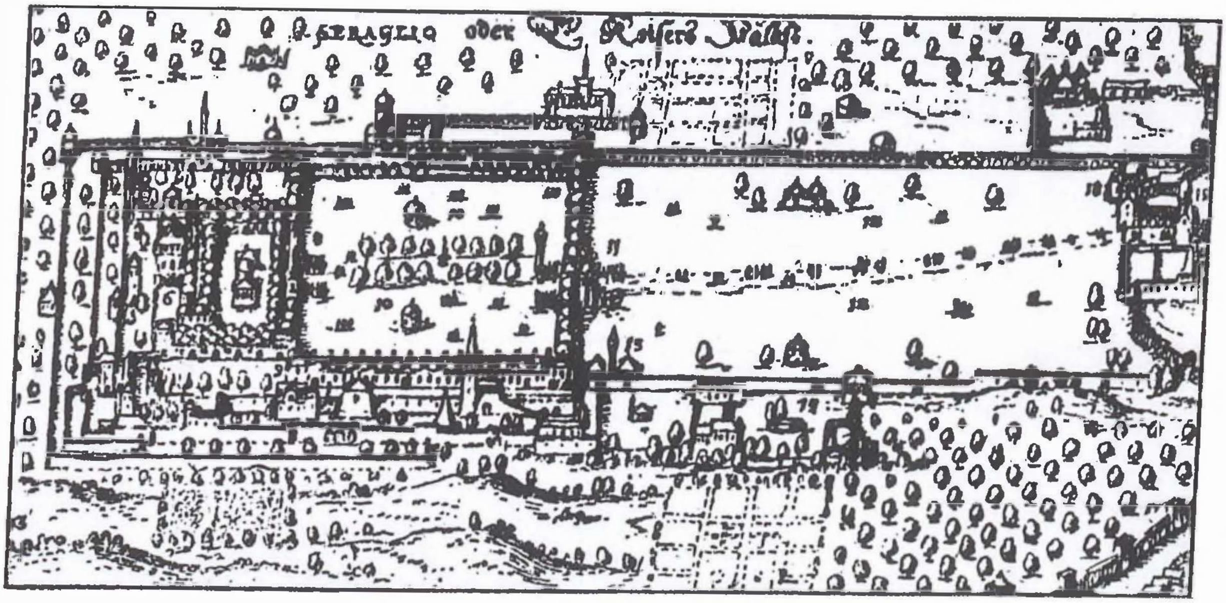

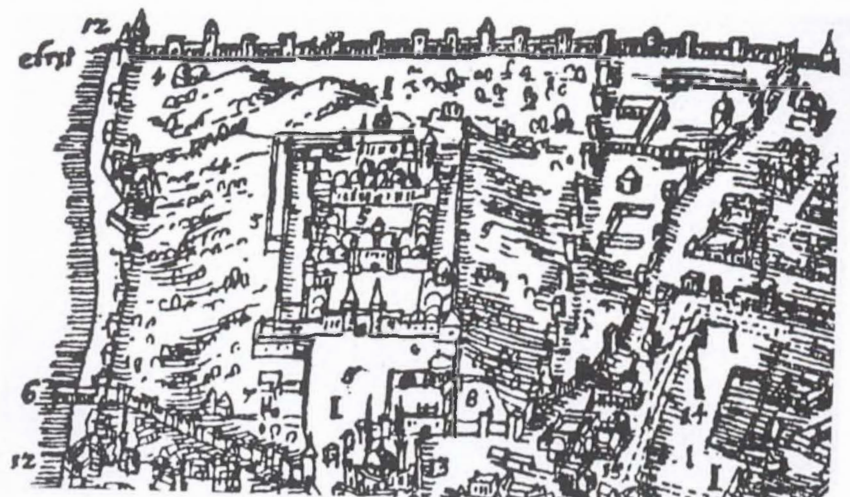
25e

25f

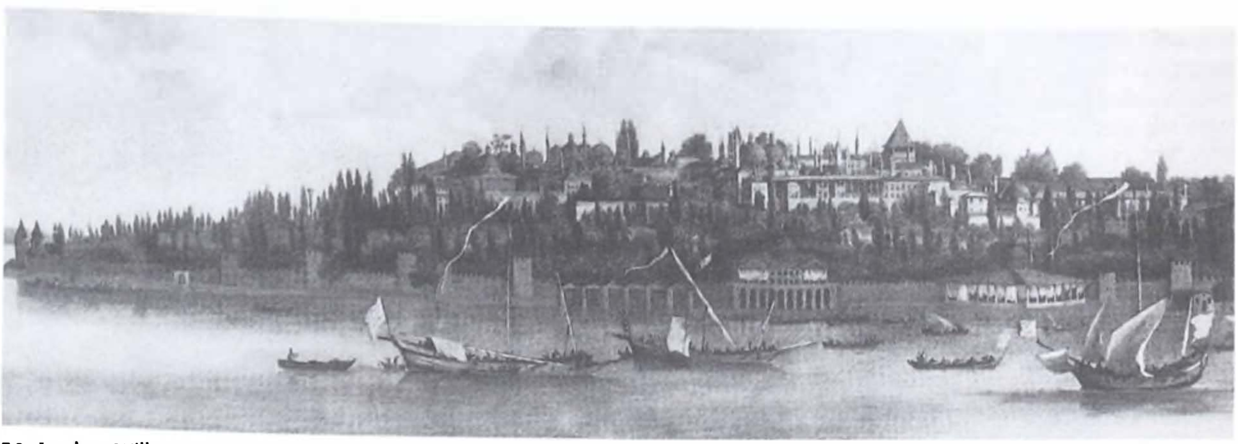
26a-c Levha.
Wilhelm Dilich'in 1606'da yayınladığı Topkapı Sarayı çizimleri. *Eigentliche kurtze Beschreibung*'dan. Panoramayı (26a) açıklayan metin 1559'da Melchior Lorichs'in panoramasındakileri aynen tekrarlamaktadır. İstanbul'a hiç gelmemiş olan Dilich diğer iki tahta-baskı resimde de Lorichs'in şimdi kayıp olan çizimlerini kullanmış olmalıdır.

27. Levha Haliç'ten Topkapı Sarayı'nın toplu görünümü, yak. 1590. Bir İstanbul panoramasından ayrıntı, MS. Viyana, Nationalbibliothek, Cod. 8628*, fol. 159b, 160a.

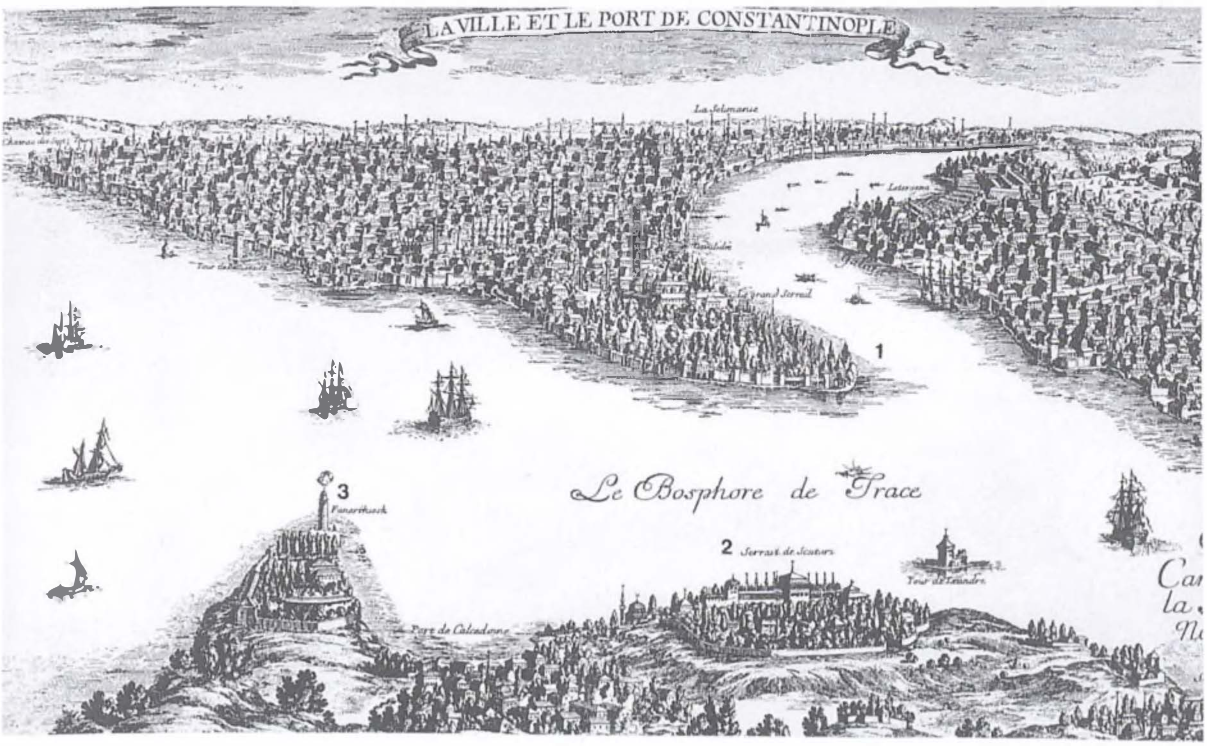

28. Levha Haliç'ten panoramik Topkapı Sarayı manzarası. George Sandys, *A Relation of a Journey begun An Dom ... 1610*, Londra, 1615, s. 33.

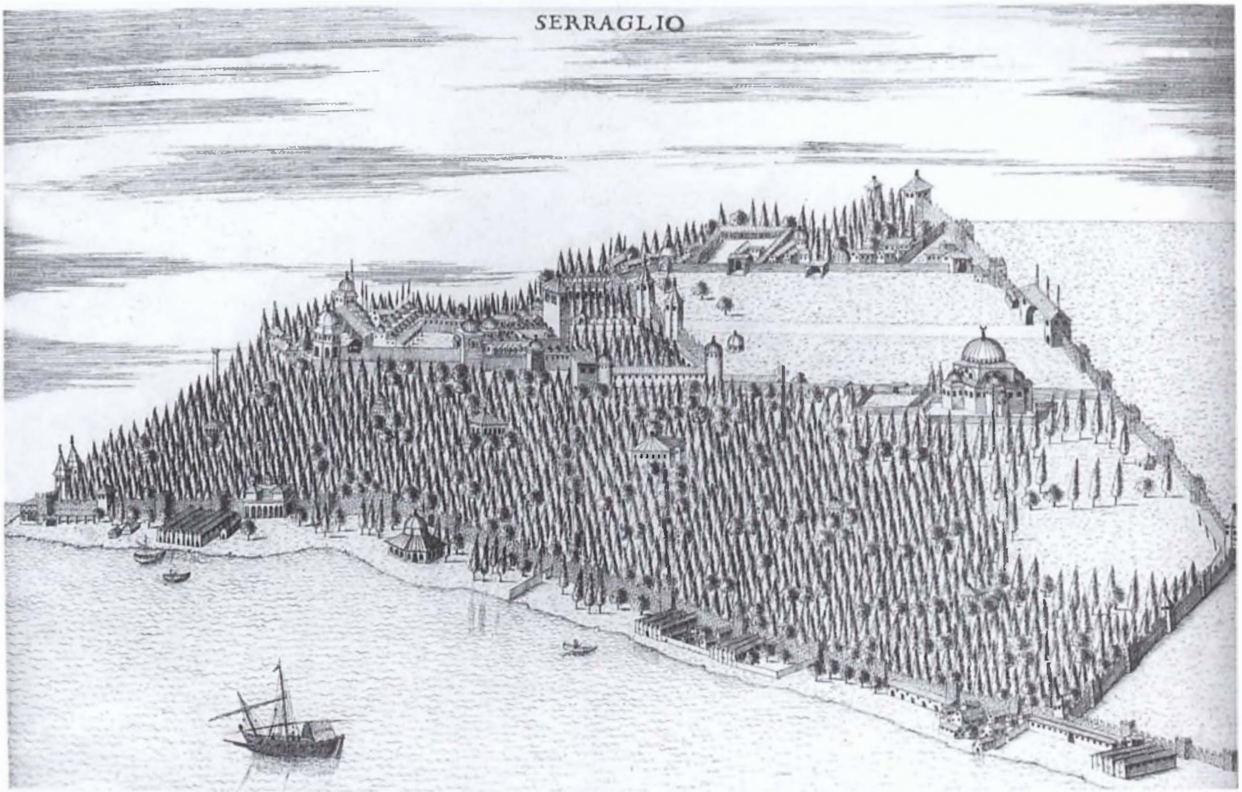
29. Levha Willem Van de Velde, Haliç'ten panoramik Topkapı Sarayı resmi, yak. 1665-70. Özel Koleksiyon, Eldem ve Akozan, *Topkapı*.

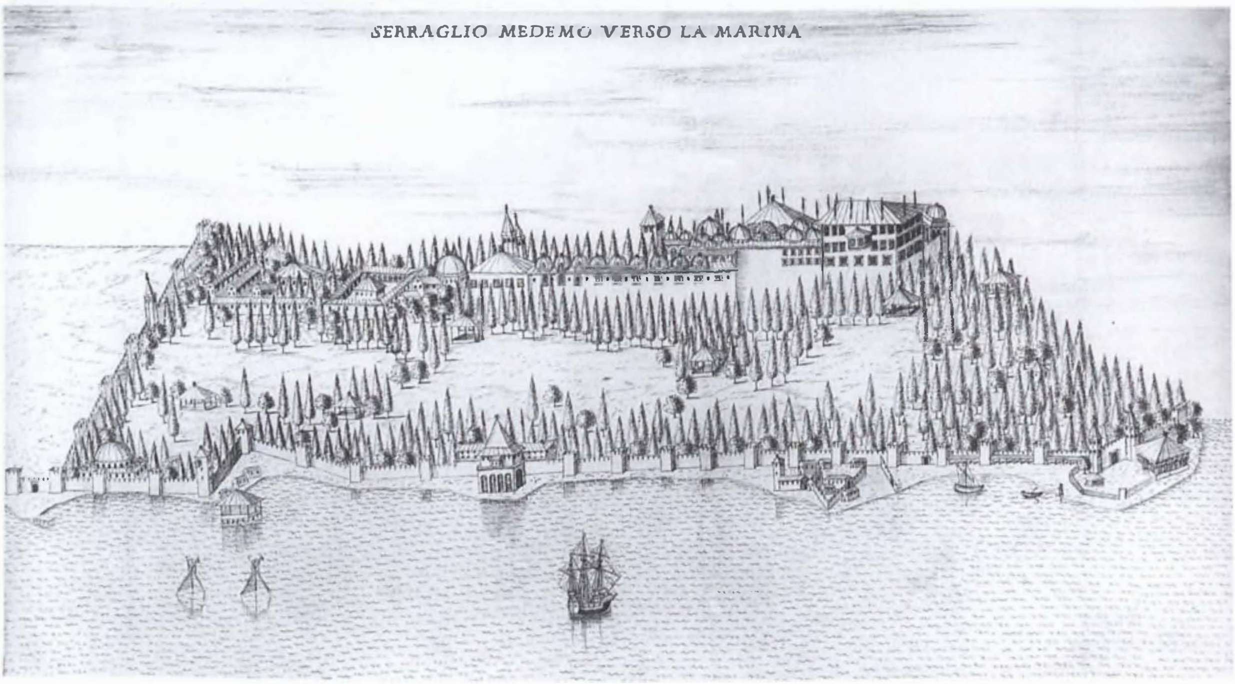

30a Levha Topkapı Sarayı'nın Haliç'ten panoramik görünümü, yak. 1672, Grelot, *Relation nouvelle*.

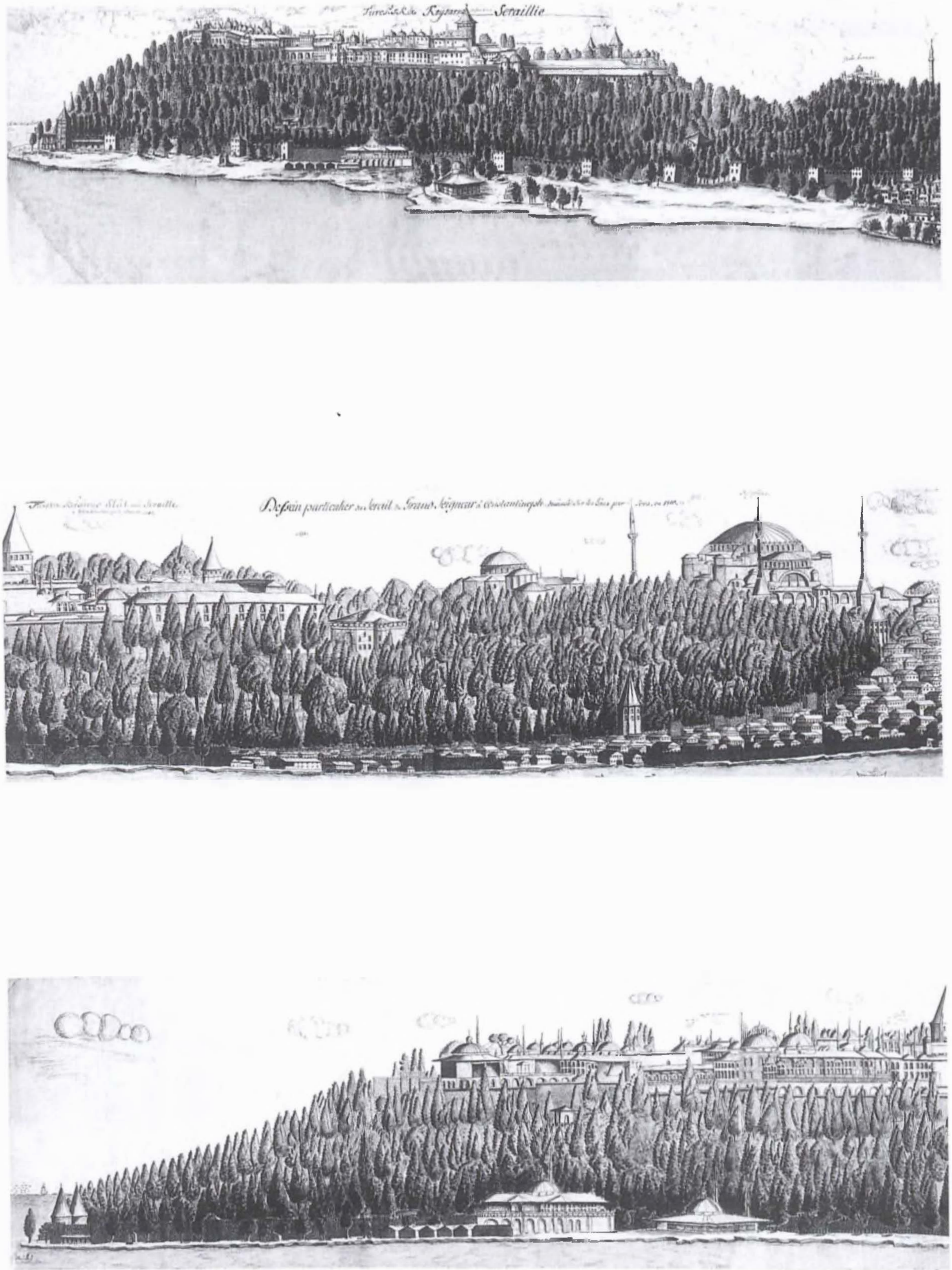

30b Levha İstanbul kuşbakışı haritası: Topkapı Sarayı ve karşısında Üsküdar Sarayı. Grelot, *Relation nouvelle*.

31a Levha Francesco Scarella, Haliç'ten Topkapı Sarayı çizimi, 1686. Albüm, MS. Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8627, 3. fol..

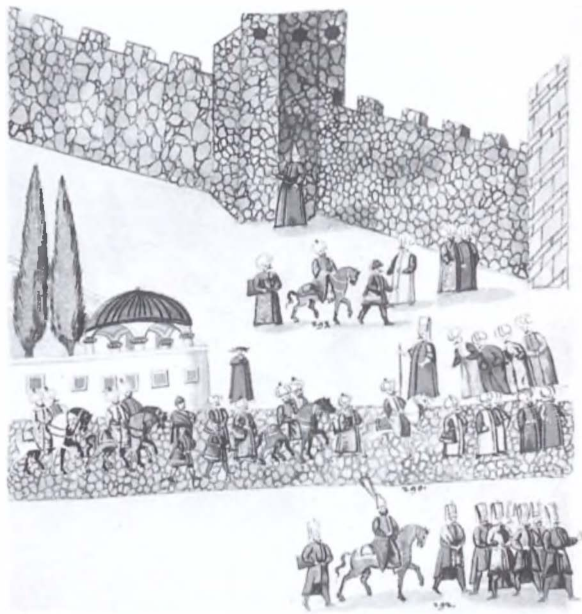

31b Levha Francesco Scarella, Marmara Denizi'nden Topkapı Sarayı çizimi, 1686. Albüm, MS. Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8627, 4. fol..

32a-c Levha Cornelius Loos, 1710-11'de Haliç'ten panoramik Topkapı Sarayı görünümleri, Stockholm Nationalmuseum. Alfred Westholm, *Cornelius Loos*, Stockholm, 1985.

33a

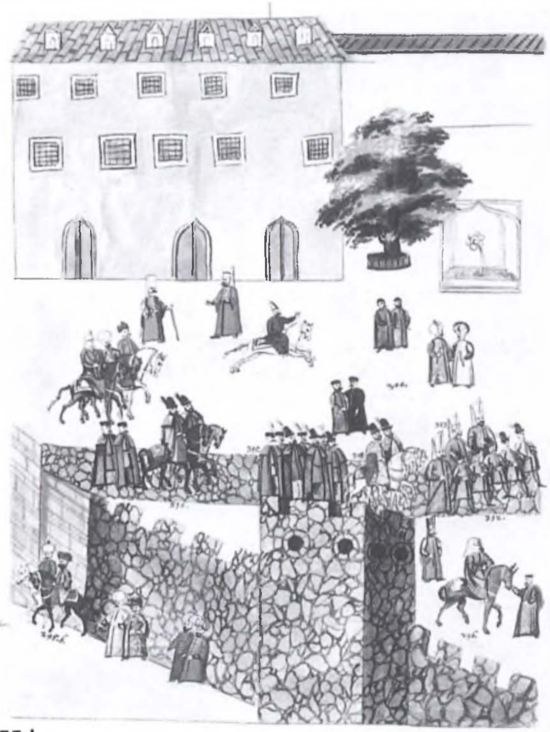

33b

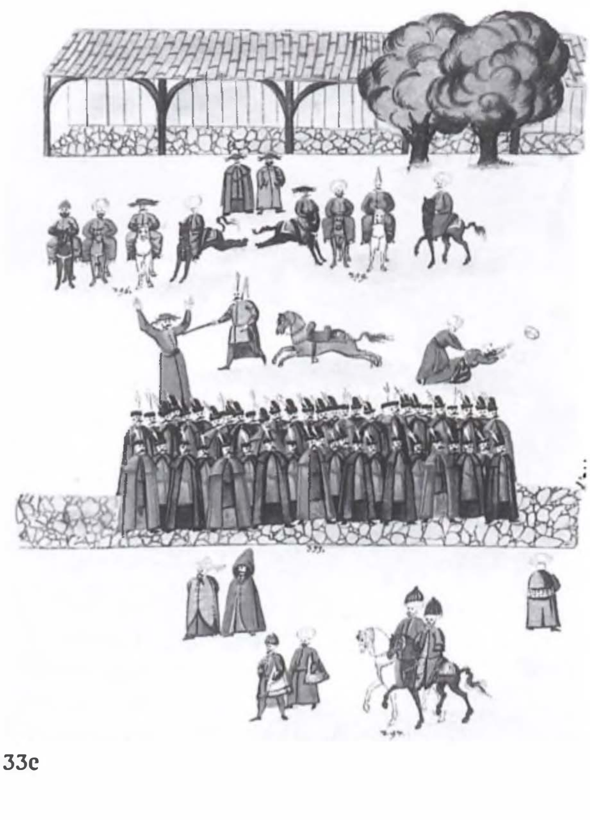
33a-q Levha Bir Avusturya elçisinin 1570'lerdeki barış döneminde kabul töreni, yapışık sayfanın altında, zincire vurulmuş esirler ve mızraklarda sergilenen düşman kafalarıyla bir savaş dönemi geçit töreni de gösteriliyor. Lewenklau albümü, yak. 1586, MS. Viyana Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8615, 129, 135. 1573 ve 1578 arasında David Ungand elçiliği sürecinde yapılmış bir grup çizime dayandığı sanılıyor; bu dizinin, Zacharias Wehme'ce kopya edilmiş başka bir versiyonu Dresden, Sächische Landesbibliothek, no. 12a'dadır.

33c

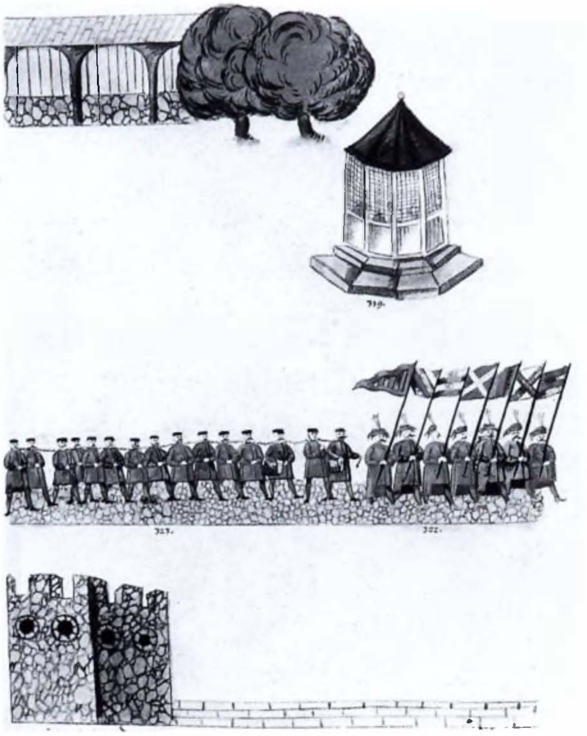
33d

33e

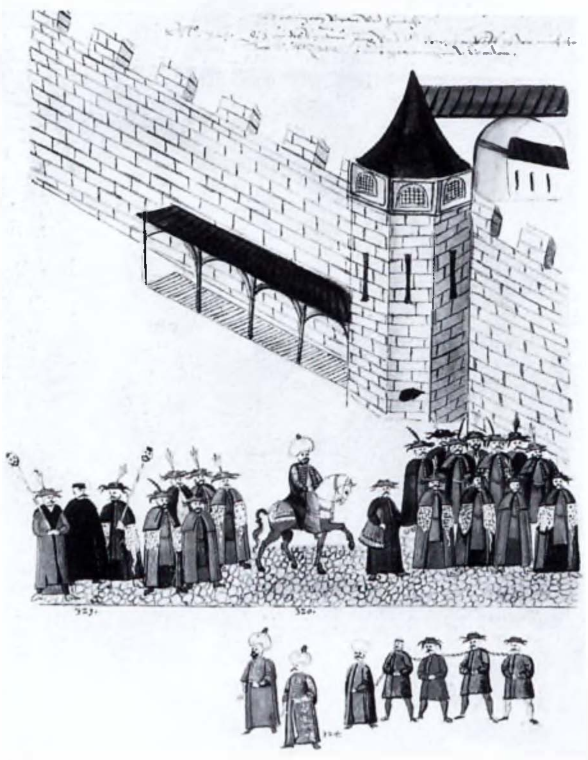
33f

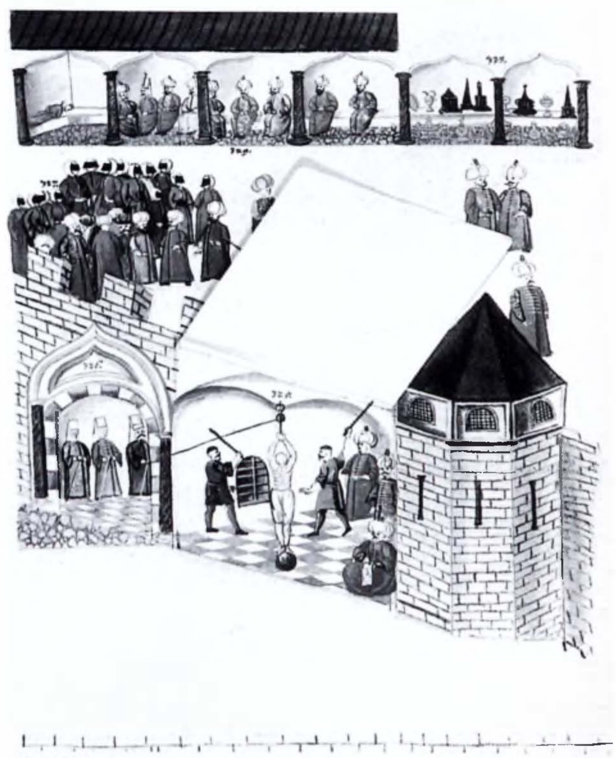
33g

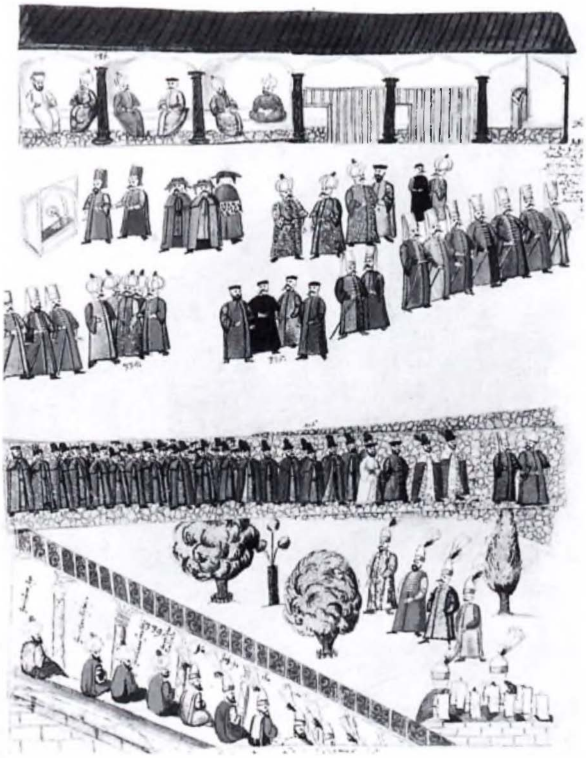
33h

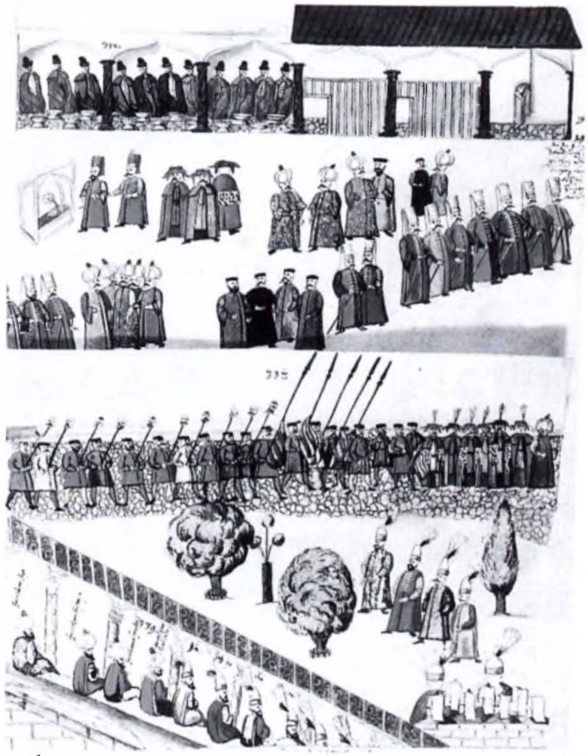
33i

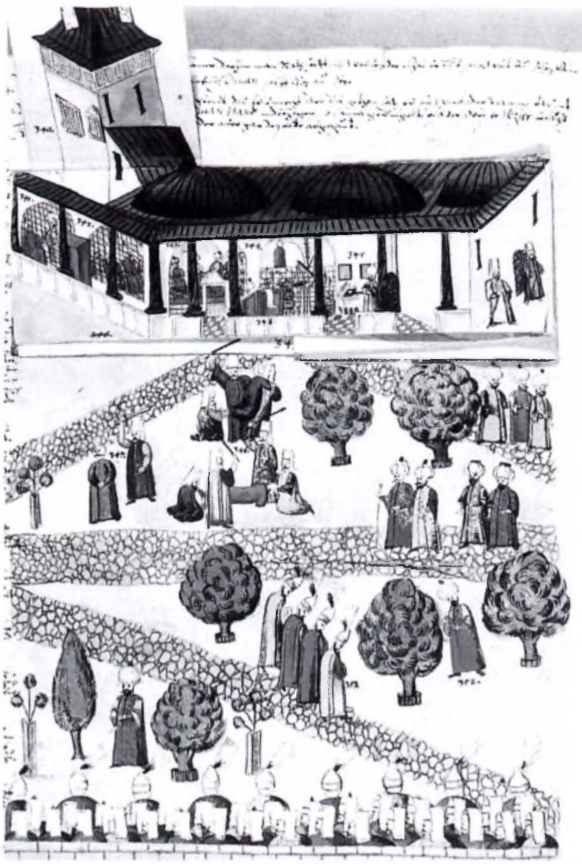
33j

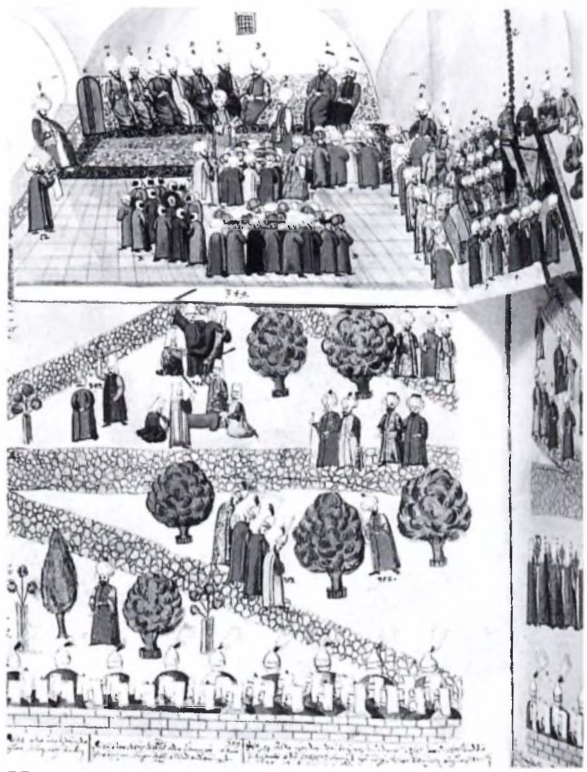
33k

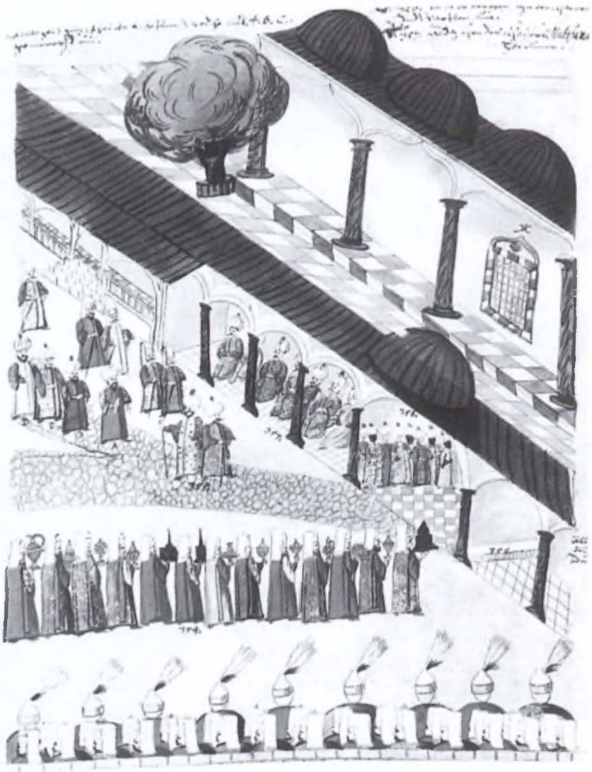
33l

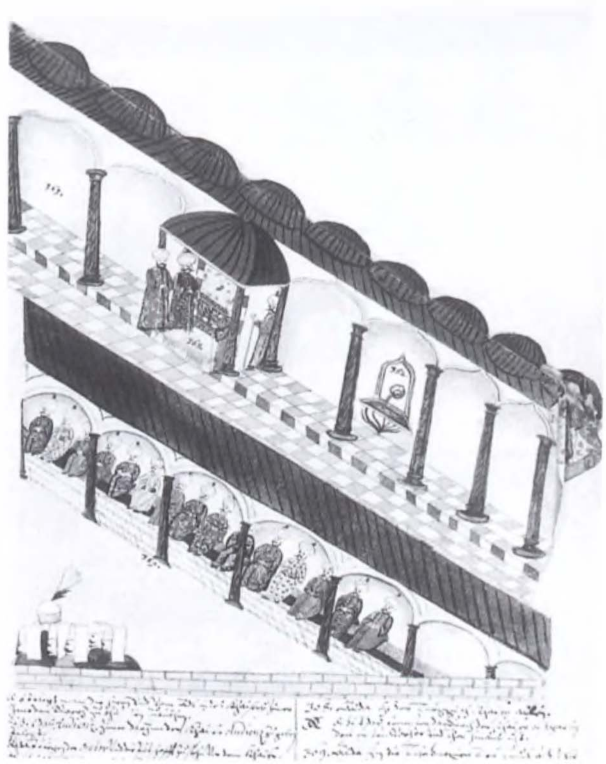
33m

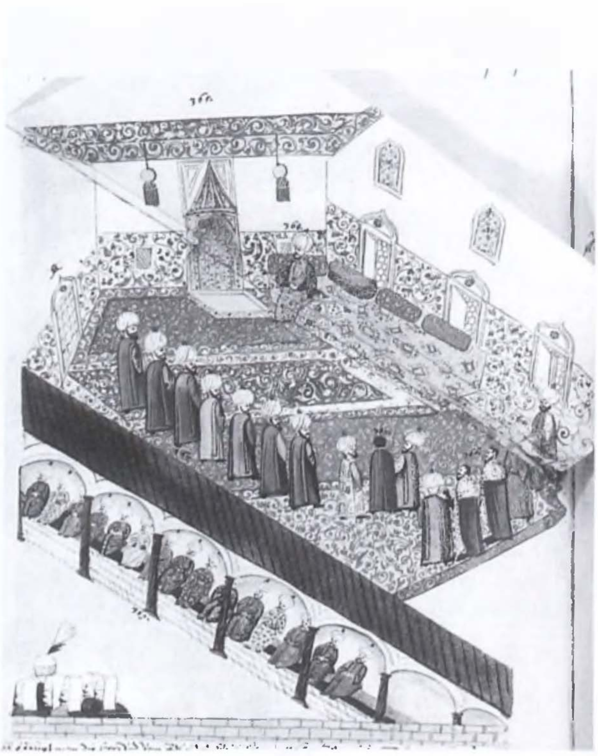
33n

33o

33p

33q

Kısaltmalar

Not. Bibliyografya, notlar ve resim başlıklarında kısaltılmış olarak gösterilen ansiklopedi, arşiv malzemesi ve yazmanların listesi.

ASV
Archivio di Stato di Venezia

BA, Ali Emiri
Başbakanlık Arşivi, Ali Emiri

BA, BNE
Başbakanlık Arşivi, Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Bina Emîni

BA, Cevdet
Başbakanlık Arşivi, Cevdet, Saray

BA, KK
Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci

BA, MD
Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defterleri

BA, MM
Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver

EI1
Encyclopedia of Islam, I. edisyon, Leiden, 1913-42

EI2
Encyclopedia of Islam, 2. edisyon, Leiden, 1956

İÜ, F.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Farsça Yazmalar

İÜ, T.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar

TSA, D.
Topkapı Sarayı Arşivi, Defter

TSA, E.
Topkapı Sarayı Arşivi, Evrak

TSA, SP.
Topkapı Sarayı Arşivi, Sinan Paşa Arşivi

TSK, A.
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III

TSK, B.
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdad

TSK, EH.
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Emanet Hazinesi

TSK, H.
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine

TSK, R.
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan

TSK, YY.
Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Yeni Yazmalar

Bibliyografya

Seçme Birincil Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

İSTANBUL, BAŞBAKANLIK ARŞİVİ

Ali Emiri

24, 959 (1551-52), Kanuni

250, 952 (1545), Kanuni

308, 935-36 (1528-29), Kanuni

Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Binâ Emîni (BNE)

15899, 1151 (1738-39), Topkapı Sarayı Tamir Defteri

15900, 1155 (1742-43), Topkapı Sarayı Tamir Defteri

15901, 1156 (1743-44), Topkapı Sarayı Tamir Defteri

Cevdet

355, 1181 (1768), Saray, Dolap Ocağı Tamiri Masraf Defteri

684, 1172 (1758), Saray, Kayıkhane ve Değirmen Ocağı Keşif Defteri

1853, 1230 (1815), Saray, Bâb-ı Hümâyûn Keşif Defteri

2026, 1233 (1818), Saray, Buzcıyân-ı Hâssa Ocağı Keşif Defteri

2236, 1227 (1812), Saray, Bâb-ı Hümâyûn Hazinesi tamiri için Arz

2370, 1179 (1766), Saray, Bâb-ı Hümâyûn Keşif Defteri

2636, 1152 (1739), Saray, Balıkhane Kasrı Keşif Defteri

3323, 1175 (1761), Saray, Hasbahçenin kumu için Arz

4175, 1203 (1788-89) Saray, Hasbahçenin kumu için Arz

4193, 1231 (1816), Saray, Hasbahçenin kumu için Arz

6182, 1217 (1802), Saray, Dolap Ocağı Kasrı Perdeleri

6336, 1162 (1749), Saray, Yalı Köşkü için Gümüş Taht Masrafı

7063, 1149 (1737), Saray, Dolap Ocağı Keşif Defteri

7105, 1151 (1739), Saray, Sırça Saray Keşif Defteri

7473, 1221 (1806), Saray, Hasbahçeye 1151 kayık kum için Arz

7709, 1178 (1764-65), Saray, Has Ahır Keşif Defteri

7885, 1179 (1765), Saray, Hasbahçeye 1200 kayık kum için Arz

8026, 1175 (1761-62), Saray, tamir için Arz

8627, 1197 (1783), Saray, Orta Kapıda silahların yaldızlanması için Arz

Kâmil Kepeci (KK)

664, 976-77 (1596-70), Teşrifat

664M, 955 (1548-49), Teşrifat

666, 1025-29 (1616-20), Teşrifat

667, 1036-37 (1627-28), Teşrifat

676M, on sekizinci yüzyıl, Teşrifat

1764, 932-38 (1525-32), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

1765, 950 (1543-44), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

1769, 980-82 (1573-74), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

1770, 982 (1582), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

1771, 990 (1582), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

1863, 940 (1533-34), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

2284, 993 (1585), Büyük Ruznamçe Kalemi, Müsvedde-i Varidat ve Masarifat (İnam Defteri)

7094, 895 (1489). Saray, Masraf-ı Şehriyari (Harc-ı Hassa)

7097, karışık 933 (1527) ve 935-36 (1528-29), Saray, Masraf-ı Şehriyari (Harc-ı Hassa)

7098, 963 (1555-56), Saray, Masraf-ı Şehriyari (Harc-ı Hassa)

7100, 980 (1572-73). Saray, Masraf-ı Şehriyari, (Harc-ı Hassa)

7102, 1007 (1598-99), Saray, Masraf-ı Şehriyari, (Harc-ı Hassa)

7104, 1048-50 (1639-40), Saray, Masraf-ı Şehriyari (Harc-ı Hassa)

7110, 1094-95 (1683-84) Saray, Masraf-ı Şehriyari, (Harc-ı Hassa)

7125, 1121 (1710), Saray, Masraf-ı Şehriyari (Mefruşat Defteri)
7140, 1208 (1794), Saray, Masraf-ı Şehriyari (Tamir Defteri)
7154, 883-85 (1478-80), Saray, Hasbahçe (Dergâh-ı Âli Mevacib Defteri)
7270, 873 (1469), Saray, Matbah Masrafı

Maliyeden Müdevver (MM)
55, 940-65 (1533-58), Muhasebe Defteri
148, 990-91 (1582-83), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
316, 1087-88 (1676-77), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
373, 1050 (1640-41), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
383, 1003 (1594-95), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
397, 1019 (1610), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
403, 1043-45 (1633-36), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
422, 989-90 (1581-82), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
424, 1089-90 (1677-79). İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
436, 1013 (1604), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
443, 1058-59 (1648-49), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
487, 983 (1575), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
511, 988 (1580), Muhasebe Defteri
523, 947 (1540-41), Muhasebe Defteri
559, 942-43 (1535-36), Mevacib Defteri
646, 1039 (1630), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
648, 1034-35 (1624-25), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
653, 1021-23 (1612-14), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
672, 1030-31 (1621-22), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
699, 1094-95 (1683-84), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
750, 999-1000 (1591-92) Kasr-ı Hümayun Muhasebe Defteri
753, 1076-77 (1666-67), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
776, 1079 (1668), Muhasebe Defteri
847, 1031 (1622), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
855, 1028-29 (1619-20), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
858, 1027-27 (1617-18) İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
861, 1027 (1618), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
899, 1047-48 (1638-39), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
903, 967-69 (1560-62), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
908, 1076 (1665-66), Saray İnşaatı Masraf Defteri
954, 1032 (1623), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
1250, 1083 (1672-73), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
1258, 1078 (1667-68), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
1575, 1036 (1626-27), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
1690, 1016, (1610-11), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
1756, 1038-39 (1629-30), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
1947, 1092-93 (1681-82), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
2079, 1043 (1633), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
2126, 1097-99 (1686-88), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
3903, 1005 (1597), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
4352, 1079 (1668-69), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
4435, 1005-6 (1597), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
4967, 1099-1101 (1688-90), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
5530, 1010-11 (1601-2), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
5549, 1080 (1669-70), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
5633, 1008-9 (1600-10), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
5653, 1053 (1643-44), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
6019, 1011-12 (1603-4), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
7274, 1097 (1684-86), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
7534, 984 (1576-77), Ahkam-ı Maliye Defteri
7668, 928-33 (1522-27), Tophane-i Amire ve Otaklar Muhasebe Defteri
15484, 1068-69 (1657-58), Saray-ı Cedid Tamirat Defteri
17884, 934-35 (1527-28), İstanbul Harc-ı Hassa Defteri
17887, 931 (1525) Masraf Defteri

Mühimme Defterleri (MD)
On altıncı yüzyıl MD 1'den 73'e kadar tamamen kullanılmıştır.

İSTANBUL, TOPKAPI SARAYI ARŞİVİ (TSA)

Defter (D)
D 3, sayı 1, 907 (1502), Mevcudat-ı Hizane-i Amire-i Enderuni
D 3, sayı 2, 907 (1502), Mevcudat-ı Hizane-i Amire-i Enderuni
D 3, sayı 3-4 (tarihsiz), Mevcudat-ı Hazine-i Amire-i Enderuni
D 4, 901 (1496), Mevcudat-ı Hazine-i Amire-i Enderuni
D 5, 919 (1513-14), Mevcudat-ı Hazine-i Amire-i Enderuni
D 34, III. Murad-III. Mehmed, Filori Defteri
D 448, II. Abdülhamid, Saray Tamiratı Keşif Defteri
D 449, 1291-92 (1874-75), Saray Tamiratı Keşif Defteri
D 474, 1305-6 (1887-88), Saray Tamiratı Keşif Defteri
D 1085, 953-65 (1546-58), Hazine Defteri
D 1098, 1209 (1794-95), Saray Mefruşat Defteri
D 2001, sayı 1-13, 1131-32 (1718-19), Seferli Odası İnşaatı Masraf Defteri
D 2002, 1131 (1718), Kitabhane-i Enderun-i Hümâyûn İnşaatı Masraf Defteri
D 2233, 1222 (1807), Saray Tamiratı Keşif Defteri
D 2596, 1238 (1823), Saray Tamiratı Keşif Defteri
D 2956, 1197 (1782), Değirmen Ocağı Tamiri Keşif Defteri
D 3130, 1207 (1792-93), Saray Tamiri Masraf Defteri
D 4462, 1124 (1712), Saray-ı Cedid Tamiri Keşif Defteri
D 4467, 1206 (1791), Saray Tamiri Masraf Defteri
D 4855, 971 (1564), Hazine Defteri
D 5400, 1215 (1800), Saray Mefruşat Defteri

D 7257, 1019-20 (1610-11), Saray-ı Amire Su Yolları Tamir Masrafları

D 7455, 1022 (1613-14), Saray-ı Amire Su Yolları Tamir Masrafları

D 7828, 1281 (1864), Yeni Saray'da Hazine Koğuşu İnşası Masrafı

D 7843, I. Süleyman, Mevacib Defteri

D 7851 sayı 1-2, onsekizinci yüzyıl Arz Odası Mefruşat Defteri

D 8583, sayı 1, 1119 (1707), Sırça Saray Tamiri Masraf Defteri

D 8583, sayı 2, 1119 (1707), Sırça Saray Mefruşat Defteri

D 9176, 892 (1487), Hazine-i Amire-i Biruni Mevcudu

D 9587, II. Bayezid, Mevacib Defteri

D 9636, 972 (1564-65), Hassa Bahçeler Masraf Defteri

D 9706, sayı 2, 932 (1525-267), Mevacib Defteri

D 9706, sayı 5, erken on altıncı yüzyıl, Mevacib Defteri

D 9713, 881 (1476), Mehmet Paşa'nın Hazine-i Amire Mevcudu Defteri

D 9715, on altıncı yüzyıl, Çini Defteri

D 9823, on altıncı yüzyıl, Dış Divanhane Esbab Defteri

D 9834, 1036-38 (1626-27), Hasbahçe Su Yolları Tamiri Masraf Defteri

D 9916, sayı 1-65, On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar, Saray Tamiratı Keşif Defteri

D 10137 Saraya getirilen sular ve dağıtıldıkları şadırvanlarla çeşmeler hakkında II. Bayezid'e sunulan tarihsiz ariza (1511 civarı)

D 10141, I. Süleyman, Mevacib Defteri

D 10169, on dokuzuncu yüzyıl, Akağalar Mahalli tamiri için Arz

D 10384, 1173 (1760), Hasırcıyan Ocağı tamiri için Arz

D 10749, 1205-17 (1790-1803), Sırkâtibi Ahmed Ruznamesi

Evrak (E)

E 105, sayı 16, 1227 (1812), Yalı Kasrı Tamiri Keşif Defteri

E 105, sayı 24, 1232 (1818-7) İncüli Kasr-ı Hümayunu Ocağı Keşif Defteri

E 1086, 1222 (1807), III. Selim Ruznamesi

E 8731, 1048 (1638), Bostancıbaşından IV. Murad'a Saray Tamiri ile ilgili Mektup

E 9493, (1308-91), Enderun-ı Hümâyûn Planı

E 9704, 953 (1546), Bahçe-i Amire Kârhanesinde Kesilen Filori Defteri

E 12009, 989-98 (1581-90), Bodrum-ı Amire Mevcudu

E 12019, 883 (1478), Kale-i Sultaniye Tarihi

E 12307, sayı 2, erken on altıncı yüzyıl filigranlı Enderun Hamamı Planı

E 12357, 1205 (1790-91), III. Selim Ruznamesi

E 12359, sayı 1-3, 1171-77 (1757-63), III. Mustafa Ruznamesi

E 12360, sayı 1-17, 1192-1203 (1778-79), I. Abdülhamid Ruznamesi

Sinan Paşa Arşivi (SP)

SP 77, 997-1001 (1598-93), Sinan Paşa Bina Masrafları Defteri

ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA (ASV)

Costantinopoli, Collegio Relazione degli Ambasciatori

Busta 4 Anonima (1556). Relatione di Costantinopoli di un nobile Venetiano in compagnia di Antonio Barbarigo

Busta 5: no. 13 (1576) Soranzo, Giacomo. Relazione; no. 15 (1578) Cornaro, Giovanni. Relazione; no. 16(1582) Soranzo, Giacomo. Relazione; no. 17 (1582) Venier, Maffeo. Relazione; no. 21 (1608) Bon, Ottaviano. Relzione.

Costantinopoli, Senato Dipacci

Filza 1 A, Dispacci varie, 1484-1557

Filza 2, Dispacci, P. Bragadin, 1524-25

Filza 3, Dispacci, G. Sorazo, 1567-68

Filza 3C, Dispacci, H. Ferro, 1561-62

Filza 5, Dispacci, B. Navagero, 1550-51

Filza 6, Dispacci, M. A. Barbaro, 1573

Filza 12, Dispacci, N. Barbarigo, 1578

Filza 13, Dispacci, N. Barbarigo, 1579

Filza 14, Dispacci, P. Contarini, 1580

Filza 15, Dispacci, P. Contarini, 1581

Filza 16, Dispacci, G. Soranzo ve P. Contarini, 1582

Yayınlanmış ve Yayınlanmamış Birincil Kaynaklar

'Abdi Paşa. *Veḳâyi'nâme*. Yazma. TSK, H 1363.

'Abdü'l-Laṭîf. *Âyine-i derûn*. Yazma, TSK, YY 195.

Abû'l-Fazl 'Allâmî, *The Â'în-i Akbarî*. 3 cilt Tercüme eden H. Blochmann. İkinci edisyon 1927. tekrarbasım New Delhi, 1977.

Aḥmed bin İbrâhîm, *Ḥamîletü'l-Küberâ*. Yazma. TSK; EH 1403.

Aḥmed Paşa. *Ahmed Paşa Divanı*. Haz. A. N. Tarlan. İstanbul, 1966.

'Âkif, Mehmed. *Teşrîfât Defteri*. Yazma. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2108 (1757'den 1761'e kadar bir *Teşrifat Defteri*).

Albèri, Eugenio, Hazırlayan *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il XVI secolo*. 3. Seri, cilt 1-3, Floransa, 1842-55.

Alberti, Tommaso, *Viaggio a Costantinopoli di Tommaso Alberti (1609-1621)*. Hazırlayan A. B della Lega. Bolonya, 1889 (Ottaviano Bon'un raporunun belirtilmeden çıkarılan kopyası).

'Âlî, Mustafâ Gelibolu. *Nuṣḥatü's-selâṭîn*. A. Tietze tarafından *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, olarak çevrilmiş ve hazırlanmıştır. 2 cilt. Viyana, 1979, 1982.

— *Künhü'l-aḫbâr*. Yazma. İÜ, T 5959.

— *Mevâ'id ün-nefâ'is fî ḳavâ'idi'l-mecâlis*. İstanbul, 1956.

Amman, Johann Jacob. *Reiss in das gelobte Land: Von Wien auss Oesterreich, durch Ungariam, Serviam, Bulgariam und Traciam auf Constantinopel* ... Zürih, 1618.

Angiolello, Giovanni Maria. *Di Gio, Maria Angiolello e di suo inedito manoscritto*. Hazırlayan A. Caparozzo. Vicenza, 1881.

— *Historia Turchesca* (1300-1514). Haz. I. Ursu. Bükreş. 1909. (Ursu metni Donado da Lezze'ye yakıştırıyor)

Anonim. III. Mehmed döneminde (1595-1603) Osmanlı Devlet örgütü üzerine yazılmış Yönetim Risalesi. Yazma. Paris, Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc 146.

Anonim. *Coppia de una lettara*. Belgrad, 7 Temmuz 1532.

Anonim. *Die altosmanischen anonymen Chroniken Tevârîḫ-i Âl-i 'Oṣmân*. Haz. Friedrich Giese, 2 cilt, Breslau ve Leipzig, 1922, 1925.

Anonim. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*. Ankara, 1938.

Anonim. *Kitâb-u Mesâlih'il-Müslîmîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*. Haz. Yaşar Yücel. 2 cilt. Ankara, 1980-81.

Anonim. *Leben und Taten der Türkischen Kaiser- Die anonyme vulgaergriechische Chronik Codex Barberinianus Graecus III (Anonymous Zoras)* Haz. ve çeviren Richard F. Kreutel. Viyana, Köln ve Graz, 1971.

Anonim. *Onaltıncı Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi* (1373-1512). Haz. Şerif Baştav, Ankara, 1973.

Anonim. *Osmanlı Devleti Düzenine Ait Metinler; Kitâb-ı Müstetâb*. Haz. Yaşar Yücel. Ankara, 1974.

Anonim. "*Relazione anonima* [1579]" Albèri'de, cilt 1. s. 437-68.

Anonim. *Risâle der beyân-ı temeddün ve 'imâret*. Yazma. TSK, R 2044.

Anonim. "Testament de Amyra Sultan Nichemedy", Süheyl Ünver, *Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü ve Hadiseleri Üzerine Bir Vesika*, İstanbul, 1952.

Arvieux, Laurent, Chevalier d', *Mémoires du chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roi à la Porte*. Haz. P. Labat. 6 cilt. Paris, 1735.

'Âşıḳpaşazâde, Derviş Aḥmed. *Die altosmanische Chronik des 'Âşıkpaşazâde*. Haz. Friedrich Giese. Leipzig, 1929.

'Atâ', Aḥmed Tayyârzâde. *Târîḫ-i 'Aṭâ*. 5 cilt İstanbul, 1292-93 (1875-76).

'Ayn-ı 'Alî Efendi. *Ḳavânîn-i âl-i 'Oṣmân der Ḫülâṣa-i Meżâmîn-i Defter-i Dîvân*. Haz. Tayyib Gökbilgin. İstanbul, 1979.

Ayvansarâyî, Ḥâfız Ḥüseyin. *Ḥadiḳatü'l-cevâmic*. 2 cilt İstanbul, 1865.

Babur, Ẓâhir al-Dîn Muḥammad. *Vekâyi. Babûr'un Hâtıratı*. Çeviren R. R. Arat. 2 cilt. Ankara, 1943, 1946.

Badoaro, Andrea. "Relazione [1573]", Albèri'de, cilt 1, s. 347-68.

Barbarigo, Antonio, "Sommario della relazione [1558]", Albèri'de, cilt 3, s. 145-60.

Barbarigo, Daniele. "Relazione [1564]", Albèri'de, cilt 2, s. 1-59.

Barbaro, G., Contarini, A., ve başkaları *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*. Haz. Lord Stanley of Alderley. Çeviren W. Thomas ve S. A. Roy. Londra, 1873.

Barbaro, Marcantonio. "Relazione [1473]," Albèri'de cilt 1, s. 299-346.

Barbaro Marcantonio ve Tiepolo, Antonio. *Dell'audientia data da Selim Imperatore de Turchi alla Ambasciatore et Baili de Venetiani in Costantinopoli (1573)*. Yazma. Venedik, Museo Corer, Codex Cicogna 3723 (no. 6), s. 33-35.

Barkan, Ömer Lütfi, haz. "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri," *Belgeler* 9, no. 13 (1979): 1-380.

— *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*. 2 cilt. Ankara, 1972-79.

Barozzi, Nicolò ve Berchet, Guglielmo, Haz. *Le Relazioni degli Stati Europei lette al senato degli ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettimo, Turchia*. Venedik, 1871.

Bassano da Zara, Luigi. *I Costumi et i modi particolari della vita de' Turchi*. 1545 Roma edisyonunun bir faksimelesi ile haz. Franz Babinger. Münih, 1963.

Baudier, Michel. *Histoire général du Serrail, et de la Cour du Grand Seigneur, Empereur des Turcs, ou se voit l'image de la grandeur othamane, le Tableau des passion Humaines, et les examples des inconstances prosperitez de la Cour*. Paris, 1624.

Beauvau, Henry de. *Relation journalière du Voyage du Levant*. Lion, 1609.

Becagut, Alexis. *Doe littere di mx Alexio Ambassator del Ill.(mo) s.nro al Gran s.(re) di Turchi scritte al p.(to) s.(re) del anno M.C.C.C.C.L.X.X.X.X.ij* ... Yazma. Londra, British Museum, Harley 3462, fol. 14a-19b.

Beldiceanu, Nicoara, Haz. *Code de lois coutumière de Mehmed II.* Wiesbaden, 1967.

Bembo, Lunardo, "Relazioni[1520]", Sanuto'da, cilt 28, s. 162ff.

Ben Meir, Joseph ben Joshua. *The Chronicles of Rabbi Joseph Ben Meir, the Sphardi.* İbraniceden çeviren C. H. F. Bialloblotzky. 2 cilt. Londra, 1893.

Bent, James Theodore, Haz. *Early Voyages and Travels in the Levant.* Londra, 1893.

Benvenga, Michele. *Viaggio di Levante, con la descrittione di Costantinopoli, e d'ogni altro accidente.* Bolonya, 1688.

Bernardo, Lorenzo. "Relazione [1592]", Albèri'de, cilt. 2, s. 321-426.

Beşir Çelebi. "Târih-i Edirne, Hikâyet-i Beşir Çelebi", *Türk Edebiyatı Örnekleri III.* içinde, haz İ. H. Ertaylan. İstanbul, 1946.

Bessarion [Cardinal]. "Encomium of Trebizond", Cyril Mango'da, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453.* Sources and Documents in the History of Art Series, Haz. H. W. Janson. Englewood Cliffs, N.J., 1972, s. 252-53.

Betzek, Jacob von. *Gesandtshaftsreise nach Ungarn in die Türkei in Jahre 1564-65.* Veröffentlichungen und Finnisch Ungarischen Seminars Universitaet München, no. 19. Haz. K. Nehring, Münih, 1979.

Bidlisî, İdrîs. *Heşt Behişt.* Yazma. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2198.

— *Tercüme-i Heşt Behişt.* Yazma. İstanbul TSK B 196 (Süleymaniye Esad Efendi 2198 yazmasının biraz kısaltılmış Farsça bir versiyonuna dayanan bir on sekizinci yüzyıl Osmanlıca çeviri, I. Mahmud'a sunulmuş)

Behiştî Sinân Çelebi. *Die Chronik des Ahmed Sinân Çelebi Gennant Bihîştî; Eine Quelle zur Geschichte des Osmanischen Reiches unter Sultan Bâyezid II.* Haz. Brigitte Moser. Münih, 1980.

Bobovi, Albert. *Description du Serail du Grand Seigneur par M. Girardin, ambassadeur de France à la Porte.* Paris, Bibliothèque Nationale, Yazma. Français Nouvelle Acquisition 4997. (Bobovi'nin *Serai Enderum*'unun Fransız elçisi [1644-89] Pierre Girardin açıklayıcı yorumlarıyla Fransızca çevirisi.)

— *Mémoires sur les Turcs.* 10 Kasım 1666 tarihli. Yazma. Cambridge, Mass., Harvard University, Houghton Library. Count Paul Riant Collection (Paris Bibliothèque Nationale yazmasının bir kopyası olan yazma Pierre Girardin'in mührü ile damgalıdır).

— *Serai Enderum, cioè, Penetrale del Seraglio detto nuovo dei Gran Sgri e Re Ottomani, la descrittione del loro vivere e costumi, et altri essercitii, da me Alberto Bobovio, Sequolitano Pollacho, fatta al qual tempo di Sultan Ibrahim strangolato, et nel'tempo del presente G.S. Sultan Memetto, Figliolo del predetto Sultan Ibrahim, ha qui con ufficio di Paggi di musica parecchi anni habitato.* Pera 20 Mayıs 1665 tarihli. Yazma. Londra, British Museum, Harley 3409.

— *Serai enderum ... von Alberto Bobovio.* Çeviren Nicholas Brenner. Viyana, 1667.

Bon, Ottaviano. *"Descrizione del Serraglio del Gransignore fatta dal Bailo Ottaviano Bon [1608]", Nicolò Barozzi ve Guglielmo Berchet'te,* s. 59-115.

Borderie, Bertrandon de la. *Le discours du voyage de Constantinople, envoyé dudict lieu à une Damoyselle.* Paris. 1546.

Bostân [Ferdî]. *Süleymânnâme.* Yazma. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3317.

Bostânzâde Yahyâ bin Meḥmed. *Vaḳ'a-i Oṣmâniyye.* Yazma. TSK R 1305.

Bragadino, Pietro. "Sommario della relazione (1526)", Albèri'de, cilt 3, s. 99-112.

— "Sommario della relazione (1526)". Sanuto'da, cilt 41, s. 52ff.

Breuning, Hans Jacob. *Orientalische Reyss Dess Edlen und Besten.* Strasburg, 1612.

Brocquière, Bertrandon de la. *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière* (1432). Haz. Charles Schefer. Paris, 1892.

Busbecq, Ogier Ghiselin de. *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq.* Haz. C. T. Forster ve J. B. Daniell. 2 cilt. Londra, 1881.

Ca'fer Çelebi, Tâcîzâde. "Hevesnâme", A. S. Levend'de, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul.* İstanbul, 1957, s. 68-95.

Ca'fer Efendi. *Risâle-i Mi'mâriyye: An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture.* Faksimile, notlarla çeviren Howard Crane. Leiden ve New York, 1987.

Cantemir, Demetrius. *The History of the Growth and Decay of the Othman empire.* Çeviren R. Tindal. 2 cilt. Londra, 1734-35.

Caoursin, Guglielmo. *Opere storiche di Guglielmo Caoursin.* Haz. E. Acinelli, S. Casali ve F. Rappini. Cenova, 1988.

Carbognano, Comidas de. *Descrizione topografica dello stato presente di Constantinopoli.* Bassano, 1794.

Carlier de Pinon. "Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon (1579)." Haz. E. Blochet. *Revue de l'Orient Latin* 12 (1909-11): 112-421.

Castiglione, Baldesar. *The Book of the Courtier.* Çeviren G. Bull. Harmondsworth, İngiltere, 1967.

Cavalli, Marino. "Relazione [1560]", Albèri'de, cilt 1, s. 271-97.

Celâlzâde Muṣṭafâ [Koca Nişâncı], *Selimnâme.* Yazma. TSK, R 1274.

— *Geschichte Sultan Süleyman Kânûnîs von 1520 bis 1557, oder Ṭabaḳât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik*. Haz. Petra Kappert. Wiesbaden, 1981.

Cevrî, İbrahîm Çelebi. *Cevrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanın Tenkidli Metni*. Haz. H. Ayan. Erzurum, 1981.

Chalkokondylas, Laonikos. *L'Histoire de la decadence de D'Empire Grec et éstablissement de celuy des Turcs; comprise en dix livres par Nicolas Chalcondyle Athenien*. Yunancadan çeviren Blaise de Vigenère. Paris. 1577.

Charrière, Ernest. *Négociations de la France dans le Levant*. 4 cilt. Paris, 1848.

Chesneau d'Aramon, Jean. *Le voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy au Levant* (1547). Haz. Charles Schefer. Paris, 1887.

Chishull, Edmond. *Travels in Turkey and Back to England.* Londra, 1747.

Choiseul-Gouffier, Comte de. *Voyage pittoresque de la Grèce*. 3 cilt. Paris, 1782-1822.

Clarke, Edward Daniel. *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*. Cilt 11. Londra, 1812.

Clavijo, Ruy Gonzales de. *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*. İspanyolcadan çeviren Guy Le Strange. Londra, 1928.

Codinos [Pseudo]. "Sur les dignitaires du palais et sur les dignités de la Grande Eglise", R. Guilland'da, *Recherche sur les institutions byzantines*, Cilt 2, s. 233-86. Berlin ve Amsterdam, 1967.

Coeck van Aelst, Peter. *The Turks in MDXXXIII: A series of Drawings made in that year at Constantinople by Peter Oeck of Aelst*. Faksimile, yayınlayan William Stirling-Maxwell. Londra ve Edinburg, 1873.

Commynes, Philippe de. *The Memoirs of Philippe de Commynes (1445-1509)*. Haz. Samuel Kinser, çeviren Isabelle Cazeaux. 2 cilt. Columbia, 1969, 1973.

Constantios, [Patrik]. *Constantiniade*. İstanbul, 1846.

Contarini, Bartolomeo. "Sommario della relazione [1519]", Albèri'de cilt 3, s. 56-68.

Contarini, Iacomo. "Relazione [1507]", Sanuto'da, cilt 7, s. 7ff.

Contarini, Paolo. "Relazione [1583]", Albèri'de, cilt 3, s. 209-50.

Contarini, Tommaso, "Relazione [1528]", Sanuto'da, cilt 48, s. 378ff.

Courmenin, Louis Deshayes de. *Voiage de Levant fait par la Commandement du Roy en l'année 1621*. Paris, 1632.

Courthop, George, "Memoirs of Sir George Courthop (1616-1685)", The Camden *Miscellancy*'de. Haz. S. C. Lomas, Londra, 1907.

Curipeschitz, Benedict. "Wegraysz Keyserlicher Maiestat Legation im 32. Jar zu dem Türcken geschickt ..." 5. bölüme ek, Gévay'da, 1. cilt.

— Yolculuk Günlüğü (1530). *Itinerarium Weygrayys Kün. May. postchafft gen Costantinopel zodem Turkischen Keiser Soleyman. Anno XXX., 1531*. Çeviren Ö. Nutku, Ankara, 1977.

Cyriacus of Ancona (Ciriaco d'Ancona). "Letters (1444-1446)", F. Pall'de "Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi", *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* 20 (1938): 9-68.

Dallam, Thomas, "The Diary of Master Thomas Dallam 1559-1600", J. T. Bent'te, *Early Voyages and Trovels in the Levant*. Londra, 1893, s. 1-98.

Deffens, Jacques Gassot de. *Le Discours du Voyage de Venise à Constantinople*. Paris, 1550.

Dei, Benedetto. *La Cronica dall'anno 1400 all'anno 1500*. Haz. Roberto Barducci. Floransa, 1985.

Dernschwam, Hans. *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55)*. Haz. Franz Babinger. Münih ve Leipzig, 1923.

Dervîş 'Abdullâh. *Risâle-i Teberdâriye fî Aḥvâl-i Ağa-ı dârüs-sa'âde*. Yazma. İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, Yazmalar, 2:233.

Dilich, Wilhelm. *Eigentliche kurtze beschreibung und Abrisz dero weitt bekümter Keyserlichen stadt Constantinopel nach itziger ihrer gelegenheit deren gleich vormahls in druck nie ausgangen nunmehr aber verfertigt durch Wilhelm Dilich*. Kassel, 1606.

Donà, Leanardo. "Relazione [1596]," Federico Seneca'da, *Il Doge Leonardo Donà, la sua vita, la sua preparazione politica prima del Dogado*. Padova, 1959, s. 263-321.

Donato, Giovanni Battista. *Viaggio a Costantinopoli di Gio: Battista Donado, Senator Veneto spedito Bailo alla Porta Ottamana l'Anno 1680-84, Osservati colla raccolta delle più curiose Notitie dal fù Dottor Antonio Benetti*. Haz. A. Benedetti ve F. M. Pazzaglia. 4 cilt. Venedik, 1688.

Donini, Marcantonio. "Relazione [1562]", Albèri'de, cilt 3, s. 173-209.

Doukas. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas: an Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina."* Haz. Harry J. Magoulias. Detroit, 1975.

Du Loir, Sieur. *Les Voyages du Sieur Du Loir*. Paris, 1659. (*Viaggio di Levante Del Signor di Loir*, adıyla çeviren F. F. Secretario. Venedik, 1671)

Enverî. *Düsturnâme*. Haz. M. Halil Yınanç. Türk Tarih Encümeni Külliyatı no. 15. İstanbul, 1928.

Eremya Çelebi Kömürcüyan. *İstanbul Tarihi XVII. asırda İstanbul*. Ermeniceden çeviren H. O. Andreasyan. İstanbul, 1952.

Es'ad Meḥmed Efendi. *Teşrîfât-ı Ḳadîme*. 1287 (1870). Yeni baskı, İstanbul, 1979.

Evliyâ Çelebi. *Seyâḥatnâme*. Cilt 1. İstanbul, 1314 (1896-97).

Fauvel, Robert. *Le Voyage d'Italie et du Levant, de Messieurs Fermanel, Fauvel, Baudouin de Launay, et de Stochove* (1630). Rouen, 1664.

Ferîdûn Aḥmed Beg. *Nüzhet ül-esrâr der sefer-i Zigetvâr*. Yazma. TSK, H 1339.

Figânî. *Kanuni Sultan Süleyman şairlerinden Figani ve Divançesi*. Haz. A. Karaman. İstanbul, 1966.

Filarete, Antonio Averlino, *Trattato di architettura*. Haz. A. M. Finoli ve L. Grassi 2 cilt. Milano, 1972.

Firdausî (Firdevsî), *The Shâhmâma of Fidausi*. Çeviren A. G. Werner ve E. Werner. 9 cilt. Londra, 1906.

Flachat, Jean Claude. *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique, et même des Indes Orientales (1740-1758)*. 2 cilt. Liyon, 1766, 1767. Cilt 2, s. 162-235.

Fossati, Caspare. *Aya Sofia, Constantinople as Recently Restored by the Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid*. Londra, 1852.

Fresne-Canaye, Philippe du. *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye (1573)*. Haz. M. H. Hauser. Paris, 1897.

Gainsford, Thomas. *The Glory of England; or, a True Description of many excellent prerogatives and remarkeable blessings, whereby She Triumpheth over all the Nations of the World* ... Londra, 1618.

Galland, Antoine. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*. Haz. Charles Schefer. 2 cilt. Paris, 1881.

Garzoni, Contantino. "Relazione del impero ottomano [1573]", Albèri'de, cilt 1, s. 369-436.

George of Trebizond. *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Haz. J. Monfasani. Binghamton, N. Y., 1984.

Georgius de Hungaria. *Chronica und Beschreibung der Türckey mit eyner Vorrhed D. Martini Lutheri. Unveranderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1530 sowie fünf weiterer "Türkendrucke" des 15. und 16. Jarhundert*. Haz. Carl Göllner. Viyana ve Köln, 1983.

Gerlach, Stefan. *Stefan Gerlachs des Aeltern Tagebuch der von zween glorwurdigsten Römischen Kaeysern Maximiliano und Rudolpho beyderseits den Andern dieses Nahmens ... an die ottamanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch den wohlgebohrenen Hernn David Ungnad ... Gesandtschaft ... (1573-1578) herfür gegeben durch Samuel Gerlach*. Frankfurt, 1674.

Geuffroy, Antoine F. "Briesve description de la court du grant Turc et ung sommaire du regne des Othmans (1542]", Charles Schefer'de, *Voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy au Levant*. Paris, 1887.

Gévay, Anton von. *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Varhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im 16. und 17. Jahrhunderte. 2 cilt. Viyana, 1840-42.*

Giovio, Paolo. *Gli elogi vite brevemente scritte d'huomini illustri di guerra, antichi et moderni*. Floransa, 1554.

Giustinian, Antonio. "Sommario della relazione [1514]", Albèri'de, cilt 3, s. 45-50.

Gontaut-Biron, Jean de [Baron de Salignac]. *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut-Biron, Baron de Salignac, (1605 à 1610)*, Haz. Comte Théodore de Gontaut, 2 cilt. Paris, 1888-89.

Greaves, John. "A Description of the Grand Signor's Seraglio", Londra, 1653. Yeni basımı, *Miscellaneus Works of John Greaves* içinde, 2 cilt. Londra, 1737, cilt 2, s. 585ff. (Ottaviano Bon'un raporunun İngilizce çevirisi, yazarı belirtilmeden yayınlanmış.)

Grelot, Guillaumu-Joseph. *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*. Paris, 1680.

Grey, Charles, haz. ve çeviren. *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Londra, 1873.

Gritti, Andrea. "Relazione [1503]", Albèri'de cilt 3, s. 9-43.

— "Relazione fatta in Pregadi per sier Andrea Gritti ritornato orator dil Signor turcho [1503]," Gritti'nin sekreteri Gian Giacomo Caroldo imzalı. Sanuto'da, cilt 5, s. 449-68.

Gudenus, Philipp Franz [Baron]. "Türkische Reise 1740-42" seçmeleri yayınlayan Gerhard Fritsch, *Pachas und Pest Gesandtschaft am Bosporus*. Graz ve Viyana, 1962.

Gyllius, Petrus [Gilles, Pierre]. *The Antiquities of Constantinople*. Latinceden çeviren John Ball. Londra, 1729.

Ḥâfız-ı Abrû, *Chronique de rois Mongols en Iran*. Çeviren K. Bayani, cilt 2. Paris, 1936.

Ḥâmidî, *Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Ḥâmidî*. Haz. İ. H. Ertaylan. İstanbul, 1949.

Harff, Arnold von. *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Coln (1496-99)*. Haz. Eberhard von Groote, Köln, 1860.

— *The Pilgrimage of Arnold von Harff.* Çeviren Malcolm Letts. Londra, 1946.

Ḥasanbeyzâde. *Ḥasanbeyzâde Tarihi*. Haz. Nezihi Aykut. Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, no. 1256, 1980.

Ḫayâlî. *Hayâlî Bey Divanı*. Haz. A. N. Tarlan, İstanbul, 1945.

Ḥaydar, Çelebi. *Rûznâme*. Yazma. TSK, R 1955.

Heberer von Bretten, Michael. *Aegyptica Servitus*. 1610. Karl Teply önsözlü yeni baskı, Graz, 1967.

Helâkî. *Helâkî Dîvânı*. Haz. Mehmet Çavuşoğlu. İstanbul, 1982.

Herberstein, Adam von. *Adam Freihern zu Herbersteins Gestandtschaftsreise nach Konstatinopel: Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok*. Haz. K. Nehring. Münih, 1983.

Hezârfen, Ḥüseyin. *Telḫîṣ'ül-beyân fî ḳavânîn-i âl-i oṣmân*. Yazma. Paris, Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turcs 40.

— *Tenḳîh-i tevârîḫ-i mülûk*. Yazma. TSK, R 1180.

Hierosolimitano, Domenico. *Relatione della gran Città di Costantinopoli*. Yazma, Londra, British Museum, Harley 3408, fols. 83-141.

Hierosolimitano, Domenico [Chierici, Alfonso]. *Vera relatione della gran città di Costantinopoli et in particolare del Serraglio del Gran Turco*. Bracciana, 1621. (Hierosolimitano'nun British Museum yazmasının daha uzun bir çalıntılı versiyonu. Chierici yazar olduğunu iddia ediyor.)

Hilâl al-Sâbi'. *Rusûm Dâr al-Khilâfah: The Rules and Regulations of the 'Abbâsid Court*. Çeviren Elie A. Salem. Beyrut, 1977.

Ḥıżır İlyâs, Ḥâfıẓ. *Leṭâ'if-i Enderûn*. İstanbul, 1276 (1859-60).

Hoberdanacz, Iohann. "Bericht Iohann Hoberdanacz's an König Ferdinand I, Innsbruck, 19 Februar 1529", Gévay'da, cilt. 1, s. 3-28.

İbn 'Arabşâh, Aḥmed. *Tamerlane, or Timur, the Great Amir, from the Arabic Life by Ahmed ibn 'Arabshâh*. Çeviren J. H. Sanders. Londra, 1936.

İbn Iyâs. *Journal d'un bourgeois du Caire: Chronique d'Ibn Iyâs*. Çeviren Gaston Wiet. 2 cilt. Paris, 1955-60.

İnciciyan, G. *XVIII. Asırda İstanbul*. Ermeniceden çeviren H. D. Andreasyan. İstanbul, 1976.

Iskandar Munshî, *Târîḫ-i 'âlam-ârâyi 'Abbâsî*. Çeviri: *The History of Shah 'Abbas the Great*. Çeviren R. M. Savory. 2 cilt. Boulder, Col., 1978.

al-Jâhiz [yakıştırma]. *Le Livre de la Couronne: Kitâb at-Tâc fî Aḫlâq ul-Mulûk*. Çeviren Charles Pellat. Paris, 1954.

Junis Beg [Iounus Bei] ve Gritti, Alvise. *Opera nova la quale dechiara tutto il governo del gran turcho* ... Venedik, 1537.

Jurischitsch, Nikolaus ve Lamberg, Joseph von. "Bericht Joseph von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I, überreicht in Linz, 23 Februar 1531", Gévay'da, cilt 1, s. 25-49.

Juwvaynî, 'Alâ' al-Dîn. *The History of the World Conqueror*. Çeviren J. A. Boyle. 2 cilt. Manchester, 1948.

Ḳabulî. *Külliyât-ı Dîvân-ı Ḳabulî*. Haz. İ. H. Ertaylan. İstanbul, 1948.

Ḳaraçelebizâde, 'Abdü'l-'azîz. *Ravżatü'l-Ebrâr*. Yazma. TSK, EH 1375.

Ḳaramânî [Karamanlı], Nişancı Meḥmed Paşa. "Osmanlı Sultanları Tarihi", çeviren Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*. içinde, İstanbul, 1925-49, s. 321-65.

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*. Yazma. TSK, R 1622.

Kemâlpaşazâde [İbn Kemâl]. *Tevârîḫ-i âl-i 'oṣmân*. Haz. Şerafettin Turan. 2 cilt. Ankara, 1954-57.

Khwândamîr. *Qânûn-i Humâyûnî: Also Known as Humâyûnnâma*. Çeviren Bani Prasad, Farsça metni hazırlayan M. Hidayet Hosain. Kalküta, 1940.

Ḳıvâmî. *Fetḥnâme-i Sultân Meḥmed*. Haz. Franz Babinger. İstanbul, 1955.

Knolles, Richard. *General Historie of the Turkes*. Londra, 1683.

Ḳoçi Beg, Muṣṭafâ. *Risâle-i Ḳoçi Beg*. 1041 (1631-32). İstanbul, 1277 (1861).

Koran. *The Glorious Qur'an*. Metin ve açıklamalı çeviri: Muhammad Marmaduke Pickthall. New York, 1977.

Kritovoulos of Imbros. *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos (1451-1467)*. Yunancadan çeviren Charles Riggs. Princeton, 1954.

Küçükçelebizâde, 'Âṣım Efendi. *Târîḫ*. (*Târîḫ-i Râşid*'in 6. cildi olarak yayınlanmıştır. 6 cilt.) İstanbul, 1282 (1865-66).

Kürkçüoğlu, Kemal Edib, haz. *Süleymaniye Vakfiyesi*. Ankara, 1962.

La Croix, François de. *Le Serrail des Empereurs Turcs ou Othomans*. Yazma. Paris, Bibliothèque Nationale, Fr. 6123.

— *Mémoires du Sieur de La Croix, cy devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople, contenans diverses relations très curieuses de l'Empire othoman*. 2 cilt. Paris 1684.

Laguna, Andres. *Avventure di uno Schiavo dei Turchi*. Haz. C. Acutis, Milano, 1983.

Lamberg, Joseph von ve Jurischitsch, Nikolaus. "Bericht Joseph von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an

König Ferdinand I. überreicht in Linz. 23 Februar 1531", Gévay'da, cilt 1, böl. 4, s. 25-49.

Lamberg, Joseph von ve Nogarola, Leonhard, Graf von. "Bericht Leonhards Grafen von Nogarola und Josephs von Lamberg an Könif Ferdinand I, überricht in Linz 11-12 September 1532", Gévay'da cilt.1, böl. 5; s. 25-42.

Languschi, Giacomo. "Exidio e presa di Costantinopoli nell'anno 1453 (dalla Cronica di Zorzi Dolfin)", Agostino Pertusi'de, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*. Ölümünden sonra düzenleyen Antonio Carile. Bolonya, 1983, s. 167-80.

Laṭîfî. *Evsâf-ı İstanbul*. Haz. N. Suner-Pekin. İstanbul, 1977.

Lenoir, Sieur de [takma ad]. *Nouvelle description de la ville de Constantinople*. Paris, 1721. (Hierosolimitano metninin belirtilmemiş çevirisi)

Lewenklau [Löwenklau ya da Loewenklau], Johannes [Hans]. *Neuwe Chronica Türkischer nation von Türken selbs beschrieben*. Frankfurt, 1590.

Leyṣîzâde Meḥmet Efendi. *Ḳânûnnâme-i âl-i ʿoṣmân*, Abdülkadir Özcan'da, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi* 33 (1982): 7-56.

II. Mehmed *Ḳânûnnâmesi*'nin on altıncı yüzyıldan kalma iki nüshasının eleştirili bir edisyonu; Viyana yazmasını Mehmed Arif *Ḳânûnnâme-i âl-i ʿoṣmân* başlığıyla yayınlamıştır, *Târîḫ-i Oṣmânî Encümeni Mecmûʿası* [TOEM], sayı 13-19, 1330 (1912); Leningrad yazması için bkz. Bosnalı Ḥüseyin Efendi, *Badâʾi al-Waḳâʾi*. Haz. A. S. Tveritonova. 2 cilt. Moskova, 1961, cilt 2, fol. 277b-83b.

Loḳmân bin Seyyid Hüseyin, *Hünernâme*. 2 cilt. Yak. 1584-85 ve yak. 1587-88, TSK, H 1523-24.

— *Mücmelü't-ṭomar* (*Ṭomâr-ı nesebnâme-i ʿâliyye*). 992 (1584). Yazma. Londra, British Library, Or. 1135.

— *Şehnâme-i âl-i ʿoṣmân*. 999 (1590-91), Yazma. Londra, Biritish Library, Add. 7931.

— *Şahanşâhnâme*. 2 cilt. 991 (1581-82) ve 1001 (1592). Yazma. İÜ, F 1404 (cilt 1); TSK, B200 (cilt 2).

— *Şâhnâme-i Selîm Hân*. Yak. 1581. TSK, A 3595, R 1537.

— *Silsilenâme*. 994 (1586). Yazma. TSK, H 1321.

Lubenau, Reinhold. *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*. Haz. W. Sahm. 2 cilt. Königsberg, 1912-20.

Ludovisi, Daniello de'. "Relazione" (1534), Albèri'de cilt. 1, s. 1-32.

Luṭfî Paşa. *Das Âṣafnâme des Lutfî Pascha nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel*. Haz. ve çeviren Rudolf Tschudi. Leipzig, 1910.

— *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*. İstanbul, 1341 (1922-23).

Machiavelli, Niccolò. *The Prince*. Çeviren T. G. Bergin. Northbrook, Ill., 1947.

Magni, Cornelio. *Quanto di più curioso e vago ha potuto raccogliere nel primo biennio da esso consumato viaggi e dimore per la Turchia*. 2 cilt. Parma, 1673-74 (1. cilt, s. 502-604'te Albert Bobovi metninin kısa bir versiyonu var.)

Majesca, George P., haz. *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Washington, 1984.

Malipiero, Domenico, "Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero, Parte prima e seconda degli annali", *Archivio Storico Italiano 7*, no. 1 (1843), 7, no. 2 (1844).

al-Maqrîzî. *Description historique et topographique de l'Egypte*. Çeviren P. Casanova, *Mémoires de l'Institut français d'Archéologie Orientale du Caire*, 3 (1906) içinde.

al-Mas'ûdî. *Les prairies d'or*. Haz. ve çeviren C. Barbier de Maynard ve Pavet de Courteille. 9 cilt. Paris, 1861-77.

Maurand, Jérôme. *Itinéraire d'Antibes à Constantinople (1544)*. Haz. ve çeviren L. Dorez. Paris, 1901. İtalyanca ve Fransızca metinler.

Meḥmed bin ʿÖmer bin Bâyezîd el-ʿÂşıḳ. *Menâẓırü'l-avâlîm*. 1006 (1597-98). Yazma. TSK, R 1667.

Meḥmed Ḫalife. *Târîḫ-i ġılmânî*. Haz. A. Refik Altınay, *Türk Târîḫ Encümeni Mecmûʿası*. No 78 (1924) eki.

Melling, Antoine Ignace. *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*. 2 cilt. Paris, 1807-24.

Menavino, Giovantonio. *I cinque libri della legge, religione, et vita de' Turchi et della corte, & d'alcune guerre del Gran Turco*. Floransa, 1548.

Mihailoviç, Konstantin. *Memoires of a Janissary*. S. Soucek'in tarihî bir yorumuyla, çeviren B. Stolz. Ann Arbor, 1975.

Minio, Marco. "Copia di una lettera da Costantinopoli di sier Marco Minio [1527]", Sanuto'da, cilt 45, s. 288-91.

— "Relazione di Costantinopoli di Messer Marco Minio [1521]", Haz. G. Perusini. Venedik, 1845.

— "Relazione [1522]", Albèri'de, cilt. 3, s. 69-91 (ayrıca Sanuto'da, cilt 32, s. 255-56).

— "Relazione [1527]", Albèri'de, cilt 3, s. 113-18 (ayrıca Sanuto'da, cilt 46, s. 175-77).

Minorsky, Vladimir, haz. ve çeviren. *Tadhkirat al-Mulûk: A Manual of Safavid Administration (ca. 1137/1725). Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496)*. 1943. Yeni basım, Cambridge. İngiltere, 1980.

Mocenigo, Alvise. "Relazione [1518]", Albèri'de, cilt 3, s. 251-322.

Moro, Giovanni. "Relazione [1590]", Albèri'de, cilt 3, s. 323-80.

Morosini, Gianfranceso. "Relazione [1585]", Albèri'de, cilt 3, s. 251-322.

Moryson, Fynes. *An Itinerary Containing his ten years Travell through Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*. Cilt 2. Glasgow, 1907.

Motraye, Aubrey de la. *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*. 2 cilt. Londra, 1723.

Müller, Giuseppe. *Documenti sulle relazioni della città Toscane coll'oriente christiano e coi Turchi*. Floransa, 1879.

Mussi, Nicolò. *Relatione della Città di Costantinopoli e Serraglio con i riti dei Turchi et grandezza dell'Ottomano Impero.* Bolonya ve Bassano, 1675. (Yazarını belirtmeden Hierosolimitano'nun metninden bir uyarlama.)

Nâdirî, Mehmed. *Şehnâme*. Yak. 1622. Yazma. TSK, H 1124.

— *Dîvân-ı Nâdirî*. 1572-73. Yazma. TSK, H 899.

Nâ'ilî, 'Abdullah Paşa. *Defter-i Teşrîfât*. Yazma. TSK, YY 612. ("Dîvân-ı Hümâyûn'a âid Teşrifât" başlığı altında parçalar yayınlanmıştır: *Türk Târîh Encümeni Mecmû'ası* 16 (1926): 249-60.)

Na'îmâ, Muṣṭafâ. *Târîḫ-i Na'îmâ*. 6 cilt. İstanbul, 1281-83 (1864-87).

Nâṣer-i Khosraw. *Book of Travels (Safarnâma)*. Çeviren W. M. Thackston, Jr. New York, 1986.

Navagero, Bernardo. "Relazione [1543]", Albèri'de, cilt 1, s. 33-110.

Neşrî, Meḥmed. *Kitâb-ı Cihân-nümâ: Neşrî Tarihi*. Haz. F. R. Unat ve M. A. Köymen. 2 cilt. Ankara, 1949-57.

Nicolay, Nicolas de. *Les quatre premiers livres de Navigations et Peregrinations Orientales*. Liyon, 1568.

Nişâncı Meḥmed Paşa, Ramazânzâde. *Târîḫ-i Nişâncı Meḥmed Paşa*. İstanbul, 1279 (1862).

Nizâmî of Ganja. *The Haft Paikar (The Seven Beauties), Containing the Life and Adventures of King Bahrâm Gûr, and the Seven Stories told him by His Seven Queens*. Bir açıklamayla Farsçadan çeviren C. E. Wilson, 2 cilt. Londra, 1924.

Nogarola, Leonhard, Graf von ve Lamberg, Joseph von. "Bericht Leonhards Grafen von Nogarola und Joseph von Lamberg an König Ferdinand I, überreicht in Linz, 11-12 September 1532", Gévay'da, cilt 1, böl. 5, s. 25-42.

Ohsson, Muradgea Ignace d'. *Tableau général de l'empire othoman*. 7 cilt. Paris, 1787-1824.

'Ömer Efendi. *Rûznâme*. 1740-50. Yazma. İstanbul, Fatih Millet Kütüphanesi, Tarih 423.

Omichius, Franciscus. *Beschreibung einer Legation und Reise von Wien aus Österreich auff Constantinopel durch den wolgebornen Herrn David Ungnad, Freyherrn zu Sonneck und Pfandsherrn auff Bleyburgk, aus Romischer Keyserlichen Maiestat befehlig und abforderung an den Türkischen Keyser, Anno 72*. verrichtet. 1582.

Orhonlu, Cengiz, haz. *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler* (1597-1607). İstanbul, 1970.

Oruç. *Der Fromme Sultan Bayezid: Die Geschitchte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanicshen Chroniken des Oruç und der Anonymous Hanivaldanus*. Haz. ve çeviren Richard F. Kreutel. Viyana ve Köln, 1978.

— *Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch nach den Handshriften zu Oxford und Cambirdge erstmals herausgegeben und eingeleitet*. Haz. Franz Babinger. Hannover, 1925.

Palerne, Jean. *Peregrinations du S. Jean Palerne Foresien*. Liyon, 1606.

Pardoe, Julia ve Barlett, N. H. *Beauties of the Bosphorus*. Londra, 1840.

Peçevî, İbrâhîm, *Târîḫ*. 2 cilt. İstanbul, 1281-83 (1864-67).

Pertusi, Agostino, haz. *La Caduta di Costantinopoli*. 2 cilt. Cilt 1, *Le testimonianze dei contemporenei*, cilt 2, *L'eco nel mondo*. Verona, 1976.

— *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*. Ölümünden sonra haz. Antonio Carile. Bolonya, 1983.

Piccolomini, Aeneas Silvius. *Epistola Ad Mahometam II (Epistle to Mohammad II)*. Haz. ve çeviren Albert R. Bocca. New York, Bern, Frankfurt, Paris, 1990.

Pigafetta, Marc'Antonio. "Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta", P. Matkoviç, *Putavanja po Balkanskom Poluotoku XVI. Vieka: X. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putavanje Antuna Vracica u Carigrad 1567. godine*. Zagreb, 1890, s. 108-231.

Porphyrogénète, Constantin VII. *Le Livre des cérémonies*. Haz. ve Yunancadan çeviren A. Vogt. 2 cilt. Paris, 1935-40.

Postel, Guillaume. *I. De la Republique des Turcs; & là où l'occasion s'offrera, des moeurs & loy de tous Muhammedistes ... II. Histoire et considerations de l'origine, loy et oustume des Tartares ... Turcs III. La tierce partie des orientales histories*. Poitiers, 1560.

Promontorio, Iacopo de Campis, "Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475. *[Governo et Entrate del Gran Turco 1475. Stato del Gran Turco.]* Haz. Franz Babinger. *Sitzungsberichte, Jahrgang 1956, Heft 8, Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse*. Münih, 1957.

Ralamb, Claes, N. *Diarium eller resebok ...* (1657-1658). Stockholm, 1968.

Ramberti, Benedetto. *Libri tre delle cose de Turchi, Nel primo si descrive il viaggio da Venetia à Constantinopoli, con gli nomi de' luoghi antichi moderni; Nel seconda la Porta, cioè la corte de Soltan Soleymano, Signor de' Turchi; Nel terzo il modo del reggere il stato & imperio suo.* Venedik, 1539. (Yeni Basım: A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman The Magnificent.* Cambridge, Mass., 1913, ek, s. 239-61).

Refik, Ahmet, "Fâtiḥ Devrine 'Â'id Veşikalar", *Târîḫ-i Oşmânî Encümeni Mecmû'ası* 49-62 (1335-37 / 1916-19): 1-58.

— *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100).* İstanbul, 1931.

— "İznik Çinileri", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 8, no. 4 (1932):36-53.

— *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı* (1553-1591). İstanbul, 1935.

Richards, John. *Diary on a journey from Naples to Constantinople, and thence to Vienna, on his discharge from the Venetian service, 15 July, 1699-21 September, 1700.* Yazma. Londra, British Museum, Stowe 462.

Rosedale, H. G., haz. *Queen Elizabeth and the Levant Company. A Diplomatic and Literary Episode of the Establishment of our Trade with Turkey.* Londra, 1904.

Rûḥî-i Edrenevî. "Edirne'li Rûhî'ye Atfedilen Osmanlı Tarihinden İki Parça." Seçmeleri hazırlayan V. L. Ménage, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan.* Ankara, 1976, s. 311-33.

— *Târîḫ-i âl-i 'oşmân.* Yazma. Berlin, Staatsbibliothek, Or. Quart. 821.

Rüstem Paşa, *Die Osmanische Chronik des Rustem Pascha.* Haz. Ludwig Forrer. Leipzig, 1923.

Rycaut, Paul. *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677.* Londra, 1680.

Sa'deddîn, Ḥoca Efendi. *Tâcü't-tevârîḫ.* 2 cilt. İstanbul, 1279-80 (1862-63).

Ṣâfî, Muṣṭafâ bin İbrâhîm. *Zübdet üt-tevârîḫ.* 2 cilt. Yazma. TSK, R 1304.

Sagundino, Alvise. "Relazione [1496]", Sanuto'da, cilt 1, s. 323; "Relazione [1499]", Sanuto'da, cilt 2, s. 600.

Sâ'î, Muṣṭafâ. *Mimar Sinan, Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler.* Haz. Rıfkı Melul Meriç. Ankara, 1965.

— *Tezkiretü'l-Bünyân.* İstanbul, 1315 (1897-98).

Saint-Blancard, Baron de. "Journal de la croisière du Baron de Saint-Blancard" (1537-38) E. Charrière'de, cilt 1, s. 371-83.

Ṣalâhî Efendi. *Żabṭ-ı veḳâyi'-i şehriyârî.* 1735-38. Yazma. İÜ, Halis Efendi, T 2518.

Salomone, Cormano. "A narrative of the events which occurred in Constantinople on the death of Sultan Murat and the accesion of the new Sultan Mehemet by Salomone the Jewish man", February 1595. (Aslının bir faksimilesiyle İtalyancadan çevrilmiş H. G. Rosedale'de, s. 19-33.)

Sancy, Achille de Harlay [Baron de Mole]. *Description du Serail.* Yazma. Paris, Bibliothèque Nationale, Fonds Fr. 19029. (Ottaviano Bon metninin yazarı belirtilmemiş çevirisi.)

Sanderson, George. *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602.* Haz. Sir William Foster. Londra, 1931.

Sandys, George. *A Relation of a journey begun An. Dom: 1610*, Samuel Purchas'ta, *Purchas His Pilgrimes*, Cilt 8. Glasgow, 1905, s. 110-71.

Sansovino, Francesco. *Dell'Historia universale dell'origine et imperio de Turchi.* Venedik, 1560.

Sanuto, Marino. *I Diarii di Marino Sanuto (1496-1533).* 58 cilt. Venedik, 1879-1903.

Ṣarı Meḥmed Paşa, Defterdâr. *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Vezirs and Governors [Naṣâ'iḥ ül-vüzerâ ve'l ümerâ].* Çeviren Walter Livingston Qright, Jr. Princeton, 1935.

Saumery, Pierre Lambert de. *Mémoires at aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant.* 3 cilt. Liège, 1731.

Scarella, Francesco. *Dissegni della città di Costantinopoli, delle sette torri, serraglio, e delle otto sue reali moschee.* Aralık 1686. Yazma. Viyana, Nationalbibliothek, Cod. 8627.

Schedel, Hartmann. *Liber Chronicarum [Nuremberg Chronicle].* Nuremberg, 1493.

Schepper, Corneille Duplicius de [Scepperus]. "Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper (1533-34)." Haz. Baron de Saint-Genois ve G. A. Yssel de Schepper, *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique* 30 (1857): 21-224.

Schweigger, Salamon. *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem.* Nuremberg, 1608. Rudolf Neck'in bir önsözüyle yeni basım. Graz, 1964.

Sehî Beg. *Heşt Behişt: The Tezkire by Sehî Beg, An analysis of the First Biographical Work on Ottoman Poets, with a Critical Edition, Based on Süleymaniye Library, Ayasofya O. 3544.* Haz. Güney Kut. Cambridge, Mass., 1978.

Seidel, Friedrich [aus Oppau]. *Denckwürdige Gesandschafft an die ottamanische Pforte welche ehemals auf*

Röm. Kay. Maj. Rudolphi II Hohen Befehl Herr Friedrich von Kreckwitz ... 1591. Görlitz, 1721.

Selânikî, Muṣṭafâ. *Muṣṭafâ Selânikî's History of the Ottomans.* Haz. Mehmet İpşirli. Doktora tezi, University of Edinburg, 1976.

— *Târîḫ-i Selânikî.* İstanbul, 1281 (1864-65).

Şemsü'd-dîn Ḳaramânî, Dervîş. *Tercüme-i târîḫ-i câmi'-i Ayaṣofya.* Yazma. İÜ, T 259.

Seydlitz, Melchior von. *Gründliche Beschreibung: Der Wallfart nach dem heyligen Lande neben vermeldung der jemmerlichen und lang wirigen Gefengnuss derselben Gesellschaft.* Görlitz, 1580.

Şikârî. *Şikârî'nin Karaman Oğulları Tarihi.* Haz. M. Mesud Koman. Konya, 1946.

Silâḥdâr, Fındıḳlılı Meḥmed Ağa. *Silâḥdâr Târîḫi.* 2 cilt. İstanbul, 1928.

Simeon, Zamosclu. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619).* Ermeniceden çeviren Hrand D. Andreasyan. İstanbul, 1964.

Solaḳzâde, Meḥmet. *Târîḫ-i âl-i 'oṣmân.* İstanbul, 1298 (1879).

Sorio, Giuseppe. *Descrizione di Costantinopoli: Lettera di Giuseppe Sorio, Viaggiatore Vicentino.* (1706-7). Vicenza, 1854.

Spandugino, Teodoro. "De la Origine delli imperatori ottamani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi de la natione", C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce.* 9 cilt. Paris, 1880-90. Cilt 9, s. 138-261.

— *Petit Traicté de l'origine des Turcqs par Théodore Spandouyn Cantacasin.* Haz. Charles Schefer. Paris, 1896.

Sphrantzes, George. The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes (1401-1477). Çeviren M. Philippides. Amherst, 1980.

Stirling-Maxwell, William. *Soliman the Magnificent Going to Mosque. From a series of engravings on wood published by Domenico de'Franceschi at Venice in MDLXII.* Floransa ve Edinburg, 1877.

Şükrî Bidlîsî. *Selîmnâme.* 2 cilt. Yazma. TSK, H 1597-98.

Şükrullâh. *Behcetü't-tevârîḫ.* Farsça'dan çeviren Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri I.* İstanbul, 1925-47, s. 37-76.

Suriano, Francesco [Fra.]. *Il Trattato di Terra Santa e dell'Oriente.* Haz. G. Golubovich. Milano, 1900.

Tâcîzâde, Sa'dî Çelebi. *Münşeât.* Haz. Necati Lugal ve Adnan Erzi. İstanbul, 1956.

Tafur, Pero. *Travels and Adventures (1435-1439).* Haz. ve Çeviren Malcolm Letts. Londra, 1926.

Ta'lîḳîzâde. *Ta'lîḳîzâde's Şehnâme-i hümâyûn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary, 1593-94.* Haz. Christine Woodhead. Berlin, 1983.

al-Tamgrûtî, Abu'l-Ḥasan Alî bin Muḥammed. *En Nafhat el-Miskiya fi-s-sifarat et-Tourkiya: Relation d'une ambassade marocain en Turquie, 1589-1591.* Çevirmen H. de Castries. Paris, 1929.

Taşköprizâde, Kemâl. *Târîḫ-i ṣâf.* 2 cilt. İstanbul, 1287 (1870-71).

Tavernier, Jean-Baptiste. *Nouvelle Relation de l'Intérieur du Serrail du Grand Seigneur.* Paris, 1675.

Teşrîfâtîzâde, Meḥmed. *Defter-i Teşrîfât.* Yazma. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2150. (On yedinci yüzyıl sonlarından.)

Tevḳî'î, 'Abd'ür-Raḥmân Paşa. *Ḳânûnnâme.* 1087 (1676). "Osmânlı kânûnnameleri," içinde, *Milli Tetebbu'lar Mecmû'ası* 3 (1331 / 1912-13): 497-544.

Thackston, W. M., derleyen ve çeviren. *A Century of Princes: sources on Timurid Art.* Cambridge, Mass., 1989.

Thévenot, Jean de. *L'empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV (1655).* Haz. F. Billacois. Paris, 1965.

Ṭopçular Kâtibi Abdü'l-Ḳâdir. *Tevârîḫ-i âl-i 'oṣmân.* Yazma. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2151.

Tournefort, Joseph Pitton de. *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy.* 3 cilt. Liyon, 1717.

Trevisano, Domenico. "Relazioni dell'Impero Ottomano [1544]", Albéri'de, cilt 1, s. 111-92.

Tursun Beg. *The History of Mehmet the Conqueror by Tursun Beg.* Faksimile, Halil İnalcık ve Rhoads Murphey'in açıklamasıyla. Minneapolis ve Şikago, 1978.

Uğur, Ahmed. *The Reign of Sultan Selîm I in the Light of Selîm-nâme Literature.* Berlin, 1985.

Üsküdârî, 'Abdullâh bin İbrâhîm. *Vaḳ'ât-i Sulṭân Süleymân-ı ṣâni.* 3 cilt. Yazma. TSK, R 1223-25.

Valle, Francesco della. "Narrazione di Francesco della Valle Padovano, della grandezza, virtu, valore, ed infelice morte dell Illustrissimmo Signor Conte Aloise Gritti", *Magyar Történélmi Tar* 3 (1857):9-60.

Valle, Pietro della. *Il Pellegrino ..., scritte dell'anno 1614 sin al 1626.* Roma, 1650. (Fransızca çevirisi: *Les Fameux Voyages de Pietro della Valle, gentilhomme romain, dans la Turquie, la Palestine, l'Egypte, la Perse, les Indes orientales et autres lieux.* 4 cilt. Paris, 1661-64. Cilt. 1.)

Venier, Maffeo. *Descrittione dell'Imperio Turchesco.* 1582. Yazma. Venedik, Biblioteca Patriarchalis, Sala Monico Cod. 34; ve Biblioteca Marciana, Classe VI, Cod. DCCCLXXXII (8505).

Vigenère, Blaise de. *Histoire générale des Turcs, contenant l'histoire de Chalcondyle, traduite par Blaise de Vigenaire avec les illustrations du mesme Autheur et*

continuée iusques en l'an 1612 par Thomas Artus, en cette edition par le Sieur de Mezeray iusques en l'année 1661. Paris, 1662.

Wenner, Adam. *Ein gantz new Reysebuch von Prag auss bis gen Constantinopel ... so Anno 1616 angefangen und Anno 1618 glücklich verricht*. Nuremberg, 1622.
Wheeler, George. *A Journey into Greece by George Wheeler Esq. in company of Dr. Spon of Lyons*. Londra, 1682.
Withers, Robert. "The Grand Signior's Seraglio", Samuel Purchas, *Purchas His Pilgrimes*. Cilt 9. Glasgow, 1905, s. 322-406. (Ottaviano Bon metninin çevirisi, yazarı belirtilmemiş.)
Wratislaw, Wenceslas [Baron]. *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowitz*. Bohemceden çeviren A. H. Wratislaw. Londra, 1862.
Wyts, Lambert. *Voyages de Lambert Wyts en Turquie*, 1574. Yazma. Viyana, Nationalbibliothek. Cod. Vindob, 3325*.

Zancani, Andrea. "Relazione [1499]", Sanuto'da, cilt 2, s. 598-600.
Zeno, Caterino. "Descrizione del viazo di Costantinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a sultan Soliman, e suo ritorno." P. Matkoviç, haz., *Dva Talijanska Putopisa Po Balkonskom Poluotoku iz XVI. Vieka*. Zagreb, 1878, s. 3-56.
Zeno, Pietro. "Sommario della Relazione [1523]", Sanuto'da, cilt 37, s. 104-5.
— "Sommario della Relazione [1524]", Albèri'de, cilt 3, s. 93-97.
— "Sommario della Relazione [1530]", Alberi'de, cilt 3, s. 119-22.

Seçme İkincil Kaynaklar

Ackerman, James S. "Sources of the Renaissance Villa", *Studies in Western Art: Acts of the XXth International Congress of the History of Art*. Cilt 2. Princeton, 1963, s. 6-18.
— *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. Princeton, 1990.
Ahat, Bikkul, U. "Topkapı Sarayında Has Ahır." *Güzel Sanatlar* 6 (1949): 118-28.
Ahsan, M. M. *Social Life under the Abbasids*. Londra ve New York, 1979.
Akalın, Şehabettin. "Mimâr Dalgıç Ahmed Paşa", *Tarih Dergisi* 9, no. 13 (1958):71-80.
Akdağ, İffet. "Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tesbiti Hakkında Bir Deneme." Doktora tezi, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, 1959.
Akurgal, Ekrem, haz. *The Art and Architecture of Turkey*. New York, 1980.
Alderson, Anthony D. *The Structure of The Ottoman Dynasty*. Oxford, 1956.
Alföldi, A. *Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe*. Roma, 1934.
— *Die monarchische Repraesentation im römischen Kaisserreiche*. Darmstadt, 1970.
Allen, Terry, *A Catalogue of the Toponyms and Monuments of Timurid Herat*. Cambridge, Mass., 1981.
— *Timurid Herat*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, no. 56. Wiesbaden, 1983.
Alpay, Evin ve Schneider, Marcel. *Le Harem impérial de Topkapı*. Paris, 1977.
Altındağ, Ülkü. "Has Oda Teşkilatı." *Türk Etnografya Dergisi* 14 (1974): 97-113.
Anafarta, Nigâr. *Hünername Minyatürleri ve Sanatçıları*. İstanbul, 1969.
Andaloro, M. "Costanzo da Ferrara: Gli anni a Costantinopoli alla corte di Maometto II." *Storia dell'Arte* 38/40 (1980):185-212.
Andrews, Walter G. *Poetry's Voice, Society's Song*. Seattle ve Londra, 1985.
Anhegger, Robert. "Quellen zur osmanicshen Keramik", K. Otto-Dorn, *Das İslamische Iznik*. Berlin, 1941, s. 165-95.
Anhegger-Eyüboğlu, Mualla. "Fatih Devrinde Yeni Sarayda da Harem Dairesi (Padişahın Evi) Var mıydı?" *Sanat Tarihi Yıllığı* 8 (1979):23-26.
— *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*. İstanbul, 1986.
Arel, Ayda. *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*. İzmir, 1982.

Artan, Tülay. "Architecture as a Theater of Life: Profile of Eighteenth Century Bosphorus." Doktora tezi, Massachusetts Institute of Techonology, Boston, 1989.

Aslanapa, Oktay. *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri.* İstanbul, 1979.

— *Kırım ve Azerbaycan'da Türk Eserleri.* İstanbul, 1979.

— *Osmanlı Devri Mimarisi.* İstanbul, 1986.

— *Turkish Art and Architecture.* Londra, 1971.

Atasoy, Nurhan. *İbrahim Paşa Sarayı.* İstanbul, 1972.

— "Matrakçı's Representation of the Seven-Towered Topkapı Palace", *Fifth International Congress of Turkish Art.* Budapeşte, 1978, s. 93-101.

— "Topkapı Sarayı Zülüflü Baltacılar Koğuşu", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi* (İstanbul, 1973). *Türk Sanat Tarihi.* Böl. 3. İstanbul, 1979, s. 627-32.

Atasoy, Nurhan ve Çağman, Filiz. *Turkish Miniature Painting.* İstanbul, 1974.

Atıl, Esin. *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent.* Sergi Kataloğu. New York ve Washington, 1986.

— "Ottaman Miniature Painting Under Sultan Mehmed II." *Ars Orientalis* 9 (1973):103-20.

— *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent.* New York ve Washington, 1986.

— haz. *Turkish Art.* New York ve Washington, 1986.

Aykut, Altan, "İvan Peresvetov ve Sultan Mehmet Menkıbesi." *Belleten* 46, no. 183-84 (1982):861-62.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi,* İstanbul, 1953.

— *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1485).* İstanbul, 1974, s. 682-755.

Babinger, Franz. *Aufätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas un der Levante.* 3 cilt. Münih, 1962-76.

— "Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata ("Pera") und Skutari aus dem ende des 16. Jahrhunderts" *Österreichische Akademie der Wissenschaften Philologisch-Historische Klasse. Denkschriften,* 77. Cilt, 3. Abhandlung. Viyana, 1959.

— *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke.* Leipzig, 1927.

— *Mehmed the Conqueror and His Time.* Haz. W. C. Hickman, çeviren R. Manheim. Princeton, 1978.

— "Sultanischer Reliquienschacher in Frankenland", *Spätmittelalterliche Fränkische Briefschaften aus dem Grossherrlichen Seraj zu Stambul.* Münih ve Oldenburg, 1963, s. 96-119.

— "Zwei Stambuler Gesamtamsichten aus den Jahren 1616 und 1642." *Bayerische Akademie der Wissenschaften Philologisch-Historische Klasse. Abhandlungen,* N. F. Heft 50. Münih, 1960, s. 1-16.

Baykal, İsmail, H. *Enderun Mektebi Tarihi.* İstanbul, 1953.

Becatti, G. *La Colonna coclide istoriata.* Roma, 1960.

Behrens-Abouseif, Doris. "The Citadel of Cairo: Stage for Memlûk Ceromonial." *Annales Islamologiques* 24 (1988): 25-79.

Bentmanh R. ve Müller, M. *Die Villa als Herrschaftsarchitectur: Versuch einer kunst-und sozialgeschichtlichen Analyse.* Frankfurt, 1970.

Bernus-Taylor, Marthe, ve başkaları *Soliman le Magnifique.* Sergi Kataloğu. Paris, Galeries Nationale du Grand Palais, 1990.

Bertelè, Tommaso. *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie.* Bolonya, 1932.

Bialostocki, Jan. *The Art of the Renaissance in Eastern Europe.* Ithaca, N. Y. 1976.

Bilge, Aygen. "Fatih Zamanında Topkapı Sarayı Suyu", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 2 (1969): 214-22.

Binney, Edwin 3d. *Turkish Treasures from the Collection of Edwin Binney,* 3rd. Exhibition at the Portland Art Museum, Portland Or. 1979.

Bombaci, Alesio. "Qutlug Bolzun! A contribution to the History of the Concept Fortune among the Turks, Part One." *Ural-Altaische Jahrbücher* 36 (1964):284-91.

— "Qutlug Bolsun! .. Part Two." *Ural-Altaische Jahrbücher* 38 (1966):13-43.

Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* 2 cilt. New York ve Londra, 1976.

Brett, G., Martiny, G., ve Stevenson, R. *The Great Palace of the Byzantine Emperors.* Oxford, 1947.

Brown, Patricia Fortini. *Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio.* New Haven ve Londra, 1988.

Brown, Percy. *Indian Architecture (Islamic Period).* Bombay, 1949.

Brown, Peter. *The World of Late Antiquity AD 150-750.* Londra, 1971.

Bryer, Anthony ve Lowry, Heath. *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society.* Birmingham, England ve Washington, D.C., 1986.

Çağman, Filiz. "Altın Hazine Matarası", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 2 (1987):85-123.

— "Osmanlı Sanatı", *Anadolu Medeniyetleri.* Sergi Kataloğu, cilt 3. İstanbul, 1983, s. 97-105.

— "Şahname-i Selim Han ve Minyatürleri." *Sanat Tarihi Yıllığı* 5 (1973);411-42.

— "Serzergeran Mehmed Usta ve Eserleri," *Kemal Çığ'a Armağan.* İstanbul, 1984, s. 51-89.

Cahen, Claude. *Pre-Ottoman Turkey*. Çeviren J. Jones-Williams. New York, 1968.

Cameron, Averil. "The Construction of Court Ritual: *The Byzantine Book of Ceromonies*." Cannadine ve Price'ta, s. 106-37.

Canard, Maurice. "Le Cérémonial fatimite et cérémonial byzantin: Essai de comparaison." *Byzantion* 21 (1951): 355-420.

Cannadine, David ve Price, Simon, haz. *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in the Traditional Societies*. New York ve Londra, 1987.

Çeçen, Kazım. *İstanbulda Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*. İstanbul, 1984.

Çığ, Kemal. "The Decoration on the Ceiling of the Throne which Belongs to Mehmed III in the Reception Room of the Topkapı Palace." *Quatrième Congrès international d'Art Turc*. s. 47-48, Aix-en-Provence, 1976.

— "Fatih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı?" *Kemal Çığ'a Armağan*. s. 17-35, İstanbul, 1984.

— "1960-1969 Seneleri Arasında Topkapı Sarayında Yapılan Restorasyonlar Esnasındaki Buluntular." *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*. II. s. 693-97, Ankara, 1973.

— "A Unique Ceiling-Style Newly-Discovered in the Harem of the Topkapı Palace." *Atti del Seconda Congresso Internazionale di Arte Turca*. s. 57-60, Napoli, 1965.

Creswell, K. A. C. *Early Muslim Architecture*. 2 cilt. Oxford, 1932, 1940.

Çurçiç, Slobodan. "Some Palatine Aspects of the Capella Palatina in Palermo", *Studies in Art and Arachitecture in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-fifth Birthday*. Haz. W. Tronzo ve I. Lavin. s. 125-44, Washington D.C., 1987.

Dagron, Gilbert. *Constantinople imaginaire*. Paris, 1984.

Davis, Fany. *The Palace of Topkapı in Istanbul*. New York, 1970.

Demangel, R. ve Mamboury, E. *Le Quartier des Manganes et la Première région de Constantinople*. Paris, 1939.

Denny, Walter. *The Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha and the Environment of Change*. New York 1977.

— "A Sixteen-Century Architectural Plan of Istanbul" *Ars Orientalis* 8 (1970):49-63.

Dickie, James. "The Hispano-Arab Garden. Its Philosophy and Function." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 31 (1986): 237-48.

Dietrich, Karl. *Christlich-orientalishes Kulturgut des Türken*. Leipzig, 1912.

— *Hofleben in Byzans*. Voigtländers Quellenbücher, no. 19. Leipzig, 1912.

— "Türkentum und Byzantinertum." *Beilage der Münchner Neusten Nachrichten* 127 / 128 (1908).

Dilger, Konrad. *Untersuchungen zur Geschichte des osmanicshen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, Band IV. Münih, 1967.

Durukan, Zeynep. *The Harem of the Topkapı Palace*. İstanbul, 1973.

Ebersolt, J. *Le Grand palais de Constantinople et le livre des cérémonies*. Paris, 1910.

Ehalt, H. Ch. "Schloss und Palastarchitektur im Absolutismus," H. Stekl haz. *Architektur und Gesellschaft*. Salzburg, 1980, s. 161-249.

Eldem, Sedad Hakkı. *Köşkler ve Kasırlar: A Survey of Turkish Kiosks and Pavilions*. 2 cilt. İstanbul, 1969-73.

— *Türk Bahçeleri*. İstanbul, 1976.

— *Türk Evi: Turkish Houses*. 3 cilt. İstanbul, 1984-87.

Eldem, Sedad Hakkı ve Akozan, Feridun. *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*. İstanbul, 1982.

Elias, Norbert. *The Court Society*. Çevirmen Edmund Jephcott. New York, 1983.

Emler, Selma. "Le Palais royal de Topkapı et ses restaurations," *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*, Napoli, 1965, s. 65-72.

— "Topkapı Sarayı Restorasyon ve Çalışmaları." *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 1 (1962):211-312.

Encyclopedia of Islam. 10 cilt. 1. edisyon, Leiden, 1913-42; 2. edisyon, 1956.

Erdmann, Kurt. "Die Fliesen am Sünnet Odası des Topkapı Saray in Istanbul," *Aus der Welt der islamischen Kunst-Festschrift für Ernst Kühnel*. Haz. Richard Ettinghausen. s. 144-53, Berlin, 1959.

Erdoğan, M. "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri." *Türkiyat Mecmuası* 12, (1955):179-204.

Erkins, Ziya. "Osmanlı haremi ne zaman kuruldu?" *Tarih Dünyası* 15, (1950): 362-65.

— *Topkapı Sarayı Müzesi*. İstanbul, 1965.

Errington, Shelly. *Meaning and Power in a Southeast Asian Realm*. Princeton, 1989.

Ettinghausen, Richard. *From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World*. Leiden, 1972.

— *Islamic Art and Architecture*. Berlin, 1985.

Ettinghausen, Richard ve Grabar, Oleg. *The Art and Architecture of Islam, 650-1250*. New York, 1987.

Eyice, Semavi. "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı Büyük Saray", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, no. 3 (Eylül 1988): 3-36.

Fisher, C. G., ve Fisher, A. W. "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeen Century: Bobovi's Description." *Archivium Ottamanicum* 10 (1985 [1987]):5-81.

Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, 1986.

Fletcher, Joseph, Jr. "Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire." *Harvard Ukranian Studies* 3-4 (1979-80):236-51.

Gabriel, Albert. *Châteaux turcs du Bosphore*. Paris, 1943.

Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973.

Gibb, H. A. R. ve Bowen, Harold. *Islamic Society and the West*. 2 cilt. Londra ve New York, 1950, 1957.

Giz, Adnan "17. Yüzyılda Osmanlı Padişahlarının Günlük Yemek Masrafları." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 6 (1968):76-78.

Göllner, Carl. *Turcica: Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. 2 cilt Bükreş ve Berlin, 1961-68.

Golombek, Lisa, ve Wilber, Donald. *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. 2 cilt. Princeton, 1988.

Golvin, Lucien. *Palais et demeures d'Alger à la période ottomane*, Aix-en-Provance, 1988.

Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*. Baltimore, 1975.

Grabar, Oleg. *The Alhambra*. Cambridge, Mass., 1978.

— "Ceremonial and Art in the Umayyad Court." Doktora tezi, Princeton University 1955.

— *The Formation of Islamic Art*. New Haven ve Londra, 1973.

Gray, Basil. "The Tradition of Wall Panting in Iran", *Highlights of Persian Art*. Haz. Richard E. Ettinghausen ve Ehsan Yarshater. Boulder, Col., 1979.

Grosrichard, Alain. *Structure du sérail: La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*. Paris, 1979.

Guilland, R. *Études de topographie de Constantinople byzantine*. 2 cilt. Berlin ve Amsterdam, 1969.

Günay, Reha. "Süleymaniye Minyatürlerinde Mekân ve Anlatım Teknikleri." Profesörlük Tezi, Yıldız Üniversitesi, İstanbul, 1987.

Gurlitt, Cornelius. *Die Baukunst Konstatinopels*. 4 portfolio. Berlin, 1907-12.

— "Der Serai in Konstantinopel, nach europäicshen Quellen." *Beiträge zur Kenntniss des Orients* 12 (1915):31-63.

Hale, J. R. "The development of the bastion: an Italian Chronology." *Europe in the Late Middle Ages*. Haz. J. R. Hale, R. Highfield ve B. Smalley. Londra, 1965.

— *Renaissance Fortification: Art or Engineering?*. Londra, 1977.

Halil, Ethem. *Topkapı Sarayı*. İstanbul, 1931.

Hammer-Purgstall, Joseph von. *Constantinopolis und Bosporus*. 2 cilt. Budapeşte, 1822.

— *Des osmanicshen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. 2 cilt. Viyana, 1815.

— *Geschichte des osmanischen Reiches*. 10 clit. Budapeşte, 1827-35.

Hersey, G. L. *Pythagorean Palaces: Magic and Architecture in the Italian Renaissance*. Ithaca ve Londra, 1976.

Herzfeld. E. *Geschichte der Stadt Samarra*. Berlin, 1923.

Heyd, Uriel. "Bâb-ı Hümâyûn." *Encyclopedia of Islam*. 2. edisyon, s. 860.

Heydenreich, Ludwig H. "Federico da Montefeltro as a Building Patron: Some Remarks on the Ducal Palace of Urbino", *Studies in Renaissance and Baroque Art presented to Anthony Blunt*. Londra ve New York, 1967, s. 1-6.

Heywood, Colin. "The Activities of the State Cannon-Foundry (*tophâne-i 'âmire*) at Istanbul in the Early Sixteenth Century, According to an Unpublished Turkish Source", *Revue de Philologie Orientale III. Symposium international d'etudes pre-ottomans et ottomanes (Sarajevo 1978)*. Sarayevo, 1980, s. 209-17.

Hobsbawm, E., ve Ranger, T. Haz. *The Invention of Tradition*. Cambridge, İngiltere, 1983.

Hodgon, Marshall G. S. *The Venture of Islam*. 3 cilt. Şikago, 1974.

Hollingsworth, Mary. "The Architect in Fifteenth-Century Florence." *Art History* 7, no. 4 (1984):385-410.

Huizinga, Johan. *Homo Ludens*. Boston, 1955.

Hunt, Lucy-Anne. "Comneian Aristocratic Palace Decoration: Desriptions and Islamic Connections", *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*. Haz. M. Angold. Londra, 1984.

Imber, Colin. *The Ottoman Empire 1300-1481*. İstanbul, 1990.

İnalcık, Halil. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*. Ankara, 1954.

— "Istanbul." *Encyclopedia of Islam*. 2. edisyon. s. 224-48.

— "Ḳânûn." *Encyclopodia of Islam*. 2. edisyon. s. 558-62.

— "Osmanlı Hukukuna Giriş." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13, no. 2 (1958): 102-26.

— *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600*. Çeviren N. Itzkowitz ve C. Imber, New York, 1973.

— "The Policy of Mehmet II toward the Greek Population

of Istanbul and Byzantine Buildings of the City." *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-70):231-49.

— "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730*. Haz. M. A. Cook. s. 10-53, Cambridge, İngiltere ve New York, 1976.

Itzkowitz, Norman. *Ottoman Empire and the Islamic Tradition*. New York, 1972.

Jackson, Peter ve Lockhart, Laurence, haz. *The Cambridge History of Iran*. Cilt 6, *The Timurid and Safavid Periods*. Londra ve New York, 1986.

Jacobs, Emil. "Untersuchungen zur Geshichte der Bibliothek im Serai von Konstantinopel." *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Philologisch-Historische Klasse.* Abhandlung 24. Heidelberg, 1919.

Janin, R. *Constantinople byzantine*. 2. edisyon. Paris, 1964.

Kamil, Ekrem, "Hicri Onuncu Miladi onaltıncı asırda yurdumuzu dolaşan Arab seyyahlarından Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi." *Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi* 1/2 (1937). (Arapça Gazzi, 936-37 1529-30) ve Mekkî 968 (1557) seyahatnamelerinden parçalar.)

Kantorowicz, H. Ernst. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957.

Kappert, Petra. *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert.* Londra, 1976.

Karabacek, Joseph von. "Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhunderts" *Kaiserliche Akademie der Wissencchaften in Wien Philologisch-Historische Klasse. Denkschriften* 62. Band 1. Viyana, 1916.

Karpat, Kemal. *The Ottoman State and its Place in World History*. Leiden, 1974.

Kırımlı, Faik. "İstanbul Çiniciliği." *Sanat Tarihi Yıllığı* 11 (1981):95-111.

Kissling, Hans Joachim. *Sultan Bâjezîd's II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II von Gonzaga*. Münih, 1965.

Kleiss, Wolfram. "Der Mongolische Palast." *Archäologischer Anzeiger* 4 (1962):665-70.

Koçu, Reşat Ekrem. *A Guide to the Topkapı Palace Museum*. İstanbul, 1968.

Konyalı, İ. Hakkı. *Fatihin Mimarlarından Azadlı Sinan.* İstanbul, 1953.

— *İstanbul Abidelerinden İstanbul Sarayları*. İstanbul, 1942.

Köprülü, Mehmet Fuat. "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri hakkında bazı mülâhazalar," *Türk Hukuk ve İktasat Tarihi Mecmuası*. İstanbul, 1931, s. 165-313.

Köseoğlu, Cengiz. *Harem*. İstanbul, 1979.

Kostof, Spiro. *A History of Architecture: Settings and Rituals*. New York ve Oxford, 1985.

Kreiser, Klaus. "Archivalisch überlieferte Inschriften aus Istanbul." *Istanbuler Mitteilungen* 32 (1982):258-78.

— Zwei unbekannte Beschreibungen des Serails von Edirne aus den Jahren 1740/1. *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982):119-42.

Kuban, Doğan. "Architecture of the Ottoman Period." *The Art and Architecture of Turkey*, haz. E. Akurgal. s. 137-69, New York, 1980.

Kumbaracı, İzzet. *Hekim-başı Odası, ilk Eczane, Baş-Lala Kulesi*. İstanbul, 1933.

Kunt, Metin. *The Sultans's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*. New York, 1983.

Kuran, Aptullah. *The Mosque in Early Ottoman Architecture.* Şikago, 1968.

— "The Palace of the Sultans: The Grand Seraglio." *Turkish Review Quarterly Digest* 1, no. 4 (1986):107-19.

— *Sinan: The Grand Old Man of Ottoman Architecture.* İstanbul, 1987.

Kurz, Otto. *European Clocks and Watches in the Near East.* Leiden, 1975.

Laberte, J. *Le Palais impérial de Constantinople et ses abords*. Paris, 1861.

Lampe, Melek Celal. *Le Vieux Serail des Sultans*. İstanbul, 1959.

Lane, A. *"The Ottoman Pottery of İznik," Ars Orientalis* 2 (1957):241-81.

Lassner, J. *The Topagraphy of Baghdad in the Early Middle Ages*. Detroit, 1970.

Lentz, Thomas W., and Lowry, Glenn D. *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century.* Sergi katoloğu. Los Angelos County Museum of Art and Arthur M. Sackler Gallery, Los Angeles, 1989.

Lewis, Bernard. *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*. Norman, Ok., 1963.

Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia.* Bloomington, Ind., 1983.

L'Orange, H. *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship*. Oslo, 1953.

Lybyer, A. H. *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*. Cambridge, Mass., 1913.

MacDonald, William, L. *Architecture of the Roman Empire*. Cilt 1, *An Introductory Study*. Cilt 2, *An Urban Appraisal*. New Haven ve Londra, 1982, 1988.

MacDougall, E., ve Ettinghausen, Richard, haz. *The Isla-*

mic Garden. Dumbarton Oaks Colloquim on the History of Landscape Architecture. Cilt 4. Washington, D. C., 1976.

Mahir, Banu. "Saray Nakkaşhanesinin ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 1 (1986):113-31.

Mamboury, Ernst, ve Wiegand, T. *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel.* Berlin, 1934.

Mango, Cyril. *The Brazen House: A Study of the Imperial Palace of Constantinople.* Kopenhag, 1954.

— *Byzantine Arhitecture.* New York, 1985.

— *Le Développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles).* Paris, 1985.

Mansel, Philip. *An Outline of the Political and Social History of Royal Guards, 1400-1984: Pillars of Monarchy.* Londra ve New York, 1984.

Mantran, Robert. *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle.* Paris, 1965.

— *La vie quotidienne à Constantinople du temps de Soliman le Magnifique et ses successeurs, XVI e et XVIIe siècles.* Paris, 1965.

Maury, B. *Palais et maisons du Caire (XIVe-XVIIIe s.).* Cilt 4. Kahire, 1983.

Maury, B., Raymond, A., Revault, J, ve Zakariya, M. *Palais et maisons du Caire.* Cilt 2, *Epoque ottomane (XVIe-XVIIe s.).* Paris, 1983.

Mayes, Stanley. *An Organ for the Sultan.* Londra, 1956.

McCormick, Michael. "Analyzing Imperial Ceromonies." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 35 (1985): 1-20.

McNeill, William H. *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800.* Şikago, 1964.

Meinecke, Michael. *Fayencedekorationen seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien.* 2 cilt. Tubingen, 1976.

— "Mamlukische Mamordekorationen in der osmanischen Türkei." *Mitteilung des Deutschen Arhäologishen Instituts,* Abteilung Kairo, no. 2 (1971): 207-20.

Meriç, Rıfkı Melul. *Bayezıd Câmii Mimari.* Ankara, 1958.

Meyer zur Capellen, Jürg. *Gentile Bellini.* Stuttgart, 1985.

Michell, George, haz. *Architecture of the Islamic World.* Londra, 1978.

Miller, Barnette. *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul.* 1913. Yeni basım. New York, 1970.

— *The Palace School of Muhammad the Conqueror.* Cambridge, Mass., 1941.

Millingen, A. van. *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites.* Londra, 1977.

Moore, Sally F., ve Myerhoff, Barbara G. *Secular Ritual.* Assen, 1977.

Moos, Stanislaus von. *Turm und Bollwerk: Beiträge zu einer politischen Ikonographie der italienischen Renaissance architektur.* Zürih ve Freiburg, 1974.

Muir, Edward. *Civic Rituals in Venice.* Princeton, 1980.

Müller-Wiener, Wolfang. *Bildlexikon zur Topographie Istanbul's: Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert.* Tübingen, 1977.

Mumcu, Ahmet. *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı olarak Divan-ı Hümayun.* Ankara, 1976.

Murphey, Rhoads. "The Veliyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemperory Writers of advice to Kings." *Belleten* 43 (1979):547-71.

Naumann, Elisabeth ve Rudolf. "Ein Köşk im Sommerpalats des Abaqa Khan auf dem Tacht-i Sulaiman und seine Dekoration," *Forschungen zur Kunst Asiens: Im Memoriam Kurt Erdmann,* haz. O. Aslanapa ve R. Naumann, s. 35-65, İstanbul, 1969.

Necipoğlu, Gülru. "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth Century Ceramic Tiles." *Muqarnas* 7 (1990):136-70.

— "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in a Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry." *Art Bulletin* 71 (Eylül 1989):401-27.

Necipoğlu-Kafadar, Gülru. "The Account Book of a Fifteenth Century Ottoman Royal Kiosk." *Raiyyet Rüsumu: Essays Presented to Halil İnalcık on His Seventieth Birthday, Journal of Turkish Studies* 11 (1987):224-43.

— "Plans and Models in 15th-and 16th-Century Ottoman Architectural Practice." *Journal of the Society of architectural Historians* 45 (Eylül 1986)

— "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation." *Muqarnas* 3 (1985):92-118.

Nirven, Saadi Nazım. *İstanbul Suları.* İstanbul, 1946.

Oberhummer, Eugen. *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen: aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs.* Münih, 1902.

Ödekan, Ayla. *Arkeoloji Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası* (1923-1973). İstanbul, 1974.

O'Kane, Bernard. *Timurid Architecture in Khurasan.* Costa Mesa, Kaliforniya 1987.

Olivato, Loredana. "Giovan Maria Angiolello: Un Vicentino tra i Turchi nel Rinascimento." *Il Veltro* 23, no. 2-4 (1979):143-49.

Önge, Y. "Topkapı Sarayında Hırka-i Saadet Dairesi", *Önasya* 3, no 31 (1968):12-24.

Orgun, Zarif. "Alay Köşkü", *Arkitect* 309 (1962):153-61.

— "Çinili Köşk", *Arkitekt* 11/ 12 (1941-42) 252-59.

— "Kubbealtı ve yapılan merasim," *Güzel Sanatlar 6* (1949):91-108.

Örs Hayrullah. "Haremin Muamması", *Türkiyemiz* 2 (1970):2-12.

— "The History of the Topkapı Palace", *Apollo* 92, no. 101 (1970):6-17.

Osman, Rif'at. *Edirne Sarayı*. Haz. S. Ünver. Ankara, 1957.

Öz, İlban. "Topkapı Sarayının İlk Hünkâr Hamamı," *Kemal Çığ'a Armağan*. s. 157-65, İstanbul, 1984.

Öz, Tahsin. *Guide to the Museum of Topkapu Saray*. Çeviren S. S. Moralı, İstanbul, 1936.

— *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese*. İstanbul, 1953.

— *İstanbul Camileri*. 2. cilt. Ankara, 1962-65.

— *Topkapı Müzesi Arşivi Kılavuzu II*. İstanbul, 1938.

— "Topkapı Müzesi Arşivinde Fatih II. Sultan Mehmed'e Aid Belgeler", *Belleten* 14, no. 53 (1950).

— "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar* 6 (1948):6:74.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilatı Tarihi*. 4 cilt. Ankara, 1977.

— *Osmanlı tarih deneyimleri ve terimleri sözlüğü*. 2 cilt. İstanbul, 1951.

Penzer, N. M. *The Harem: An Account of the Institution as it existed in the Palace of the Turkish sultans with a History of the Grand Seraglio from Its Foundation to the Present Time*. Londra, 1936.

Petry, Carl F. *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*. Princeton, 1981.

Petsopoulos, Yani, haz. *Tulips, Arabesques and Turbans: Decorative Arts From the Ottoman Empire*. New York, 1982.

Pitcher, Donald Edgar. *An Historical Geography of the Ottoman Empire*. Leiden, 1972.

Preto, Paolo. *Venezia e i Turchi*. Floransa, 1975.

Raby, Julian. "*El Gran Turco*: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts of Christendom." Doktora tezi. Oxford University, 1980.

— "Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium." *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983):5-34.

— "Pride and Prejudice: Mehmed the Conqueror and the Portrait Medal", *Italian Medals*. Haz. J. G. Pollard. Washington, D.C., 1987, s. 171-94.

— "A Sultan of Paradox: Mehmed the Conqueror as a Patron of arts", *Oxford Art Journal*, no. 1 (1982):3-8.

Raby, Julian ve Yücel, Ünsal. "Chinese Porcelain at the Ottoman Court" ve "The Archival Documentation", *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum Istanbul*. Haz. J. Ayers. Cilt 1. Londra, 1986, s. 27-55, 65-86.

Refîk, Mehmed. "Enderûn-ı Hümâyûn devâ'ir-i 'âlîyyesinden 'Arżoṭası." *Târîḫ-i 'Oṣmânî Encümeni Mecmu'ası* 38 (1332/1914):110-16.

Repp, R. C. *The Müfti of Istanbul*. Londra, 1986.

Restle, Marcell. "Bauplanung und Baugesinnung unter Mehmed II Fâtih." *Pantheon* 39 (1981):36-67.

Reuther, Oscar. *Indische Paläste und Wohnhauser*. Berlin, 1925.

Revault, J., ve Maury, B. *Palais et maisons du Caire (XI-Ve-XVIIIes.)*. 3 cilt. Kahire, 1975, 1977, 1979.

Reyhanlı, Tülay. *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*. Ankara, 1983.

Rogers, J. Micheal "An Ottoman palace inventory of the reign of Bayezid II," CIEPO Proceedings, haz. J.-L. Bacqué-Grammont ve E. van Donzel. s. 40-53, İstanbul, 1987.

— *The Spread of Islam*. Oxford, 1976.

— *The Topkapı Saray Museum: Architecture, The Harem and Other Buildings*. Türkçe metinlerden haz. ve çeviren K. Çığ, S. Batur ve C. Köseoğlu. Boston, 1988.

Rogers, J. M. ve Ward, R. M., *Süleyman the Magnificent*, Sergi katoloğu. Londra, 1988.

Rouillard, C. D. *The Turk in French History, Thought and Literature (1520-1660)*. Paris, 1938.

Rubiera, Jesus Maria. *La Arquitectura en la literatura arabe datos para una estética del placer*. Madrid, 1981.

Sahillioğlu, Halil. "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)." *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, 1978: *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 1-38.

Said, Edward. *Orientalism*. New York, 1979.

Sakisian. A. "Les Faïnces du bain de Selim II au Harem du Vieux Serail," *Mélange syriens offerts à R. Dussaud*. s. 959-63, Paris, 1939.

Sarre, Friedrich. *Der Kiosk von Konia*. Berlin, 1936.

— "Michelangelo und der Turkische Hof." *Repertorium für Kunstwissenschaft* 33 (1909), s. 61-66.

Schneider, Marcel ve Evin, Alpay. *Le Harem impérial de Topkapı*. Paris, 1977.

Schramm, Percy Ernst. *Herrschaftzeichen und Staatsymbolik*. 3 cilt. Stuttgart, 1954-56.

— *Sphaira, Globus, Reichsapfel: Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caeser bis zu Elisabeth II, Ein Beitrag zum "Nachleben" der Antike*. Stuttgart, 1958.

Schwoebel, Robert S. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk, 1453-1517*. Nieuwkoop, 1967.

Şehsuvaroğlu, B.N. *İstanbul Sarayları*. İstanbul, 1954.

Şeref, Abdurrahman. "Topḳapu Sarây-ı Hümâyûnı", *Tâ-*

rîḫ-i ʿOs̱mânî Encümeni Mecmûʿası 5-12 (1326-27/1910-11).

Sertoğlu, Midhat. *Topkapı Sarayında Gündelik Hayat*. İstanbul, 1974.

Shaw, Stanford ve Kural-Shaw. *History of the Ottoman History and Modern Turkey*. 2 cilt. Londra ve New York, 1976-77.

Skilliter, Susan. "The Letters of the Venetian Sultana Nûr Bânu and Her Kira to Venice." *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata. Istituto Univesitario Orientale*. s. 515-36, Napoli, 1982.

Smith, Earl Baldwin. *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*. New York, 1978.

— *The Dome: A Study in the History of Ideas*. Princeton, 1971.

Sourdel, Dominique. "Questions de cérémonial abbaside", *Revue des Études Islamiques* (1960):121-48.

Sourdel, Dominique ve Sourdel, Janin. *La Civilization de l'Islam classique*. Paris, 1968.

Sözen, Metin. *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul, 1975.

Stanley, David James. *The Origin and Development of the Renaissance Belvedere in Central Italy*. Philadelphia, 1978.

Steinhardt, Nancy Shatzman. *Chinese Imperial City Planning*. Honolulu, 1990.

Stowasser, Karl. "Manners and Customs at the Mamluk Court", *Muqarnas* 2 (1984):13-21.

Summerson, John. *Heavenly Mansions and Other Essays on Architecture*. New York. 1963.

Swoboda, M. Karl. "The Problem of Iconography of Late Antique and Early Mediaeval Palaces", *Journal of the Society of Architectural Historians* 20, no. 2 (1961): 78-89.

— *Romische und romanische Paläste*. Viyana, 1919.

Taneri, Aydın. *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*. Ankara, 1978.

Tansuğ, Sezer. "Topkapı Saray bütününün niteliği üzerine bir deneme", *Karşıtı Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*. s. 135-68, İstanbul, 1953.

Tauer, Felix. "Notice sur les versions persanes de la légende de l'edification d'Ayasofya," *Fuat Köprülü Armağanı*. s. 487-94, İstanbul, 1953.

— "Les versions persannes de la légende de la construction d'Aya Sofya." *Byzantinoslavica* 15 (1954):1-20.

Teply, Karl. *Die kayserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV (1628): Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*. Viyana, 1976.

— "Kızıl Elma: Die grosse türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und der Volkskunde." *Südost-Forschungen* 36 (1977):78-108.

— *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Viyana, Köln ve Graz, 1980.

Terzioğlu, Arslan. "Alberto Bobovi'nin Tarifine Göre Topkapı Sarayındaki Enderun Hastanesinin 17. yüzyıldaki Teşkilatı", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi* (İstanbul, 1973). *Türk Sanat Tarihi*. Böl. 3. İstanbul, 1979, 874-89.

— *Die Hofspitäler und andere Gesundheitsein richtiger der osmanischen, Palastbauten*. Beiträge zur Kentniss Südosteuropas, Münih, 1979.

Tezcan, Hülya. *Köşkler*. İstanbul, 1978.

— "Sur-u Sultanî içinin Bizans Devri Arkeolojisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, 1983.

Tezcan, Hülya ve Şeker, T. "Topkapı Sarayı Müzesi Kurşunluk Hafriyatı." *Kemal Çığ'a Armağan*. s. 203-23, İstanbul, 1984.

Thuasne, Louis. *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II: Notes sur le séjour du peintre Vénitien à Constantinople* (1479-80). Paris, 1888.

Tietze, Andreas. "Muṣṭafâ ʿÂlî on Luxury and the Status Symbols of Ottoman Gentlemen." *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata. Istituto Universitario Orientale*. s. 577-90, Napoli, 1982.

Treitinger, Otto. *Die oströmischer Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena, 1938.

Trexler, Richard C. *Public Life in Renaissance Florence*. New York, 1980.

Turan, Osman. "The Ideal of World Domination among the Medieval Turks." *Studia Islamica* 4 (1955):82ff.

Turan, Şerafettin. "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (1963): 157-202.

Uluçay, Çağatay, *Harem II*. Ankara, 1971.

— *Haremden Mektuplar*. İstanbul, 1956.

— *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara, 1985.

Ünsal, Behçet. *Turkish Islamic architecture in Seljuk and Ottoman Times, 1071-1923*. Londra, 1959.

Ünver, Süheyl. *Fatih Devri Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları*. İstanbul, 1958.

— *İstanbul Fethiyle Kalelerin Manzum ve Mensur Tarih İbareleri*. İstanbul, 1953.

— "Süsleme Sanatı Bakımından Topkapı Sarayı Müzesi", *Güzel Sanatlar* 6 (1949):109-15.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Ankara, 1941.

— *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara, 1948.

— *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı.* Ankara, 1945. Yeni basım. İstanbul, 1984.

— *Osmanlı Tarihi.* 1947-56. 4 cilt. Yeni basım. Ankara, 1975-83.

Valensi, Lucette. *Venise et la Sublime Porte: La naissance du despote.* Paris, 1987.

Villain-Gandossi, Christiane, "La Cronaca italiana di Teodoro Spandugino." *Il Vetro* 23, no. 2-4 (1979): 151-71.

Vryonis, Speros, Jr. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* 1971. Yeni basım. Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1986.

Werner, Ernst. *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481), ein Beitrag zur Genesis des turkischen Feudalismus.* Berlin, 1966.

— *Sultan Mehmed der Eroberer und die Epochenende im 15. Jahrhundert. Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenshaften zu Leipzig Phillologish-Historische Klasse.* Band 123. Heft 2. Berlin, 1982.

Wilber, Donald N. *The Architecture of Islamic Iran: The Il Khanid Period.* Princeton, 1955.

— *Persian Gardens and Garden Pavilions.* Washington D.C., 1979.

Wittek, Paul. "Miscellanea ..." *Türkiyat Mecmuası* 14 (1964): 266-70.

Woods, John E. *The Akkoyunlu: Clan, Confederation, Empire.* Minneapolis ve Şikago. 1976.

Yerasimos, Stephane. *Légendes d'empire: La fondation de Constantinople et de Saint-Sophie dans les tradition turques.* Paris, 1990.

Yücel, Erdem. *Topkapı Sarayı Müzesi: Hırka-i Saadet.* İstanbul, 1982.

Yurdaydın, Hüseyin G. "Bostan'ın Süleymannâmesi (Ferdî'ye Atfedilen Eser)", *Belleten* 19, no. 74 (1955): 137-202.

Zinkeisen, J. W. *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* 7 cilt. Hamburg, 1840-63.

Dizin

Osmanlı mimarlık tarihi hakkında yazılmış temel yapıtlardan biri.

Aptullah Kuran

Profesör Necipoğlu, bu yapıtta, dünyanın en büyük ve meşhur yapı komplekslerinden birinin, binalar üzerine bire bir araştırmalara, dönemin yazılı kaynaklarına, arşiv belgelerine ve görsel belgelere dayanan tam anlamıyla ilk tarihsel yorumunu gerçekleştiriyor. Yazarın Osmanlı sarayındaki geleneklerin, törenlerin ve toplumsal yapının Topkapı Sarayı'nın tek tek bölümlerinin ve bütün planının biçimlenmesine ne yollarla yardımcı olduğunu inandırıcılıkla sergileyişi kitabı okunmaya değer kılıyor.

James S. Ackerman

Kapak resmi: Topkapı Sarayı'nın Haliç'ten panoromik görünümü, 1590.

ISBN 975-08-1155-0
9 789750 811555
45 YTL